

GOVERNMENT OF INDIA

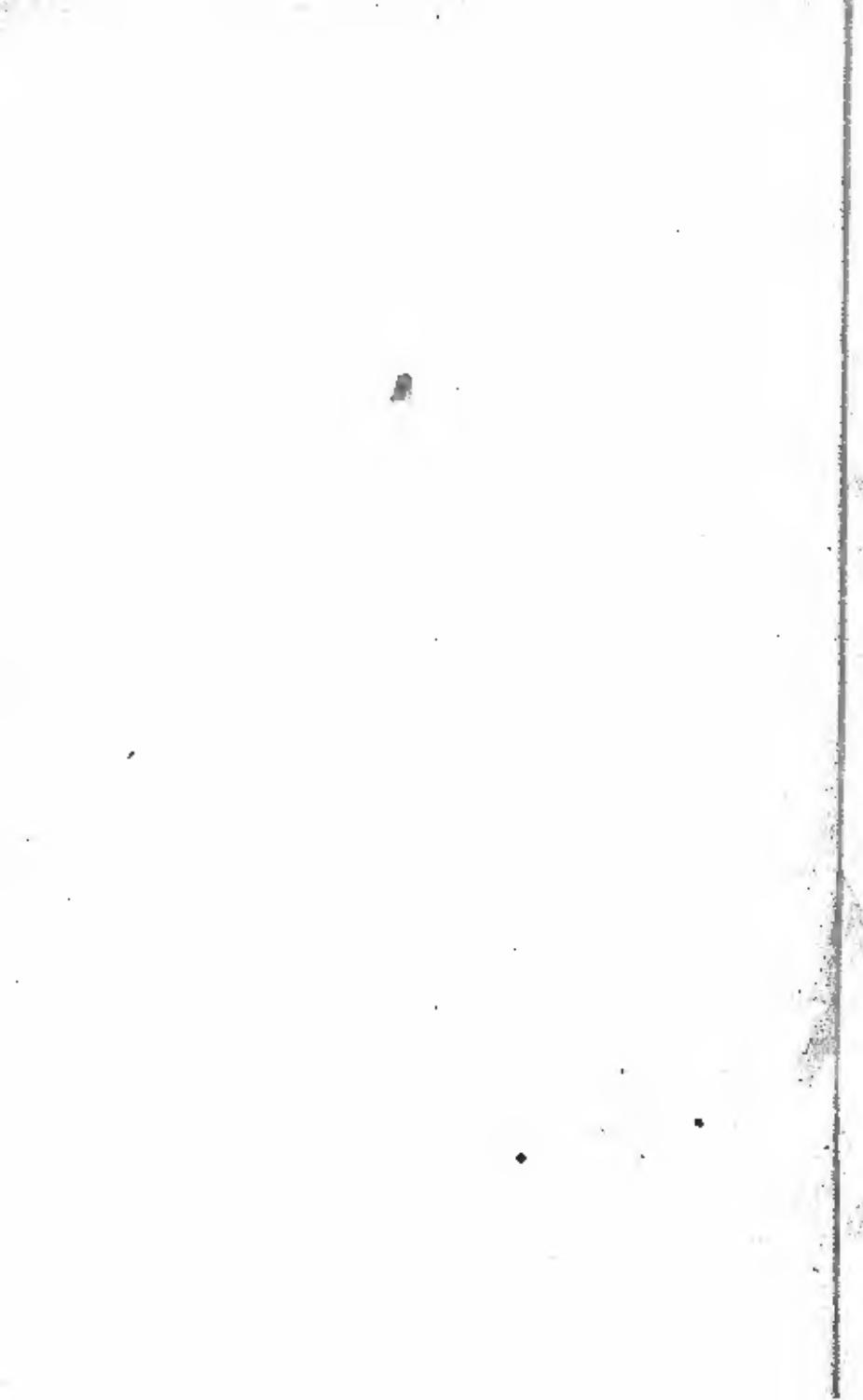
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

CALL No. Sa8K Ved-Sri

D.G.A. 79.

University of Mysore

Oriental Library Publications

SANSKRIT SERIES No. 16

GENERAL EDITOR

H. R. RANGASWAMY IYENGAR, M.A.,

Curator-in-charge, Government Oriental Library, Mysore

कवितार्किकसिंह-सर्वतन्त्रखतन्त्र-श्रीमद्भेदान्ताचार्यविरचितः

यादवाभ्युदयः

आलङ्कारिकमूर्धन्य-सर्वतन्त्रपारदृश्व-श्रीमदप्यदीक्षितेन्द्र-
विरचितया व्याख्यया समलङ्कृतः

(सर्गाः १३-१८)

~~17864~~
17864

THE YĀDAVĀBHYUDAYA

OF

SRI VEDĀNTĀCĀRYA

WITH

THE COMMENTARY OF SRI APPAYYADĪKSHITA

(CANTOS 13-18)

8068

Sa 8k

Ved/Sri

EDITED BY

VIDVAN T. T. SRINIVASA GOPALACHAR,

Pandit, Govt. Oriental Library, Mysore

MYSORE :

PRINTED BY THE ASST. SUPDT. AT THE GOVT. BRANCH PRESS

1944

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ... 8266
Date ... 3.1.57
Call No. ... Sa 8k
Ved/Sri

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

Acc. No. ... 94
Date ... 7.2.57
Call No. ... 891.200 B. M.S.S. / Sri

PREFACE

YADAVĀBHŪDAYA is a Mahākāvya in 24 cantos written by Sri Vedānta Dēśika *alias* Venkatanātha, one of the greatest teachers of Srivaiṣṇavism in Southern India, who lived during the 13th and 14th centuries of the Christian era. Born at Tāppil, a suburb of Kānchi, initiated by his father and educated under his maternal uncle, Ātrēya Rāmānuja, Vedānta Dēśika mastered all the branches of Sanskrit learning and came into eminence by selfless devotion to his work. To him are ascribed not less than 120 works of which *Tattvamuktākalāpa*, *Nyāya Parisuddhi*, *Rahasyatrayasāra*, *Sankalpa Suryodaya* and *Yāsavābhūdaya*, deserve special mention. They exhibit the depth as well as the width of his scholarship in several branches of learning and his ceaseless devotion to the propagation of Srivaiṣṇavism. As an ardent devotee of Viṣṇu, he seems to have been attracted by the theme of the Life of Sri Kṛṣṇa and written this beautiful poem. According to a story, Venkatanātha seems to have written this work in a single night in rivalry with the Poet Dindima, who wrote the Rāmābhūdaya.

The commentator of this work is the famous Advaita Scholar, Appayya Dikṣita, who is also known for his vast learning and is said to have written 104 works on various branches of Sanskrit learning. A complete list of his works is given in the Sanskrit Introduction. He was born in 1552 A.D. in Adayappalam, a village near Kānchi, and belonged to a family of distinguished Pandits. His father, Rangarāja, was a great Advaita teacher and a Saiva, while his grandmother, Totāramba, was a Vaiṣṇava. Intermarriages were quite common in those days between the Saivas and Vaiṣṇavas and a tradition goes to say that Appayya himself married a Vaiṣṇava, Sumangalā or Mangalanāyaki, daughter of the wellknown scholar, Ratnakheṭa Dikṣita, who was a Vaiṣṇava. In his early days he seems to have entertained a spirit of toleration and sympathy for the views of others,

though in later years he stood as a champion for the cause of Saivism and wrote powerful works on Saivism and Advaita. Though a Śaiva, by birth he was an ardent devotee of Sri Kṛṣṇa. His *Kṛṣṇadhyāna Paddhati* bears evidence to it. Appayya Dīkṣita has been carried away by the beauty of the poem and the love of the theme and written his masterly commentary on *Yādavābhyūdaya*, the work of a great teacher of the rival school of thought, the tenets of which, he himself made the end and aim of his life to refute.

R / It is a pity that such a beautiful work with its commentary should not have been published completely till now. The authorities of the Vanivilas Press, Srirangam, planned the publication of the whole work, but were able to bring out in two volumes the first 12 cantos only with an introduction on the life and work of the poet and the commentator. Since the Mysore Oriental Library had in its collections correct and complete manuscripts of the original work and the commentary, and many institutions and scholars suggested the publication of a critical edition of the whole work with its commentary, the work was taken up for editing. After carefully collating all the manuscripts described in the Sanskrit introduction, a part of the unpublished portion of the work, viz., Sargas 13-18, has now been edited and published as the first volume. It is hoped to publish the remaining Sargas in the succeeding volume.

I take this opportunity to acknowledge the help rendered by the authorities of Sri Parakala Mutt, Mysore, The Principal, Maharaja's Sanskrit College, Mysore, and Vidwan Navalpakam Narasimhachar in bringing out this edition by lending readily the manuscript copies of the work which were in their possession.

Mysore, }
1-6-45, }

H. R. RANGASWAMI IYENGAR,
Curator-in-charge, Oriental Library, Mysore.

॥ श्रीः ॥

श्रीमते ह्यग्रीवाय नमः ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

सव्याख्ययादवाभ्युदयमहाकाव्यरत्नप्रस्तावना

श्रीमानुद्दामभूमा प्रणतसुरवरस्तोमकोटीरकोटी-

वाटीप्रत्युस्तराजद्बहुविधसुमणीकान्तिनीराजिताङ्घ्रिः ।

कल्याणानां प्रसूतिर्मधुहृतनिगमस्तोमरक्षावतीर्णो

विद्यामूर्तिस्स देवो जयतु ह्यमुखो देवतासार्धभौमः ॥

अमन्दानन्दसन्दोहसंपादनधुरन्धरा ।

रसालङ्कारभरिता कविबाणी विजृम्भतान् ॥

अयि सद्बुद्ध्याः सुविदितमेवैतत्सरससाहितीनदीष्णानां विधेषामपि
तत्रभवतां विपश्चिदपश्चिमानां, यत्किल निसिलरसालङ्कारभरितं श्रीमद्भुदेव-
नन्दनदिव्यचरिताभिवर्णनपरं यादवाभ्युदयाभिधानं महाकाव्यरत्नं जगतीतले
विराजत इति ।

एतत्काव्यप्रणेतारः

काव्यरत्नस्यास्य कवयितारो विश्वामित्रगोत्रदुग्धाब्धिराकासुषाकराय-
माणाः श्रीमत्पुण्डरीकाक्षसूरिपौत्राः श्रीमदनन्तसूरितोताद्रचम्बासुकृतकल्पतरु-
सुरुचिरफलायमानाः श्रीमद्भृषगिरिसमधिगतसंनिधानभगवद्वेङ्कटेशघण्टावताराः
द्विनवत्पाधिकैकादशतीमिते शालिवाहशर्के आधुनिकगणनसंवादिनि प्रमोद-
वत्सरे कन्यामास्यादिमे दिने भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां शुक्रवासरे मध्यसमे वैष्णवे
श्रवणर्क्षे (A. D. 29-8-1270) समवतीर्णाः स्वावतरणपवित्रीकृतपुण्डरी-

मण्डलमण्डनायमानकाञ्चीनगरपरिसरसमुदञ्चतूपिलग्रहाराः आत्मीयमातुलप्रवर-
श्रीमदानेयरामानुजाचार्यगुरुप्रवरकरुणाकटाक्षसमासादितसार्वज्ञ्याः श्रीमद्वैजते-
द्योपदिष्टश्रीहयवदनमनुपुरश्चरणप्रत्यक्षितश्रीमल्लदमीहयवदनलालसुधारसास्वाद-
समुज्ज्वलितानितरसाधारणमेघावैभवाः विरचितबहुविषगरुडदण्डकहयवदन-
स्त्वप्रमुखस्तोत्रप्रबन्धाः श्रीमथादवाभ्युदयहंससन्देशसङ्कल्पसूर्योदयाद्यनेकोत्त-
मकाव्यानां निर्मातारः निजमतिविभवविनिर्मितसम्प्रदायानुरोधि श्रीमन्नचायपारि-
शुद्धिन्यायसिद्धाञ्जनतत्त्वमुक्ताकलापसर्वार्थसिद्धिशतदूषणीप्रसूतिबहुविषवेदान्त-
ग्रन्थाः व्याकृतश्रीमद्यामुनाचार्यभगवद्रामानुजाचार्यप्रमुखपूर्वाचार्यप्रणीतप्रबन्धाः
सुप्रथितभव्यतमबहुविषद्राविडसूक्तिप्रबन्धमणिमालाः शुभतमद्रामिडसंस्कृतो-
भयवाणीमिलितमाणिप्रवालमयसम्प्रदायसमविगतानिगमान्तरहस्यसूक्त्युपदेशपरि-
पूतान्तरङ्गसमुदञ्चदन्तेवासिमण्डलाः श्रीमद्भगवद्रामानुजसिद्धान्तविजयध्वजी-
भूतात्मीयपुत्ररत्नवरदार्यवर्धसन्ततसमुपासितचरणपङ्केरुहाः (A.D. 29-8-1270
—17-11-1369) शतसंवत्सरपरिमितजगतीतलालङ्करणसमयकृतार्थीकृतशिष्य-
निकुरम्बाः कवितार्किकसिंह-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीमद्वेदान्ताचार्येत्याद्यपरिमिता-
न्वर्थविरुद्धपरिभूतिताः श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकादिमुगृहीताभिधानैरनिशमनुस-
न्धीयमानाः श्रीमद्वेङ्कटनाथाचार्या इति सुप्रततिम् ।

एतत्काव्यप्रवृत्तिः

अनितरसाधारणमेधामहिम्ना समेषमानेष्वेतेष्वामाचार्यपादेषु कदा-
चिच्छ्रीरत्ननगरमुपागतेन डिण्डिमनाम्ना कविसार्वभौमेण एतदाचार्यपादानां
कवितार्किकसिंहविरुद्धमसहमानेन—

छित्त्वा सर्वाण्यरण्यान्यतिविषमलतागुरुमदुर्गाणि सद्यः

प्राप्तं मां भङ्गणान्तं वत भषकततिर्बुक्कणैर्धिकरोति ।

रुज्जन्ते हन्तुमेनां मदकरटिषट्कम्भपीठीविपाट-

क्रीडापौरैयधारा मम खलु नखराः किं करोमि कं यामि ॥

प्राज्ञानामेव राज्ञां सदसि न सहते जल्पमल्पेतरेषां
 क्षुद्रेष्वाक्षेपमुद्रां न खलु गणयते डिण्डिमस्सार्वभौमः ।
 मांकुर्वद्वेककुक्षिभरिषु भयभरान्तभोगीन्द्रसुभू-
 ऋणभ्रंशी किमम्भःफणिषु पतगराट् सम्भ्रमी भम्भमीति ॥

इत्याक्षिप्ता इमे आचार्यपादास्तदाक्षेपसमुचितयैव सरण्या स्वयमपि—

स्पर्धन्तां सहजं नु कुञ्जरतया दिक्कुञ्जरैः कुञ्जरा
 ग्राम्या वा वनवासिनो मदजलप्रस्विन्नगण्डस्थलः ।
 आः कालस्य विपर्ययं शृणु सखे प्राचीनपल्लीमला-
 स्वादस्निग्धकपोलमित्तिरधमः कोलोऽपि संस्पर्धते ॥

बाह्यैर्बर्णाडिम्बरैर्मां भ्रमन्तु
 छित्त्वा गर्भाभ्यन्तरं शोभयन्तु ।
 निर्णेतारो नीरसत्वेन को वा
 डिण्डीराणां डिण्डिमानां च भेदः ॥

इत्यादिना तं प्रत्याक्षिप्य सहृदयविद्वत्सदसि कवितावादे तं जित्वा युगपदेव
 तत्पदार्त्तं समस्यासहस्रमपि यथाक्रममेव सम्पूर्य तत्प्रणीतरामाभ्युदयकाव्य-
 प्रतिस्पर्धितयैकस्यामेव रात्रौ तदतिशायिरसालंकृतिभरितयादवाभ्युदयाह्वयै-
 तन्महाकाव्यरत्ननिर्माणेन तं डिण्डिमं विस्माययामासुरिति वृद्धानां प्रवादः ।

विद्वत्सदसि समस्यासहस्रपरिपूरणमेभिराचार्यैः प्रणीतमित्ययमंशः—

स्वकमिति हरिदत्तं यामुनस्तोत्रवृत्त्या
 व्यवृणुत निगमान्ताचार्यकं वेङ्कटेशः ।
 अगणि सदसि सद्भिर्यत्समस्यासहस्री
 कविकथकमृगेन्द्रस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ॥

इति श्रीमद्यामुनस्तोत्ररत्नभाष्यान्ते 'अगणि सदसि सद्भिर्यत्समस्यासहस्री'
 इति भाषमाणैरेभिराचार्यैरेव सूचित इति संभाव्यते ।

एवं पराजितो डिण्डिमकविः स्वकपोल्युगलमेव डिण्डिमवाच-
वत्कुर्वन्—

घोटीघाटीकठोरस्फुटविकटकशाटोपवाचाटकोटी-

कोटीराघाटपेटीपुटघटितमणीसंघसंघटिताङ्घ्रिः ।

स्वर्वाकुर्वन् स गर्व जयति कवितेस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो

वेदान्ताचार्यवर्यो विघटितजडधीसंकटो वैकटेशः ॥

द्विचतुष्पदपरिवर्तनगर्वितकविशरभगण्डमेरुण्डः ।

स्वण्डनस्वण्डनकविरिह कविगण्डडिण्डिमो जयति ॥

इत्यादिना आचार्यमणिमेनमगायादित्यपि वृद्धा वदन्ति ।

तदिदमभिप्रेत्य श्रीमन्महाचार्यैः प्रणीते श्रीमद्वेदान्तदोशीकवैभवप्रका-
शिकास्तोत्रे—

जित्वा कविं डिण्डिमसार्वभौमं

कृत्वा च कृष्णभ्युदयं मनोज्ञम् ।

स्तुतस्तदा तेन गुरुत्तमो य-

स्तमाश्रये सर्वकलास्वतन्त्रम् ॥

इत्याभिहितं दृश्यते ।

तदिदं सर्वमुपाश्लोकि भगवद्भामानुजमतभूषणमाडपूशितिरुवरङ्गमाण्डान्
तिरुमलैवशावतसैः श्रीमद्भिः करूरु—श्रीशैलदेशिकाचार्यवर्यैः प्रणीतायां
श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकसच्चरित्रविन्यरत्नावल्याम्—

अथाययौ डिण्डिमसार्वभौमो महाकविर्बोदितडिण्डिमस्सन् ।

स गण्डमेरुण्डतया प्रसिद्धः परे कवीन्द्राः शरमाः प्रसिद्धाः ॥

ततो रसालंकृतिलक्षणानां छन्दोविधानस्थ च चित्ररीतेः ।

वान्देवतावत्प्रथिते प्रवक्तव्यस्मिन्नसौ मूकवदेव तस्थौ ॥

ततस्तु समाभ्युदयं स्वकाव्यं प्रदर्शयामास यशस्विनेऽस्मै ।

गुरुत्तमोऽसावपि कान्यारत्नमयाकरोन्मङ्गलसंनिवेशम् ।

स यादवस्याभ्युदयं तदेतच्चिरं विमृश्यैव रसज्ञधुर्यः ।
 भवान्नृसिंहो भगवान्न चैव सिंहः परं सत्कवितार्किकाणाम् ।
 इति प्रशस्यैनमतस्सहस्रं सहोपनीतं च महाकवीनाम् ।
 नियुज्य तस्मै युगपत्समस्यासहस्रमावेदयवाशुकारी ।
 यथाक्रमं तत्सकलं समस्यासहस्रमप्याशु शुभोक्तिगुम्भैः ।
 अपूरयल्लेखनिकासहस्री त्वलेखयत्तच्च कविः परोऽपि ।
 जितस्त्वयं डिण्डिमवाद्यवत्स्वं विश्वाय ताड्यद्वितयं च तेन ।
 अघोषयन्निण्डिमसार्वभौमो विनिर्जितोऽसावमुनेति वीमान् ॥

इति ।

एतत्काव्यप्रतिपाद्यं वस्तु

एतत्काव्यप्रतिपाद्यमानं कथाशरीरं च श्रीमद्भुवनेनन्दनदिव्यचरित-
 रूपम् । तच्चेदं पञ्चमवेदात्मकश्रीमन्महाभारतदुग्धाब्धेः सुधायमानाद्धरिवंशतः
 संगृहीतमिति—

विधाय तद्वह्नीं श्रीडां व्यासवेदार्णवानृतम् ।
 वक्ष्ये विनुषजीवातुं यादवेन्द्रकथोदयम् ॥
 इत्येतत्काव्योपोद्धातगताचार्यपादसूक्त्यैवावगम्यते ।

एतत्काव्यस्य गरिमा

काव्यरत्नेऽस्मिन् प्रायः प्रतिलोकं परिस्फुरन्ननुप्रासाविशब्दालंकारः
 पदानां लालित्यमर्थालंकाररसादिकं चानतिक्रामयैव शोभते । तत्रोल्लेखाच्च
 सहृदयहृदयंगमास्सुगम्भीराः केवलमतिशयोक्त्याद्यदूषिताः परिहृश्यन्ते ।
 क्रियमाणे च भावाविष्करणे प्रतिपदं पुनः पुनरुन्मिषन्त्येव नह्यो भावा इति
 सहृदयशिखामणिभिरालंकारिकमूर्धन्यैरेतद्व्याख्यातुमिरूपयदीक्षितेन्द्रैरेव—

क्रीडातूलिकया स्वस्मिन् कृपारूपितया स्वयम् ।

एको विश्वमिदं चित्रं विभुश्च्रीमानजीजनत् ॥

(यादवाभ्युदये १-९)

इति श्लोकव्याख्यायां भावोक्तयने पराक्रान्तेऽधिग्रीयमाणमानसैः—

इत्वं विचिन्त्यास्सर्वत्र भावास्सन्ति पदे पदे ।

कविताकिंकरसिंहस्य काव्येषु ललितेष्वपि ॥

तथाऽपि विस्तरापत्तेर्नैवमग्रे प्रपञ्चयते ।

काव्यव्याख्याकृतां रीतिः प्राचामेवानुगम्यते ॥

इत्युपाश्लोकीत्येतत्काव्यरत्नमुत्कर्षस्य परां कोटीमाटीकृत इति नात्रास्माभिर्विशेष-
तो वक्तव्यमवशिष्यते ।

एतदाचार्यपादानुगृहीताः प्रबन्धाः, तद्विभजनादिकं च—

१. गरुडदण्डकः—श्रीमद्वहीन्द्रनगर्यो गरुडनदीतीरे गरुडमन्त्र-
पुरश्चरणेन प्रत्यक्षितस्य श्रीमतो वैनतेयस्य स्तुतिरूप आद्यः प्रबन्धः,

२. गरुडपञ्चाशत्—अयमपि वैनतेयस्तुतिरूपः पञ्चाशत्पद्यात्मकः
प्रबन्धः.

३. श्रीहयग्रीवस्तोत्रम् — पक्षीन्द्रोपदिष्टश्रीहयग्रीवमन्त्रपुरश्चरणेन
प्रत्यक्षितस्य श्रीहयग्रीवस्य स्तुतिरूपम्.

४. गोपालविंशतिः—सुन्दावनविहारिणः श्रीकृष्णस्य बाळलीला-
वर्णनरूपा.

५. देवनायकपञ्चाशत्—श्रीमद्वहीन्द्रनगरे औषवाद्रौ संनिधातुः
श्रीदेवनायकस्य स्तुतिरूपा.

६. अच्युतशतकम्—प्राकृतभाषामयपञ्चशतकेन श्रीदेवनायकस्य
स्तुतिरूपम्.

७. देहलीस्तुतिः—गोपपुर्यां पेष्णान्द्रीतीरे संनिधातुः श्री-
त्रिविक्रमस्य स्तुतिरूपा.

८. दयाशतकम्—श्रीवेङ्कटगिरौ संनिधातुः श्रीनिवासस्य दयायाः
स्तुतिरूपम्.

९. रघुवीरगद्यम् गद्यसरण्या श्रीमतो रामभद्रस्य दिव्यचरितसंग्रह-
रूपम्.

१०. वरदराजपद्याद्यत्—काञ्चीक्षेत्रे द्विरदादौ संनिधातुः श्रीमतो
द्विस्तगिरीशस्य स्तुतिः.

११. यथोक्तकारिस्तोत्रम्—काञ्चीक्षेत्रे वेगवतीनदीमध्ये शेष-
शायिनो भगवतस्तुतिरूपम्.

१२. षष्ठमुजाष्टकम्—काञ्चीक्षेत्रे संनिधातुरष्टमुजाद्वयस्य भग-
वतः स्तुतिरूपम्.

१३. कामासिकाष्टकम्—वेगापगावक्षिणतीरे योगासनासीनस्य
श्वानरहरेः स्तुतिरूपम्.

१४. यतिराजसप्ततिः—श्रीभूतपुर्यामर्चात्मनाऽवस्थितस्य श्रीभगव-
द्रामानुजसंघमीन्द्रस्य स्तुतिरूपा.

१५. परमार्थस्तुतिः—गृध्रसरस्तीरसंनिधातुर्भगवतो रणपुञ्जवस्य
स्तवनरूपा.

१६. सुदर्शनाष्टकम्—गृध्रसरस्तीरे शीतवाधया रुग्णानां तद्वा-
चापनयनव्याजेन भगवतोऽस्त्रराजस्य स्तुतिरूपम्.

१७. षोडशायुधस्तोत्रम्—षोडशायुधोपेतस्य भगवतोऽस्त्रराजस्य
स्तुतिरूपम्.

१८. गोदास्तुतिः—श्रीषन्निपुरे (श्रीविह्विपुत्तूर) अर्चात्मनाऽव-
स्थितायाश्श्रीमतो विष्णुचिन्तार्यस्य तनयायाः श्रीगोदादेव्याः स्तवनरूपा.

१९. श्रीस्तुतिः—(कनकधारास्तवः) याचमानस्य कस्य चिदर्थिनो
मनोरथपरिपूरणव्याजेन श्रीदेव्याः स्तवनरूपा.

२०. जम्भीरिस्तुतिः—तुरुष्कयवननादिबाधानिष्टासिपूर्वकार्त्तिकयाव-
स्थितिप्रार्थनाव्याजेन भगवतः श्रीरङ्गनाथस्य स्तवनरूपा.

२१. भूस्तुतिः—श्रीरङ्गनगराधिराश्रितस्य स्वस्य अण्डमुखा-
म्बर्चनाय भूदेव्याः स्तवनरूपा.

२२. भगवद्भवानसोपानसं—श्रीरञ्जे मूलेत्सववेसत्मान। संनिधातुः
श्रीरञ्जनाथस्य आपादचूडमनुभवप्रकाशनपरम् .

२३. दशवतारस्त्रोत्रम्—मत्स्यकूर्मादिदशवताररूपिणो भगवतः
स्तुतिरूपम् .

२४. पादुकासहस्रम्—भगवतः श्रीरञ्जनाथस्य मणिमयपादुकाया
द्वार्त्रिंशत्पद्धतिविभक्तेन श्लोकानां सहस्रेणाभिवर्णनपरम् .

२५. धाटीपञ्चकम्—श्रीभगवद्रामानुजसंयमिवरविजयाभिवर्णनरूपम् .

२६. दिव्यदेशमङ्गलाशासनपञ्चकम्—श्रीरञ्जादिविव्यदेशपञ्चक-
मङ्गलाशासनपरम् .

२७. अपर्याप्तामृतस्तुतिः—श्रीकुम्भघोणे संनिहितस्य श्रीशार्ङ्गपाणेः
स्तवनरूपा .

२८. किंगृहेशस्तुतिः—वीक्षारण्यसंनिधातुः किंगृहेशादयस्य
भगवतः श्रीवीरराघवस्य स्तवनरूपा .

२९. नीलास्तुतिः—श्रीनीलदेवीस्तवनरूपा .

इत्येते स्तोत्रप्रबन्धा एकोनत्रिंशत् (२९).

१. यादवाभ्युदयः—श्रीकृष्णदिव्यचरितभिवर्णनरूपश्चतुर्विंशति-
सर्गात्मकः अथमहाकाव्यप्रबन्धः

२. हंससन्देशः—दशमुखनीताशोकवनिकास्थसीतासमाश्वासनौ-
पयिकश्रीरामभद्रप्रहितहंसमूलकसन्देशवर्णनात्मकः खण्डकाव्यप्रबन्धः .

३. सुभाषितनीवी—प्रतिपद्यं त्रिचतुरार्यगुम्भितो द्वादशपद्धति-
विभक्तो नीतिप्रबन्धः .

४. सङ्कल्पसूर्योदयः—श्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रकाशनपरो दशाङ्क-
सहितो दृश्यकाव्यप्रबन्धः .

इतीमे काव्यप्रबन्धाश्चत्वारः (४).

१. यज्ञोपवीतप्रतिष्ठाविधिः—द्विजानुष्ठेयनिसिलश्रौतस्मार्तकर्मोप-
यिकयज्ञोपवीतप्रतिष्ठाक्रमनिरूपणपरः पद्यात्मकप्रबन्धः.

२. आराधनक्रमसंग्रहः—श्लोकत्रयना भगवतो नित्याराधनक्रम-
संग्रहणपरः.

३. हरिदितिलकम् — श्रीवैष्णवानुष्ठानोपयोग्येकदक्षीनिर्णयपरं
पद्यात्मकम्.

४. वैश्वदेवकारिका—वैश्वदेवाख्यकर्मानुष्ठानप्रकारसंग्रहपरः पद्या-
त्मकः प्रबन्धः.

५. सत्त्वरक्ष—बहुप्रमाणप्रदर्शनपूर्वकं तत्तत्सत्त्वचक्रधारणोर्ध्व-
पुण्ड्रधारणभगवत्सिद्धेदितोपयोगविधीनां निर्णयपरा.

६. पाञ्चरात्ररक्षा—पाञ्चरात्रप्रमाण्यस्थापनपूर्वकं पाञ्चकालिक-
क्रियानिरूपणपरा.

७. न्यासदशकम् — श्रीमत्करगिरीशभगवत्पत्तिप्रकारसंग्रहपरं
पद्यदशकात्मकम्.

८. क्षरणागतिदीपिका—श्रीदीपप्रकाशभगवत्पदनप्रकारप्रपञ्चन-
परा पद्यात्मिका.

९. न्यासतिलकम्—श्रीमद्वज्रनाभप्रसिद्धसप्तकाक्षनपरं पद्या-
मात्मकम्.

१०-११. न्यासविंशतिः—आचार्यसेवातत्त्वरूपादिविवेचनपूर्वकं साङ्ग-
न्यासविधाप्रकाशनपरा सव्याख्या.

१२. निक्षेपरक्षा—बहुविधप्रमाणप्रपञ्चनपूर्वं न्यासविधास्थापनपरा.

१३. वैराग्यपञ्चकम्—श्रीविद्यारण्यमुनिप्रेषितराजसभाह्वानपत्रिका-
प्रत्युत्तररूपं वैराग्यप्रशंसनपरं पद्यपञ्चकात्मकम्.

इत्येतेऽनुष्ठानोपयोगिनः प्रबन्धाश्चोदय (१३).

१. श्रीस्तोत्रभाष्यम् — श्रीयामुनार्यप्रणीतश्रीस्तुतिरूपायाश्चतुश्छोक्ता विवरणरूपम्.

२. श्रीस्तोत्ररत्नभाष्यम् — श्रीयामुनार्यप्रणीतस्तोत्ररत्नस्य व्याख्यान-
रूपम्.

३. गीतार्थसंग्रहश्चा — श्रीयामुनमुनिप्रणीतश्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहस्य
व्याख्यानरूपा.

४. तात्पर्यचन्द्रिका — श्रीभगवद्रामानुजमुनिप्रणीतगीताभाष्यस्य-
विस्तृतव्याख्यारूपा.

५. तत्त्वटीका — श्रीभाष्यस्य विस्तृतव्याख्यारूपाऽसमग्रा.

६. अधिकरणदर्पणः — श्रीभाष्यगताधिकरणार्थसंग्रहरूपो दुर्लभः.

७. अधिकरणसारावली — सप्तसप्तकलिप्तपथैः श्रीभाष्यगताधि-
करणावली संग्रहपरा.

८-१०. श्रीगद्यत्रयभाष्यम् — शरणागति-श्रीरत्न-वैकुण्ठगद्यानां श्री-
भगवद्रामानुजमुनिप्रणीतानां विवरणरूपम्.

इत्येते पूर्वाचार्यग्रन्थव्याख्यारूपाः प्रबन्धा दश (१०).

१. मीमांसापादुका — जैमिनीयपूर्वमीमांसाप्रथमाध्यायावपादार्थ-
संग्रहरूपा.

२. सीश्वरमीमांसा — पूर्वमीमांसाया अपीश्वरमिप्रायकत्वनिर्धारणै-
त्पर्येण प्रवृत्ता द्वादशाध्यायीविवरणरूपाऽसमग्रा.

इत्येतौ पूर्वमीमांसाप्रबन्धौ द्वौ (२).

१. ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् — ईशावास्योपनिषद्विवरणरूपम्.

२. शतदूषणी — अद्वैतसिद्धान्तखण्डनरूपा षट्षष्टिवादान्तेदानी-
मुपलभ्यमाना.

३. चकारसमर्थनम्—शातदूषणीगतस्य कस्य चिच्चकारस्य परेण नैरर्थव्यमापादितस्य खण्डनपुरस्सरं तत्स्थापनपरं दुर्लभम्.

इत्येतद्वेदान्तानुबन्धि प्रबन्धत्रितयम् (३).

१. न्यायपरिशुद्धिः—श्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानुरोधी प्रमाणप्रमेय-
निरूपणपरो न्यायविस्तरशास्त्ररूपः प्रबन्धः.

२. न्यायसिद्धाज्जनम्—श्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानुसारी विस्तरेण
प्रमेयनिरूपणपरः प्रबन्धः.

३. तत्त्वमुक्ताकल्पः—परपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकं श्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्त-
प्रकाशनपरः पञ्चभिस्सुरैर्विभक्तः सग्वरावृत्तकलितपञ्चात्मकः प्रबन्धः.

४. सर्वार्थसिद्धिः—पूर्वप्रदर्शिततत्त्वमुक्ताकल्पस्य नातिव्यास-
समासवृत्तिरूपा.

इत्येते वेदान्तप्रकरणग्रन्थाश्चत्वारः (४).

१. द्रमिडोपनिषत्सारत्परत्वावली—श्रीशठकोपसूत्रिप्रणीतद्रामिडभाषा-
मयगाथासहस्रस्य सग्वरावृत्तकलितपञ्चैस्तच्छब्दसकार्थसङ्ग्रहरूपा.

२. द्रमिडोपनिषत्सारः—श्रीशठकोपसूत्रिप्रणीतगाथासहस्रगतशतका-
र्थसङ्ग्रहरूपः.

इत्येतद्दामिडवेदान्तसारसङ्ग्रहात्मकं प्रबन्धद्वयम् (२).

१-२. भूगोलनिर्णयः—पुराणानुसारिभूगोलस्थितिप्रकाशनपरः स्फोट-
सप्तकात्मकसंख्याख्यश्च.

३. शिल्पार्थसारः—शिल्पशास्त्रप्रबन्धो दुर्लभः.

४. रसभूमाद्युत्तम्—वैद्यशास्त्रप्रबन्धो दुर्लभः.

५. वृक्षभूमाद्युत्तम्—वृक्षाद्युर्वेदशास्त्रप्रबन्धो दुर्लभः.

६. प्राकृताविशदसङ्ग्रहः—कात्यायनीयप्राकृतव्याकरणसूत्रवृत्तिक-
संगृहीतः प्रबन्धः.

इत्येते ज्यौतिषशिल्पवैद्यप्राकृतव्याकरणग्रन्थाः ६ (६).

इति संस्कृतभाषाभिषयाः प्रबन्धास्त्रिसप्ततिः (७३).

१-२४. असूतरञ्जनी—इत्यादयो द्रामिडभाषामयाः प्रबन्धाश्चतुर्विंशतिः (२४).

१-३२. सम्प्रदायपरिशुद्धिः—एतदाद्यस्तसंस्कृतद्रामिडोमयभाषा-मिश्रितमणिप्रवालभाषापारिकृतास्सम्प्रदायरहस्यग्रन्था द्वार्त्रिंशत् (३२).

१. निगमपरिमलः—अष्टाशोकोपसृजितगणितभाषासहस्राविवृतिरूपाया भगवद्विषयाख्यायाः षट्सहस्रत्रय व्याख्यानरूपश्चतुस्सप्ततिसहस्रग्रन्थपरिमितो दुर्लभ एक इति द्रामिडभाषामयाः प्रबन्धास्सप्तपञ्चाशत् (५७).

आहत्य चेदानीं प्रायशो ग्रन्थरूपेण नाम्ना चोपलभ्यमाना आचार्य-पादप्रणीतास्त्रिंशदधिकशतं प्रबन्धाः । इतोऽन्ये च केचन प्रबन्धा आचार्यपादैः प्राचान्भिषत । ते तु विलुप्ताश्चेति श्रूयत इति ।

एतत्कान्यन्याख्याप्रवृत्तिः

तदेतत्कान्यरत्नं सुधांशुवंशसमुद्भूतेन रामराजपौत्रेण तिमिराजसुमुना चिन्तितिमिराजेन साहित्यगोष्ठीमातिष्ठता नियुक्तैरलङ्कारिकमूर्धन्यैस्सर्वतन्त्रपार-द्वधाभिर्विरचितविचित्रप्रस्थानकशताविकप्रबन्धैरेप्पयदीक्षितेन्द्रैर्व्याख्यातम् ।

तद्विदं—

वंशे महति सुधांशोः पाण्डुसुतप्रवरचरितपरिपूते ।

आसीदधरमहिमा महीश्वरो रामराज इति ॥

उदपादि तिमिराजस्ततोऽन्नुधेरिव सुधामयान्मणिराजः ।

हृदयज्जमं मुरारेर्यमलं चक्रे प्रमेव गोपीदेवी ॥

राजर्षिरेव सुचिरं घुरि स्थितस्सत्यसन्धानाम् ।

आराध्य वेङ्कटेश्वरमलमत लोकोत्तरान् पुत्रान् ॥

तेषु महितेषु जयति त्रिदिवाभीशेषु पद्मजन्धुरिव ।

श्रीचिन्तितिमिराजः प्रतापनीराजितकृमावल्लयः ॥

साहित्यगोष्ठीं सरसाभातिष्ठनयमेकदा ।
यादवाभ्युदयं काव्यमश्रौषीद्विदुषां मुखात् ॥
अव्याख्याततया पूर्वैरनभिव्यक्तभावकम् ।
अघृष्टमिव शिरूपैरभिजातं हरिन्मणिम् ॥
तदाकर्णनतस्सद्यस्समुदञ्चत्कुतूहलः ।
विदुषां पुरतस्तस्य विवृतौ मां न्ययोजयत् ॥
कवितार्किकसिंहस्य काव्यमेतद्यथामति ।
विवृणोमि महीपालनिमोगवहुमानतः ॥
इत्येतत्काव्योपोद्धाते दीक्षितेन्द्रैरेवाभ्यधासि ।

एतत्काव्यव्याख्यातृपरिचयः

इदमिदानीमेतत्काव्यव्याख्याप्रणेतन् श्रीमदप्पयदीक्षितेन्द्रानधिकृत्य
किञ्चित्प्रस्तूयते—तुण्डीरमण्डलान्तर्गते काञ्चीनगरपरिसरगताडयप्पल्लान्न्यग्रहारे
भारद्वाजकुलतिलकस्सामशास्त्रावलम्बी आञ्चान्दीक्षितनामा कश्चित्सुषीमणिरा-
सीत् । तस्यास्याञ्चान्दीक्षितस्य संस्कृतभाषायामाचार्यदीक्षित इति व्यवहार-
स्यादिति ज्ञायते । अत एवाप्पयदीक्षितेन्द्रप्रणीते न्यायरक्षामणौ—

आस्तेतुबन्धतटमा च तुषारशैला-

दाचार्यदीक्षित इति प्रथितामिधानम् ।

अद्वैतचित्सुखमहाम्बुभिमग्नभाव-

मस्मत्प्रितामहमशेषगुरुं प्रपद्ये ॥

इत्यभिहितमुपलम्बते । अयमेव वसस्त्वल्पाचार्यनाम्नाऽपि व्यवहियते ।
श्रूयते किलेयं किंवदन्ती—'पुरा किल कदाचित्समहिषिणेन विजयदग्धा-
शीश्वरेण काञ्चीवरदराजसेवार्थमागतेन सचमत्कारमेतदाञ्चान्दीक्षितोपको-
तेन कृष्णराजेनायमाञ्चान्दीक्षितो वसस्त्वल्पाचार्यनाम्ना व्यवहृतः' इति ।

तामेनां किंवदन्ती 'यथाऽस्मत्कुलकूटस्थवक्षस्थलाचार्यविरचिते वरदराज-
वसन्तोत्सवे' इत्युक्ता —

'काञ्चित्काञ्चनगौराङ्गीं वीक्ष्य साक्षादिव श्रियम् ।

वरदसंशयापन्नो वक्षस्थलमवेक्षते ॥'

इति दीक्षितेन्द्रैश्चित्रमीमांसायामुपातं सन्देहालङ्कारध्वन्युदाहरणपञ्चमुपो-
द्बलयतीव भाति । शिवानन्दयतिप्रगीताप्ययदीक्षितचारितपरिशीलनायां
त्वाच्चान्दीक्षितस्यास्य तत्र वक्षस्थलगणपतिसूनुत्वोत्कीर्तनात्पितृनामानुषङ्गेपायं
व्यवहारस्स्यादित्यप्यभ्युहितुं शक्यते । तत्र शेषमुक्तम् —

श्रीमत्काञ्चीनगरनिकटे पूर्वपुण्यैकलस्ये

श्रीमानास्तेऽद्वयपलमित्यग्रहारस्तुदीपः ।

तस्मिन् वक्षस्थलगणपतेश्श्रीभरद्वाजगोत्र-

प्रादुर्भूतादजनि शितधीः श्रीमदाच्चान्मस्तीन्द्रः ॥

इति ।

तमेवमाच्चान्दीक्षितं विजयनगराधीश्वरः कृष्णराजो गुरुमधूणोदिति —

श्रीमन्तं भगवन्तमेनमवनीनाथाविनायस्तदा

विद्यारथ्यतीन्द्रबोधितनिगूढार्थमामभ्यागमः ।

श्रीनिध्यामनुराजवैभवसुखमाप्तक्षमामण्डलः

श्रीमान् कृष्णनरेश्वरो गुरुवरं वने बुधाराधितम् ॥

इति तत्रैव शिवानन्दीयेऽभिहितं दृश्यते । सोऽयमाच्चान्दीक्षितः काञ्चन पत्नी-
मादौ परिणीय तस्यां चतुरः पुत्रानधिगम्य ततः श्रीवैकुण्ठाचार्यवंश्य-
श्रीरङ्गराजार्थदुहितरं तोवाद्रमन्वानाङ्गीं द्वितीयामुदुष्य तस्यामपि चतुरः
पुत्रानवाप । तेष्वष्टः श्रीरङ्गराजाध्वरी सुप्रसिद्ध इति वदन्ति । तदिव
श्रीशङ्करभाष्यभागतीकल्पतरुव्याख्याने परिमले तृतीयाध्यायतृतीयपादान्ते —

श्रीवैकुण्ठाचार्यवंशान्मुधिहिमकिरणश्रमिद्वैतविधा-

चार्यश्रीरङ्गराजाह्वयधिसुतयशोविश्वजिधाजिसूनोः ।

अन्वे वेदान्तकल्पद्रुवरपारमले सर्वाजिघाजिनोऽस्मिन्

पूर्णः पादोऽजनिष्ट अमरहितहिते निर्विशेषप्रधानः ॥

इत्यनेन सूचित इत्यपि विमर्शका वदन्ति । अत्र श्रीवैकुण्ठचार्यस्य
एतन्मातामहवंश्यत्वसाधकं पितामहवंश्यत्ववारकं च प्रमाणं परिधिस्तनीयम् ।

सोऽयं रङ्गराजाध्वरी कृष्णभूपोत्तरकालिकस्य बोम्मनरेन्द्रस्य सचिवो
मूत्वा गतेष्वपि चत्वारिंशद्वत्सरेषु स्वस्यानपत्यतया निर्विण्णो विहाय तं राजानं
चिदम्बरमधिगम्य तनुजकामनया नटराजं षड्वत्सरानाराधयंस्तदनुग्रहेण
अप्ययदीक्षितेन्द्रनामानमेनं पुत्रमवापेति—

षड्वत्सत्रिंशदुत्तंसचतुस्साहस्रवर्षके ।

कलौ नृपस्त्वर्योतोऽय रसा बोम्मवशाऽभवत् ॥

सोऽग्नि बोम्मनृपश्श्रीमद्रङ्गराजगुरुकृतः ।

शशास वसुधामिन्द्रासिलोकीमिव सत्यतः ॥

आचत्वारिंशदायुस्तनयसुसमना मोक्षकाङ्क्षीव कामान्
त्यक्त्वाऽत्युग्रं तपस्यन् विबुधजनवचःप्रार्थ्यमानो नितान्तम् ।
स्वान्ते संभाव्य नित्यं किमपि किमपि संभ्रान्तधातुमहार्त-
प्रायश्श्रीपुण्डरीकेश्वरमभजदसौ रङ्गराजो मत्सीन्द्रः ॥

षड्वत्सरेण भगवान् ज्ञातिसिद्धमौलि-

स्संतुष्टधीर्निजजनानुजिघृक्षुरस्मै ।

अस्मिन् कलाभिरयमेव पतञ्जलिस्ते

पुण्यो यदोर्हरिरिवास्त्विति वाचमूचे ॥

तत्प्रसादमुषळभ्य जायया सार्वभेय निजसमसंगतः ।

इष्टदेवमभितर्पयन् गणैरिष्टसिद्धिमगमद्विजोत्तमः ॥

इति शिवानन्दीयेऽभ्यधावि । तथा तत्रैवोत्तरत्र चतुःपञ्चाशदुत्तरपदस्यता-
धिकचतुस्सहस्रीमिते कस्यब्दे प्रमादीचवत्सरे कन्यामासि कृष्णप्रथमाया-
मुत्तरप्रोष्ठपक्षध्वरे कन्यालम्बेऽप्ययदीक्षित्रेन्द्राणामेषामाविर्भाव इति—

वीणातत्वज्ञसङ्ख्या (४६५४) लसितकलिसमाभाक्प्रमादीचवर्षे
कन्यामासेऽव कृष्णप्रथमातिथियुतेऽप्युत्तरप्रोष्ठपाद्रे ।

कन्यालम्बेऽद्रिकन्यापतिरमितदयाशेचविर्वेदिकेषु

श्रीदेव्यै प्राम्यवोक्तं समजनि स समीपेऽत्र काञ्चीनगर्याः ॥

इत्यनेन श्लोकेन समग्राहि । तत्रैवोत्तरत्र 'कस्यब्दाः ४६५४, पाण्ड-
वाब्दाः ४६५५, शकब्दाः १४७५, विक्रमाब्दाः १६१०, कोलाब्दाः
७२९, कृष्णराजाब्दाः २४, कस्यादिदिनानि ७००००७३, प्रभवादि
४६ तमे प्रमादीचवत्सरे कन्यामासि . ५ मे दिने सोमवासरे कृष्णप्रथमा
तिथौ उत्तरप्रोष्ठपक्षध्वरे सात्विकवेलचन्द्रहोरायुक्तकन्यालम्बे प्रातश्शुभ-
मुहूर्ते वेदविहितकर्मभक्तियोगज्ञानाभ्यासशरणेषु सज्जनेषु कुमतिहतपाषण्ड-
कोलाहलविर्भीतेषु अनवधिदयानिषिरद्रिकन्यापतिर्यथा प्राक्कालान्तरे श्री-
पार्वत्यै शिवरहस्याल्योतिहासे भाविष्यत्कथाप्रसङ्गे—

भारद्वाजकुले देवि कलौ कलुषदूषिते ।

इत्यारभ्य,

मासुराचासन्निरतो भविष्ये भूसुरोऽम्बिके ।

इत्यादिवचनोक्तप्रकारेण काञ्चीनगर्याः पश्चात् समीप एव भगवान् समवातरत्
इत्येवं श्लोकस्य विवरणं कृतं दृश्यते । यद्यपीदानीं परिदृश्यमानायां डाक्टर
सामिकृष्णपिळ्ळैमहाशयप्रणीतायां प्राचीनकालगणनसूचन्यां तस्मिन् प्रमादीच-
वत्सरे कन्यामासि पञ्चमे दिने द्वादशीतिथ्याऋषानक्षत्रयोरेव योगो दृश्यते,
न त्वेतद्विवरणीत्या कृष्णप्रतिपदुत्तरप्रोष्ठपदनक्षत्रयोर्योगः, तथाऽपि मूल श्लोके

वासराद्यनुष्ठेनेन तस्मिन्नेव वत्सरे कन्यामासि द्वाविंशे त्रयोवशे वा विदे
गणनाभेदेन तद्योगसम्भवस्त्यादिति ■ एवैषां दीक्षितेन्द्राणामाविर्भाव समयः
(A.D. 22-9-1553) स्यादित्यभ्युद्यते । तथा तत्रैव दीक्षितेन्द्राविर्भाव-
कालिक्रमहस्थितिरपि—

लमे रवीन्दुसुतयोर्मकरे च मान्दौ
मीने शशिन्यथ वृषे रविजे च राहौ ।
चापे गुरौ क्षितिसुते मिथुने तुलायां
शुके शिलिन्यलिङ्गते शुभलग्न एवम् ॥

इति श्लोकेनोपावर्णि । ततश्च—

चन्द्रः		राहुः शनिः	कुजः
	श्रीमदप्यथ- दीक्षित जननकालिक राशिकुण्डली		
मान्दिः			
शुक्रः	केतुः	शुक्रः	लग्नं रविः बुधः

इत्थं तात्कालिकमहस्थित्यावेदकं चक्रं सूचितं भवति ॥

एतेषां दीक्षितेन्द्राणां नामभेदं पित्रा प्रेम्णाऽर्पितं 'अप्य' इति ।
तदेव च द्वाविडकर्माद्यन्त्रादिदेशीयव्यवहारायातेन पूज्यार्चकेन अथवा
अथपदेन वा यज्ञानुष्ठाननिबन्धनेन दीक्षितपदेन च सज्जतं सत् 'अप्य' इति

दीक्षित' इति 'अप्यदीक्षित' इति च प्रथितमिति प्रतिभाति । नामकर्मणि तु पित्रा गणेश इत्याख्या च कृतेति—

सौहार्देन यदप्य इत्यनुदिनं पित्रार्पितं तद्वहि—

नामासीदय नामकर्मणि गणेशाख्या कृता तेन च ।

इति शिवानन्दीयोक्त्या ज्ञायते ।

त इमे दीक्षितेन्द्राः सर्ववेदोविश्विजिज्ञाविबिरुद्धभूषितास्त्वपितुः श्रीरत्नराजाञ्चरिणस्सकाशादेवाधिगतसकलविद्या इति—

‘महतामपि भान्यतमं विदुषां विनिवेश्य गुरुं हृदि वैश्वजितम् ।

नयसंहतिशालिनि कल्पतरौ विवृतस्वरणः प्रथमः प्रथितः’ ॥

‘यं ब्रह्म निश्चितधियः प्रवदन्ति साक्षात्तर्क्षणादस्त्रिलदर्शनपारभाजः ।

तं सर्ववेदसमशेषबुधाधिराजं श्रीरत्नराजमस्मिन् गुरुमानतोऽस्मि’ ॥ २ ॥

‘सर्वविद्यालतोपपन्नपरिजातमहीरुहान् ।

महागुरुजमस्यामि सादरं सर्ववेदसः’ ॥

‘शुद्धचैः सकलयामि तातचरणव्याख्याचचःख्यापितान्’

इत्येतत्प्रणीतकल्पतरुपरिमल—न्यायरक्षामणि—शिवतत्त्वविवेक—सिद्धान्तलेख—

सङ्ग्रहोक्तिभिरवसीयत इति विमर्शकाः कथयन्ति । प्रदर्शितपद्मगतशुर्कादि-

पद्मानां वेदान्तग्रन्थप्रणेतृत्वस्वतात्त्वादिप्रयुक्तपूजातात्पर्येणाप्युपपत्त्या तत

एवैतेषां सकलविद्याधिगतौ प्रमाणान्तरं परिचिन्तनीयम् । यतः किल शिवानन्दीये

दीक्षितेन्द्राणामेषां नवम एव वयसि तातपादानां निर्याणमिति—

‘नवमेऽस्य वयसि जाते ताते शीतांशुषेखरोपहृते ।

याते च कालधर्म’ इत्यभिहितम् । तत्रैतेषां सकलविद्याधिगममात्रमुक्तं

न त्वेतद्गुरुनामधेयं तत्र निरदेशीति ।

त इमेऽप्यदीक्षितेन्द्रा विजयनगराधीश्वरकृष्णराजतनयविश्वबोम्मभूप-
संगमनिता इति समरपुङ्गवदीक्षितप्रणीते यात्राप्रबन्धे—द्वितीयाश्वासान्ते
दृश्यमानेन—

कर्णः श्रीचित्रबोम्मक्षितिपतिरमितो लम्बयन् शतकुम्भ
स्तोमं हेमाभिषेकप्रणयनसमये यस्य मूर्तिं प्रशस्याम् ।
रेजे श्रीरङ्गराजाध्वरिवरकलशाम्बोधिस्थप्रसूते
विद्याकरुणद्रुमस्य स्वयमिव कलयन् जातरूपाल्बालम् ॥

इति पद्येन ज्ञायते । तथा—

‘ द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनां पौनरुक्त्यं विकल्प-
श्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुमुवो वासवस्य द्विरुक्तिः ।
द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलकोलिकारस्थ कुर्वन्
अनन्दं कोविदानां जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः ’ ॥ २ ॥
‘ नरसिंहमहीपाल विदुस्त्वां मकरध्वजम् ।
मार्गणास्तव सज्जताः कथं सुमनसोऽन्यथा ॥ २ ॥

इति चित्रमीमांसायां परिणामोत्प्रेक्षालंकारप्रकरणयोर्दक्षेनात्
प्राप्तं तत्प्रापणीयं किल यदिह कियान् पूरणीयोऽस्ति नाशो
नानिष्टं वा निवर्त्य निजविषयतया दृश्यते किञ्चिदत्र ।
किं तु व्यापारमेष प्रथयति फलसंयोजनार्थं पेशां
प्राप्तः पुण्यैरगण्यैरिव विबुधगणो वेङ्कटक्षोणिपालम् ॥

इति विश्वरसायने दर्शनाच्च चित्रबोम्मभूपाग्रजनरसिंहभूपालतत्सुबेङ्कट-
भूमिपालयोस्समकालिका अपीति ज्ञायते ।

तथा चित्रबोम्मभूपनिवेशात् श्रीकण्ठभाष्यशिवाकर्मभिदीपिका—
वेङ्कटपतिरायनियोगात्कुल्लयानन्दश्च प्रणीत इति—

‘ भाष्यमेतद्वचनं विदुष्विति स्वप्नजागरणयोस्समं प्रभुः ।

चित्रबोम्मनपुरुषरूपभूस्वर्यं मां न्ययुक्तं महिलार्थविग्रहः ॥

इति शिवार्कमणिदीपिकोपोद्धाते,

‘अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः ।

नियोगाद्वेकटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः’ ॥

इति कुवलयानन्दोपसंहारे च दर्शनावदसीयते । एतेषां नरसिंहचित्रबोम्म-
वेकटमृपालानां समयश्च कैस्ताब्दीयषोडशशतकापरार्धादारभ्य सप्तदश-
शतकापरार्धसमाप्तिपर्यन्त इत्यैतिहासिका अभिप्रयन्ति ।

एते दीक्षितेन्द्राः तूष्पुल्लग्रामाभिजनस्थ रत्नखेटदीक्षितकवेर्दुहितरं
मङ्गलनायकमुदुष्ट तस्यां शङ्कराक्षानेकाद शतनयानवापुरिति शिवानन्दीयेऽभ्य-
षायि । सिद्धान्तकौमुदीप्रौढमनोरमाशब्दकौस्तुभादिव्याकरणग्रन्थप्रणेता मञ्जो-
जीदीक्षितनामा औत्तराहस्त्युषीमणिरेतेषां दीक्षितेन्द्राणां सकाशादद्वैतविद्यामधि-
व्यग इत्यौत्तराहा वदन्ति च ।

इदमिदानीं किञ्चित्प्रासङ्गिकमभिधीयते—वाजहान्नाम्ना दिल्लीनायकेन
यवनप्रभुणा पण्डितराजविरुदसंमानितः शेषवीरेश्वरशिष्यो जगन्नाथनामा
पण्डितप्रवरः शेषवीरेश्वरतात्तशेषकृष्णसुषीमणेस्सकाशादधिगतव्याकरणशास्त्रं
शेषवीरेश्वरीयप्रक्रियाप्रकाशग्रन्थखण्डकप्रौढमनोरमादिप्रणेतारं स्वात्मानं यवन-
संसर्गान्म्लेच्छेत्याधिकेष्टारं च मञ्जोजिदीक्षितं गुरुभृगित्यादिना विनिन्दन्
एतदुरुष्वेष्पथ्यदीक्षितेन्द्रेषुचामर्षभारं वहन् मञ्जोजिदीक्षितायायाः प्रौढमनो-
रमायाः दीक्षितेन्द्रीयकुवलयानन्दचित्रमीमांसयोश्च मनोरमाकुचमर्दनरसगङ्गा-
वराचित्रमीमांसाखण्डनाख्यग्रन्थैः खण्डयित्वाऽपि दयमानमानसैरेतैर्दीक्षितेन्द्रैः—

किं निश्शङ्कं श्रेषे श्रेषे वयसि त्वमागते मृत्यौ ।

अथवा सुखं शयीया निकटे जगति जाह्नवी भवतः ॥

इत्यपरवयसि काश्चां प्रतिबोधितोऽतिनिर्विण्णमानसो गङ्गाबह्वर्था गङ्गामभिष्टु-
तत्पूरेणाप्लावित ऐश्वरं पदमध्यगादिति किंवदन्ती श्रूयत इति ॥

एवमेते दीक्षितेन्द्राः निरुपमप्रतिभाप्रकर्षपरिमण्डिताश्चत्वारिंशदधिकप्रबन्ध-
निर्माणेन चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहकाचार्येत्यादिनिरुदविभूषिता अन्युना
द्वासप्ततिं वत्सरान् महीमण्डलमलक्षकुरिति—

‘द्वासप्ततिं प्राप्य समाः प्रबन्धान् शतं व्यषादप्ययदीक्षितेन्द्रः’
इत्येतदनुजपौत्त्रनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवकीर्णवे दर्शनात्—

‘चिदम्बरमिदं पुरं प्रथितमेव पुण्यस्थलं

सुसाध्यं विनयोज्ज्वलास्तुकृतवक्ष्यं काश्चित्कृताः ।

वयांसि मम सप्तैरुपरि नैव भोगे स्पृहा

न किञ्चिदहमर्थये शिवपदं दिदक्षे’ परम् ॥

आभाति हाटकसमानटपादपद्मज्योतिर्मयो मनसि मे तरुणारूपोऽयम्’
इत्येतदीक्षितेन्द्रैरेव स्वनिर्घोषसमयेऽर्घोक्त्या विरतौ बाष्पपूरितनयनैरेतत्तनयैः ॥

‘नूनं जरामरणघोरपिशाचकीर्णा संसारमोहरजनी विरतिं प्रवाता’
इत्येतदुपरार्धमापूरितमिति प्रवादाच्चावसीयते ॥

अप्ययदीक्षितेन्द्रप्रणीताः प्रबन्धाः, तद्विमजनादिकं च—

१-२. शिखरिणीमाला—शिवोत्कर्षसाधनी शिवतत्त्वविवेकसम्ब-
ध्याख्यायुता शिखरिणीवृत्तकलितचतुष्वाष्टिपद्यात्मिका स्तुतिः.

३-४. ब्रह्मतर्कस्तवः—शिवापकर्षबोधकवचनानामपि तत्सम्ब-
धात्पर्यकत्वकथनपरो वसन्ततिलकवृत्तकलितः सव्याख्यः.

५-६. आदित्यस्तवस्तवः—सूर्यान्तर्यामिशिवस्तुतिपरं सव्याख्यम्.

७-८. शिवध्यानपद्धतिः—पौराणिकशिवध्यानक्रमविरूपणपरं
सव्याख्या.

९-१०. शिवार्चनचन्द्रिका—शिवपूजाक्रमवर्णनपरं चन्द्रिका-
ख्यस्याख्यायुता.

११-१२. पञ्चरत्नस्तवः—व्याख्यायुतः.

१३. आत्मार्पणस्तुतिः—शिवे आत्मसमर्पणवर्णनरूपा.

१४-१५. शिवानन्दलहरी—शिवस्तोत्ररूपा सव्याख्या.

१६-१७. दुर्गाचन्द्रकलास्तुतिः—शिवशक्तिस्तुतिपरा सव्याख्या.

१८-१९. श्रीकृष्णध्यानपद्धतिः—श्रीकृष्णध्यानप्रकारवर्णनपरा सव्याख्या.

२०-२१. वरदराजस्तवः—हस्तागिरीश्वरस्य श्रीवरदराजस्य भगवतः स्तुतिपरसव्याख्यः.

२२. शिवमहिमकालिकास्तुतिः—शिवमाहात्म्यवर्णनपरा.

२३. अरुणाचलेश्वरस्तुतिः—अरुणागिरीश्वरस्य शिवस्य स्तवनरूपा.

२४. आपीतकुचाम्बास्तवः—दुर्गास्तुतिरूपः.

१५. शिवपूजाविधिः—संग्रहेण शिवपूजावर्णनपरा.

२६. शिवकर्णामृतम् — नारायणोत्कर्षवर्णनपराणामन्यपरत्वनिरूपणपूर्वकं शिवोत्कर्षसूचकवचनानि संगृह्य शिवाधिक्यनिरूपणपरम्.

२७. रत्नत्रयपरीक्षा.—द्वयोदिशक्तीनामुपासनातारतम्यबोधिनी.

इत्येते सगुणस्तुतिपूजापर्यवसायिनः प्रबन्धाः सप्तर्विंशतिः (२७).

१. चित्रमीमांसा—विस्तरेणार्थालंकाराणां लक्षणादिप्रपञ्चनपरा.

“इयं चोत्प्रेक्षालंकृतिपर्यन्तैव कविना कृता”

अप्यर्षचित्रमीमांसा न मुदे कस्य मांसला ।

अनुरुरिव धर्माशोरर्षेन्दुरिव धूर्जटे ॥ ”

इति सङ्ग्रहान्ते दर्शनात् ” इति केचिद्विमर्शकाः । इदमत्र प्रतिभाति—कुवल्यानन्दे अर्थान्तरन्यासालंकारादिप्रकरणेषु ‘प्रपञ्चचित्रमीमांसायां द्रष्टव्यः’ इत्याद्युक्तिदर्शनात् ‘अप्यर्षचित्र’ इत्यादिश्लोकस्य बहुषु जितितपुस्तकेष्व-

दर्शनात् ग्रन्थस्यास्य अर्थालंकारनिरूपणपरत्वात् अर्थचित्रमीमांसित्येतन्नाम-
धेयं समग्रग्रन्थानुपलम्भमात्रेण अर्थचित्रमीमांसित्यभिमत्य केनचित्तुरलेख-
केन तत्पथं कृतं स्यादिति ॥

२. वृत्तिवार्तिकम्—अभिधादिवृत्तित्रितयमध्ये अभिचालक्षणाख्य-
वृत्तिद्वयविचारमात्रवर्णनपर्यन्तमिदमुपलभ्यते.

३. कुवलयानन्दः—उपभाष्यार्थालंकारलक्षणादिप्रदर्शनपरः.

इतीदं अलंकारशास्त्रप्रबन्धत्रितयम् (३).

१. नक्षत्रवादावली—व्याकरणशास्त्रसम्बन्धिसप्तविंशतिविप्रति-
पत्तिविषयविचारपरा.

इतिः पाणिनीयव्याकरणशास्त्रप्रबन्ध एकः. (१)

१. प्राकृतमणिदीपः—वाल्मीकीयप्राकृतव्याकरणसूत्रवृत्तिरूपा.

इत्ययं प्राकृतव्याकरणप्रबन्ध एकः. (१)

१-२ नामसंग्रहमाला—कविसमयानुरोधिपदसंग्रहरूपा सव्याख्या.

इतीदं निघण्टुप्रबन्धद्वितयम् (२)

१. चित्रपुटः—अविदितप्रतिपाद्यविषयको दुर्लभः प्रबन्धः
एकः (१).

१-२. विधिरसायनम्—मीमांसाभिमतविधित्रयविचारपरं सुस्रोत-
शोज्ञव्याख्यव्याख्यायुतं पञ्चात्मकम्.

३. पूर्वमीमांसानक्षत्रवादावली—पूर्वमीमांसागतसप्तविंशतिविप्रति-
पत्तिविषयविचारपरा.

४. उपक्रमपराक्रमः—विचिवाक्यार्थविषये उपक्रमस्यैव आकर्षक-
निर्णयपरः.

इतीदं पूर्वमीमांसाप्रबन्धचतुष्टयम् (४).

१. वेदान्तवादनसूत्रवादावली — उत्तरमीमांसानुबन्धिसप्तविंशति-
विप्रतिपत्तिविषयविचारपरा.

२. कल्पतरूपरिमलः — श्रीशाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्याभूतवाच-
स्वतिप्रणीतभामत्या व्याख्याभूतां अमलानन्दप्रणीतां कल्पतरुनाम्नी टीकामवि-
कृत्य तद्विचरणाय प्रवृत्तोऽयं प्रबन्धः.

३. न्यायरक्षामणिः — श्रीशाङ्करभाष्यानुशेखब्रह्मसूत्रार्थनिर्णयपरः
(प्रथमाध्यायमात्रं).

४. मयमञ्जरी — अद्वैतवेदान्तानुबन्धिविचारपरा नाममात्रत उप-
लभ्यमाना.

५. सिद्धान्तलेशसंग्रहः — अद्वैतसिद्धान्तानुबन्धिनानामतसंग्रहपरः.
इत्येते अद्वैतसिद्धान्तप्रबन्धाः पञ्च (५).

१. चतुर्भुजसाराथसंग्रहः — श्रीकृष्णार्चय - श्रीकृष्णार्चयश्रीरामा-
नुजाचार्य श्रीमध्वाचार्याणामाशयसंग्रहपरश्लोकसप्तत्यात्मकः प्रबन्ध एकः (१).

१. शिवार्कभाषिणीपिका — ब्रह्मसूत्रश्रीकृष्णभाष्यविवरणरूपा.

२. शिवाद्वैतनिर्णयः — शिवाद्वैतस्थापनपरः.

इति सगुणशिवाद्वैतप्रबन्धद्वितयम् (२).

१. रामायणतात्पर्यसंग्रहः — रामायणवचनतात्पर्यप्रकाशनपूर्वकं
शिवोत्कर्षप्रतिपादनपरः.

२. भारततात्पर्यसंग्रहः — भारतवचनतात्पर्यसंग्रहेण शिवोत्कर्ष-
स्थापनपरः.

इतीदं पौराणिकतात्पर्यसंग्रहरूपं प्रबन्धद्वयं (२)

१. नयमयूखमालिका — श्रीमद्भगवानुजसिद्धान्तानुसारिब्रह्मसूत्रावि-
करणार्थप्रकाशनपरा.

इति विशिष्टाद्वैतप्रबन्ध एकः (१).

१. न्यायमुक्तावली — श्रीमदानन्दतीर्थीयसिद्धान्तप्रकाशनपरा.

इति द्वैतसिद्धान्तप्रबन्धः (१).

१-२. मध्वतन्त्रमुखमर्दनम् — श्रीमध्वाचार्यप्रणीतब्रह्मसूत्रभाष्य -
गतादिमपञ्चाधिकरणीभञ्जनरूपं मध्वमतविश्वंसनाख्यव्याख्योपेतम्.

इति द्वैतमतसङ्ग्रहरूपं प्रबन्धद्वितयम् (२).

१. यादवाभ्युदयव्याख्या — श्रीमद्वेदान्ताचार्यप्रणीतयादवाभ्युदय-
काव्यव्याख्या.

इति काव्यव्याख्यारूपः प्रबन्धः एकः (१).

इत्याहृत्य (५४) चतुःपञ्चाशत्प्रबन्धा दीक्षितेन्द्रप्रणीताः प्राक्शो ग्रन्थतः
कतिचिन्नामतश्चोपभूयन्ते । अन्ये च नवः प्रबन्धा दीक्षितैः प्रणीता
इत्येताद्विस्वपरिशीलनादेव सुव्यक्तमिति ॥

एतद्व्याख्यापरिचयः.

श्रीमदप्पयदीक्षितेन्द्रप्रणीतायामस्यां यादवाभ्युदयव्याख्यायां मूलानु-
बन्धिततत्त्वयोगविशेषाणां तत्तदनुशासनविशेषप्रदर्शनपूर्वकं व्युत्पत्तिं प्रकाशय-
तत्तदपेक्षितप्रमाणोपन्यसनपूर्वकं नातिविस्तृतया नात्यन्तसंगृहीतया च
सुललितयैव शब्दधारेण्या पदार्थवाक्यार्थादिकमुपवर्णयति इति मूलभूतकाव्य-
स्य सुषुमाभिदर्शकसौवर्ण्यबहुज्जम्भमाया सुसमीचीनयं व्याख्येयैतत्पारि-
शीलयितृणाभ्यानिपिहितमिति नात्राधिकं वक्तव्यमवशिष्यते । परं तु
कचित्कचित्प्रतीयमानोऽन्यथाभावो लेखकप्रमादाशयभेदादिसमुपनत इत्येव
विभाव्यते । तदिदं विष्णात्रमत्र प्रस्तूयते—

यथा चतुर्दशे सर्गे श्रीकृष्णस्याष्टमाहिपीविभूत्यनुभववर्णनावसरे—

‘अखण्डिताशक्तिमिरेकवृत्तिः’ (यादवाभ्युदय—१४-४६)

इत्यस्मिन् श्लोके एकवृत्ति इत्यस्य व्याख्यानावसरे—“एकस्व सकलशक्ति-

मुख्यस्य स्वस्य वरणात्परिमहोद्भूतोः 'वृज् वरणे' इति धातोर्बृत्तिशब्दो वरण-
धात्री" इति व्याख्याग्रन्थ उपलभ्यते । अत्र वृज्धातोः क्तिनि तु वृत्ति-
रित्येकतकारघटितं रूपं भवति, न द्वितकारघटितम् । अतोऽत्र लेखकप्रभावेन
'वृत्तु वरणे' इत्यस्य स्थाने 'वृज् वरणे' इति पतितं स्यादिति
विभाव्यते ॥

एवं सप्तदशे सर्गे—'अष्टभिश्च हरितामधीश्वरैः' (यादवाभ्युदये
१७-६९) इत्यास्मिन् श्लोके अष्टभिरितिरूपसाधनाय "अष्टाभ्य औशिति
दीर्घोच्चारणान् ज्ञापकात् 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यात्वं वैकल्पिकम्" इति
व्याख्याग्रन्थ उपलभ्यते । अत्र 'अष्टन आविभक्तौ' इत्यस्य वैकल्पिकत्वकल्पना-
भावेऽप्यष्टाभ्य औशिति दीर्घोच्चारणस्यासाङ्गत्याभावेन अष्टाभ्य इति
दीर्घोच्चारणस्य आत्ववैकल्पिकत्वकल्पकत्वायोगात्, अष्टनो दीर्घस्य नित्यत्वे
'अष्टनो दीर्घात्' इत्यत्रत्यदीर्घग्रहणमव्यावर्तकं स्यादिति तस्यैवात्ववैकल्पि-
कत्वज्ञापकत्वसम्भवाच्चात्र 'अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणात्' इत्यस्य स्थाने
'अष्टाभ्य औशिति दीर्घग्रहणात्' इति लेखकप्रभावेन पतितमित्याकस्यते ॥

तथा—'त्वत्पदैकदृढभक्तिरूपया' (यादवाभ्युदये-१७-१००) इति
श्लोकव्याख्यायां दृढभक्तिशब्दसाधनावसरे "दृढशब्दस्य स्त्रीत्वविवक्षायां
भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठेन पुंवद्भावप्रतिषेधात् दृढभक्तीति भाव्यम्, इह ■
मजनस्य दाढ्यमात्रं विवक्षितं, न स्त्रीत्वमिति साधुता" इति ग्रन्थो दृश्यते ।
अनेन चात्र दृढभक्तिशब्दस्य कर्मधारयत्वेऽपि भक्तिशब्दस्य प्रियादिपठित-
तथा पुंवद्भावविधौ अपूर्णीप्रियादिष्वित्युक्त्या पुंवद्भावो न स्यादिति पूर्वपदे
स्त्रीत्वाविवक्षया साधुत्वमास्थेयमिति व्याख्याप्राशयः प्रतीयते । सिद्धान्त-
कौमुद्यां तु 'पुंवत्कर्मधारय' इत्यादिसूत्रे 'पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावोऽत्र
विधीयते' इत्युक्तेः भक्त्याशुतरपदकेऽपि कर्मधारये पूर्वपदे स्त्रीत्वविवक्षाया-

मपि 'पुंस्कर्माधारय' इत्यादिना पुंस्कारावविधानादेव साधुत्वमिति मष्टोत्रि-
दीक्षितादयोऽपि प्रयन्ति ॥

तथा—त्रयोदशे सर्गे श्रीकृष्णपरिगृहीतपाणिकरुक्मिणीवर्णनावसरे—

प्रियेण सा तेन गृहीतहस्ता तद्वक्त्रदिव्याम्बुजषट्पदेन ।

(यादवाम्बुदये १३-२१)

विलोचनेन व्यवृणोत्सखीभ्यः कृतार्थतां क्षीमदशोत्खणेन ॥

इति श्लोके तद्वक्त्रेत्यादिविशेषणगततत्पदस्य रुक्मिणीपरतामभिमित्य तद्वदित-
विशेषणस्य असंनिहितेऽपि प्रियपदार्थे परस्परानुरागसूचनसम्भवाभिप्राये-
णान्वयमभिप्रेत्य व्याख्यातम् । अत्र 'तेन गृहीतहस्ता तद्वक्त्र' इत्यादि
श्लोकानुपूर्वीपरिक्षीलनायां तत्पदस्य श्रीकृष्णपरत्व—प्रतीत्या तद्वदित-
विशेषणस्य संनिहित एव विलोचनपदार्थेऽन्वये सति प्रियेण तेन गृहीतहस्ता
सा रुक्मिणी क्षीमदशोत्खणेन तद्वक्त्रदिव्याम्बुजषट्पदेन तस्य कृष्णस्य
सम्बन्धि यद्विल्यं मुस्ताम्बुजं तस्य अमरभूतेन अमरवत्तत्र प्रसक्तेन
विलोचनेनात्मीयेन नयनेन सखीभ्यः स्वस्य कृतार्थतां व्यवृणोदित्यपि
मूलाशयो भवितुमर्हति ॥

तथा—अष्टादशे सर्गे कामनाश्रमवर्णनावसरे—

अत्र स्थितं श्रान्तिजुषां मुनीनां छायालकृष्णाजिनपल्लवेन ।

वैरोचनेर्दानजलवसेकाद्वर्षिष्णुना कामनपादपेन ॥

(यादवाम्बुदये—१८-५७)

इति श्लोके 'छायालः कृष्णाजिनस्य पल्लवो विस्तारो यस्य तेन' इत्यादिना
विवरणं कृतं दृश्यते । अत्र व्यधिकरणबहुव्रीहिमाश्रित्य विस्तारार्थकं पल्लव-
शब्दमन्विष्यार्थवर्णने कृष्णाजिनवत्पादपस्य भूयःप्रसिद्धिविस्थात् श्लो-
कप्रसिद्धविस्तारार्थकपदानि परित्यज्य किसलवार्थप्रसिद्धपल्लवपदप्रयोगात् पल्ल-

वितपादपे नीरन्त्रशीतलच्छायाविशेषोपलब्ध्वा छायालावितेष्वस्वारस्यसम्भवात्
उत्तरत्र वामनस्य पादपत्वरूपेण तदानुगुण्याच्चात्र वामनीयकृष्णाजिनस्य
पल्लवत्वरूपमुरुरिकृत्य छायालं कृष्णाजिनमेव पल्लवं यस्य तेनेति समानाधि-
करणबहुव्रीह्याभिप्रायेणाप्यर्धवर्णनं कविहृदयङ्गमं स्यादिति प्रतिभाति । एवं
तत्रैवोत्तरत्र वामनाश्रमपरिसरगताश्रमवर्णनावसरे—

तमो निगीर्णं सकृदेव पुंसामासीदतामाश्रमहव्यवाहाः ।

इदौषधाद्यानि हवीषि भुक्त्वा धूमोपलक्ष्यं ध्रुवमुद्रमन्ति ॥

(यादवाम्बुदये १८—५९)

इति श्लोकव्याख्यायां 'बहु युगपन्निगीर्णकृतामुद्धारो भवतीति भावः' इति
अन्येन हव्यवाहानुष्ठिताभिकाहारोद्धमनतात्पर्येणात्र श्लोको व्याकृतः । यथा-
भुक्तमूलस्वारस्यपरिशिलनायां तत्र हव्यवाहैस्सकृदासीदत्पुरुषसम्बन्धिनस्तमसो
भुक्तस्योद्धमनकर्मताप्रतीत्या हवीरूपौषधभोजनस्य तमउद्धमनसाधनताप्रतीत्या
च लोकपरिहृद्यमानौषधप्रयोगाधीनदुष्टाहारोद्धमनमिवात्रापि हव्यवाहैर्भुक्तमा-
सीदत्पुरुषसम्बन्धितम एव हवीरूपौषधभोजनेन धूममिषादुद्धान्तमित्यपि मूला-
शयः प्रतीयत इति । एवमाश्रयान्तरवर्णनादिकं तत्रतत्रैव टिप्पण्यामधोभागे
संगृह्य निर्दिष्टं द्रष्टव्यमिति विस्तरमिषा विरम्यते ॥

उपसंहारः

एतद्व्याख्यापरिमृष्टमिदं काव्यरत्नं महीशरपुर्यामान्प्राक्षरैः श्रीरत्न-
नगरगतवाणीविलसमुद्राशाख्यवां देवनागरलिपिभिश्चादितो द्वादशसर्गान्तमेव
मुद्रितमुपलभ्यते । तत उपरितनं तु त्रयोदशसर्गप्रभृति आम्रन्धसमाप्ति नाथा
वधि कुत्रापि सव्याख्यमिदं मुद्रणपथं नीतमिति परिचिन्त्य अमुद्रितप्राचीन
इत्यसम्भ्रमन्धमुद्रापथैर्दम्पर्वेण प्रवृत्तायामस्यां महीशरविश्वविद्यालयानुबन्धिन्यां

महीशूरराजकीयप्राच्यकोशशालायां तत इतोऽनेका मातृकास्समुचित्य तद्व-
 क्त्वेनाधुनाऽस्मिन् सम्पुटे त्रयोदशसर्गप्रभृत्यष्टादशसर्गान्तो भागस्संशोध्य
 अकारादिवर्णक्रमेण मूलगतश्लोकपादानां व्याख्योपात्तग्रन्थतत्कर्तृनामवेधानां
 व्याख्यासाधितमूलगतप्रयोगविशेषाणां च सूचनीभिस्साकं परिष्कृत्य तत्रतत्र
 टिप्पण्या पाठान्तरनिर्देशेन च सार्धं संशुद्धय प्राप्ताः ॥

एतद्ग्रन्थसंशोधनाय महीशूरनगरस्वामीत्परकालमठाधिकारिभिः महीशूर-
 राजकीयसरस्वतीमाण्डाराधिकारिभिः तथा विद्वत्प्रकाण्डैः श्री-उ-नादस्पाकं
 नरसिंहाचार्यवैश्यादर्शपुस्तकप्रदानेन सुबहूपकृतमिति तेभ्यस्सुबहून् धन्यवादा-
 नर्पयामः ॥

एतत्संपुटगतभागस्य संशोधनायबलन्विताः कोशाः

(१) एतत्कोशागारीयः—No. 1193 ग्रन्थलिपिमयः ८-१४
 सर्गान्तस्तालकोशोऽशुद्धः (क) संज्ञितः ॥

(२) एतत्कोशागारीयः—No. 3856 ग्रन्थलिपिमयः १०-१५
 सर्गान्तस्तालकोशो नात्यशुद्धः (ख) संज्ञितः ॥

(३) एतत्कोशागारीयः—No. 1194 ग्रन्थलिपिमयः १३-१८
 सर्गान्तस्तालकोशोऽशुद्धः (ग) संज्ञितः ॥

(४) एतत्कोशागारीयः—No. A 174 जान्त्रालिपिमयः १३-२४
 सर्गान्तःकाकलकोशो नात्यशुद्धः (घ) संज्ञितः ॥

(५) एतत्कोशागारीयः—No. 3099 ग्रन्थलिपिमयः १५-१८
 सर्गान्तो श्रीर्णस्तालकोशो नातिशुद्धः (ङ) संज्ञितः ॥

(६) नास्वस्पाकं विद्वत्प्रवरैः श्रीनरसिंहार्यैः प्रेषितः १३, १४, १५,
 १७, १८ सर्गयुतो ग्रन्थलिपिमयः कचित्कचिच्छोभितस्तालकोशो (च)
 संज्ञितः ॥

(७) महीशूरनगरस्य श्रीपरकालमठीयः ग्रन्थलिपिमयः १३-२४ सर्गान्तस्तालकोशो नात्यशुद्धः (ट) संज्ञितः ॥

(८) मैसूर सरस्वतीभाण्डारीयः No. 564 आन्ध्राक्षरमयस्ताल-कोशः १-२४ सर्गान्तो मूलमात्रयुतः (श) संज्ञितः ॥

(९) श्रीमदहीन्द्रनगरे ग्रन्थलिपिसुद्धितः १३-२४ सर्गान्तो मूलमात्र-युतः श्रीपरकालमठीयः (प्र-मु) संज्ञितः ॥

(१०) काश्चयां श्रीनिगमान्तमहादेशिकग्रन्थमालायां देवनागराक्षरै-र्मुद्रितो मूलमात्रयुतः (वे-मु) संज्ञितः ॥

इत्येतत्कोशदशकमवलम्ब्य यथागति संशोध्य मुद्रापितेऽस्मिन् ग्रन्थे मानुषशेषुषीसुलभेनानवधानेन सीसकाक्षरयोजकादिदोषेण च सम्भावितान् प्रमादान् क्षमन्तां, मोदन्तां च गुणग्राहिणो विषाक्षितस्सहृदया इति सर्व-मनावलिम् ॥

जयतु यदुवंशकेतुर्जयतु च वैदान्तदेशिकी वाणी ।

तदुभयमननविभूता तृप्तस्त्वान्ता जयन्तु भुवि सन्तः ॥

देशोज्ज्वं क्षोभदूरो भवतु जलमुचस्सन्तु काले सुवर्षाः

क्षोणी सस्यैस्समृद्धा भवतु सुरचिरा नीरुजस्सन्तु लोकाः ।

विद्या प्रज्ञा गरिष्ठा जयतु बुधगणैस्सेव्यमाना नितान्तं

जीयादाचन्द्रतारं जयपदमहितश्चाभभूमीपतीन्द्रः ॥

इति सप्रश्रयं प्रार्थयते

सहृदयचिद्वद्वसंवदः

मैसूर,
१०-९-४४. }

तिरु. तिरु. श्रीनिवासगोपालाचार्यः.

महीशूरपुरी राजकीयप्राच्यकोशालयपण्डितः.

ग्राहकाम्युदये त्रयोदशाष्टादशसर्गान्तभागगतविषयाणां सूचनी

त्रयोदशो सर्गो रुक्मिणीपरिणयवर्णनपरे (१०९ श्लो).

पृ-१-६२.

१. रुक्मिणीहरणाय भीष्मकनगरीं समुपागतस्य श्रीकृष्णस्य शचीदेव्यालयाद्भिर्निर्गताया रुक्मिण्याश्च परस्परसानुरागावलोकनरसानुभववर्णनम्. (श्लो. १-१९).

२. रथारोपणाय श्रीकृष्णपरिशुद्धीतहस्ताया रुक्मिण्या आनन्दरतिरेकजनितसात्त्विकभावादिवर्णनम् (श्लो. २०-२४).

३. श्रीकृष्णरुक्मिणीरूपपरस्परानुगुणमिश्रितस्य रुक्मिणीसखीभिस्सादरावलोकनवर्णनम् (श्लो. २५-२६).

४. श्रीकृष्णेन जाग्रत्यपि राजलोके रुक्मिण्या हस्तग्रहणपूर्वकमात्मरथारोपणम् (श्लो. २७-२८).

५. रथारूढयोर्वैजतोः श्रीकृष्णरुक्मिण्योः शोभाविशेषस्व तादात्म्यकतन्मानसाध्यवसायस्य च वर्णनम् (श्लो. २९-३३).

६. श्रीकृष्णेन स्वानुद्रुतशिशुपालरुक्म्यादिपरिभवनपूर्वकं द्वारकां प्रत्यागमनम् (श्लो. ३४-४०).

७. द्वारकां प्रविशता श्रीकृष्णेन द्वारकालङ्कारोपवर्णनपूर्वकं सात्त्विकप्रभृत्यानीतोपायनपरिग्रहस्य वर्णनम् (श्लो. ४१-४३).

८. द्वारकायां राजवीथ्या राजसदनं प्रयास्यतोः श्रीकृष्णरुक्मिण्योर्वैजान्त्यवस्था समागतानां पौरनारीणां विलासश्रेष्ठादिवर्णनम् (श्लो. ४४-७१).

९. निजोपकारिकां प्रविष्टस्य श्रीकृष्णस्य देवैः शङ्खपञ्चादिभिर्भिन्नमाङ्गलिकरोपचारोपवर्णनम् (श्लो. ७२-७४).

१०. विवाहसमयसन्निहितानां मुनिसभासत्पौरजनवन्दिनीष्वप्युरोधसां सम्माननाद्युपवर्णनपूर्वकमुद्वाहमङ्गलौपयिकासतारोपणकौतुकसूत्रवन्धनलाजहोमसंस्कारादीवक्षिपरिक्रमणास्मास्तपस्विषुद्धोमात्मनोर्वैजानाशीर्वचनयौतकार्यणादीनामुपवर्णनम् (श्लो. ७५-१००).

११. श्रीकृष्णरुक्मिणीनिवासमृताया द्वारकायास्समृद्धिवर्णनम् (श्लो. १०१-१०२).

१२. रुक्मिणीरूपया श्रिया समलङ्कृतस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य प्रोभातिशयवर्णनपूर्वकं तस्य सकलाभिगम्यत्वसकलेष्टप्रदत्वादिवर्णनम् (श्लो. १०३-१०८).

१३. भगवतश्श्रीकृष्णस्यैव रुक्मिण्याश्श्रीरूपाया नित्यौन्नत्यवर्णनम् (श्लो. १०९).

चतुर्विंशो सर्गो जाम्बवतीसत्यभामादिपरिणयवर्णनपरे (श्लो. ८०)

पृ. ६३-१०८.

१. सकृद्रेण स्यमन्तकोपाख्यानवर्णनम् (श्लो. १-४).

२. आत्मनो मृषामिश्रस्यपनिनीधया स्यमन्तकमप्याहरजाय जाम्बवद्विलुपुपागतस्य श्रीकृष्णस्य जाम्बवता भल्लकराजेन सार्धमेक-विंशतिदिनपरिमितस्य नियुद्धस्योपवर्णनम् (श्लो. ५-१६).

३. श्रीकृष्णभुजवलपीडितेन क्रमात्परिक्षीणशारीरबलेन श्रीकृष्णं च भगवन्तं दाशरथिमेव प्रत्यभिजानता स्वापराधक्षमाभ्यर्थनपूर्वकमभिदुवता जाम्बवता श्रीकृष्णाय स्यमन्तकमणेः स्वात्मजाया जाम्बवत्याश्च प्रदानस्य तदुद्गाहस्य चोपवर्णनम् (श्लो. १७-५९).

४. आत्मनः श्वशुरभूतस्य जाम्बवतक्षुभां गतिमनुगृह्य जाम्ब-वत्या प्रियया सह द्वारकां समामतेन श्रीकृष्णेन सत्राजिताय स्यमन्तक-मणिमर्पयित्वाऽऽत्मनो मृषामिश्रस्तेऽज्ञानम् (श्लो. ६०-६९).

५. मृषामिश्रसनापवादपरिजिहीर्षया सत्राजितेन प्रदत्तां सत्य-भामाद्वयां तत्पुत्रीं प्रियां परियुह्य अन्याश्च पञ्च महिषीरुदूढवता श्रीकृष्णेन तामिरहृदिः पद्ममहिषीभिस्सह विभूतिवैभवानुभवस्य वर्णनम् (श्लो. ७०-८०).

पञ्चदशो सर्गो क्षिशुपालवधवर्णनपरे (श्लो. १३५).

पृ. १०९-१८३.

१. आत्ममनीषितगामपूर्वकं सत्यलोकाद्वारकामुपागतेन नारद-

महर्षिणा श्रीकृष्णामिष्टवनपूर्वकं तत्सन्निधौ शिशुपालसंहारावश्यकतां विनिवेदितवता तत्कृताईनेन स्वलोकं प्रत्यागमनम् (श्लो. १-२९).

२. युधिष्ठिरसमाहृतस्य तदीयराजसूययज्ञशालामुपागतस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिराद्यनुग्रहा अग्रपूजनाय प्रवृत्ते सति सहदेवे तन्मूर्धनि सञ्जातायाः पुण्यवृष्टेर्वर्णनम् (३०-४०).

३. श्रीकृष्णाग्रपूजनवार्ताभिवर्णनकुपितशिशुपालविकल्पनमसहमानेन भीमता गाङ्गेयेन श्रीकृष्णमहिमानुवर्णनपूर्वकं तदग्रपूजाविरोधि शिशुपालनिधनावस्यभावसूचनपूर्वकं च श्रीकृष्णाग्रपूजाया अवश्यकर्तव्यत्वप्रशंसनम् (श्लो. ४१-७२).

४. श्रीकृष्णाग्रपूजाविरोधि तत्प्रशंसाभिवर्णनकुपितं च शिशुपालं हन्तुकामान् भीमादीस्तस्य कुणौकवध्यत्वोक्तिपुरस्सरं निवार्य श्रीकृष्णपूजनाय प्रचोदयमाने सति गाङ्गेये तदनुमोदनाय सन्निहिते नारदे च नर्तनपूर्वकं श्रीकृष्णं गायंति सति सहदेवेन श्रीकृष्णाग्रपूजाया विधानम् (श्लो. ७३-९५).

५. श्रीकृष्णाग्रपूजनदर्शनकुपितस्य पाण्डवगाङ्गेयादीन्विगर्हमाणस्य शिशुपालस्य कुपिताकृतिवर्णनपूर्वकं तस्य श्रीकृष्णं प्रति युद्धायाभिनिर्वाणवर्णनम् (श्लो. ९६-११०).

६. श्रीकृष्णशिशुपालयोर्युद्धाभिवर्णनपूर्वकं श्रीकृष्णप्रद्वितचक्रावुधेन निरुद्धशिरसस्तस्य शिशुपालस्य मुख्यवातिवर्णनम् (श्लो. १११-१३२).

७. सदा द्विषतोऽपि शिशुपालस्य स्वातुस्मरणमुद्धतसम्पादनेन मुक्तिप्रदातुर्भगवतो दयायाः प्रशंसनम् (श्लो. १३३).

श्लोकशे सगै नरकासुरवधवर्णनपरे (श्लो. १४७).

पृ. १८४-२३६

१. द्वारकां प्रत्यागच्छतः पुरन्दराधिष्ठितस्य देवायस्य वर्णनम् (श्लो. १-२०).

२. श्रीकृष्णसद्वर्णमुपागतेन वृद्धीतसत्कारेण पुरन्दरेण नरकासुर-
पराक्रमवर्णनपूर्वकं तद्व्यापनोदनाय श्रीकृष्णसन्निधौ तद्व्याभ्यर्थनम्
(श्लो. २१-४९).

३. पुरन्दराभयदानपूर्वकं श्रीकृष्णेन स्मृतस्य सत्यसमागच्छतो
वैनतेयस्य वर्णनम् (श्लो. ५०-६९).

४. निजविरहमसहमानया सत्यभामया सह वैनतेयमधिरुह्य
शक्राग्निना दुर्गतत्पालकदाहपूर्वकं प्राग्जोतिषाह्वयं नरकासुरपुरमधिगतेन
श्रीकृष्णेन नरकासुरानुगदानवनिषूदनपूर्वकं चक्रायुधेन नरकासुरशिरो-
लघनम् (श्लो. ७०-१०८).

५. नरकासुरापड्डतादितिदेवीकुण्डलोपहरणपूर्वकं निषूदितस्य
खतनयस्य शुभगतिं प्रार्थयमानाया आत्मानं च बहुधाऽमिषुवत्या भूदेव्याः
श्रीकृष्णेन परिसान्त्वितायाः सावासं प्रति गमनम् (श्लो. १०९-१३२).

६. नरकान्तःपुरनिरुद्धमात्मानं कामयमानं षोडशलीसहस्रं
परिगृह्य द्वारकां च प्रस्थाप्य मदितिदेव्यै कुण्डलार्पणाय देवानां प्रीण-
नाय च सत्यभामया सह गच्छमारुहेन श्रीकृष्णेन देवलोकं प्रति प्रस्था-
नम् (श्लो. १३३-१४७).

सप्तमो सर्गो पारिजाताहरणवर्णनपरे (श्लो. १३५)

वृ. २३७-३०५.

१. सत्यभामया सह वैनतेयमधिरुह्य नाकलोकमुपागतस्य नरका-
सुरापड्डतकुण्डलद्वयमदितिदेव्यै समर्पितवतो वासवाविपरिकलिताईणस्य
भगवतश्श्रीकृष्णस्य भूलोकं प्रति प्रस्थानम् (श्लो. १-८).

२. भूलोकं प्रति प्रस्थितेन मध्येमार्गे सत्यभामां प्रति नयनपथ-
गतस्य पुरन्दरोद्यानस्य नन्दनस्य तद्गततमालवाटिकायास्तत्रत्यपुरुष-
वापिकायास्तत्परिसरवर्तिमो मन्दारादिचतुर्विधदिव्यतरुपरिधृतस्य पारि-
जाताख्यदिव्यमहीरुहस्य चाभिवर्णनम् (श्लो. ९-३९).

३. सत्यभामेरुह्या पारिजाताख्यं दिव्यद्रुमं द्वारकां नेतुकामस्य
श्रीकृष्णस्य निदेशान्तरुहेन तदुत्कोपपूर्वकं स्वपक्षपट्टौ स्थापनम् (श्लो.
४०-४५).

४. विदितपारिजातहरणोदन्तेन आप्रहमहगृहीतेन देवसैम्यपरि-
भूतेन पेरावतमधिकुलेन शतमन्युना सह समराय श्रीकृष्णेनाभिनिर्वाणम्
(श्लो. ४६-५०).

५. वज्रिप्रयुक्तशरगणसमाहृतेनात्युग्ररूपधारिणा गरुडेन परि-
भूतेषु सत्सु देवेषु वरूपादिदिशाफालेष्वपि श्रीकृष्णप्रहितशराभिघाता-
दैन्यमापन्नेषु अधिगतधृतिना वज्रधारिणा शतधृतिना सह चक्रधारिणः
श्रीकृष्णस्य युद्धवर्णनम् (श्लो. ५१-७६).

६. श्रीकृष्णपराजितेन भगव्येण सत्यभामासापदासदृष्टिवीक्षितेन
खिलजमानेन अधिगतसात्विकभावेन प्रतिबुद्धेनात्मानमेव विगर्हमाणेन
सहृन्देन शरणगमनपुरस्सरं भगवत्तन्महीकृष्णस्याभिष्टवनम् (श्लो. ७७-
१२०).

७. वासवाभिषुतेन देवानामभयं सायुधबलैश्चर्यादिकं कालान्तरे
पारिजातप्रतिनिवर्तनं चातुजानता पक्षीन्द्रवाहनेन श्रीकृष्णेन द्वारकां
प्रति प्रस्थानम् (श्लो. १२१-१३५).

अष्टादशे सर्गे देवलोकद्वारकामभ्यदृश्यमानमेर्षादिवर्णनपरे (श्लो. १३६)

पृ. ३०६-३७६.

१. आरुहताद्येण द्वारकां प्रति प्रस्थितेन श्रीकृष्णेन सत्यभामां
प्रति मध्येमार्गे दृश्यमानस्य मेरोर्वर्णनम् (श्लो. १-८).

२. मेरुपार्श्ववृत्तिशीतार्तकौञ्जमात्यघत्रधृतिकेसराख्यसैलपङ्क्ति-
वर्णनपूर्वकं इलावृतकिंपुरुषादीनां भूप्रदेशविशेषाणां वर्णनानुपवर्णनम्
(श्लो. ९-१४).

३. यथाश्रीकृष्णमनीषितं विहायसि गच्छतो गरुडस्य गतिविशेष-
वर्णनम् (श्लो. १५-१८).

४. कैलाससैलवर्णनम् (श्लो. १९-२३).

५. कुबेरराजधान्या मलकाया मानससरसः ओषिठाख्यबाणा-
सुरनगरस्य क्रौञ्चमन्दरगिर्योश्च वर्णनम् (श्लो. २४-३२).

६. पुण्डरीकावनसहितस्य हिमवन्निरेर्वर्णनम् (श्लो. ३३-३७).

७. हैमवत्या गङ्गाया वर्णनम् (श्लो. ३८-५२).
 ८. नरनारायणतपोवनभूतस्य वदर्याभ्रमस्य वर्णनम् (श्लो. ५३-५५).
 ९. वदर्याभ्रमादाग्नेय्यां स्थितस्य वामनाभ्रमस्य वर्णनम् (श्लो. ५६-५७).
 १०. वामनाभ्रमपरितरुवृत्तिमुभ्याभ्रमाणां वर्णनम् (श्लो. ५८-६१).
 ११. श्रीकृष्णगुरोस्तां दीपिनेराभ्रमस्य वर्णनम् (श्लो. ६२).
 १२. आर्यावर्तकुरुक्षेत्रयोर्वर्णनम् (श्लो. ६३-६४).
 १३. अयोध्यावर्णनम् (श्लो. ६५).
 १४. कलिन्दद्वैलस्य तत्प्रभृताया यमुमानद्याश्च वर्णनम् (श्लो. ६६-७०).
 १५. गरुडवेगवर्णनपूर्वकं पश्चिमाश्विपर्यन्ताया भूमेस्सौभाग्य-
 वर्णनम् (श्लो. ७१-७४).
 १६. द्वारन्मेषशुकश्रेणीसरिदादीनामुपवर्णनम् (श्लो. ७५-७९).
 १७. वेलावनवर्णनपूर्वकं समुद्रस्य वर्णनम् (श्लो. ८०-११२).
 १८. श्रीकृष्णेन सत्यभामया सह द्वारकामागच्छन्तं जयशंखिन-
 मात्मानं दिदृक्षया प्रत्युद्गन्तुकामानां पौरजननारीणां वर्णनपूर्वकं राजसौ-
 चादिसमलङ्कृतायां द्वारकानगर्या वर्णनम् (श्लो. ११३-१२९).
 १९. सप्रेमवष्टिपातं पौरजनैरुद्दीक्षितेन सत्यभामया सह वैभते-
 यादवरुह्य सुरतरुसमीराकृष्टमधुकरमुखरितां द्वारकामधिगत्य सम-
 लङ्कृतनिजसौधेन विदितानिरुद्धबन्धनवृत्तान्तेन अनिरुद्धरोधकबाणासुर-
 जिगीषया श्वस्तेनाप्रस्थानमादिष्टवता श्रीकृष्णेन निजविरहव्याकुलि-
 ताभिः प्रेयसीभिस्सह सुखेन राजेरतिवाहनम् (श्लो. १३०-१३६).

अलुङ्कृतसंशोधनम्

पृष्ठे	पङ्क्ति	अलुङ्कृतम्	सुद्धम्
१	१८	चकारण	चकारेण
१	१९	इदुप	ईदुप
२	६	अङ्कता	अङ्कता
२	१४	भाव	भावः
२	१८	रीम	रीमि
२	१९	घर	घर
२	२४	हित	हितः
२	२५	इत	इति
३	९	लीला बिलासम्	लीला क्रिया बिलासम्
३	२०	नेषु	नेषु
३	२३	वेपथू	वेपथू
५	२३	घबल	घबल
७	११	कङ्कित	काङ्कित
७	२२	कमल	कलम
७	२४	पाठा	पाठो
८	१२	स्यामल	स्यामल
९	५	तथैव	तथैव
९	९	तथेति	तथेति
११	२३	पुस्तकऽप	पुस्तकेऽप
१२	२८	परय	परया
१५	५	प्रलय	प्रलय
१७	३	सारितां	उत्सारितां
२०	१८	दात् अघक्	दात् अघक्
२०	१९	अघक्	अघक्
२१	२३	स्वाधि	स्वाधि

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अनुक्रमः	शुद्धम्
२१	२४	स्त्रो	स्त्रो
२३	१०	प्रियासहायः	प्रियायास्सहायः
२३	११	पदवीं	तां पदवीं
२३	१८	पयोधि	पयोधि
२४	२१	दयिता हित	दयितासहित
२४	२३	त्तरत्र	उत्तरत्र
२६	२२	शयघनुषा	शयेन घनुषा
२८	१२, १५	मौलि	मौलि
३२	१७	प्राथा	प्रायो
४१	१८	धर्मानभि	धर्मानभि
४४	११	धृत	धृत
४५	३	सगीतं	संगीतं
४५	२०	अमृष्ट	आमृष्ट
४६	१०	मन्दरासे हस्ते	मन्दरासे हस्ते
४६	१७	सुधयां	सुधयां
४९	१५	सांसिद्धिक	असांसिद्धिक
४९	२५	सस्यस्योधि	सस्यस्योधि
५२	२०	दर्शनीया	दर्शनीया
५५	६, १४, १८	पतीभ्यां	पतिभ्यां
५८	१४	मिष	मिष
६२	८	सुभय	सुभयं
६५	२०	करे	करे
६६	१७	प्रभवं	प्रसुवं
६९	२	मस्यः	'मस्यः' इति स्वात्
६९	१८, २१	गोषा	गोषा
७१	१५	कृतैकविंशति	एकविंशति
७५	२	दशमना	दशमना
७५	२४	प्रति	प्रति

पुटे	पङ्क्तौ	अधुदन्	शुभम्
८२	८, ९	यनैःशुभैः	यनैः शुभैः
८३	२५	प्रवृ	प्रवृत्ता
८५	१४	विपद्यते	विपद्यते
८६	२१	विकल्पार्थकत्वेऽपि वा- ग्रव्यस्य अजितसाह- स्याभिमानवान्वा क इति काकुप्रभेना- जितनिषेधः कैमु- त्यनीतिसिद्ध इत्या- द्ययः स्यात्	अत्रेवशब्दस्य सहकार्यक- त्वेऽपि अजितसहस्रः क इति काकुप्रभेन सुतराम- जितनिषेधस्सिद्ध इत्यपि मूलाशयस्स्यात्
८६	२५	लद	लिद
८७	१५	युषयो	युषयो
८७	१७, २२	^१ वहती	^१ वहति
८७	२३	^१ वहति-अ. वे. मु. ^२ यदर्ह-अमु	^१ वहति श्रिया समाश् यदर्ह-अ. मु.
८७	२५	^३ वहति-अ.	^३ वहती घ.
९०	२४	'अते' । इति	'अते' इति
९२	१४	लेखेरनुप	लेखेरनुप
९४	४	यनाकैसां	यनाकैसां
९५	२४	यस्योत	यस्येति
९८	८	आमद	आमन्द
११०	१५	प्रत्येन्वव	प्रत्येन्वव
११०	२०	रीघात्	रीघात्
११५	२२	सुवः	सुवः
१२०	२	अर्पयन्	अर्पयन्
१२०	६	वहन्तु	वहन्तु
१२०	६	सन्	सन्
१२३	२	प्यन्ततया	प्यन्ततया

पुटे	पङ्क्ति	शब्दम्	शब्दम्
१२९	२७	इव स्थिताः	इव स्थिताः
१३२	५	पुलिङ्गता	पुलिङ्गता
१३३	■	यदेतत् ।	यदेतत्
१३३	४	शब्दः	शब्दः ।
१३४	११	मे यदि	मे यदि
१३६	१७	हापनं	हीपनं
१३६	२०	स्त्रियं	स्त्रियां
१३७	३	इत्यत्र नित्यसमासः	अत्र "इत्यत्र न समासः" इति शुद्धपाठेन भाव्यम् । वृत्तौ 'कचिन्न भवत्येव रामो जामदग्न्य इत्यु- क्तत्वात्' इति दिप्यणी बोद्ध्या
१३८	२५	रक्तयम्	रक्तयम्-क
१४०	१२	मुधा	मुधा
१४१	७	ताऽतेजु	तातेऽजु
१४२	४	घवल	घवल
१४२	१५	१ पुराणादिषु	पुराणादिषु १
१४२	१६	१ वद यां	वद यदीयां १
१४२	१६	क्रियमर्हति	क्रियामर्हति
१४४	२४	प्राप्ता	प्राप्तौ
१५१	९	बाले इत्यमिष्टं	(इदमधिकमिति भाति)
१५२	३	कोर्वत्	केचित्
१५२ १२, १६, १७		नन्दयु	नन्दयु
१५४	११	विमृश्य	अविमृश्य
१५७	१३	तद्वश्यं	तद्वश्यं
१५९	२५	लुगिति भावः	लुगिति केचित्
१६०	३	वैभ	विभ
२१६	४	पुरुष	पुरुषस्य

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६३	२१	क्वा	कुत्रो
१६७	१४	क्षामौ	क्षौमौ
१६८	१६	प्रशस्ते विद्यमाने च	सत्प्रशस्ते विद्यमाने-
१६८	२२	सङ्ग्रिः	प्रसङ्गिः
१६९	२६	शोधानां	शोधानां-च.
१७२	१७	रथाग्रथे	रथाग्रथे
१७६	२	सीघुधि	सी- घुधि
१७६	२६	क्षयात्	स्यात्
१७७	२४	पीहह	पीह ह
१७९	१७, २१	मिष	मिष्ट
१८३	१२, २१	ज-कोशे	ऊ-कोशे
१८३	१७	भुशम्	भृशम्
१८४	५	कार्या	कार्या
१८४	१४	पौरै	पौरै
१८७	२५	मिच्छं	मिच्छ
१८७	२५	त्युत क्षा	त्युत्प्रेक्षा
१८८	२०	पुलिङ्ग	पुलिङ्ग
१८९	१	षोडश	षोडश
१९६	१०	संवतार्हजयः	संवतार्हजयः
१९८	११	मिष	मिष्ट
१९८	१६	लोद्	लोद्
१९९	१२	योर्महा	योर्महा
१९९	२४	जिरण्या	हिरण्या
२०१	१०	विपुला	विपुला
२०१	२६	योर्नस्ति	योर्नास्ति
२०२	१५	मान्य	मान्यं
२०२	१७	परिष्कार्या	परिष्कार्या
२०३	२५	व्यख्या	व्याख्या

पृष्ठे	पङ्क्ति	अनुक्रम	शुद्धम्
२०३	२६	धारतयाघतन	धीरतयोघतेन
२०४	१३	खोरादि	खौरादि
२०५	८, १०	डोला	डोला
२०७	१३	अधि	अधि
२०७	१८	परं	पुरं
२०७	२१	कराः	कुराः
२०७	२३	मृतावपि सिते	'मृतावपसिते' इति स्यात्
२०८	२४	तनयन्सप्त	तनयान् सप्त
२१५	२२	देरेचि	देरचि
२२०	२०	क्षप	क्षप
२२१	३	क्षप	क्षप
२२८	१३	पुरस्कृत	पुरस्कृत
२२८	२३	रं—ङ	रं—ङ
२३३	५	प्रसादाप्रसू	प्रसादप्रसू
२३५	२०	जलधिरिधे	जलधिरिधे
२४०	१७	धोपपकारिकां	धोपकारिकां
२४६	१९	चित् मिभत	विजृम्भित
२५४	११	सादरं	सोदरं
२५४	२०	मुक्तधा, तन्धे	मुक्तधानन्धे
२५६	६, ७	धा	धा स्वयं
२५८	११	निवेशो	निवेश
२५९	१८	स्त्वन्धा	स्त्वन्ध
२५९	२०	सख-	सखा
२६०	१८, १९	वितो	वितो विभु
		विभु.	
२६०	१८, २०	मेघ	मेघ
२६४	२	धूत	धून
२६५	१७	बभ्रमुर्वशासु	बभ्रमुर्वशासु
२६५	२१	उरच्छदः	उरच्छदः

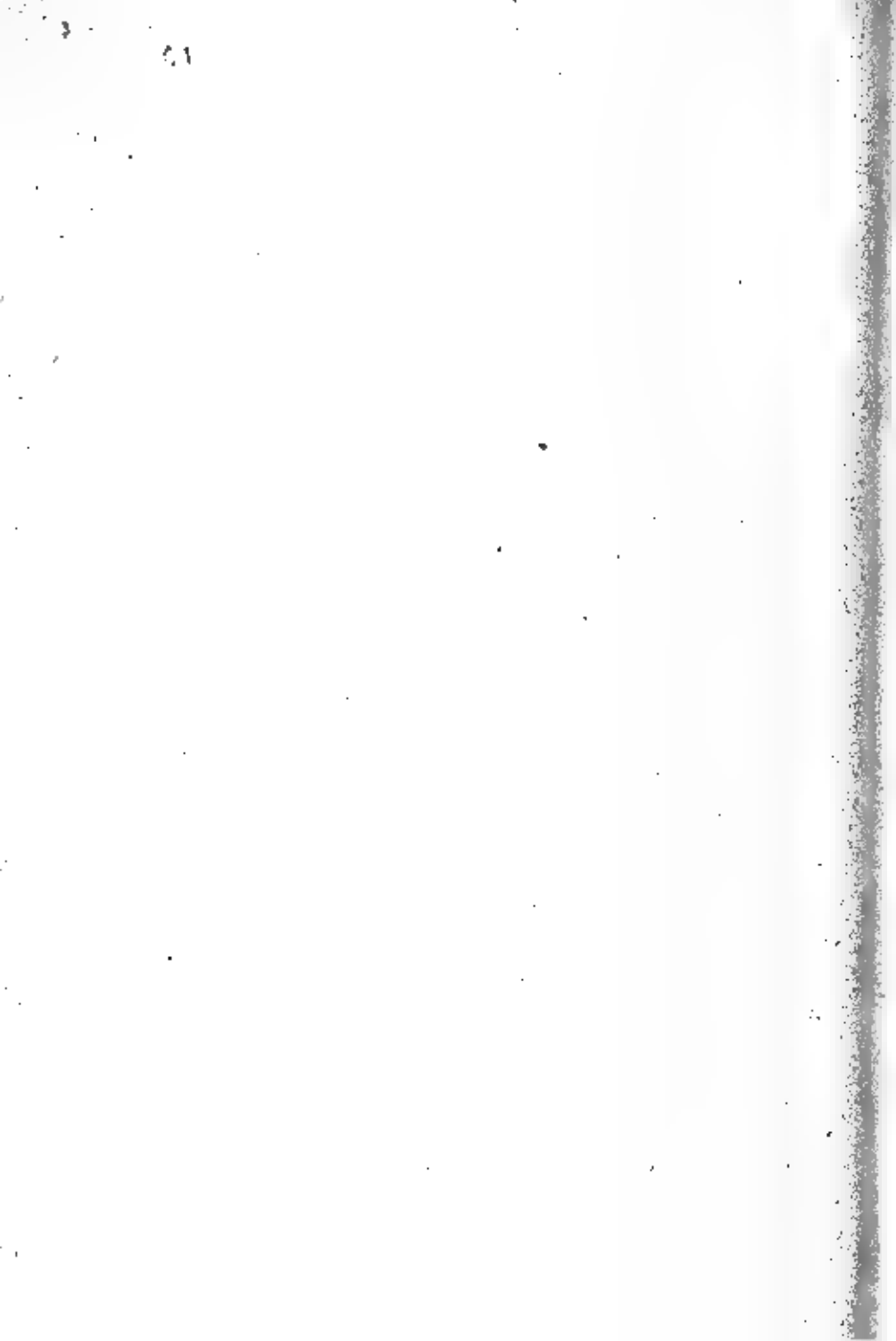
पृष्ठे	पङ्क्तौ	अष्टादश	शुद्धम्
२६६	१८	शोणतावरु	शोणितैर्विक
२७१	१	सगः	स्तरगः
२७३	९	भयङ्करी	भयङ्करां
२७४	१२	स्म-	स्म ।
२७८	७	परिच्छेदः	परिच्छेदः
२७९	१२	पुश्मिः	पुश्मिः
२७९	१८	मित्र	मित्र
२८०	५, ६, ८	मित्रत्र	मि
२८२	१८	वाभि	वातिभि
२९०	२१	वयैश्वर्या	वयैश्वर्या
२९०	२२	धानीवयुक्त	धानीयुक्त
२९२	२	कर्तृता	कर्तृता
२९२	३	कर्मत्वं	कर्मत्वं
२९५	१६	कर्मणि ।	कर्मणि '
२९८	५	व्यतीरेके	व्यतीरेके
३००	१०	^१ भवुकानि	^२ भवुकानि
३०१	७	सुप्सुपति	सुप्सुपेति
३०२	१९	गभीरं ईरिताः	गभीरं ईरिताः
३०५	१५	जिघ्राजि	जिघ्राजि
३१४	७	नीमाश्वरो	नामीश्वरो
३१५	८	विधिमेतद्व्यक्षः	विधिमेतद्व्यक्षः
३१६	६, ७	स्वपयेन यान्तं	स्वपयेन यान्तं
३१६	२३	' वस्तुतः ' इत्यादि ' इति- इदं ३१५ पृष्ठान्ते ' भाति ' वदुपपद्यते ' इत्यन्तं.	इत्यनन्तरं पाठ्यम्.
३१८	११	प्रा. सु.	पा. सु.
३२०	१७	स्वराः	स्वरा
३२१	११	प्रमुक्ते	प्रमुक्ते

पृष्ठे	पङ्क्ति	अष्टमस्क	शुद्धम्
३२७	१५	त्रिवेदी	त्रिवेदी
३२९	२०	रीति	दिति
३२९	२०	रिति अस्थ	रित्यस्थ
३३१	२०	दर्मा	धर्मा
३३२	२१	शलिः	शीलः
३३६	१४	दान	दाने
३३९	१६	आयैः	आयैः
३४०	८	क्षिप्ते	क्षिते
३४१	१६	साधुं	साधु
३४४	८	परामर्शः	परामर्शः
३५२	७	विशेषणा	विशेषाणा
३५२	२४	काशेषु	कोशेषु
३५३	१८	समुद्रात्	समुद्रात्
३६२	२१	विन्द	विन्द
३६४	२२	अनन्दम्	आनन्दम्
३७०	२४	गृहा	गृहौ
३७३	१०	तार्क्ष्य	तार्क्ष्य
४२	१५	जहर्षुः*	(अहृष्यन्) जहर्षुः!

* 'अहृष्यन्' इति, 'प्रहृष्टाः' इति, कान्त्यर्थकात् हर्षतेर्निष्पन्नः अशो-
 मन्तेत्यर्थकः 'जहर्षुः' इति वाऽत्र पाठस्स्यात् । अत्र व्याख्यायामपि
 सर्वेषु कोशेषु 'जहर्षुः हृष्यन्ति स्म' इत्येव ग्रन्थदर्शनात् तुष्ट्यर्थको
 हर्षधातुरप्यस्तीत्यभिप्रायेण वाऽयं प्रयोगास्साधनीयः । पंथ च सति
 हर्षधातोरस्योभयपदित्वाभ्युपगमेन हर्षमाण इति प्रयोगोऽपि स्वरसत-
 तुपपद्यते । अन्यथा 'हृषु अलीके' इत्यत्रत्यार्थनिर्देशस्योपक्षलकत्वमुरी-
 कृत्य तस्य च परस्मैपदित्वेन शानचो दुर्लभतया ताच्छीत्यविवक्षया
 शानश प्रयोगो निर्वाहः स्यादिति ।

शब्दवाच्युदयग्रन्थावनां वामशुद्धसंशोधनम्

पृष्ठ	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
iii	१९	दशशती	दशशती
vi	११	देशी	देशि
ix	११	आनर	अनिर
xi	१४	कर	करी
xi	१९	मात्मकम्	त्मकम्
xii	१९	सीश्वर	सेश्वर
xvi	८	वक्षस्थल	वक्षस्थल
xvi	१५	माषान्	माषान्
xvii	१२	सोऽपि	सोऽपि
xviii	३	सहस्री	सहस्री
xviii	४, १३	पञ्चक्ष	पञ्चक्ष
xviii	२४	मूल श्लोके	मूलश्लोके
xix	२	त्रयोवि	त्रयोवि
xix	३	भावि समय	भावसमय
xxi	७	रत्नप्रसूते	रत्नप्रसूते-
xxii	१९	न्द्रेषु च	न्द्रेषु च
xxiii	१०	दिदक्षे' परम् ॥	दिदक्षे परम् ॥'
xxiii	१२	नयैः ॥	नयैः—
xxv	११	इतिः	इति
xxv	१२	रूपा	रूपः
xxviii	७	सप्तदशे	सप्तदशे
xxviii	१०	व्याख्या	व्याख्या
xxix	११	परत्व-प्रतीत्या	परत्वप्रतीत्या

सादवाभ्युदयव्याख्योदाहृतप्रमाणानामकारादिक्रमेण सूचनी

व्याख्योदाहृतप्रमाणानि

पृष्ठ पङ्क्तिः

अ

अकर्तरि च कारके . . . (पा. सू.)		१४	५
"		३२२	२०
"		३२२	५
अग्निमीले (अप्संहिता)		१२१	१४
अग्निर्वै देवानामधमो विष्णुः परमस्तत्त्वन्तरेण सार्धा अभ्या देवताः (ऐतरेयब्राह्मणम्).		१२१	८
अङ्गं गात्रान्तिकोपायावयवेष्वप्रधानके (रत्नमाला)		४५	२१
अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् (काशिकावृत्तिः)		२४४	६
अङ्गजं चापि मे जन्म त्वत्तः वष्टं विनिर्मितम् (महाभारतम्)		७९	४
अङ्गुलीयकमूर्मिका (अमरः)		१६६	२१
अङ्गुष्ठमात्रः (कठोपनिषत्)		१२३	१८
अघतुर . . . (पा. सू.)		५५	१५
अजितः कमलापतिः (विश्वः)		२८१	११
अजिघ्रौ भयादीनामुपसङ्ख्यानं नपुंसके कादिनिधृत्यर्थम् (ज्या. वार्तिकम्).		१३२	३, ४
अञ्जसा त्वरिते सत्ये (वैजयन्ती)		२४०	२
अङ्गावतिशयक्षौमौ (यादवः)		१६७	१४
अण् ख (पा. सू.)		३३७	७
अतोऽम् (पा. सू.)		२७४	१७
अन्ता चरचरग्रहणात् (शारीरकसूत्रम्)		१२०	१८
अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामति (छान्दोग्यम्)		३६७	१८
अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुष्पु रसो- शब्दयोः (केशवः).		५७	१०
अदृश्यग्रहा राहुकेतवोऽभ्यजोपरागसमयात् (ज्योति- र्विद्).		२६९	२

अधरस्याद्विनिष्क्रान्तो यावकादिकरञ्जने ।

विष्णोके चञ्चलाक्षीणां सक्रमे वल्लभार्पणे ॥

(संगीतरत्नावली)

२४७ ६, ७

अभिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजस्समुदाहृतम् ॥

.... २६८ १६, १७

अधीगर्धयेशां कर्मणि (पा. सू.)

३१ ७

अधेः ग्रहसने (पा. सू.)

७४ ११

अनुकरणं चानितिपरम् (पा. सू.)

१६३ १६

अनुवासोपदेश (पा. सू.)

५८ ४

अनुभावः प्रभावे स्यान्निधये भावसूचने (विश्वः)

३३१ २३

अनुयोगश्च पृच्छा च प्रश्नपर्यनुयोगवत् (यादवः)

१५४ ४

अनुरागरत्नपुरितकनकमयपरवकाभ्यां चूचुकमुद्रास-

२३३ १०

नाथाभ्यां (वासवदत्ता).

अन्तरा विवरान्तर्धिमेवेष्टवधिरन्ध्रयोः (रत्नमाला)

४५ १५

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽश्रुके (अमरः)

२६ २०

अस्तर्धौ येनावर्शन (पा. सू.)

८५ २१

अस्तिकबाढयोर्नेदसाधौ (पा. सू.)

२२२ ५

अन्तोऽस्त्र्यवसिते मृत्वी स्वरूपे निधयेऽस्तिके

३३४ ११

(वैजयन्ती).

अन्येष्वपि दृश्यते (व्या. वार्तिकम्),

६० १०

अपत्रपाऽतिमहती स विलक्ष इति स्मृतः

.... ९३ १३

अपदानं पराक्रमः (वैजयन्ती)

६० २२

अपरस्परः क्रियासातत्ये (पा. सू.)

१७६ ११

अपसव्यं तु दक्षिणम् (अमरः)

३१५ २२

अपादाने चाक्षीयकहोः (पा. सू.)

१ १४

अ प्रत्ययात् (पा. सू.)

३२ १३

अमितः परितः (व्या. वार्तिकम्) ...

२५१ १४

व्याख्योदाहृतप्रमाणानि

श्रुत्य

पङ्क्तिः

अभिमानस्तु विज्ञाने प्रणये दर्पहिसयोः (वैजयन्ती)	३७१	७
अभूषितः कास्तः (शृङ्गारप्रकाशिका)	३३५	७
अमानुष्योऽयमिति प्रयोगादपकर्षोऽपि नवर्थः (शृङ्गार- प्रकाशिका).	२२६	३
अरास्तयोः स्थिता मध्ये (यादवः)	३१३	७
अर्थवेदसत्यानामापुत्रकव्यः (व्या-वार्तिकम्)	१८	१७
”	३२४	२
अर्थेन सह समासस्सर्वलिङ्गता च (व्या. वार्तिकम्)	६४	२१
अहं कृत्यवृत्तश्च (पा. सू.)	१६८	११
अल भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणेषु (भ्वादि)	३१२	१३
अवर्णवादो निर्वादोऽप्यपवादो विरुद्धणम् (यादवः)	१००	११
अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च (विश्वः)	३७२	१४
अव्ययीभावश्च (पा. सू.)	२७४	१५
अष्टन आ विभक्तौ (पा. सू.)	२६९	१३
अष्टाभ्य औश् (पा. सू.)	२६९	१२
अस गतिदीप्त्यादानेषु (भ्वादि)	१६१	११
अस्त्री परवर्कं सिन्धुरादिद्रव्यस्य भाजनम् (यादवः) ...	२३३	७
अस्त्री पुरीतदान्धं स्यात् (वैजयन्ती)	३५२	१९
अहंश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्व वृत्तम्	६९	४

आ

आकाशे दिवसे च सः (यादवः) ३४ २

आकुञ्चितपुटपाङ्कसंगतार्चनिमेषिणी ।

मुहुर्न्यावृत्तारा च हृष्टिराकेकरा स्मृता ॥

(भावप्रकाशः) ...

७ ३, ४

आकुस्मादात्मनैपदिनः (गणसूत्रं) १५८ ९

आकेकरा भवेद्दृष्टी रूपालोकनकर्मणि (भावप्रकाशः) ८ ३

आह् मर्यादाभिविध्योः (पा. सू.) ... ३४५ ७

आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः (स्मृतिः) ३०७ १

आचिता औरवैः पात्रैः (विष्णुपुराणम्)		२०८	११
आतिष्ठेममद्यमानम् (तैत्तिरीयमन्त्रप्रश्नः)		५१ ११, १३	
आतोऽनुपसर्गे कः (पा. सू.)		३१३	९
"		३३६	१५

आत्मनः स्फुरिते सम्यग् आतेऽन्यैर्यस्य जायते ।

अपत्रपाऽतिमहती स विलक्ष इति स्मृतः ॥ ९३ १२, १३

आत्मानः पशवः प्रोक्तास्सर्वे संसारवर्तिनः (पुराणम्) २२३ १६

आत्मा यत्नधृतिस्वान्तस्वभावपरमात्मसु (रत्नमाला) ३९ १२

आत्मा यत्नो धृतिबुद्धिः (अमरः) २९३ ९

आत्मा वै पुत्रनामाऽसि (तै. मन्त्रप्रश्नः) १८४ १२

आत्मेति तूपगच्छन्ति ब्राह्मन्ति च (शारीरकसूत्रम्) १२३ २३

आदित्यचन्द्रावनलोऽमिलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । ६९ ३, ४

अहश्च रात्रिश्च उमे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य
वृत्तम् ॥

आ इषाह्वा (गणसूत्रम्) १६३ १४

आनन्दनं सङ्गतं स्यादप्रच्छन्नं संभाजनम् (यादवः) ३६४ २

आभा प्रख्योपमाऽमिख्या प्रकारस्संनिभं निभम् । १६७ १०, ११

नीकाशाद्याश्च साम्यार्थास्समे स्युश्शब्दतः परे ॥

आभ्यो नास्तीभ्यः प्रतीयन्ते (छान्दोग्यं) ३६७ २१

आमिषं च स्त्रियां मांसे उत्कोच्ये भोग्यवस्तुनि (रत्नमाला) २१ ५

आयातुं वरदा देवी (तै. आरण्यकं) १२१ १२

आर्यावर्तः पुण्यभूमिः (अमरः) ३३९ १७

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः (पा. सू.) १७६ १२

आशयस्स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि (विश्वः) ४३ ४

इ

इण् गतौ (अदादि) २५ १५

" २०९ १२

इणो गा लुङि (पा. सू.) २०९ १३

	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा. सू.)	२९०	२३
इदं तु सप्तमं जन्म पद्मजं चेति मे विभो (म. भा. शान्तिपर्व).	७९	५
इवे प्रतिकृतौ (पा. सू.)	१८६	११
इवैवसत्त्वादयो वाक्यालङ्कारार्थाः (शृङ्गारप्रकाशिका)	१०७	१०
"	२७५	३
इष्टादिभ्यश्च (पा. सू.)	१०२	९
इसुसुकान्तात्कः (पा. सू.)	२१०	६

उ

उगितश्च (पा. सू.)	१५९	९
"	२३२	३
उदर्कः फलमुत्तरस् (अमरः)	६८	१३
उदारो दातुमहतोः (अमरः)	१८९	३
उदोऽनूर्ध्वकर्मणि (पा. सू.)	२१९	२१
उद्भिज्जानां तु षण्ढोऽस्त्री	१७२	४
उन्मीलितनरकोऽभूदुत्सङ्गे विभ्रदच्युतो भवतीम् ।	१०६	१३, १४
तन्मन्ये हृदि भजतां नरककथा नः कथं भवेदेवि ॥		
(लक्ष्मीशतकम्)		

उपसर्गादसमासेऽपि . . (पा. सू.)	४४	१५
"	९६	४
"	१७४	१४
"	३५०	२१
उपादेवपूजासङ्कृतिकरण . . . (पा. सू.)	२००	१३
उपाधिर्धर्मचिन्तायां कैतवेऽपि विशेषणे (विश्वः)	२९०	१६
उपान्वध्याङ्वसः (पा. सू.)	२५७	५
उपेयिवाननाश्वाननूशानश्च (पा. सू.)	२५	१३
उभयप्राप्तौ कर्मणि (पा. सू.)	२८२	६
"	२९५	१६

व्याख्यानोद्गतप्रमाणानि

पृष्ठम् पङ्क्तिः

उरस्रब्दः कङ्कटको आगरः कवचोऽस्त्रियाम् (अमरः)	२६५	२१
उलपा बल्लजाः प्रोक्ताः (इलायुधः)	२९६	१३

ऊ

ऊरु तदस्य यज्ञैर्यः (पुरुषसूक्तम्)	३३५	१५
ऊर्ध्वं प्राप्ता ह्युत्क्रामन्ति यून्स्थविर आगते	१४७	१९
(म. भा. म. स्मृ.)		

ऋ

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे (पा. सू.)	३	१२
ऋत्यकः (पा. सू.)	७०	१८
”	२६२	२
ऋक्षुरोहितमिच्छन्ति बुधाश्वाकशरासनम् (अभिधान- रत्नमाला).	२६१	२२
ऋन्नेभ्यो ङीप् (पा. सू.)	१५८	११
ऋष्यन्धकवृष्णिङ्कुरुष्यध (पा. सू.)	३७२	१०

ए

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायना अपि (अमरः)	२५१	१८
एकत्वं बुद्धिभेदेऽपि तत्त्वेऽप्येकत्वनिश्चयः । यस्य वर्णस्य तं प्राङ्मुखप्रासस्य जीवितम् ॥	८२	३
एकमिधे (तै. मन्त्रप्रश्नः)	४९	११, २१
एके मुख्यान्यकेवलाः (अमरः)	१०५	७
एको देवस्सर्वभूतेषु गूढः (श्वेताश्वतरोपनिषत्)	१२१	१८
एतानि मान्यस्थानानि नरीयो यद्युत्तरम् (म. स्मृ.)	१४७	१६
एडमूकस्त्ववाकभ्रुतिः (याज्ञवः)	१६४	२०
एवं किलोपाध्यायः कथयति	२५८	३
एष आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् (छान्दोग्यं)	१२३	१७
एषा अग्न्येव विद्या तपति (याज्ञिक्युपनिषत्)	१९	१९

ऐ

ऐरावतश्चतुर्दन्तः	१२१	१३

ओ

ओमिति ब्रह्म (तै. उपनिषत्)	१८६	१०
ओलङि उत्क्षेपणे (शुद्रादि)	२०४	१३

औ

औपवाह्यो राजवाहः (हलायुधः)

....

....

३४४

१४

क

क उत्तमश्लोकशृणानुवादात्पुमान्धिरज्येत विना पशुघ्नात्
(श्रीभागवतम्).

२८२

१४

कञ्जुकस्सर्पनिर्मोके कवचे चारधानके (वैजयन्ती)

....

३४६

१२

कटकं वलये सानौ राजधानीनितम्बयोः (विश्वः)

....

२३१

१८

कदली वैजयन्त्यां च रम्भायां हरिणान्तरे (विश्वः)

....

१८९

१८

कन्यादाने तु यहसं यौतकं युतकं च तत् (वैजयन्ती)

....

३६०

५

कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजीवगन्धिः

....

....

२५१

४

कम्पने चलिः (घटादि)

....

....

३४६

९

कर्णशब्दात्परस्तालः कलापार्थस्तु दन्तिनाम् (यादवः)

१८७

६

”

....

....

२१२

१७

कर्तर्युपमाने (पा. सू.)

....

....

९४

१७

कर्तुः क्यस्सलोपश्च (पा. सू.)

....

....

३१८

११

”

....

....

३२४

१५

कर्मणि च (पा. सू.)

....

....

२९५

१७

कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्सर्वघनाद्यर्थः

....

....

११२

११

कर्षको हस्तिरो भौमः (वैजयन्ती)

....

....

२१८

८

कल्याणमक्षरे स्वर्णे कल्याणं मङ्गलेऽपि च (विश्वः)

....

....

३०८

१०

कल्यो नीरोगदक्षयोः (भावप्रकाशः)

....

....

२२

१६

काम्विशीको भयद्रुतः (वैजयन्ती)

....

....

२७३

१९

काऽप्यभिल्या तयोरासीद्भूजतोऽप्युद्वेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे विप्राचन्द्रमसोरिव ॥ (रघुवंशः)

कामोऽमिलापस्तर्यश्च (अमरः)

....

....

३७१

२

काक्षप्रत्ययादाममन्त्रे छिदि (पा. सू.)

....

....

४५

१२

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा (म. भा.)

....

....

२९२

१५

”

....

....

२९९

२४

कित निवासे (श्वदि)

....

....

१५२

५

	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
कुरुनादिभ्यो भ्यः (पा. सू.)	१३६	१८
कुरुविन्दास्तु कुल्माषाः (वैजयन्ती)	१४२	४
कुरालं निपुणे पुण्ये पर्याप्ति मङ्गले क्षमे (वैजयन्ती)	२९६	३
कुशीलवस्तु वात्मीकौ नटयावकथोरपि (विश्वः)	९६	२०
कुस्यचः (पा. सू.)	१५३	२०
कृष्णागरुणि शीघ्रे च स्मृक्कायां च स्मृतो लघुः (विश्वः)	२१३	१४
कलपि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या (व्या. वार्तिकम्)	१४७	७
कलपेस्तादर्थ्यं (पुरादि)	३१४	११
केऽणः (पा. सू.)	१७६	२१
केलिमर उपसङ्ख्यानम् (व्या. वार्तिकम्)	७८	३
कोः कसत्पुरुषेऽचि (पा. सू.)	१९२	२१
कोणो वीणादिवादसम् (अमरः)	४४	११
कौतुकं त्वभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः (विश्वः)	५४	५
"	११३	१५
कौतुकं विषयाभोगे हस्तसूत्रे कुतूहले (यादवः)	५४	३
कस्य च वर्तमाने (पा. सू.)	१३३	६
कस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम् (व्या. वार्तिकम्)	१०२	१०
केन च पूजायाम् (पा. सू.)	२८६	१६
क्वेर्मन्त्रित्यम् (पा. सू.)	२३८	२
क्रमश्चकौ परीपालयाम् (विश्वः)	८३	३
"	२२४	१२
"	२९०	४
क्रोडास्त्रयन्त्रे शृङ्गोऽस्त्री पर्वताग्रमश्रुत्वयोः । विषाणे च (यादवः).	१७०	२३
क्रोधाभिलाषहर्षदिस्सङ्करः किलकिञ्चितम्	२०४	८
क्रोडुधूतौ तु वञ्चके (वैजयन्ती)	२७१	८
क्षय्यजयौ शक्यार्थे (पा. सू.)	४२	१७
"	२८१	१५

क्षि क्षये (भ्वादि)		२८७	१४
क्षितौ तारयते मर्त्यान् नागांस्तारयतेऽप्यधः ।			
विधि तारयते देवान् तेन विपथगा स्मृता ॥			
(महाभारतम्)		१४५	१० ११
क्षि हिंसायाम् (स्वादि)		२८७	१५
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति (स्मृतिः)		२८६	२४
क्षुरोऽस्त्री वपनं शस्त्रं (वैजयन्ती)		२०७	२२

ग.

गङ्गा विष्णुपदी जङ्घतनया सुरनिस्त्रगा (अमरः)		१४०	२०
गत्यर्थकर्मक (पा. सू.)		१६९	१६
गदमदचरयमश्चानुपसर्गे (पा. सू.)		३३८	२१
गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः (विश्वः)		२५३	८
"		३५४	६
गर्गादिभ्यो यङ् (पा. सू.)		१३६	२२
गर्ह कुत्सायाम् (भ्वादि)		१६३	१४
गर्ह निन्दने (सुरादि)		१६३	१३
"		२७८	११
गीतं वाद्यं तथा वृत्तं त्रयं संगीतमुच्यते (शार्ङ्गवेधः)		४५	४
"		१८७	८
गुप गोपने (भ्वादि)		१६३	७
गुपूधूपविच्छिन्नपणिपनिभ्य आयः (पा. सू.)		१४९	११
गोपानसी तु चलभीच्छादने वक्रदाकणि (अमरः)		३७०	२९
गुत्तिक्किङ्गथस्सन् (पा. सू.)		१५२	६
"		१६३	८
गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु (पा. सू.)		३९७	३

घ

घुषिर शब्दार्थे (भ्वादि)		७९	१९
घोटके घीतितुरुगसुरंगाभ्यतुरंगमाः (अमरः)		२३	१२

च

चतुर्थी चाशिष्यायुष्य (पा. सू.)		२९९	१९
चन्द्रशाला शिरोगृहम् (अमरः)		३७०	१६
चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिद्धं चराचरम् (अमरः)		८८	२०
”		२२२	१७
चाक्षुषं च द्वितीयं मे जन्म व्यासीत्युरातमम् (म. भा.)		७८	२२
चारौ दक्षे च पेशलः (अमरः)		२४१	२१
चित्ते प्राणेषु जन्तुषु (विश्वः)		१५२	३
चित्रपुङ्खो वीरशङ्खः शरो रोप इषुर्द्वयोः (वैजयन्ती)		३२५	२३
चूषा कक्ष्या वरत्रा स्यात् (वैजयन्ती)		१९०	५

ज

जतौ ■ वंशस्थमुदीरितं जरौ (वृत्तरत्नाकरः)		६३	१४
जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।			
त्यक्त्वा वेहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥			

(भगवद्गीता)

जि जये (भ्यादि)		११५	१७
जितकाशी जितरणः (वैजयन्ती)		२७३	२०
जीर्यतेरत्न (पा. सू.)		८०	२०
जुम्भारम्भप्रविततदलोपान्तजालप्रविष्टैर्भामिर्भानो-		१८	२, ३
नृपतय इव स्पृश्यमाना विबुद्धाः (वेणीसंहारः).			
ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरुवस्समृताः		१३०	५
जाश्वस्मृदशां सनः (पा. सू.)		१११	१८
”		३१६	२

ञ

ञि भी भये (ब्रह्मोत्पादि)		३२	१२

ट

टिङ्गाण्य (पा. सू.)		२८	१७
”		४०	१२
”		१५९	१२
”		१८९	२१

द्व वेष्ट कम्पने (भ्वादि)		१५	६
द्वितोऽधुष (पा. सू.)		१५	७
”		१५	२१७

इ

डीङ् विहायसा गतौ (पा. सू.)		३२०	२३
डु धाप् धारणपोषणयोः (शुद्धोत्थादि)....		१५२	७

इ

इलोपे पूर्वस्य . . . (पा. सू.)		४२	२०

ण

णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य (व्या. वार्तिकम्)		४५	१७
”		१५९	११
”		३१७	५
ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः (व्या. वार्तिकम्)		२१७	४
ण्यासधन्धो युच् (पा. सू.)		३४२	६

त

ततो जम्बूकुञ्जस्थिता शारिका काचिच्चिरादागतं शुके	२५०	७, ८
प्रकोपतरलाक्षरमुवाच—कितव, शारिकान्तरमन्विष्य		
गतोऽसि (वासकदत्ता).		

तत्करोति . . . (ग. सू.) ३५—१९, १५९-१०, १६६-१३	१९३-३,
२४५-४, २५१-१७, २५३-१०, २८५, २३	
३१७-४.	

तत्पुरुषे कृति बहुलम् (पा. सू.)	४-२०, ६७-१६, २९९, १५
तत्सचितुर्वरेण्यं (तै. सं. व्या.)	१२१ ११
तदधीनवचने (पा. सू.)	९९ ८
तदर्हम् (पा. सू.)	१२८ १५
तदात्मानम् स्वयमकुरुत (तैत्तिरीयोपनिषद्)	२५२ ६

तदासेचनकं तृतेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् (अमरः)	१८४	२२
तद्वृत्त्यं दृष्टमात्रं यत्कुर्यादुल्लासिकां नवाम् (वैजयन्ती)....	३७	५
"	१५७	१३
"	३१७	४
तद्वाजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् (पा. सू.)	१३६	२०
तद्विष्णोः परमं पदम् सदा पश्यन्ति सूरयः (तै. सं.)	८८	१०
"	२८९	९
तनादिभ्यस्तथासोः (पा. सू.)	५८	३
तन्मन्ये हृदि भजतां नरककथा नः कथं भवेद्देवि	३०६	१४
(लक्ष्मीशतकम्)		
तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ पापे शोके गुणान्तरे (विश्वः)....	१६८	१५
तर्कनिश्चययोनूतनं (यादवः)	२८१	४
तलं स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिजपेटयोः (विश्वः)	१०	२३
"	३७	१३
"	७०	२४
तव प्रसादान्मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् (म. भा.)	७८	२३
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति (श्वेताश्वतरोपनिषत्)	५१	२३
(मुण्डकं).		
तस्य राजन्यपत्यवत् (व्या. वार्तिकं)	२०	१९
"	३४१	४
तस्य ■ वा एतस्य आत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः	४२३	१९
(छान्दोग्यं).		
तातेऽनुक्रम्ये पितरि (रत्नमाला)	१४१	७
तारकायाः कलामिवास्तं कटाक्षं प्रचक्षते	५	१२
तुला क्षियां पलशतं भारस्स्याद्विशतिस्तुलाः (अमरः)	६६	२२
तुल्यार्धैरतुलोपमाभ्यां (पा. सू.)	१७२	१६
तृष्णा स्पृहापिपासे (अमरः)	९१	१७
तेन क्षीयति खनति जयति जितम् (पा. सू.)	२१०	५
तेऽर्विषमभिसंभवन्ति (छान्दोग्यं)	३६७	११

तेऽर्चिषममिंसभवन्ति अर्चिषो अहरह आपूर्यमाणपक्षं (छान्दोग्यं).	३६८	२
त्यक्ता देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन (भगवद्गीता)	२९१	१२
त्रिपताकाकरो मूर्ध्नि चलनं किञ्चिदानने । आकेकरा भवे- दृष्टी रूपालोकनकर्मणि (भावप्रकाशः).	७	६, ७
स्वक्केशचालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिस्तवर्ण- तोऽश्वः स्यात् पीतकौशेयसप्रभः.	२७३	७, ८
त्वत्तः श्रवणजन्मापि चतुर्थं जन्म मे विमो (म. भा.)	७९	२
त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् । चाधुषं च द्वितीयं मे जन्म आसीत्पुरातनम् । तव प्रसादान्मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् । त्वत्तः श्रवणजन्मापि चतुर्थं जन्म मे विमो । नासिक्यं चापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चम- मुच्यते । अङ्गजं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मि- तम् । इदं तु सप्तमं जन्म पद्मजं चेति मे विमो । (म. भा.).	७८	२१-२३

व

दण्डादिभ्यो यत् (पा. सू.)			४०	१०
दन्तोऽद्विकटके रवे (यादवः)			३१८	२१
दरोऽस्त्री शङ्खभीगतेष्वप्यार्यै स्वव्ययं द्रुम् (यादवः)			१७५	१३
दर्शनीयं तदानन्दसान्द्रो यत्र मनोलयः (वैजयन्ती)			१९०	१२
दाने देवादिपूजायां स्पन्देऽलंकरणेऽपि च			२८	५
दारको मेदकेऽपत्ये (विश्वः)			२४८	५
दिङ्नामान्यन्तराले (पा. सू.)			३४३	१७
दिष उत् (पा. सू.)			२४	३
			६३	२७
दिवि तारयते देवान् तेन त्रिपथगा स्मृता (म. भा.)			१४५	११
दीपजनबुध . . . (पा. सू.)			१९३	१०
दीर्घायुरस्तु मे पतिर्जीवातु शारदश्शतम् (सै. मन्त्रप्रभः)	२६३-८, २७७-१७,	१८३	४७	१८

भ्यास्योदाहृतप्रमाणानि	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
दुर्गतर्नरके दैन्ये (विश्वः)	२८६	१५
बुष्पापं तु पुरं दुर्गे यन्मरौलज्जलादिभिः (वैजयन्ती)	२०७	१८
दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया च (पा. सू.)	३०४	३
	३२२	१४
दूरान्तिकार्यैः वृष्ट्यन्यतरस्याम् (पा. सू.)	३२५	११
दम्बुद्धावीक्षणेऽपि च (विश्वः)	१२३	२५
दह् आहरे (तुदादि)	३०९	१०
ददशब्दे लिङ्गविशेषस्यानुपकारकत्वात्स्वीत्यमविचक्षि- तम् (न्यासः).	२८७	२०
दशैः कानिन् (पा. सू.)	३२९	६
देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतम् (भितं ते) ...	२२४	१५
दुष्पणे मुद्ररघनौ (अमरः)	७४	१९
	६०	१४
द्रुममभ्यर्चितं देवैः पारिजातं महाद्रुमम्	२५३	१४
द्रुमं युग्मं हिमोष्णादिमिथुनं कलहो रहः (वैजयन्ती)	३१४	५
द्रात्रिंशद्वकुलायामं क्षीरपुक्षसमुद्भवम् (वास्तुशास्त्रम्)	३०९	१८
द्राविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ । परिवाङ्मोगयुक्तश्च रणे कामिमुखो हतः ॥ (म. भा.)	२१६	१८
धनधेन समस्थाने (वा. रामा.)	४१	८
ध		
धातुसम्बन्धे प्रथयाः (पा. सू.)	२५७	६
धाम देहे गृहे रक्ष्मौ स्थाने जन्मप्रभाक्वयोः (विश्वः)	४०	६
धृक् अवस्थाने (चुरादि)	३३५	४
धृष्टे धृष्टुर्विघातश्च (अमरः)	३०	१९
धेनुमृषेर्मुमोश्च (रघुवंशः)	९२	१३
ध्यायन् कृते पञ्चन् यज्ञैः (वि. पु.)	१४६	१३
न		
न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् (नीतिशास्त्रम्)	९०	८
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते (श्वेताश्वतरोपनिषत्)	११५	१९

नीची परिपणो मूलधनं (अमरः)			२०७	२
”			२३०	१०
नीचजनपदौ देशविषयौ रूपवर्तनम् (अमरः)			२४५	२२
नेष्टेतोद्यस्तमादित्यं नास्तं यस्तं कदाचन ।				
नोपरकं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ (मनुस्मृतिः)			१६८	८, ९
नेमिस्त्रिकायां रूपस्य चक्रान्ते तिनिशद्रुमे ।				
नेमिः कालेऽवधौ गर्ते प्रकारे शङ्कुद्रुमे ॥ (विश्वः)			३१२	२१

प

पञ्चशक्तिमयो देवः परमात्मा जगत्प्रभुः ।			१०४	१६
परमिश्शक्तिभिस्तस्य विग्रहः परमात्मनः ॥				

(भगवच्छास्त्रं)

पश्चिः पदातौ गमने (विश्वः)			२६४	१५
पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिखिति वक्तव्यम्			१७४	४
(व्या. वार्तिकम्)				
पश्चाद्वृत्तं भवेद्भद्रपीठं आपनकर्मणि (वास्तुशास्त्रं)			३०९	१९
परं दूरान्यमुख्येषु (यादवः)			३०४	२
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् (कूर्मपुराणं)			२८३	१२
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् (मुण्डकस्)			१०३	१३
परमिश्शक्तिभिस्तस्य विग्रहः परमात्मनः (भगवच्छास्त्रं)			१०४	१७
परोऽरिपरमात्मनोः (अमरः)			९	१०
पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीमिरुक्तम्			१०९	१३

(वृत्तरत्नाकरः)

पल्लवं त्वली प्रवाले विस्तृतावपि (प्रकाशः)			३३६	१६
पारे मध्ये षष्ठ्या वा (पा. सू.)			३०९	८
पाशः पक्ष्म हस्तश्च कलापार्थाः कक्षात्परे (अमरः)			३७०	२०
पुंलि भूजपसवः प्राणाः (अमरः)			२३७	२०
पुमांस्त्रिया (पा. सू.)			१८८	१९
पुरं पुरि शरीरे च (विश्वः)			१२१	१९

	पुटम्	पङ्क्तिः
पुरा त्रैलोक्यधातुत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम	१४४	१५
पुष धारणे (चुरादि)	२८५	२४
पुष्करं करिहस्ताग्रे (अमरः)	१८८	२४
पुष्प विकसने (दिवादि)	२५०	१९
पूर्वकाल . . (पा. सू.)	३०८	२
पृथिव्येव पादौ (छान्दोग्यं)	१२३	२१
पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा (पा. सू.)	३१२	२३
पौरामात्यादिलिङ्गेषु स्थभाषे प्रकृतिर्भने	९८	१६
प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः (देवलस्मृतिः)	२०९	१६
प्रक्षेडनस्तु नाराच ऐषणश्चायसहशरः (वैजयन्ती)	२१९	७
प्रचण्डः करवीरे ना त्रिष्वधृष्यप्रगल्भयोः (रत्नमाला)	१७२	५
प्रजा इवाङ्गादरविन्दनामेः (शिशुपालवधः)	११०	५
प्रजा तु जनपुत्रयोः (यादवः)	१०७	९
प्रतापो निखिलारातिदण्डजधण्डिमा मलः	२६३	५
प्रतीकारो वैररुदिः (वैजयन्ती)	२१	१४
प्रत्ययस्थात् . . . (पा. सू.)	१२६	२२
"	२४८	४
प्रयोजनम् (पा. सू.)	४०	११
प्रवेण्यास्तरणं वर्षः परिस्तोमः कुथो ह्योः (अमरः)	२६०	११
प्रशंसावचनैश्च (पा. सू.)	१८५	८
प्रशस्यस्य श्रः (पा. सू.)	२३२	४
प्रश्नावधारणानुज्ञातुनयामन्त्रणे ननु (अमरः)	१४३	१८
प्रश्ने क्षेपे वितर्के किम् (यादवः)	१२९	५
प्रसह्यनमपराजयः परजये शक्तस्य तदभावः क्षमापर्यय- सायी (धातुवृत्तिः).	६१	९
प्राणात्ययेऽप्यसहने तत्तेजस्समुदाहृतम्	२६८	१७
प्राणिरजतादिभ्योऽश्च (पा. सू.)	२४	१४
"	१८९	२०
प्रादिभ्यो धातुजस्य . . . (व्या. वार्तिकम्)	२७९	११

व्याख्योदाहृतप्रमाणानि

पुट्य

पङ्क्तिः

प्रियस्थिर . . . (पा. सू.)		३५८	२०
प्रोक्ता विष्णुपदी गङ्गा संक्रान्तिद्वारकासु च (विश्वः)....		३६४	१२
गुह्यमल्लङ्घनैरनुभूतैः (यादवाभ्युदयः)		९४	११

ब

बद्धे सन्धानितं मृतमुद्धितं सन्वितं सितम् (अमरः)		२९७	२१
बलिवन्धनघोरोऽङ्घ्रिरहस्सङ्गं निहन्तु वः		८१	२१
बहुलमाभीक्ष्ण्ये (पा. सू.)		९४	२५
बिम्बोके चञ्चलाक्षीणां सङ्गमे पल्लुभार्यणे (संगीतरत्नावली)	२४७	७	
बिम्बोऽस्त्री मण्डलं संघे प्रतिमामुल्लङ्घनसु (यादवः)	६२	६	
ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।			

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

(कर्मपुराणम्) २८३ ११

ब्रह्मादयस्सुरास्सर्वे विष्णुमाराध्य ते पुरा ।

स्वस्वं पदमनुप्राप्ताः कैशवस्य प्रसादतः ॥ (पुराणं) १४६ १६

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं ब्रह्मस्तम्बोऽखिलं जगत् (शम्भुरक्षा-
करः).

भ

भक्तौ कर्मसाधना (भोजः)		२८७	२१
भक्तस्तरङ्गे ऋग्वेदे मेदे जातिविदीर्षयोः (विश्वः)		३११	१९
भञ्जो आमर्दने (रुधादि)		२६७	२२
भवावशाद्भेदधिकुर्वते पराश्विराश्वया हन्त हता मनस्विता (किराता).		६१	१२

भव्यगोय . . . (पा. सू.)		३५९	१८
भस्याहे तदिते (व्या. वार्तिकम्)		२३२	११
भागधेयः करो बलिः (अमरः)		३४५	११
भार्यामुपयच्छेत्		९५	२१
भायुकं भविकं भव्यं (अमरः)		३००	१६
भाषो विद्वान् (अमरः)		१११	६

व्याख्योदाहृतप्रमाणानि

पृष्ठं पङ्क्तिः

मिक्षासेनावायेषु च (पा. सू.)			१२५	७
"			२२८	८
मियो हेतुभये . . . (पा. सू.)			३२	१३
भुवोऽवकल्कने (चुरादि)			३२	३
भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे स्थितौ भस्मनि संपदि (विश्वः)			१८८	५
भ्रमरः कामुकेऽलिनि (यादवः)			२५१	८

म

मङ्गलानां च मङ्गलम् (विष्णुसहस्रनाम)			३०८	९
मदो रेतसि कस्तूरी गवै हर्षभदानयोः (विश्वः)			२५०	१५
"			२६६	१६
मर्धं न्याय्येऽवकाशे चावलमे च तथा स्मृतम् (विश्वः).			११	१८
मनु अवबोधने (तनादि)			५८	२
मनोजातावश्यतौ पुक्च (पा. सू.)			१५९	१३
मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्मौ नतौ तादृक् चैत् (वृत्तरत्नाकरः).			१०६	२०
मन्यकर्मण्यनादरे विभावाऽप्राणिषु (पा. सू.)			१६२	१६
मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः (अमरः)			७६	२३
मराले बन्धुरः पुंस्त्री त्रिषु स्याज्जवरम्ययोः (रत्नमाला)			२०२	१४
मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः (अमरः)			९४	१२
मर्त्यलोको जीवलोकः (वैजयन्ती)			४१	१८
मलवहाससा न संवदेत (तै. संहिता)			२५१	३
मन्यस्तदृश्यः प्राञ्चीकस्ताक्षी (यादवः)			६९	९
महाकुलकुलीनार्य (अमरः)			३३९	२०
महादेवस्तर्कमेधे महात्मा (महाभारतम्)			१४५	५१
महेन्द्रमास्थाय महोत्तरूपं (रघुवंशः)			५१	१५
मानपूजायां (चुरादि)			५४	१६
मालमुन्नतसूर्माला पङ्क्तौ पुण्यादिदामनि (रत्नमाला)			३१	१३

मिता इस्वः (पा. सू.)	२३	१५
मित्यभावेन संप्रातं न त्यजेयं कथंचन (वा. रामा.)	१९८	११
	२८०	८, ९
मुखं निस्सरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि (विश्वः)	१२	१९
मुदिते मुदिताऽत्यर्थे	२२०	२१
मुष्ट वैचित्ये (दिवादि)	२६५	१२
मुहुर्वावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता (भावप्रकाशः)	७	४
मूलं भृतं श्रेणिस्तुष्टिषदादिकं बलम्	२४३	९
मृजू शुद्धौ	३४४	१९
मृजू शौचालंकारयोः (चुरादि)	९९	१०
	३२९	१७
	३४४	२०
मृताववसिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यते (शब्दार्णवः)	२०७	२३
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः (कठवल्ली)	१२०	५
मोक्षावलम्बिनः प्रायः पाषण्डा बाह्यलिङ्गिनः	२१०	४
(वैजयन्ती).		
मोक्षे हेमनि गोरसे (वैजयन्ती)	१८४	१०

य

य एषोऽन्तरादित्ये द्विरण्मयः पुरुषः (छान्दोग्यम्)	१९	१२
यच्छब्दस्सर्वनामाख्यस्त्रिषु हेतो यदव्ययम् (रत्नमाला)	७७	७
यज्ञेन यज्ञयजन्त (पुरुषसूक्तं)	१४६	१५
यत् निराकारोपस्कारयोः (धातुपाठः)	२२७	१३
यत्त पततुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वा असुरा वा ते	३००	५, ६
परामविष्यन्ति (छान्दोग्यम्).		
यत्नी प्रयत्ने (भावि)	२२०	२२
यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचम्	५२	४
यद्गतागतविभ्रान्तिवैचित्र्येण विघर्तनम् ।		
तारकायाः कलामिहास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥	५	१३
यमासाद्य जनस्सर्वो जार्ति स्मरति पूर्विकाम् (हरिवंशः)	२५३	१६

यस्य पुण्यकृतः प्रेक्ष्यं सफलं तस्य जीवनम्	२३२	१३
यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । (कठवल्ली)		
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥	१२०	४, ५
यस्य वर्णस्य तं प्रादुरनुप्रासस्य जीवितम्	८२	४
यस्य विभाषा (पा. सू.)	३१४	१०
यानपात्रे शिशौ पौतः (अमरः)	३६५	१८
यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् (शारीरक-सूत्रम्).	११३	११
यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् (शारीरक-सूत्रम्).	२८३	१५
या स्नाति तस्या अप्सुमारकः (तै. संहिता) ...	२५१	४
युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने (अमरः)	२९५	३
युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्मभूः ।		
पुरा त्रैलोक्यधातुत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम ॥	१४४	१४
युजिरुचितिजां कुश्व (उणादिसूत्रम्)	४३	१७
येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भः (तै. ब्राह्मणं)	८९	३
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्, सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद.	२९४	१५
योनिस्समुद्रो बन्धुः (तै. संहिता)	१२१	१५
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।	२९२	१४
किं तेन न कृतं पापं क्षोरेणात्मापहारिणा ॥ (महाभारतं)		
”	२९९	२३
योपधातुर्नोत्तमादुम् (पा. सू.)	२४१	१७
यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै (श्वेताश्व).	११२	१९
यो भाषयति यस्सूते येन विद्योपदिश्यते ।	१३०	४
ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरुवस्सृताः ॥		
यो मे गर्भगतस्यापि वृत्ति कल्पितवान् प्रभुः (विष्णु-धर्मः).	१४७	२३

र

र क्रतो हलावेर्लघोः (पा. सू.)			३१२	२४
रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि (अमरः)			९३	२३
रसोऽप्यस्य परं हृष्टा निवर्तते (भगवद्गीता)			३५४	२१
रामोऽनुरागे लाक्षादौ त्विषि (वैजयन्ती)			१५३	६
राजसदनमुपकार्योपकारिका (अमरः)			२४०	२१
राजा रत्नस्य भाजनम् (म्यायः)			६४	१७
राजाहस्सखिभ्यष्टश्च (पा. सू.)			२५९	२१
रा दाने (अदादि)			३१३	८
रुच दीप्तौ (भ्वादि)			४३	१६
रुशती वागकल्याणी (अमरः)			१४१	९
रो रि (पा. सू.)			४२	२०

ल

लक्ष्म्या सह हृषीकेशो देव्या कारुण्यरूपया (लक्ष्मीतन्त्रम्).			१२४	२५
ला दाने (अदादि)			३३६	१४
लीला विलासक्रिययोः (अमरः)			३५१	२०
लीला विलासश्च (वैजयन्ती)			३	१०
लुकस्त्रितुकि (पा. सू.)			२४४	१२
ल्यप्लोपे कर्मण्युपसङ्गानम् (व्या. धार्तिकम्)			१५	१७

व

वध हिंसायां (भ्वादि?)			२२६	२१
वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विना पुष्पफलद्रुमे (विश्वः)			४	१९
वनीपको याचनिकः (अमरः)			४३	१३
वरो ना रूपजामात्रोर्देवादेरीप्सिते वृत्तौ (यादयः)			६४	८
वर्णो नीलादिविप्राद्योः कीर्तौ गीतिक्रमे स्तुतौ (वैजयन्ती).			१३८	१४

वर्तम्येकपदीति च (अमरः)			२७२	१६
वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु (मेदिनी)			१३२	६
वर्षोऽस्त्री वर्षणं वृष्टिः (यादवः)			१३२	६
वश आयत्ततार्या स्यात् (विश्वः)			९७	१९
वशिकं तुच्छरिक्तके (अमरः)			६२	१०
"			१४१	१८
वष्टि वायुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः			१५२	९
वसतिर्वासतेयी च स्यामा रात्रिश्च कथ्यते (हलायुधः)			३७६	१२
वस निवासे (भ्यादि)			२५७	३
वाचाला मुखरा शारी (यादवः)			३७१	११
वामं पदमाकुञ्चितमन्यत् (सङ्गीतसुधानिधिः)			२०३	४
वामं वल्लु मनोहरम् (अमरशेषः)			२२	१२
वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चाति सुन्दरे (विश्वः)			३४१	११
वामभागस्तु नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु दक्षिणः ।				
दाने देवादिपूजायां स्पन्देऽलंकरणेऽपि च ॥ (स्मृतिः)			२८	४
विशं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।				
यतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥				
(मनुस्मृतिः).			१४७	१५
विन्मतोर्लुक् (पा. सू.)			४५	१८
"			१५९	१२,
"			१६६	१३,
"			२४५	५,
"			३१७	६,
विपाको भवितव्यता (हलायुधः)			२३१	२१
विभावः स्यात्परिचयः (विश्वः)			६	१०
विभाषा चैः (पा. सू.)			१०३	१८
विभाषा साति कात्स्न्यै (पा. सू.)			२१२	१९
विशङ्कते पृथु वृहत् (अमरः)			३३९	२०

व्याख्योदाहृतप्रमाणानि

	पुटम्	पङ्क्तिः
विशेषोऽथवे मेदे ब्रह्मव्योसमवस्तुनि (शब्दार्णवः)	२४६	२
"	२७८	८
"	३१०	२०
विश्वं जगति सर्वस्मिन् (विश्वः)	२७४	१२
विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रबोचं (तै. संहिता)	८३	२
विष्णावप्यजिताव्यक्तौ (अमरः)	११४	२१
वीचिः पङ्क्त्यर्मिलेषु (वैजयन्ती)	९१	१८
वृष् आवरणे (चुरादि)	२०९	२०
वृष् वरणे (स्वादि)	१०५	४
वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः (पा. सू.)	१४५	१३
वृत्तेत्कोसलाजादात् इयङ् (पा. सू.)	२०	१८
वृषश्रेष्ठौ तु पुङ्गवौ (रत्नमाला)	१०९	११
वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म (अमरः)	३३८	२१
वेलाऽब्धिजलवर्धनम् (यादवः)	३५०	२
वैकारिकोऽहंकारः (दिवलः)	२०७	१५
वैचर्ष्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विका भताः	१५	५
व्यतीकरस्समाख्यातो व्यसनव्यतिषङ्गयोः (विश्वः)	३७४	३
व्यूहस्तु बलविम्यासे निर्माणे तर्कवृन्तयोः (विश्वः)	११	२१

श

शक्ति लिङ् च (पा. सू.)	१६८	१२
"	२८४	२
शक्ती च सत्यभामायै पारिजातस्य पुष्पकम् । न द्वौ भानुर्षी मत्वा स्वयं पुष्पैरलङ्कृता ॥ (पुराणम्)	२८०	२१
शठोऽलसे च मूर्खे च (विश्वः)	१६४	१९
शताङ्गः स्यन्वनो रथः (अमरः)	२६४	१४
शम उपशमने (दिवादि)	१५८	५
शम लक्ष आलोचने (चुरादि)	१५८	८
शमु उपशमे (दिवादि)	२४६	२२

व्याख्योदाहृतप्रमाणानि

पुट्यः पङ्क्तिः

शमोऽदर्शने (गणसूत्रं)		१५८	५
शरं नीरे शरः काण्डे (विश्वः)		२१०	१८
शरणं गृहरक्षित्रोः (अमरः)		२७९	४
शरीरं वर्ष्म विग्रहः (अमरः)		२१६	१५
शल गतौ, शल चलने (भ्वादि)		२५०	५
शल्यं शरशलाकायां शङ्कुतोमरयोरपि (रत्नामाला)		१९९	५
शाकल्यं श्लाघायां (भ्वादि)		१७३	२
शुषि च पूर्लि महिपल्लिवल्लीः (रामदासः)		३६०	१९
शेषाद्विभाषा (पा. सू.)		१५८	१०
शेषे प्रथमः (पा. सू.)		७६	१६
"		२८९	२१
शौथौद्योगौ पराक्रमौ (वैजयन्ती)		१९८	३

श्लक्ष्णं षडङ्गुलोत्सेधं षोडशाङ्गुलविस्तृतम् ।

ह्यग्निशदङ्गुलायामं क्षीरवृक्षसमुद्भवम् ।

पद्माङ्कितं भवेद्भद्रपीठं रूपनकर्मणि ॥

(वास्तुशास्त्रम्) ३०९ १७

ष

षष्ठी चानादरे (पा. सू.)		१६	१३
"		२७६	१५
षष्ठ्याः पतिपुत्रे . . . (पा. सू.)		४	२१
षान्त्व सामप्रयोगे (ह्रस्वादि)		२२८	७

स

संततिस्त्वनवाये स्यात्पारंपर्यं सुतेऽपि च (वैजयन्ती)		२५९	१८
संपृच् . . . (पा. सू.)		७८	१३
संहितायाम् (पा. सू.)		८१	१२
स एषां ग्रामणीः (पा. सू.)		१९७	१४
सखा मित्रे सहाये च (विश्वः)		२५९	२०

सखा सप्तपदा भव (तै. मन्त्रप्रश्नः)		४९	१२
सज्जौ संगदसंभ्रान्तौ (प्रकाशः)		१५३	१३
सत्प्रशस्ते विद्यमाने सत्याभ्यर्हितसाधुषु (विश्वः)		१६८	१६
सत्याख्याने अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः (व्या. चार्तिकम्)	३०४	१९	
सत्यापपादा (पा. सू.)		१९	२
"		३०४	२०
"		३२४	३
सन्महत् . . . (पा. सू.)		६४	६

स ददर्श महाबाहुराक्रीडे वासवस्य ह ।

द्रुममभ्यर्चितं देवैः पारिजातं महाद्रुमम् ॥

नित्यपुष्पततं हृद्यं दिव्यगन्धमनुत्तमम् ।

यमासाद्य जनस्सर्वौ जातिं स्मरति पूर्विकाम् ॥

(हरिवंशः)

सपन्ननिष्पन्नादतिव्यथने (पा. सू.)		२५३	१३
सप्ततन्तुर्मलः क्रतुः (अमरः)		२१३	१५
"		७०	१९
"		१८१	२०
समवप्रविभ्यः स्थः (पा. सू.)		१०	५
"		२६१	१२
समानं परम् (सामसंहिता)		१२१	१६
स यथा शकुनिस्सूत्रेण प्रबद्धः (छान्दोग्यं)		२२३	८
सरणिः पङ्क्तिः पद्या (अमरः)		८७	२०
सर्वेषामुत्तरो मेरुः (पुराणं)		३०८	१३
सस्स्याधैधातुके (पा. सू.)		२५७	४
सहजं निजमाजानं (यादवः)		२२	६
"		३७२	१५
सहस्राणां शते लक्षं लक्षा च नियुतं च तत् (वैजयन्ती)		२३५	१२
साधुस्सजन आर्यः स्यात् (इलायुधः)		१६१	२१
सार्यश्चिरंप्राप्ते (पा. सू.)		३७६	१४

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च (पा. सू.)			२१३	२४
"			२७७	७
सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च भगस्त्यभ्रातरं तथा (षा. रामायणम्)			८१	१६
सुव्यजातौ (पा. सू.)			९४	१८
सुप्रातसुभ्यसुदिवशारिकुक्षचतुरश्र (पा. सू.)			८३	१७
सुरूपमिति नैपथ्यं कलाकुशलयौवनम् ।				
यस्य पुण्यकृतः प्रेक्ष्य सफलं तस्य यौवनम् ॥			२३२	१५
सुबेलः प्रणते शान्ते सुबेले पर्वतान्तरे (विश्वः)			३७४	४
सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः (विश्वः)			१०६	२
सृज विसर्गे (चुरादि)			२१५	२३
सृजियुज्योः इयंस्तु (वार्तिकं)			२१२	१६
सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य मुच्यते ब्रह्महस्यया			५८	१७
सोऽध्वनः पारमाप्नोति			२८९	८
स्कन्धः प्रकाण्डे काये च (विश्वः)			३६	७
स्तम्भः स्वेदश्च रोमाञ्चः स्वरसादोऽथ वेपथुः ।				
वैवर्ण्यमधुप्रलय इत्यष्टौ स्तात्त्रिका मताः ॥			१५	४
स्तम्भितश्शस्त्रमोक्षादौ कम्पितस्सुरतोत्सवे (सङ्गीत- रत्नावली).			२४७	५
स्तुतस्तोमयोऽश्वन्दसि (पा. सू.)			२७९	१३
स्तोकाल्पश्रुल्लकास्सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दक्षं कृशं तनु (अमरः)			६३	१३
स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं (अमरः)			२६४	१३
स्त्री नेमिर्ना प्रधिश्चक्रप्रान्ते कुम्भा तु नामिका ।				
अरास्तयोः स्थिता मध्ये (यादवः)			३१३	७
स्थपुटं तु विसंस्थुलम् (शब्दरत्नाकरः)			३५३	४
स्थासको नक्षत्रमाला (वैजयन्ती)			३१९	३
"			३३०	१०
स्थूलवूरयुव (पा. सू.)			१५९	८
"			३४४	५
स्फुटं प्रत्यक्तमुत्थणम् (अमरः)			१३	९
स्फुटिर विशरणे (श्वादि)			१६६	११

व्याख्योदाहृतमगणानि

पुन्य पङ्क्तिः

स्मृतिनिश्चयसर्वाथेषु नञ्प्रत्ययं (अलङ्कारसूत्रम्)		९०	१०
स्मोत्तरे लङ् च (पा. सू.)		३००	१४
स्यादानन्दधुरानन्दः (अमरः)		१५२	१७
स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः (अमरः)		९१	२
स्याद्यशः पटहो दका द्विण्डिमो द्विण्डिरित्यपि (वैजयन्ती)		१६७	८
स्वं स्वं पदमनुप्राप्ताः केशवस्य प्रसादतः (पुराण)		१४६	१७
स्वच्छन्दमनिमित्तं च यद्वच्छेस्यभिधीयते (हलायुधः)		३१७	८
स्वत्वमात्मनि सञ्जातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम्		१९८	७
स्वास्थ्ये नाशे च निर्वृतिः (वैजयन्ती)		३४०	७
स्वाहाऽऽग्नेयी च तत्प्रिया (याज्ञवः)		५२	३

ह

हरिस्त वर्णतोऽश्वः स्यात्पीतकौशेयसम्प्रभः		२७३	८
हरेर्लङ्कितधर्माशुन्यास्त्रि दीर्घेण रंहसा ।			
बलिबन्धनघोरोऽङ्घ्रिहस्तङ्गं निहन्तु वः ॥		८१	२०
हस्याविर्धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजासु (अमरः)		१	१३
हृङ्ङी (पा. सू.)		१७५	१२
हायनान्तयुषादिभ्योऽण् (पा. सू.)		१५८	१५
द्विमनिर्मुक्तयोयोगे चित्राचन्द्रमसोरिव (रघुवंशः)		४०	९
हङ्गगसिम्बन्ते पूर्वपदस्य च (पा. सू.)		२	१५
हेतुकाम् वकवृत्तीश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्		१४८	२४
ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य (पा. सू.)		२७४	१६
ह्रादिनी वज्रमल्ली स्यात् (अमरम्)		२७३	१०
हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ (तै. आरण्यकम्)		२२२	१३

यादवाभ्युदयव्याख्योद्धृतग्रन्थनामामकारादिक्रमेण सूचनी

व्याख्योद्धृतग्रन्थनामानि	पुटम्	पङ्क्तिः	व्याख्योद्धृतग्रन्थनामानि	पुटम्	पङ्क्तिः
अभिधानरत्नमाला	२६२	२	वास्तुशास्त्रम्	३०९	१६
अमरः	१	१३	विश्वः	६	१०
	इत्यादि			इत्यादि	
एकाक्षररत्नमाला	३११	२०	विष्णुपुराणम्	५९	४
कठवल्ली	१२०	६	"	२०८	११
सन्द्रालोकः	२५४	१४	घेणीसंहारः	१८	४
छान्दोग्योपनिषत्	३००	६	वैजयन्ती	३	१०
वेवलस्मरणम्	२०९	१६		इत्यादि	
धातुवृत्तिः (माध- वीया).	६१	१०	शब्दरत्नाकरः	१९४	३
			"	३५३	४
प्रकाशः	३३६	१७	शब्दार्णवः	२०७	२३
भगवद्गीता	२९१	१०	शाण्डिल्यविद्या	१२३	१७
भावप्रकाशः	७	५	शारीरकसूत्रम्	११३	१३
"	९२	१६	शृङ्गारप्रकाशिका	१०७	११
महाभारतम्	७८	२०	"	२२६	४
माघकान्यम् (शिशु- पालवधः).	११०	५	"	२७५	४
			"	३३५	७
रघुवंशः	४०	७	"	३४१	५
रत्नमाला	१९९	६	सङ्गीतरत्नाकरः	४५	५
	इत्यादि		सङ्गीतरत्नावली	२४७	४
लक्ष्मीशतकम्	३०६	१२	सङ्गीतसुधानिधिः	२०३	३
वासवदत्ता	२३३	११	हरिवंशः	२५३	१२
"	२५०	७			

भादवाभ्युदयव्याख्योद्धृतग्रन्थकुञ्जासामकारादिक्रमेण सूचनी

व्याख्योद्धृतग्रन्थकुञ्जामानि	पुटम्	पङ्क्तिः	व्याख्योद्धृतग्रन्थकुञ्जामानि	पुटम्	पङ्क्तिः
अमरसिंहः	१	१४	वृत्तिकारः (काशि- काकट्).	२५	१८
		इत्यादि			
केशवः	५७	११	वृत्तिकारः (काशि- काकट्).	१३७	२
कैयटकारः	२०३	१७	शार्ङ्गदेवः	१८७	९
जयदेवः	२५४	१४	सर्वानन्दः	१८५	३
वेचलः	२०९	१६	सुभूतिचन्द्रादिः	१८	५
भारविः	६१	११	(सुभूतिचन्द्रादिः).		
बादवः	२१	६	हलायुधः ,.....	२९६	१४
		इत्यादि			
रामदासः	३६०	२०			

यादवाभ्युदयव्याख्यायां व्युत्पादिता मूलगताः प्रयोगविशेषाः

व्युत्पादितप्रयोगविशेषाः	पुटम्	पङ्क्तिः	व्युत्पादितप्रयोगविशेषाः	पुटम्	पङ्क्तिः
अ			अ		
अगापयद्विरेकैः.....	१३१	२४	जगहर्ह	१६३	१३
अधिचक्रे	६१	४	जयसंप्रीणितजाम-	१३६	२१
अनन्यैः	३३५	६	दक्षधरामं		
अन्तरयांबभूवुः	४५	१६	जरन्	८०	२०
अमृत (अमंस्त)	५८	२	जैत्रं	३६६	११
अमार्जयत्	९९	९	ज्यास्वनगीतानि	२१२	१४
अम्बुवाहयन्ती	१५९	१०	समयुज्यन्त.		
अयमेषः	१३८	१९	त		
अशेषतः	२९०	२२	तदर्चनं	१४४	१८
अस्मदिष्टं	२८६	१६	तनुं मुकुन्देन त्या-	२१७	४
आ			जितान्.		
आतिष्ठ (आरोह)	५१	१४	त्वदनुग्रहपुष्पितः	११६	१४
इ			त्वदुपसत्तिः	२९५	१५
इतः (इह)	३२१	१०	त्वदेकघटेः	३३४	४
ई			त्वदेकाधीनमुक्तयः	२२३	१७
ईश्वरी	१	१५	त्वया निपीडनं	८५	२१
"	५४	७	इ		
उ			दंपती द्वौ	५९	१९
उदतिष्ठत हाकारः	२१९	२०	दृढभक्तिरूपया	२८७	१७
ओ			द्युः	६४	१
ओलण्डितं	२०४	१३	घ		
क			धिवक्तव्य	१६३	१५
कटाक्षणैः	३५	१८	न		
कलास्वधीतिनी	१०२	१२	निर्यातितं	२२७	१२
क्षीयते	२८७	१४	निशामयाम	१५८	४
			निष्पन्नाकृत	२१३	१७

न्युत्पादितप्रयोगविशेषः	पुटम्	पङ्क्तिः	न्युत्पादितप्रयोगविशेषः	पुटम्	पङ्क्तिः
प			व		
पक्षाः	९९	२३	वधितः	२२६	२१
परशताः	१३८	७	वसुधैवजन्मनो ददौ	१०१	१३
पार्श्वः (मात्रीसूत्र- वाचकोऽपि).	१२७	२२	वाचस्पतिदिवस्पती	४	२०
पुरुष्टुतं	२७९	१५	वारणादवनतेन	२७८	१९
पोषयन्ति	२८५	२२	विदितं भवतां	१३३	६
प्रत्येयुषां	२५	१६	विधिजन्मनः	९५	२४
प्रभुक्ता (भोक्तुमुप- क्रान्ता).	३२१	११	विश्रमयांभभव	२३	१५
प्रसूनवर्षः	१३२	३	वृत्तिः (वरणं)	१०५	८
प्राह (प्रोवाच) ...	११५	१०	श		
प्रेयां प्रीतिमलम्भ- यत्.	१०२	२३	शारिका	३७१	११
भ			व		
भारिका	३००	१७	वह्नुगुणः	१०३	२१
भाक्यन्ती (चिन्त- यन्ती).	३२	५	स		
भीषा (भयोत्पादना)	३२	११	संभृतिः (उत्पत्ति- भूमिः).	३२२	२०
भूतले कृते	८१	११	सत्यापिता	३०४	२१
भ			समाहितः (समा- हितचित्तः).	४४	५
भधुमस्मरत्	७४	११	समिन्धते (दीप- यन्ति).	१२२	२३
सुद्रयन्ति	२४५	४	सरोजनाभिः	११०	३
भूते हवास	१६१	११	सर्वैरास्वादनं भ्रमं	२२२	४
य			सहधर्मचरी	१२५	६
यथाधुतार्थ	१४०	१०	"	२२८	८
यमुनासाक्षिकयौवनं	१५८	१०	सात्वतां पतिः	२३७	१०
यौवतं	२३	१०	सुरासुराणां	५३	२
र			सुवर्णवल्ली	३६	१६
रक्षम्	४३	१७	सुवनं	३०२	३
			स्फुटितः	१६६	११
			सौभाग्यविधा	२	१६

कवितार्किकसिंह-सर्वतन्त्रसूतन्त्र-श्रीमद्देवान्ताचार्यविरचिते
यादवाभ्युदयनासि महाकाव्ये

अथोदशस्तवः

प्रसादभाजः प्रतिनिर्गतां तां

प्रासादतो वासववल्लभायाः ।

समग्रशक्तिस्समयोपयातः

प्राणेश्वरीं प्राप्तुमियेष शौरिः ॥ १ ॥

विद्वन्माणि—श्रीमदप्ययदीक्षितविरचिता व्याख्या.

प्रसादेति — समग्रशक्तिः परिपूर्णसामर्थ्यः समयोपयातः
रुक्मिणीहरणयोग्ये काले समागतः शौरिः प्रसादभाजः प्रसक्तायाः
वासववल्लभायाः इन्द्राण्याः प्रासादतः देवालयात् प्रतिनिर्गतां प्रत्यागतां
प्राणेश्वरीं परमप्रेमास्पदतया स्वप्राणानामपि नियत्रीं तां रुक्मिणीं प्राप्तुं
इयेष इच्छति स्म । 'हर्म्यादिर्धानिनां वासः प्रासादो देवभूमुजाश्च'
इत्यमरः । प्रासादशब्दात् 'अपादाने चादीयरूढोः' (पा. सू. ५-४-
४५) इत्यपादाने तसिः । इश्वरीमित्यौणादिको ^१वरट् । दिक्त्वात्
कीप् ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥ ^१वरडिति — 'अभ्रेतराद्युक्त्याणि वरट् च' (उ. सू. ५-४-१५) इत्यु-
णादिसूत्रेण अभ्रेतेवरट् प्रत्ययः । अत्रत्यचकारण 'किशोरीशोपभायाः कन्त्येपथं लो-
नाम्न' इति पूर्वसूत्रात् 'इवुभायाः' इत्यस्य समुच्चयबोधेन अभ्रेतालुपचामृतस्या-
कारस्य ईकोरे वरटश्चित्वात् कीपि च इश्वरीति रूपसिद्धिरिति भावः । यद्वा बहुस-
ग्रहणात् उण्दीनां यथाप्रयोगे प्रकृत्यन्तरेभ्योऽप्यभ्यनुज्ञानेन अभ्रेतेर्विहितोऽपि वरट्-
प्रत्यय इत्येतेरपि भवतीति भावः । अत एव दीक्षितैः कास्मिन्नेव सर्गे ५८तमे श्लोके

सामान्यतां सिद्धिमिव स्थितां
 सौभाग्यविद्यामिव सद्गुणानाम् ।
 सत्तामनन्यामिव सद्गुणानां
 यथाभूतं प्रैक्षत यादवेन्द्रः ॥ २ ॥

तामिति—अङ्गुतानां लोके वा अङ्गुतसिद्धयो दृष्टाः तासा-
 मपि अङ्गुतां सिद्धिमिव स्थितां, अङ्गुतरूपेति तयोऽपेक्षा, सद्गुणानां
 उत्तमगुणानां सौभाग्यविद्यां समुद्दिजननीं श्रीमन्नादिविद्यामिव स्थिताम्,
 यथा श्रीमन्नादिरूपां विद्यां लब्ध्वा पुरुषास्तसमृद्धिमन्तो भवन्ति, तथैनां
 मध्य सद्गुणास्तसमृद्धिभाज इति तयोऽपेक्षा, सद्गुणानां सज्जन-
 सङ्गानां अनन्यां अभिज्ञां सत्तामिव स्थितां, तेष्वतिप्रीतिमतीति
 तयोऽपेक्षा, एवंभूतां तां रुक्मिणीं यादवेन्द्रः यादवानां पतिः कृष्णः
 यथाभूतं भवणानतिक्रमेण प्रैक्षत घटकमुखेन तस्या यथाकृतौन्दर्व
 भूतं तत्सर्वं तथैव दृष्टवानित्यर्थः । सुमगस्थ भावः सौभाग्यमिति
 भावार्थे पञ्चमस्त्ययः । 'इन्द्रगसिञ्जन्ते पूर्वपदस्य च' (पा.सू. ७-३-
 १९) इत्युभयपदबुद्धिः । सौभाग्यजननीं विद्यामिति ^१ मध्यमपदलोपी
 समासः । यथाभूतमिति ^२ पदार्थानतिवृत्तावन्यसीभावः ॥ २ ॥

यद्वैश्वरीमलत्र ईश्वरतोर्वरचित्युक्तं दृश्यते । यद्यपि 'स्येश्वरभासविस्तृतो वरन्'
 (पा.सू. ३-२-१७५) इति सूत्रेण ईश्वरतेर्वरचप्रत्ययविधानात् ईश्वरस्यैवैतच्छ्रुतिः,
 तथाऽपि तस्माद्वाजन्तासुयोगविधायकान्तरा श्रियां ईश्वरीतिरूपं दुर्लभमित्याशयेने
 वस्तुमुक्तम् । वरदप्रत्ययस्युपपत्तेरु 'दिङानम्' (पा.सू. ८-१-१५) इत्यादिना
 कृष्ण्युक्तम् इति भावः.

^१ मध्यमपदलोपीति—यद्यपि 'शाकपार्थिवदीनां सिद्धये उत्तरपदलोप-
 स्तोपसंस्कृयानम्' (वा-१३१.) इति वार्तिकेनोत्तरपदलोपो विहितः, तथापि पूर्वपदलोपो-
 त्तरपदलोपमिप्रायकत्वेन तस्य 'शाकप्रिवपार्थिव' इति समुदाये मध्यमपद-
 लोपे पर्यवसायानादित्यमुक्तम्. ^२ पदार्थानतिवृत्ताविति—'अव्ययं विनाकि-
 समीपसमुद्दिष्ट्युद्भवार्थाभावत्वासांसंप्रतिसम्प्रदातुर्भावपश्चादभावानुपूर्व्ययोग्यपक्षसादृश्यसम्-

अज्ञैरवज्ञातकदम्बगोलै-

रस्पन्दमन्देन विलोचनेन ।

लीलोपशान्त्या लिखितेव साऽभू-

रामोदरे दृष्टिपथं प्रयाते ॥ ३ ॥

अज्ञैरिति—सा रुक्मिणी रामोदरे दृष्टिपथं प्रयाते सति अव-
ज्ञातकदम्बगोलैः ^१ अवगतकदम्बमुकुलैः कदम्बमुकुलतिशायिकान्ति-
शालिपुलकाक्षितैरज्ञैः अस्पन्दमन्देन अस्पन्देन भगवद्रूपे विस्मयाभिनिमे-
षेण मन्देन लज्जावशान्मन्मर ^२ क्रमेण विलोचनेन चोपलक्षिता सती
लीलोपशान्त्या गमनादिक्रियोपरत्या 'लीला विलासका' इति वैजयन्ती,
लिखिता चित्रार्पितेवामूत् । अनेन स्तम्भः ^३ सात्त्विकविकारो दर्शितः ।
दृष्टिपथमिति 'अकपूरकूषः पशामानक्षे' (पा. सू. ५-४-७४)
इत्यकारमत्ययः ॥ ३ ॥

पञ्चाकराणां परिषन्निवेशे

पर्याप्तचन्द्रायुतकान्तिसारे ।

अनन्यलभ्यां लभते स्म तृप्तिं

तस्या मुखे दृष्टिरतीव शीरेः ॥ ४ ॥

पञ्चाकराणामिति—पञ्चाकराणां कमलवनानां परिषदो निवेशे
^१ निवेशतस्तीति श्लेषयतेः पञ्चाक्षि गिलोपः, अनेकपञ्चाक्षरसदृशं

तिस्रस्तन्मन्तवचनेषु ^२ (पा. सू. २-१-६) इति सूत्रेणाग्नयीमात्रमास इति भाति-

^१ अक्षयतेति—'अक्षयति' इति छन्दपाठः स्यादिति भाति. ^२ क्रमे-
णेति—क्रमेणेत्यर्थः. ^३ सात्त्विकेति—'स्तम्भः प्रलयरोमाश्च स्वेहो वैदग्ध्य-
वपश्च । अश्रु वेत्यर्थमिल्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः' ॥ इति प्रतापस्त्रीश्वरसप्रकरण-
संगृहीतसात्त्विकभाषेणैव प्रथमः स्तम्भाक्षयः सात्त्विकभाष इति बोध्यम्. ^४
^४ निवेशातरन्तीति—अत्र 'निवेशावतिर' इति छन्दपाठस्तथा.

तस्मिन् द्वितीयाभिव वैजयन्तीं

सा च प्रिये साचिविशेषरम्याम् ।

कटाक्षमालां निबन्ध कृष्णे

कामाधिके कौतुकमेदुराशी ॥ ६ ॥

तस्मिन्निति—कौतुकेनाद्भुतवस्तुदिदृक्षया मेदुरे सान्दे क्षिप्ते
अक्षिणी लोचने यस्याः सा रुक्मिणी च कामाधिके कामेन अधिके अति-
शयितरागे, कामात् मन्मथात् अधिकसौन्दर्ये इति वा, प्रिये तस्मिन् कृष्णे
द्वितीयां वैजयन्तीं वनमालामिव साचिविशेषरम्यां तिर्यग्मृतां अत एव
विशेषतो रमणीयां च कटाक्षमालां

यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ।

तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥

इत्युक्तलक्षणकटाक्षपरम्परां निबन्ध निबद्धवती । पूर्वतरङ्गोके तस्यां
भगवतः कटाक्षपात उक्तः । अत्र तस्या अपि भगवति कटाक्षपात
उच्यते इति तत्समुच्चयार्थश्चकारः ॥ ६ ॥

अलक्ष्यभेदत्रिविधाम्बुजामै-

रालक्ष्यशृङ्गारगुणानुबन्धैः ।

स्वर्यवरस्रग्भिरभावि तस्याः

कालोदिते कंठरिपौ कटाक्षौ ॥ ७ ॥

अलक्ष्येति—अलक्ष्यभेदानां परस्परसंवलिततया अदृश-
भेदानां त्रिविधानाम्बुजानां कमलकुमुदेन्द्रीवराणां आमेव आमा येषां
तैः, लोचनयोरुपरिखानां कनीनिकाबहिर्भागयोः कनीनिकायाम्बु
प्रभाभिरुज्ज्वलनीलैरित्यर्थः, अलक्ष्यशृङ्गारगुणानुबन्धैः अलक्ष्यः
ईषद्वयः शृङ्गारकार्येण अलसवलितस्त्रादिगुणानां अनुबन्धः सुनिर्दिष्टः

तैः तस्याः कटाक्षैः कालोदिते सम्यग्भावेनैव कस्यपि स्वयंदरसमिः
अवावि भावितम् । सजोऽपि पुष्पप्रभितानुगुणादां सुभाषा अनुबन्ध-
वत्त्वम् भवन्तीति भावः ॥ ७ ॥

स वैजयन्त्यादिविभावशाली
निर्व्याजनिष्पन्ननिजानुभावः ।
शृङ्गारवीराद्भुतचित्रितात्मा
रस्यस्तथा निर्विविशे रसोज्ज्वलः ॥ ८ ॥

इति—वैजयन्त्यादिविभावशाली वनमालादिपरिचयशाली
“विभावस्यास्परिचयः” इति विश्वः, आदिशब्देन शृङ्गणादि-
परिग्रहः, निर्व्याजनिष्पन्ननिजानुभावः निसर्गसिद्धस्वभावः शृङ्गार-
कैसाद्भुतचित्रितात्मा शृङ्गारवीराद्भुतरसमयैश्चरितैः सनकितरूपः रस्यः रस-
शीलः अन्यो रसः प्रसिद्धवैषयिकानन्दप्रतिरिक्तपरमानन्दरूपः सः कृष्णः
तथा रुक्मिण्या निर्विविशे दर्शनेनोपभुज्यते स्म । अन्यो रस इत्यनेन
शृङ्गारादिनवरसातिरिक्तस्थायिविभावपरिणतिरूपरस इत्यपि प्रतीयते । तस्य
विभावाः कारणानि, अनुभावाः क्रियाणि इति भावः । सोपस्कारक-
रसान्तरकर्तुरितत्वं तत्रापि तुल्यम् ॥ ८ ॥

आकेकराणामनवपस्तदानी-
मेकध्वणं लक्ष्यमभूद्वदनाम् ।
तस्याः स्थिरानन्दपरिभुताना-
मर्थस्पृशामर्षविलोकितानाम् ॥ ९ ॥

आकेकराणामिति—तदानीं तस्मिन् समये अवयवः रसः
कृष्णः तस्याः रुक्मिण्याः आकेकराणां अमृतरूपदर्शनादावुचितानाम्-

त्वाधिविक्रममुक्तानां—

आकुक्षितपुटपात्रसङ्गतार्थनिमेषिणी ।

मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥

इति तल्लक्षणमुक्तं भावप्रकाशे । ^१ तद्विनियोगश्च सत्रैव कथितः—

त्रिपताकाकरो मूर्ध्नि चलनं किञ्चिदानने ।

आकेकरा भवेद्दृष्टिः रूपालोकनकर्मणि ॥

इति । स्तिरानन्दपरिप्लुतानां महता आनन्देन सिक्तानां अर्थस्पृक्षां आ-
कृतगर्भाणां बहूनां अर्थविलोफितानां लज्जावशादपरिपूर्णानामवलोकनानां
एकक्षणं क्षणमात्रं लक्ष्यं विषयः अभूत् ॥

तस्याभिराकक्षितलामधन्यै-

रपत्रपामन्यरितैरपाङ्गैः ।

वभार भूयो बहुमानपूर्वं

बाल्ये घृतां बार्हिकलापभूषाम् ॥ १० ॥

तस्या इति—चिराकक्षितलामधन्यैः चिरादाकक्षितवस्त्र-
कृष्णदर्शनस्य लामेन कृतार्थैः अपत्रपामन्यरितैः परेभ्यो लज्जया मन्दोक्ते-
तस्याः रुक्मिण्याः कटाक्षैः बाल्ये घृतां बार्हिकलापभूषां मयूरपिच्छाभरण-
शोभां भूयोऽपि बहुमानपूर्वं आदस्पुरस्सरं यथा तथा वभार मरति स्म ॥ १० ॥

सन्तानसौभाग्यघनेन यूना

सिक्ता सुधासारनिमैरपाङ्गैः ।

उन्मिश्रोमाञ्चततिर्बभासे

कान्तग्ररोहा कमलस्थलीष्व् ॥ ११ ॥

सन्तानेति—सन्तानः देवतल्लक्षणैः तस्य ^२ सौभाग्ये

^१ अपत्र क, अ, घ, कोशेषु 'तद्विनिमय' इति दृश्यमानः पाठोऽप्युपरि-
याति, ^२ सौभाग्यविशेषेण—अ.

बद्धुष्यतया धनेन सान्द्रेण, मेघेनेत्यपि प्रतीयते, यूनां संख्येन कृष्णेन
सुखसारनिभैः असृतभारासम्पाततुल्यैः अपात्रैः अपात्रदर्शनेः सिक्ता
अस एव उग्रिजरोमाश्चततिः अङ्कुरितपुलकराजिः सा रुक्मिणी कान्त-
प्ररोहा मेघासारसिक्ततथा कमनीयाङ्कुरा कलमानां शालिविशाखाणां
स्वलीच वभासे ॥ ११ ॥

स्वकान्तिसाम्यादिव जातसङ्गैः
शौरिस्तदा स्वागतसूक्तिगमैः ।
प्रियासखीनामभजत्प्रदृष्टै-
रुद्दीक्षणैरुत्पलपुष्पवृष्टिम् ॥ १२ ॥

स्वेति—तदा तयोस्त्योऽन्यमिरीक्षणसमये शौरिः कृष्णः
स्वकान्तिसाम्यात् स्वेपां कान्त्या इयमल्लतया कृष्णस्य साम्यादिव
जातसङ्गैः तस्मिन् जातसक्तिभिः स्वागतसूक्तिगमैः कुशलप्रश्रगमैः,
तदभिमाञ्चनैरिनि आकृत्, प्रदृष्टैः प्रियासखीनां रुक्मिण्याः सखीनां
उद्दीक्षणैः उत्पलपुष्पवृष्टिं इन्दीवररूपकुसुमवृष्टिं अभजत् ॥ १२ ॥

स रुक्मिणीनेत्रचकोरचन्द्रः
सा तत्प्रदृष्टान्मुजपूर्वसन्ध्या ।
तदभुतद्वन्द्वसवेक्ष्य सख्यः
प्रापुस्तुलामप्सरसामनूनाम् ॥ १३ ॥

स इति—सः कृष्णः रुक्मिणीनेत्रचकोरस्य चन्द्र चन्द्र-
वशाद्भवन्, सा रुक्मिणी तत्प्रदृष्टान्मुजपूर्वसन्ध्या तस्य कृष्णस्य
प्रदृष्टान्मुजं तस्य प्रातस्सन्ध्या तद्वदुन्मेषिणी, तथामृतं परस्परसन्दर्ष-

नामुत्तरांगं ^१ अद्भुतमसिसुन्दरं द्वन्द्वं मिथुनमवेक्ष्य ^२ सख्यः ^३ तदैव अनूतां
वविकलां अप्सरसां तुलां उपमां प्रापुः । तयोः तादृगवस्थावलोकनकुत्-
हलात् निनिमेषाः सख्यो बभूवुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

तथैव तादात्म्यमिवागतानां

तस्यास्सखीनां सममाविरासन् ।

परस्य वीक्षां प्रतिसङ्क्षेपन्तो

वक्रोक्तिगर्भा इव मन्दहासाः ॥ १४ ॥

तथेति—तस्यास्सखीनां तथा तादात्म्यमगतानामिव ऐक्यं
प्राप्तानामिव परस्य परमात्मनः कृष्णस्य “परोऽरिपरमात्मनोः”
इत्यमरः, वीक्षां कटाक्षपातं वक्रोक्तिगर्भाः सचमत्कारोक्तिगर्भा-
स्सन्तः प्रतिसङ्क्षेपन्तः प्रतिसम्भाषभाषा ^४ इव, तासां मोहनाय आकृत-
माविष्कुर्वन्ति भगवत्कटाक्षे स्वयमपि तथैव स्वस्य तत्तदाकृतमावि-
ष्कुर्वन्त इति यावत्, एवंमूला मन्दहासाः सममाविरासन् युगप-
त्प्रादुरभूवन् । कृष्णावलोकने रुक्मिण्या इव तत्सखीनामपि मदन-
पारवश्यमासीदित्यर्थः ॥ १४ ॥

स कौस्तुभाभ्यर्णनिवेशयोग्यं

^५ कन्यामयं कामपयोधिरत्नम् ।

परीतमारात्प्रतिहारपालैः

पश्यन् क्षणं पान्थ इवावतस्थे ॥ १५ ॥

स इति—सः कृष्णः कौस्तुभाभ्यर्णनिवेशयोग्यं कौस्तुभस्य
समीपे वक्षसि निवेशनस्य उचितं आरात् समीपे प्रतिहारपालैः द्वारपालैः

^१ अद्भुतद्वन्द्वं सुन्दरद्वन्द्वं—ख. ^२ सखस्तथैव—ख. ग. सख्यस्तथैव—घ. ^३ मूले
‘तदाऽद्भुत’ इति पाठमिमांशयेणेदं स्यात्. ^४ इव स्थिताः—ख. ग. ^५ कन्यात्मयं—ख.

जनानुसारयतिः परीतं परिकृतं कथ्यमानं कन्मारूपं, स्वरूपार्थे
मयद् प्रत्ययः, कथ्यमानोपिस्त्वं रागसागरमयं रसं पश्यन् सन्
क्षणं अरूपकालं ^१ अत्यन्तसंयोगे द्वितीयः, पन्थ इव पन्थानं
गच्छन् तदस्थ इव अवतस्थे । “समवप्रविभ्यः स्थः” (पा. सू.
१-३-२२) इत्यात्मनेपदन् ॥ १५ ॥

तं माल्यभूषापरिकर्मिताञ्च

धारातटित्वन्तमिवाम्मुषाहम् ।

समीक्ष्य बाला तदनन्यदृष्टि-

अर्यामवालम्बत चातकानाम् ॥ १६ ॥

तमिति—माल्यभूषापरिकर्मिताञ्च भास्यैर्जातिकुसुमादिसृग्मिः
^२ भूषाभिरामरणैः परिकर्मितानि सजातपरिकर्माणि अलङ्कृतानि अङ्गानि
यस्य तं अत एव धारातटित्वन्तं वृष्टिधाराविद्युदुभयवन्तं अम्बुवाह
मेधमिव स्थितं तं कृष्णं बाला रुक्मिणी समीक्ष्य तदनन्यदृष्टिः तस्मिन्
अनन्या विषयान्तरपरित्यागेन लग्ना दृष्टिर्यस्याः तथा मृता सती
चातकानां अम्बुदैकान्तिनां पक्षिविशेषाणां चर्या वृत्तिमनन्यासक्तिरूपा
अवालम्बत अवलम्बितवती ॥ १६ ॥

तलोदरीं तालफलस्तनीं तां

ताम्राभरां चारुनवोत्पलाक्षीम् ।

किं नाम भावीति विभावयन्तीं

कृष्णस्तदा किञ्चिदिवाससाद ॥ १७ ॥

तलोदरीमिति—तदा तस्मिन् समये तलोदरीं तलं सद्गगुष्टि-
रिव उदरं यस्यास्तां तलसदृशमभ्यां “तलं स्वरूपाधरयोः सद्गगुष्टि-

^१ कालाभ्यन्तरेत्यन्तसंयोगे (पा. सू. २-३-५) इति सूत्रेणेति भावः ^२ भूषादिभिः-च,

चपेटयोः” इति विश्वः, तालफलस्तनीं तालफलकारपयोधरां ताम्रा-
धरां अरुणाधरां चारुनवोत्पलाक्षीं रुचिरनवेन्दीवरसदृशलोचनां किं नाम
भावीति ^१विचारयन्तीं इतः परं किं वा भविष्यतीति भगवत्प्राप्तौ विभ्र-
शङ्कया चिन्तयन्तीं तां रुक्मिणीं किञ्चिदिवससाह किञ्चित् ^२सज्जि-
कृष्टोऽभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥

दुर्दर्शमध्यां द्विरेन्द्रयातां

व्यूहक्रमेण्यक्ताविचित्रगात्रीम् ।

परैरभेदां प्रतिजग्मुषीं तां

कान्तात्मिकां कामचभूं स मेने ॥ १८ ॥

दुर्दर्शेति—सः कृष्णः दुर्दर्शमध्यां अतितनुत्वात् कृष्णेनाद्रष्ट-
व्याधलमां द्विरेन्द्रस्य यातमिव यातं गमनं यस्यास्तां व्यूहक्रमेण
निर्माणपरिपाठ्या ^३व्यक्तचित्रं स्फुटसुन्दरं गात्रं यस्यास्तां, तत्तदव-
यवोचितसंस्नानदृष्ट्या अतिसुन्दरगात्रीं परैः शिशुपालादिविषयपातिभिः
अभेदां शिशुपालादिविषये प्रतिलोभयितुमशक्यां प्रतिजग्मुषीं आभि-
मुख्यगतां तां रुक्मिणीं कान्तात्मिकां वनितारूपां कामचभूं मन्मथसेनां
मेने, ‘अत्यर्थमान्मथपीडाबहत्वादीति भावः । चमूपक्षे—दुर्दर्शमध्यां
नीरन्त्रत्वात् दुर्दर्शावकाशां ‘मध्यं न्याय्येऽवकाशे चावलम्बे च
तथा स्मृतम्” इति विश्वः, द्विरेन्द्राणां यातमस्यामिति द्विरेन्द्रयातां
षष्ठीगर्भो बहुमीहिः, यातशब्दात् मत्वर्थे ^४अर्धवाधचप्रत्ययो वा,
व्यूहक्रमेण व्यक्तविचित्रशरीरां, ‘व्यूहस्तु बलविन्यासे निर्माणे

^१ ‘विभावमन्ती’ इति पाठो मूलानुगुणः स्यात् । ^२ “संतुष्टोऽभूत्”
इति—ख पुस्तकेऽपपाठः. ^३ ‘व्यक्तविचित्रं’ इति पाठेन्यूनानुगुणो भवति.
‘अत्यर्थं मन्मथ’—क. ग. घ. ^४ द्विरेन्द्राणां गजभ्रजानां वा । गमनं, तदस्वा-
स्तीत्यर्थे ‘अर्धं आदिभ्योऽच्’ (पा. सू. ५-२-१२७) इति सूत्रेणाप्यस्य इति भावः ।

तर्कहृन्दयोः इति विश्वः, परैः सन्नुभिः क्लेशमिति विशेषणानि
योज्यानि ॥ १८ ॥

स चन्द्रिका चन्द्र इवाभियात-
चन्द्राननां यादववंशचन्द्रः ।

निर्वेशनीयस्सविशेषमासी-
मेदीयसां नेत्रचकोरवृन्दैः ॥ १९ ॥

स इति—यादववंशचन्द्रः यादववंशस्य चन्द्र इवाद्वाक्यः सः
कृष्णः चन्द्राननां चन्द्रमुखीं सक्किमणीं चन्द्रः चन्द्रिकामिव अभियातः
मासस्सन् नेदीयसां सक्किहृतराणां जनानां नेत्रचकोरवृन्दैः नेत्राणि
चकोरा इवेत्युपमितसमासः, चन्द्र इवेत्युपमालिङ्गात्, तेषां वृन्दै-
स्सविशेषे सातिशयं निर्वेशनीयो भोग्य आसीत् । स्वतश्शोभमानस्यैव
सक्किमणीसमागमाच्छोभातिशयमभिप्रेत्य ^१सविशेषमित्युक्तम् ॥ १९ ॥

अहं त्वया दूतमुखेन दूरात्
साध्व्या समाकृत इहोपयातः ।
मा ते भयं भूदिति मञ्जुभाषी
तामग्रदीदग्रकरे मुकुन्दः ॥ २० ॥

अहमिति—मुकुन्दः कृष्णः साध्व्या पतिव्रतया मदकपय
त्वया दूतमुखेन दूतरूपेणोपायेन 'मुखं निस्सरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययो-
रपि' इति विश्वः । दूरात् दूरदेशात्समाहृतः अहं इहोपयातः त्वत्प्रार्थना-
सिद्धयर्थमिहागतः अतस्ते कोऽयं पुरुषो मां गृह्णातीति भयं मां भूदिति
मञ्जुभाषी सन् तां अग्रकरे अग्रं चासौ करश्च तस्मिन् अग्रहीत् ।
भूदित्यत्र ^२माक्योगाददागमामावः ॥ २० ॥

^१ 'सविशेषमुक्तम्'—क. ख. ^२ 'न माङ् योने' (पा. सू. ६-४-७४)
इति सूत्रेणाङ्गमस्य निषिद्धत्वाविति भावः.

^१ प्रियेण सा तेन गृहीतहस्ता

तद्वक्रदिव्याम्बुजषट्पदेन ।

विलोचनेन व्यवृणोत्सखीम्यः

कृतार्थतां क्षीबदशोल्बणेन ॥ २१ ॥

प्रियेणेति—सा रुक्मिणी तद्वक्रदिव्याम्बुजषट्पदेन ^२ तस्या रुक्मिण्या वक्रमेव दिव्याम्बुजं तस्य षट्पदेन, तन्मुखलोलुपेनेति यावत्, प्रियेण तेन कृष्णेन गृहीतहस्ता सती क्षीबदशोल्बणेन मत्तावस्थया प्रव्यक्तेन 'स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम्' इत्यमरः, विलोचनेन कृतार्थतां परिपूर्वमचोरयतां सखीम्यः व्यवृणोत् ॥ २१ ॥

प्राचोऽवतारानतिशय्य भूम्ना

सा रुक्मिणी तेन वृता चकाशे ।

तस्यैव रूपान्तरदूरवृत्तिः

कन्दर्पजन्मानुगुणेव कान्तिः ॥ २२ ॥

प्राच इति—भूमा प्राचः प्राचीनान् अवतारान् सीतावतारान् अतिशय्य अतिक्रम्य स्थिता सा रुक्मिणी तेन वृता सती चकाशे प्रकाशते स्म । कथमिव—तस्य कृष्णस्यैव रूपान्तराणां दूरा वृत्तिर्यस्याः अवतारान्तरातिशयिनी कन्दर्पजन्मनः मन्मथोद्दीपनस्य अनुगुणा, क्षीणां ^३ मन्मथोद्दीपने कान्तिः^४ शोभेव, सा यथा कृष्ण-

^१ 'प्रियेण बालेन' इ. अर्थे च पाठे व्याख्यात्रनभिमतः. ^२ तस्या रुक्मिण्या इत्यादि—मूले 'तद्वक्र' इति पाठपरिशीलनायां सङ्ख्येक्य-करोरुक्मिणीकृतार्थतासूचकविलोचनावस्थयतिशयप्रत्यभिक्तया तद्वक्रदिव्याम्बुजषट्प-
देन रुक्मिण्या विलोचनस्य संनिहितस्य विशेषणमिति स्वरसतः प्रतीयते ।
श्रीकृष्णरूपप्रियस्य विलक्षणमिति तु एतद्व्याख्यानतः प्रतीयते. ^३ 'मन्मथोद्दीपनी'
इति पाठश्चेत्तु गमः । अत्र च—'तासामाधिरभूत्तुभैरिः स्मयमानमुल्लास्युजः ।
पीताम्बरधरः सखी सास्त्रान्मन्मथमन्मथः ॥' इति श्रीभागवतपथमनुसंधेयम्
(श्री. भा. १०-३२-३). ^४ 'शोभेव तथा कृष्ण' इति क स पुस्तकयोर्द्वयमा-
नोऽपपाठः.

सम्बन्धात्मकां प्राप्तवती एवं रुक्मिणीपक्षे । रुक्मिणीपक्षे—कन्दर्प-
जन्मनः प्रधुम्नावताररूपस्य कन्दर्पस्य उत्पत्तेस्तुत्या जन्मी इति
बोध्यम् ॥ २२ ॥

मल्लीविकासोज्ज्वलमन्दहासा

रोमोद्गमैराहितकोरकश्रीः ।

समेयुषी संदृष्टे तदा सा

वसन्तलक्ष्मीरिव माधवेन ॥ २३ ॥

मल्लीति—तदा तस्मिन् समये माधवेन कृष्णेन समेयुषी
संगता मल्लीविकासोज्ज्वलमन्दहासा मल्लिकापुष्पविकास इव रुचिरो
मन्दहासो यस्यास्सा तथोक्ता रोमोद्गमैः रोमाश्चैः आहितकोरकश्रीः
संपादितजालकशोभा सा रुक्मिणी वसन्तलक्ष्मीरिव वसन्तसंपदिव
संदृष्टे दृष्टा । वसन्तलक्ष्मीरिव माधवेन वैशाखमासेन युक्ता आहित-
कोरकश्रीः मल्लीविकासरूपोज्ज्वलमन्दहासयुक्ता च भवतीति । श्रीष्मे
समृद्धितो मल्लिकाकुसुमानां वैशाख एव प्रारम्भादिति भावः ॥ २३ ॥

अधर्मजस्वेदकणावकीर्णा-

मभीतिजं वेपथुमुद्वहन्तीम् ।

अनुष्णबाष्पोदयमन्थराक्षीं

विलोक्य देवीं विह्वरभ्यनन्दत् ॥ २४ ॥

अधर्मजेति—अधर्मजस्वेदकणावकीर्णा ^१ अनिदाघजस्वेदलेशै-
राक्षीर्णा अभीतिजं वेपथुं कम्पं उद्वहन्ती अनुष्णबाष्पोदयमन्थराक्षीं
अनुष्णानामश्रूणां उद्गमेन विषयसञ्चारमन्दीभूतलोचनां देवीं विलोक्य

विशुः अभ्यनन्दत्, अभर्मज्जत्वादिविशिष्टैः स्वेदकणादिभिर्देव्यास्तात्वि-
कभावोदयमवगम्य परिग्रहात् ^१ पूर्णमनोऽस्माऽऽसीदित्यङ्गप्यदित्यर्थः ॥

‘स्तम्भः स्वेदश्च रोमाश्चः स्वरसादोऽञ्च वेपथुः ।

वैवर्ण्यमञ्च प्रळय इत्यष्टौ सात्विका मताः ॥’

इति । वेपथुमिति ‘टु वेष्टु कम्पने’ (ग्यादि ३६७) इति धातोः
भावे ‘द्वितोऽधुच्’ (पा. सू. ३-३-८९) इति अधुच्प्रत्ययः ॥ २४ ॥

हरिप्रियां केसरिणीं भिवैनं

दुरासदामन्यनृपद्विपेन्द्रैः ।

सखीजनः प्रीतमना निदध्वौ

ययौ च खेदं निजविप्रयोगात् ॥ २५ ॥

हरिप्रियामिति—केसरिणीं सिंहीमिव हरेः कृष्णस्य, पक्षे
सिंहस्य, प्रियां अत एव अन्यनृपद्विपेन्द्रैः द्विपेन्द्रसदृशैरन्यैश्चिशु-
पालादिभिर्नृपैः दुरासदां समीपेऽप्यागन्तुमशक्यां एनां रुक्मिणीं सखी-
जनः प्रीतमनाः तस्या अभिमतस्य पत्युर्लभेन सन्नुद्वेष्टाः निदध्वौ
पश्यति स्म । निपूर्वो ध्यायतिर्दर्शनार्थः । निजविप्रयोगात् स्वविप्र-
योगमाशङ्क्य खेदं च ययौ । विप्रयोगादिति ‘व्यञ्जोपे कर्मण्युप-
सङ्ख्यानम्’ (वार्तिकम् १४७४) इति पञ्चमी ॥ २५ ॥

मिथो गुणैस्तन्मिश्रुनं निबद्धं

वियोगवैदेशिकसंप्रयोगम् ।

अजायतान्योन्यचिलीनभावं

सखीदृशं सादरदर्शनीयम् ॥ २६ ॥

मिथो गुणैरिति—गुणैः सौन्दर्यादिभिः मिथः परस्परं निबद्धं

वशीकृतं ज्ञात एव अन्योन्यस्मिन् विहीतमात्रं जगत्स्य वियोगस्य
विक्षेपस्य वैदेशिको मिथ्यदेशभवः कदाऽपि विक्षेपपर्यवसायी संप्रयोगो
यस्य तत् अविनाशूतं तन्मिथुनं सस्तीदृशां सादरदर्शनीयमजायत
सादरं प्रेक्षणीयमासीत् ॥ २६ ॥

जगत्प्रयार्तिप्रशमाय जातां

विहारसंक्षोभितवैरिसिन्धुः ।

देवेषु पश्यत्स्विव पूर्वमेनां

जग्राह तां जायति राजलोके ॥ २७ ॥

जगदिति—विहारेण क्रीडया क्रीडामात्रेण संक्षोभिताः वैरिणः
सिन्धवः समुद्रा इव येन स कृष्णः जगत्प्रयार्तिप्रशमाय जातां त्रैलोक्य-
पीडाप्रशान्त्यै दुष्टनिग्रहप्रवृत्तस्य स्वस्य शक्तितया अवतीर्णा तां
रुक्मिणीं जायति राजलोके जग्राह । 'पृष्ठी चानादरे' (श. सू.
२-३-३८) इति चकारादनादरे सप्तमी । जायतं राजलोकमनादृत्य
जग्राहेत्यर्थः । कथमिव—एनां कथितां रुक्मिणीमेव पूर्वं देवेषु
पश्यत्स्विव, यथा पूर्वं मन्त्रेण संक्षोभितसमुद्रो भगवान् ^१ दुर्वासशापात्
विरोहितधीकस्य त्रैलोक्यस्यार्तिं हन्तुं जातां सर्वत्र तन्माक्ष्णं एनां देवेषु
पश्यत्सु जग्राह, तद्वदित्यर्थः ॥ २७ ॥

स पुष्पकं राम इव श्रियां स्वा-

मुत्तारितां शत्रुभयादुदीर्णात् ।

मनोजवं ^२ सत्यमनोरथस्ता-

मारोपयामास रथं रथाङ्गी ॥ २८ ॥

स इति—सत्यमनोरथः अवितयसङ्करूपः स रथाङ्गी चक्रवरः

^१ दुर्वासशापात्—क. ख. ग.

^२ 'शत्रुमनोरथः' इति घ कोशे पाठः.

कृष्णः उदीर्णात् उद्धतात् शत्रुभयात् भिक्षुपालो भविष्यतीति ततो भयात् चारितां तां रुक्मिणीं स्वां प्रियां रामः पुष्पकमिव मनसो जव-
हव जवो यस्य तं रथं आरोपयामास । यथा रावणभयादुच्चारितां सीतां
रामः पुष्पकं विमानविशेषमारोपितवान् तद्वदित्युपमार्थः । आरोहणस्य
गतिविशेषेत्वात् गत्यादिसूत्रेण द्विकर्मकता ॥ २८ ॥

सा चामरौघैरुपचर्यमाणा

वातावधूतैरिव काशजालैः ।

रराज नाथेन रथोदयाद्रौ

चन्द्रेण पूर्णेन शरभिशेव ॥ २९ ॥

सेति—चामरौघैः चामरचूडैः वातावधूतैः पवनकम्पितैः काश-
जालैः, काशाः शरत्कालविकासिनः तृणजातिविशेषाः, तेषां समूहैरिव
उपचर्यमाणा संवीज्यमाना सा रुक्मिणी रथोदयाद्रौ रथः उदयाद्विरिव
तस्मिन् नाथेन कृष्णेन सह पूर्णेन चन्द्रेण सह शरभिशेव रराज ॥ २९ ॥

परस्परप्राप्तगुणेन भासा

बर्हावृतं व्योम विभावयन्ती ।

विरेजतुस्तुङ्गरथाश्रयौ तौ

विद्युत्पयोदाविव मन्दरस्थौ ॥ ३० ॥

परस्परेति—परस्परप्राप्तगुणेन परस्परेण हेतुना ^१ लब्धपरमाग-
गुणेन भासा प्रमया व्योम आकाशं बर्हावृतं मयूरपिच्छपरिवृतमिव
विभावयन्ती कुर्वन्तौ तुङ्गरथाश्रयौ तौ दम्पती मन्दरस्थौ मन्दरपर्वते
तिष्ठन्तौ विद्युत्पयोदाविव रेजतुः । विद्युन्मेघावपि स्वप्रमया मयूर-
मयूरसङ्चारं सम्पाद्य व्योम बर्हावृतं विभावयत इत्यर्थः ॥

^१ लब्धगुणेन—सह.

“जृम्भारम्भप्रविततदलोपान्तजालप्रविष्टैः

^१भामिर्भानोर्नृपतय इव स्पृश्यमानां विबुद्धाः ॥” (अङ्क २-८)

इति वेणीसंहारप्रयोगमुदाहृत्य भाइशब्दः पुल्लिङ्गोऽप्यस्तीति समर्थितं

^२सुभूतिचन्द्रादिभिः । यद्वा भासा करणेन परस्परप्राप्तेन परभाग-
गुणेन हेतुना बर्हावृतमिव व्योम विभावयन्ताविति तृतीयाद्वयस्य
वैयाधिकरण्यमङ्गीकृत्य व्याख्येयम् ॥ ३० ॥

प्रमेव देवेन तमोपहेन

प्रत्यग्दिशं तेन सह प्रयान्ती ।

नित्यानपायित्वमजानतीनां

सत्यापयामास निजं प्रजानाम् ॥ ३१ ॥

प्रमेति—तमोपहेन तमसस्तमोगुणस्य पापस्य शोकस्य वा
अपहङ्गा तेन देवेन कृष्णेन सह, अन्धकारस्य अपहङ्गा देवेन सूर्येण
सह, प्रमेव प्रत्यग्दिशं द्वारकाधिष्ठितां प्रतीचीं दिशं प्रयान्ती रुक्मिणी निजं
आत्मीयं नित्यानपायित्वं ^३सर्वेष्वप्यवतारेषु अनुयायित्वं नित्यसम्बन्धि-
मगवच्छक्तिरूपत्वं अजानतीनां प्रजानां प्राणिनां सत्यापयामास सत्य-
माचष्ट, स्यापयामासेत्यर्थः । ‘अर्थवेदसत्त्वानामाप्तुम्वक्तव्यः’ (वा.

^१अत्र ‘भामिः’ इत्यस्य स्थाने सुक्षितवेणीसंहारकोशे ‘हस्तैः’ इति
पाठ उपलभ्यते । एतद्व्याख्यानपरिशीलनायां च ‘हस्तैः’ इत्याधुनिकः पाठ इति
ज्ञायते । हस्तैरिति पाठे यद्यपि सुप्तानां हस्तस्पर्शविशेष इत्यर्थविशेषः प्रतीयते,
तथाऽपि ‘जलप्राविष्टैर्हस्तैर्भानोः’ इत्यत्र हस्तपदेन कर्तृ लक्षयित्वाऽर्थविशेषप्रत्याख्यानं
क्षिप्तमिव भाति । अत्रत्यालिखितवेणीसंहारकोशेष्वपि ‘भामिर्भानोः’ इत्येव पाठ
उपलभ्यते. ^२सुभूतिचन्द्रादि—सह. ^३‘गणवत्वेऽभक्त्यतीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
अन्येषु चावतारेषु विष्णोर्षोऽनपायिनी ॥’ (विष्णुपुराणं १-९-१४३) इति
प्रमाणमत्रानु संशेयम् ॥

१७५८) इत्यापुगागमः । 'सत्यापपाश—' (पा. सू. ३-१-२५) इत्यादि-
ना णिच् ॥ ३१ ॥

तामुद्रहस्तामरसायताक्षो

रत्नौघदीप्तेन रथेन देवीम् ।

आत्मानमेवार्थममण्डलस्थं

विद्यासखं व्यञ्जयति स्म देवः ॥ ३२ ॥

तामिति—तामरसायताक्षः पद्मदलदीर्घलोचनः रत्नौघदीप्तेन
मणिगणोज्ज्वलेन रथेन तां देवीं रुक्मिणीं उद्रहन् नयन् देवः कृष्णः
अर्थममण्डलस्थं सूर्यमण्डलस्थितं विद्यासखं त्रयीसहितं आत्मानमेव
व्यञ्जयति स्म अनुकरोति स्म । विद्याया सह सूर्यमण्डले ^१सन्निहितं
स्वयमिव रराज्यत्यर्थः । “य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते
हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः, तस्य यथा कप्यासं
पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति नाम, स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः”
(छान्दोग्ये १-६-६) इति श्रुतौ पुण्डरीकाक्षः सर्वपापोद्गतत्वेन प्रवृत्ति-
निमित्तेन उच्छब्दाभिधेयो भगवद्रूपविशेषः सवितृमण्डलमध्यवर्ती
निरूपितः । तेन विशेषणसामर्थ्यात् तामरसायताक्ष इत्युक्तम् । तदर्थं
तामुद्रहविल्यापि उदिति पदच्छेदः कार्यः । उच्छब्दस्थ कृष्णेऽपि
तेनैव प्रवृत्तिनिमित्तेन ^२प्रवृत्तेरुपपत्तेः । “एषा त्रय्येव विद्या तपति”
(याज्ञिकी १३) इति श्रुतौ सवितृमण्डले विद्यासन्निधानमप्युक्तमिति
तद्वर्तिनो ^३हशरवद्रूपस्य विद्यासहितत्वमुक्तम् । रत्नौघदीप्तेनेति रथस्य
सवितृमण्डलसाम्यार्थमुक्तम् ॥ ३२ ॥

^१ 'संनिहितः' इति पाठेनात्र भाव्यमिति भाति. ^२ व्यावृत्तेः—क. ख. ग

^३ 'भगवद्रूपस्य' इति श्रुदपाठेनात्र भाव्यमिति भाति.

अतीतदर्शामिव चन्द्रलेखां

शान्तोपरोधामिव शारदीं घाम् ।

अमंस्त निर्विघ्नफलमिवेच्छां

शोकत्यजं शूरकुलेश्वरस्ताम् ॥ ३३ ॥

अतीतेति—शूरकुलेश्वरः शूरो वसुदेवस्य पिता तत्कुलस्य
पतिः कृष्णः शोकत्यजं स्वसङ्गमाच्छोकं त्यक्तवतीं तां रुक्मिणीं
अतीतदर्शं अतिक्रान्तामावास्यां चन्द्रलेखामिव, शान्तोपरोधां अपगत-
मेघाच्छादनां शारदीं घां अरुद्रवमन्तरिक्षमिव, घामिति धोशब्द
"ओकारान्तः, निर्विघ्नफलां निष्प्रतिबाध्यफलसिद्धिं इच्छामिव च
अमंस्त मन्यते स्म ॥ ३३ ॥

समेत्य सिद्धीमिव तामनन्यां

यानोद्यतं यादवपञ्चवक्त्रम् ।

आधुष्य गोमायुरिवामिषार्थी

चैद्यः क्रुधा दीप्तमुखोऽन्वधावत् ॥ ३४ ॥

समेत्येति—आमिषार्थी आमिषं भोग्यवस्तु ^१रुक्मिणीरूप-
मर्थयमानः क्रुधा क्रोधेन दीप्तमुखः प्रज्वलितवदनः चैद्यः चेदिदेशानां
राजा शिशुपालः, चेदिशब्दात् "वृद्धेः कोसलाजादात् व्यक्" (पा.
सू. ४-१-१७१) इति क्यङ्प्रत्ययः । ^३"तस्य राजन्यपत्यवत्" इति
तद्वाज्रप्रत्ययानां तस्य राजेत्यर्थेऽप्यनुशासनात् । जनन्या अन्यो
मनोरथविषयत्वेन नास्ति यस्यास्तां अन्यासङ्गरहितां तां रुक्मिणीं

^१ओकारान्तस्यास्य द्वितीयायां घामिति रूपादाह-ओकारान्त इति.

^२रुक्मिणीमर्थ-घ, ^३क्षत्रियसमानराजस्य राजन्यपत्यवत् (वा १७०) इति
वार्तिकेनेति भावः.

सिंहमिव समेत्य प्राप्य यानोद्यतं प्रयाणे उद्युक्तं यादवपञ्चवक्त्रं सिंह-
मिव यादवं कृष्णं गोमायुः सुगल इव ^१ आधुष्य कं गच्छसीत्याकुस्य
अन्वधावत् अनुधावति स्म । गोमायुरपि आमिषार्थी मांसार्थी ^२ उत्कथा
दीप्तमुखश्च रवं करोतीति भावः । 'आमिषं च स्त्रियां मासे उत्कोचं
भोग्यवस्तुनि' इति रत्नमाला ॥ ३४ ॥

रुक्मी च तूर्णं प्रतिपन्नरोषः

पुरो भवन् भूमिभृतां सखीनाम् ।

^३ पराभवस्य प्रतिकारमिच्छन्

जग्राह पार्ष्णि जगदेकनेतुः ॥ ३५ ॥

रुक्मीति—प्रतिपन्नरोषः प्राप्तकोपः सखीनां भूमिभृतां सुह-
रूतानां राज्ञां पुरो भवन् अग्रे सरन् रुक्मी भीष्मकसुतश्च पराभवस्य
^४ 'स्वाभावियन्तनेन रुक्मिणीहरणरूपस्य प्रतिकारं वैरनिर्यातवमिच्छन्,
'^५ 'प्रतीकारो वैररूढिः' इति वैजयन्ती, तूर्णं जगदेकनेतुः जगतामेक-
नायकस्य कृष्णस्य पार्ष्णि सेनापक्षाद्भागं जग्राह गृह्णाति स्म । पार्ष्णि-
भागे योद्धुं समागत इति भावः ॥ ३५ ॥

जिघांसिते भ्रातरि जातस्वेदैः

कान्ताभिलाषैः कतकैरिवाम्भः ।

मनः प्रपेदे सहजां प्रसत्तिं

सत्त्वाधिकं सात्वतवंशगोप्तुः ॥ ३६ ॥

जिघांसित इति—भ्रातरि रुक्मिणि जिघांसिते कृप्येन जीव-

^१ आधुष्य गच्छसी क. ख. घ. अत्र पाठे गच्छसीति काकुर्बोध्यः.

^२ उत्कथा—ख. ^३ पराभवस्य क. घ. ^४ 'स्वाविगणनेन' इति पाठस्तस्यात्.

^५ 'प्रतीकारो वैररूढिः' इति सुदितवैजयन्तीकोशे भूमिकाण्डे (२०९ आ.) दृश्यते.

भाहं गृहीत्वा हन्तुमिष्टे सति जातखेदैः कन्तायाः रुक्मिण्याः अभि-
 कापैः अनुनयवचनैः कतकैः कसकवृक्षबीजैः अम्भ इव सत्त्वतवंश-
 गोमुः सत्वतो नाम यदुवंश्यो राजा, तदीयवंशगोमुः कृष्णस्य सत्त्वा-
 भिकं सत्वगुणोद्विक्तं मनः सहजां प्रसक्तिं नैसर्गिकप्रसादं प्रपेदे ।
 'सहजं निजमाजानम्' इति निसर्गपर्यायेषु यादवः ॥ ३६ ॥

स वीक्षमाणस्सविलासनेत्रं

बल्गुस्मितं वामदृशो मुखाब्जम् ।

तदुक्तिभिस्स्वादुतमाभिरासी-

दाप्यायितो नूनमनाविलाभिः ॥ ३७ ॥

स इति—सविलासनेत्रं सविभ्रमलोचनं बल्गुस्मितं मनोज्ञ-
 मन्दहासं वामदृशः रुचिरलोचनाया रुक्मिण्याः 'वामं बल्गु मनोहरम्'
 इत्यमरशेषः, मुखाब्जं अब्जमिव स्थितं मुखं वीक्षमाणः सः कृष्णः
 स्वादुतमाभिः अतिशयेन स्वादुभिः अनाविलाभिः प्रसन्नभिः तदु-
 क्तिभिः तस्या रुक्मिण्याः सूक्तिभिः आप्यायित आसीत् अपहृतयुद्ध-
 श्रमोऽभूदिति भावः । नूनमित्युक्तार्थनिश्चये ॥ ३७ ॥

अनुवृतां वैरिचमू ■ वीरो

बलेन रुद्धा निजबाहुनैव ।

विनिर्दिशन् मार्गभवान् विशेषान्

विश्वासयामास विदर्भकन्याम् ॥ ३८ ॥

अनुवृतामिति—स वीरः कृष्णः अनुवृतां अनुगतां ^१ अनु-
 वावितवतीं वैरिचमू निजबाहुनैव बलेन स्वमुजरूपेणैव सैन्येन रुद्धा

मार्गमवान् विशेषान् दृश्यपदार्थान् 'विशेषोऽवयवे द्रव्ये द्रष्टव्योऽतमवस्तुनि'
इति शब्दार्णवः, विनिर्दिशन् अयमयमित्वंभूत इति प्रदर्शयन्
विदर्भकन्यां रुक्मिणीं विश्वासयामास युद्धसमये शैक्ष्येण कूर इति
शङ्कामपनीय स्वस्मिन् विसन्धामकरोत् ॥ ३८ ॥

प्रियासहायः पदवीं स गच्छन्

द्राघीयसीं दारुकसारथिस्ताम् ।

उदग्रवेगानुदधेरनूपे

वीतीन् क्षणं विश्रमयांबभूव ॥ ३९ ॥

प्रियेति—प्रियासहायः रुक्मिणीसहितः द्राघीयसीं दीर्घतरां
पदवीं द्वारकामार्गं गच्छन् दारुकसारथिः दारुकसारथिर्यस्य सः कृष्णः
उदग्रवेगान् अतिवेगान् वीतीन् अश्वान् ^१ सैन्यसुग्रीवादीन् "घोटे
वीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः" इत्यमरः, उदधेः अनूपे कच्छदेशे क्षणे
अल्पकालं विश्रमयांबभूव विश्रान्तानकरोत् । ^२ अमन्तत्वान्मिस्संज्ञायां
'मितां ह्रस्वः' (पा. सू. ६-४-९२) इति ह्रस्वः ॥ ३९ ॥

भयार्णवादुद्धृतया स्वयाऽसौ

श्रियेव साक्षादनुभूयमानः ।

पयोधिरूपां परिषां विलङ्घ्य

द्युसंमितां द्वारवतीमयासीत् ॥ ४० ॥

भयेति—भयमेवार्णवः तस्मादुद्धृतया स्वया आत्मीयया
महिष्या रुक्मिण्या साक्षाच्छ्रिया प्रत्यक्षया ^३ आर्यया महालक्ष्म्या,
साऽप्यर्णवादुद्धृतेति भावः, अनुभूयमानः अवलोकनेन निर्विश्यमानः

^१ महाभारतादौ शैक्ष्य इति श्रीकृष्णरथाश्वेक इति दर्शनादत्र शैक्ष्येति
पाठस्साधुरिति भाति. ^२ 'जनीजूषुकसुरजोऽमन्ताश्च' इति गणसूत्रेण (१८८)
मिस्समिति भावः. ^३ आर्यया—क्ष. ग.

असौ कृष्णः पयोधिरूपां परित्वा समुद्ररूपं बलयं विलङ्घ्य द्युसम्भितां
स्वर्गसदृशीम्, "दिव उत" (पा. सू. ६-१-१३१) इत्युत्त्वम्, द्वारवतीं
अयासीत् याति स्म ॥ ४० ॥

परिष्कृतां काञ्चनतोरणैस्तां

वरुणध्वजां वन्दनदामचित्राम् ।

^१रामासहायः प्रसमीक्ष्य रेमे

रम्यप्रसूनाञ्जितराजवीधीम् ॥ ४१ ॥

परिष्कृतमिति—रामासहायः दयितासहितः कृष्णः काञ्चन
तोरणैः ^२सुवर्णतोरणैः परिष्कृतां वरुणध्वजां मनोज्ञपताकां वन्दनदाम-
चित्रां मङ्गलार्थं दर्भपुष्पादिरचिताः तोरणञ्जिता माला ^३वन्दनमालाः तैः
चित्रां रम्यप्रसूनाञ्जितराजवीधीं रम्यैः प्रसूनैरवकीर्णैः अञ्जिता राजवीधयो
राजमार्गां यस्यास्तां द्वारकां प्रसमीक्ष्य रेमे रमते स्म । ब्रह्मोऽभूदित्यर्थः ।
काञ्चनतोरणैरित्यत्र काञ्चनशब्दः 'प्राणिर्जतादिभ्यांऽञ्' (पा. सू.
४-३-१५४) इति विकारार्थे अञ्प्रत्यये सति काञ्चनविकारवाची ॥ ४१ ॥

महीयसां मङ्गलदुन्दुभीनां

नादैरवज्ञातपयोधिश्चन्दा ।

भुतोत्सवानां विदधे पुरी सा

स्वर्गौकसां श्रोत्रसुधामपूर्वाम् ॥ ४२ ॥

महीयसामिति — महीयसां महत्तराणां मङ्गलदुन्दुभीनां

^१व्याख्यायां दयितासहित इति विवरणदर्शनात् 'रामासहायः' इति
पाठोऽब्राह्मणः—क. ख. घ. कोशेषु ■ 'रामासहायः' इति पाठ उपलभ्यते.
^२सुवर्णतोरणैरिति—ः तत्र काञ्चनशब्दस्य अञ्प्रत्ययान्तमभिधानदर्शनात्तद्वत्सुवर्ण-
शब्दोऽपि विकारार्थकप्रत्ययान्त एवात्र दिवर्णशब्द उचित इति भाति । षष्ठीतत्पुद्गल-
भ्युपगमे तु काञ्चनदामेत्यत्रापि तथैव स्यादिति बोध्यम्. ^३अत्र 'वन्दनवामानि'
इति पाठस्त्वचातिः, उत्तरत्र तैरित्युक्तिदर्शनात्.

मङ्गलार्थानां मेरीणां नादैः अवज्ञातपयोविशब्दा तिरस्कृतसमुद्रघोषा
सा पुरी श्रुतोत्सवानां कृष्णस्य विवाहो भविष्यतीत्याकर्णितोत्सवानां
स्वर्गैकसां देवानां अपूर्वा प्रागननुभूतां श्रोत्रसुखां विदधे । वाद्यघोषेण
सोऽयं भगवद्विवाहोत्सवः ^१उपस्थित इति तत्सूचनेन तेषां परमानन्द-
मुत्पादितवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

प्रत्येयुषां कंसरिपूर्यदूनां

देवद्रुमाणामिव जङ्गमानाम् ।

अनर्धरत्नाभरणप्रधाना-

नादत्त दिव्यानुपदाविशेषान् ॥ ४३ ॥

प्रत्येयुषामिति — प्रत्युद्गतवर्ता जङ्गमानां अरिष्णूनां देव-
द्रुमाणां कल्पवृक्षाणामिव स्थितानां यदूनां सात्यकिप्रभृतीनां अनर्ध-
रत्नाभरणप्रधानान् अमूल्यमणिमयाभरणप्रमुखान् दिव्यान् मनोज्ञान्
उपदाविशेषान् उपायनरूपदृश्यपदार्थान् आदत्त प्रत्यग्रहीत् । प्रत्येयुषा-
मित्यत्र प्रत्यारूपपूर्वात् 'इण् गतौ' (अदादि-१०४५) इति धातोः
कसुः, 'उपेयिवाननाश्चाननूचानश्च' (पा. सू. ३-२-१०९) इति
^२सूत्रेण चात्र उपसर्गग्रहणं अतस्त्रम्, अन्योपसर्गाजिरुपसर्गाच्च भवत्येव
इति वृत्तिकारोक्तेः ॥ ४३ ॥

तस्मिन् महानीलमणिप्रकाशे

तां रुक्मिणीमाहितरुक्मकान्तिम् ।

पुराङ्गनाः प्रेक्षितुमीहमानाः

स्वर्गाधिकानारुरुहुस्वसौधान् ॥ ४४ ॥

तस्मिन्मिति—महानीलमणिप्रकाशे इन्द्रनीलमणिप्रभासदृश-

^१ 'समुपस्थितः'—अ. ^२ सूत्रे 'न चात्रोपसर्गग्रहणं तत्र' इति छन्दराठेनायं
भाष्यमिति भाति.

प्रभे, उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः, तस्मिन् कृष्णे आहितस्वमकान्ति
कृतसुवर्णशोभां, इन्द्रनीलमणौ सुवर्णवत् कृष्णस्य सन्निकर्षेण परभाग-
शोभासुद्भावयन्ती, तां रुक्मिणीं प्रेक्षितुं ईहमानाः इच्छन्तः पुराङ्गनाः
स्वर्गाधिकान् वैभवेन स्वर्गादप्यधिकान् स्वसौधानारुरुहुः ॥ ४४ ॥

कलकणनूपुरचारुवाद्यं

कर्णावतंसोदितमृङ्गगीतम् ।

कस्याश्चिदन्वागतनाट्यवेदं

लीलागतं लास्यमभूदपूर्वम् ॥ ४५ ॥

कलेति—कलमव्यक्तमधुरं यथा तथा कणत् शिञ्जानं नूपुरमेव
चारुवाद्यं यस्मिन् तत्तथोक्तं कर्णावतंसोदितमृङ्गगीतं कर्णावतंसे उदित-
मुत्थितं मङ्गाणां चलनवशादुत्थितानां गीतं यस्मिन् तत्तथोक्तं अन्वा-
गतनाट्यवेदं अनुसृतभरतशास्त्रं कस्याश्चित् लीलागतं सौर्षं प्रति विलासेन
गमनं ^१ अपूर्वं अप्रसिद्धं विलक्षणं लास्यं नृतं अभूत् ॥ ४५ ॥

परिच्युतं किञ्चिदिवान्तरीयं

काचित्समालम्ब्य सहैव कान्त्या ।

क्षिप्तेव तीव्रेण कुतूहलेन

क्षणेन वातायनमाससाद ॥ ४६ ॥

परिच्युतमिति—काचित् स्त्री किञ्चिदिव परिच्युतं ईषद्-
कृतं अन्तरीयं परिधानं “अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यवोशुके” ^२ इत्य-
मरः, समालम्ब्य यथा न गलति तथा नीचीभदेशे गृहीत्वा तीव्रेण
उत्कटेन कुतूहलेन ^३ दिदृक्षातिशयबलानुवा वाणवत् क्षिप्तेव कान्त्या

^१ ‘अपूर्वं’ ‘अप्रसिद्धं विलक्षणम्’ इति पाठस्समीचीनः,

^२ इति यादवः—

सहैव सौधारोहणानन्तरमेव गवाक्षदेशे प्रतिकलन्त्या स्वकान्त्या साकमेव
क्षणेन वातायनं गवाक्षं आससाद ॥ ४३ ॥

^१ प्रकोष्ठभाजः प्रियशारिकायाः

पयस्स्वयं सादरमर्पयन्ती ।

गवाक्षमागम्य गजेन्द्रयाता

काचित्प्रसस्मार कृतावशेषम् ॥ ४७ ॥

प्रकोष्ठेति—प्रकोष्ठभाजः मणिवन्धगतायाः प्रियायाः शारि-
कायाः ^२पक्षिविशेषस्य स्वयमेव सादरं पयः क्षीरं अर्पयन्ती गजेन्द्र-
याता गजेन्द्रगमनसदृशगमना काचित् गवाक्षं अग्नित्य कृतावशेषं
कृतस्य पयोर्पणस्य अवशेषं जम्बूफलसर्पणादिकं प्रसस्मार ^३स्मृत-
वती ॥ ४७ ॥

आमुच्य ताटङ्गभनङ्गचक्रं

सव्येतरे सत्वरमाव्रजन्ती ।

अन्येन काचिद्दृशमावभासे

कर्णेन कैवल्यविभूषणेन ॥ ४८ ॥

आमुच्येति—सव्येतरे ^४सव्य इतरः यस्मात्तस्मिन् दक्षिणे
कर्णे 'न बहुव्रीहौ' इति सर्वनामसंज्ञानिषेधात् स्मिन्नादेशाभावः, अनङ्ग-
चक्रं अनङ्गचक्रायुधभूतं ताटङ्गं आमुच्य सत्वरमाव्रजन्ती काचित् कैवल्यं

^१ अयं श्लोकः ख. ग. पुस्तकयोः 'उदक्षिता' इति (४९) श्लोकानन्तरं
विधृतो दृश्यते. ^२ पत्रि—क्र. ^३ विस्मृतवती—ख. ग. ^४ सव्यादितर इति
पञ्चमीतत्पुण्याङ्गीकारे सर्वनामत्वात् सप्तम्याः 'सितिक्योः स्मात्स्मिनौ' (पा. सू.
७-१-१५) इति स्मिन्नादेशापत्तेर्बहुव्रीहिसमाससम्भ्युपेक्षाह—सव्य इतर इत्यादि.

तादृक्काराहित्यमेव विभूषणं यस्य तेन अन्येन वामेन कर्णेन भृशमा-
वभासे ॥

वामभागस्तु नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु दक्षिणः ।

दाने देवादिपूजायां स्पन्देऽलंकरणेऽपि च ॥

इति स्मृतेः स्त्रीणां वामाङ्गप्रसाधने कर्तव्ये इतरग्रहणेन त्वरया तेन
मौलिं व्यज्यते ॥ ४८ ॥

उदञ्चिता बाहुलतेतरस्या

मौलिस्रजा हस्तगृहीतयाऽऽसीत् ।

जगज्जिगीषोर्मदनस्य जैत्री

पताकयेवानुतकेतुयष्टिः ॥ ४९ ॥

उदञ्चितेति—इतरम्याः वनितायाः उदञ्चिता मौलिस्रगन्ध-
नायाद्धृता बाहुलता हस्तगृहीतया मौलिस्रजा जगत् जिगीषोः जेतुमिच्छोः
मदनस्य जैत्री जयशीला अद्भुता केतुयष्टिः पताकयेवासीत् केतुयष्टिः
पताकयेव शोभामपुण्यदित्यर्थः । मौलिस्रगन्धनायोदञ्चितबाहुरेव काचि-
द्वाक्षदेशमागतेति तात्पर्यम् । जिघातोस्तृणप्रत्यये 'प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे
अणि 'टिष्ठाणञ्' (पा. सू. ४-१-१५) इत्यादिना ङीपि च सति
जैत्रीति रूपम् ॥ ४९ ॥

प्रचारवेगाश्रुटितेन चक्रे

हारेण मुक्ताफलवर्षिणाञ्जया ।

अदूरतस्सन्निहितस्य शौरे-

राचारलाजाञ्जलिपूर्वरङ्गम् ॥ ५० ॥

प्रचारेति—अन्या प्रचारयेमात् श्रुटितेन छिन्नेन अत एव

१ 'प्रज्ञादिभ्यश्च' (पा. सू. -५-४-३८) इति सूत्रेणेति भावः.

मुक्ताफलवर्षिणा मौक्तिकान्यभीक्ष्णं वर्षता हारेण अदूरतः समीपे सन्नि-
हितस्य शौरेः आचारलाजाञ्जलिविक्षेपस्य पूर्वरङ्गं ^१ प्रथमं कर्तव्यमुपक्रमं
चक्रे । ^२ नाट्यपूर्वकर्तव्यक्रियाविशेषवाचिना पूर्वरङ्गशब्देनात्रोपक्रम-
मात्रं लक्ष्यते ॥ ५० ॥

स्तनांशुकं स्रस्तमबुध्यमाना
सखीजने सस्मितमीक्षमाणे ।
परामृशन्ती विततान काचित्
प्रतिक्रियां पाणिनखांशुजालैः ॥ ५१ ॥

स्तनेति—स्रस्तं गलितं स्तनांशुकं अबुध्यमाना अजानन्ती
सखीजने सस्मितं सोपहासस्मितं ईक्षमाणे सति परामृशन्ती स्तनतटं
करणामृशन्ती काचित् पाणिनखांशुजालैः करनखकिरणसमूहैः प्रतिक्रि-
यां प्रकाशस्य परिहारं विततान चकार ॥ ५१ ॥

सखीधृतैश्चामरतालवृन्तै-
राश्वानतां प्रापितमङ्गरागम् ।
विलोकिते शार्ङ्गिणि विह्वलाऽन्या
श्वासानिलैश्शोषमिवानिनीषत् ॥ ५२ ॥

सखीति—अन्या शार्ङ्गिणि विलोकिते सति विह्वला विह्वला
मन्मथव्यथया स्वाङ्गधारणेऽप्यशक्ता सती सखीधृतैः चामरैः तालवृन्तैः
व्यजनैश्च आश्वानतां प्रापितं प्रसाधनसमय एव ईषच्छृङ्खलतां गमितं
अङ्गरागं श्वासानिलैः कृष्णविलोकनानन्तरजैः ^३ शोषं अनिनीषत् नेतु-
मैच्छदिव, तच्छोषार्थमिव श्वासानिलान् सोष्मणो विसृष्टवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

^१ प्रथमकर्तव्यं—वा. ^२ नाट्ये पूर्व—स. ^३ शोषमानिनीषत्—क. ख. घ.

प्रसाधयन्तीमवधीर्यं धात्री-

मङ्गैरसम्भावितभूषणाऽन्या ।

समीक्ष्य कृष्णं सहसोपजातैः

परिष्क्रियामाद्रियतेव भावैः ॥ ५३ ॥

प्रसाधयन्तीमिति—प्रसाधयन्ती अलंकुर्वती धात्री मातरमुप-
मातरं वा अवधीर्य अनादृत्य अङ्गैरसम्भावितभूषणा अननुगृहीतामस्या
अन्या कृष्णं समीक्ष्य सहसा झडिति उपजातैः भावैः स्वेदरोमाञ्चादि-
सात्विकभावैः परिष्क्रियां अद्रियतेव आदृतवतीव । कृष्णसमक्षे भूषण-
रहिततया न म्थानव्यमिति भावैः भूषां सम्पादितवतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५३ ॥

भ्रुवा स्फुरन्त्या मदनस्य मौर्वी

ज्याघातरेखामभिदर्शयन्ती ।

अन्यानुषक्तेऽपि हरौ वियातां

प्रायुक्क वृतीमिव दृष्टिमन्या ॥ ५४ ॥

भ्रुवेति—अन्या स्फुरन्त्या भ्रुवा, एकत्वमाविवक्षितं, जातावेक-
वचनं, मदनावशात् ^१ स्फुरद्भ्यां भ्रूम्यां मदनस्य मौर्वी ज्याघातरेखां
मौर्ध्वाघाताकिणरेखामभिदर्शयन्ती सती, मदनाश्रयां वर्तितव्यमिति हरे-
र्भयोत्पादनावेति भावः, अन्यानुषक्ते रुक्मिण्यामासक्तेऽपि हरौ
वियातां धृष्टां निक्षपां दृष्टिं दूतीमिव प्रायुक्क । “^२ धृष्टे धृष्णुर्विया-
तश्च ” इत्यमरः ॥ ५४ ॥

^१ ‘स्फुरद्भ्यां’ इति ‘स्फुरन्तीभ्यां भ्रूम्यां’ इति वा पाठेनात्र भाव्यमिति

भाति ^२ धृष्टे—क. झ.

१ तदीक्षणे भर्तुरिव स्मरन्त्या
 कन्यादशां कामवशाद्भजन्त्या ।
 स्वयंवराहं स्वयमेव तस्मिन्
 कयाचिदाधायि कटाक्षमाला ॥ ५५ ॥

तदीक्षण इति—तस्य कृष्णस्य ईक्षणे सति भर्तुरिव स्मरन्त्या
 वर्णीयस्वभर्तृवत् कृष्णं चिन्तयन्त्या “अधीमर्थदयशां कर्मणि”
 (पा. सू. २-३-५२) इति कर्मणश्शेषत्वविवक्षया षष्ठी, कन्यादशां
 कामवशात् भजन्त्या अकन्यात्वेऽपि भर्तृवरणोचितां कन्यावस्थां मदन-
 पारवश्याद्भजन्त्या कयाचित् स्वयंवराहं स्वयंवरस्य उचितं तस्मिन्
 कृष्णे कटाक्षाणां माला पङ्क्तिरेव माला स्वयंवरार्था पुष्पादिसक् स्वय-
 मेव आधायि आहिता । स्वयमेवेत्यनेन धाष्टर्यं सूचितम् । अष्टुष्टा हि
 स्वयंवरमालां धान्यादिमुखेन आदधाति । “मालमुन्नतभूर्भाला पङ्क्तौ
 पुष्पादिदामनि” इति रत्नमाला ॥ ५५ ॥

२ समेयुषीमप्रतिमेन यूना
 तां रुक्मिणीं वीक्ष्य विलीनभावा ।
 भाग्यं किमस्या इति भावयन्ती
 तदात्मतां नूनमलिप्सतान्या ॥ ५६ ॥

समेयुषीमिति—अन्या अप्रतिमेन अनुपमेन यूना समेयुषी
 सज्जतां तां रुक्मिणीं प्रेक्ष्य किं ३ कीदृशस्या भाग्यमिति भावयन्ती

१ इदं पद्यं ग कोशे ‘समेयुषी’ इत्युत्तरपद्यविवरणानन्तरं विवृतं दृश्यते.
 २ समेयुषीमित्यत्र समाख्यपूर्वात् ‘इण् गतौ’ (अदिति-१०४५) इति घातोः ‘उपोव-
 वाननाश्चाननूचनश्च’ (पा. सू. ३-२-१०५) इति सूत्रेण कस्युः । तत्र हि सूत्रे ‘न
 योपसर्गस्तत्र, अन्योपसर्गाभिरुपसर्गाश्च भवन्त्येव’ इति काठिकावृत्तिकृतोक्तम्.
 ३ कीदृशमस्या-क. ख.

चिन्तयन्ती विलीनभावा सती नूनं तदास्मतां रुक्मिणीतादात्म्यं अलि-
प्तत लब्धुमैच्छत् । 'सुवोऽवकल्कने' इति चुरादौ (चुरादि-१७४८)
मूधातोःवकल्कने णिज्विहितः । तत्र अवकल्कनं ^१चिन्तनमिति
व्याख्यानात् भावयन्तीत्यस्य चिन्तनार्थता ॥

कक्ष्यानिबन्धन्यवने सलीलं

स्तनाहितस्वस्तिकबाहुबन्धा ।

जगत्पतौ पश्यति जातभीषा

प्रायस्तदालिङ्गनमभ्यनैषीत् ॥ ५७ ॥

कक्ष्येति—कक्ष्यानिबन्धनस्य कञ्चुलिकाबन्धनस्य कक्ष्यवने जग-
त्पतौ कृष्णे पश्यति सति जातभीषा जाता भीषा भयोत्पादना यस्यास्मा
तथोक्ता 'जि भी भये' (१०८४-जु) इति वातोः हेतुमण्यन्तात्
'अप्रत्ययात्' (पा. सू. ३-३ १०९) इत्यकारप्रत्ययः, 'भियो हेतुमये'
(पा. सू. ७-३-४०) इति पुणागमः, भयोत्पादनाया जातत्वोक्त्या
भयस्यापि जातत्वं गम्यत इति जातभ्येति पर्यवसितार्थः, अत एव
सलीलं स्तनाहितस्वस्तिकबाहुबन्धा स्तनयोराहितस्वस्तिकः कृतव्यत्यस्त-
विन्यासो बाहुबन्धा यथा सा तथोक्ता, अन्या वनिता प्राया नूनं
तदालिङ्गनं कृष्णस्याश्लेषं अभ्यनैषीत् बाहुबन्धनेनाभिनीतवती ॥५७॥

रथेन तं राजपथे प्रयान्तं

निर्व्याजसङ्गेन निशामयन्ती ।

त्यक्ता निमेषैरयराज्वकार्षीत्

चित्राङ्गनानां सुरयोषितां च ॥ ५८ ॥

रथेति—राजपथे राजमार्गे रथेन प्रयान्तं तं कृष्णं निर्व्याज-

^१ अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके, चिन्तनमित्यन्ये' इति सिद्धान्तकौमुद्याम्.

सङ्गेन अकृत्रिमाभिलाषेण निशामयन्ती पश्यन्ती निमेषैः त्यक्त्वा अपरा
वनिता चित्राङ्गनानां चित्रलिखितस्त्राणां सुरयोवितां च अन्वकार्षीत्
निर्दिमेषतया अनुकरणं कृतवती ॥ ५८ ॥

समीक्षितस्यापि सहस्वसङ्गा-

दुष्प्रापलोभादपि दूयमाना ।

गलद्भिरन्या वलयप्रसूनै-

रभ्यर्चनामातनुतेव शौरेः ॥ ५९ ॥

• समीक्षितस्येति—समीक्षितस्य सम्यक् दृष्टस्यापि कृष्णस्य,
अपिशब्देन तावता अतृप्तिं द्योतयति, सहस्वसङ्गात् सहस्वे सहभावे
सदा समीक्षणार्थे अविश्लेषे अभिलाषात् दुष्प्रापलोभात् दुष्प्रापे कृच्छ्रेण
महता तपसा प्राप्तव्ये तदुपभोगं लोभादपि दूयमाना स्त्रियमाना
अन्या गलद्भिः तद्विश्लेषणशक्त्या तदैव च्यवमानैः वलयैरेव
प्रसूनैः शौरेः अभ्यर्चनां आतनुतेव अकरोदिव, स्वाभिलषितासिद्धयर्थमिति
भावः ॥ ५९ ॥

समानकान्त्या प्रियया समेते

दृष्टे जगद्धातरि जातरागा ।

प्रणामयोग्येयमितीव मत्वा

प्राप्तं पदं मेखलयाऽपरस्याः ॥ ६० ॥

समानेति—समानकान्त्या तुल्यशोभया प्रियया समेते दृष्टे
प्रियासाहित्येन दृष्टे जगद्धातरि जगतां धारके कृष्णे जातरागा इयं
प्रणामयोग्या लक्ष्मीविशिष्टमगवद्दर्शनं^१ शालित्वदायकपुण्येयं नमस्कारो-

^१ मगवद्दर्शनशालित्वेत्यत्र सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । 'शालित्वादधिक'—ख.

नितेति मत्वेव अपरस्याः अन्यस्याः मेखलया पदं चरणं प्राप्तम् ।^१ तद्दर्श-
ने सति मदनपीडयाऽत्यन्तं काश्येन काशी गलितेत्यर्थः ॥ ६० ॥

तासां तदेकोत्सुकदर्शनानां
समाधिभाजामिव श्रेष्ठीणाम् ।
अलं प्रभुस्तोऽपि न मातुमासी-
दपारहर्षादनघामवस्थाम् ॥ ६१ ॥

तासामिति—तदेकोत्सुकदर्शनानां कृष्णैकासक्तदृष्टिपातानां
तासां समाधिभाजां श्रेष्ठीणां बुद्धीनामिव अपारहर्षात् निरवधिका-
नन्दात् अनघां रम्यां अवस्थां प्रभुः सर्वत्राव्याहतशक्तिकः स कृष्णोऽपि
मातुं अलं पर्याप्तो नासीत् ॥ ६१ ॥

अवारुणीसम्भवसौरभैस्तै-
रनन्यसाध्याधरबिम्बरागैः ।
निरञ्जनोपस्थितनेत्रशोभैः
स पिप्रिये पौरवधूमुखान्जैः ॥ ६२ ॥

अवारुणीति — सः कृष्णः अवारुणीसम्भवसौरभैः अमघ-
प्रभवामोदैः, स्वतस्सिद्धामोदैरिति यावत्, एवमुत्तरविशेषणद्वयेऽपि स्वतः-
सिद्धत्वमभिसंहितम्, अनन्यसाध्याधरबिम्बरागैः अलक्तकादिरागद्रव्या-
न्तरासम्पाद्यबिम्बसदृशाधररागैः निरञ्जनोपस्थितनेत्रशोभैः अञ्जन-
निरपेक्षं यथा तथा प्राप्तनेत्रकान्तिभिः पौरवधूमुखान्जैः पिप्रिये प्रीतो
बभूव ॥ ६२ ॥

स पौरकन्याकरविप्रकीर्णान्

प्रायः प्रतीच्छन्नुपचारलाजान् ।

अचीचरत्स्यन्दनमञ्जनेत्रः

सव्यापसव्येन गतेन वीथीम् ॥ ६३ ॥

स इति—अञ्जनेत्रः कमललोचनः सः कृष्णः पौरकन्यानां करैः विप्रकीर्णान् क्षिप्तान् उपचारलाजान् प्रायः बाहुभ्येन प्रतीच्छन् प्रति-
गृह्यन् सन् स्यन्दनं रथं सव्यापसव्येन दक्षिणेन वामेन च गतेन गमनेन
वीथीं अचीचरत् चारयति स्म । वीथ्यां गृहश्रेणीद्वयेऽपि प्रतिसौखं लाजा-
नुपचारान् तत्तद्गृहद्वारि गत्वा प्रहीतुं मुहुः सव्यापसव्येन रथं चारित-
वानित्यर्थः ॥ ६३ ॥

कङ्कारपद्मोत्पलकान्तिचोरैः

कटाक्षणैः पौरवधूजनानाम् ।

मुग्धेन्दुहासो मुमुदे मुकुन्दः

पश्यन् प्रियां प्रापितपुष्पवृष्टिम् ॥ ६४ ॥

कङ्कारेति—कङ्कारपद्मोत्पलानां कान्तिचोरैः तत्सदृशकान्तिभि-
रिति यावत्, पद्मं सितपद्मं ^१ विवक्षितं, चावश्यस्यापि वर्णनासिद्धये,
आरुप्यस्य कङ्कारग्रहणेन सिद्धेः । पौरवधूजनानां कटाक्षणैः कटाक्ष-
करणैः कटाक्षशब्दात् ^२ उत्तकरोति (ग. सू. २. ०. ४) इति प्यन्तात् ल्युट्,
प्रापितपुष्पवृष्टिं ^३ लम्बितपुष्पवर्षां पुष्पैरिव कटाक्षैरभिष्टुष्टां प्रियां पश्यन्
मुग्धेन्दुहासः आश्चर्येण ^४ स्वाभावः पौरस्त्रियः पश्यन्तीत्याकृतगर्भमुग्धेन्दु-
सदृशमन्दहासः मुकुन्दः मुमुदे मोदते स्म ॥ ६४ ॥

^१ तथाविवक्षित—क. ख. ^२ आलम्बित—क. अवलम्बित—घ. ^३ त्वा-
मेव पौरस्त्रियः इति द्रष्टृपाठेनात्र भाव्यमिति भाति.

कृष्णस्य तां स्कन्धमुपप्रयन्तीं

सुरदुमस्येव सुवर्णवल्लीम् ।

अवेक्ष्य नूनं चतुरः पुमर्था-

ननन्यलभ्यानलभन्त पौराः ॥ ६५ ॥

^१ कृष्णस्येति — सुरदुमस्येव स्थितस्य कृष्णस्य स्कन्धं देहं उपप्रयन्तीं सुवर्णवल्लीमिव स्थितां ^२ 'स्कन्धः प्रकाण्डे काये च' इति विश्वः, कृष्णदेहाश्रयणमत्र तद्देहसंश्लेषेणावस्थानम्, तां रुक्मिणीं पौराः पुरभवा जनाः अवेक्ष्य अनन्यलभ्यान् उपायान्तरेण लब्धु-
मशक्यान् चतुरोऽपि पुमर्थान् धर्मकामादिरूपान् पुरुषार्थान् अलभन्त ।
नूनमित्युक्तार्थनिश्चये । भगवन्तमाश्रितायाः श्रियः साक्षाद्दर्शने सर्व-
पुरुषार्थसिद्धिर्युक्तैवेति भावः । युगपत्सर्वपुरुषार्थसिद्धया यावानानन्दः
तावन्तमानन्दमन्वभूवन्नित्यन्ततस्तात्पर्यम् । सुवर्णस्य वल्लीमिति पष्ठी-
समासः, प्रकृतिविकारभावसम्बन्धस्य षष्ठ्याऽभिधानोपपत्तेः, सुवर्ण-
विकृतिं वल्लीमिति मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणे गौरवात् । एवमन्यत्रापि
द्रष्टव्यम् ॥ ६५ ॥

वक्रैः सुधासोदरकान्तिपूरैः

कस्तूरिकापत्रकलङ्कदृश्यैः ।

अलक्ष्यदेहा विदधुर्मुगाक्ष्यः

प्रत्युप्तपूर्णेन्दुशतान् गवाक्षान् ॥ ६६ ॥

वक्रैरिति — अलक्ष्यदेहाः भित्तिव्यवहिततया अदृश्यदेहाः
मुगाक्ष्यः सुधासोदरकान्तिपूरैः सुधासदृशकान्तिवृंहणैः कस्तूरिकापत्र-
कलङ्कदृश्यैः कस्तूरिकाणां पत्राणि कस्तूरिकारचिताः पत्रलेखाः तानि

^३ कृष्णस्येति — कृष्णस्य स्कन्धं देहं उपप्रयन्तीं उपाश्रयं कुर्वती अतः
एव सुरदुमस्य स्कन्धं प्रकाण्डं उपप्रयन्तीं अ ^२ स्कन्धः प्रकाण्डे काये च-आ.
न. न.

कलङ्का इवेति उपमितसमासः, तान्येव कलङ्का इति रूपकसमासो वा, सुधासोदरेति प्रत्युत्पूरेन्दुशतानीति च उपमारूपकोभयसमभिव्याहार-
सत्त्वेन अन्यतरनियामकाभावात्, तैर्हेतुभिः दृश्यैः दर्शनमात्रेण ^१ मनस
उत्सासकारिभिः “तद्दृश्यं दृष्टमात्रं यत्कुर्यादुत्सासिकां नवाम्” इति दृश्य-
लक्षणम्, एवंभूतैः वक्त्रैः गवाक्षान् प्रत्युत्पूरेन्दुशतान् विदधुः
चक्रुः ॥ ६६ ॥

शुचिस्मितास्सौधतलान्तरस्थाः

पद्मेक्षणं प्रेक्ष्य परिस्फुरन्त्यः ।

शरत्पयोदोदरसंश्रितानां

क्षणद्युतीनां द्युतिमन्वविन्दन् ॥ ६७ ॥

शुचीति—सौधतलान्तरस्थाः हर्म्यतलाभ्यन्तरे स्थिताः, तल-
शब्दः स्वरूपमात्रवाची “तलं” ^२ स्वरूपाधारयोरेपि” इति विश्वः । पद्मेक्षणं
पुण्डरीकाक्षं प्रेक्ष्य परिस्फुरन्त्यः विकुर्वाणाः शुचिस्मिताः अवदात-
मन्दहासाः स्त्रियः शरत्पयोदोदरसंश्रितानां शरन्मेषाभ्यन्तरमाश्रितानां
क्षणद्युतीनां विद्युतां द्युतिं अन्वविन्दन् जलमन्त । अत्र सौधतलावस्था-
नस्य उपमाने प्रतिबिम्बधर्मः शरन्मेषसंश्रय उक्तः । परिस्फुरन्त्य इत्यस्य
तु चलनार्थतया तटित्वपि योजयितुं शक्यत्वात् न प्रतीयमानधर्मसापे-
क्षता ॥ ६७ ॥

अपाङ्गजालैरासितोत्पलामैः

कृष्णात्मकं भावमिवोद्वमन्त्यः ।

वितेनिरे राजपथे भृगाक्ष्यः

तदादृतां बर्हवितानशोभाम् ॥ ६८ ॥

अपाङ्गजालैरिति—असितोत्पलामैः इन्दीवरसदृशैः अपाङ्ग-
जालैः अपाङ्गदर्शनसमूहैः कृष्णात्मकं कृष्ण आत्मा स्वरूपं यस्य

^१ मानसोत्सासकारिभिः—ख. ज.

^२ स्वरूपाधारयोः—ख. घ. अ.

तं, कृष्णरूपेण परिणतं भावं आवृत्तं उद्धमन्त्य इव स्थिताः मृगाक्षयः
 राजपथे सबाहतां तस्य कृष्णस्येष्टां बर्हदितामशोभां ययूरपिच्छरचित्तस्य
 १ उल्लोचस्य शोभां वितेनिरे चक्रुः । बाह्ये ययूरपिच्छाभरणभारणा-
 न्ययूरपिच्छमियः कृष्ण इति भावः ॥ ६८ ॥

हरेरभिख्यामनुपाधिरम्या
 विलोचनैर्वीतनिमेषविभ्रैः ।
 आस्वादयन्त्यस्सुदृशस्तदानीं-
 मयन्ननिष्पीतसुधा इवासन् ॥ ६९ ॥

हरेरिति—अनुपाधिरम्यां मृषणाद्युपाधि विशेषणं विनैव
 मनोज्ञां हरेः अभिख्यां कान्तिं वीतनिमेषविभ्रैः अपेतनिमेषप्रतिबन्धैः
 विलोचनैः आस्वादयन्त्यः सुदृशः अयन्ननिष्पीतसुधा इवासन् सुधा-
 सम्पादनयन्नं विनैव सुधास्वादसुखमन्यभवन्नित्यर्थः ॥ ६९ ॥

अम्भोरुहाणामवल्लेपसीमां
 कर्णोत्पलानामपि कान्तिकक्ष्याम् ।
 विलङ्घयन्तस्सुदृशां कटाक्षा
 विलिख्यरे कृष्णमवाप्य लक्ष्यम् ॥ ७० ॥

अम्भोरुहाणामिति—अम्भोरुहाणां अवल्लेपसीमां गर्वसीमां,
 शोभातिशयमिति यावत्, कर्णानामुत्पलानि अवतन्तीकृतानि तेषां
 कान्तिकक्ष्या कान्त्युत्कर्षः, कक्ष्याशब्दो गेहप्रकोष्ठे वर्तमानः सीमा-
 शब्दवदुत्कर्षे विलङ्घनानुगुण्यात् प्रयुक्तः, ३ तमपि विलङ्घयन्तः

१ उल्लोचनस्य-क. २ पिच्छाभरणात्-ख. ३ तं विलङ्घयन्तः

तदुभयातिशयाधिकान्तिकाः सुदृशां कटाक्षाः कृष्णां लक्ष्यं उद्देश्यं अवाप्य
बिलिस्थिरे विलम्बा बभूवुः । स्वबलेन किञ्चिदतिसीमादिकमतिरुद्धं
गच्छन्तोऽपि ^१ अतिलङ्घितमशक्यप्राप्ये तत्रैवालन्तीति भावः ॥ ७० ॥

तमात्मवन्तं परविद्ययेव

पराक्रमं तत्परयेव लक्ष्म्या ।

तमेव देवं दययेव जुष्टं

संमेनिरे तत्त्वविदस्समार्यम् ॥ ७१ ॥

तमिति—तत्त्वविदः तत्त्वज्ञा महर्षयः सभार्यं तं कृष्णं
परया विद्यया ^२ दहरोपासनादिरूपया मन्त्रविद्यया जुष्टं प्राप्तं आत्मवन्तं
वक्ष्यचित्तं योगिनमिव, आत्मशब्दात् अन्तःकरणवर्तिनः प्रसंसार्या
मनुपप्लव्यः । “आत्मा यत्नधृतिस्वान्तस्वभावपरमात्मसु” इति रत्न-
माला, तत्परया आसक्तया ^३ पराक्रमपक्षपातिन्या, तत्परया
^४ पराक्रमकरणान्तरमाविन्या वा लक्ष्म्या जुष्टं पराक्रमं शौर्यमिव, दयया
जुष्टं तमेव ^५ कृष्णमिव संमेनिरे बहुमेनिरे ॥ ७१ ॥

तां प्राप्य चित्रामिव तारकेशः ^६

^७ स्तन्यैः स्तुतो वन्दिगणैरभौमैः ।

त्रिवेश धाम स्वप्नदीर्णधामा

वैवाहिकीं सम्पदमाहुमिच्छन् ॥ ७२ ॥

तामिति—तारकेशः चन्द्रः चित्रां चित्रारूपां ^८ तारकामिव तां
रुक्मिणीं प्राप्य अभौमैः भूमिभवव्यतिरिक्तैः दिव्यैः अत एव स्तन्यैः

^१ “अतिलङ्घितमशक्यं प्राप्य तत्रैव लगन्तीति भावः” इति पाठ्यमिति
भाति. ^२ परोपासनादि-घ. ^३ अपवरकं-क. ^४ पराक्रमान्तर-क. ख. घ.
^५ यत्र ‘देवं’ इत्यधिकेन भाव्यमिति भाति. ^६ एवं ‘चित्रया शक्तिनं यथा’
इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे (अयो. १६-१०) ^७ स्तुतैः-घ. ^८ ‘तारकां’ इति-
क. ग. घ. कोषोऽनु न दृश्यते.

स्वयमेव स्तबाहैः बन्दिगणैः विश्वाधसुप्रभृतीनां बन्दिनां गणैः स्तुतः
उदीर्णधामा उद्भूतप्रभावः कृष्णः “^१ धामा देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्म-
प्रभावयोः” इति विश्वः, वैवाहिकी विवाहप्रयोजनां सम्पदं समृद्धिं
उपहारादिरूपां आसुमिच्छन् सन् स्वं धाम मन्दिरं विवेश । चित्रा-
मिति मधुमासस्य चित्रा विवक्षिता । तत्संयोगे हिमनिर्मुक्तः पूर्णचन्द्रो
भृशं शोभत इति तस्योपमानता । एवं रघुवंशेऽपि दृश्यते—

काऽप्याभिरूपा तयोरासीद्भूजतोऽशुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोयोगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ (र. वं. १-४६)

इति । स्तव्यैरित्यत्र ‘दण्डादिभ्यो यत् (पा. सू. ५-१-६६) ^२ इत्यर्थे
यत्प्रत्ययः, दण्डादेराकृतिगणत्वात् । वैवाहिकीमित्यत्र ‘प्रयोजनम्’
(पा. सू. ५-१-१०९) इति सूत्रात् ठकि ‘टिङ्गाणन्’ (पा. सू. ४-१-१५)
इत्यादिना ऋप् ॥ ७२ ॥

विहारयोगेन विभज्य युक्तं

मिथोऽनुरूपं मिथुनं तदाद्यम् ।

उपाचरन् व्योमचरा यथाहं

संप्रीणनैरुत्सवसंविधानैः ॥ ७३ ॥

विहारेति—विहारयोगेन क्रीडासम्बन्धेन विभज्य विभागं
विभ्लेषं कृत्वा युक्तं, नित्यं ^३सम्बन्धित्वेऽपि क्रीडया कञ्चित्कालं स्वेच्छया
विभज्य पुनरपि संयुक्तमित्यर्थः, मिथोऽनुरूपं परस्परसदृशं आद्यं तन्मिथुनं
व्योमचराः व्योमनि चरन्तो देवाः यथाहं यथोचितं संप्रीणनैः
संप्रीतिकरणैः उत्सवसंविधानैः उत्सवस्योपकरणैः उपहारैः उपाचरन्
उपचरन्ति स्म ॥ ७३ ॥

^१ धाम इति ब्रह्मान्तस्ताडुरिति भाति. ^२ अत्र ‘इत्यादीयः’ इति
शुद्धपठेन आद्यमिति भाति ^३ संबन्धित्वेऽपि—ख.

सदाऽभिगम्यैरभिगम्यमानं
विश्राणने वैश्रवणात्प्रभूतम् ।
तं शङ्खपद्मप्रमुखा महान्तः
सिषेविरे शेवधयस्समेताः ॥ ७४ ॥

सदेति — अभिगम्यैः सेव्यैः ब्रह्मादिभिरपि सदा अभिगम्य-
मानं सेव्यमानं विश्राणने वितरणे विषये वैश्रवणात् कुबेरात्
प्रभूतं अधिकं “वनदेन समस्त्यागे” (श्री. वा. रामा. १-१-१९)
इति कुबेरस्यापि वितरणित्वं प्रसिद्धम्, तं कृष्णं शङ्खपद्मप्रमुखाः
महान्तः शेवधयः निषयः “निधिर्ना शेवधिर्मेदाः पद्मशङ्खादयो
निधेः” इत्यमरः, समेताः मिलितास्सन्तः सिषेविरे सेवन्ते स्म ।
विवाहोत्सवे स्वस्वरूपेण समागत्य सेवामकुर्वन्मित्यर्थः ॥ ७४ ॥

अकृत्स्नसंवेदिनि जीवलोके
संग्राहयन् धर्ममथात्मवृत्त्या ।
प्रत्यर्चयामास मुनीनुपेतान्
प्रभुस्त्वयं प्रेष्य इवोपचारैः ॥ ७५ ॥

अकृत्स्नेति—अथ अनन्तरं प्रभुः कृष्णः अकृत्स्नसंवेदिनि
सर्वप्रकारधर्मानामिष्टे जीवलोके मर्त्यलोके “मर्त्यलोको जीवलोकः”
इति यादवः, आत्मवृत्त्या स्वाचारेण धर्मं संग्राहयन् इत्थं महत्सु
वर्तितव्यमिति ^१ धर्ममनुशिक्षयन् सन् उपेतान् मुनीन् प्रेष्यो भृत्य इव
स्वयं उपचारैः अर्घ्यपाद्यादिभिः प्रत्यर्चयामास उत्सवार्थमागमनेन पूजित-
वतस्तान् प्रतिपूजयामास । सर्वानपि प्रत्येकं पूजयामासेति ^२ वा ॥ ७५ ॥

^१ धर्मेऽनुशिक्षयन्—घ. ^२ अत्र ‘वा’ इत्यस्य स्थाने ‘भावः’ इति क. घ.
कोशयोः पाठः.

अपत्रपाविप्लुतचेतसो वे
 त्यक्ता विपक्षं तरसोपसेदुः ।
 यथाक्रमं सात्यकिरुत्सवादौ
 संभावयामास सभासदस्ताम् ॥ ७६ ॥

अपत्रपेति—त्रे राजानः विपक्षं रुक्मिशिशुपालादिवर्गे त्यक्ता
 तस्मात्वेगेन अपत्रपाविप्लुतचेतसः अस्मान् दृष्ट्वा किं वक्ष्यन्ति यादवा
 इति लज्जोपपीडितमनसः उपसेदुः उपसन्नाः ^१सभासदः सभायामुप-
 विष्टाः, तान् सर्वान् सात्यकिः यथाक्रमं क्रमान्तिलङ्घनेन उत्सवादौ
 उत्सवारम्भे संभावयामास पूजयामास । अरिपक्षस्थितानामपि तं त्यक्त्वा
 समारातान् पूजनमुचितं, विशेषादुत्सवादाविति भावः ॥ ७६ ॥

शुभंयवस्स्वामिमहोत्सवेन
 स्वाराज्यमक्षय्यमिवाप्तवन्तः ।
 दक्षोपचारा वसुदेवदारैः
 पुण्याशयाः पौरजना जहर्षुः ॥ ७७ ॥

शुभंयव इति—शुभंयवः शुभान्विताः भाम्यशालिनः स्वामिनः
 कृष्णस्य महोत्सवेन अक्षय्यं क्षेतुं क्षपयितुमशक्यं “क्षय्यजय्यौ
 शक्यार्थे” (पा. सू. ६-१-८१) इति निपातः, स्वाराज्यं स्वः
 स्वर्गे राजत इति स्वाराडिन्द्रः, तस्य भावः स्वाराज्यं, राजतेः क्विप्,
 ‘रो रि (पा. सू. ८-३-१४) इति रलोपः, “ङ्लोपे पूर्वस्य”
 (पा. सू. ६-३-१११) इति दीर्घः, ^२ब्राह्मणादित्वात् भावे
 ष्यन्त्ययः, तदाप्तवन्तः लब्धवन्त इव स्थिताः वसुदेवदारैः

^१ क्षितियान्तमप्येतद्भवितुमर्हति ^२ ‘शुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि’ (पा.
 सू. ५-१-१२४) इत्यनेनेति भावः.

देवकीप्रभृतिभिः दत्तोपचाराः उत्सवसन्तोषात् ^१ दत्तव्रतनाभरण-
द्युपचाराः पुण्याश्रयाः भगवत्संशीलनेन प्रतिदिनमुपचीयमानानां
पुण्यानामाधाराः “आश्रयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि” इति
विश्वः, पौरजनाः पुरे भवाः प्रजाः जहर्षुः इष्यान्ति स्म ॥ ७७ ॥

सहोदरन्यस्तभरस्तदात्मा

रुक्माणि रत्नानि च रौहिणेयः ।

अदत्त सन्तोषवशादभीक्ष्णं

वाञ्छाधिकं वन्दिवनीपकानाम् ॥ ७८ ॥

सहोदरेति—सहोदरेण कृष्णेन न्यस्तभरः स्वस्मिन् निहितो-
त्सवनिर्वाहभारः तदात्मा ■ कृष्ण आत्मा यस्य, प्रेम्णा वस्तुवृत्त्या च, स
रौहिणेयः रौहिण्या अपत्यं बलदेवः संतोषवशात् हर्षयत्तत्वात्
वन्दिवनीपकानां स्तुतिपाठकानां याचकानां च “वनीपको याचनिकः”
इत्यमरः, सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी, रुक्माणि रत्नानि च
सुवर्णानि मणीश्च वाञ्छाधिकं तत्तदभिलाषाधिकं यथा तथा अभीक्ष्णं
अतिमात्रं अदत्त इति स्म । ‘रुच दीप्तौ’ (म्यादि—७४५) इति धातोः
‘युजिरुचितिजां कुश्च’ (उ. सू. १४३) इति मन्प्रत्यये चकारस्य
ककारे च रुक्मशब्दः ॥ ७८ ॥

अनन्यभक्तैरनुभाव्यभूम्ना

दत्तेक्षणो दानपतिस्त्रिधाज्ञा ।

समाहितैस्संमतमुद्भवार्धैः

पुरोधसां पूजनमाचचार ॥ ७९ ॥

अनन्येति—अनन्यैः एकान्तिभिः भक्तैः अनुभाव्यभूम्ना भोग्य-
माहिम्ना त्रिधाज्ञा कृष्णेन दत्तेक्षणः दत्तनियोगदृष्टिपातः दानपतिः

अक्रूरः समाहितैः समाहितचित्तैः पूज्यानुक्रमप्रदर्शनादाववहितैः उद्धवाद्यैः
उद्धवप्रभृतिभिः संमतं अङ्गीकृतं, मृते क्तः, न वर्तमाने, अत एव
तद्योगे न वक्षी,^१ पुरोधसां पुरोहितानां पूजनं आचचार चकार । विभक्त-
वनेषु विभक्तशब्दवत् समाहितचित्तेषु समाहितशब्द उत्तरपदलोपेन
वर्तत इत्याहुः ॥ ७९ ॥

आहन्यमाना धृतहेमकोणैः

गन्धर्वमुख्यैरिव गादविद्यैः ।

जातानुनादा जगतां त्रयाणां

दोषच्छिदो दुन्दुमयः प्रणेदुः^२ ॥ ८० ॥

आहन्यमाना इति—धृतहेमकोणैः धृतहेममयवाद्यवादनैः ‘कोणो
वीणादिवादनम्’ इत्यमरः, गन्धर्वमुख्यैः विश्वाक्सुप्रभृतिभिरिव गाद-
विद्यैः दृढविद्यैः स्वभ्यस्तगान्धर्वशास्त्रैः आहन्यमानाः अत एव जातानु-
नादाः जातप्रतिध्वानाः त्रयाणां जगतां दोषच्छिदः पापशोकादि-
निवारकाः दुन्दुमयः मेर्यः प्रणेदुः प्रणदन्ति स्म । ‘उपसर्गादिसमासेऽपि’
(पा. सू. ८-४-१४) इति णत्वम् ॥ ८० ॥

विभावितं शिक्षितनाख्यवेदै-

रुद्राहसंगीतमुदारकलसम् ।

प्रसादनं दृष्टिमनश्श्रुतना-

मादिष्य मास्कन्दितदिव्यमासीत् ॥ ८१ ॥

विभावितमिति—शिक्षितनाख्यवेदैः अभ्यस्तगान्धर्वशास्त्रैः
विभावितं संपादितं उदारकलसं उदारं आरु यथा तथा रचितं दृष्टि-

^१ ‘कस्य च वर्तमाने’ (पा. सू. २-३-६७) इति सूत्रेणेति भावः.

^२ विनेदुः—घ.

मनश्श्रुतीनां प्रसादनं यथायोग्यमन्वयः, नृत्तं दृष्टेः, गीतवाद्ये श्रोत्रस्थ, त्रयमपि मनसः प्रसादजननं, अदिव्यं भौमं उद्गाहस्य संगीतं उद्गाह-
समये मङ्गलार्थं प्रयुक्तं गीतनृत्तवाद्यत्रयं 'गीतं वाद्यं तथा नृत्तं त्रयं
संगीतमुच्यते' इति सङ्गीतरत्नाकरे^१, आस्कन्दितदिव्यं तिरस्कृतदिव्यं
तिरस्कृतदिव्यसंगीतं आसीत् तदतिशाय्यमूदित्वर्थः ॥ ८१ ॥

लावाण्यपूरं ललिताङ्गयष्टेः

कात्स्न्येन निर्वेष्टुमपारयन्त्यः ।

अङ्गानि वध्वाः कुलवृद्धनार्यः

प्रसाधनैरन्तरयावभूवुः ॥ ८२ ॥

लावण्येति—ललिताङ्गयष्टेः मनोज्ञशरीरयष्टेः वध्वाः उपस्थित-
विवाहाया सविमण्याः लावण्यपूरं कान्तिसमृद्धिं कात्स्न्येन साकल्येन
निर्वेष्टुं उपभोक्तुं अपारयन्त्यः अशक्नुवन्त्यः कुलवृद्धनार्यः महाकुलप्रमवा-
वृद्धस्त्रियः अङ्गानि तस्या अवयवान् प्रसाधनैः आभरणैः अन्तरया-
वभूवुः अन्तरमन्तर्धिः, तद्वक्ष्यन्तुः छादयामासुरित्यर्थः । “अन्तरा विवरान्त-
र्धमेदेष्ववधिरन्ध्रयोः” इति रत्नमाला । अन्तरसब्दान्मतुबन्तात्^२ अन्त-
रवन्तं करोतीत्यर्थे^३ णिचि^४ “णाधिष्ठवत्प्रातिपदिकस्य” (वा. ४२०८)
इतीष्टवद्भावात् ‘विन्मतोर्लुक्’ (पा. सू. ५-३-५) इति मतुपो लुक् ।
ततो लिटि ‘कास्प्रत्ययात्’ (पा. सू. ३-१-३५) इत्यादिना
अभ्युपयोगोऽनुप्रयोगश्च ।

“अङ्गं भात्रान्तिकोपायावयवेष्वावयवप्रधानके” इति ।

अङ्गशब्दस्य शरीरावयवोभयवाचित्वे रत्नमाला ॥ ८२ ॥

^१ रत्नाकरः—अ. ^२ ‘अन्तरवन्त्यकुर्वन्नित्यर्थे’ इति सुस्पष्टम्, ^३ तत्करोति
तदाचष्टे’ इति (ग. सू. २०४) गणसूत्रेण णिच्, ^४ अत एव ‘प्रातिपदिका-
द्यात्वर्थे बहुलमिष्टवच’ (ग. सू. २९३) इति गणसूत्रे इष्टवदित्यप्यप्रामाणिकमिति
शब्देन्दुशेखरकृतः.

प्रयुज्यमानानि तथोर्यथाह

मङ्गल्यमाल्याभरणान्यक्षतानि^१ ।

प्रायेण लोकाभ्युदयं प्रदातुं

तत्सङ्गमात्तादृशतामकाङ्क्षन् ॥ ८३ ॥

प्रयुज्यमानानीति—तयोः रुक्मिणीमाधवयोः यथाह यथो-
चितं प्रयुज्यमानानि मङ्गल्यानि मास्यान्याभरणान्यक्षतानि च प्रायेण
नूनं लोकाभ्युदयं लोकस्य मङ्गलद्रव्यतया श्रेयः प्रदातुं तत्संगमात्
तयोस्संपर्कात् तादृशतां स्वेषां मङ्गलद्रव्यरूपतां अकाङ्क्षन् ॥ ८३ ॥

अरातिपक्षार्णवमन्दरामे हस्ते

हरेर्यक्षदबन्धि स्रजम् ।

तदाददे स्थानवशादभिरूपां

संवीतनागेन्द्रनिदर्शनीयाम् ॥ ८४ ॥

अरातीति—अरातिपक्षः^२ शत्रुवर्गः स पक्षार्णवः तस्य मन्दरामे
मन्थाचलसदृशे हरेहस्ते यत्तत्स्रजं कौतुकस्रजं^३ अबन्धि निहितं,

^१ अक्षतानीति—यद्यपि नामलिङ्गानुशासने 'लज्जाः पुंभूत्रि चाक्षताः'
(वैश्य ४७) इति त्रिपुलिङ्गबहुवचनान्तोऽक्षतशब्दः प्रतीयते । तथैव सुचयां
मातृजीदीक्षितेनापि व्याख्यातं च । तथाऽपि मेदिन्यादौ क्लीबताया अप्यभिधानादिद-
मुपपद्यते । अत एव व्याख्यायां सुचयेनापि 'लज्जाः पुंभूत्रि तेऽक्षतम्' इति पठित्वा
व्याकृतं च । वस्तुतस्तत्त्वत्रत्याक्षतशब्दो न लज्जपरः, किंतु अक्षतितत्पदुल्लभः ।
तस्य च क्लीबता 'कृपक्षतं तण्डुले' इति वैजयन्त्यादावभिधानादुपपद्यते । तथैव
प्रायोजि च श्रीमद्भागवते युद्धवाण्डन्तिमसरे 'अक्षतं जातरूपं च' इति ।
तथा द्रविसर्वस्वादिस्माख्यानेष्वपि क्लीबताऽभिहिता दृश्यत इत्यत्रत्याक्षतशब्दः
क्रीपो निर्विवाद इति । ^२ शत्रुवर्गः अर्णव इव तस्य ज्ञः । ^३ अबन्धि बद्धं, तत्
स्थानवशात् मन्दरसदृशहस्तरूपात् स्थानवशात् संवीतनागेन्द्रनिदर्शनीयां वेष्टितेन
वासुकिनोपमेयां अभिरूपां कान्ति आददे । यत्तदिति यत्प्रदत्ताभिहितं तत्प्रदं
प्रसिद्धिं परामृशतीति निर्देक्षकतत्पदप्रयोगः—ज्ञः ।

तत् सूत्रं स्थानवशात् संवीतनागेन्द्रनिदर्शनीयां मथनपाशभूतवासुकि-
सहशीं अभिरूपां शोभां आददे । तत्सर्वं प्रसिद्धिं परामृशतीति निर्देशक-
तत्सदप्रयोगः ^१ ॥ ८४ ॥

समेधितस्तस्य विवाहवद्धिः

पुरोधसा पुण्यकृदग्निमेण ।

प्रदक्षिणावृत्तशिखाकलापः

प्रायेण नीराजनमाततान ॥ ८५ ॥

समेधित इति—पुण्यकृदग्निमेण पुण्यकृतामग्नेभवेन अग्नेन
पुरोधसा समेधितः प्रदक्षिणावृत्तशिखाकलापः प्रदक्षिणं यथा तथा
आवृत्तज्वालासमूहः तस्य कृष्णस्य दिवाहस्य वद्धिः प्रायेण नूनं
नीराजनं आततान आरात्रिकोपचारमकरोत् ॥ ८५ ॥

आशास्य लाजाञ्जलिहोमभाजा

क्षेमाशिषा किञ्चिदशेषहृद्यम् ।

अन्योन्यमाकेकरसस्मिताक्षा-

वपश्यतामादिमदम्पती तौ ॥ ८६ ॥

आशास्येति—आदिमदम्पती आदिभवौ जायापती तौ रुक्मि-
णीमाधवौ लाजाञ्जलिहोमभाजा क्षेमाशिषा ^१ दीर्घायुरस्तु मे पतिर्जीवातु
क्षरवदशतम् (तै. मन्त्रप्रश्ने १-५-२) इति क्षेमविषयिण्या शुभवाचा अशेष-
हृद्यं सर्वेषामिष्टं, किञ्चित् ^२ दीर्घायुष्मानिति भावः, आशास्य अर्थयित्वा
अन्योन्यं आकेकरसस्मिताक्षौ आकेकरे अद्भुतरूपदर्शनादाकुञ्चित-
पुटत्वादिविकारयुक्ते सस्मिते साकूतमन्दहासानुगते अक्षिणी ग्रयोः तत्रा-
नृतौ अपश्यताम् । यस्य महाकल्पा अध्येकैकदिवसायन्ते तस्यः क्षतवर्ष-

^१ अत्र 'पुनर्निर्देशकतत्सदप्रयोगः' इति सुस्पष्टपाठेन भाव्यम्. ^२ दीर्घा-
युष्मत्त्वमिति इति, दीर्घायुष्ट्वमिति इति वाऽत्र पाठस्त्वाद.

जीवित्वप्रार्थनाऽपि किञ्चितीति सोपहासं परस्परं व्यलोकयतामित्यर्थः ।
यद्यपि लाजहोमे शतवर्षजीवित्वप्रार्थना वधूमात्रकर्तृका, लाजहोमस्य
एतदीयत्वात् मन्त्रलिङ्गाच्च, तथापि कारयितृत्वेन पत्युरपि लाजहोमे
अनुप्रवेशोऽस्तीति तावाशास्येत्युक्तम् ॥ ८६ ॥

वैलक्ष्यडोलामिव संश्रितानां

विलोचनानां ववृधे विहारैः ।

तयोरनन्यादृशवैभवाना-

मन्योन्यराजीवमधुव्रतानाम् ॥ ८७ ॥

वैलक्ष्येति—तयोः दम्पत्योः वैलक्ष्यडोलं विलक्ष्य लज्जितस्य
भावो वैलक्ष्यं लज्जा सैव डोला प्रेक्षा रागप्रहितानां दृशां पुनः पुनः
सङ्कोचापादकतया तद्गतागतकारित्वात्, तां आश्रितानां आरूढानामिव
स्थितानां, लज्जापरतन्त्राणामिति यावत्, अनन्यादृशवैभवानां अनन्या-
दृशं अनितरप्रकारं सर्वातिशायि वैभवं सौभाग्यं येषां तेषां अन्यो-
न्यराजीवमधुव्रतानां अन्योन्यस्यैव पद्मस्य अमराणां पद्मे अमरवत्
परस्परस्मिन्नासक्तिमतां विलोचनानां विहारैः ववृधे प्रवृद्धम् । भावे
लिट् ॥ ८७ ॥

परस्परं पाणिसरोजयोगा-

द्वभूवतुस्तौ पुलकाश्रिताङ्गौ ।

अस्विद्यतां च ज्वलनस्तु मन्दै-

रस्रत धूमैरधिवासमात्रम् ॥ ८८ ॥

परस्परमिति—परस्परं पाणिसरोजयोगात् पाणिग्रहणकाली-
नात् पाणिसरोजसंपर्कात् तौ दम्पती पुलकाश्रिताङ्गौ पुलकव्यास-

शरीरौ बभूवतुः । अस्विद्यतां च स्विनौ चामृताम् । ज्वलनस्तु मन्दैः
धूमैः अभियासमात्रं लाजादिहोमद्रव्यसौरभसंक्रमणमात्रं असूत जनया-
मास । स्वेदादिक^१मन्यसिद्धमिति न तदग्निना संपादनीयमासीदि-
त्यर्थः ॥ ८८ ॥

समन्त्रकं साक्षिणि हव्यवाहे
सख्योचितां सप्तपदीं भजन्तौ ।
स्वशासनेन स्वयमन्वयाता-

माचारमागन्तुकदम्पतीनाम् ॥ ८९ ॥

समन्त्रकमिति—हव्यवाहे विवाहाद्यौ साक्षिणि स्थिते समन्त्रकं
'एकमिषे' (तै. मन्त्रप्रश्ने. १-३-७) इत्यादिमन्त्रसहितं यथा तथा
^२सख्यस्योचितां सख्यसम्पादनीं "सखा सप्तपदा भव" (तै. मन्त्रप्रश्ने.
१-३-१४) इति तस्य सप्तपदीसाध्यत्वंश्रवणात् सप्तपदीं सप्तानां पदानां
समाहारं भजन्तौ तौ स्वशासनेन इत्थं कर्तव्यमिति शास्त्ररूपेण
स्वकीयनियोगेन आगन्तुकदम्पतीनां सांसिद्धिकदम्पतीनां आचारं
अन्वयातां अन्वसरताम् ॥ ८९ ॥

अन्वेतु विष्णुस्वयमित्युदीर्य
प्रियां पराधीनं ह्वानुगच्छन् ।
जायापतीनां जगदुद्भवानां

^३भव्यां दशां भावयति स्म नाथः ॥ ९० ॥

अन्वेत्विति—विष्णुः स्वयमन्वेतु इत्युदीर्य "एकमिषे विष्णु-
स्त्वाऽन्वेतु" (तै. मन्त्रप्रश्ने. १-३-७) इत्यादिमन्त्रमुच्चार्य पराधीनः
विधिपरतन्त्र इव प्रियामनुगच्छन् नाथः जगदुद्भवानां जगदुद्भूतानां
जायापतीनां भव्यां योग्यां दशां अग्निपरिक्रमणावस्थां भावयति स्म

^१मन्यतस्सिद्ध-अ. ^२सख्यस्योचितां-क. ख. ग. घ. ^३भाव्यां-ख.

अभिनयति स्म । अन्वेतु विष्णुरिति मन्त्रार्थानुवादेन मन्त्रः प्रकृते सार्वक आसीदिति दर्शितम् ॥ ९० ॥

आत्मानमेव स्वयमग्निरूपं

परिक्रमैः पर्यचरत्स देवः ।

विश्वस्य बाह्यान्तरनित्यवृत्त्या

न कर्म कर्ता च ^१ न कर्म एषः ॥ ९१ ॥

आत्मानमिति—स देवः अग्निरूपं अग्निशरीरकमग्न्यन्तर्यामिणं आत्मानं स्वयमेव परिक्रमैः प्रदक्षिणैः पर्यचरत् पर्यचरति स्म । ^२एष एव विश्वस्य जगतः बाह्यान्तरनित्यवृत्त्या बहिःप्रदेशे अन्तःप्रदेशे चानिष्टं वर्तमानतया न कर्म कर्ता च, बहिरन्तश्च सर्वत्र व्याप्य वर्तमानो हि न केन चित् प्रदक्षिणीकर्तुं शक्यते, न च किञ्चित् प्रदक्षिणीकरोति । गगनादिवत् । ^३एवकारो द्योतनार्थः, य एवंभूतः स एव परिक्रमैः पर्यचरदिति ॥ ९१ ॥

प्रदक्षिणेन क्रमणेन ताम्भ्यां

दत्तार्चनो दिव्यवधूवराभ्याम् ।

नूनं तथाऽऽर्च्य विधूर्णनेन

स्वान्तः स्थितौ बहिरपि स्वयं तौ ॥ ९२ ॥

प्रदक्षिणेनेति—ताम्भ्यां दिव्यवधूवराभ्यां अप्राकृतवधूवराभ्यां

^१अत्र मूले 'य एष एव', इति पाठस्स्यात्. ग्रन्थाक्षरमुद्रितमूलकोशे ख कोशे च 'य एव एषाम्' इति पाठे दृश्यते. झ-कोशपरिदृश्यमानम्याख्यापर्यालोचन-वाऽत्र 'एषां' इत्यस्य स्थाने येषामिति पाठस्स्यादिति संभाव्यते । तथाचास्मिन् पाठे य एव विश्वस्य बाह्यान्तरनित्यवृत्त्या येषां न कर्म न कर्ता च स देवः स्वयमेव अग्निरूप-मात्मानं (तैः) परिक्रमैः पर्यचरदित्यन्वय इति प्रतिभाति. ^२व्याख्यायाः अन्त्येन 'य एष एव' इति पाठ उचितः. 'यः कृण्व एव विश्वस्य बाह्यान्तरनित्यवृत्त्या बाह्या-भ्यन्तरभागयोस्सदा वर्तमानतया येषां प्रदक्षिणानां न कर्म, न च कर्ता' इति झ-कोशे पाठः. ^३एवकारो विरोधात्कारणोत्तनार्थः—अ.

प्रदक्षिणेन क्रमणेन दत्तार्चनः कृतपूजनः वह्निः स्वयमपि स्वान्तः स्थितौ
अन्तर्यामितया स्वाभ्यन्तरे स्थितौ तौ विधूर्णनेन ज्वालायाः प्रदक्षिणा-
वृत्त्या नूनं तथा प्रदक्षिणक्रमणैः आनर्धे अर्चति स्म । महत्तरैः पूजि-
तस्य तथैव सद्यः प्रतिपूजनं युक्तमिति भावः ॥ ९२ ॥

तस्यास्सलीलं चरणारविन्दं

कामी गृहीत्वा करपङ्कजाभ्याम् ।

आस्थापयद्यां दृषदं मुकुन्दः

साऽभूत्स्वयं मौलिमणिः श्रुतीनाम् ॥ ९३ ॥

तस्या इति—कामी कामुकः मुकुन्दः तस्याः चरणारविन्दं
करपङ्कजाभ्यां सलीलं गृहीत्वा यां दृषदं आस्थापयत् “आतिष्ठेममश्मा-
नम्” (तै. मन्त्रप्रश्ने. १-५-१) इति मन्त्रेण यमश्मानमारोहयत्,
आरूपपूर्वस्तिष्ठतिरारोहणार्थः, “आतिष्ठेममश्मानम्” (तै. मन्त्रप्रश्ने.
१-५-१) इति मन्त्रे आतिष्ठेत्यस्य स्थाने आरोहेति छान्दोग्यपाठदर्शनात्
“महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपम्” इति प्रयोगाच्च, (रघुवंशे. ६-७२) सा
दृषत् स्वयं श्रुतीनां मौलिमणिः किरीटरत्नं अभूत् । लक्ष्मीचरणसंपर्क-
महिम्ना दृषदपि उपनिषदां श्लाघनीयाऽभूदित्यतिशयोक्तिः ॥ ९३ ॥

यदत्र कर्मण्ययथाकृतं त-

त्स्विष्टं क्रियादग्निरिति ब्रुवाणः ।

स्वतेजसा भावितविश्वतेजाः

स्वाहासत्त्वं देवमुपास्त देवः ॥ ९४ ॥

यदत्रेति—स्वतेजसा भावितविश्वतेजाः स्वभासा सम्पादित-
निलिलप्रकाशः “तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” (श्वेताश्व. ६-१४.
मुण्डक. २-२-१०) इति श्रुतेः, देवः कृष्णः अत्र कर्मणि यत् अयमा-
कृतं न्यूनातिरिक्ततया कृतं तत् अग्निः स्विष्टं क्रियात् सुष्ठु अन्यून-

नतिरिक्तामिष्टं धागं करोत्विति ब्रुवाणस्सन् स्वाहासत्त्वं स्वाहा अभिप्रिया
 "स्वाहाऽऽमेयी च तत्प्रिया" इति यादवः, तस्यास्सखायं देवं अग्निं
 उपास्त उपासितवान् । "यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचम्" इति मन्त्रेण
 स्विष्टकृष्णागं कृतवानित्यर्थः । ^१ इष्टमिति यजघातोः भावे कः ॥९४॥

रामस्य सीतेव रमेव विष्णो-

रमुष्य भूयास्त्वमिहैकपत्नी ।

इत्पूचिषो यादववृद्धदारान्

प्रीताशया प्रैक्षत सा सनाथा ॥ ९५ ॥

रामस्येति—रामस्य सीतेव विष्णोः रमेव च अमुष्य कृष्णस्य
 त्वं इह जगति एका मुख्या प्रियतमा पत्नी भूयाः भवतात् इत्पूचिषः
 यादववृद्धानां उग्रसेनादीनां दारान् सनाथा कृष्णसहिता सा प्रीताशया
 प्रीतमानसा सती प्रैक्षत प्रेक्षणेनानुगृहीतवती ॥ ९५ ॥

वरेण वन्द्येन सुरासुराणां

मङ्गल्यसीमान्तभुवा च वध्वा ।

समीक्षिता ब्रह्मसुतस्य पत्नी

सर्वैरभूत्सादरदर्शनीया ॥ ९६ ॥

वरेणेति—सुरासुराणां वन्द्येन वरेण मङ्गल्यसीमान्तभुवा
 मङ्गलानामुत्कर्षविश्रान्तिभूम्या वध्वा च समीक्षिता विवाहसमये दृष्टा
 ब्रह्मसुतस्य वसिष्ठस्य पत्नी अरुन्धती सर्वैरपि वधूचरैः सादरदर्शनीयाऽ-
 मूत् कृष्णसक्मिणीभ्यां दृष्टेत्यस्मादेव ^२पुण्या मङ्गल्यकारिणीति सबहु-

^१ इष्टमिति—यजघातोर्भावे कप्रत्यये तस्य क्त्वात् 'वन्तिस्वपियजादीनां
 किति' (पा. सू. ६-३-१५) इत्यनेन अकारस्य संप्रसारणेन इकारे 'संप्रसारणाच्च'
 (पा. सू. ६-१-१०८) इति पूर्वरूपैकादेशे 'वक्षप्रसज' (पा. सू. ८-२-३६) इत्यादिना
 अकारस्य घत्वे 'हुना हुः' (पा. सू. ८-४-४९) इति तकारस्य टकारे च इष्टमिति रूप-
 सिद्धिः. ^२ पुण्य-अ.

^१मानं द्रष्टव्याऽमृत । सुरासुराणां न शाश्वतिको विरोधः, किन्तु राज्ञामिव तत्तत्कार्य^२विशेषप्रयुक्त इति न^३ द्वन्द्वैकवद्भावप्रसङ्गः ॥ ९६ ॥

तदेकभावा 'तमनन्यभावं

नाथप्रिया नाथमनुव्रजन्ती ।

अभीष्टसिद्धेरधिदेवतेयं

यद्वा सवित्रीति यथार्थमूचे ॥ ९७ ॥

तदेकेति—^४तदेकः तदभिन्नः कृष्णमयो भावो यस्यास्सा तथोक्ता नाथप्रिया नाथस्य प्रेयसी अनन्यभावं वनिजान्तरविमुखभावं तं नाथमनुव्रजन्ती अरुणवतीदर्शनादिष्वनुवर्तमाना सा रुक्मिणी इयं अभीष्टसिद्धेः ^५पत्युरभिलषितसिद्धेः अधिदेवता ^६अभिष्टात्री देवता, यद्वा सवित्री अभीष्टसिद्धेर्जननी चेति यथार्थं ^७यथा तथा ऊचे उक्ता, द्रष्टृजनैरिति शेषः । यथार्थमित्यस्य महालक्ष्म्या वस्तुत एव सर्वप्रकारभगवन्मनोरथपरिपूरकत्वादिति हृदयम् ॥ ९७ ॥

कृताशिषं कृष्णगृहेश्वरीं तां

पुरोधसा पुण्यमनोरथेन ॥

सकौतुकां कौतुकिनस्सुरत्नै-

रभ्यर्चयामासुरमात्यवृद्धाः ॥ ९८ ॥

कृताशिषमिति—पुण्यः पवित्रः मनोरथो यस्य तेन विहितैक-

^१मानं दृष्टा-घ. ^२विशेषे-क. ख. ग. ^३येषां न विरोधः शाश्वतिकः' (पा. सू. २.४.९) इत्यनेन अहिनकुलमित्यादौ शाश्वतिकविरोधस्थल एव द्वन्द्वैकवद्भावविधानात् देवासुराणां अमृतादिनिमित्तकमेव वैरं न त्वहिनकुलविज्यातिवैरमिति नात्र द्वन्द्वैकवद्भावप्रसङ्ग इत्यर्थः. ^४'तदनन्य' इति अ-कोशादन्यत्र पाठोऽभिमतो दृश्यते. ^५तदेकः इति अ-कोशादन्यत्र न दृश्यते. ^६सिद्धेरित्यन्तं, अ-कोशादन्यत्र न दृश्यते. ^७देवतेत्यन्तं अ-कोशादन्यत्र न दृश्यते. ^८तथेत्यन्तं अ-कोशादन्यत्र न दृश्यते.

रुचिना पुरोषसा पुरोहितेन कृताशिवं कृताशीर्वादां सकौतुकां
कौतुकेन प्रतिसरसूत्रेण सहितां “कौतुकं विषयाभोगे हस्तसूत्रे कुतूहले”
इति यादवः, कृष्णगृहेश्वरीं कृष्णस्य गृहिणीं तां रुक्मिणीं कौतुकिनः
सहर्षाः “कौतुकं त्वभिलाषे ^१ स्यादुत्सवेनसहर्षयोः” इति विश्वः,
अमात्यवृद्धाः मन्त्रिवृद्धाः सुरत्नैः उत्तमरत्नैः यौतकरूपैः अभ्यर्चयामासुः।
ईश्वरीमिति ^२ ईशभातोः औणादिके वरदि टित्वात् ङीप् ॥ ९८ ॥

मनुष्यतां मानयतो विहारैः

स्वामेव देवीमुपयच्छतस्ते ।

समेधतां मङ्गलमित्युच्यन्तः

सत्याशिषस्तं मुनयश्शंसुः ॥ ९९ ॥

मनुष्यतामिति—विहारैः क्रीडाभिः मनुष्यतां मानयतः
पूजयतः स्वयं परिग्रहेण ^३ बहुकुर्वतः ‘मान पूजयाम्’ (चुरादि. १७१०)
इति चौरादिको धातुः, स्वां सतीं स्वकीयामेव सतीं देवीं उपयच्छतः
परिणयतः ते तव मङ्गलं समेधतां संवर्धयामिति उच्यन्तः ‘इच्छन्तः
इच्छापूर्वं वदन्त इति यावत्, सत्याशिषः अमोघासीर्वादाः मुनयः
शशंसुः तुष्टुवुः ॥ ९९ ॥

^१ कौतुकं त्वभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः ।

परंपरासमायातमत्रले च कुतूहले ॥

इति विश्वकोशे दर्शनादत्र ‘स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः’ इति द्रुहपाठेन भाष्यम्. ^२ ईश
भातेरिति—यथाप्रयोगमुष्णदयः प्रकृत्यन्तरेभ्योऽपि बहुलग्रहणाद्भवन्तत्यभ्युपगमने
‘अग्नेतेराशुर्कर्मणि’ (ज. सू. ५३५) इत्यनेन अग्नेतेर्विहितोऽपि वरद् ईशते-
रपि भवतीति भावः. ^३ बहु-स्व. ^४ वश कान्तौ—(अददि. १०८) ‘कान्ति-
रिच्छा’ इति वशधातेरिच्छार्थकत्वस्य शान्तिर्कैरभ्यनुज्ञानादिच्छन्त इत्यर्थो लभ्यते ।
वशधातोः लट्शत्रादेशे ‘सार्धधातुकमपित्’ (पा. सू. १-२-४) इत्यनेन शतुर्वित्त्वात्
‘प्रहिज्यावयिष्यधिवटि’ (पा. सू. ६-१-१६) इत्यादिना वकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे
च उच्यन्त इति रूपं सिध्यति.

प्रदाय ताभ्यामुपदास्समीचीः

प्रत्यागतास्त्वानि गृहाणि पौराः ।

आश्वापतीनां विभवादनूनां

तत्रैव ते सम्पदमन्वभूवन् ॥ १०० ॥

प्रदायेति—ताभ्यां दम्पतीभ्यां समीचीः उत्तमाः उपदाः
उपहारान् प्रदाय स्वानि गृहाणि प्रत्यागताः पौराः तत्रैव स्वस्वगृहेष्वेव
आश्वापतीनां दिक्पतीनां विभवात् ऐश्वर्यात् अनूनां आविकला^१ सम्पदं
अन्वभूवन् । उपहारप्रदानप्रीतयोस्तयोस्सङ्ख्यात् पौराणां गृहेषु महती
सम्पत् सन्निदध इत्यर्थः ॥ १०० ॥

स्त्रीपुंसनाम्ना बहुधा विभक्तं

विश्वं यथोरेव विभूतिमाहुः ।

नयो जहौ द्वारवतीं न ताभ्या-

मङ्गीकृतामादिमदम्पतीभ्याम् ॥ १०१ ॥

स्त्रीपुंसेति—स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ 'अचतुर' (पा.सू.५-४-७७)
इत्यादिना निपातः, स्त्रीपुंसाविति नाम्ना न्यपदेशेन बहुधा सुरनर-
तिर्यगादिवहुप्रकारेण विभक्तं विश्वं यथोरेव विभूतिमाहुः, ^२पराक्षरा-
दयो महर्षय इति शेषः, ताभ्यां आदिमदम्पतीभ्यां अङ्गीकृतां
द्वारवतीं नयः नीतिः न जहौ न तत्याज । ताभ्यामधिष्ठितत्वाद्
द्वारवती सदा स्वत एव नीतिमत्यासीदित्यर्थः ॥ १०१ ॥

^१सकलां—स्त्र. ^२पराक्षरादय इति—

'देवतिर्यग्भूजेषु पुंनामा भगवान् हरिः ।

स्त्रीनाम्नी लक्ष्मीर्मेत्रेय नानयोर्विद्यते परम् ॥ (विष्णुपुराणे. १-८-३५)

इति पराक्षरादिभिरभिधानादित्यर्थः ।

वधूसखे तत्र जगन्निवासे
 वसत्यमर्यादगुणानुभावे ।
 तस्मिन्निवासीदनपायभावा
 तस्यां नगर्यामपि रुक्मिणीश्रीः १०२ ॥

वधूसख इति—वध्वा रुक्मिण्याः सख्यौ सुखेति अमर्याद-
 गुणानुभावे अनवधिकगुणप्रभावे जगतां निवासे कृष्णे तत्र द्वारकायां
 वसति सति रुक्मिणीरूपा श्रीः तस्मिन् कृष्ण इव तस्यां नगर्यामपि अनपा-
 यभावा स्थिरभावा आसीत् । नगरीपक्षे भावस्तत्ता, कृष्णपक्षे लीलाऽ-
 मिप्रायस्तत्ता वा । ^१संरुक्मिणीकिमगवन्निवासमहिम्ना सा नगरी सदा
 परिपुष्टाऽशुदित्यर्थः ॥ १०२ ॥

तस्याः कटाक्षैर्विहिताभिषेकः
 तद्बाहुना कल्पितकण्ठमाल्यः ।
 अवाप शोभामधिकां मुकुन्दः
 सौभाग्यसिंहासनसार्वभौमीम् ॥ १०३ ॥

तस्या इति—तस्याः रुक्मिण्याः कटाक्षैः विहिताभिषेकः कृत-
 स्नानः, तया सदैव रागाग्निरिक्ष्यमाणः, तद्बाहुना तस्या भुजेन कल्पित-
 कण्ठमाल्यः रचितकण्ठसङ्कतोपगूहनः मुकुन्दः सौभाग्यसिंहासनसार्व-
 भौमीं सुभगस्य चक्षुष्यस्य भावस्तौभाग्यं तदेव सिंहासनं तस्य सार्व-
 भौमीं अस्त्रण्डेश्वरीं, निरतिशयचक्षुःप्रियतावहामिति यावत्, अधिकां
 कौकिकस्नानमाल्यादिशोभातिशायिनीं शोभां अवाप । सार्वभौमीति

^१अत्र 'चक्रहस्तनिवास' इति क-कोशादन्यत्र पाठो दृश्यते.

^१ सर्वभूमिशब्दादीश्वरायै अण्प्रत्ययः । ^२ अनुशक्तिकादित्वात् ^३ सौभाग्य-
पदवतुभयपदवृद्धिः ॥ १०३ ॥

कदम्बगोलश्रियमाक्षिपन्तं

कन्दर्परूपोदयपूर्वरूपम् ।

प्रियापरिष्वङ्गरसेन धन्यं

प्रीताशयो बह्वमतात्मदेहम् ॥ १०४ ॥

कदम्बेति—कदम्बगोलश्रियमाक्षिपन्तं रोमाञ्चोद्गमात् कदम्ब-
मुकुलशोभां तिरस्कुर्वन्तं अत एव कन्दर्परूपोदयपूर्वरूपं ^४कन्दर्पस्य रूपं
वपुस्सौन्दर्यं वा “अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यं ^५वपुष्व-
श्लोकशब्दयोः” इति केशवः, तदुदयस्य तज्जन्मनः ^६प्राभूपं, तज्जन-
नोन्मुखं कारणमिति यावत्, सर्वत्र रोमाञ्चोद्गमेन रोमकूपेषु अङ्कुर-
जननोन्मुखीदिवत् बृंहणात् प्रतिरोमकूपं एकैकमन्मथरूपजननोन्मुख-
सत्कारणत्वमारोप्यते निरतिशयसौन्दर्याभिव्यक्तये । सदा रोमाञ्चोद्गमे
हेतुगर्भं विशेषणं—प्रियापरिष्वङ्गरसेन रुक्मिणीपरिरम्भजनितेना-
नन्देन धन्यं कृतायै आत्मदेहं स्वशरीरं प्रीताशयस्तन् बह्वमत बहु

^१ सर्वभूमीत्यादि—‘सर्वभूमिप्राथिव्यभ्यां’ (पा. सू. ५-१-४१) इत्यतः सर्व-
भूमीत्याद्यनुकृत्या ‘तस्येश्वरः’ (पा. सू. ५-१-४२) इत्यनेन ईश्वरेऽर्थे सर्वभूमिसन्हा-
दण् प्रत्यय इति भावः, ^२ अनुशक्तिकादित्वात् इति—‘अनुशक्तिकादीनां च’ (पा. सू.
७-३-२०) इति सूत्रेण सर्वभूमिशब्दस्य अनुशक्तिकादिगणप्रविष्टत्वाभ्युपगमेन पूर्वोत्तर-
पदयोरेकभयोरादिभूतयोरकारोकारयोर्बुद्धौ अण्प्रत्ययत्वात् ‘दिङ्गणम्’ (पा. सू. ४-१-१५)
इत्यादिना स्त्रियां ङीप् च सार्वभौमीशब्दः सिध्यतीति भावः, ^३ सौभाग्यपदवृद्धि-
समयपदवृद्धिमात्रेऽयं दृष्टान्तः, न त्वनुशक्तिकादित्वांशेऽपि । सौभाग्यशब्दे तु सुमग-
शब्दाङ्गावार्थे ष्यणि ‘द्वद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च’ (पा. सू. ७-३-१९) इत्यनेनैव
तत्र पूर्वोत्तरपदयोर्बुद्धिनिधानादिति बोध्यम्, ^४कन्दर्परूपं—छ. ^५‘वपुष्वु श्लोक’
इति षाठ्स्साधुः । एवमेव केशवीयनानावर्णवसंक्षेपकोशे यक्षरकाण्डे दृश्यते च,
^६पूर्वरूपं—छ.

यथा तथा मनुते स्म । अमतेति “मनु अवबोधने” (तनादि १४७२)
इति धातोः लुङ् ‘तनादिभ्यस्तथासोः’ (पा. सू. २-४-७९) इति
वैकल्पिकस्सिचो लुक् । ‘अनुदात्तोपदेश (पा. सू. ६-४-३७) इत्यादिना
अनुनासिकलोपः ॥ १०४ ॥

तां प्राप्य कृष्णः प्रभुतामिव स्वां

मनःप्रसूतेरिव मन्त्रसिद्धिम् ।

आसीदभीतैस्सहसाऽभिगम्यो

मित्त्रैरमित्त्रैरपि सापराधैः ॥ १०५ ॥

तामिति—कृष्णः स्वां स्वकीयां प्रभुतां प्रभुत्वशक्तिमिव
स्थितां मनःप्रसूतेः मनसिजस्य मन्त्रसिद्धिं कृष्णवशीकरणमन्त्रस्य फल-
दानवशामिव च स्थितां तां प्राप्य मित्त्रैः लुहद्भिः सापराधैः अमित्त्रैः
शत्रुभिः अभीतैस्सद्भिः सहसा अतर्कितं अभिगम्य आसीत् । पुरुषकार-
रूपलक्ष्मीसन्निधिर्महिम्ना नित्यप्रसन्नतया मित्रवदेव सद्यः कृतापराधानां
रिपूणामप्युपसर्पणीय आसीदित्यर्थः । अत्र प्राप्याभिगम्य इति प्राप्त्य-
भिगमनक्रिययोः भिन्नकर्तृकत्वेऽपि कर्मणि लकारवाच्ये सति तत्कर्तृक-
क्रियया क्त्वाप्रयोगस्य “सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य मुच्यते ब्रह्महृत्यया”
इत्यादौ दर्शनात् तादृशस्थले मीमांसकैः साधुत्वसमर्थनाच्च प्राप्येति
व्यपस्साधुत्वमनुसंधेयम् ॥ १०५ ॥

श्रीवत्ससंस्थानजुषा प्रकृत्या

स्थानेन चिह्नेन च लक्षणीयौ ।

दृष्टावभीष्टं भजतां ददाते

जगत्पती तानिह दम्पती द्वौ ॥ १०६ ॥

श्रीवत्सेति—श्रीवत्ससंस्थानजुषा श्रीवत्साकारभाजा प्रकृत्या

जगन्मूलप्रकृत्यैव स्थानेन चिह्नेन च लक्षणीयौ दृश्यौ,
^१ श्रीवत्सारूपो भगवद्वक्षस्थलरोमावर्तविशेषो मूलप्रकृतिरूप इति
 श्रीविष्णुपुराणे प्रतिपादितम्, स च भगवद्वक्षोगताया लक्ष्म्याः
 स्थानं, भगवतः चिह्नम्, अतः स्थानस्य चिह्नस्य च
 रुक्मिणीमाधवयोः यथाकममन्वयः, जगत्पती जगतां स्वामिनौ तौ
 दम्पती द्वौ इह मूलोके दृष्टौ सन्तौ भजतामभीष्टं ददाते दत्तवन्तौ ।
 दाम् भातोः (जुहोत्यादि १०९१) लिङात्मनेपदद्विवचनम् । भजता-
 मिति सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी । मूलोकेऽप्येतादृशं भाग्यं ^२कदा
 चिदासीदित्यद्भुतं सूचयितुमिहेत्युक्तम् । यद्वा-ददाते अद्यापि वितरत
 इत्यर्थः । आस्मिन् पक्षे लङात्मनेपदद्विवचनम् । ^३भजतामिति दृष्टाविति च
 समाधिदृष्ट्या तपोवलेन वा अर्चावताररूपेण वा दृष्टावित्येतत्परम् ।
 इहेति च कृत्स्नजगत्परमिति विशेषः । अत्र भजतामिति भजघातोरुभ-
 यपादिनः 'सत्प्रत्यययोगेन अकर्तृगामिक्रियाफलद्योतकेन ^४परार्थं भजतां
 तदभीष्टमपि प्रयच्छत इति गम्यते । स्वार्थं भजतामभीष्टसिद्धिस्तु तत्
 एव कैमुतिकन्यायेन सिध्यति । ^५तदा ददाते इत्युभयपादिनः आत्मने-
 पदप्रयोगो भक्तगतस्थापि दानक्रियाफलस्य ^६दातृगतत्वरोपेणेति । तेन
 भक्तगतेऽपि फले स्वकीयत्वाभिमानव्यञ्जनात् तयोर्मतेषु निरतिशयं
 वात्सल्यं व्यज्यते । दम्पती इति द्विवचनेनैव द्वित्वे सिद्धेऽपि द्वाविति
 विशेषणेन तौ द्वावेव एवमतिवात्सल्येन भक्तसंरक्षकौ, नान्य इति
 परिसङ्ख्या व्यज्यते । तयोरतिवात्सल्ये निदानं जगत्पती इत्यनेन प्रति-
 पाद्यते । स्वामित्वं ^७स्वकीयेषु वस्तुषु वात्सल्यमुदीपयतीति भावः । जगत्-

^१अत्र 'श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्ते च समाश्रितम् । प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते
 गदास्त्रेण माधवे ॥' (वि. पु. १-२२-६८) इति प्रमाणं बोध्यम्. ^२कदा आसीदि-
 त्यद्भुतं-क. ख. ग. घ. ^३ताविति दृष्टाविति च-क. ख. ग. घ. ^४प्रत्ययेन-
 क. ख. ग. घ. ^५परार्थं भजतां अभीष्टमपि प्रयच्छत इति-घ. ^६तथा-घ.
^७दातृगतत्वादेवेति-घ. ^८स्वकीयवस्तुषु-क. ख. ग. घ.

तित्वमेवोपपादयितुं श्रियस्तेत्यादिविशेषणेन जगन्मूलप्रकृतेः स्थानचिह्न-
भावेन तच्छेषत्वोक्त्या परभावः ^१प्रख्यापितः ॥ १०६ ॥

न ते मनुष्या न च देवतास्ते
प्रायेण तावेव तथाभवन्तौ ।

यैरेवमन्योन्यविभूषितं तत्
द्वन्द्वातिगं द्वन्द्वमवैशि धन्यैः ॥ १०७ ॥

न त इति—धन्यैः ^२पुण्यवृद्धिभिः यैः जनैः अन्योन्यविभूषितं अनु-
रूपसौन्दर्यादिमत्तया अन्योन्येनालङ्कृतं द्वन्द्वातिगं शीतोष्णादिद्वन्द्वमति-
क्रान्तम्, अतिपूर्वकात् गमेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ (वा २० १६) ^३इति
रूप्य प्रत्ययः, द्वन्द्वं मिथुनं एवं उक्तविवाहाद्यावस्थाविशिष्टं अवैशि
अवैक्षितम्, कर्मणि लुङ्; ते मनुष्या न भवन्ति । ते देवताश्च न भवन्ति ।
प्रायेण नूनं तथाभवन्तौ द्रष्टृजनरूपेणापि संपद्यमानौ तौ रुक्मिणी-
वासुदेवावेव । अन्येषां तद्दर्शनभाग्यं न सम्भवतीति भावः । ^४द्वन्द्वं युष्मं
च मोक्षादिमिथुनं कलहो रहः’ इति यादवः ॥ १०७ ॥

अथ समुदितहर्षैरादृतो मन्त्रिवृद्धैः

सुरपतिदयिताभिः स्तूयमानापदानः ।

रुक्मिमिव निरपायां रुक्मिणीं प्राप्य हृष्यन्

यदुपतिरधिचक्रे धायजूकाधिकारम् ॥ १०८ ॥

अथेति—अथ अनन्तरं समुदितहर्षैः स्वामिमहोत्सवा-
दुत्पन्नसन्तोषैः मन्त्रिवृद्धैः आदृतः श्लाघितः सुरपतिदयिताभिः अप्सरोभिः
स्तूयमानापदानः स्तूयमानपराक्रमः “अपदानं पराक्रमः” इति वैज-

^१ प्रतिपादितः—क. ख. ग. घ. ^२ ‘पुण्यवृद्धिः’ इति ‘पुण्यवृद्धिः’ इति व.
मूलानुरूपं विवरणमिति भाति. ^३ ‘इति उपलब्धः’ इति पाठस्तथा. ^४ अथ ‘द्वन्द्वं
युष्मं हिमोष्णादिमिथुनं कलहो रहः’ इति पाठः स्वाद ।

यन्ती, निरपायां स्थिरां रुचिं स्वस्य कान्तिमिव स्थितां रुक्मिणीं
प्राप्य तुष्यन् यदूनां पतिः कृष्णः यायजूकाधिकारं इज्याशीलाना-
मधिकारं वागानुष्ठानं अधिचक्रे आरेमे । अधिपूर्वः करोतिरारम्भार्थः ।
अत्र क्रियाफलस्य शिष्टाचारप्रमाणकलोकानुग्रहस्य अकर्तृगामित्वेऽपि
कर्तृगामित्वारोपेणात्मनेपदम् । यद्वा मनुष्याधिकारेषु यागेषु
मनुष्यभावाभिनयादधिकारमधिचक्रे, न पराजिग्ये, सेह इत्यर्थः ।
अस्मिन् पक्षे “अधेः प्रसहने” (पा. सू. १-३-३३) इति सूत्रा-
भित्यमात्मनेपदम् । तत्र ‘प्रसहनमपराजयः, परजये^१ शक्तसमक्रियया
तदभावः क्षमापर्यवसायी, इति व्याख्यातं धातुवृत्तौ । (तनादि. २७५
पृ.) तथा भारविप्रयोगोऽपि—

“^२ भवादृशाश्वेदधिकुर्वते परानिराश्रया हन्त इता मनस्विता” ॥

(किराता. १-४३) इति । मालिनीवृत्तम् । “ननमवययुतेयं मालिनी
भोगिलोकैः” (वृत्तरत्नाकरे. ३-८७) इति लक्षणात् ॥ १०८ ॥

^१ अत्र ‘शक्तस्य क्षमया तदभावः’ इति पाठस्तमुचित इति भाति । अत एव
माधवीयधातुवृत्तौ कुब्धातुप्रक्रियानिरूपणानसरे ‘प्रसहनमभिभवः, अपराजयो वा ।
अपराजयश्च पराभिभवे शक्तस्य क्षमयैव यस्तदभावस्त्वः’ इत्युक्तं दृश्यते.
^२ अत्र ‘भवादृशाश्वेदधिकुर्वते रति’ इति मल्लिनाथसुभिया पाठोऽभ्युपगम्य ‘प्रसहनं
परिभवः’ इति काशिकाग्रन्थमनुसृत्य रतिं संतोषं अधिकुर्वते स्वीकुर्वते इति व्याख्याय
“यद्यप्यत्र प्रसहनस्यासंगतैः ‘अधेः प्रसहने’ (पा. सू. १-३-३३) इत्यात्मनेपदं
न भवति, तथाऽप्यस्याकर्त्रभिप्रायविवक्षायामेव प्रयोजकत्वात्कर्त्रभिप्राये ‘स्वरित-
यितः’ (पा. सू. १-३-७२) इत्यात्मनेपदं प्रसिद्धम्” इति निर्वाहः कृतः । अत्र ल्य-
दीक्षितप्रवरप्रत्ययपर्यालोचनायां तु ‘अधिकुर्वते परान्’ इति तत्र पाठात् ‘भवादृशा
अपि निकारं प्राप्य परान् यदि सहन्ते’ इत्यर्थाभ्युपगमात् ‘अधेः प्रसहने’
(पा. सू. १-३-३३) इत्यात्मनेपदेनैव प्रयोगनिर्वाहो भवतीत्याकल्पते । तथा विशा-
माधवीयव्याख्यायामप्येतत्पाठ्यभिप्रायेणैव “परानधिकुर्वते ‘अधिरीक्षरे’ (पा. सू.
१-४-९७) इति कर्मप्रववनीयसंज्ञा, शत्रूरीक्षरीकुर्वते इत्यर्थः” इति प्रकरणान्त-
रेणापि व्याख्यातं दृश्यते.

सुभगमुपलबिम्बे शातकुम्भेऽपि रत्नं
 कनति विपिनभागे कालकण्ठेऽपि गङ्गा ।
 वशिकनृपगृहे सा वासुदेवेऽप्यदीव्यत्
 न हि भवति विशेषः क्वापि नित्योन्नतानाम् ॥ १०९ ॥

सुभगमिति—रत्नं उपलबिम्बे पाषाणप्रतिभायां, “ बिम्बोऽस्त्री
^१मण्डलं संघे प्रतिमानुसलक्ष्मसु ” इति यादवः, शातकुम्भे
 सुवर्णेऽपि सुभग चक्षुष्यम् । गङ्गा विपिनभागे काननप्रदेशे कालकण्ठे
 शिबेऽपि कनति दीप्यते । एवं सा रुक्मिणी वशिकनृपगृहे ^२तुच्छ-
 भीष्मकस्य राज्ञो गृहे “ वशिकं तुच्छरिक्तके ” इत्यमरः, वासु-
 देवेऽपि अदीव्यत् अघोतत । नित्योन्नतानां सदा स्वत एव उत्कृष्टानां
 क्वापि आश्रयविशेषे विशेषः न्यूनाधिकभावभेदो न भवति हि ।
 अत्रोपमानोपमेयवाक्येषु सुभगं कनति अदीव्यदिति शब्दानां एकार्थ-
 पर्यवसायितया प्रतिवस्तूपमालङ्कारः, न हि भवतीत्यादौ सामान्येन विशेष-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्चेति तयोः परस्परानु ^३प्राणितत्वेन सङ्गरः ।
 मालिनी ^४वृक्षम् ॥

^५ इति श्रीभरद्वाजकुलतिलक-विश्वजिद्यादि-धीरजराजाध्वरिवरसुनुना

अप्ययदीक्षितेन विरचिते यादवाभ्युदयव्याख्याने

त्रयोदशः सर्गः ॥

^१ ‘मण्डलसमप्रतिभा’ इति सुश्रितवैजयन्त्यां पाठ उपलभ्यते. ^२ तुच्छे
 भीष्मकस्य-सू. ^३ प्राणितत्वेन तयोः-क. ^४ वृत्तेतत्-सू. ^५ इति
 विश्वजिद्यादि-क. सू. ग.

चतुर्दश स्तर्गः

अथ ब्रान्धवतीसत्यभामापरिणयनोपो^१द्धातं स्यमन्तकोपाख्यान-
मारभते—

अथैकदा रोषसि पश्चिमोदधे-

रदभ्रसत्राजितभक्तियन्त्रितः ।

त्रयीमयश्चन्द्रसमीकृतद्युतिः

प्रसेदिवान् प्रादुरभूदिवाकरः ॥ १ ॥

अथेति—अथ रुक्मिणीविवाहान्तमगवल्लीलनन्तरं एकदा
कदाचित् पश्चिमोदधेः रोषसि तीरे अदभ्रसत्राजितभक्तियन्त्रितः अनल्पया
सत्राजिताख्यस्य यादवस्य भक्त्या वशीकृतः आराधितः अत एव
प्रसेदिवान् प्रसन्नः त्रयीमयः^२ वेदत्रयमयः दिवाकरः चन्द्रसमीकृतद्युतिः
चन्द्रसदृशीकृतदीप्तिस्सन् सामीप्याद्भक्तस्य तापो मा भूदिति अनुष्णीकृत-
दीप्तिस्सन् प्रादुरभूत् प्रादुर्भूतः । “स्तोकाल्पक्षुल्लकात्सूक्ष्मं सूक्ष्मं
दभ्रं कृशं तनु” इत्यमरः । ^३वंशस्थवृत्तमेतत् । “जतौ तु वंशस्थ-
मुदीरितं वरौ” (वृत्तरत्नाकरे. ३-४६) इति लक्षणात् ॥

अनल्पतेजोनिधिमप्रमाद्यतां

प्रसूतिमिष्टस्य धनस्य भूयसाः ।

स्वकण्ठलग्नं द्युमणिः स्यमन्तकं

महामणिं भूमिभृते वरं ददौ ॥ २ ॥

अनल्पेति—द्युमणिः दिवः गगनस्य मणिः सूर्यः “दिव
उत्” (पा. सू. ३-९-१३१) इत्युत्त्वम्, अथवा द्युशब्दः

^१ द्वातस्यमन्त-क. ख. ग. घ. ^२ वेदमयः-क. ख. ग. घ.

^३ वंशस्थवृत्तम्—क. ख. ग. सर्गेऽस्मिन् वंशस्थवृत्तम्-अ.

१ उकारान्त आकाशपरो दिवसपरो वा, “आकाशे दिवसे च शुः”
इति यादवः, अनल्पतेजोनिधिं अनल्पस्थ तेजसः निधानं अप्रमाथ-
तां अशुद्धत्वादिप्रमादरहितानां इष्टस्य मृत्युसः बहुधनस्य प्रसूतिं
प्रसूतिकारणं २ ‘कर्तारि च’ इत्यादिना करणे किन्, कण्ठे लभं
भूषणतया सकं स्थमन्तकं स्थमन्तकाख्यं महामणिं उत्तमरत्नं ‘सम्महत्’
(पा. सू. २-१-६१) इत्यादिना पूजावचनस्य महच्छब्दस्य ३ समासः
मृमिभूते राज्ञे वरं ददौ । प्रसन्नादेवात्प्राप्यमीप्सितं वरः । “वरो ना
रूपजामात्रोः देवादेरीप्सिते वृत्तौ” इति यादवः ॥ २ ॥

तद्ग्रसेनार्थमियेष कंसजित्

न वार्यते राजनि रत्नहारिता ।

प्रतीत्य सत्राजित एतदप्रियं

कचिच्चिक्षेप गुणाधिके मणिम् ॥ ३ ॥

तमिति—कंसजित् कृष्णः तं स्थमन्तकं उग्रसेनार्थं उग्रसेनाय
इदं यथा भवति तथा इयेष । ननु कृष्णस्यापि कथं परद्रव्ये स्पृहा,
तत्राह—न वार्यते इति । राजनि रत्नहारिता उत्तमवस्तुहर्तृता न
वार्यते न निषिध्यते । ‘राजा रत्नस्य भाजनम्’ इति न्यायात् । अतः
उग्रसेनस्य राज्ञः कृते ‘तदभ्यर्चनं युक्तमिति भावः । एतत् कृष्णस्पृहा-
रूपं अप्रियं स्वस्यानिष्टं सत्राजितः प्रतीत्य अवगम्य गुणाधिके विश्वसनी-
यत्वादिगुणाज्जे कचिद् द्विजे मणिं निचिक्षेप निक्षिपति स्म । उग्रसेनार्थ-
मिति ४ ‘अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च’ इति वक्तव्यात्
क्रियाविशेषणत्वेन नपुंसकलिङ्गता ॥ ३ ॥

१ ओकारान्तः—क. २ अत्र ‘अकर्तारि च’ इति पाठः स्यात् । ‘क्रियां किन्,’
(पा. सू. ३-३-९४) इत्यञ्ज ‘अकर्तारि च कारके’ इत्यनुवृत्तया करणे किनेति तत्राहः
स्यात्. ३ ‘आन्महत्ः’ (पा. सू. ६-३-४६) इत्यादिना महत्स्तकारस्यात्वं च
बोध्यम्. ४ तदर्थनं—अ. ५ ‘अर्थेन सह नित्यसमासवचनम्’ (वा-१२७३)
सर्वलिङ्गता च’ (वा. १२७४) इति वार्तिकद्वयं वार्तिकपाठे.

यदेकमेकेन च लब्धमेकतो
रसेन रत्नामिषमर्थकाङ्क्षिणा ।

बभूव तद्वन्धुविरोधमादध-

त्क्रमाद्बहूनां विनिपातकारणम् ॥ ४ ॥

यदिति—यदेकं रत्नामिषं रत्नरूपं ^१भोग्यवस्तु एकतः एकस्मा-
दातुः अर्थकाङ्क्षिणा तत्प्रसूतधनकाङ्क्षिणा एकेन पुंसा रसेन आदरेण
लब्धं तत् बन्धूनां विरोधमादधत् क्रमात् कालक्रमेण बहूनां विनिपातस्य
निधनस्य कारणं बभूव । अत्र “कचिच्चिच्छेप गुणाधिके मणिम्” इत्येत-
दनन्तरमित्थं पौराणिकी कथा—^२तमेतं मणिं सत्राजितस्यानुजः प्रसेनः
कदाचिद्धृत्वा मृगयार्थं वनमगमत् । तत्र कश्चित्सिंहस्तं हत्वा मणिमग्र-
हीत् । सिंहमपि हत्वा जाम्बवान् मणिमादित । ततः कृष्णेन प्राक् तस्य
मणेरर्थिततया तैनैव कचित्प्रसेनं मारयित्वा मणिर्गृहीत इति पुरे मृषामि-
शस्तिरभूत् । तामपमार्ष्टुकामः कृष्णः काननं गत्वा जाम्बवतो विले तं
निर्ब्रित्य मणिं गृहीत्वा द्वारकायां यदूनां समक्षं पुनरपि तं सत्राजिते न्य-
वीविशत् । ततस्सत्राजितेन मृषामिशस्तिः कृतेति भीतेन कृष्णाव
स्वदुहितरि सत्यभामायां दत्तायां अकूरेण स्वस्तौ प्राक् प्रतिश्रुता कन्या
अन्यत्र दत्तेति सत्राजिते सञ्जातरोषेण प्रेरितः शतघन्वा रात्रौ सुप्तं
सत्राजितं मारयित्वा ^३मणिमग्रहीदित्यर्थं सत्यभामामुत्सेनाकर्ण्य तस्याः
प्रतिये शतघन्वानं हन्तुकामे कृष्णे कृष्णामिप्रायं विदित्वा मणिमकूरे
निवेश्य वेगिनीमश्वमारुह्य पलायमानं शतघन्वानं बलदेवेन सह रथेन
मिथिलापर्यन्तमन्वधावत् । ततोऽवसजायामश्वायामवरुह्य पद्भ्यां
पलायमानं तं कृष्णः स्वयमपि रथादवरुह्य पद्भ्यामाषाढ्य मारयित्वा
सस्मिन् ^४मणायनुपलब्धेः प्रतिनिष्ठुत्य रथे स्थिताय बलदेवाय मारित-

^१ भोग्यं वस्तु—अ. ^२ तं मणिम्—क. ख. घ. ^३ मणिमग्रहीत् । इत्थं—अ.

^४ ‘मणेरनुलब्धेः’ इति ‘मणायनुपलब्धे’ इति वाऽत्र पाठस्समीचीनः.

इशतेषन्वा, न च माणिरुपलब्ध ^१ इत्यवदत् । ततः किञ्चिदविश्वासेन
विभनायमान इव बलः कृष्णं द्वारकां प्रेषयित्वा स्वयं मिथिलां प्रविश्य
तत्र मैथिलेन पूज्यमानः वत्सरत्रयमवात्सीदिति । एवं बहूनां विरोधो
विनिपातश्च श्लोकेन संक्षिप्य प्रदर्शितः ॥ ४ ॥

स्यमन्तकोदन्तविशेषसंभवां

मृषाभिशास्ति शमयन्नथात्मनः ।

प्रसेनविध्वंसकसिंहघातिनो

विलं ययौ जाम्बवतो बलानुजः ॥ ५ ॥

स्यमन्तकेति—अथ बलानुजः कृष्णः स्यमन्तकोदन्तविशेष-
संभवां पूर्वोक्तस्यमन्तकवृत्तान्तविशेषप्रभवां आत्मनः मृषाभिशास्ति
मिथ्यापवादं शमयन् ‘अर्जयन् वसति’ इतिवत् ^२ हेतौ शत्रुप्रयोगः,
शमयितुमिच्छतीति यावत्, प्रसेनविध्वंसकसिंहस्य हन्तुः जाम्बवतः
विलं ययौ ॥ ५ ॥

स्तनन्धयोषान्तनिबद्धगतिथा

ददर्श धात्रया विधृतं करेण सः ।

धनाष्टभारप्रभवं दिनेदिने

मणीश्वरं दर्शितकौस्तुभश्रियम् ॥ ६ ॥

स्तनन्धयेति—सः कृष्णः स्तनन्धयोषान्तनिबद्धगतिथा जाम्ब-
वतश्चिशोस्समीपे कृतगानया धात्रया मात्रा उपमात्रा वा करेण
विधृतं दिनेदिने प्रतिदिनं धनाष्टभारप्रभवं धनानामष्टौ भारः पल्लो-
दशसहस्रं “तुला सियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः” इत्यमरः,

^१ इति विवदन्—ग. ^२ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः (३-२-१२६) इति
सूत्रेणेति बोध्यम्. ^३ अत्र ‘इच्छाणेति’ इति पाठस्त्यात्.

तेषां प्रसन्नितारं दर्शितकौस्तुभश्रियं कौस्तुभसमानकान्तिमिति यावत्,
मणीश्वरं मणिप्रवरं ददर्श ॥ ६ ॥

जिघृक्षया दत्तदृशं च तत्र तं

जरानिरुद्धोऽपि ज्वेन जाम्बवान् ।

अरोधनीयं विबुधैरपि स्वयं

रुरोध नैसर्गिकसत्त्वरोषितः ॥ ७ ॥

जिघृक्षयेति—तत्र निळे जिघृक्षया दत्तदृशं ग्रहीतुमिच्छया
मणौ दत्तदृशं, न केवलं मणिं दृष्टवन्तं, किन्तु तज्जिघृक्षया तमेकाग्रं
पश्यन्तं चेति चकारार्थः, विबुधैरपि अरोधनीयं रोद्धुमशक्यं तं कृष्णं
जरया निरुद्धोऽपि जाम्बवान् नैसर्गिकसत्त्वरोषितः आजानसिद्धेन बलेन
प्रकोपितस्सन् ज्वेन स्वयं रुरोध यथा मणिं न गृह्णाति तथा रुन्धे स्म ॥

मलिम्लुचं कञ्चिदिवागतं हरिं

वनेचरः प्रेक्ष्य तदर्हविक्रियः ।

अहेतिहस्तं स्वयमप्यनायुधः

प्रसह्य तं ^१बाधयितुं प्रचक्रमे ॥ ८ ॥

मलिम्लुचमिति—वने चरतीति वनेचरो जाम्बवान्, “तत्पुरुषे
कृति बहुलम्” (पा. सू. ६-३-१४) इति सूत्रेण सप्तम्या अलङ्क,

^१बाधयितुं—ख. अत्र ‘बाधयितुं’ इति ग्रन्थाक्षरमुद्रितमूलकोषोऽपि पाठो
दृश्यते । अस्मिन्स्तु पाठे बाधतेर्धौरादिकत्वं कल्पनीयं, निजर्घस्य बाधविशेषाऽशीकार्या
स्यात् । तस्मादत्र किञ्चिद्विषयसाम्यकृतभ्रान्त्या ‘राधयितुं’ इत्यस्य स्थाने ‘बाधयितुं’
इति लिखितं स्यादिति भाति । तत्र च ‘राधो हिंसायाम्’ (पा. सू.
६-४-१२३) इत्यनुशाहकस्य सत्त्वात् ‘अयं स्वादिक्षुरादिश्च’ इति बाधवीयाया
धातुवृत्तौ दिवादौ राध्यतिप्रक्रियानिरूपणावसरेऽभिधानाच्च हिंसार्थकस्य राधयतेः
प्रमितत्वमिति दुर्बलम् । अत एवेतद्व्याख्यायां हिंसितुमिति विवरणं दृश्यते । इत्थं
च व्याख्यायामपि ‘राधयितुं’ इति पाठस्समीचीन इति भाति ।

आगतं^१ कश्चित् अप्रसिद्धं मलिम्लुचं^२ चोरमिव प्रेक्ष्य तदर्हविक्रियः
चोरोचितविक्रियः चोरनिग्रहमात्रोचितविकारस्सन् अहेतिहस्तं अनायुषकरं
तं कृष्णं स्वयमप्यनायुषः आयुषराहितः प्रसङ्गं बलात्कारेण साधयितुं
हिंसितुं प्रचक्रमे प्रक्रमते स्म ॥ ८ ॥

अनन्यतन्त्रस्य पितुः पितामहः

सुतस्य चारब्धमवेक्ष्य संयुगम् ।

समीहितोदकमिदं द्वयोरिति

प्रबुध्यमानो न निरोधमादधे ॥ ९ ॥

अनन्येति — पितामहः चतुर्मुखः अनन्यतन्त्रस्य स्वतन्त्रस्य
पितुः स्वजनकस्य कृष्णस्य सुतस्य स्वपुत्रस्य जाम्बवतश्च संयुगं
युद्धं अवेक्ष्य इदं द्वयोः कृष्णजाम्बवतोः समीहितोदकं अभिमतभावि-
फलमिति प्रबुध्यमानः जानन् निरोधं नादधे न चकार । “उदकः
फलमुत्तरम्” इत्यमरः । संयुगपरस्यापि इदंशब्दस्य लिङ्गशेषाविव-
क्षया^३ सामान्ये नपुंसकप्रयोगः ॥ ९ ॥

मिथस्तयोरस्तदयं विमथ्नतो-

रनायुधं युद्धमपेतकैतवम् ।

अकल्पितप्राश्रिकमन्ववैक्षत

स्वयं चतुर्भिर्दशभिश्च साक्षिभिः ॥ १० ॥

मिथ इति—अस्तदयं क्षिप्तदयं निर्दयं यथा तथा मिथो
विमथ्नतोः^४ अन्योन्यमवमथ्नतोः तयोः अनायुषं अपेतकैतवं अकपटं
अकल्पितप्राश्रिकं अकृतमध्यस्थं युद्धं स्वयं ताभ्यां चतुर्भिः दशभिश्च
चतुर्दशभिश्च साक्षिभिः अन्ववैक्षत । ततोऽन्ये साक्षिणो नामूवाचित्यर्थः ।

^१ अत्र “हरिं कृष्णं” इत्याधिकेन भाष्यम् । ^२ “अतिरोधिषरास्कन्दिपाट-
वरमलिम्लुचाः” इत्यमरः । ^३ सामान्येन नपुंसक-स्य । ^४ अन्योन्यं मृदतोः—अ.

“^१ मरुतः तदस्थः प्राश्नीकः साक्षी ” इति यादवः ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च धौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उमे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृणम् ॥

इति चतुर्दश साक्षिणः स्मृत्युक्ताः ॥ १० ॥

अरिष्टचाणूरमुखेष्वलक्षितं

प्रदर्शयन् ऋक्षपतेः पराक्रमम् ।

चिरं ददौ युद्धमचिन्त्यचेष्टितो

मनस्विनस्तस्य मधुप्रमञ्जनः ॥ ११ ॥

अरिष्टेति—अरिष्टचाणूरमुखेषु अरिष्टचाणूरप्रभृतिषु कंसमुखेषु
अलक्षितं अदृष्टं ऋक्षपतेः भल्लूकानां पत्युर्जाम्बवतः पराक्रमं ^२ प्रदर्श-
यन् स्वयं योषणेन स्फुटीकारयन् अचिन्त्यचेष्टितः अतर्क्यचरितः मधु-
प्रमञ्जनः मधोरामर्दनः कृष्णः मनस्विनः उत्साहवतः तस्य युद्धं चिरं
ददौ अनुवर्तयामासेत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रकीर्यमाणा निजमुष्टिमुद्गर-

क्षताकृतेर्जाम्बवतः क्षतोद्भवैः ।

रराज रामावरजस्य सा तनुः

सशक्रकोपा वसुधेव शाद्वला ॥ १२ ॥

प्रकीर्यमाणेति—निजमुष्टय एव मुद्गराः तैः क्षताकृतेः क्षत-
शरीरस्य जाम्बवतः क्षतोद्भवैः असृग्भिः प्रकीर्यमाणा रामावरजस्य
कृष्णस्य सा तनुः सशक्रकोपा शक्रकोपास्त्वैर्जन्तुमिस्सहिता ^३ शाद्वला
^४ शाद्वती तृणहरिता वसुधेव रराज ॥ १२ ॥

^१ मरुतस्यः प्राश्नीकस्ताक्षो मूली स्यादुष्टसाक्षिणि' इति मुद्रितवैजयन्ती-
कोशे दृश्यते. ^२ दर्शयन्—क. ग. घ. 'नदद्यादाङ्गुलम्' (४, २-८८) इत्य-
नेन बालतृणावाचिनः शाद्वलशब्दात् चातुरार्थिको दुल्लभः प्रत्ययः. ^३ 'शाद्वलवती' इति
क. घ. पुस्तकयोर्दृश्यामानः पाठोऽपपाठः । शाद्वलशब्देनैव तृणहरितेत्यर्थलाभेन
मनुष्यन्तेन शिवरणस्यानावश्यकत्वात्.

स ऋक्षराजः क्षतजैर्जयश्रियः

कुचापितैः कुङ्कुमकर्दमैरिव ।

परिष्कृताङ्गः प्रचितोन्नताकृतिः

सगैरिकक्ष्माधरसंपदं दधौ ॥ १३ ॥

स इति—क्षतजैः रक्तैः जयश्रियः कुचापितैः कुचयोर्लिप्तैः
कुङ्कुमकर्दमैरिव परिष्कृताङ्गः प्रचितोन्नताकृतिः उपचितोन्नतशरीरः
(^१ त व्रतयोः ब्रह्माणं न त्यक्तुं गतेति विशेषः) स ऋक्षराजः जाम्बवांश्च
सगैरिकक्ष्माधरसम्पदं अरुणघातुभिस्सहितस्य पर्वतस्य कान्तिं दधौ ॥ १३

अशेषयज्ञाग्रहरं समागतं

जिगीषयाऽनुव्रतया स दीक्षितः ।

अतोषयत्संयुगसप्ततन्तुना

विभाव्यऋत्विग्विधिना भुजादिभिः ॥ १४ ॥

अशेषेति—जिगीषया जेतुमिच्छयैव अनुव्रतया अनुगतं ^२ व्रतं
यथा तथा धर्मपत्न्या उपलक्षितः युद्धमस्त्रार्थं गृहीतवीक्षः सः जाम्बवान्
अशेषयज्ञानां अग्रहरं श्रेष्ठभागभाजं समागतं कृष्णं भुजादिभिः नियुद्धोप-
योगिभुजचरणाद्यवयवैः विभाव्यऋत्विग्विधिना संलक्ष्यऋत्विक्संविधानेन
'ऋत्त्यकः' (पा. सू. ६-१-१२८) इति वैकल्पिकः प्रकृतिभावः, संयुग-
सप्ततन्तुना युद्धमस्त्रेन अतोषयत् । 'सप्ततन्तुर्मसः कतुः' इत्यमरः ॥ १४ ॥

तलप्रहारैरथ मुष्टिपातनैः

पदाभिघातैर्भुजयन्त्रपण्डिनैः ।

मिथःप्रतिश्लेषपुनर्गृहीतिभिः

निशुद्धचर्यानिपुणौ निजघ्नतुः ॥ १५ ॥

तलेति—अथ तलप्रहारैः चपेटापातनैः "तलं स्वरूपाधरोः

^१ अत्र कुण्डलितस्वाने "अत्र प्रचयो बृहणं, औषत्वं तु ज्ञतेति विशेषः"
इति शुद्धपाठेन भाव्यमिति भाति. ^२ 'व्रतं' इतीदं—क. घ. कोशयोगोक्तिम्.

सद्गमुष्टिचपेटयोः” इति विश्वः, मुष्टीनां पातनैः पदामिघातैः
मुजयन्नपीडनैः मुजद्वयसंयोजनरूपयन्नपीडनैः ^१ मिथः अन्योऽयं प्रतिक्षेप-
पुनर्गृहीतिभिः प्रतिक्षेपाः मुजाम्यामुद्धृत्य दूरतः क्षेपाः, पुनर्गृहीतयः
पुनस्तस्यैव ग्रहणानि, ताभिश्च नियुद्धचर्यानिपुणौ द्वन्द्वयुद्धाचरणकुशलौ
निजघ्नतुः नितरां हतः ^२ ॥ १५ ॥

^३ कृतप्रतीकारविशेषतोषितौ

परस्परच्छिद्रनिवेशितेक्षणौ ।

दिशागजेन्द्राविव दर्पदुर्मदौ

दिनानि तौ निन्यतुरेकविंशतिम् ॥ १६ ॥

कृतेति — कृतप्रतीकारविशेषतोषितौ कृतस्य एकेनाचरितस्य
मुष्टिघातादेः प्रतीकार इतरेण कृतः मुष्टिघातादिरेव तेनात्यन्तदुष्टौ
परस्परयोरन्योन्ययोः छिद्रेषु रन्ध्रेषु निवेशितेक्षणौ दत्तचक्षुषौ दिक्षा
गजेन्द्राविव दर्पदुर्मदौ बलाधिक्याहङ्कारेण मदान्धौ तौ क्रुद्धराजश्रीकृणौ
एकविंशतिं दिनानि कृतैकविंशतिसङ्ख्याकानि दिवसानि निन्यतुः नीत-
वन्तौ ॥ १६ ॥

^१ मिथः प्रातर्क्षपपुनर्गृहीतिभिः परस्परस्यैः प्रतिक्षेपैः पुनर्ग्रहणैश्च नियुद्धच-
र्यानिपुणौ बाहुयुद्धकण्डाक्रियाकुशलौ तौ निजघ्नतुः परस्परं हननं चकृतुः—ग.
अ. ^२ अत्र ‘हतः स्म’ इति ‘अहताम्’ इति वा विवरणेन भाव्यमिति भाति.
^३ “कृतप्रतीकारविशेषतोषितौ प्रथमं केनचित्कृतस्यागस्तः तदन्यकृतेन प्रतीकारेण
अतिशयेन संतोषितौ ततस्त्वानुरूपत्वस्फुटीभावात्, न तु व्यथितौ, परस्पर-
च्छिद्रनिवेशितेक्षणौ अन्योन्यं ग्रहणरन्ध्रान्वेषणे निहितलोचनौ दर्पदुर्मदौ दर्पेणोद्धतौ तौ
दिशागजेन्द्राविव स्थितौ एकविंशतिं दिनानि निन्यतुः बाहुयुद्धेन अतिवाहयाचकतुः ।
एकविंशतिमित्यस्य ‘विंशत्याद्यास्सदैकत्वे’ इत्येकवचनान्तता” इति—ग. अ.
कोशचोरेतच्छ्लोकस्याख्या हृदयेते.

अहीयत प्रत्यहमृक्षभूपतिः

स्वलीलया कंसरिपुस्समैषत ।

तमःप्रकाशाविव तौ दिनागमे

बभूवतुस्संयति पूर्वपश्चिमौ ॥ १७ ॥

अहीयतेति—ऋक्षभूपतिः मल्लुकानां राजा जाम्बवान् प्रत्यहं
अहन्यहनि अहीयत क्षीणबलोऽभवत् । कंसरिपुः श्रीकृष्णः स्वलीलया
स्वस्य केलिरूपया युद्धक्रियया ^१ समैषत प्रतिदिनं बलेन व्यवर्धत ।
उक्तार्थमेव दृष्टान्तेन विशदयति—पूर्वपश्चिमौ प्रथमोपात्तानन्तरोपात्तौ
ऋक्षभूपतिकंसरिपु संयति दिनागमे प्रभातकाले तमःप्रकाशाविव अन्ध-
कारालोकाविव बभूवतुः जातौ । यथा प्रभाते तमसः क्षयः प्रकाशस्याभि-
वृद्धिः तद्वदेव जाम्बवतो बलक्षयः कृष्णस्य बलवृद्धिर्जातेति भावः ॥ १७ ॥

^२ स तेजसा यादवतिग्मतेजसः

समिध्यमानेन निवारितोक्ततिः ।

शरभदीपूर इव स्फुटाशयः

शनैश्शनैश्शान्तिमवाप जाम्बवान् ॥ १८ ॥

स इति—समिध्यमानेन दीप्यमानेन आदवः श्रीकृष्णः तिम-
तेजा इवेति उपमितसमासः, तस्य तेजसा पराक्रमेण आतपेन च,

^१ “समैषत समुद्धबलोऽभवत् । पूर्वपश्चिमौ वयसा पूर्वापरभूतौ संयति युद्धे
दिनागमं तमःप्रकाशाविव बभूवतुः यथा प्रभाते पूर्वपश्चिमौ पुराणनूतनौ तमः-
प्रकाशालुपचितपचितौ भवतः, तथा बभूवतुरित्यर्थः—ग. अ. ^२ “स इति—सः
यादवः तिग्मतेजा इव तस्य समिध्यमानेन स्वयमेव दीप्यमानेन, इन्धेः कर्मकर्तरि
यक्, तेजसा पराक्रमेण “तेजां घाति पराक्रमे” इति विश्वः, निवारितोक्ततिः
निवृद्धशौर्योत्कर्षः अत एव स्फुटाशयः विस्तीर्ण (विशीर्ण) हृदयः जाम्बवान् शनैश्शनैः
शान्तिं क्षयमवाप, शरभदीपूर इव, स यथा वर्षाहायात् प्रबलीभवता सूर्यतेजसा निवा-
रितोत्कर्षो नैर्मल्लान् व्यक्ताभ्यन्तरः धानैः क्षयमवाप्नोति तद्वदित्यर्थः” इति—ग. अ.
को शयोरेतच्छ्लोकव्याख्या दृश्यते ॥ १८ ॥

निवारिता उज्जातिः आनन्त्यं बलाधिकता अगाधता च यस्य स तथोक्तः
सः जाम्बवान् स्फुटाशयः प्रकाशमानहृदयः शरज्जदीपूरः शरत्कालनदी-
प्रवाह इव क्षनैश्शनैः दिनक्रमेण शान्तिमवाप प्रशमं प्राप्तवान् ।
उपमालङ्कारः ॥ १८ ॥

^१ वलीभिरापादतलं तरङ्गितः
सिरालुदेहः पलितैस्सितासितः ।
चिरप्रवृत्ताहवसम्भृतश्रमो
न चेतसा ऋक्षपतिः प्रचुक्षुभे ॥ १९ ॥

वलीभिरिति—आपादतलं शिरःप्रभृति पादतलपर्यन्तं वलीभिः
वर्षकप्रयुक्तेखाभिः तरङ्गितः सञ्जाततरङ्गः सिरालुदेहः सिराभिर्ध-
मनीभिः सन्ततो देहो यस्येति तथोक्तः पलितैः सितकेशैः सितासितः
केशैस्सितः शरीरकन्या असित इत्यर्थः, ऋक्षपतिः चिरप्रवृत्ताहवसम्भृत-
श्रमः बहुकालरब्धसङ्ग्रामसम्पादितश्रान्तिरपि चेतसा मनसा न प्रचु-
क्षुभे अतिवृद्धो जाम्बवांश्चिरयुद्धसञ्जातश्रमोऽपि मनोवैर्येण क्षुब्धो
नाभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥

^१ “वलीभिरिति—आपादतलं पादाधोभागपर्यन्तं वलीभिः जराविश्र-
यत्वधिकारैः तरङ्गितः संजाततरङ्गः सिरालुदेहः त्वचः क्षीणबलत्वादभिव्यक्तसिराशालि-
देहः, सिराशब्दात् ‘प्राणिद्वयादातः’ (पा. सू. २-२-१६) इति लघुप्रत्ययः । पक्षितैः
जरसा शुक्रैः केशरोगभिः सितासितः धनलयेचकः ‘वर्णो वर्णेन’ (पा. सू. २-१-६९)
इति समासः, वर्षपलित इति यावत्, चिरप्रवृत्ताहवसंसृतश्रमः चिरप्रवृत्तेन युद्धेन
प्राप्तश्रमः ऋक्षपतिः जाम्बवान् चेतसा न प्रचक्षुभे न भीतो बभूव । ‘क्षुभ संवलने’
(भ्वादि ७५१) औषादिको धातुरात्मनेपदी । शरीरबलाभावेऽपि मानसबलेन
स्थिरोऽभूदित्यर्थः” इति—ग. अ. कोषायोरेतच्छ्लोकव्याख्या दृश्यते.

स्वविक्रमादप्रतिमात्सुरद्विषां

मयानकादानकदुन्दुभेः सुतः ।

^१अविभ्यतं प्रेक्ष्य तमृषपुङ्गवं

महासुरं केवलमस्मरन्मधुम् ॥ २० ॥

स्वविक्रमादिति—आनकदुन्दुभेः वसुदेवस्य सुतः कृष्णः
अप्रतिमात् असदृशात् सुरद्विषां असुराणां मयानकात् ^२भयजनकात्
स्वविक्रमात् स्वस्य पराक्रमात् अविभ्यतं अत्रत्यन्तं 'नाभ्यस्ताच्छतुः'
(पा. सू. ७-१-७८) इति नुमागमनिषेधः, ऋक्षपुङ्गवं ऋक्षश्रेष्ठं तं प्रेक्ष्य
मधुं मधुनामानं महासुरं केवलमस्मरत् मधुरेवायमिति व्यचिन्तय-
दित्यर्थः । कर्मणश्शेषत्वविवक्षाभावात् 'अधीगर्थ' (पा. सू. २-३-५२)
इत्यादिना न षष्ठी ॥ २० ॥

युगान्तदम्भोलिनिपातभीषणैः

निहन्यमानं निजमुष्टिमुद्गरैः ।

स्वनाभिपद्मोद्भवजृम्भिकासुतं

बलानुजन्मा युधि बह्वमन्यत ॥ २१ ॥

युगान्तेति—बलस्य अनुजन्मा कृष्णः युगान्तदम्भोलिनिपा-
तभीषणैः कल्पान्तःशनिपातवत् मयंकरैः निजमुष्टय एव मुद्गराः आयुध-
विशेषाः, निजमुष्टयः मुद्गरा इवेति वा, 'द्रुषणे मुद्गरघनौ' ^३ इत्यमरः,
तैः निहन्यमानं एकव्यादिहननमात्रेणालिप्ततया चिरानुवर्तमाननिहननं,
तु निहतमिति भावः, स्वनाभिपद्मोद्भवस्य ब्रह्मणः जृम्भिकायाः
सुतं जृम्भासमये तन्मुखाभिर्गतं जाम्बवन्तं बहु यथा तथा अम-
न्यत ॥ २१ ॥

^१ अविभ्यतां—सू. ^२ मयंकरात्—ग. अ. ^३ इति यादवः—क. ग. अ.

दशननायोधनकेलिकिङ्करं

परामृशन्नृक्षपतिं परः पुमान् ।

बलीयसस्तस्य बहूपकारवित्

बभञ्ज दर्पं भुजयन्त्रलीलया ॥ २२ ॥

दशाननेति—ऋक्षपतिं जाम्बवन्तं दशननायोधनकेलौ रावण-
युद्धक्रीडायां किङ्करं स्वभृत्यं परामृशन् विचिन्तयन् बहूपकारवित् तदा
तत्कृतं ^१बहूपकारज्ञः परः पुमान् कृष्णः भुजयन्त्रलीलया संयोजित-
भुजद्वयरूपस्य यन्नस्य विलासेन बलीयसः ^२बलवत्तरस्य दर्पं बभञ्ज, न तु
देहमिति भावः ॥ २२ ॥

तमादितो मानुषमात्रमागतं

सदृक्षमृक्षाधिपतिस्ततः परम् ।

अथाधिकं सामिनिरुद्धपौरुषः

क्रमादमीमांस्यममंस्त कर्मभिः ॥ २३ ॥

तमिति—ऋक्षाधिपतिः जाम्बवान् आगतं तं आदितः आदौ
मानुषमात्रं केवलमानुषं ततः परं सदृक्षं स्वसदृशं अथ सामिनिरुद्धपौरुषः
अर्धं निगृहीतपराक्रमस्तन् स्वस्मादधिकं क्रमात् कर्मभिः सर्वथा स्वपराक्रम-
निरोधकैश्चेष्टितैः अमीमांस्यं अचिन्तनीयमहिमानं च अमंस्त मन्थते स्म ॥

उवाच चैर्न विधिवत्सम्भवः

स्वविक्रमप्रीतमनुक्रमाद्विदन् ।

सगद्गदं सखमितेन मौलिना

नसत्विषा पुष्पितमञ्जलिं वहन् ॥ २४ ॥

उवाचेति—स्वविक्रमप्रीतं चिरं युद्धमनुवर्तितवतः ^१स्वस्य
पराक्रमेण प्रति एनं कृष्णं अनुक्रमात् तत्तत्कर्मक्रमेण विदन् परमेश्वर

^१बहूपकाराभिज्ञः—ग. ^२‘तस्य’ इति शेषः, ^३‘तस्य’ इति—क. घ. कोशयोः पाठोऽसाधुः.

इति ज्ञानन् अत एव सन्नमितेन अकृत्यं कृतमिति त्रीलया नमितेन
मौलिना उपलक्षितः नखत्विषा पुष्पितं सज्जातपुष्पं अञ्जलिं वहन् सः
विधिवच्छुसम्भवः जाम्बवान् सगद्गदं श्रीलङ्घर्षादिभिः स्खलत्कण्ठं
यथा तथा उवाच च । अमंस्तोति पूर्वक्रियासमुच्चयार्थश्चकारः ॥ २४ ॥

अहो महत्सत्त्वमहो पराक्रम-

स्त्वमीश्वरो नूनमहो निरीश्वरः ।

अतीतदेवासुरनागनैर्ऋतः

पतिः पतीनां प्रतिभाति मे भवान् ॥ २५ ॥

अहो इति—अहो इत्याश्चर्ये । महत् सत्त्वं बलं । अहो पराक्रमः
शौर्यकरणम् । त्वं निरीश्वरः ईश्वररहित ईश्वरः, परमेश्वर इति यावत् ।
नूनमित्युक्तार्थनिश्चये । अहो परमेश्वरागमनमश्वर्यमित्यर्थः । उक्तमेव
परमेश्वरत्वनिश्चयमादरात् पुनरपि विधान्तरेणाह—अतीतोति । भवान्
अतीतदेवासुरनागनैर्ऋतः अतिक्रान्ताः ^१देवासुराः नागाः सर्पाः नैर्ऋताः
राक्षसाश्च येन स तथा पतीनां ब्रह्मादीनां प्रजापतीनां पतिः परमेश्वरो
मे प्रतिभाति । अत्र युष्मदस्मदुपपदस्य शेषत्वात् ^२‘शेषे प्रथमः’
(पा. सू. १-४-१०८) इति प्रथमपुरुषनिर्देशः ॥ २५ ॥

अनेकमन्वन्तरदर्शिना मया

न खल्वरामो ददृशे भवादृशः ।

निजौजसा नैर्ऋतयूधधातिनं

नियोधयन् यन्निभृतं प्रवर्तसे ॥ २६ ॥

अनेकेति—अनेकमन्वन्तरदर्शिना बहून् मनुकालान् दृष्टवता
स्वायम्भुवस्वाराशेविषादेरेकैकस्य मनोः कालः मन्वन्तरश्च, “मन्व-

^१ देवासुराः असुरा दैत्याः । इति पाठश्चेत्स्पष्टः. ^२ शेषप्रथमपुरुषनिर्देशः—

न्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः” इति ^१तत्परमाणम्, मया कर्त्रा अरामः रामव्यतिरिक्तो भवादृशः भवत्सदृशः न खलु दृष्टे न दृष्टः । तथा मयि कमतिशयं पश्यसीत्यत्राह—निजेति । यत् यस्माद्धेतोः निजौजसा स्वबलेन नैरुक्ततयूषघातिनं राक्षससङ्घातानां हन्तारं मां नियोधयन् नियुद्धं बाहुयुद्धं कारयन् निभृतः अव्यग्रः प्रवर्तसे । यत्पदं हेतुपरमव्ययम् । “यच्छब्दस्सर्वनामाख्यः त्रिषु हेतौ यदव्ययम्” इति रत्नमाला ॥ २६ ॥

गुणैरपि प्रत्यवमृश्यते भवान्
दशाननाद्यैर्युधि दृष्टवैभवः ।

श्रुतं मया सिद्धजनादिह स्वयं

गुहाशयः प्राप्स्यति ते गुहामिति ॥ २७ ॥

गुणैरिति—किञ्च गुणैः सौन्दर्यादिभिरपि भवान् दशाननाद्यैः रावणप्रभृतिभिः युधि युद्धे दृष्टवैभवः दृष्टबलमहिमा रामचन्द्रः प्रत्यवमृश्यते प्रत्यभिज्ञायते । अपि च सिद्धजनात् ^२योगसिद्धान्मुनिजनात् गुहाशयः प्राणिनां हृदय^३गुहासु शयानः सर्वान्तर्यामी परमेश्वरः स्वयं ते गुहां प्राप्स्यतीति इह अत्रैव मया श्रुतम् ॥ २७ ॥

वनं तदेतन्महितं तपोवनं

गिरिं च वेदि त्रिदिवेश्वरालयम् ।

पचेलिमं किञ्च तपो बिलस्य मे

प्रसाधितं यत्तव पादपांसुभिः ॥ २८ ॥

वनमिति—तत् तथाभूतं त्वदवलोकनपवित्रमेतद्वनं महितं लोकपूजितं तपोवनं वेदि । गिरिं अमुं पर्वतं त्रिदिवेश्वरालयं सुराणामालयं

^१ ‘तत्परमाणं’ इति—क. घ. कोशयोःशुद्धः पाठः.

^२ योगिजनात्—घ.

^३ गुहासुशयनः—क. गुहासुशयः—घ. ^४ तपोबिलस्य—क.

मेरुं च वेदि जानामि । मे विलस्य गुहायाः किं किं वा तपः पुण्य-
कर्म पचेलिमं परिपक्वमासीत् । 'केलिमर उपसङ्ख्यानम्' (वा.
१९.१९) इति पचिषातोः केलिमरप्रत्ययः । यत्तव पादपांसुभिः
प्रसाधितं अलङ्कृतम् । वनस्य गिरेश्च अवलोकनमात्रेण पवित्रता,
विलस्य तु पदाभ्युजविन्यसनेनापीति विशेष इति भावः ॥ २८ ॥

स्वनाभितस्सप्तमजन्ममागिनो

विजृम्भमाणस्य विधेर्षट्छया ।

त्वमेव मां वेदमधुव्रताश्रिता-

न्मुखाब्जतः स्वानुचरं व्यजीजनः ॥ २९ ॥

एवं परमेश्वरत्वनिश्चयमुक्त्वा स्तोतुमारभते — स्वनाभित
इति—स्वनाभेस्सप्तमजन्ममागिनः षड्जन्मानि त्वत्तः प्राप्य सप्तमं
जन्म प्राप्तवतः, भागिन इति 'संपृच्' — आदिसूत्रेण
(पा. सू. ३-२-१४२) विनुष्प्रत्ययः । षट्छया स्वेच्छया, न तु
^१मत्सिद्धया, विजृम्भमाणस्य जृम्भां कुर्वतः विधेः ब्रह्मणः वेदमधुव्रता-
श्रितात् वेदा मधुव्रता इव, वेदा एव मधुव्रता वा, तैराश्रितात्
मुखाब्जतः मुखकमलात्, पूर्ववत्समासविकल्पः, अन्यतरसाधकवाचकमा-
वात्, त्वमेव स्वानुचरं त्वज्जृत्यं मां व्यजीजनः उत्पादितवानसि,
विश्वजनयितृत्वादिति भावः । जनेः ण्यन्ताल्लुक् । भगवन्नाभिपद्माद्यतु-
र्मुखस्य जन्म सप्तममित्यस्मिन्नर्थे महाभारते तस्यैव वचनम्—

त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ।

चाक्षुषं ^२ च द्वितीयं मे जन्म ^३ आसीत्पुनरात्मनम् ।

^४ तव प्रसादान्मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् ।

^१ 'मद्विच्छया—क. ग. घ.

^२ चाक्षुषं वै—भा.

^३ जन्म चा—भा.

^४ त्वत्प्रसादान् मे—भा.

त्वत्तः ^१ श्रवणजन्मापि चतुर्थं जन्म मे विभो ।
^२ नासिक्यं चापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चममुच्यते ।
^३ अङ्गजं चापि मे जन्म त्वत्तत्पञ्चं विनिर्मितम् ॥
 इदं तु सप्तमं जन्म ^४ पद्मजं चेति मे विभो ॥

(भा. शान्ति. ३५७, ४०-४३)

इति ॥

त्रिभिः क्रमैर्दीव्यति दिव्यवामने
 स्वमायया मोहितदानवे त्वयि ।
 जगन्ति विश्वानि मितानि विष्णुने-
 त्यधोषयं द्वागिव जैत्रघोषणाम् ॥ ३० ॥

त्रिभिरिति—दिव्यवामने अप्राकृतवामनरूपे स्वमायया मोहि-
 तदानवे मोहितमहाबल्यसुरे त्वयि त्रिभिः क्रमैः पादविक्षेपैः दीव्यति
 क्रीडति विश्वानि समस्तानि जगन्ति विष्णुना मितानि ^१ पदद्वयेन
 परिच्छिन्नानीति जैत्रघोषणां जैत्रस्य नायकस्य जयप्रख्यापकप्रबन्ध-
 विशेषरूपां घोषणां द्वाक् शब्दिति अधोषयं घोषितवानस्मित्यर्थः । यद्वा
 जैत्रघोषणा वाद्यविशेषः, ' निस्साणो जैत्र^२घोषणा ' इति यादवः ।
 तां अधोषयं अध्वनयम् । ^३ ' घुषिर् (ग्वादि ६५३) शब्दार्थे ' इति
 षातुः । द्वागिवेति इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ३० ॥

^१ श्रवणजं चापि—भा. ^२ नासिक्यं—भा. नीलकण्ठीयव्याख्यायां ' नासिक्यं ' इति पाठः, ' अश्विदैवस्यप्राणजं ' इति ताद्विवरणं च दृश्यते. ^३ अङ्गजं—भा. श्रीनीलकण्ठीयटीकायां ' अङ्गं ब्रह्माण्डम् ' इति विवृतम्. ^४ पद्मजन्मेति वै प्रभो—भा. ^५ पद्मत्रयेण—भा. ^६ घोषणं—क. घ. ^७ अत एव सिद्धान्तकौमुद्यां " घुषिर् अविशब्दने, विशब्दं प्रतिज्ञानं, ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके, ' शब्दे ' इत्यन्ये पेटः " इत्युक्तम्.

जिघांसिते देव दक्षानने त्वया
 हतारिसङ्घै हरियूथपैर्वृतः ।
 अवर्तयत्सूर्यसुतस्य सन्निधा-
 वयं जनः किङ्करवृत्तिमाहवे ॥ ३१ ॥

जिघांसित इति — देव दक्षानने त्वया जिघांसिते हन्तुमिष्टे
 सति हतारिसङ्घैः हतारिपुकुलैः हरियूथपैः वानरयूथपतिभिः वृतः
 परिवृतः अयं जनः स्वयमिति भावः, आहवे युद्धे सूर्यसुतस्य
 सुग्रीवस्य सन्निधौ किङ्करवृत्तिं तद्भृत्यवृत्तिं अवर्तयत् अक-
 रोत् ॥ ३१ ॥

गतेषु सुग्रीवमुखेषु तावकं
 पदं तदप्राप्यमहं त्विह स्थितः ।
 त्वदीक्षणात्प्राप्तफलोऽस्मि साम्प्रतं
 जरन् पुनर्यौवनमाप्तवानिव ॥ ३२ ॥

गतेष्विति—सुग्रीवमुखेषु सुग्रीवप्रमुखेषु अप्राप्य अलभ्यं
 तत् प्रसिद्धं तावकं पदं दिव्यस्थानं गतेषु सत्सु, अहं तु इह स्थितः
 अत्रैव स्थितवानस्मि । साम्प्रतं इदानीं त्वदीक्षणात् तव दर्शनात्
 जरन् जीर्णोऽपि हर्षवशात् पुनः यौवनमाप्तवानिव स्थितः प्राप्त-
 फलोऽस्मि, 'सुग्रीवादिभिः सहकर्मकरत्वादिहावस्थितोऽपि फलं लब्ध-
 वानस्मि । जरन्निति 'जीर्यतेऽतृन्' (पा. सू. ३-२-१०४)
 इति सूत्रेण भूतार्थे अतृन्प्रत्ययः ॥ ३२ ॥

^१ सुग्रीवादिभिस्समत्वादिहावस्थानस्य फलं—अ. सुग्रीवादिभिस्सहकर्मत्वा-
 दिहावस्थितोऽपि—फ. ग.

न तादृशास्सम्प्रति सन्ति भूतले
 ऋते 'भवन्तं' प्रतिसन्धिभावनैः ।
 हनूमतैकेन विभीषणेन वा

मयाऽपि 'वा सोऽयमिति त्वमुद्यसे ॥ ३३ ॥

न तादृशा इति—सम्प्रति भूतले ऋते भवन्तं त्वद्वते प्रति-
 सन्धिभावनैः रघुनाथ एवायमिति प्रत्यभिज्ञोत्पादकैर्गुणैः तादृशाः
 रघुनाथप्रकारापन्ना न सन्ति । हनूमतैकेन विभीषणेन वा मयाऽपि
 वा सोऽयं रघुनाथ एवायमिति त्वं ऊद्यसे वितर्क्यसे । उभयत्र
 वाकारस्समुच्चये । हनूमानेको विभीषणोऽहमिति च त्रय एवेत्यं
 प्रत्यभिज्ञातुं क्षमाः, नान्ये तत्कालीना वृद्धास्तन्तीत्यर्थः । भूतले ऋते
 इत्यत्र “संहितायाम्” (पा. सू. ६-१-७२) इत्यधिकारेण सन्धेरैच्छि-
 कत्वात्सन्धिकार्यं न कृतम् । न च तथाऽपि विसन्धित्वं काव्यदोष-^१
 स्स्यादिति वाच्यम् । तस्य हि न तावदत्र कविशक्त्यभावोच्चावकतया
 दोषत्वं, शक्तस्यापि क्वचित्संहितायामैच्छिकत्वव्युत्पादनाय तथा प्रयोग-
 सम्भवात् । नापि बन्धपारुष्यहेतुतया । “सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्य-
 आतरं तथा” (व.स्मृतीकिरामायणे—संक्षेपसर्गे ४२ श्लो.) इत्यादाव-
 कारादिसन्ध्यभाव इव ऋकारसन्ध्यभावे तन्नास्तीति हृदयसाक्षिकत्वात् ।

^२ तत्र तद्भवस्य ऋकारस्य सन्धिरेफाक्षरेफतादृश्यात् । तस्मात् यथा—

“हरेर्लेङ्गितघर्माशुभ्योऽग्नि दीर्घेण रंहसा ।

बलिवन्धनघोरोऽङ्घ्रिरंहस्संधं निहन्तु वः” ॥

^१ भवन्तः—इ. प्र. वे. सु. ^२ वासोऽयमिति त्वमुद्यसे—इ. ^३ अलङ्कार-
 दोष—क. ग. ज. ^४ अत्र तदभावश्च सन्ध्यक्षरस्य ऋकारस्य रेफतादृश्यात्,
 इत्ययमत्र पाठस्समुचित इति भाति । ततश्चात्र ऋकाररेफयोस्सादृश्यादनुशासोऽस्तीति
 स बन्धपारुष्यदोषं निरुण्हीत्याशयः स्यात् । अत एवावमर्थ उत्तरत्र “तथा”
 इत्यादिना स्फुटीकृतः ।

इति श्लोके—

“एकत्वं बुद्धिभेदेऽपि तत्त्वेऽप्येकत्वनिह्वयः ।

यस्य वर्णस्थ तं प्रादुरनुप्रासस्य जीवितम्” ॥

इत्युक्तलक्षणनागरानुप्रासरूपतया हकारश्चकारयोः सादृश्यस्य गुणत्वं, तथाऽत्रापि रेफऋकारयोः सादृश्यस्य सन्ध्यभावकृतबन्धपारुष्यनिवारकतया दोषापवादत्वं स्यादिति नात्र कश्चिद्दोषः ॥ ३३ ॥

रसावहरेकधियां रसायनैश्शुभै-

श्श्रुतिश्रेणिशिरोविभूषणैः ।

अपेतभारामतिदेवमानुषै-

र्विहारभेदैरवनीं^१ विधास्यसि ॥ ३४ ॥

रसावहरेति—एकधियां त्वदेकचित्तानां रसस्थावहैः रसायनैः माधुर्यवद्भिः जरामरणादिहरैष्वैः,^२ ध्यानपराणां संसारनिवर्तकैरिति यावत्, शुभैः श्रुतिश्रेणिशिरोविभूषणैः मनोज्ञैः निगमश्रेणीनां श्रेष्ठैः उपनिषत्प्रतिपाद्यैरेति यावत्, अतिदेवमानुषैः देवांश्च मनुष्यांश्च अति-कान्तैः विहारभेदैः क्रीडाभेदैः^१ अवनीं अपेतभारां विधास्यसि इतः परमपि बहूनि देवकार्याणि करिष्यसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

विशुद्धमिश्रैश्चतुरश्रवृत्तकै-

रगाधतुङ्गैः प्रमितामितक्रमैः ।

अनन्यभावाननुकम्पते मवा-

नचिन्त्याचिन्त्यैरवतारनाटकैः ॥ ३५ ॥

विशुद्धेति—विशुद्धैः केवलं मनुष्याद्याकारै रघुनाथादिरूपैः मिश्रैः नरसिंहादिरूपैः चतुरश्राणि लक्षणया मनोहराणि वृत्तानि येषां तैः अगाधैः गम्भीरैरनन्यबोधप्रकृतिभिः तुङ्गैः उन्नतैस्सर्वोच्चैः प्रमिताः

^१ अवनीं—ग. प्र. दे. सु

^२ ध्यानपरायणानां—अ.

‘विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं’ (तै. सं. १-२-१३) इत्यादिश्रुतिभिः सम्यगवगताः बहवः-क्रमाः शक्तयो येषां तैः, ‘क्रमश्शक्तौ परीपाश्यां’ इति विश्वः, अचिन्त्यैः अद्भुतचरितशालितया अतर्कणीयैः चिन्त्यैः सुसुक्ष्मभिर्ध्वेयैश्च अवतारैरेव नाटकैः अनन्यभावान् अन्यनिरपेक्षहृदयान् प्रह्लादविभीषणादीन् भवान् अनुकम्पते दयते, रक्षतीत्यर्थः । यद्वा अवताररहस्यचिन्तनैकपरान् संसारान्मोचयतीत्यर्थः ।

नाटकपक्षे—शुद्धमिश्रविष्कम्भादियुक्ततया विशुद्धमिश्रैः मनोहरश्लोकशालिभिः मध्वाः^१ निमित्तगाम्भीर्ययुक्तैः, नाटकेषु^२ प्रथममासूत्रविधानस्यार्थस्यानन्तरं प्रपञ्चनीयतया कचिन्मितप्रकारैः कचिदमितप्रकारैः अतिदुष्करत्वात् अन्यैस्तथाकर्तव्यमिति चिन्तयितुमप्यशक्यैः श्रद्धित्यभिप्रायस्फुरणासम्भवात् चिन्तनीयैश्चेति विशेषणयोजना । तथा च तथामृतैः नाटकप्रबन्धैः^३ तदाप्रवृत्तानिवावतारैर्मत्तानु-कम्पत इति तात्पर्यार्थः । भवच्छब्दयोगेन युष्मदुपपदाभावात् प्रथमपुरुषः । विशुद्धमिश्रैरित्यादिविशेषणद्वयस्य समासः तत्तद्विशेषणद्वयकृतविरोधाभासघोतनार्थः । चतस्रः अश्रयः कोटयो यस्येति विग्रहे ‘सुप्तातसुश्वसुदिवशारिकुशचतुरश्र’ (पा. सू. ५-४-१२०) इत्यादिसूत्रेण चतुरश्रशब्दो निपातितः ॥ ३५ ॥

न वर्धसे कर्मभिरीश साधुभिः

न हीयसे च त्वमसाधुभिः कृतैः ।

अगत्परित्राणपरेण केवलं

त्रिधिर्निषेधश्च न लङ्घ्यते त्वया ॥ ३६ ॥

न वर्धसे इति—हे ईश ! साधुभिः कर्मभिः त्वं न वर्धसे ।

असाधुभिः कृतैः कर्मभिश्च न हीयसे । कृतैरिति भावे निष्ठा । अथा

^१ ‘प्रथममासूत्रितस्यार्थस्य’ इति पाठः स्यात्.

^२ ‘तत्रसास्वादैकप्रवृत्तिः’ इति पाठः स्यात्.

निब’ इति पाठः स्यात्.

केवलं जगत्परित्राणपरेण शिष्टाचारप्रमाणकस्य लोकस्य रक्षणमात्रे
तत्परेण त्वया विधिर्निषेधश्च न लङ्घ्यते ॥ ३६ ॥

गुणोदधिस्त्वं गुणकर्बुरात्मना

तिरस्करिष्या पिहितात्महाष्टिभिः ।

न दृश्यसे देव सदा सहैव सन्

दिदृक्षमाणैरपि देवदानवैः ॥ ३७ ॥

गुणेति—हे देव ! गुणोदधिः सद्गुणसागरः त्वं गुणकर्बुरा-
त्मना सत्यादिगुणत्रयशबलमूर्त्या तिरस्करिष्या मायया पिहितात्महाष्टिभिः
तिरोहितात्मबोधैः दिदृक्षमाणैः त्वां द्रष्टुमिच्छद्भिः देवदानवैः देवैरसुरै-
रपि, मनुष्यादिभिस्तु किञ्च वक्तव्यमिति भावः, सदा सहैव सन्
द्वास्तुपर्णेत्यादिश्रुत्या सदा हृदयेषु सहैव विद्यमानोऽपि न दृश्यसे ॥ ३७ ॥

जगत्त्वान्तर्बहिरप्यमुष्य च

त्वमेवमेवंविधचित्रवैभवः ।

समाधिदृष्ट्या मुनिभिस्समीक्ष्यसे

सनातनो नूतनभूमिकाश्रितः ॥ ३८ ॥

जगदिति—जगत् तव अन्तः उदरे बहिः ततो बहिःप्रवेशेऽपि,
अमुष्य जगत्तश्च त्वमेवं अन्तर्बहिरपि, एवंविधचित्रवैभवः यस्यान्तर्बहिरपि
यद्वर्तते सोऽपि तस्यान्तर्बहिरपि वर्तते इत्येकमिदं चित्रं, एवंप्रकारं
अन्यदपि चित्रं वैभवं यस्य स तथोक्तः सनातनः नित्यः त्वं नूतन-
भूमिकाश्रितः तत्तद्ब्रह्मानुसारिणं ^२ तदात्मकमूर्तिभेदमाश्रितस्सन्
मुनिभिः समाधिदृष्ट्या योगदृष्ट्या समीक्ष्यसे, न तु पररूपेणेति
भावः ॥ ३८ ॥

^१ इत्येतावधं—अ.

^२ 'तादात्मिक' इति मूलानुरोधी मुसण्डः पाठः.

तवैव सङ्कल्पकलांशतः क्वचित्
समर्थवादाः परमेष्ठिनामपि ।
त्वयि प्रतिद्वन्द्विनि कस्य किं बलं
क एव जेता न भवेत्त्वयेक्षितः^१ ॥ ३९ ॥

तवेति—तव सङ्कल्पकलांशतः अयमिस्थं भवत्विति सङ्कल्प
एव कला शिल्पविद्या तल्लेशादेव परमेष्ठिनां प्रतिकल्पं भिन्नानां
ब्रह्मणामपि क्वचित् सृष्ट्यादिविषये समर्थवादाः समर्था इति लोकवादाः ।
त्वयि प्रतिद्वन्द्विनि परिपन्थिनि सति कस्य किं बलं कस्यापि
बलं न सम्भवति । त्वयेक्षितः त्वया कदाक्षितः क एव जेता न
भवेत्, सर्व एव जेता भवेत् ॥ ३९ ॥

असहमेतन्मधुकैटभादिभिः
स्वतल्पसारोत्खणवाहुना त्वया ।
निपीडनं पश्चिचिडं विपक्षते
मयाऽल्पसत्त्वेन तवैव तद्वलम् ॥ ४० ॥

असहमिति—मधुकैटभादिभिः महासुरैः असह्यं सोढुमशक्यं
एतत् मदनुभूतं निचिडं दृढं स्वतल्पसारोत्खणवाहुना त्वस्य तल्पसारः
तल्पश्रेष्ठः शेषः स इव उत्खणः उत्कटमहाबलशाली बाहुर्यस्य तेन
त्वया निपीडनं अल्पसत्त्वेन मया विपक्षत इति यत् तत्तवैव बलं,
त्वत्तेजोऽनुप्रवेशं विना मयैव केवलमिदं सोढुं न शक्यत इत्यर्थः ।
त्वया निपीडनमिति 'अन्तर्धौ येनादर्शनम्' (पा. सू. १-४-२८) इति
सौत्रनिर्वेक्षदर्शनात् कृत्योगेऽपि तृतीया साधुः । त्वया कृतमिति कृत-
सन्धो वा अघ्याहार्यः । तत्र निष्ठायोगे^२ षष्ठीनिषेधात् तृतीयोप-
पद्यते ॥ ४० ॥

^१ भवेत्त्वयेक्षितः—प्र. वे. सु. ^२ षष्ठीनिषेधादिति । 'न लोकान्यय-
निष्ठास्वरूपतुनाम्' (पा. सू. २-१-६५) इति सूत्रेणेति भावः,

त्वया जितोऽहं क इवाजितः परो

^१ न रुध्यसे नाथ मया न किं परैः ।

दयालुनाऽपास्यत दर्प एव मे

भुजाहवे च व्युदपादि भूष्णता ॥ ४१ ॥

त्वयेति—अहं त्वया जितः । परः मद्यातिरिक्तः क इव
अजितः । इवशब्दो ^२ वाक्यालङ्कारे । त्वया सह कृतयुद्धस्सर्वोऽपि
त्वया जित एवेत्यर्थः । हे नाथ मया न रुद्धयस इति न, मया
एकेनैव न रुध्यस इति न भवति । परैः मद्यातिरिक्तैः कैरपि निरुध्यसे
किम् । तव निरोधे प्रवृत्ताः केऽपि त्वां निरोद्धुं न प्रभवन्तीत्यर्थः ।
अयं तु विशेषः—दयालुना कृपावता त्वया मे दर्प एव अपास्यत
अपास्तः, न तु मधुकैटभादीनामिव प्राण इति भावः । अयं
तु ममापरोऽनुग्रहः—भुजाहवे बाहुयुदे भूष्णता समर्थता
च व्युदपादि व्युत्पादिता, त्वया बाहुयुद्धप्रकारप्रदर्शनेन सम्ब-
न्धाहितेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

^३ न नीतिवर्तन्यतिलङ्घिता मया

न च त्वदादेशविपर्यये स्थितः ।

तथाऽपि सर्वाधिकसत्क्रियोचिते

विरुद्धचेष्टा विदधे विमोहितः ॥ ४२ ॥

न नीतीति—मया नीतिवर्तनी नीतिपद्धतिः “सरणिः पद्धतिः

^१ निरुध्यसे-घ्न.

^२ वाक्यालङ्कार इति । विकल्पार्थकत्वेऽपि वाच्यस्य

अजितसाहचर्याभिमानवान्वा क इति काकुप्रत्येनाजितनिषेधः केमुत्पत्तीतिविद
इत्याशयः स्यात्.

^३ अत्र एकस्मिन् केशो द्वितीयपादान्ते स्थितमिति
पाठान्निप्रयेण निविष्टमिति व्याख्याग्रन्थदर्शनात् प्रथमद्वितीयाद्यान्तयोः स्थितं
विमोहितः इति पाठस्य. चेष्टापदस्य एकवचनान्ततायाः, विदध इत्यस्य कर्मणि लट्
प्रथमपुरुषैकवचनान्तत्वस्य चाभ्युपगमे आद्यपादान्तस्थस्य मयेत्यस्य विभक्तिविपरिणा-
समन्तरैव अनुषङ्गेणार्थवर्णनं सुशक्यमिति बोध्यम्.

एषा वर्तम्येकपदीति च" इत्यमरः नातिलङ्घिता नातिक्रान्ता । स्वदादेश-
विपर्यये त्वदाज्ञाविपरीते शास्त्रनिषिद्धे मार्गे च न स्थितः न बुद्धिपूर्व-
निषिद्धः । तथाऽपि विमोहितः दैवेन मोहं प्रापितस्सन् सर्वाधिकस-
त्क्रियोचिते सर्वोत्तरपूजार्हे त्वयि विरुद्धचेष्टाः प्रतीपवृत्तीः निदधे
विहितवानस्मीत्युत्तमपुरुषः ॥ ४२ ॥

जगत्पते ! जाम्बवतीमिहार्हणां

गृहाण पत्नीं गृहमागतस्स्वयम् ।

मयि च दिव्यं शुभणोः स्यमन्तकं

युतं धनैर्यौतकमर्पयामि ते ॥ ४३ ॥

जगदिति—जगत्पते । गृहमागतः स्वयं मद्रूहं प्राप्तः त्वं इह
मद्रूह एव जाम्बवतीमर्हणां जाम्बवतीनामकन्यारूपां मम पूजां पत्नीं
गृहाण पत्नीत्वेन गृहाण, उद्वहेत्यर्थः । धनैर्युतं शुभणोः आदित्यस्य
स्यमन्तकरूपं दिव्यं दिवि भवं मयि च ते तुभ्यं यौतकमर्पयामि
युवयोर्विभूवरयोः विवाहकाले देयघनत्वेन प्रयच्छामि ॥ ४३ ॥

ममात्मजाऽपि श्रियमेवमप्सरः-

प्रद्योतिरेषा ^१वहती श्रिया समाम् ।

^२त्वदर्हशीलादिगुणप्रसाधिता

स्वयं वृणीतेऽद्य भवन्तमेकधीः ॥ ४४ ॥

ममेति—अप्सरःप्रसूतिः अप्सरःप्रमवा एषा ममात्मजाऽपि
एवं परिदृश्यमानप्रकारेण श्रिया लक्ष्म्या समां श्रियं कान्तिं लक्ष्मी-
कान्तितुल्यां कान्तिं ^३वहती त्वदर्हशीलादिगुणप्रसाधिता शीलं सद्रूपं,

^१ वहति—अ. दे. सु. ^२ यदर्ह—अ. सु. एतत्प्राक्परिशोक्तनामं 'यत् यस्मात्

अर्हशीलादिगुणप्रसाधिता एकधीः अद्य भवन्तं स्वयं वृणीते, तस्मात् अप्सरःप्रसूति-
रेषा ममात्मजाऽपि एवं श्रिया समां श्रियं वहति' इत्यन्वयः प्रतिभाति. ^३ वहति—अ.

आदिशब्देन विनयादिपरिग्रहः, त्वदुचितैः शीलादिगुणैरलङ्कता एषा एकधीः अनन्यचिन्ता सती अद्य भवन्तं स्वयं वृणीते ॥ ४४ ॥

त्वदागमादक्षविलं परं पदं
त्वदीक्षणात्सूरिगणा इमे वयम् ।
त्वदाश्रयात्सिन्धुसुतेव^२ मत्सुता
त्वया धृतोऽसौ मणिरस्तु कौस्तुभः ॥ ४५ ॥

त्वदागमादिति—तथागमाद्धेतोः अक्षविलं - भङ्गकानां गुहा परं पदं, त्वदीक्षणात् तवालोकनात् इमे परिदृश्यमानाः वयं सूरिगणाः परमपदवासिनो नित्यसूरिगणाः । “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः” (तै. सं. १-३-६) इति श्रुतिप्रसिद्धाः परमपदवासिनो नित्य-मुक्ताः सूरय उच्यन्ते । त्वदाश्रयात् तथाश्रयणात् मत्सुता जाम्बवती सिन्धुसुता लक्ष्मीरिव । असौ मणिः स्यमन्तकः त्वया धृतस्तु^३ कौस्तु-भोऽस्तु । कौस्तुभवत् त्वया धारणेनानुग्राह्य इति प्रार्थना ॥ ४५ ॥

^४ त्वदाहितस्वातिशयैस्स्वयोगतः
परत्र साध्योऽतिशयस्तिथिरत्रसैः ।
अनन्यसाध्यातिशयस्य तस्य ते
^५ स्वशेषताऽसौ न विधातमर्हति ॥ ४६ ॥

त्वदाहितेति—स्थिरत्रसैः स्थावरजङ्गमरूपैः वस्तुभिः
“चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम्” इत्यमरः, त्वदाहितस्वातिशयैः

^१ सती स्वयं अद्य भवन्तं-व. ^२ सुतेव-प्र. दे. मु. ^३ कौस्तुभोऽस्तु भवतु, त्वया धारणेन त्वानुग्राह्य-क. ^४ त्वयाऽऽहितस्वातिशयैः श्रु. ^५ स्वशेषिता-प्र. दे. मु.

त्वत्संपादितस्वस्वोत्कर्षैः सद्भिः परश्च वस्त्वन्तरे स्वयोगतः स्वसम्पर्कात्
अतिशयस्साध्यः, तद्यथा “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः” (तै.ब्रा. ३-२-९)
इति मन्त्रवर्णात्, भगवत्तेजोशानुप्रवेशात् लब्धप्रकाशातिशयेनैव सूर्येण
षटादौ स्वसम्पर्कात् प्रकाशनलक्षणातिशयस्साध्यते, तस्य तथाभूतस्य
अनन्यसाध्यातिशयस्य नित्यसिद्धविभूतिमत्तया अन्यैरसाधनीयोत्कर्षस्य
ते तव असौ स्वशेषता स्वेषां जाम्बवत्यादीनां त्वां प्रति शेषता विघातं
प्रतिबन्धं नार्हति, अनुमन्तव्यस्यर्थः । एवमुक्तं भवति—जाम्बवत्याः
पत्नीत्वेन, स्यमन्तकस्याभरणत्वेन, मत्कुलस्य कन्यादातृकुलत्वेन, त्वां
प्रति शेषता न कस्मैचित्त्वातिशयाय, किंतु स्वयोगात् स्वस्वातिशयाद्यैव ।
अतस्त्वदुद्देश्यफलाभावेऽपि तत्तदनुग्रहार्थं ^१जाम्बवतीपरिणयनादि-
प्रार्थना अङ्गीकर्तव्येति ॥ ४६ ॥

स्वयोगभूम्ना चुलुकीकृताखिलैः

मुकुन्द देवैरपि किं न मुच्यते ।

विवेकवैराग्यविदेशवर्तिना

वनौकसा मांसदृशा मया न किम् ॥ ४७ ॥

स्वयोगेति—हे मुकुन्द । स्वयोगभूम्ना स्वकीययोगप्रभावेन
चुलुकीकृताखिलैः चुलुकवत् स्फुटाध्यक्षीकृतनिखिलवृत्तान्तैः देवैरपि किं
न मुच्यते, तैरपि क्वचिद्विषये मुच्यत एव । विवेकवैराग्यविदेशवर्तिना
विवेकस्य शास्त्रजन्यज्ञानस्य वैराग्यस्य च विभिन्नदेशे वर्तमानेन
तदुभयदेश^२रहितेन मांसदृशा मांसमात्ररूपदृष्टिना प्रज्ञाद्विधुरेण
वनौकसा वनं ओको यस्य तेन वनचरेण मया न किं मुच्यते । तेषामपि
यत्र मोहः, तत्र मम मोहे किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

^१ जाम्बवती परिणयेति प्रार्थना—च,

^२ देश—अ.

अभार्गवो नापनयेत् न क्वचित्
न वक्तव्यसाधून्यवृहस्पतिर्न च ।

अवासवो न च्यवते ^१न चाहवा-

दते च ते तद्वदहं तु किं पुनः ॥ ४८ ॥

अभार्गवेति—अभार्गवः शुक्रव्यतिरिक्तः क्वचिन्नापनयेतेति न अपनयेतैव । शुक्र एको नियमेन नीतिवित् ; तद्व्यतिरिक्तः सर्वोऽपि क्वचिद्विषये अनीतिं प्राप्नुयादेवेत्यर्थः । “न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात्” इति हि नीतिशास्त्रविदो वदन्ति । निश्चये नञ्द्वय-प्रयोगः “स्मृतिनिश्चयसर्वार्थेषु नञ्द्वयम्” इत्यलङ्कारसूत्रात् । एवमुच-रन्नापि । उक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । ते तव अते च अभार्गवादिव्यतिरिक्ताः भार्गवादयस्त्रयोऽपि तद्वत् अभार्गवादिवत्, तव पुरतो भार्गवादयोऽपि अभार्गवादिवदेव अनीत्यादिभ्राजो भवन्तीत्यर्थः । अहं तु किं पुनः, अहं तव पुरतः अपनये, असाधूनि वच्मि, आहवात् च्यवे चेति किं चित्रमित्यर्थः । अतः त्वम्यागते पूजास्तुत्यादिकमकुर्वतो मे मोहात् नीत्युल्लङ्घनं अनुचितभाषणं च सोढव्यम् । त्वत्तः पराजयेन च ^२मम शोको नास्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भवार्णवे कर्मविपाकवात्यया

मवद्भिरावर्तगणैः परिभ्रमन् ।

^३कृतोपरोधः कृपया त्वदीयया

भवत्पर्दं कूलमिव प्रपद्यते ॥ ४९ ॥

भवार्णव इति—भवार्णवे ^४संसारसागरे कर्मविपाकवात्यया कर्मणां फलौन्मुख्येनैव मण्डलवातेन मवद्भिः उत्पद्यमानैः आवर्तगणैः

१ ‘न चाहवादेते’ इति च कोशेऽपपाठः ‘अते’ । इति पदच्छेदेन नञ्-तत्पद्यांस्समासेन तद्विधा अभार्गवादभिज्ञा भार्गवादय इति तदर्थो बोध्यः.
२ ममायासो नास्तीत्यर्थः—घ. ३ कृतोपरोधः—अ. सु. ४ संसार एव सागरे—ग.

अलभमानिकरैः “स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः” इत्यमरः, पुनःपुनर्जनन-
भरणान्येव आवर्तगणत्वेनाध्यवसितानि, तैर्हेतुभिः परिभ्रमन् अन्तुः
त्वदीयया कृपया तत्पुण्यविशेषोद्दीपितया कृतोपशेषः यथा पुनरावर्त-
गणेषु न पतति तथा कृतानिरोधस्सन् कूलं तीरमिव भवत्पदं त्वच्चरणं
प्रपद्यते ^१शरणीकरोति । कूलपक्षे प्रपत्तिः प्राप्तिः ॥ ४९ ॥

अविन्दतस्त्वाममितामृतोदधिं

विगाढतृष्णाविवशान्तरात्मनः ।

विगाहनीयाः प्रतिभान्ति वीचिका

मरीचिकानामिव भोगसम्पदाम् ॥ ५० ॥

अविन्दत इति—अमितामृतोदधिं अपरिमितानन्दरूपममृतसा-
गरं त्वां अविन्दतः अलभमानस्य त्वदानन्दानुभवरहितस्य विगाढतृष्णा-
विवशान्तरात्मनः अत्यर्थभोगोच्छापरवशमनसः अन्तोः मरीचिकानां
मृगतृष्णानामिव भोगसम्पदां विषयसमृद्धिनां वीचिकाः पङ्क्तयः विगाह-
नीयाः प्रवेष्टव्याः प्रतिभान्ति । यथा अत्यन्तपिपासितस्य सखिहितमेवा-
मृतोदधिमपश्यतो मरीचिकानां ^२वीचिका मरुमरीचिकारोपितजलतरङ्गा
विगाहनीयाः प्रतिभान्ति, तद्वदित्यर्थः । ^३“तृष्णापिपासे” इत्यमरः ।

^४“वीचिः पङ्क्तिमरीलेषेषु इति यादवः ॥ ५० ॥

गुणोदधिं यः प्रमितप्रमाणया

गिरा त्वदीयं परिमातुमिच्छति ।

स पातुमीहेत समग्रचापलः

^५सरोजनालेन पयः^६पयोनिधिम् ॥ ५१ ॥

गुणोदधिमिति—त्वदीयं गुणोदधिं प्रमितप्रमाणया पञ्चाश-
द्वर्णरूपतया परिमितपरिमाणया गिरा वाचा यः परिमातुं परिच्छेत्तुं

^१ शरणं करोति—घ.

^२ “वीचिकाः” इति क घ कोशयोर्नदृश्यते ।

^३ “तृष्णा स्पृहापिपासे” इत्यमरकोशे.

^४ “वीचिः पङ्क्त्यूर्मिलेशेषु” इति शुद्धपाठः.

^५ पयोजनालेन—दे. सु. ^६ पयोनिधिः—घ.

इच्छति, समग्रं चापलमविमृश्यकारित्वं यस्य तथाभूतस्सः सरोजनालेन पयःपयोनिधिं क्षीराब्धिं पातुमीहते, तादृशोऽविमृश्यकारी तदपीच्छे-
दित्यर्थः । सम्भावनायां लिङ् । निदर्शनालङ्कारेण गिरा त्वदुणौवं
परिच्छेसुमिच्छा कमलनालेन क्षीराब्धिं पातुमिच्छया तुल्येत्यौपम्यं
गम्यते । गुणौघस्य स्वादनीयत्वव्यञ्जनाय पयःपयोनिधिमिति पयो-
ग्रहणम् ॥ ५१ ॥

अकर्मतन्त्रस्य जगन्ति कर्मभि-

निबध्यमानानि विमुञ्चतस्तव ।

अलीकलेशैरनुपप्लुता स्तुतिः

^१तथाऽप्यकल्येयमयावदुक्तितः ॥ ५२ ॥

अकर्मेति—अकर्मतन्त्रस्य अकर्मवश्यस्य कर्मभिः निबध्यमानानि
जगन्ति विमुञ्चतः तव ^२‘धेनुं मुमोच’ इतिवत् विमुञ्चत इति प्रयोगः,
स्तुतिः मया कृता अलीकलेशैरनुपप्लुता अनृतलवैरप्युपप्लुता न भवति,
तथाऽपि इयं अकल्या अवतुरा, कुतः ? अयावदुक्तितः साकल्येन
त्वन्महिमोक्त्यभावात् । ‘कल्यो नीरोगदक्षयोः’ इति भावप्रकाशः ॥ ५२ ॥

^३अजानत त्वन्महिमानमद्भुतं

विमोहितं देव तवैव मायया ।

कृतापरार्थं कृपया वशीकृतः

क्षमस्व मामित्यपतत् क्षमातले ॥ ५३ ॥

अजानतेति—‘हि अजानत ब्रह्मवान्दित ! अद्भुतं महिमानं,
प्रतीति शेषः, त्वन्महिम्नि विषये तवैव च मायया मानुष्यकक्षुरूपया

^१तथाऽप्यकल्येयमयावदुक्तितः—अ. भु. ^२यशोधनो धेनुमुमोच
इति रघुवंशे (२-१) ^३अजानता—अ. अ. दे. मु. ^४यद्वाऽत्र ‘अजानतः’
इति मूले षष्ठ्यन्तं स्यात् । तत्र च “षष्ठी चानादरे” (२-३-३८) इति षष्ठी ।
तथाच त्वन्महिमानमजानन्तमनादरेत्यर्थः । ततश्च प्रतीति पूरणकेशो नास्तीति
याति.

विमोहितं अत एव कृतापराधं मां कृपया वशकृतस्सन् क्षमस्व इति
ब्रुवाणः क्षमातले मूतले अपतत्, नमस्कृतवानित्यर्थः । ब्रुवाण इत्यस्य
गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः ॥ ५३ ॥

विल्वमूलद्रुमसन्निभं स तं
विलक्षमुत्थाप्य विहारयादवः ।

^१ प्रियाङ्गरागव्यतिहारगन्धिना

भुजान्तरेणोपजुगूह सादरम् ॥ ५४ ॥

विल्वेति—विहारयादवः ऋद्धायादवः सः देवः विल्वमूल-
द्रुमसन्निभं विल्वमूलद्रुमसदृशं तद्वत्पतितं विलक्षं स्वकृतापराधेन विल-
क्षितम् ^२—

आत्मनः स्तलिते सम्यग् ज्ञातेऽन्यैर्मस्य आयते ।

अपत्रपाऽतिमहती स विलक्ष इति स्मृतः ॥

इत्याहुः, तं जाम्बवन्तमुत्थाप्य प्रियाङ्गरागव्यतिहारगन्धिना प्रियाया
रुक्मिण्या अङ्गरागस्य व्यतिहारेण आलेषकृतेन विनिमयेन सौरभवता
भुजान्तरेण वक्षसा सादरं उपजुगूह आलिलिङ्ग ॥ ५४ ॥

स कन्यकारत्नमचिन्त्यवैभवं
वदान्यरत्नं च समं समर्पयन् ।

सरस्वतीवल्लभवक्त्रसम्भवो

महामनाः पूर्णमनोरथोऽभवत् ॥ ५५ ॥

स इति—महामनाः उदारः सरस्वतीवल्लभवक्त्रसम्भवः चतु-
र्मुखमुत्तमभवः सः जाम्बवान् अचिन्त्यवैभवं अचिन्तनीयसौन्दर्यसमृद्धिकं
कन्यकारत्नं 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः, वदान्यरत्नं प्रतिदिनं

^१ प्रियाङ्गरागव्यतिहारगन्धिना—अ. सु. ^२ "अक्षितं" इति सुस्पष्टः
पाठः । "लक्षितं" इति क ग कोशयोः पाठः.

धनाष्टभारप्रभवतया बहुप्रदं रत्नं त्वमन्तकं च समं समर्पयेन् युगपत्प्र-
यच्छन् पूर्णमनोरथः कृतार्थोऽभवत् ॥ ५५ ॥

वनौकसां पत्युरहीन्द्रशोभिना

विमथ्यमानादचलेन बाहुना ।

ननन्द लब्ध्वा हृदयङ्गमां प्रियां

मणिं च ^१ दिव्यां मधुकैटभान्तकः ॥ ५६ ॥

वनौकसामिति—मधुकैटभान्तकः मधुकैटभयोर्हन्ता कृष्णः
अहीन्द्रशोभिना अहीन्द्रवच्छोभमानेन अचलेन स्थिरेण बाहुना विमथ्य-
मानात् युद्धेनोपमृद्यमानात् वनौकसां वनचराणां भल्लूकानां वानराणां
या पत्युः जाम्बवतः ^२ 'हृदयङ्गमल्लूकगणैरनुष्ठवैः' (यादवा. सर्ग १४-६२)
इति वानराणामपि जाम्बवदनुचरत्वं वक्ष्यति 'मर्कटो वानरः कीशो
वनौकाः' इत्यमरः, हृदयङ्गमां मनोज्ञां प्रियां ^१ दिव्यां मणिं च लब्ध्वा
ननन्द । यथा अहीन्द्रेण बाधुकिना शोभमानेन अचलेन पर्वतेन
विमथ्यमानात् वनौकसां जलौकसां यादसां पत्युः समुद्रात् हृदयङ्गमां
वक्षोगतां लक्ष्मीं कौस्तुभं च लब्ध्वा ननन्द, तद्वदिति गम्यते ।
अहीन्द्रशोभिनेत्यत्र प्रकृतार्थे 'कर्तृयुपमाने' (पा. सू. ३-२-७९)
इति णिनिः । अर्थान्तरे 'सुध्यजातौ' (पा. सू. ३-२-७८) इति
णिनिः ॥ ५६ ॥

स्तनापदेशस्तवकावभासिनी

विलासभेदैरभिनीतपल्लवा^१ ।

रमापतौ गारुडभूधरद्युतौ

रसाधिका रत्नलतेव सा वभौ ॥ ५७ ॥

स्तनेति—स्तनापदेशस्तवकावभासिनी स्तन इत्यपदेशो व्याजो
ययोस्ताभ्यां स्तवकाभ्याममीक्षणमवभासमाना "बहुलमासीक्ष्ये"

^१ दिव्यं-अ. प्र. वे. सु.

^२ भेदैरविलीनपल्लवा-प्र. सु.

(पा. सू. ३-२-८१) इति णिनिः, विद्यासभेदैः विभ्रमविशेषैः अभिनीतपङ्क्त्या अनुकृतकिसलया रसाधिका रागोत्तरा, रुतापक्षे रसो माधुर्यं, सा जाम्बवती गारुडभूषणधृतौ गारुडरत्नपर्वतधृतौ रमापतौ कृष्णे रत्नलतेव बभौ ॥ ५७ ॥

सविस्मया पूर्वमथ प्रमोदिनी

ततो मदारम्भमिवाभिजग्मुषी ॥

तदन्यसंस्कारनिरोधतः क्रमात्

तदीक्षणे तन्मयतामवाप सा ॥ ५८ ॥

सविस्मयेति—पूर्वं कृष्णस्य प्रथमदर्शने सविस्मया कोऽय-
मत्यद्भुतरूप इत्याश्चर्यवती, अथ तत्परिणयनप्रसङ्गे प्रमोदिनी सन्तो-
षवती, ततः स्वस्यास्तस्मिन् समर्पणानन्तरं मदारम्भं मनोदयं अभि-
जग्मुषी प्राप्तवतीव स्थिता किञ्चिद्वागधारवश्यं प्राप्ता सा जाम्बवती
क्रमात् तत्परिचयक्रमेण तदन्यसंस्कारनिरोधतः मातापित्रादिविषयान्तर-
यासनाप्रतिबन्धात् तदीक्षणे तस्य दर्शने तन्मयतां तदात्मतां अवाप,
अतिनिरूढरागा जातेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

स पर्यणैषीभिदशैरुपस्थितो

विधिर्यदाज्ञा विधिजन्मनस्सुताम् ।

बिले तदीये विबुधालयोपमे

विकल्प्यमानाकृतिसप्सरोगणैः ॥ ५९ ॥

स इति—विधिः “भार्यामुपयच्छेत्” इत्यादि विधानं यदाज्ञा
यस्याज्ञा सः स्वयमकर्मवश्यः कृष्णः अप्सरोगणैस्सह विकल्प्यमानाकृति
ग्रीहियववत् विकल्प्यमानसौन्दर्या, तुल्यरूपामिति यावत्, विधिजन्मनः
विधेः चतुर्मुखात् जन्म यस्योत ^१ जन्मोत्तरपदत्वाद्वाच्यधिकरणबहुग्रीहिः,

^१ अवज्यौ बहुग्रीहिव्याधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः (पा. का. सू. ५-२-१९)

इत्यलंकारसूत्रकृता भट्टभावेन जन्मोत्तरपदकव्याधिकरणबहुग्रीहिरव्यनुष्ठानादिति भावः.

तस्य जाम्बवतः सुतां विजृचालयोपमे स्वर्गसदृशे तदीये जाम्बव-
त्सम्बन्धिनि विले त्रिदशैः उत्सवाद्यै चिन्तितमग्नैः उपस्थितः उपस्थितस्सन्
पर्यणैषात् परिणयति स्म । “उपसर्गादसमासेऽपि” (पा. सू. ८-४-१४)
इति णत्वम् ॥ ५९ ॥

अवाप्य जामातरमादिपूरुषं

जगत्प्रतीक्ष्यत्वमवाप जाम्बवान् ।

विदर्भराजेन विदेहभूभृता

समक्रमं दुग्धपयोधिना च सः ॥ ६० ॥

अवाप्येति ---जाम्बवान् आदिपूरुषं भगवन्तं जामातरं दुहितुः
पतिं अवाप्य विदर्भराजेन भीष्मकेन, विदेहभूभृता जनकेन, दुग्धपयोधिना
च, समक्रमं तुल्यरीतिकं जगत्प्रतीक्ष्यत्वं लोकपूज्यत्वं अवाप । चतुर्णा-
मपि भगवच्छ्वशुरत्वाविशेषादिति भावः ॥ ६० ॥

मनुष्यभावाभिनयव्यवस्थितां

कुशीलवाहां कुहनां वहन् ^१प्रभुः ।

पुनस्तु ऋक्षेन्द्रपदानुभूतये

परं च भोक्तुं पदमन्वमन्यत ॥ ६१ ॥

मनुष्येति—^२मनुष्यभावाभिनये व्यवस्थितां नियतां यदायदा
मनुजमाकोऽभिनीयते तदा नियमेनाङ्गीक्रियमाणां कुशीलवाहां नटोचितां
“कुशीलवस्तु वाह्मीकौ नटयाचकयोऽपि” इति विश्वः, कुहनां
परिणयादिविधिपरतन्त्रत्वकपटं वहन् विभुः तं जाम्बवन्तं पुनरपि
ऋक्षेन्द्रपदानुभूतये भल्लूकाधिपत्यस्थानमनुभवितुं देहान्ते परं पदं भोक्तुं च
अन्वमन्यत अनुमेने ॥ ६१ ॥

^१ विना विभुः—प्र. सु.

^२ मनुष्यभावाभिनयव्यवस्थितां नियतां यदायदा—प्र.

ग्रहप्यता जाम्बवता निवेदितां
प्रवालजाम्बूनदरत्नसंहतिम् ।

प्लवङ्गभङ्गकगणैरनुप्लवै-

रविप्लवां द्वारवतीमजीगमत् ॥ ६२ ॥

ग्रहप्यतेति—ग्रहप्यता सन्तुष्यता जाम्बवता निवेदितां सम-
र्पितां प्रवालजाम्बूनदरत्नसंहतिं विद्रुमसुवर्णमणिनिकरं अनुप्लवैः
जाम्बवदनुचरैः प्लवङ्गभङ्गकगणैः वानराणां क्रक्षणां च सङ्घैः अविप्लवां
अनुपप्लवां द्वारवतीं अजीगमत् गमयति स्म । गमेर्प्यन्ताल्लुब् ।
१ गत्यादिसूत्रेण द्विकर्मकता ॥ ६२ ॥

ततस्तमामन्य चतुर्मुखात्मजं

प्रतिप्रयातस्स्वपुरीं प्रियासखः ।

स्यमन्तकं संसदि दानवान्तकः

स्वतोऽनघस्स्वामिवशे न्यवीविशत् ॥ ६३ ॥

तत इति—ततः अनन्तरं चतुर्मुखात्मजं जाम्बवन्तं आमन्त्रय
प्रियासखः जाम्बवत्यास्सखा तत्साहितस्सन् स्वपुरीं प्रति प्रयातः, स्वतोऽ-
नघः मूढैः दोषत्यारोपणेऽपि स्वतश्शुद्धः दानवान्तकः कृष्णः संसदि
यदुसभायां स्यमन्तकं स्वामिवशे तत्स्वामिनः सत्राजितस्य आयतत्वे
न्यवीविशत् निवेशयति स्म । निपूर्वात् विशेः प्यन्ताल्लुब् । 'वश आयच-
तायां स्यात्' इति विश्वः ॥ ६३ ॥

१ 'गतिबुद्धिप्रत्ययसान्निध्यशब्दकर्मकर्मकाणामाधिकर्ता स औ' (१-४-५२)
इति सूत्रेणैत्यर्थः.

जगत्पतिं जाम्बवतीसखं तदा
 नियुद्धचिह्नैः परिकर्मिताकृतिम् ।
 निरीक्ष्य तं द्वारवतीनिवासिनो
 ननन्दुरानन्दजलाविलेक्षणाः ॥ ६४ ॥

जगत्पतिमिति—तदा द्वारवतीनिवासिनः जनाः नियुद्ध-
 चिह्नैः बाहुयुद्धलाञ्छनैः परिकर्मिताकृतिं सजातप्रसाधनशरीरं जाम्ब-
 वतीसखं जगत्पतिं तं कृष्णं निरीक्ष्य आनन्दजलाविलेक्षणास्सन्तः
 ननन्दुः । नियुद्धचिह्नानां जाम्बवत्याश्च दर्शनेन आहितविश्वासतया
 अभिशस्तिमुत्तीर्णवानिति, महन्नियुद्धं कृत्वा जयेनागत इति च
^१आनन्दबाष्पोद्गममनुप्यसित्यर्थः ॥ ६४ ॥

अपेतसम्मोहमिवात्मवेदिनं
 दिवाकरं राहुमुखादिवोत्रतम् ।
 अमंस्त नागेन्द्रमिवास्तशृङ्खलं
 प्रशान्तवाच्यं प्रकृतिर्यदुद्ग्रहम् ॥ ६५ ॥

अपेतेति—प्रकृतिः पौरजनः अमात्यादिवर्गो वा ^२‘पौरजना-
 मात्यायाः लिङ्गेषु स्वभावे प्रकृतिर्भवे’ इति व्यासासिः ? ।
 प्रशान्तवाच्यं प्रशान्तपरिवादं यदुद्ग्रहं यदुश्रेष्ठं कृष्णं अपेतसम्मोहं
 आत्मवेदिनं ब्रह्माविदमिव, राहुमुखादुद्गतं दिवाकरमिव, अस्तशृङ्खलं
 क्षिप्तशृङ्खलाबन्धनं नागेन्द्रमिव च, अमंस्त मन्यते स्म ॥ ६५ ॥

^१ आनन्दबाष्पाणामुद्गमो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथेत्यर्थः, ‘आनन्द-
 बाष्पोद्गममुप्यन्’ इति वाऽत्र पाठः स्थान, ^२अत्र ‘पौरमात्यादिलिङ्गेषु’ इति
 पाठः स्यात्.

जिताहितो जाम्बवतीनिषेवित-

स्स तत्र सत्राजितसात्कृते मणौ ।

स्वचौर्यदुर्वादममार्जयस्स्वयं

न विद्यते यस्य न किञ्चिदप्यपि ॥ ६६ ॥

जिताहित इति—जिताहितः निर्जितप्रातिमदः जाम्बवत्या निषेवितः सः कृष्णः तत्र द्वारकायां मणौ स्यमन्तके सत्राजितसात्कृते सत्राजिताधीने कृते सति, 'तदधीनवचने' (पा. सू. ५-४-५४) इति सातिप्रत्ययः, स्वचौर्यदुर्वादं स्वस्य चौर्यविषयं परिवादं स्वयं अमार्जयत् जाम्बवज्जयादिभिः स्वयमेव जनविश्वासमाधाय मार्जयति स्म । 'मृजू शौचालङ्कारयोः' (चुरादि. १८४९) इति चौरादिकः स्वार्थप्यन्तो धातुः । कथमवघलेशरहितस्यापि परिवादः प्राप्तः, तत्राह—न विद्यत इति । न विद्यते तादृशः पुमान् नास्ति, यस्य किञ्चित् अप्यपि दूषणं नास्ति, सर्वस्याप्यारोपमात्रसिद्धं वा स्वरूपमपि दूषणं भवत्येवेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

स्यमन्तकस्य धुमणोरिव त्विषा^१

निमेषमापुः कुमदाकरा इव ।

द्विधा च मिथ्यापरिवादिनस्तदा

परे च पद्मा इव तद्विपर्ययम् ॥ ६७ ॥

स्यमन्तकस्येति—तदा मिथ्यापरिवादिनश्च धुमणेः सूर्य-
स्येव स्यमन्तकस्य त्विषा कुमदाकरा इव द्विधा लज्जया निमेषं मुस्त-
सङ्कोचमापुः । परे तद्व्यतिरिक्ताश्च पद्मा इव तद्विपर्ययं मुदा मुस्त-
विकासमापुः । ^२अर्धर्चादिगणे पाठात्पद्माशब्दः पुंस्यपि ॥ ६७ ॥

^१धुमणेरिवोदये—अ, मु. ^२'अर्धर्चाः पुंसि च' (पा. सू. २-४-११)
इति सूत्रेणेति भावः । अत एव '■ पुंसि पदां नलिनं' इत्यमरः.

स्वगोचरानेवमगोचरो गिरां

बलानुजो बालधियामपाहरत् ।

रहस्सु रथ्यासु च लब्धसम्भवा-

नवर्णवादाननघो गुणार्णवः ॥ ६८ ॥

स्वगोचरानिति—गिरामगोचरः वाचामविषयः वाग्मिरिय-
तया परिच्छेत्तुमशक्यः गुणार्णवः सद्गुणानामर्णव इव विपुलाधारः
अनघः अनवघः बलानुजः कृष्णः रहस्सु रथ्यासु च लब्धसम्भवान्
प्रथमं रहस्सु, अनन्तरं वीथीषु च लब्धोत्पत्तिकान् स्वगोचरान्
स्वविषयान् बालधियां अल्पबुद्धीनां अवर्णवादान् अपवादान्
एवं उक्तप्रकारेण अपाहरत् अपहृतवान् । “अवर्णवादो निर्वादोऽप्यप-
वादो निरीक्षणम्^१” इति यादवः ॥ ६८ ॥

अकीर्तिरारोप्यत कीर्तिरागता

यदप्रियं प्रोचुरिदं प्रियाप्तये ।

न कर्मतन्त्रेषु मतेरमोहता

न च स्वतन्त्रे स्युरनिष्टहेतवः ॥ ६९ ॥

अकीर्तिरिति—अकीर्तिरारोप्यत प्रथमं कृष्णे जनैरयम्
आरोपितम् । कीर्तिरागता तन्मूलैव जाम्बवज्जयादिकीर्तिः तं प्राप्ता ।
यदप्रियं अनिष्टवचनं प्रोचुः जनाः इदं प्रियाप्तये उत्तमाङ्गनारूपस्य
प्रियस्याप्तये जातम् । बहूनां जनानां एकस्मिन् कथं अमः, कथं च^२
. प्रमाणस्यादूरं गतं रत्नं कृष्णः प्रत्याहृत्य जनाप-
वादं मार्जितवान्, तत्राह—न कर्मेति । कर्मतन्त्रेषु कर्माधीनेषु
मतेः अमोहता नास्ति । मोह एव तस्याः स्वभाव इत्यर्थः । विमोह
एकमतेरिव अनेकमतीनामपि क्वचिदर्थे संवादी भवेदिति भावः ।

^१ ‘विरूपणम्’ इति मुद्रिते यादवकोशे.

^२ ‘सन्नाजितप्रसेनादिप्रणज्वा

दर’ इति पाठोऽत्र स्यात् .

स्वतन्त्रे स्वाधीने अकर्मतन्त्रे च अनिष्टहेतवो न स्युः, कारणा-
भावात् । तथा च तस्मिन् लोके मर्यादातीत्या^१ स्वेच्छयैव ये प्रसञ्जिता-
स्तेऽप्ययैव श्रद्धिति निवर्त्यन्त इति भावः । ६९ ॥

प्रशान्तस्वेदः प्रतिलभ्य सन्मार्णि

जगद्विनेतुर्वसुदेवजन्मनः ।

ददौ धरित्रीमिव सद्गुणाधिकां

स सत्यभामां तनयां नयाम्बुधिः ॥ ७० ॥

प्रशान्तस्वेद इति—सन्मार्णि उत्तमरत्नं प्रतिलभ्य पुनर्लब्ध्वा
तदनन्तरं^२ प्रशान्तस्वेदः नयाम्बुधिः नयस्य नीतेरम्बुधिः^३ निधिः निधान-
भूतः सः सत्राजितः धरित्री भूमिमिव सद्गुणाधिकां^४ उत्तमगुणप्रचुरां
तदवताररूपत्वात् सत्यभामां सत्यभामारूपां तनयां सुतां जगद्विनेतुः
जगतां प्रशासितुः वसुदेवजन्मनः कृष्णस्य ददौ ।^५ सम्बन्धसामान्य-
विवक्षायां षष्ठी । अपवादारोपेण कृतापराधः स्वयं सोऽपराधः क्षाल-
नीय इति नीतिमनुसरन् कृष्णाय स्वतनयां ददावित्यर्थः ।^६ प्रतिभ्य-
ताविति समानकर्तृकया ॥ ७० ॥

यथा गिरीशो गिरिराजसम्भवां

पुलोमकन्यां च दिवौकसां पतिः ।

स्वयं च दुग्धोदसुतां सुधासर्षीं

तथा सै रेमे सदृशीमवाप्य ताम् ॥ ७१ ॥

यथेति—यथा गिरीशः शङ्करः^७ गिरिराजसम्भवां पार्वतीं,
यथा च दिवौकसां पतिः देवेन्द्रः पुलोमकन्यकां शर्ची, यथा च

^१ स्वेच्छयैव प्रसञ्जितं स्तेयं श्रद्धिति निवर्त्यन्त इति भावः—घ. ^२ प्रशान्त-
भेदः—घ. ^३ अत्र 'नीतिचयनिधानभूतः' इति पाठस्त्यात्. ^४ उत्तमरत्नप्रचुरां-
क. ^५ 'सम्बन्ध' इत्यारभ्य 'समानकर्तृकता' इत्यन्तं क.—पुस्तके न दृश्यते.
^६ अत्र 'प्रतिलभ्य ददाविति समानकर्तृकता' इति पाठः स्यात्. ^७ शिवः—ग.

स्वयं सुधायास्सखीं तदेकप्रभवां दुग्धोदसुतां लक्ष्मीं, तथा सः कृष्णः
सदृशीं स्वानुरूपां तामवाप्य रेमे रमते स्म ॥ ७१ ॥

अनुव्रता कामकलास्वधीतिनी

विचित्रशस्त्रास्त्रविहारवेदिनी ।

बहुप्रियस्यापि हरेरतीव सा

बभूव देवी बहुमान^१गोचरा ॥ ७२ ॥

अनुव्रतेति—अनुव्रता ^२पतिचिन्तानुसारिणी कामकलास्वधीतिनी
कामशास्त्राध्ययनवती अर्धातशब्दाद्वावार्थकान्तात् 'इष्टादिभ्यश्च'
(पा. सू. ५-२-८८) इति हनिमित्ययः, क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युप-
सङ्ख्यानम् (वा. १४८५) इति तत्कर्मणि सप्तमी, विचित्रशस्त्रास्त्र-
विहारवेदिनी विचित्रं अद्भुतं विविधं वा शस्त्रैरायुधैः अस्त्रैरैन्द्र-
वारुणादिभिश्च विहारं क्रीडां सम्यक् जानती सा देवी, सत्यभामा
बहुप्रियस्य बहुरमणीकस्यापि हरेः कृष्णस्य अतीव अत्यर्थं बहुमान-
गोचरा बहुमानपात्रं बभूव ॥ ७२ ॥

यथा न स्नेदाय गतः क्षणो भवेत्

यथा च तन्वीत न भीतिमायतिः ।

अनन्तनिष्कम्पगुणामनुक्षणं

प्रियः प्रियां प्रीतिमलम्भयत्तथा ॥ ७३ ॥

यथेति—गतः अतीतः क्षणो यथा स्नेदाय न भवेत्, यथा
च आयतिः उत्तरकालः भीतिं न तन्वीत न कुर्यात्, तथा अनन्त-
निष्कम्पगुणां अनवधिकस्थिरसद्गुणां प्रियां सत्यभामां अनुक्षणं क्षणे
क्षणे प्रीतिं अलम्भयत् अगमयत् । लभेर्गत्वार्थाश्रयणेन द्विकर्मकता । यदि
नायकः ^३प्रथमं स्नेहं कृत्वा क्रमेण मन्दीभवत्स्नेहो वा भवेत् तदा

^१गोचरः—अ.

^२पतिचिन्तानुसरणवती—क.

^३प्रथममतिस्नेहं—घ.

नायिकाया दायिते मृशं स्नेहकालः चिन्त्यमानः सेवाय भवति,
उत्तरोत्तरं क्षयिष्णुस्नेहोऽयमग्रे इतोऽपि क्षीणस्नेहः स्यादिति शक्या
आगामिकालश्च भीतिं तनुते, तदुभयं यथा न भवति तथा प्रीति-
मलम्भयदित्युक्त्या प्रतिकलोपचीयमानस्नेह उत्तरोत्तरमधिकमधिकं
बहुमानमकरोदित्युक्तं भवति ॥ ७३ ॥

स बल्लभाभिस्तिष्ठामिः प्रकाशयन्

परत्वमाद्यं प्रतिपन्नषट्गुणः ।

नयो महीयानिव शक्तिभिस्समं

समेतसिद्धिः^१ प्रधिकाय सम्पदम् ॥ ७४ ॥

स इति—तिस्रभिः बल्लभाभिः रुक्मिणीजान्मवतीसत्यभामाभिः
उपलक्षितः प्रतिपन्नषट्गुणः प्राप्तसन्धिविग्रहादिनीतिशास्त्रोक्तगुणषट्कः
अत एव आद्यं परत्वं प्रकाशयन् “परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्”
(मुण्डक. ३-२-८) इति श्रुतिसिद्धं प्राथमिकं परभावं प्रकाशयन्,
परात्परः पुरुषः परिपूर्णज्ञानशक्तिवलैश्वर्यवीर्यैतेजोरूपगुणषट्कशाली
तिस्रभिः श्रीभूमीनीलाभिर्बल्लभाभिस्सहितश्च भवतीति भावः, एवंभूतः सः
कृष्णः महीयान् महत्तरो^२ नयसमेतसिद्धिः प्राप्तमनोरथस्सन् सम्पदः
प्रधिकाय संवर्धयामास । प्रपूर्वाच्चिनोतेः लिट् ‘विभाषा चेः’ (पा. सू.
७-३-५८) इति कुत्वम् । नयोऽपि उत्साह^३प्रभुशक्तित्रयफलभूतोत्साह-
प्रमुनस्रसिद्धित्रयस्सन् सम्पदं प्रचिनोतीति भावः । सममित्यस्य उप-
मेयार्थे कर्तृसाहित्यं उपमानार्थे कर्मसाहित्यमर्थ इति विशेषः । षट्गुण

^१ प्रजिगाय—अ. सु. ^२ नय इव समेत’ इत्यत्र पाठः स्यात्. ^३ प्रभु
मन्त्रशक्ति’ इत्यत्र पाठः’ स्यात्.

इत्यत्र षडवयवो गुण इति मध्यमपदलोपी समासः । गुणशब्दस्य गुणसमुदाये लक्षणा चेति द्रष्टव्यम् ॥ ७४ ॥

स्वदिव्यदेहप्रकृतीरिवापराः

पराश्च देवीरवृणीत पञ्च सः ।

यथार्हसेवावसरे प्रमाद्यतां

यदन्वितस्सन्नभिगम्यतां ययौ ॥ ७५ ॥

स्वेति—सः कृष्णः अपराः प्रसिद्धेतराः स्वदिव्यदेहप्रकृतीः
 १ स्वकीयाप्राकृतशरीरस्य सम्बन्धिनीः पञ्च प्रकृतीरिव स्थिताः पराः
 रुक्मिण्यादिव्यतिरिक्ताश्च कालिन्दी यमुना सत्या कैकेयी लक्ष्मणा चेति
 पञ्च देवीः महिषीः अवृणीत वृत्तवान् । यदन्वितः पुरुषकाररूपलक्ष्य-
 सकलरूपाभिः सहितस्सन् यथार्हसेवावसरे यथोचितसेवासमये प्रमाद्यतां
 अनवधानानां उचितसमये समागत्य असेवनेनापराधिनामपि अभिगम्यतां
 उपसर्पणीयतां ययौ । परमेष्ठिपुरुषविश्वनिवृत्तिसर्वसंश्लेषश्चक्षुःशक्तिमय-
 विग्रहो भगवानिति भगवच्छास्त्रेषु प्रसिद्धम् । यथाऽऽहुः—

पञ्चशक्तिमयो देवः परमात्मा जगत्प्रभुः ।

परमिशक्तिमिस्तस्य विग्रहः परमात्मनः ॥

इत्यादिकाश्चक्षुः शुद्धसत्त्वमयाप्राकृतवन्धतन्मात्रादिरूपाः^२ इह प्रकृति-
 शब्देनोच्यन्ते । ताभिरन्वितश्च भगवान् उचितोपासनासमयेष्वपि
 निराकारे मनोवचनमप्यलभमानानामभिगम्यतां ध्येयतां याति ।
 विग्रहविशिष्टे ध्यानसौकर्यात् ॥ ७५ ॥

१ 'स्वकीयाप्राकृत' इत्यत्र पाठः स्यात्. २ 'प्राकृतपञ्चतन्मात्रादिरूपाः'
 इति पाठोऽत्र स्यात्, प्राकृतान्ध-अ.

अस्वण्डिताशोक्तिभिरैकवृत्तितः

सं ताभिरन्योन्यसमन्वितात्मभिः ।

विभूषयामास विभूतिवैभवं

दिशाभिरष्टाभिरिवात्मनः पदम् ॥ ७६ ॥

अस्वण्डितेति—सः कृष्णः एकवृत्तितः एकस्य सकललोक-
मुख्यस्य स्वस्य वरणात्परिमहाद्धेतोः “एके मुख्यान्त्यकेवलाः” इत्य-
मरः । ^१ ‘वृन् वरणे’ इति घातोः वृत्तिशब्दः वरणवाची, अस्वण्डिता-
शोक्तिभिः यद्यदभिलषितं पृच्छन्ति तत्सर्वं लोकान्तरादपि स्वयमानीय
प्रयच्छतीत्यप्रतिहताभिलाषवचनाभिः अन्योन्यसमन्वितात्मभिः परस्पर-
स्निग्धहृदयाभिः अष्टाभिस्ताभिर्महिषीभिः विभूतिवैभवं निजसम्पदुत्कर्षं
विभूषयामास । कथमिव ? अष्टाभिः दिशाभिः आत्मनः स्वस्य पदं
आकाशमिव । दिशापक्षे—एकवृत्तितः अवयवशक्तिवैधुर्यादेकया वृत्त्या
समुदायमात्रगतया शक्त्या अस्वण्डिताशोक्तिभिः अवयवविभागरहिता-
ष्टाभिरन्योन्यसंयुक्तरूपाभिश्चेति विशेषणयोजना ॥ ७६ ॥

अवाप्य देव्यः पतिमग्रचनायकं

महौजसं मन्मथसूत्रसंयताः ।

उदग्रसद्वंशध्रुवो मियस्समाः

सुवृत्तमुक्ताफलसौम्यतां ययुः ॥ ७७ ॥

अवाप्येति—महौजसं महाबलं जग्रजनायकं धीरोदात्तरूपमुत्त-
मनायकं कृष्णं पतिमवाप्य मन्मथसूत्रसंयताः मन्मथसंवन्धिन्या व्यव-

^१ वृन् वरण इत्यादि । एतच्चाख्याग्रन्थपरिशीलनायां वृन् धातुनिष्पन्नोऽत्र
वृत्तिशब्द इति प्रतीयते । स च वृन्धातोः क्तिनि एकतकारघटितः, न द्वितकारघटितः
प्रसिद्धः । अतोऽत्र औणादिकद्वितकारघटितप्रत्ययोऽन्वेष्टव्यः, लेखकप्रमादो वा,
स्यात् । किञ्चात्र प्रसिद्धवर्तनार्थकवृत्तिशब्देनाप्यर्थवर्णनं सुशकमिति भाति.

^२ मुक्ताफल—ग.

स्यया वद्धाः, तद्वशवर्तिन्य इति यावत् “सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः” इति विश्वः, उदग्रसद्वेशभुवः समृद्धमहाकुलप्रभवाः मिथस्समाः अन्योन्योपमेया देव्यः सुवृत्तमुक्ताफलसौम्यतां ययुः सम्यग्वर्तुलानां मुक्ताफलानां^१ मनोज्ञतां प्रापुः । यथा उन्नतोत्तमकेणुप्रभवा मुक्ता महा-
श्रुतिं नायकरत्नमवाप्य कचिस्त्रे स्यूता हाररूपेण मनोज्ञतां यान्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

आदौ लक्ष्मीरभजत हरिं रुक्मिणीरूपदृश्या

प्रापुस्तस्याः प्रातिनिधिपदं तत्प्रियास्सप्त देव्यः ।

सिद्धीरष्टौ दधदिव तदा सेवितस्ताभिरेकः

क्रीडायोगी निरवधिमसौ निर्वृतिं निर्विवेश ॥ ७८ ॥

आदाविति—आदौ प्रथमं रुक्मिणीरूपदृश्या रुक्मिण्या-
त्मना लक्ष्या लक्ष्मीः हरिमभजत । ततः^२ तस्मात् प्रियं तस्य
दयिताः सप्तदेव्यः जाम्बवत्याद्याः^३ तल्लक्ष्याः प्रातिनिधिपदं प्रति-
निधिस्थानं^४ अभजन् प्रेमास्पदतया लक्ष्मीसाम्यं प्रापुः । तदा ताभिः
अष्टाभिरेकसेवितः अत एव अष्टौ सिद्धीः अणिममहिमाद्या दधदिव
स्थितः क्रीडायोगी क्रीडासज्जवान् असौ कृष्णः निरवधिं निर्वृतिं
सौख्यं निर्विवेश बुभुजे, यथा योगी योगाभ्यासरतः योगसिद्धाभि-
रणमादिसिद्धिभिः निर्वृणोति तद्वदित्यर्थः ।^५ मन्दाकान्तावृत्तम् ।
“मन्दाकान्ता जलधिषड्गैर्भौ नतौ तादुरू चेत्” (वृत्तरत्नाकरे
१-९७) इति लक्षणात् ॥ ७८ ॥

^१ उत्तममुक्ताफलानां-घ. ^२ ‘तत्प्रिया’ इति पाठेनात्र साध्यम्. ^३ अत्र
‘तस्या लक्ष्या’ इति पाठेन साध्यम्. ^४ ‘अभजन्’ इतीदमत्राधिकमिति भाति.
^५ ‘मन्दाकान्ता’ इत्यारभ्य ‘लक्षणात्’ इत्यन्तं ग-कोशे न दृश्यते.

प्राचीनासु प्रकृतिषु यथा प्रादुरासन् प्रजौघाः

तद्वज्रातास्सममिव जगन्नेतुरष्टासु तासु ।

पश्चात्प्राप्तप्रणयिनि ^१ तथा षोडशस्त्रीसहस्रे

तेषामेकः किमयमथवा तत्समानो बभूव ॥ ७९ ॥

प्राचीनास्त्विति—प्राचीनासु प्राक्तनीषु मूलप्रकृतिमहदहङ्कार-
पञ्चतन्मात्रारूपासु अष्टासु प्रकृतिषु यथा प्रजौघाः अनौघाः प्रादुरासन्,
तद्वदष्टासु तासु रुक्मिण्याद्यासु जगतां नेतुः तस्य प्रजौघाः अपत्यौघाः
समं युगपदिव अवकर्षेण जाताः प्रादुरासन् । “ प्रजा ॥ जनपुत्रयोः ”
इति यादवः । इयमब्दो ^२ वाक्यालङ्कारे ‘ इवैवस्त्वादयो वाक्य-
पूर्णार्थाः ’ इति शृङ्गारप्रकाशिकोक्तेः । पश्चात्प्राप्तप्रणयिनि नरक-
जयानन्तरं प्राप्ते प्रेमवति षोडशस्त्रीसहस्रे षोडशगुणिते स्त्रीणां सहस्रे
च तत्त्वैक्यतिदेशः । तत्रापि सममिव प्रजौघा आसन्नित्यर्थः । अयं
कृष्णः तेषां प्रजौघानां मध्ये एकः अन्यतमः किमथवा तत्समानो
बभूवेति कवेस्सन्देहः । तेन पुत्राणां भगवता अतिसादृश्यमिति
द्योत्यते । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ७९ ॥

शमितनिगमस्वेदैः साधुभिः श्लाघनीयं

चरितमिदमुदारं तस्य चाणूरहन्तुः ।

श्रुतमनुकाथितं वा शुद्धिमग्रयां दधानं

समतनुत पृथिव्यां शाश्वतं धर्मसेतुम् ॥ ८० ॥

शमितेति—शमितः निगमानां वेदानां सेदः अन्यथा-
व्याख्यानकेशो यैस्तैः वेदार्थतत्त्वोपदेशपरैः साधुभिः श्लाघनीयं

^१ तथा-घ. ^२ सत्यमि पूर्वोत्तरभावे सूक्ष्मकालिकृत्वाहुर्विशेषतया युगपदि-
वेत्यर्पोऽप्यत्र स्यात्.

श्रुतमनुकथितं वा अप्रयां उत्कृष्टां शुद्धिं दधानं कुर्वाणं ^१ उदारं
चाणूरहन्तुः इदं वक्ष्यमाणरूपं चरितं पृथिव्यां शाश्वतं नित्यसिद्धं
धर्मसेतुं धर्ममर्यादां समतनुत तनुते स्म, विस्तारयाभासेत्यर्थः । मालिनी-
वृक्षम् । 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भरद्वाजकुलतिलकविश्वजिद्याजिभीरहराजाधारिवरसूनुना

अप्यग्यदीक्षितेन विरचिते यादवाभ्युदयव्याख्याने

चतुर्दशः सर्गः ॥

^१ 'उदारं तस्य चाणूरहन्तुः' इत्यत्र पाठः स्वात्.

पञ्चदशस्सर्गः

अथ पद्मभुवः पितुस्सकाशा-

दमिगच्छन् यदुपुङ्गवं दिदृक्षुः ।

मुनिरध्वानि वल्लकीसहायः

प्रजगौ लास्यतरङ्गितप्रचारः ॥ १ ॥

अथ शिशुपालवधोपोद्धातं नारदागमनं प्रस्तौति—

अथेति—अथ कृष्णमहिषीणामुद्धादाद्यनन्तरं पितुः स्वजनकस्य पद्मभुवः चतुर्मुखस्य सकाशात् यदुपुङ्गवं यदुश्रेष्ठं कृष्णं दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः अभिगच्छन् वल्लकीसहायः वीणासहायः मुनिः नारदः अध्वानि गगनमार्गे ^१ लास्येन हर्षनृत्तेन ^२ तरङ्गितः सखाततरङ्गः प्रचारः गमनं यस्य तथाभूतस्सन् प्रजगौ प्रगायति स्म । ‘वृषश्रेष्ठौ ॥ पुङ्गवौ’ इति रत्नमाला । औपच्छन्दसिकं सर्गवृत्तम् ॥

^३ ‘पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुचीभिरुक्तम्’ (वृत्तरत्नाकरे २-१३) इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तस्य गानमष्टभिः श्लोकैराह—

अहमास्मि पितामहस्य सूनुः

स विभोरात्मभुवस्सरोजनाभेः ।

भजते भुवि साम्प्रतं स देवः

स्वयमेवानकदुन्दुभेस्तुतत्वम् ॥ २ ॥

अहमिति—अहं पितामहस्य ब्रह्मणः सूनुरस्मि । सः ब्रह्मा विभोः सर्वलोकाधिपतेः आत्मभुवः ^४ जनकरहितस्य सरोजनाभेः पद्म-

^१ लास्येन नृत्तेन सह-ख. ग. ^२ ‘तदस्य सजातं तारकादिभ्य इतच्’ (पा. सू. ५-२-३६) इति तरङ्गचन्दो अस्य संजातमित्यर्थे इतच्प्रत्ययो बोध्यः.

^३ इदं लक्षणवाक्यं ख. ग.-कोशयोर्नास्ति. ^४ जन्मरहितस्य-ख.

नामस्य सूनुरित्यनुषङ्गः । स देवः साम्प्रतं इदानीं भुवि स्वयमेव
स्वात्मनैव^१ आनकदुन्दुभेः वसुदेवस्य सुतत्वं भजते । सरोजनाभेरित्यत्र
समासान्तविधेरनित्यत्वात्^२ योगविभागसिद्धेरप्रत्ययो न कृतः । तथा
माधकाव्ये प्रयोगश्च 'प्रजा इवाज्ञादराविन्दनामेः' (शिशुपालवधे-
३-६५) इति ॥ २ ॥

अवरोपितगोपसूनुभाव-

स्स नटस्सम्प्रति देवकीसुतस्सन् ।

परितोषितभाजुकस्स्ववृष्ट्या

श्रुतिलक्ष्यां^४ महतीं प्रियामविन्दत् ॥ ३ ॥

अवरोपितेति—सम्प्रति इदानीं अवरोपितो गोपसूनुभावो
येन तथोक्तः देवकीसुतस्सन् स्ववृत्त्या स्वचरित्रेण परितोषितभाजुकः
सन्तोषितनिजोपासकः स नटः नर्तकः, भिन्नभिनरूपपरिग्रहात्
कृष्णो नर्तकत्वेनाध्यवसितः, श्रुतिलक्ष्यां वेदैर्लक्षणीयां महतीं पूजितां
प्रियां रुक्मिणीरूपां लक्ष्मीं अविन्दत् अलभत । श्रुतयस्सङ्गीतशास्त्रोक्ताः

^१ खेच्छयैव—सू. ग. ^२ योगविभागेत्यादि—यथा अचक्ष्येन्ववपूर्वत्सामलीनः

(पा. सू. ५-४-७५) इत्यत्र अजिति योगविभागं कृत्वा पदानामादिशब्दाः साधिताः ।
तद्वत् अत्रापि सरोजनाभिशब्दे समासान्तोऽचक्ष्ययस्यादिति चेत् सुपथी नगरी
इत्यादौ 'इनः स्त्रियाम्' (पा. सू. ५-४-१५२) इति समासान्तकन्वारणाय 'समासा-
न्तविधिरनित्यः' (परि ८५) इति परिभाषायाः 'प्रतेरश्वाद्यस्तत्पुत्रे' (पा. सू.
६-२-१९३) इत्यत्राश्वादिगणे राजन्शब्दपाठेन ज्ञापिताया अश्लीकरेण प्रयोगानुरी-
धात् अत्राप्यनित्यत्वात्समासान्तस्यत्वप्रत्ययस्याप्रत्ययस्य सरोजनाभिरिति प्रयोगो
निर्वाह्य इति भावः । सुकुटस्तु 'योगविभागादिष्टसिद्धिः' (परि १२४) इति
परिभाषाभाषिणेत्य नाभ्यन्तस्य सर्वत्र योगविभागसिद्धोऽचक्ष्यमासान्तो न नियमेन
भवतीति 'प्रजा इवाज्ञादराविन्दनामेः' (शिशु. ३-६५) इति माधपद्यगत-
सविन्दनामपदं समर्थितवान्. ^३ 'सिद्धोऽचक्ष्ययः' इत्यत्र पाठः स्यात्.

^४ प्रतिलक्ष्यां अ. सु.

द्वाविंशतिस्वरव्यञ्जकशब्दाविशेषाः, तामिर्लक्ष्यां प्रियां महतीं वीणा-
मविन्ददिति किमप्यर्थान्तरं प्रतीयते । ^१तेन यथा प्रसिद्धो नटः
काञ्चित् भूमिकां प्रदर्श्य तामवरोप्य सद्यो भूमिकान्तरप्रदर्शनेन
भावुकान्नाट्यरसामिज्ञान् सामाजिकान् परितोष्य तेभ्यः पारितोषिकं
सञ्जीतोपयोगित्वात्स्वाप्रियमुत्तमवीणादिकं कुरुते तद्वदिति गम्यते । 'भावो
विद्वान्' इति नाट्योक्तावमरः । महतीशब्दो नारदवीणामात्रवाची ।
तेन तद्वदुक्तं वीणासामान्यं लक्ष्यते । महतीप्रियत्वात्नारदस्य तद्वच्चे
^२तद्वाचिशब्देन वीणान्तरलक्षणा कृता ॥ ३ ॥

तदहं तमसः स्थितं परस्ता-

दनपायद्युति भास्वताऽऽत्मनैव ।

कमलोल्लसितेन दर्शनीयं

दिनमाद्यन्तविवर्जितं दिदृक्षे ॥ ४ ॥

तदिति—भास्वता दीप्यमानेन आत्मना स्वेनैव न त्वन्य-
सद्वकारिवलेन^३ अनपायद्युति स्थिरप्रकाशं, स्वत एव सदा प्रकाशमान-
मिति यावत्, तमसः परस्तात् प्रकृतिमण्डलातीते परमपदे स्थितं
कमलोल्लसितेन लक्ष्मीविलासेन दर्शनीयं मनोहरं आद्यन्तविवर्जितं
^४अनाद्यन्तं दिनं भगवन्तं दिदृक्षे द्रष्टुमिच्छामि “ज्ञाश्रुस्मृदृशां
सनः” (पा. सू. १-३-५७) इत्यात्मनेपदम् । प्रसिद्धदिनमपि भास्वता
हेतुना अनपायद्युति अन्धकारमतीत्य स्थितं पद्मविक्रासेन दर्शनीयं
चेति श्लिष्टविशेषणसाम्यात् भगवतो दिनत्वाध्यवसायः । आद्यन्त-
विवर्जितमिति प्रसिद्धदिनाद्यातिरेकश्च ॥ ४ ॥

^१ 'तेन' इति ख. ग. - कौषयोर्न दृश्यते ^२ तद्वाचिशब्दो न वीणान्तर-
लक्षणकृतः - ग. घ. ^३ कारवलेन - ख. ग. ^४ अनाद्यन्तम् - ख. ग. ^५ दिनं
ब्र-घ. दिनं दि-ग.

गुणसिन्धुरसौ गुणातिवर्ती

गतिरन्तस्स्थितिरागमैकगम्यः^१ ।

दयितासहितो^२ दयैकसङ्गी

गुरुराद्यो मयि गौरवं विधाता ॥ ५ ॥

गुणसिन्धुरिति—दयावात्सल्यादिगुणानां सिन्धुः निधान-
भूतः गुणातिवर्ती सत्त्वरजस्तमो^३रूपान्मायागुणानतिक्रान्तः, ^४अतद्वश्य
इति यावत्, गतिः श्रवण्यः अन्तःस्थितिः अन्तर्यामी आगमैक-
गम्यः वेदैकबोध्यः दयिताः रुक्मिण्यादयः तत्सहितः, दयै-
कसङ्गी दयया सह एकः मुख्यः सङ्गोऽस्यास्तीति तथोक्तः
'कर्मधारयान्मत्सर्वधीवस्सर्वधनाद्यर्थः' इति कर्मधारयादिनिप्रत्ययः,
आद्यो गुरुः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति तस्मै"
(श्वेताश्व ६-१८) इति श्रुतेः ब्रह्माणोऽप्यध्यापयितेति सर्वेषामाद्यो गुरुः,
असौ कृष्णः मयि गौरवं बहुमानं विधाता कर्ता । विपूर्वात् ^५घात्रो
लुट्, तृत्प्रत्ययो वा । विरोधाभासोऽलङ्कारः, गुणी निर्गुणश्चेति
गतिस्थितिक्रियाद्वयरूपो गन्तव्यरूपश्चेति, रुक्मिण्यादिसहितो दयया
एकैव सहितश्चेति, स्वयमाद्यो गुरुः मां ^६गुरुकरोतीति च सर्वत्र
^७विरोधस्याभासनात् ॥ ५ ॥

जगदेकहितेन जन्मनाऽसौ

दनुजैराक्रमणं भुवो निरुन्धन् ।

कलहप्रिय^८मद्वचोऽनुरोधात्

न कथं विग्रहमारमेत नाथः^९ ॥ ६ ॥

जगदिति—जगतामेकहितेन परमहितेन जन्मना अवतारेण

^१ आगमैरगम्यः—अ. सु. ^२ दयैकनिघ्नः—अ. सु. ^३ रूपमाया—घ.

^४ अनवधः—ख. ग. घ. ^५ घात्रातोऽलुट्. ^६ गुरुं करोति—ख. ग. ^७ विरोधाभा-
सता—ख. ग. ^८ 'मद्वचोऽनुसारात्'—अ. सु. अयमेव ख. ग. अ.—कोशदृश-
मानव्याख्यासंमतः पाठः. ^९ धीरः—अ. सु.

भुवः दनुजैराक्रमणं निरुन्धन् असौ नाथः कलहप्रियस्य
^१ मम वचसोऽनुशोधात् विग्रहं कलहं कथं नारभेत आरभेतैव, मयि
 गौरव^२बुद्धिमत्त्वादिति भावः । ^३ उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठी^४नियमात्
 दनुजैरिति कर्तरि तृतीया ॥ ६ ॥

स्वस्य कलहप्रियत्वदोषं परिहरति—

अधिकारविलम्बितापवर्ग-

स्थिरसङ्गादपकौतुकस्त्रिवर्गे ।

विधिना नियतेन धर्मगुप्तौ

विनियुक्तोऽस्मि विरोधनेन दीव्यन् ॥ ७ ॥

अधिकारैति—अधिकारविलम्बितापवर्गस्थिरसङ्गात् “याव-
 दधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्” (शा. सू. ३-३-३१) इति
 शारीरकसूत्रोक्तन्यायात् अधिकारेण देवर्षिपदावस्थानरूपेण विलम्बिते
 अधिकारनिवृत्त्यनन्तरभाविनि अपवर्गे दृढाभिलाषात् त्रिवर्गे त्रयाणां
 धर्मार्थकामानां वर्गे अपकौतुकः अनभिलाषः “कौतुकं स्वाभिलाषे
 स्यात्” इति विश्वः, अहमिति शेषः, “विशेषणेन स्वार्थं विरोधनं
 न करोमीति दर्शितम्, धर्मगुप्तौ धर्मसंरक्षणे नियतेन विरतेन विधिना
 त्रक्षणा विनियुक्तः दुष्टनिग्रहोपयोगि देवासुरादीनां विरोधनं कुर्विति
 नियुक्तस्सन् विरोधनेन विरोधकरणेन दीव्यन् क्रीडन् अस्मि वर्ते ।
 विरोधनशब्दे ष्यन्ताद्बुधिघातोः व्युद्गत्ययः ॥ ७ ॥

^१ मम वचसोऽनुसारात् अनुशोधात्—ख. ग. छ. ^२ बुद्धिवा।दिति—ख.
 ग. घ. ^३ उभयोः प्राप्तयेस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठीत्वार्धकेन ‘उभयप्राप्तौ
 कर्मणि’ (पा. सू. २-३-६६) इति सूत्रेणेत्यर्थः. ^४ नियमनात्—ग. छ.
^५ विशेषणविशेषण—ख.

विदधे विनिवेदितं मयाऽसौ
 विविधं विश्वहितं विधास्यते च ।
 स्वजनत्वधिया सुरासुराणां
 बहुमानैकपदं यतोऽहमासम् ॥ ८ ॥

विदध इति—असौ कृष्णः मया विनिवेदितं विज्ञापितं
 विविधं बहुविधं विश्वहितं विदधे प्रागपि कृतवान् । विधास्यते च
 इतः परमपि करिष्यति । नन्वसुरेष्वप्यन्तरङ्गतया वर्तमानस्य तव
 वचनं कथं ^१ बहुमन्येतेत्यब्राह्—स्वजनत्वेति । यतः यस्मात्कारणात्
 सुरासुराणां स्वजनत्वधिया अहं बहुमानैकपदं बहुमानस्य मुख्यास्पदं
 आसम् । असुराणां प्रलोभनेन स्वकीयत्वग्रान्तिमुत्पादयतोऽपि वस्तुतस्तुर-
 कार्ये ^२ पक्षपातित्वं जानात्येव भगवानिति भावः ॥ ८ ॥

विनिवेदयता रिपोरुदन्तं
 दिविषद्वैभवदावचित्रभानुम् ।
 अजितस्य जिगीषतो मयाऽसौ
 विजयारम्भमहोत्सवो विधेयः ॥ ९ ॥

विनिवेदयतेति—दिविषद्वैभवदावचित्रभानुं देवानामैश्वर्यस्य
 दावानलं रिपोः शिशुपालस्य उदन्तं वृत्तान्तं विनिवेदयता मया
 जिगीषतः स्वत एव जेतुमिच्छतः अजितस्य कृष्णस्य असौ मद्रचना-
 नन्तरमेव आसी विजयारम्भ एव महोत्सवः विधेयः सम्पादनीयः ।

^३ 'विष्णावप्यजिताव्यक्तौ' इत्यमरः ॥ ९ ॥

^१ बहुमतमित्यब्राह्—सं. ^२ पक्षपालइमिति जानात्येव—अ. पक्षपालय-
 मिति—घ. ^३ विष्णावप्यजिताव्यक्तौ—सं. ग.

इति भव्यमनोरथो ^१महीयान्
प्रमुमासीनमुपह्वरेऽभियातः ।

विदिताखिलवेदितव्यमित्थं

मुदितः प्राह जगद्धितं मुनीन्द्रः ॥ १० ॥

इतीति—इति उक्तप्रकारेण भव्यमनोरथः शुभामिच्छाः, लोकहितं चिन्तयन्निति यावत्, महीयान् महत्तरः उपह्वरे रहसि आसीनं प्रमुं कृष्णं अभियातः प्राप्तः मुनीन्द्रः नारदः मुदितः सन्तुष्टस्तन् विदिता-
खिलवेदितव्यं स्वयमेव विदितनिखिलवेद्यं जगद्धितं कृष्णं इत्थं वक्ष्य-
माणप्रकारेण प्राह उवाच । ^२आहेत्युवाचार्येण निपातेन प्रादि-
समासः ॥ १० ॥

जय देव जगज्जयान्तरात्मन्

^३न नियन्ता न ते समस्त्वदन्यः ।

भवभीतिनिशीथिनीविभातं

परमं ब्रह्म भवन्तमामनन्ति ॥ ११ ॥

जय देवेति—हे देव जगज्जयान्तरात्मन् लोकत्रयस्यान्तर्यामिन्
जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । ‘जि जये’ (भ्वादि ५६१.) इति घातुस्तुत्कर्ष-
प्राप्त्यर्थोऽकर्मकः । ते तव न नियन्ता न कश्चिन्नियन्ताऽस्ति । त्वदन्यः
स्वद्व्यतिरिक्तः समः त्वत्तुल्यश्च नास्ति । “न तत्समश्चाभ्यधिकश्च
दृश्यते” (श्वेताश्व. ६-८.) इति ^४श्रुतेः । भवन्तं भवभीतिनिशीथिनीविभातं

^१ महात्मा—घ. ^२ आहेत्युवाचार्येनेत्यादि ॥ यद्यपि ‘मुवः पञ्चानामा-
दित आहो मुवः’ (पा. सू. ३-४-८४) इति सूत्रेण प्रोपसृष्टस्य मूत्र आहादेशेन
प्राहेति रूपं सिध्यति, तथापि तस्य आहादेशस्य लिङ्लकार एव विधानात् प्रकृते
नारदोक्तैर्मृतकालिकतया लिङ्लकारस्यैव प्रयुयुक्षितत्वेन तत्र च मूत्र आहादेशस्या,
प्रवृत्त्या सवाचेत्यर्थकेन आहेति निपातेन ‘कुगतिप्रादयः’ (पा. सू. २-२-१८)
इति सूत्रेण प्रादिसमास इति भावः, ^३ न नियन्ता खलु ते—प्र. मु. ^४ श्रुतिः—ख.

संसारभीतिरेव शत्रिः तस्याः प्रभातं ^१ प्रातःकालं परमं ब्रह्म आमनन्ति
वेदविदोऽर्थायते ॥ ११ ॥

उदितः प्रणवाङ्कुरात्मना त्व-

द्विविधस्कन्धविभक्तरूढशास्त्रः ।

त्वदनुग्रहपुष्पितः प्रजानां

फलमिष्टं निगमद्रुमः प्रसूते ॥ १२ ॥

उदित इति—त्वत् भवतः प्रणव एवाङ्कुरः तदात्मना तद्रूपेण
उदितः विविधस्कन्धविभक्तरूढशास्त्रः बहुविधेषु ऋग्वेदादिरूपेषु
व्यूहेषु विभक्ताः व्यस्ताः रूढाः शास्त्रिविशेषेषु व्यवस्थिताः शास्त्राः
तत्तद्ब्रह्मदान्तरभेदा यस्य स तथोक्तः, द्रुमपक्षे विविधाः स्कन्धे प्रकाण्डे
विभक्तं यथा तथा प्ररूढा विट्पा यस्येत्यर्थः, त्वदनुग्रहपुष्पितः
वेदोक्तकर्मज्ञानाराधितस्य तव प्रसादेन सञ्जातकुसुमः, प्रकृत्यादि-
तृतीयायाः ^२ बहुलग्रहणात्समासः, अनुग्रहस्यैव पुष्पत्वरूपणेन करणे
तृतीयानवकाशात् निगमः वेद एव द्रुमः प्रजानां ^३ इष्टं फलं
स्वर्गपदवर्गादिकं प्रसूते ॥ १२ ॥

विषमं निजकर्मभेदयोगात्

बहुमानास्पदबन्ध^४मोक्षलीलः ।

जनितं भवतैव पुत्रनीत्या

जगदेतत्स्वयमेव रक्षसि त्वम् ॥ १३ ॥

विषममिति—बहुमानास्पदबन्धमोक्षलीलः मुनिजनादिस्थापन-
गोचरभूता^५ अनेकप्रमाणविषयभूता वा प्राणिनां बन्धमोक्षरूपा लीलः

^१ प्रभातं उपरतिकारणं—ऊ. ^२ बहुलग्रहणादिति.—‘कर्तृकरणे कृता
बहुलम्’ (पा. सू. २-१-३२) इत्यत्र बहुलग्रहणात्कर्तृकरणेतरार्थकतृतीयान्तस्यापि
समास इति भावः. ^३ इष्टं स्वर्गादिकं—ख. ^४ मोक्षलीलम् । जनितं भवतैव रक्षसि
त्वं जगदेतत्स्वयमेव पुत्रनीत्या—प्र. सु. ^५ भूता मुनीनां प्रमाण—ख.

यस्य सः त्वं निजकर्मभेदयोगात् स्वस्वकर्मविशेषसम्पर्कात् विषमं निम्नोजतं भवतैव जनितमेतज्जगत् स्वयमेव पुत्रनीत्या पुत्रस्य यो रक्षणप्रकारः तेन अतिवात्सल्येन रक्षसि । तथाभगवद्वात्सल्य-विषयत्वे कथमित्थं तारतम्यमित्याशङ्क्योक्तं विषमं निजकर्मभेदयो-गादिति ॥ १३ ॥

ननु भगवद्वात्सल्ये जगति कर्मभेदप्रयुक्तं वा वैषम्यं कुतस्स्या-दित्याशङ्क्य कर्मसामर्थ्यं दर्शयति—

गुणचित्रितजन्तुदन्तुरेऽस्मिन्

जगति त्वद्विहिते हिते तरेभ्यः ।

अपि विश्वसृजां समाहिताना-

मयथाचिन्तितमापतन्त्यवस्थाः^१ ॥ १४ ॥

गुणेति—सत्त्वरजस्तमोमिश्रितैः भिन्न^२ प्रकृतिकृतैः जन्तुभिः दन्तुरे विषमे त्वद्विहिते त्वया सृष्टे अस्मिन् जगति, हिते तरेभ्यः^३ अहितेभ्यो दुरितेभ्यः, पञ्चमीबहुवचनमेतत्, समाहितानां समाहित-चिन्तानां विश्वसृजां प्रजापतीनां वेधोदक्षमन्वादीनामपि अयथाचिन्तितं चिन्तिताननुसारि यथा तथा अवस्थाः आपतन्ति । अन्येषां किमु वक्तव्यमिति भावः । न चैवं कर्मणैव जगद्वैविध्यं भगवतः स्वातन्त्र्य-विरोध इति वाच्यम्, तत्तत्कर्मानुगुण्येन भगवानेवेदं जगत् सृजती-त्युपगम्यत्, पुत्रेष्वपि तत्तद्वृत्तानुगुण्येन पितुः कोपप्रसाददर्शनाच्चेति भावः ॥ १४ ॥

^१ यस्य त्वं—ख. ग. ^२ पुत्रस्य यथा रक्षण—ख. पुत्रस्य नीती रक्षण—ग.

^३ मयदं निरास्यः—प्र. सु. ^४ निम्नोक्षतीकृतैः—ख. ^५ जन्तुभिः प्राणिभिरेव—ख.

^६ 'अहितेभ्यो दुरितेभ्यः' इति ख. ग. घ. कोशेऽपि नास्ति.

एवमभिष्टुत्य प्रस्तुतं विज्ञापयति—

सुकृतोपचयेन जातसिद्धि-

स्त्वदसौ कश्चिदुपस्थितापराधः ।

^१ अनुभूय हिरण्यरावणत्वे

भजते सम्प्रति चेदिराजभावम् ॥ १५ ॥

सुकृतेति—सुकृतस्योपचयेन समृद्ध्या त्वत् भवतः सकाशादेव जातसिद्धिः जातैश्वर्यः उपस्थितापराधः तदनन्तरं प्राप्तापराधः असौ बुद्धिसिद्धिः कश्चित् हिरण्यरावणत्वे द्वन्द्वान्तस्यस्थ त्वप्रत्यस्य प्रत्येकसम्बन्धः, हिरण्यत्वं रावणत्वं चानुभूय सम्प्रति चेदिराजभावं शिशुपालत्वं भजते ॥ १५ ॥

त्रिषु जन्मसु ते ^२ विहारदक्षं

विधिना सिंहगजक्रमेण सुष्टः ।

सहजः किल रुक्मिणीनिमित्ते

स रिपुस्सम्प्रति कृत्रिमश्च जातः ॥ १६ ॥

त्रिष्विति—त्रिषु जन्मसु हिरण्यरावणशिशुपालजन्मसु ते तव विहारदक्षं युद्धविहारचतुरं यथा तथा विधिना दैवेन सिंहगजक्रमेण सिंहगजरीत्या नैसर्गिकविरोधितया सुष्टः अत एव तव सहजो रिपुः शिशुपालः सम्प्रति इदानीं ^३ रुक्मिणीरूपनिमित्ते कृत्रिमः करणेन निर्वृत्तः रिपुश्च जातः किल । ततश्च ^४ कृत्रिमरिपोः प्रबलत्वाद् नासौ क्षणमप्युपेक्षणीय इति भावः । रुक्मिणीनिमित्त इत्यत्र 'निमित्त-कारणहेतुषु सर्वासां प्रायोदर्शनम्' (वा. १४७३) इति सप्तमी ॥ १६ ॥

^१ अनुभूय हिरण्यरावणत्वं—अ. मु. ^२ विहारशिक्षाविधिना—अ. दे. मु.

^३ रुक्मिणीनिमित्ते—अ. ^४ अत्र 'अरिर्मित्रमुदासीनः' (याज्ञ. १-३४५)

इति याज्ञवल्क्यस्मृतिश्लोकव्याख्यायां विज्ञानेश्वरीयायां—'कृत्रिमोऽरिः यस्यापकृतं येन चापकृतम्' इत्युक्तं द्रष्टव्यम्.

विपथेन ^१सदैव विप्रधावन्

विबुधग्रामविपक्षिदानभूतः ।

भवतो भजतामनन्यसाध्यं

विनिपातं ^२प्रणिपातवृत्त्यनर्हः ॥ १७ ॥

विपथेनेति—विपथेन दुर्गमार्गेण विप्रधावन् निर्गलं चरन् विबुधग्रामविपक्षिदानभूतः देवसङ्घस्य विपदां मूलकारणत्वं मासः प्रणिपातवृत्त्यनर्हः प्रणिपातरूपाया वृत्तेरयोम्यः, अत्युग्रत्वात् प्रणिपातेनापि देवैः प्रसादयितुमसाध्य इति यावत्, एषः शिशुपालः भवतः त्वत्सकाशात् अनन्यसाध्यं अन्यैस्साधयितुमशक्यं विनिपातं निधनं भजताम् । प्रार्थनायां लोट् ॥ १७ ॥

दमनं दमघोषस्मवस्य

प्रबलस्यापि यदर्ह्यते तदेतत् ।

मधुकैटभमेरुमर्दिनस्ते

मशकामर्शनमात्रमित्यवैमि ॥ १८ ॥

दमनमिति—प्रबलस्य प्रकृष्टबलस्यापि दमघोषस्मवो जनको यस्य तस्य शिशुपालस्य यद्दमनं प्रमथनमर्ह्यते तदेतन्मधुकैटभमेरुमर्दिनः मधुकैटभौ मेरू इव तौ मर्दितवतः ते तव मशकामर्शनमात्रं मशकपेषणमित्यवैमि ॥ १८ ॥

वस्तुतस्तु मधुकैटभार्दनमपि अत्यल्पमेवेत्याह—

अथवा जगदेतदोदनं ते ^३

तदुपग्रन्थुपसेचनं च मृत्युः ।

महदादि विलापयन्महिम्ना

दमनैराद्रियसे न दानवानाम् ॥ १९ ॥

अथवेति—अथवेति पक्षान्तरे, ते तव एतत् परिहृश्यमानं जगत्

^१ सदैव विप्र-ध, ^२ प्रणिपातगल्यनर्हः—प्र. वे. सु. ^३ ओदनस्ते—प्र. वे. सु.

ओदनं ओदनस्थानीयं, तत् जगत् ^१उपजिन् नाशयन् मृत्युः उपसिच्यते
अनेन ओदन इत्युपसेचनं दध्यादि, तत्स्थानीयम् ।

‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभौ भवतओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः’ (कठ. २-२५)

इति कठवज्राष्टु मन्त्रः । तत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दाभ्यां चराचरात्मकस्सर्वः
प्रपञ्चो लक्ष्यत इति समृत्युकस्सर्वप्रपञ्चसंहर्तृत्वं मन्त्रार्थ इति निर्णीतं
“अत्ता चराचरग्रहणात्” (शा. सू. १-२-९) इति शारीरकाधिकरणे ।
एवं महदादि महदहङ्कारादि सर्वे जगत् महिम्ना शारीर्यत्वं विना प्रभाव-
मात्रेण विलापयन् नाशयन् त्वं दानवानां दमनैः नाद्रियसे न स्त्रव्यसे ।
एवंमृतस्य तव दानवदमनं कियदित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु ^२देवदानवसामान्यदैवतस्य मम दैवपक्षपातेन दानव—

दमनमशुक्तमित्याशङ्क्याह—

सुहृदोऽपि सदा सुरासुराणां

प्रणतानुग्रहभावितात्मनस्ते ।

क्वचिदापतितोऽपि पक्षपातः

समतामेव समर्थयेत सत्याम् ॥ २० ॥

सुहृद इति—सदा सुरासुराणां सुहृदोऽपि प्रणतानुग्रह-
भावितात्मनः प्रणतरक्षणेन रूप्यपितृस्वरूपस्य ते तव क्वचित् प्रणत-
विषये आषादितोऽपि पक्षपातः समतामेव सत्यां ^३अवाचितं
समर्थयेत साधयेत् । प्रणतरक्षणश्रुतिनः प्रणतेष्वभिमानः स्वतस्समतां
न व्याहन्तीति भावः ॥ २० ॥

^१उपजिन् मृत्युः—ख. ^२निर्णीतं, नराचर—ख. ^३देवदानवस्यादि—
‘देवाणां दानवानां च सामान्यमभिदैवतम्’ इति जितन्तेस्तोत्रे पाश्चरात्रान्तर्गते
दृश्यते. ^४अवाप्यतां—घ.

एवं प्रस्तुतं विज्ञाप्य तद्द्वंद्वं स्वीकारयितुं पुनरपि स्तौति—

प्रथमा चरमा च देवता त्वं

वरणीया वरदा च विश्ववन्धा ।

निगमेषु ^१ सती पुरेषु चैका

जनयित्री जनपङ्क्तिहारिणी च ॥ २१ ॥

प्रथमेति—प्रथमा देवता विष्णुः चरमा च देवता अग्निः

“अग्निर्वै देवानामथमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्ये देवताः”

(ऐ. ब्रा. १-१-१) इति ^२श्रुतिसिद्धः तयोः प्रथमचरमभावः, वर-

णीया वरेण्या भजनीया, तत्र निमित्तं वरदा अभीष्टप्रदा, विश्व-

वन्धा विश्वेषां त्रैवर्णिकानां नित्यवदुपास्या च देवता “तत्सवि-

सुर्वरेण्यम्” “आथातु वरदा देवी” इति मन्त्रप्रसिद्धा गायत्री निग-

मेषु सती ऋग्यजुस्सामवेदेषु विद्यमाना देवता “ओमिति ब्रह्म”

(तै. उ. १-८) ^३इति श्रुता प्रणवरूपा, “अग्निमीळे” (ऋक्सं.

१-१-१) इति ऋग्वेदादिरकारः “योनिस्समुद्रो बन्धुः” (तै. सं.

७-५-२५) इति यजुर्वेदमध्यगत उकारः “समानं परम्”

(सामसंहिता) इति सामवेदान्तो मकारश्च प्रणवशरीरमिति सम्प्रदायः,

पुरेषु शरीरेषु एका देवता “एको देवस्सर्वभूतेषु गूढः”

(श्वेता. ६-११) इति श्रुतिसिद्धा अन्तर्यामिरूपा, “पुरं पुरि शरीरे

च” इति विश्वः, जनयित्री देवता चतुर्मुखः, जनपङ्क्तिहारिणी

देवता रुद्रः, एषा सर्वाऽपि देवता त्वमेवेति सर्वात्मत्वेन स्तुतिः ।

यद्यप्यन्तर्यामित्वोक्त्यैव सर्वात्मत्वं लब्धं, तथापि आदरातिशयात्म्यमा

चरमेत्यादि विशिष्यापि वर्णितम् ॥ २१ ॥

^१ घटकैरिव कर्मपाशनद्वैः

स्थिरकालात्मकचक्रयन्त्रनिधैः ।

विहरस्यधरोत्तर^२ क्रमेषु

स्ववशैरेव सुरासुरैस्त्वतन्त्रः ॥ २२ ॥

घटकैरिति—स्वतन्त्रः कर्माण्येव पाशाः तैः नद्धैः बद्धैः स्थिरं कालात्मकं चक्रयन्त्रं चक्राकारं कूपेभ्यो जलाहरणस्योपयोगि घटीयन्त्रं तस्मिन् निधैः तदर्धानैः अधरोत्तरक्रमेषु कदाचित्केषांचिदधस्तत्त्वं अन्येषामुत्तरत्वं अन्यदा तद्वैपरीत्यं ^३इत्येवं क्रमेषु स्ववशैरेव त्वदायत्तैरेव स्थितैः सुरासुरैः घटकैरिव घटीयन्त्रबद्धैः क्षुद्रघटैरिव त्वं विहरसि क्रीडासि ॥ २२ ॥

सवने भवमुक्तिसन्धिरूपे

विधिना ^४ विश्वपते ! विचित्रहोतिम् ।

हृदि शान्तधियस्समिन्धते त्वा-

मनघात्मकतुहव्यबाहमाद्यम् ॥ २३ ॥

सवन इति—हे विश्वपते भवमुक्तिसन्धिरूपे संसारमुक्तिसन्ध्यात्मके सवने सूयतेऽस्मिन्निति सवनं सोमाभिषवयुक्तं सौम्यं कर्म तस्मिन् विचित्रहोतिं विचित्रशङ्खचक्राद्यायुधम्, हेतिग्रहणं भूषणादीनामप्युपलक्षणं, अरुभूषणादियुक्तस्यैव भगवतो ध्यानविधानात्, अनघात्मकतुहव्यबाहं अनघस्य प्रसिद्धकतुवत् दीक्षानियमादिक्लेशरहितस्य आत्मकतोः प्रपदनाख्यस्य परमात्मानि जीवात्महृदिस्समर्पणरूपस्य बहिः आद्यं जगदादिभूतं त्वां शान्तधियः उपशान्तचित्ता मुमुक्षवः हृदि हृदये विधिना प्रपदनविध्युक्तप्रकारेण समिन्धते दीपयन्ति भावयन्तीति यावत् । हन्धीघातोः दीप्त्यर्थकस्याकर्मकत्वेऽपि

^१ कलशैरिव—प्र. दे. सु.

^२ क्रमेण—प्र.

^३ विश्वहिते—प्र. सु.

अन्तर्भावितप्यन्ततया सकर्मकप्रयोगः । अन्यत्राप्यभिनिम्ब आशीघ्र
इत्यादौ प्रसिद्धोऽस्य सकर्मकप्रयोगः । यथा यज्वानः प्रसिद्धक्रतुमध्य-
गते सवने विचित्रज्वालं कृत्वभिमुत्तरवेष्टां विविना ^१सामिधेनीवचन-
विध्युक्तप्रकारेण समिन्धते, तद्वदित्युपमा गम्यते । यद्यप्यैष्टिकमग्नि-
समिन्धनं सोमयागरूपस्य सवनस्य नास्ति, तथापि मातस्सवनमप्ये-
क्रियमाणस्य सवनीयपशोः इष्टिविकारत्वात् तत्रातिदेशिकमग्निसमिन्धनं
सवनमध्यपाति भवतीति सवनमित्युक्तम् । भगवन्तं प्रपद्यमानानां
नेदीयसी मुक्तिरिति भवमुक्तिसन्धिरूप इत्येनेन दर्शितम् ॥ २३ ॥

अणिमादिभिरेक एव मिश्रः

परविद्यामणिदर्पणेषु भानात् ।

सुदृशां भजसि त्वमात्मभूतः

सुखसन्दर्शनयोग्यमामिसुख्यम् ॥ २४ ॥

अणिमादिभिरिति—एक एव सन् परविद्यामणिदर्पणेषु
पराः उत्कृष्टाः विद्याः ब्रह्मविद्या एव मणिमुकुराः तेषु भानात्
स्फुरणाद्देतोः अणिमादिभिः अणिग्रमहिमप्रभृतिभिः भेदकैः
मिश्रः, शाण्डिल्यविद्यायां ‘एष आत्मा अन्तर्दृश्येऽणीवान्’
(छा. ३-१४-३) इत्याणिमा श्रूयते, कठबल्लीषु ‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः’
(कठ. २-१२) इत्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वं श्रूयते, वैश्वानरविद्यायां ‘तस्य ॥ वा
एतस्य आत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः’ (छा. ५-१८-२)
इत्यारभ्य ‘पृथिव्येव पादौ’ इत्यन्तेन त्रैलोक्यशरीरत्वं श्रूयते, एव-
मेकोऽपि विद्याविशेषेषु व्यवस्थितैर्ध्यातव्यगुणैर्विभिन्न इत्यर्थः, आत्मभूतः
आत्मत्वं प्राप्तः, “आत्मेति तूपागच्छन्ति ग्राहयन्ति च” (शा. ४-१-३)
इति शारीरकसूत्रे अहंग्रहोपासनासु आत्मत्वेन ज्ञानविधानादात्मेति
गृहीतः त्वं सुदृशां उत्तमज्ञानानां ब्रह्मविद्यानुष्ठातृणां ^२“इह्ं बुद्धा-

^१ सामिधेनीनिबन्धन—छा. सामिधेनीसमिन्धन—ग. ^२ इह्ं ज्ञाने ज्ञातारि

वीक्षणेऽपि च” इति विश्वः, सुखसन्दर्शनयोग्यं सुखस्यानन्दहेतोः सन्दर्शनस्य त्वद्गोचरविशदतरावभासस्थोचितं तत्सम्पादनसमर्थं आभि-
मुख्यं चिरं निरन्तरविद्यानुष्ठानकृतं विद्वद्विषये प्रसादं भजति। यथा एकोऽपि
नानाप्रकृतिकेषु दर्पणेषु स्फुरणादल्पत्वमहत्त्वादितत्तद्वर्णोपाधिकधर्म-
भेदैर्भेदः स्वरूपभूतो मुखाद्यवयवः सुखेन विम्बभूतस्वमुखाव-
लोकनं नयनाधरीकरणादियत्नं विनैव साक्षात्करणस्योचितं अभि-
मुख्यत्वं भजति तद्वदित्यर्थः । सुखशब्दस्य ^१सुखहेतुपरत्वपक्षे सुख-
शब्दात् तत्करोतिष्यन्तात्पचाच्चाचि णिलोपो द्रष्टव्यः ॥ २४ ॥

अपि दृष्टमपि श्रुतं प्रभावं

भवदीयं भविनस्तमोभिभूताः ।

न विदन्ति यथावदात्मवन्त-

स्त्वनुपश्यन्ति करस्थिताम्बुकल्पम् ॥ २५ ॥

अपीति—तमसा तमोगुणेन अभिभूताः भविनः संसारिणः
दृष्टमपि सान्दीपिनिषुत्राद्वरणादावध्याक्षितमपि वेदान्तादिषु श्रुतमपि
भवदीयं प्रभावं यथावत् ^२यथाहं सम्यक् न विदन्ति न जानन्ति ।
आत्मवन्तः प्रशस्तात्मानः सत्त्वगुणानुगृहीतचित्तास्तु करस्थिताम्बुकल्प-
मनुपश्यन्ति ^३तद्वदतिस्फुटं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं स्तुत्वा प्रस्तुतप्रार्थनामुपसंहरति—

सहधर्मचरीं सदाऽनुवृत्तां

स्वयमुदीपयता त्वयाऽनुकम्पाम् ।

शरणागतरक्षणव्रतस्य

प्रतिलब्धोऽयमिह ^४प्रयोगकालः ॥ २६ ॥

सहेति—सह धर्मं चरतीति सहधर्मचरी तां पत्नीरूपेण स्थितां

“लक्ष्म्या सह हृषीकेशो देव्या कारुण्यरूपया” (लक्ष्मीतन्त्रं, २८-१४.)

^१ हेतुवाचकत्व-स्थ.

^२ यथावत्-स्व.

^३ तद्वत् स्फुटं-स्व.

^४ प्रयो-

इत्यादौ भगवत्कृणारूपत्वं लक्ष्म्याः प्रसिद्धम्, सदानुवृत्तां सर्वदा-
त्त्वदनुगतां अनुकम्पां स्वयमुद्दीपयता स्वयमेव विजृम्भयता, लोके कृपालवः
कृपया प्रवर्तन्ते, अयं तु कृपामपि स्वयं प्रेरयतीति अनन्यसामान्यगुणोत्कर्ष-
प्रकटनं कृतम्, एवंभूतेन त्वया क्षरणगतस्वर्णमयस्य शरणागतानां
रक्षणे गृहीतस्य नियमस्य प्रयोगकालः अनुष्ठानकालः प्राप्तः । सहधर्म-
चरीमित्यत्र “ भिक्षासेनादायेषु च ” (पा. सू. ३-२-१७) इति
चकारात् चरेष्टप्रत्यये टित्वात् ङीप् । यद्वा सहधर्मस्य चरीमिति
षष्ठीसमासः । ^१पचादिगणे चरडिति पाठात् चरतेः पचाद्यच् ।
टित्वात् ङीप् ॥ २६ ॥

ननु मुनिवृत्त्या सर्वसमस्य तव कुतः प्रद्वेष इत्याशङ्कां परि-
हरति—

^२अहितं न विचिन्तितं मयैतत्
चिरदुष्कर्मकृतोऽपि चेदिमर्तुः ।
सह नाकसदामसौ विमानैः
सुकृतित्वं लभतां त्वदस्त्रपूतः ॥ २७ ॥

अहितमिति—मया चिरदुष्कर्मकृतोऽपि बहुकालमारभ्य
दुष्कर्माणि कृतवतोऽपि चेदिमर्तुः शिशुपालस्य एतत् निपातनं
अहितं न विचिन्तितं हितमित्येव चिन्तितमित्यर्थः । तदेवोपपादयति—
सहेति । असौ शिशुपालः त्वदस्त्रपूतः त्वदायुधेन चक्रेण पोषेभ्य
उत्तारितस्सन् नाकसदां देवानां विमानैस्सह सुकृतित्वं लभताम् ।
विमानानां दिवि निर्भरसञ्चार एव सुकृतमित्यवसीयते ॥ २७ ॥

^१ पचादिगण इति.—‘ नन्दिग्रहपचादिभ्यो लुगुण्यचः—(पा. सू.
३-१-१३४) इत्यत्रापचादिगणे इत्यर्थः. ^२ अहितं हि न विचिन्तितं—
प्र. मु.

नन्वेवं पापीयसः चक्रेण ^१संशोध्य किं पुण्यसम्पादनेनेत्या-
सङ्ख्य तस्य योग्यतामाह—

स्वपतः किल जाग्रतश्च तस्य
त्वयि वैरेण विदीप्तचित्तवृत्तेः ।
त्वदनुस्मरणप्रभावयुक्ता
नियतिस्त्वन्मयतामिवातनोति ॥ २८ ॥

स्वपत इति—त्वयि वैरेण विदीप्तचित्तवृत्तेः प्रज्वलितमनोवृत्तेः
तस्य शिशुपालस्य स्वपतः जाग्रतश्च सतः त्वदनुस्मरणप्रभावयुक्ता
त्वदनुस्मरणमहिम्ना सहिता नियतिः, ^२तदीयं भाग्यं त्वन्मयतां त्वद्रूपतां
आतनोतीति किल, निरन्तरं स्मृतिसन्तानेन तन्मय इव जातो मुक्तिमे-
वार्हतीति चक्रेण ^३संशोधने न तस्यायोग्यतेति भावः । यद्यपि
भगवत्स्मृतिसन्तानः सर्वपापानां निवर्तकः, तथापि द्वेषप्रभावितः स
किञ्चित् पापानुबन्धीति तदर्थं चक्रवारापेक्षेति तात्पर्यम् ॥ २८ ॥

विनिवेदितविश्वकार्यं इत्थं
कृतिना तेन कृतार्हणो यथार्हम् ।
मुनिरात्ममनीषिकावदातः
खलचेतोमलिनं समुत्पपात ॥ २९ ॥

विनिवेदितेति—इत्थं विनिवेदितविश्वकार्यः कृतिना कुशलेन
तेन कृष्णेन यथार्हं कृतार्हणः कृतपूजः आत्ममनीषिकावदातः आत्मनः
स्वस्य मनीषा बुद्धिरेव मनीषिका, स्वार्थे कप्रत्ययः, “केऽणः”
(पा. सू. ७-४-१३) इति द्विस्वः, “प्रत्ययस्यात्” (पा. सू. ७-३-४४)

^१ संशोध्यकत्वं पुण्यसंपादनं—ख. संशोध्य किं पुण्यसम्पादनेन—ग. ^२ तदीयं
भग्नभाग्यम्—ग. ^३ संशोधनेन तस्य योग्यतेति—ख. घ. ^४ पापनिवर्तकः—ख. घ.

इत्यादिना अकारस्य इकारः, तथा अवदातः शुद्धः मुनिः नारदः सत्त्वानां
चेत इव मलिनं स्वं आकाशं प्रति उत्पपात ॥ २९ ॥

वसुदेवसुतश्च पाण्डवेन

ऋतुमारब्धवता कृतोपहृतिः ।

समरप्रियया सह ध्वजिन्या

सवनं तस्य जगाम सत्प्रतीक्ष्यः ॥ ३० ॥

वसुदेवेति—सत्प्रतीक्ष्यः सतां पूज्यः वसुदेवसुतः कृष्णश्च
ऋतुमारब्धवता राजसूयमुपकान्तवता पाण्डवेन युधिष्ठिरेण कृतोपहृतिः
कृताह्वानस्सन् समरप्रियया ध्वजिन्या सेनया सह तस्य सवनं यज्ञं
जगाम ॥ ३० ॥

यदुभिस्सह यादवेश्वरं तं

परिषत्प्राप्तमुपेत्य^१ पञ्च पार्थाः ।

विभवोचितमीश्वरानुरूपं

सुहृदहं च समर्चयाम्भूवुः ॥ ३१ ॥

यदुभिरिति—यदुभिः बलदेवादिभिस्सह परिषत्प्राप्तं आस्थान-
मुपगतं यादवानामीश्वरं कृष्णं पञ्च पार्थाः पृथासुता धर्मपुत्रादयः
उपेत्य उद्गम्य विभवोचितं स्वकीयस्य तदीयस्य च विभवस्योचितं
महाधर्मरत्नोपहारादियुक्तं ईश्वरस्यानुरूपं भक्तियुक्तं सुहृदहं मित्रोचितं
प्रणयनर्मयुक्तं च यथा तथा समर्चयाम्भूवुः अर्चयन्ति स्म ।
यदुवंशेषु यदुशब्दः कूटस्थवाच्येव लाक्षणिकः । यादवशब्दस्त्वपत्य-
प्रत्ययान्तः । पार्थशब्दो^२ माद्रीसुतयोरपि^३ यद्विजिन्यायेन रुक्मजया
ग्राहकः ॥ ३१ ॥

^१ परिषत्प्राप्तमुपेत्य—अ. मु. ^२ पृथोपदिष्टमश्वोद्भूतत्वाद्वा माद्रीसुतयोरपि
पार्थत्वं बोध्यम् । ^३ छत्रिन्यायेन—अ.

क्रतुमप्यनघं स धर्मसूनु-

हविषां भोक्तारि दत्तसन्निधाने ।

विधिवत्स्वधिया समर्प्य चक्रे

बहुधानुभूततत्प्रभावभूमा ॥ ३२ ॥

क्रतुमिति—बहुधा बहुकृत्वः अनुश्रुततत्प्रभावभूमा आकर्णित-
कृष्णमहिम्नाहुष्यः सः धर्मसूनुः अनघं सकलपापनिवर्तकं क्रतुं
राजसूयमपि दत्तसन्निधाने हविषां भोक्तारि कृष्णे स्वधिया समर्प्य
आरम्भावस्थायामेव तदाराधनरूपमनुसन्वाय विधिवत् विध्यहं यथा तथा
विष्णुक्तप्रकारेण चक्रे । विधिवदिति 'तदहं' (पा. सू. ५-१-११७)
इत्यहोर्ध्वे वतिप्रत्ययः ॥ ३२ ॥

हरिदश्वसमुद्रवं प्रदाने

धनगुप्तौ च सुयोधनं न्ययुक्त ।

स्वयमेव समाहितेन वज्रे

हरिणा विप्रपदावनेजनांशः ॥ ३३ ॥

हरिदश्वेति—प्रदाने वितरणे हरिदश्वसमुद्रवं सूर्यसुतं कर्णं
धनगुप्तौ सामन्ताद्युपह्रियमाणधनसंरक्षणे सुयोधनं च न्ययुक्त । धर्म-
सूनुः प्रकृतः कर्ता । विप्रपदावनेजनांशः सवस्थागतानां ब्राह्मणानां
धरणक्षालनरूपः कृत्यांशः समाहितेन ब्रह्मण्यदेवत्वात् तत्र समाहितचित्तेन
हरिणा कृष्णेन स्वयमेव वज्रे स्वेच्छयाऽङ्गीकृतः ॥ ३३ ॥

समये ^१ परिषत्सभाजनार्हे

दिविषत्पूज्यपदोऽपि दैत्यहन्ता ।

किमसाविति यादवेषु कश्चि-

नृप इत्यैक्षि जनैरलक्ष्यपारः ॥ ३४ ॥

समय इति—परिषत्सभाजनार्हे सभापूजनोचिते समये

^१ परिषद्गतः स्वभासा परितो भास्वरयन् स दैत्यहन्ता—अ. सु.

अलक्ष्यपारः अलक्षणीयमहिमावधिः दैत्यहन्ता कृष्णः दिविषत्पूज-
पदोऽपि देवपूज्यचरणोऽपि, किमसाविति किं शब्दः क्षेपे, असावित-
रेभ्य उत्कृष्टो न भवतीति यादवेषु कश्चिन्नृप इति च जनैः पेशि
ईक्षितः, न तु सर्वोत्तरः प्रथमपूजार्ह इत्यवगत इति भावः । “प्रश्ने
क्षेपे वितर्के किं” इत्यव्ययप्रकरणे यादवः । अत एव न विशेष्य-
लिङ्गता ॥ ३४ ॥

अविशेषितशेष^१वृत्तिनां च

निजपारम्यनिगूहनाधिगम्यम् ।

अपृथग्विभवै^२स्तमासनाद्यै-

रुपमृद्नन्त इवासत क्षितीन्द्राः ॥ ३५ ॥

अविशेषितेति—अविशेषिताः निर्विशेषीकृताः शेषवृत्तयोऽप्रा-
नवृत्तयः पुमांसो यया, तथाभूता वाग्यस्य स तथोक्तः तं, इतर-
निर्विशेषोऽयमिति बुद्धिजननीं सर्वत्र सविनयां वाचं वदन्तमित्यर्थः निज-
पारम्यनिगूहनाधिगम्यं अस्मीयस्य परब्रह्मभावस्य निगूहनेन सर्वेषां
निर्भवमुपसर्पणीयं तं कृष्णं अपृथग्विभवैः अविलक्षणसमृद्धिभिः
भगवदासनावितुल्यैसासनाद्यैः उपमृद्नन्त^३ इव सन्निहिताः क्षितीन्द्राः
आसत न्यविशन्त । राजानोऽपि तन्महिमानमविज्ञाय तत्तुल्यासनादि-
भाजः स्वपरिच्छदैः आसनचामरव्यजनादिभिः तस्य सम्भवं कुर्वन्त
इव अतिसन्निकृष्टाश्च सन्तः स्थिता इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अथ युक्तविमर्शिभिश्चतुर्भि-

र्गुरुभिः पश्चिमपाण्डवो नियुक्तः ।

प्रविवेश समामशेषकर्तु-

र्गदुवीरस्य विधातुमग्रपूजाम् ॥ ३६ ॥

अथेति—अथ अनन्तरं युक्तविमर्शिभिः उचितानुचितनशीकैः
चतुर्भिः गुरुभिः अग्रजैः नियुक्तः पश्चिमपाण्डवः सर्वावरजः पाण्डुपुतः

^१ वृत्तिभाजं—प्र. सु. ^२ स्तमीहिमानं इति कश्चिन्त—प्र. सु. ^३ इव स्थितः—वा. क.

सहदेवः अंशेषकर्तुः विश्वनिर्मातुः यदुर्वारिस्व यदुश्रेष्ठस्व कृष्णस्य
अग्रपूजां प्रथमपूजां कर्तुं समां प्रविवेश ।

यो भावयति यस्मृते ^१ येन विद्योपदिश्यते ।

ज्येष्ठो आता च मर्ता च पञ्चैते गुरवस्मृताः ॥

इत्यग्रजोऽपि गुरुस्मर्यते ॥ ३६ ॥

अवदच्च ^२ तमेतमग्रगण्यं

विबुधानां पितरं पतिं गुरुं च ।

हरिर्भर्चितुमर्च्यमुद्यतास्म-

स्तदशेषैरनुमन्यतां सुधीभिः ॥ ३७ ॥

अवददिति—अवदच्च सहदेवः सम्यान् प्रति किञ्चिदवोचत् ।

किमिति, तं प्रसिद्धं एतं सखिहितं विबुधानां देवानां अग्रगण्यं प्रथम-
परिगणनीयं पितरं जनकं, पतिं नार्ध, गुरुं विद्योपदेष्टारं, चक्ररा-
देतत्पर्यन्तं विबुधानामित्यनुषङ्गो लभ्यते । अर्च्यं पूज्यं हरिं कृष्णं
अर्चितुं उद्यतास्मः उद्युक्ता भवामः । तद्धरेरर्चनमशेषैः सुधीभिः
विद्वद्भिः अनुमन्यतां अनुज्ञायताम् ॥ ३७ ॥

अगदेकपतेरमुष्य पूजां

स्थिरधर्मद्रुममूल^३सेकरूपां ।

निखिलानुमतां नृपो विघत्ते

निरपायप्रियपथ्यभावभन्याम् ॥ ३८ ॥

अगदिति—स्थिरधर्मद्रुममूलसेकरूपां स्थिरस्य स्थायिकफलकस्य
धर्मस्यैव द्रुमस्य मूलसेकात्मिकां मुक्तशुपयोगिधर्माभिवृद्धिजननीमिति
भावत्, निरपायप्रियपथ्यभावभन्यां प्रियं तत्कालहितं पथ्यं परिणाम-
हितं द्वन्द्वान्तस्थो भावशब्दः ^४ प्रत्येकं सम्बध्यते, तथा च निरपायेन

^१ येनासाधुपदिश्यते—अ. ^२ तमेतमग्र—अ. सु. ^३ सेकभूताम्—अ. दे.
सु. ^४ प्रत्येकमपि संबध्यते—अ. ख.

अश्रेयोऽनुषङ्गरहितेन प्रियभावेन पथ्यभावेन च शुभामित्यर्थः, जगदेक-
पतेः जगतां मुख्यस्य पत्युः जमुष्य कृष्णस्य पूर्वा निखिलानुमतां
सर्वैस्सभ्यैरङ्गीकृतां सतीं नृपः वर्मसूनुः विषत्ते विधास्यते । ^१वर्तमान-
सामीप्ये लट् ॥ ३८ ॥

इति दर्शयतः पदं समाजे

बलिना मानभृतां महीपतीनाम् ।

महती बहुवारमुत्तमाङ्गे

सहदेवस्य पपात पुष्पवृष्टिः ॥ ३९ ॥

इतीति—इति उक्तप्रकारेण बलिनां बलवतां मानभृतां चित्तोन्नति-
मतां महीपतीनां समाजे पदं दर्शयतः कृष्णं अग्रपूजाया विषयं
निदर्शयतः सहदेवस्य उत्तमाङ्गे शिरसि बहुवारं बहवो वाराः
पर्यायाः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा महती पुष्पवृष्टिः तत्त्वनिर्धारण-
प्रकृष्टदेवमुक्ता पपात ॥ ३९ ॥

हरिमर्चयितुं य ईदृते तं

सुरपुष्पैस्स्वयमर्चयन्ति देवाः ।

इति नूनमगापयत् द्विरेफैः

प्रसृतः पाण्डुसुते प्रसूनवर्षः ॥ ४० ॥

हरिमिति—पाण्डुसुते सहदेवे प्रसृतः प्रसूनवर्षः हरि-
योऽर्चयितुं ईदृते इच्छति तं देवाः सुराणां पुष्पैः कल्पतरुप्रसवैः
स्वयमर्चयन्तीति द्विरेफैः नूनमगापयत् गापयति स्म । पुष्पानुगत-
अमरसङ्घारः कृष्णपूजनेच्छामात्रस्यैव इत्थं सुरार्च्यत्वं फलमिति
गानत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । अत्र श्लोके अर्चिषातुश्चौरादिकः, 'हरिमर्चितुम्'
(३७) इति श्लोके तु भौवादिकः, गानमत्र गुणान् ^३गायतीतिवदर्थः-

^१ 'वर्तमानसमीप्ये वर्तमानवद्वा' (पा. सू. ३.३.१३१) इति सूत्रेणेत्यर्थः.

^२ देवदत्ता—स्व. ^३ गायतीतिवत्सकर्मकम्—स्व. ग. घ.

कर्मकं, न तु साम गायतीतिवच्छब्दकर्मकमिति न ^१ द्विकर्मकता । वर्षशब्दोऽत्र घञन्तः, न तु 'अज्विषौ भयादीनामुपसङ्ख्यानं' (वा. २१९७) 'नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' (वा. २१९८) इत्यञन्त इति पुल्लिङ्गता । अत एवास्य प्रत्ययभेदाभिप्रायेण द्विलिङ्गतामाह ^२ यादवप्रकाशः "वर्षोऽस्त्री वर्षणं कृष्टिः" इति । तथा 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जन्मद्वीपाब्दवृष्टिषु' इति मेदिनी च ॥ ४० ॥

अवलोक्य तदद्भुतं महीयः

प्रतिपन्नानुमते नरेन्द्रलोके ।

निजगाद हसन्नमर्षवेगात्

क्षितिपालान् शिशुपाल उन्मादिष्युः ॥ ४१ ॥

अवलोक्येति—महीयः महत्तरं तदद्भुतं पुष्पवृष्टिरूपमाश्चर्यं अवलोक्य नरेन्द्रलोके नृपजने प्रतिपन्नानुमते प्रासानुज्ञं सति अमर्षवेगात् कोपवेगात् हसन् उन्मादिष्युः उन्मादशीलः शिशुपालः क्षितिपालान् समागतान् प्रति निजगाद ॥ ४१ ॥

विदितं भवतामिदं यदेतद्

स्वयमाह्वय महीयसः क्षितीन्द्रान् ।

अवमन्यत एवमध्वरस्थः

कुटिलो हन्त कुमार एष कुन्त्याः ॥ ४२ ॥

विदितमिति—इदं भवतां विदितं मया वक्ष्यमाणं भवद्भि-
रपि ज्ञायते । किं तत् ! कुटिलः शठः कृत्वारम्भविघ्नविघ्नं प्राप्तिनीत
इव स्थितः एषः कुन्त्याः कुमारः युधिष्ठिरः महीयसः महत्तरान्

^१ शब्दकर्मकत्वे च 'गतिषु द्विग्रन्थवसानार्थशब्दकर्मकर्मकागामणिकर्ता स
णौ' इत्यनेन प्यन्ते द्विकर्मकतापातिः स्यादिति भावः, ^२ 'स्यादृष्टौ लोकघातयो
वत्सरे वर्षमभियाम्' इति नानार्थवर्षोऽमरश्च, ^३ उत्पत्तिष्युः—अ. सु. ^४ क्षिति-
शान्—अ. वे. सु.

क्षितीन्द्रान् स्वयमाहूय अध्वरस्थस्सन् अध्वरस्थहनननिषेधादिदानां
कोऽपि मघं न द्रुष्यतीति हृदयेन एवं अन्यत्राग्रपूजाकरणेन अवमन्यत
इति यदेतत् । कौटिल्यं प्रागस्माभिर्न ज्ञातमिति विषादे हन्तशब्दः
कुन्त्या इति मातृनामग्रहणेन न पाण्डोरौरस इति मर्मोद्घाटयति ।
विदितं भवतामिति ^१ बुद्ध्यर्थत्वात् वर्तमाने कः “कस्य च
वर्तमाने” (पा. सू. २-३-६७) इति तथोगे षष्ठी ॥ ४२ ॥

अयमर्थिसुतोऽपि तावदास्तां

यदि माद्रीतनयस्स पाण्डुसूनुः ।

रभसादवमत्य राजलोकं

यदि जीवेदलमन्ववायवादैः ॥ ४३ ॥

अयमिति—अयं सभापूजनार्थमागतः सहदेवः अश्विसुतः,
न तु पाण्डुसुत इति भावः । अनेन जारजत्वमुद्घाटितम् । ^२ न जारजो
न भवतीति आस्तां तावत् अयं प्रसङ्गस्तिष्ठतु तावत् । यदि
माद्रीतनयः ^३ पाण्डुसूनुः पाण्डोरेव सुतः, तत्पत्न्याः पुत्रः तस्यैव पुत्र
इति भावः । अयमपि जारजत्वस्थिरीकरणमङ्गीप्रभेदः । राजलोकं
रभसात् हठादवमत्य यदि जीवेत्, ^४ अलं एतावदेव, पर्माप्तं
जीवितुमेव न शक्नोतीत्यर्थः । अन्ववायवादैरलं अन्ववायप्रसङ्गा-
स्तिष्ठन्तु । अवमानस्य प्रतिक्रियैवास्माभिः कर्तव्या । किमस्माकं तत्कुल-
दूषणोद्घाटनैरिति भावः ^५ । अलमित्यस्य काकाक्षिन्यायेनोभयत्र
सम्बन्धः ॥ ४३ ॥

^१ ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (पा. सू. ३-२-१८८) इति सूत्रेणेति भावः.

^२ ‘सुतो हि’ इति पाठश्चेत्स्वरसत्तरः. ^३ ‘स जारजः’—ख. घ. ^४ ‘स पाण्डुसूनुः’
इति पाठस्यात्—ऊ. ^५ अलं तावदेव ^६ अत्र राजलोकमवमत्य पाण्डुसूनुर्वदि
जीवेत्, तर्हि तदितरक्षत्रियाणां मानिवीरकुलप्रसूतत्वादिवादैः प्रयोजनं किमपि
तास्तांयादिभावः स्यात् । अत्र च अलंशब्दस्य उभयत्र संबन्धं विनाप्युपपत्तिः
संभवति,

कृपणेन किमत्र साधुना न-
स्सहदेवेन नियोगसाधकेन ।

चतुरः पुनरस्य पूर्वजातान्

मनसा यात शठान् मनुष्यदेवाः ! ॥ ४४ ॥

कृपणेनेति—अत्र सहवृत्तिकमविषये कृपणेन क्षुद्रेण साधुना अकुटिलेन नियोगसाधकेन नियोगस्य निर्वर्तकेन परमेष्वेव सहदेवेन किम्? अस्मिन् विषये तेन न किमपि कृतमित्यर्थः । चतुरः चतु-
स्सङ्ख्यान् अस्य सहदेवस्य पूर्वजातान् अग्रजान् शठान् कुटिलान्
मनसा यात चिन्तयतेत्यर्थः । मनुष्यदेवा इति राज्ञां सम्बोधनम् ॥ ४४ ॥

द्विरदायुतसत्त्वशालिनो मे यदि

धर्मध्वज एष धर्मसूनुः ।

मिषतः परिभूय धर्मपालान्

यजते पश्यत पश्चिमोष्टिमस्य ॥ ४५ ॥

द्विरदेति—धर्मध्वजः वृत्तये लोकवञ्चनार्थमेव धर्मानुष्ठानपरः
एष धर्मसूनुः द्विरदायुतसत्त्वशालिनः द्विरदानामयुतस्य यत्सत्त्वं तेन
स्वाधनशीलस्य मे मिषतः, अनादरे वष्टी, पश्यन्तं मामनादृत्य
यदि धर्मपालान् धर्मं पालयतो भूपतान् परिभूय अन्यत्राग्रपूजाकरणेन
अवमत्य यजते तदा अस्य पश्चिमोष्टिं अन्त्येष्टिं यजमानमरणादूर्ध्वं
कर्तव्यां पश्यत । अन्यत्राग्रपूजने कृते अहमेवैनं हनिष्यामी-
त्यर्थः ॥ ४५ ॥

अथवा वसुदेवबन्धुदृष्ट्या

वयमासीमहि मन्दहासगर्भम् ।

स्वयमस्य पिता कथं स धर्म-

स्तामिमं धर्मविपर्ययं ^१सहेत ॥ ४६ ॥

अथवेति—अथवा एतस्य मरणमकृत्यैव वसुदेवबन्धुदृष्ट्या

वसुदेवस्यास्मन्मातुलस्य बन्धुरिति बुद्ध्या मन्वद्दासगर्भे इदं किञ्चित्
कापेयमिति सोपहासमन्दास्मितगर्भं यथा तथा वयमासीमहि उपविशेम,
अस्य युधिष्ठिरस्य पिता सः प्रसिद्धो धर्मः स्वयं तमिमं धर्मविपर्ययं
अधर्मं कथं सहेतः ? ^१ अस्माकं सहिष्णुता तिष्ठतु, धर्मदेवताऽपि ^२ ताव-
दिममन्याय्यं न सहत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथमस्मदनुज्ञया विजित्य

क्षितिमासादित^३ राजसूयधर्मः ।

प्रसवोपगमे ^४ पतिप्रतीषा

वनितेवाद्य विभर्ति वैपरीत्यम् ॥ ४७ ॥

अयमिति—^५ अस्मदनुज्ञया कत्वर्थमयं यत्तत् इति मन्यमाना-
नामस्माकमनुमत्या क्षितिं विजित्य आसादितराजसूयधर्मः प्राप्तराज^६सूय-
क्रियापुण्यः अयं धर्मसूनुः प्रसवोपगमे अपत्यलाभे सति पतिप्रतीषा
वनितेव वैपरीत्यं प्रातिकूल्यं विभर्ति ॥ ४७ ॥

परिपश्यति हन्त राजलोके

पशुपालस्य विधीयते सपर्या ।

अथ तत्र समर्थतैव तन्त्रं

तदसौ वीरवरेण्य ^७ एकलव्यः ॥ ४८ ॥

परिपश्यतीति—राजलोके परिपश्यति सति पशुपालस्य
सपर्या विधीयते क्रियते । हन्तेत्यनौचित्येन विषादः । अथ तत्र
सपर्यायां समर्थता शक्तिमतैव तत्र, अथेति पक्षान्तरे, समर्थतैव तत्र
यदीत्यर्थः, तत् तदा वीरवरेण्यः वीरश्रेष्ठः एकलव्यः वर्तत इति शेषः ।
तथा च अस्यैव प्रथमं सपर्या क्रियतामिति भावः । एकलव्य इति
अतिशूरः कश्चिन्निषादो भारतप्रसिद्धः ॥ ४८ ॥

^१ अस्माकं असहिष्णुता—घ. ^२ तावदिदमन्यायम्—घ. ^३ राजसूयधर्मा-
ग्र. दे. सु. ^४ पतिप्रतीषा सा वनितेवाद्य—ग्र. सु. ^५ अस्मदनुज्ञया, कत्वर्थमयं
यत्ततामिति—ख. ^६ सूयकतुधर्मपुण्यः—ख. सूयकतुपुण्यः—ङ. ^७ एकलव्यः—ग्र. सु.

कुरुवृद्धमुपेक्ष्य जाह्नवेयं

जयसम्प्रीणितजामदग्न्यरामम् ।

इतरानपि तादृशानिहैता-

अ च गोपो न च यादवस्समर्च्यः ॥ ४९ ॥

कुरुवृद्धमिति—कुरुषां कुरुवंश्यानां वृद्धं जयसम्प्रीणित-
जामदग्न्यरामं जयेन सम्प्रीणितः जमदग्नेरपत्यं रामः येन तं, युद्धे
परशुरामं जित्वा स्वशौर्योत्कर्षेण अस्त्रगुरुभूतस्य तस्य प्रीतिं कृतवन्तं
जाह्नवेयं जाह्नव्या गङ्गाया अपत्यं भीष्मं इतरान् तद्व्यतिरिक्तानपि
तादृशान् तत्सदृशान् एतान् राज्ञ उपेक्ष्य इह सदसि गोपश्च नार्च्यः,
यादवश्च नार्च्यः । कृष्णो यदि गोपः यदि वा यादवः उभयथाऽप्येतेषु
ससु नार्च्यः, गोपत्वे जात्यैव निकर्षात्, यादवत्वेऽपि यथाति-
शापाद्राजपदवैधुर्येण निकर्षादिति भावः । यदि गोप इत्याद्युक्ति-
भङ्गाया जातावपि ^१सन्देहदूषणान्तरं व्यञ्जयति । कुरुवृद्धमित्यनेन
भीष्मस्य वयसाऽऽधिक्यं, तत्रापि स्वकुलकूटस्थत्वम्, जयसम्प्रीणिते-
त्यादिना शौर्योत्कर्षम्, जाह्नवेयमित्यनेन देवताप्रभत्वं च पूज्यता-
निमित्तं स्थापयति । इदं तत्त्व्यापनं भीष्मस्यापि कोपोद्दोषनं
भवत्वित्याशयेन । इदमेवाग्रे राजान्तरस्तुतीनामपि फलम् । 'कुरु-
नदिभ्यो ण्यः' (पा. सू. ४-१-१७२) इति कुरुशब्दादपत्यार्थे
तद्राजसंज्ञके ण्यप्रत्यये 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियम्' (पा. सू. २-४-६२)
इति बहुषु लुकि च सति कुरुशब्दः कुरुवंशेषु साधुः । जमदग्ने-
रनन्तरापत्येऽपि गोत्ररूपाध्यारोपेण 'गर्गादिभ्यो यञ्' (पा. सू. ४-१-१०५)
इति गोत्रप्रत्ययेन जामदग्न्य इति साधुः । अनन्तरापत्यविवक्षायां तु

^१ ऋष्यणि जामदग्न इत्येव स्यात् । यद्यपि वृत्तिकृता रामो जामदग्न्य इत्यत्र नित्यसमास इत्युक्तम् । तथापि तद्वचनं तेन क्रमेण समास-
निषेधपरमिति क्रमान्तरेण समासः कृतः ॥ ४९ ॥

अतिमर्त्यबला विराटशल्य-

द्रुपदाद्या बहवो हि सन्ति वृद्धाः ।

अतिलङ्घन^२मभ्युपैतु को वा

गुणकर्मभुतशालिनाममीषाम् ॥ ५० ॥

अतिमर्त्येति—अतिमर्त्यबलः मर्त्यातिक्रान्तबलः विराटः
शल्यो द्रुपद इत्येवमाद्या बहवो वृद्धाः सन्ति हि । गुणकर्मभुत-
शालिनां गुणाः धार्मिकत्वादयः, कर्माणि विग्विजयादीनि, भुतं शास्त्रं,
एतैः श्लाघनशीलनां अमीषामतिलङ्घनं को वा अभ्युपैतु । केनापि
नाभ्युपगन्तुं युक्तमित्यर्थः ॥ ५० ॥

^३ नन्वावाक्यं कृष्णे गोवर्धनधारणाद्यद्भुतचरितं परभावलिङ्गं
दृश्यते, अतस्त एवाच्यं इत्याशङ्क्य सर्वं मायिकत्वेनान्यथा
करोति—

कचिदर्चनमिन्द्रजालतथे-

त्कुहकास्सन्ति ^४परश्चताः पृथिव्याम् ।

अथ कश्चन सत्य ^५एष भूमा

क्व गतोऽसौ यवनादिसैन्यगन्धे ॥ ५१ ॥

कचिदिति—इन्द्रजालतः कृष्णेन कृतं गोवर्धनधारणादि
इन्द्रजालं मायामात्रं न तात्त्विकम् । तद्वता चेत्पुरुषे अर्चनं तथा पृथिव्यां

^१ 'ऋष्यन्धकृष्णकुहम्यथ' (पा. सू. ४-१-११४) इति सूत्रेणेति भावः.

^२ अभ्युपैति को—अ. सु. ^३ नरस्यासाध्यम्—छ. नन्वसाध्यम्—ख. ^४ परश्चत—
अ. सु. ^५ एष भूमा—अ. सु.

परश्रुताः ^१शतात्परे बहुतमाः कुहकमायिकास्सन्ति । तेऽप्यर्च्यन्ता-
मिति भावः । एषः गोवर्धनधारणादिः कश्चन सत्यो भूमा तात्विको
महिमा, अथशब्दः पक्षान्तरे, तात्विको यदीत्यर्थः । तदा असौ
महिमा यवनादिसैन्यगन्धे काल्यवनभरासम्बसैन्यागमनप्रसङ्गे सति
क गतः ? तदानीमपि महिमा स्थितश्चेत्पलायनं न कुर्यादिति भावः ।
परदशता इत्यत्र ^२पञ्चमीति योगविभागात्समासः । ^३राजदन्तादित्वा-
च्छतशब्दस्य परानिपातः । ^४पारस्करादित्वात् सुडागमः ॥ ५१ ॥

अयमग्रज एष रौहिणेयो

बलशाली वपुषा च ^५शुद्धवर्णः ।

अनतिक्रमणं तदस्य युक्तं

यदि शेषोऽयम^६विप्लुतः क्रमो वः ॥ ५२ ॥

अयमिति—बलेन शालत इति बलशाली वपुषा च शुद्धवर्णः
चकाराचारितेनापि शुद्धवर्णः निर्मलकीर्तिः “वर्णो नीलादिविपाद्योः
कीर्त्तौ गीतिक्रमे स्तुतौ” इति यादवः । अयमेवः पुरास्थितो रौहिणेयः
रौहिण्या अपत्यं बलदेवः, अग्रजः कृष्णस्य ज्येष्ठः, तत्तस्मात्
अस्यानतिक्रमणं युक्तम् । अयं यदि शेषः अनुजस्योपसर्जनमूतः
तदा वः युष्माकं क्रमः युष्मदभिमतः क्रमः ^७अविप्लुतः, विप्लुतः,
शास्त्रविरुद्ध इत्यर्थः । स्वरूपप्रकरपरामर्शितया अयमेव^८ इत्यनयो-
रपौनरुक्त्यम् ॥ ५२ ॥

^१शतात्परे कुहका वचनपरा ऐन्द्रजालिकास्सन्तीति भावः, ^२‘पञ्चमी-
अयेन’ (पा. सू. २-१-३७) इति सूत्रे पञ्चमीति योगविभागादित्यर्थः—स्व.
^३‘राजदन्तादिषु परम्’ (पा. सू. २-२-३१) इत्यनेनेति भावः, ^४‘पारस्कर
प्रसूतानि च संज्ञायाम्’ (पा. सू. १-१-१५०) इति सूत्रेणेति भावः, ^५शुद्धवर्णः—
अ. सु. ^६‘अविप्लुतः’ इति पाठोऽत्र युक्त इति भाति, ^७इत्यनयोर्न पौनरुक्त्यम्.

ननु शङ्खचक्रादिचिह्नैः कृष्णस्य भगवदवतारत्वं विज्ञायते,
अतस्तस्य पूज्यत्वे वयःप्रभृति न प्रयोजकमित्याशङ्क्य तान्यप्यन्यथा
करोति—

नटवद्धृतशङ्खचक्रचिह्नाः

कति नामात्र विदम्बयन्ति विष्णुम् ।

अनुकर्तुमयं च तद्वदीशः

^१कथमीशत्वमनूर्मिषट्कहीने ॥ ५३ ॥

नटवदिति—नटवत् नटेन तुल्यं यथा तथा धृतशङ्खचक्रचिह्नाः
कति नाम अथ विष्णुं विदम्बयन्ति अनुकुर्वन्ति! नामेति प्रसिद्धौ ।
पौण्ड्रकादयस्तथा विदिता एवेति भावः । अयं कृष्णश्च तद्वत्
पौण्ड्रकादिवत् अनुकर्तुमीशः समर्थः । न तु वस्तुतो विष्णुः । तथात्वे
बाधकमाह—अनूर्मिषट्कहीने कामक्रोधलोभमोहमदमास्तर्य^२रूपवीचि-
षट्करहितव्यतिरिक्ते तद्वति कथमीशत्वं, परमेश्वरे रागद्वेषाद्यसम्भवादिति
भावः ॥ ५३ ॥

ननु व्यासनारदादिबृद्धवाक्यादस्य परमेश्वरत्वं ^३अद्वेय-
मित्यत्राह—

न च विश्वसिमो न बृद्धवाक्यं

बलवन्मानविलङ्घनं ^४न चेत्स्यात् ।

न वदन्त्यनिदंपरेषु सन्तः

स्तुतिवाक्येषु यथाभुतार्थसिद्धिम् ॥ ५४ ॥

न चेति—बृद्धानां वाक्यं न न विश्वसिमः, विश्वसिम एव,
बलवन्मानविलङ्घनं न चेत् स्यात् प्रबलप्रमाणविरोधो यदि न स्यात्, इह

^१ कथमर्च्यस्स भवेन्महीशसत्त्वे—अ. मु.

^२ रूपपीडाषट्क—क.

^३ अद्वेयं तत्राह—ख. ^४ न च स्यात्—घ.

रागद्वेषादिपरमेश्वरत्ववाचकप्रबलप्रमाणविरोधाद्ब्रह्मवाक्यमपि न विश्वसित-
इति भौवेः । तर्हि किं ब्रह्मा अनृतमेव वदन्तीत्याशङ्क्य स्तुतिमात्रं
तदित्याशयेनाह—न वदन्तीति । अनिदं परेषु इदं शब्दतः प्रतीयमानं
वाच्यं ॥१॥ मुख्यतात्पर्यास्पदं येषां न भवति तान्यनिदं पराणि तथा-
मृतेषु स्तुतिवाक्येषु यथाश्रुतार्थसिद्धिं श्रुतं शब्दश्रवणं अनतिक्रम्य
शब्दश्रवणमात्रेण ^१प्रतीयमानार्थसिद्धिं सन्तो न वदन्ति । श्रुति-
गतेष्वपि विधिशेषेष्वर्थवादेषु 'पूर्णहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोति'
इत्यादिषु यथाश्रुतार्थसिद्धिं न्यायविदो न मन्यन्ते, किमुत पौरुषेय-
वाक्येष्विति भावः । यथाश्रुतेति ^२पदार्थानतिवृत्तावगम्यमीभावः ।
तस्यार्थशब्देन पुनस्सुप्सुपेति समासः ॥ ५४ ॥

इति तत्र मुदा विकत्थमानं

कठिनं कण्ठविलग्नमृत्युपाशम् ।

परिदृष्टपरावरस्तमीष-

दिनयनै विष्णुपदीसुतो नभाषे ॥ ५५ ॥

इतीति—इति उक्तप्रकारेण तत्र सदसि मुदा विकत्थमानं
द्विरदायुतेत्यादिना व्यर्थमेव श्लाघमानं कठिनं निष्ठुरं कण्ठविलग्नमृत्यु-
पाशं भगवन्निन्दया कण्ठविलग्न इव सन्निहितो मृत्युपाशो यस्य तथा
भूतं तं शिशुपालं ईषद्विनयन् शिक्षयन् परिदृष्टपरावरः निर्धारित-
परावरतस्थः विष्णुपदी गङ्गा तत्सुतो भीष्मः नभाषे । "गङ्गा विष्णु-
पदी जहुतनया सुरनिम्नगा" इत्यमरः ॥ ५५ ॥

^१ प्रतीयमानस्यार्थस्य सिद्धिः—अ. ^२ अव्ययं विभक्तिः (श. पा. सू. २-१-६)
इत्यादिसूत्रेणेति भावः.

शृणु तात हितं समाहितस्त्वं
 रुशतीं ^१वाचमपास्य रोषजाताम् ।
 अविमृश्य विपचिमापतन्तीं
 न हि तिष्ठन्त्यहितेषु बुद्धिमन्तः ॥ ५६ ॥

शृणु तातेति—तातेति सोपलालनं सम्बोधनम्, अनुकम्पनीये-
 त्यर्थः “ताऽस्तेनुकम्प्ये पितरि” इति रत्नमाला, त्वं समाहितः
 समाहितचित्तस्मिन् हितं शृणु । हितमेवाह—रोषजातां रुशतीं अकल्याणीं
 वाचं अपास्य त्यक्त्वा “^२रुशती वागकल्याणी” इत्यमरः, बुद्धिमन्तः
 प्राज्ञाः आपतन्तीं विपचिमविमृश्य अहितेषु न हि तिष्ठन्ति न
 वर्तन्ते । अतस्त्वयाऽपि धीमता विपतिपर्यवसायित्वाद्दिता भगव-
 ज्जिन्दा त्यक्तव्येत्यर्थान्तरन्यासेनोक्तम् ॥ ५६ ॥

अतिपत्य मुकुन्दमन्तिकस्थं
^३पथिकानर्चितुमुन्मना भवेद्यः ।
 अवधीरितकौस्तुभस्स नूनं
 कुरुविन्देषु कुतूहलं विधत्ते ॥ ५७ ॥

अतिपत्येति—अन्तिकस्थं मुकुन्दं अतिपत्य अतिक्रम्य ‘पथिकान्
 पथिकबदुपेक्षणीयान्, वशिकानिति पाठे तुच्छान् “वशिकं तुच्छ-

^१वाचमपास्तदोषजाताम् । अपि मृत्युविपक्षिमापतन्तीं न हि मृष्यन्त्य-
 हितेषु—प्र. सु. ^२अत्र मुकुन्देन ‘उषती’ इति पाठमभ्युपेत्य ‘उष दाहि’ इत्यस्मा-
 च्छतारि ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ ‘आगमशास्त्रनित्यम्’ इति पारिभाषाभ्यां
 गुणनुमागमयोरप्रवृत्त्या रूपसिद्धिरित्युक्तम् । अत एव महाभारतेऽपि ‘यथाऽस्य
 वाचा पर उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पापलोक्ष्याम्’ इत्यत्र उषतीमिति प्रयुक्तं दृश्यते ।
 सुषार्या तु रुशतीति पाठमिदमेव हिंसार्यकात्तौदादिकान् रुशतेः शत्रन्तात् ‘आच्छी-
 नयोरुम्’ इति तुमो वैकल्पिकत्वेन रुशतीति रूपसिद्धिरित्युक्तम्. ^३वशिका—
 प्र. दे. सु. ^४पथिकानिति लोकोपबन्धुरोषेनेदमुक्तमिति बोध्यम्.

रिक्तके" इत्यमरः । अर्चितुमुत्कण्ठितो भवेत्, सः नूनमवधीरित-
कौस्तुभः अनाहतकौस्तुभस्सन्, कुरुविन्देषु कुरुविन्दाः कुरुमाषास्याः
ईषत्प्रभायुक्तवळयापाणस्त्र्यम्बविशेषाः । " कुरुविन्दास्तु कुरुमाषाः "
इति यादवः । तेषु कुतूहलं विधत्ते, आदरं करोति । कृष्णमतिकम्पा-
न्यानर्चितुमिच्छा कौस्तुभमनादस्य कुरुविन्दान् ग्रहीतुमिच्छया
तुल्येति निदर्शनालङ्कारेण निदर्शितम्^१ ॥ ५७ ॥

स्तुतिभिः कतिचिन्निरगमृच्छ-

न्त्यपवर्गं च यमेकमाश्रिताभिः ।

निरये निपतन्ति निन्दयाऽन्ये

यदि तद्वेत्य वदैष यत्क्रियार्हः ॥ ५८ ॥

स्तुतिभिरिति—कतिचित् यमेकमाश्रिताभिः स्तुतिभिः त्रिवर्ग-
त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गं अपवर्गं च ऋच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । अन्ये
निन्दया निरये नरके निपतन्ति । निन्दयेत्यत्रापि यमेकमाश्रितयेति
वचनविपरिणामेनानुषज्यते । तत्^२ पुराणादिषु प्रसिद्धं मानं यदि
वेत्सु जानासि तदा एषः कृष्णः यत्क्रियार्हो^३ वद यां क्रियमर्हति तां
स्वमेव वदेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

सहजं नयनं च यत्तृतीयं

भुजयुग्मं च तव स्थितातिरिक्तम् ।

सहसा यदुपागमेन नष्टं

स्वयमाकारयसि स्वमृत्युमेनम् ॥ ५९ ॥

सहजमिति—तव सहजं सहोत्पन्नं तत् अनुभूतं तृतीयं नयनं
स्थितातिरिक्तं स्थिताद्भुजद्वयादधिकं भुजयुग्मं च यदुपागमेन यस्य
कृष्णस्य उपागमेन हेतुना सहसा क्षादिति नष्टं, एनं स्वस्य मृत्युं

^१ अनितम्-घ.

^२ मज्जुप्यादिषु-घ.

^३ यदीयाम्-ख.

स्वयमाकारयसि त्वमेवाह्वयसि । शिशुपाल उत्पत्तिसमये त्रिलोचन-
श्चतुर्भुजश्चोत्पन्नः । ततश्चाशरीरिण्या वाचा उक्तं, य एतस्य मृत्युभूतः
तत्सन्निधाने तृतीयं नयनं मुजयुगं चास्य तिरोधास्यत इति । कृष्ण-
सन्निधाने च तथैव तिरोहितमिति पौराणिकी कथा । अतः कृष्णो
मृत्युत्वेन निश्चितः । तमुदासीनं स्वयमेव किमर्थं क्षोभयसीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

नहि सन्ति न निश्चितागमार्था

^१न गतास्साभिहिताश्च न प्रसुप्ताः ।

अपि तु त्रपया नतास्त्वदुक्ती-

स्त इमे नन्विह चेतसा हसन्ति ॥ ६० ॥

नहीति—निश्चितागमार्थाः कृष्णः परतत्त्वमिति निश्चित-
वेदार्थाः नहि न सन्ति सन्त्येव । नहीत्यस्वप्नं पदं नञर्थे वर्तते ।
न गताः सन्तोऽपि ते अन्यत्र न गताः, किञ्चात्रैव सन्निहिताश्च ।
ते न प्रसुप्ताः किन्तु त्वद्वचनं शृण्वन्त एवासते । तर्हि तेऽपि किमिति
न शिक्षयन्तीत्यत आह—अपि त्विति । अपि तु किन्तु त इमे सद-
स्येव त्रपया नताः ^२अवाच्यवचनश्रवणेन लज्जया अवनतास्सन्तः
स्वदुक्तीः चेतसा हसन्ति, अतिमूढवचनमिदमित्यपहसन्ति । नन्वि-
त्यामन्त्रणे । “प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ” इत्यमरः ॥ ६० ॥

यदि जीवितुमीहसे चिराय

प्रतिपद्यस्व हितं यदस्मदुक्तम् ।

अथ न प्रहितो जलाञ्जलिस्ते

शृणुतान्ये य इह भृतौ निरूढाः ॥ ६१ ॥

यदीति—यदि चिराय जीवितुमीहसे इच्छसि, हितं प्रति-
पद्यस्व अङ्गीकुरुष्व । तत् किम् ? अस्माभिर्यदुक्तं तदिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

^१न हि तेऽसन्निहिता न च प्रसुप्ताः—दे. मु. न हि ते सन्निहितार्जन-
प्रसुप्ताः—प्र. मु. ^२अवाच्यवाद्श्रवणेन—झ.

अथ तत्र प्रतिपद्यसे यदि तदा ते तुभ्यं जलज्जलिः प्रदितः निवार-
सल्लिलाञ्जलिर्दत्तः । इह सदसि अन्ये ये श्रुतौ ये श्रवणेन्द्रिये निरुदाः
प्रसिद्धाः श्रोतुं शक्ता इति यावत् , श्रुतौ वेदे निरुदा वा, ते मद्रचनं
आकर्णयत ॥ ६१ ॥

युगकोटिशतायुतानि वेधाः

स्वपदं प्राप यमेकमर्चयित्वा ।

^१मनुजस्य तदर्चने विगायन्

मतिहीनः पशुरेष मर्षणीयः ॥ ६२ ॥

तान् प्रति तद्वचनप्रकारमाह—

युगेति—युगकोटीनां शतायुतानि शतगुणितानि दशसह-
स्राणि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, यमेकमर्चयित्वा वेधाः स्वपदं ब्रह्म-
पदं प्राप—

युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पशुभूः ।

पुरा त्रैलोक्यधातुलं प्राप्तवानिति शुश्रुम ॥

इति पुराणवचनम् । मनुजस्य तदर्चने तस्य कृष्णस्यार्चने
विगायन् विगानं निन्दां कुर्वन् मतिहीनः एष पशुः मर्षणीयः तिर्य-
ग्जातीय इति सोढव्यः । तदर्चन इति शेषवष्टीसमासः । कर्मणि
षष्ठ्यङ्गीकारे कर्तृकर्मोभयप्राप्तिसत्त्वेन ^३कर्तारं षष्ठ्याः कर्मषष्टीसमासस्य
चानुपपत्तेः ॥ ६२ ॥

^१मनुजस्य तदर्चने—प्र. दे. मु. ^२वचनमनुसन्धेयम्—ख. ^३कर्तारं
षष्ठ्या इत्यादि—‘कर्मण्येष षष्ठीति’ उभयप्राप्तौ (पा. सू. २-३-६६) इति नियमेन
मनुजशब्दात्कर्तृषष्ठ्या वारणेन तृतीयाया दुर्निवारतया मनुजस्यैव कर्तृषष्ठ्या अनुप-
पत्तिः, तदर्चन इत्यत्र ‘उभयप्राप्ता’ (पा. सू. २-३-६६) इति कर्मषष्ठ्यङ्गीकारे ‘कर्मणि
च’ (पा. सू. २-३-१४) इति समासनिषेधात् षष्ठीसमासस्य चानुपपत्तिरित्यर्थः.

विधिहस्तधृताद्यदक्षिपथा-
 श्वयवमाना पवमानवेगहीना ।

विपुनाति जगन्ति दिव्यसिन्धुः

^१क्रमते हन्त तदर्चने विवादः ॥ ६३ ॥

विधिहस्तेति—विधिहस्तधृतात् त्रैविक्रमावतारे चतुर्मुखं-
 हस्तेन क्षालनायै धृतात् यदक्षिपद्वात् यस्याङ्गिकमलात् पवमानवेगो
 हीनो न्यूनो यस्याः तथा भूता सती श्वयवमाना पतन्ती दिव्या दिवि
 भवा सिन्धुः गङ्गा जगन्ति ध्रुपातालमूलोकान् विपुनाति पवित्रयति ।

क्षितौ तारयते मर्त्यान् नागांस्तारयतेऽप्यधः ।

दिवि ^२तारयते देवान् तेन त्रिपथगा स्मृता ॥

इति भारतवचनम् । तस्य कृष्णस्य अर्चने विवादः क्रमते ^३विसं-
 वादः प्रवर्तनेन प्रतिहत इत्यर्थः । 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः'
 (पा. सू. १-३-३८) इत्यात्मनेपदम् । तत्र वृत्तिरप्रतिबन्धः । हन्ते-
 त्यत्यन्तानौचित्येन विवादः ॥ ६३ ॥

स च कश्चन सर्वमेधयज्वा

हविरात्माद्यमात्मनैव हुत्वा ।

यत एव बभूव देवदेवः

स किमस्माभिरदैवतैरनर्च्यः ॥ ६४ ॥

स चेति—कश्चन अचिन्त्यमहिमा सः प्रसिद्धः महादेवश्च,

“महादेवस्सर्वमेधे महात्मा त्यक्त्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव”

(महाभारते शान्ति. २०-१२)

इति पुराणवचनात् सर्वमेधयज्वा सर्वमेधास्वययज्ञकृत् सन्, आत्माह्वयं
 आत्मनामकं हविः आत्मना स्वयमेव हुत्वा, आत्मनेति प्रकृत्यादि-

^१ क्रमते तं कथमेध दक्षिवाद्—प्र. सु. ^२ दिवि तारयते—क. ^३ विसं-
 वादः प्रवर्तते न प्रतिहन्यत इत्यर्थः इति शुद्धपाठेनाव्भावमिति भाति
^४ यागकृत्—क.

तृतीया, यतः येनैव कृष्णेन हेतुना देवदेवः देवानामपि देवो बभूव ।
सः कृष्णः अदैवतैरस्माभिः अनर्च्यः किम् ! क्षेपे किंशब्दः । अनर्च्य
इत्यत्यन्तायुक्तमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

य इहाद्य भजन्ति यज्ञभागान्
कृतिनः कार्तयुगेन कर्मणा ते ।

अयजन्त पुरा यमेकमाद्यं

वारिवस्याभिह तस्य वारयेत्कः ॥ ६५ ॥

य इहेति—अथ इदानीं इह अस्मिन् कल्पे ये इन्द्रादयः
यज्ञभागान् यज्ञेषु हविर्भागान् भजन्ति, कृतिनः सुकृतिनः ते
कार्तयुगेन कर्मणा,

“११ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैः त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन्” (व्यासस्मृतिः,
वि. पु. ६-२-१७) इति स्मृतेः कृतयुगसम्बन्धिना ध्यानयज्ञेन आद्यं जग-
तामादिमवं यमेकं पूर्वकल्पे अयजन्त, पूर्वकल्पे यमिष्ट्वा इदानीमिन्द्रादिपदं
मुञ्जत इत्यर्थः । अत्र “यज्ञेन यज्ञमयजन्त”, (पु. सू. १६) इत्यादिमन्त्रवर्णः

“ब्रह्मादयस्सुरास्सर्वे विष्णुमाराध्य ते पुरा ।

स्वं स्वं पदमनुप्राप्ताः केशवस्य प्रसादतः” ॥

इति पुराणवचनं च । तस्य कृष्णस्य वारिवस्यां पूजां को वारयेत्
कोऽपि वारयितुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अथवा विबुधादिपूजनीये

मनुजैरर्चनमत्र मा विधायि ।

इति नाम ^१ विमन्यतामिदानी-

मपशुत्वाय च कल्पतामयं नः ॥ ६६ ॥

अथवेति—अथवेति पक्षान्तरे, विबुधादिपूजनीये देवादिभिः
पूज्ये अत्र अस्मिन् कृष्णे मनुजैरर्चनं मा विधायि मा कारि ।

^१ ‘यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्णं केशवम्’ इत्यस्योत्तरार्थम्.

^२ विरम्यता—प्र. मु.

परब्रह्मणस्तस्य पूजने देवादय इव मनुष्या नाविकुर्वन्तीति भावः। इतीति^१—
इति अनेन प्रकारेण इदानीं अयं शिशुपालः विमन्यतां विचारयतु ।
अत एव नः अस्माकं अपशुत्वाय च कल्पतां अपशुरपि भवत्वित्यर्थः ।
पूर्व (६२ श्लो.) भगवत्पूजानिवेधादयं पशुरित्युक्तम् । इदानीं तन्निषेधस्या-
भिप्रायान्तरकल्पनेन तस्य पशुत्वं निराक्रियत इत्ययमपि तदुपहासप्रकार-
भेदः । विचारयीति कर्मणि लुङ् । मातृद्योगादडागमाभावः । ‘कल्यपि
सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या’ (वा. १४५९) इत्यपशुत्वायेति
चतुर्थी ॥ ६६ ॥

धनबन्धुवयःक्रियादिमात्रै-

रधिकेष्वप्यचमत्क्रिया विहत्यै ।

जगदेकपतौ सदोपकर्त-

र्यपकृत्यैष भजेत कामवस्थाम् ॥ ६७ ॥

धनेति—धनबन्धुवयःक्रियादिमात्रैः आदिशब्देन विद्याग्रहणं—

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ (म. स्मृ. २-१३६)

इति स्मरणात्, धनादिभिरेवाधिकेष्वपि पुरुषेषु अचमत्क्रिया अचमत्कारः
विहत्यै विनाशाय भवति ।

“ऊर्ध्वं प्राणा शुत्क्रामन्ति मूनस्स्थविर आगते” ।

(म. स्मृ. २-१२०)

इति स्मरणात् । जगदेकपतौ जगतां मुख्यस्वामिनि

सदोपकर्तारि—

“यो मे गर्भगतस्यापि कृत्ति कल्पितवान् प्रभुः” (विष्णुधर्मै) ।

इत्यादिदर्शनात् सर्वावस्थास्वप्युपकर्तारि भगवति विषये अपकृत्य
द्रोहं कृत्वा कामवस्थां भजेत तस्य कीदृश्यवस्था^२ भाविनीति ययमपि
न विद्य इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

^१ इतीति—इत्यनेन—घ. ट. ^२ इत्यादिस्मरणात्—च. ^३ भवतीति—घ. ट.

कचिदर्चयति प्रभूतपुण्ये

त्रियुगं तद्वदलब्धभागधेयैः ।

यदि नाम धिया न शोचितव्यं

न कथं ^१दर्शनतोऽपि नन्दनीयम् ॥ ६८ ॥

कचिदिति—प्रभूतपुण्ये प्रचुरसुकृते कचित् कस्मिंश्चित्पुरुषे त्रियुगं त्रीणि युगानि ज्ञानशक्त्यादिमुण्युगलानि यस्य तं कृष्णं अर्चयति सति तद्वत् तेन पुरुषेण तुल्यं यथा तथा अलब्धभागधेयैः हरिमर्चयितुं अप्राप्तभाग्यैः पुरुषैः यदि नाम धिया न शोचितव्यं ^२तैस्माकं तादृशं भाग्यं नासीदिति शोत्रितव्यमेव, नामेत्यभ्युपगम्यत्वात्, “नाम प्रकाश्यसम्भाव्यकोषोपगमकुत्सने” इत्यमरः, तथाऽपि दर्शनतोऽपि तादृशस्य हरिपूजनस्य दर्शनादपि कथं न नन्दनीयम् । ^३तदभिनन्दनमप्यकुर्वन् अतिदुर्भग इति भावः ॥ ६८ ॥

यदनुग्रहनिग्रहप्रयुक्ते

सुखदुःखे शृणुमस्त्वयम्भुवोऽपि ।

विमर्ति भजतस्तदर्हणायां

^४न च देयोऽनुनयो न सान्त्वना च ॥ ६९ ॥

यदनुग्रहेति—स्वयम्भुवः चतुर्मुखस्यापि यदनुग्रहनिग्रहप्रयुक्ते यस्यानुग्रहनिग्रहाभ्यां कृते सुखदुःखे शृणुमः पुराणेषु । तदर्हणायां ब्रह्मणोऽपि नियन्तुस्तस्य कृष्णस्य पूजायां विमर्ति “कचिदर्चनमिन्द्र-जालतश्चेत्” इत्यादिहेतुवादमवलम्ब्य विप्रतिपत्तिं भजतश्चिशुपालस्य अनुनयः इदं त्वया सोढव्यमिति प्रार्थनावादश्च न देयः, सान्त्वना केवलसामोक्तिश्च न देयेति लिङ्गविपरिणामेनानुषङ्गः ।

हेतुकान् न कवृत्तीश्च वाक्मात्रेणापि नार्चयेत् ।

इति स्मरणादिति भावः ॥ ६९ ॥

^१ दर्शनतोऽपि नन्दनीयम्—प्र. सु. ^२ तैस्माकमेतादृशं—घ. ^३ तदभि' इति घ.—कोषे नास्ति. ^४ न विधेयोऽनुनयो न सान्त्वना वा—प्र. सु.

न पनायति चेदसौ न जिह्वा
 न नमस्यत्यथ नैतदुत्तमाङ्गम् ।
 यदि नार्चयतो न तौ च हस्तौ
 कृपया कल्पितसन्निधानमेनम् ॥ ७० ॥

न पनायतीति—कृपया कल्पितसन्निधानं कृतसन्निधिं एनं
 कृष्णं न पनायति चेत् न स्तौति चेत्, असौ अस्तुवन्ती जिह्वा न
 भवति, न नमस्यत्यथ न नमस्करोति चेत् ^१ एनमनमस्कर्तुं उत्तमाङ्गं
 शिरो न भवति । यदि नार्चयतः नार्चयतश्चेत् तौ अनर्चयन्तौ हस्तौ
 च न भवतः । भगवत्स्तुत्यादिनैव जिह्वादीनां साफल्यं सम्पादनीय-
 मिति भावः । पनायतीत्यत्र “ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ”
 (पा. सू. ३-१-२८) इत्यायप्रत्ययः । नमस्यतीत्यत्र नमश्शब्दात्-
 स्करोतीत्यर्थे “ नमोवरिवश्चित्रकः क्यच् ” (पा. सू. १-३-१९) इति
 क्यच् प्रत्ययः ॥ ७० ॥

निरुपाधिकसर्वबन्धुमेनं
 द्विषताऽनेन न भाषणप्रसङ्गः ।
 निरयज्वलनेन्धनीभविष्यन्
 कृपणः केवलमेष ^२ शोचितव्यः ॥ ७१ ॥

निरुपाधिकेति—निरुपाधिकं सर्वेषां बन्धुं स्वत एव सर्व-
 मृतदयालुं एनं कृष्णं द्विषता अनेन शिशुपालेन सह न भाषणप्रसङ्गः
 भाषणस्य प्रसक्तिर्नास्ति । भगवद्वेषपापादसम्भाष्योऽयमिति भावः ।
 निरयज्वलनेन्धनीभविष्यन् नरक एवामिस्तस्य एधीभविष्यन् कृपणः
 क्षुद्रः एष केवलं शोचनीयः स्वापराधेन हतो जात इति शोच्यः ॥ ७१ ॥

^१ ‘एतत् अनमस्कर्तुं’ इत्यत्र पाठः स्यात्. ^२ ‘आत्मदुःखममर्षादं गृह-
 मुपिषतसत्पयम् । द्युतरामनुकम्पेत नरकाधिष्ठादेन्धनम् ॥’ इति प्रमाणमत्र
 बोध्यम्. ^३ शोचनीयः—अ. दे. सु.

सहनीयतया प्रतिभुतं य-

द्वसुदेवस्वसुरच्युतेन पूर्वम् ।

अपराधशतं तदद्य पूर्णं

भविता चैद्यविपत्तये ^१ परं तत् ॥ ७२ ॥

सहनीयतयेति—पूर्वं अच्युतेन कृष्णेन सहनीयतया सोढव्य-
तया वसुदेवस्य स्वसुः सोदरायाः शिशुपालस्य मातुः प्रतिश्रुतं
प्रतिज्ञातं यत् अस्य शिशुपालस्य अपराधशतं तत् अद्य पूर्णम् । यत्परं इतोऽ-
धिकमपराधान्तरं तत् चैद्यविपत्तये भविता शिशुपालस्य वधे भविष्य-
तीति । भवितेति छटि रूपम् । विपत्तय इति तादर्थ्ये चतुर्थी । शिशुपालस्य
तृतीयनयने मुज्युग्मे च कृष्णसन्निधानेन तिरोहिते सति तन्माता
कृष्णं तस्य हन्तारं निश्चित्य तस्य चिरजीवनाकाङ्क्षया तदीयमप-
राधानां शतं सोढव्यमिति कृष्णं प्रार्थितवतीति पौराणिकी कथा ॥ ७२ ॥

कुरुवृद्धवचस्तदेतदर्थं

दमघोषप्रभवो ^२ निशम्य दीप्तः ।

प्रभयाऽनुकृतप्रवर्ग्यदीप्तिः

प्रतिरुन्धानदुरासदो ररास ॥ ७३ ॥

कुरुवृद्धेति—अर्थं ^३ अर्यादनपेतं उचितार्थं तदेतत् कुरुवृद्धस्य
भीष्मस्य वचो निशम्य दीप्तः तीव्रेण ^४ कोपेन प्रज्वलितः प्रभया
कोपारुणया अनुकृतप्रवर्ग्यदीप्तिः ^५ विहम्बितप्रवर्ग्यमहाज्वालदीप्तिः
प्रतिरुन्धानदुरासदः विरोधिनां दुराक्रमः दमघोषप्रभवः शिशुपालः
ररास अट्टहासशब्दं चकार ॥ ७३ ॥

^१ परं यत्—अ. दे. सु. ^२ निशम्य कट्टः—अ. दे. सु. ^३ 'धर्मपथ्य-
न्यायादनपेतं' (पा. सू. ४-४-१२) इत्यनेन अर्थशब्दात्तस्मादनपेतमित्यर्थं यत्प्रत्यय
इति भावः. ^४ 'तीव्रेण' इति अ. —कोशे नास्ति. ^५ विहम्बितमस्रज्ज्वालारुचिः—
अ. ग.

निपुणैरतिबालवृद्धवाक्यं

न परिग्राह्यमिति ब्रुवन्ति सन्तः ।

सहदेववदेष इत्यनिन्द्यं

पृथुकत्वेन पितामहं निनिन्द ॥ ७४ ॥

निपुणैरिति—निपुणैः अतिबालवृद्धवाक्यं अतिबालानां अति-
वृद्धानां च वाक्यं न परिग्राह्यमिति सन्तो ब्रुवन्ति । अत एषः भीष्मः
सहदेववत् सहदेवो यथा ^१ अपरिग्राह्यवाक्यः तथाऽयमप्यपरिग्राह्यवाक्यः,
अतिवृद्धत्वादिति भावः, इति उक्तप्रकारेण पृथुकत्वेनानिन्द्यं बाल इत्य-
निन्द्यं पितामहं कुरुवंशपितामहं निनिन्द ॥ ७४ ॥

अतिवृत्तिमवेक्ष्य तस्य घोरा-

मशनिश्चोभनिभां सभासदस्ते ।

सदसत्प्रतिपत्तिमूढचित्ताः

क्षणमालेख्यसमर्पिता इवासन् ॥ ७५ ॥

अतिवृत्तिमिति—घोरां मयङ्करां अशनिश्चोभनिभां वज्र-
विजृम्भणतुल्यां तस्य शिशुपालस्य ^२ अतिवृत्तिमवेक्ष्य उद्धृतवाचं निशम्य
सदसत्प्रतिपत्तिमूढचित्ताः ^३ भयावेशाद्भीष्मशिशुपालयोर्वाचसि सद-
सद्विवेचनमूढमनसः ते समासदः सभास्थाः क्षणं आलेख्यसमर्पिताः
चित्रलिखिता इवासन् ॥ ७५ ॥

जहसुः कतिचिद्विनिन्द्यं चैवं

पिदधुः कर्णयुगं परे कराभ्याम् ।

सुरसिन्धुसुतं शशंसुरन्ये

व्यचिकित्सन्त च केचिदल्पसत्त्वाः ॥ ७६ ॥

जहसुरिति—तदनन्तरं केचित् चैवं शिशुपालं विनिन्द्य जहसुः
उपहसन्ति स्म । परे कर्णयुगं कराभ्यां पिदधुः भगवन्निन्दा न श्रोत-

^१ अपरिग्राह्यो बालत्वात् तथा-घ. ^२ अतिवृत्ति उद्धृतमवेक्ष-ख.

^३ प्रायशो भीष्मशिशुपालयोर्वाक्यानां सदसद्विवेचन-ख.

ज्येति छादयामासुः । अन्ये सुरसिन्धुसुतं भीष्मं शशंसुः तृष्टुवुः ।
 अल्पसत्त्वाः क्षुद्रचित्ता मन्दधियः केचित् “चिन्ते ^१प्राणेषु जन्तुषु”
 इति सत्त्वानार्थेषु विश्वः, व्यचिकित्सन्त अनयोर्वचसोः किं युक्त-
 मिति सन्दिहते स्म । ‘कित् निवासे’ (भ्वा. ९९३) इति घातुः
 ‘गुप्तिकिञ्चसन्’ (पा. सू. ३-१-५) इति सन्नन्तः । स च विपूर्वः
 सन्देहे वर्तते । पिदधुरिति ‘ङु घाञ् धारणपोषणयोः’
 (जु. १०९२) इति घातुः । अपिरुपसर्गः ।

“वष्टि वागुरिरल्लोपमवाप्यारूपसर्गयोः”

इति सस्याकारलोपः ॥ ७६ ॥

मुनिभिः पुलकाशिताखिलाङ्गैः

क्षरदानन्दधुवाप्यदिग्बदेहैः ।

अनुमोदनजातमौलिकम्पैः

हरिकीर्तिश्रवणोन्मुखैरभावि ॥ ७७ ॥

मुनिभिरिति—मुनिभिः नारदादिभिः पुलकाशिताखिलाङ्गैः
 रोमाञ्चव्याप्तसर्वावयवैः क्षरदानन्दधुवाप्यदिग्बदेहैः स्रवदानन्दाश्रुष्वित-
 क्षरीरैः “स्यादानन्दधुरानन्दः” इत्यमरः ‘द्वितोऽयुच्’ (पा. सू. ३-३-८९)
 इत्ययुच्प्रत्ययः, अनुमोदनजातमौलिकम्पैः भीष्मवचनरूपाघनेन जातशिरः-
 कम्पैश्च सद्भिः हरिकीर्तिश्रवणोन्मुखैः भीष्मेण कीर्त्यमानाया हरिकीर्तेः
 आकर्णने उत्कण्ठया उन्नमितमुखैः अभावि मृतम् । भावे लुक् ॥ ७७ ॥

स्तुतिनिन्दनयोरभिन्नरूपं

मुखरागं मधुहन्तुरीक्षमाणैः ।

यदुभिः प्रतिरुद्धरोषवेगैः

क्षमया तिर्यगवैक्ष्यत क्षमैव ॥ ७८ ॥

स्तुतीति—मधुहन्तुः कृष्णस्य स्तुतिनिन्दनयोरभिन्नरूपं

^१ प्राणिष्विति—ख. ग. ‘प्राणेषु’ इति मुद्रितविश्वकोशे दर्शनात् एष पाठ
 उचित इति बोध्यम्.

भीष्मकृतस्तुतौ शिशुपालकृतनिन्दने च एकरूपं मुखरागं मुखशोभां
ईक्षमाणैः अत एव प्रमुचितानुरोधेन प्रतिकृद्दरोषवेगैः निरुद्धकोप-
विजृम्भणैः यदुभिः यावद्वैः क्षमया क्षान्त्या अन्तर्निरुद्धकोपत्रपा-
संवलितया क्षमा भूमिरेव तिर्यक् तिरश्चीनं यथा तथा अवैक्ष्यत
इष्टा । “रागोऽनुरागे लाक्षादौ त्विषि” इति वैजयन्ती ॥ ७८ ॥

मधुजित्परिवादजातरोषं

सहसा चेदिपतेर्वधाय सज्जम् ।

गदया सह भीममुज्जिह्वानं

शमयन्निश्चमवोचदापगेयः ॥ ७९ ॥

मधुजिदिति—मधुजितः कृष्णस्य परिवादेन निन्दया आत-
रोषं अत एव सहसा झडिति चेदिपतेः शिशुपालस्य वधाय सज्जं सज्जं
“सज्जौ सज्जद्वसम्भ्रान्तौ” इति प्रकाशः, गदया सहोज्जिह्वानं
उद्गच्छन्तं गदां गृहीत्वा उत्पतन्तं भीमं आपगेयः आपगायास्सुतो
भीष्मः क्षमयन् इत्थमवोचत् ॥ ७९ ॥

बलभीमसुयोधनैरमुष्मिन्

परिहीणायुषि न प्रवर्तितव्यम् ।

अतिपर्यनुयोगया नियत्या

हरिणैवैव भवान्निवन्निवर्त्यः ॥ ८० ॥

बलेति—परिहीणायुषि क्षीणायुषि “कृत्यचः” (पा. सू. ८-४-२९)
इति णत्वम्, अमुष्मिन् शिशुपाले बलभीमसुयोधनैः न प्रवर्तितव्यं
वधाय न विजृम्भणीयम् । कुतः? एषः शिशुपालः अतिपर्यनुयोगया
कथमिति श्रान्तया नियत्या स्वकृतकर्मणा हेतुना
हरिणैव भवान्निवन्निवर्त्यः । कृष्ण एवास्य
दैवकृत्सो मृत्युरिति बलादिभिर्न न प्रवर्तितव्यमित्यर्थः । भीमे सज्जदे

नलदेवोऽपि सन्नद्योदिति तद्रूहणम् । दुर्योधनस्यापि तयोस्तादृजननेन
प्रातृणामैकमत्यं ^१ सम्पादयानीत्याशयेन अस्यापि ग्रहणम् ।

“अनुयोगेक्ष पृच्छा च प्रश्नपर्यनुयोगवत्”

इति यादवः ॥ ८० ॥

त्यज साहसमुज्ज्वलताममर्षः

समये विक्रमसम्पदाद्रियेत ।

सदनागतसूदनापवादो

महतां सम्प्रति मा च भूदयं वः ॥ ८१ ॥

सन्नद्धं भीमसेनं विषयीकृत्याह—

त्यजेति—साहसं विमृश्यबलात्कारं त्यज । अमर्षः कोपः
उज्ज्वलतां त्यज्यताम् । समये उचितकाले विक्रमसम्पत् पराक्रमसमृद्धिः
आद्रियेत श्लाघ्येत । इदानीं तु क्रतुमध्ये न तस्यास्समय इति भावः ।
किञ्च महतां प्रख्यातानां वः सम्प्रति अयं सदनागतसूदनापवादः शूहागत-
वधेनापवादः मा भूत् । ^२ माख्योगादहागमाभावः ॥ ८१ ॥

भजतु प्रथमार्हणां यथाहं

भगवानेष भवार्णवैकसेतुः ।

प्रकृतस्य विधातुमन्तरायं

स्वयमेतस्य शुभस्य न क्षमं वः ॥ ८२ ॥

भजत्विति—भवार्णवैकसेतुः संसारसागरस्यान्यनिरपेक्ष-
स्सेतुरिव तारकः एषः भगवान् यथाहं यथोचितं प्रथमार्हणां ^३अग्रपूजां
भजतु । प्रकृतस्य प्रकान्तस्य एतस्य यागरूपस्य शुभस्य उत्सवस्य अन्तरायं
विघ्नं स्वयं विधातुं स्वयमेव कर्तुं वः युष्माकं न क्षमं न योग्यम् ॥ ८२ ॥

^१ सम्पादनीयमित्या—ख. घ. ^२ माख्योगादहागमापवादः—ख. घ. ‘न
माख्योगे’ (पा. ९. ६-४-७४) इति सूत्रेण माख्योगे ह्यजादिव्यहागमनिषेधादिति
भावः. ^३ अग्रपूजा—ख.

इति शान्तनवे प्रभाषमाणे
निखिलानुश्रवसंशयप्रमोक्ता ।
मुदितो मुनिरब्जयोनिजन्मा
मुहुराधूतकरस्तदभ्यनन्दत् ॥ ८३ ॥

इतीति—इति उक्तप्रकारेण शान्तनवे शन्तनुसुते प्रभाषमाणे
सति मुदितः हृष्टः ^१ निखिलानुश्रवसंशयप्रमोक्ता सर्ववेदानां अर्थसंदेह-
स्यापनेता अब्जयोनिजन्मा चतुर्मुखसम्भवः मुनिः नारदः
मुहुः पुनःपुनः आधूतकरः आकम्पितकरस्सन् तत् वचनं अभ्यनन्दत्
अस्मावत ॥ ८३ ॥

क्षितिपालगणोदधिस्तदानीं
विषमारम्भविरोधसेतुभिन्नः ।
स्तिमितक्षुभिताकृतिर्वभासे
गगनान्मोघरसभिभो गभीरः ॥ ८४ ॥

क्षितीति—तदानीं विषमारम्भविरोधसेतुभिन्नः विषमो दुरन्त
आरम्भो यस्य तथामूढो विशेष एव सेतुः तेन ^२ विभक्तः स्तिमित-
क्षुभिताकृतिः यादवदगे स्तिमिता शिशुपालवर्गे क्षुभिता चाकृतिर्यस्य
स तथोक्तः गभीरः अगाधः अमेयपराक्रमः क्षितिपालगण एवोदधिः
गगनान्मोघरसभिभः स्तिमितक्षुभितस्वभावाभ्यां नभोमेघाभ्यां
तुलितस्सन् वभासे । प्रसिद्धोदधिरपि रामसेतुना विभक्तः क्वचित्
स्तिमितोऽन्यत्र क्षुभितश्च दृश्यत इति उदधित्वरूपणम् ॥ ८४ ॥

^१ निखिलानुश्रवसंशयप्रमोक्ता सर्ववेदानां संशयस्यापनेता—ख. ^२ विभिन्नः.

ननृते मुदितेन नारदेन

क्षिपता मद्भु मृगत्वमुत्तरीयम् ।

सुरसिन्धुसुतोदितं ^१ विपञ्ची-

मसकृद्गापयताऽनुनादवृत्त्या ॥ ८५ ॥

ननृत इति—मुदितेन मद्भु शीघ्रं मृगत्वमुत्तरीयं मृगाजिन-
संन्यासं क्षिपता नृत्यसौकर्याय निरस्यता सुरसिन्धुसुतोदितं भीष्मोक्तं
शब्दजातं अनुनादवृत्त्या तदनुरणनक्रमेण तदनुरणनवत् अतिसादृश्येन
विपञ्ची ^२ वीणां असकृत् गापयता आवादयता नारदेन ननृते
नृत्यते स्म । गानस्येह शब्दकर्मकत्वाद्विकर्मकता ॥ ८५ ॥

उदगीयत यत्तदा विधिज्ञैः

सममुद्गातृगिरैकताननादैः ।

मधुमर्दनं ^३ गीतगर्भया त-

द्विशदं नारदवीणयाऽन्ववादि ॥ ८६ ॥

उदगीयतेति—तदा विधिज्ञैः ^४ शास्त्रानियमाभिज्ञैः उद्गातृभिः
उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृभिः एकतानः स्वरादिनियमे एकाग्रो नादः कर्ण-
ध्वनिः येषां तथामृतैस्सङ्घिः समं एकरूपं यदुदगीयत उच्चैर्गीतं तद्विषदं
पुरुषोच्चारणवत् व्यक्तं यथा तथा मधुमर्दनस्य कृष्णस्य गीतं गर्भः
अन्तर्गतं यस्याः तथामृतया नारदवीणया अन्ववादि अनूदितम् ।
^५ वीणया कृष्णं गायन् नारदः हर्षोत्कर्षात् उद्गातृणां गानमपि तथैव
यथावत् अन्वगायदित्यर्थः । उद्गातृशब्देन रुढिपूर्वकलक्षणया प्रस्तोतृ-
प्रतिहर्तारवपि गृह्येते ॥ ८६ ॥

^१ विपञ्ची सकृदावापयताऽनुनादवृत्त्या—झ. ख. घ. ^२ वीणां सकृत्
गायता—ख. ^३ गीतिगर्भया—घ. प्र. सु. कीर्तिगर्भया—दे. सु. ^४ शास्त्रीय-
भर्ताभिज्ञै—ङ. ^५ वीणया कृष्णं गायन् इति ख.—कोशो न दृश्यते.

त्रययोषिदपाङ्गवेधनीयं

मधुराभाग्यमनन्यभोग्यमहि ।

वसुदेववधूस्तनन्धयं त-

त्किमपि ब्रह्म किशोरभावदृश्यम् ॥ ८७ ॥

ब्रजेति—त्रययोषितामपाङ्गैर्वेधनीयं शरैरिव वेध्यं मधुरायां भाग्यं निजोत्पत्त्या पुण्यक्षेत्रस्वरूपोत्कर्षापादनेन भागधेयमिव स्थितं अनन्यानामेकान्तभक्तानां भोग्यं परमानन्दरूपतया अनुभाव्यं वसुदेव-वध्वाः देवक्याः स्तनन्धयं शिशुरूपं किशोरभावेन बालभावेन दृश्यं दर्शन-मात्रेण हृद्योल्लासप्रदं अतिरमणीयं किमपि अपरिमितमाहात्म्यं तत् प्रसिद्धं ब्रह्म ईडे स्तुवे । स्तनन्धयमित्यत्र स्तनं घवति पिबतीति विग्रहे 'नासिकास्तनयोर्ध्माघेटोः' (पा. सू. ३-२-२९) इति स्वश्रु^१मुमागमश्च ॥

“तद्दृश्यं दृष्टमात्रं यत्कुर्यादुल्लासिकां नवाश्रु”

इति वैजयन्ती ॥ ८७ ॥

निकटेषु^२ निशामयाम नित्यं

निगमान्तैरधुनाऽपि भृग्यमाणम् ।

यमलार्जुनदृष्टबालकेलिं

यमुनासाक्षिकपावनं युवानम् ॥ ८८ ॥

निकटेष्विति—निगमान्तैः उपनिषद्भिः अधुनाऽपि अद्यापि भृग्य-माणं अन्विष्यमाणं, तैरद्यापि कात्स्न्येन अपरिच्छेदादेकदेशप्रतिपादन-मन्वेषणत्वेनाध्यवसीयते, यमलाम्यामर्जुनाभ्यां ककुभवृक्षाभ्यां वास्य-लीलाकृतोल्लसलकर्षणभज्यमानाभ्यां दृष्टबालकेलिं अवलोकितबालक्रीडं

^१ 'अरुर्द्विषदजन्तस्थ सुम्' (पा. सू. ६-३-६७) इति सूत्रेण पूर्वपदस्य मुमागम इति भावः. ^२ 'निशामयामि' 'निशामयानि'—इत्यपि मुद्रितकोशयोः

पाठान्तरद्वयं दृश्यते.

यमुनासाक्षिकयौवनं यमुना साक्षी यस्य तद्यमुनासाक्षिकं तथामृतं
 यौवनं यूनः कर्म यमुनातीरे गोपवानितोपभोगरूपं यस्य तं युवानं
 निकटेषु समीपेषु नित्यं निशमयाम पश्यामेति प्रार्थनायां लोट् । निपूर्वः
 'शम^१ उपशमने' (विवादि. १२०२) इति घातुर्ण्यन्तः । तस्य 'शमोऽ-
 दर्शने' (ग. सू. १९२) इति दर्शनार्थे मित्संज्ञानिवेषात् ^२ अमन्तत्वेऽपि
^३ न ह्रस्वः । दर्शनार्थे तन्निषेधसामर्थ्यादेव दर्शनार्थलाभोऽपि । न त्वत्र
 'शम लक्ष आलोचने' (जुरा. १६९७) इति चौरादिको
 घातुः । तस्य 'आकुस्मादात्मनेपदिनः' इत्यात्मनेपदित्वात्
 यमुनासाक्षिकेत्यत्र 'शेषाद्विभाषा' (पा. सू. ५-४-१५४) इति
 कप्प्रत्ययः । यद्यपि स्त्रीत्वविवक्षायां साक्षिशब्दात् 'ऋजेभ्यो ङीप्'
 (पा. सू. ४-१-५) इति ङीपि सति यमुनासाक्षिणीकेति भाव्यम् ।
 तथाऽपि तत्र स्त्रीत्वं न विवक्षितम् । यद्वा साक्षिशब्दात् स्वार्थे
 कप्प्रत्ययं कृत्वा यमुना साक्षिका यस्येति योज्यम् । यौवनमित्यत्र यूनः
 कर्मेति विग्रहे 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (पा. सू. ५-१-१३०) इति
 अण्प्रत्ययः ॥ ८८ ॥

पदवीमदवीयसीं विमुक्ते-

रदवीसम्पदमम्बुवाहयन्तीम् ।

अरुणाधरसामिलाषवंशं

करुणां कारणमानुषीं भजामि ॥ ८९ ॥

पदवीमिति—अदवीयसीं अदूरतरां विमुक्तेः पदवीं सराणि

१ 'उपशमे' इति घातुपाठेऽर्थो निर्दिष्टः. २ अमन्तत्वेऽपीत्यादि—

'अनीजृष्कसुराखोऽमन्ताश्च' (ग. सू. १०८) इत्यनेनामन्तानां मित्त्वेऽपि 'शमोऽ-
 दर्शने' (ग. सू. १९२) इति दर्शनार्थे मित्त्वनिषेधात् 'मितं ह्रस्वः' (पा. सू.
 ६-४-९२) इति न ह्रस्व इति भावः. ३ 'न' इति ख. -कोशे गलितम्. ४ 'जुरादे'
 'चित्त संवेतने' (जुरा. १६७४) इत्यारभ्य कुस्म (१७१२) घातुर्ण्यन्तसंघातप्रविष्ट-
 भावलाभात्मनेपदित्वस्य घातुपाठे 'आकुस्मादात्मनेपदिनः' इत्युक्तत्वादिति भावः.

१ तादृशसराणिवत्सिद्धोपायतया श्रुतिरिति विमुक्तिमापिकां अद्वीयसम्पदं
काननसमृद्धिं अम्बुवाहयन्तीं निजकान्त्या अम्बुवाहवतीं कुर्वतीं
अरुणाधरसामिलवपुशं अरुणे अधरे सामिलवपुशसक्तवेषुनालां
कारणमानुषीं सूभारहरणलीलारूपेण कारणेन मनुष्यरूपां करुणां
निरतिशयकरुणासमृद्धां देवतां भजामि । करुणोत्कर्षद्योतनाय धर्मिणि
करुणात्वाध्यवसायः । अद्वीयसीमित्यत्र दूरशब्दा^२दीयसुन्प्रत्ययः ।
'स्थूलदूरयुव' (पा. सू. ६-४-१५६) इत्यादिसूत्रेण रेफादिलोपः ।
३ तत एव गुणः । 'अगितश्च' (पा. सू. ४-१-६) इति ङीप् । नञ्-
समासः । अम्बुवाहयन्तीमित्यत्र अम्बुवाहवच्छब्दात् 'तत्करोति'
(ग. सू. २०४) इति णिचि 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' इतीष्ठवद्भावात्
'विन्मतोर्लुक्' इति मत्तुपो लुक् । मानुषीमित्यत्र 'टिङ्गणञ्' (पा. सू.
४-१-१५) इत्यादिना ङीप् । "मनोर्जातावव्यतौ पुक्च" (पा. सू.
४-१-१६१) इति मानुषशब्दस्यावन्तत्वात् ॥ ८९ ॥

अधराहितचारुवंशनाला

मकुटालम्बिमयूरपिच्छमालाः ।

हरिनीलशिलाविभङ्गनीलाः

प्रतिभास्सन्तु ममान्तिमप्रयाणे ॥ ९० ॥

अधरेति — ममान्तिमप्रयाणे अन्तिममन्तेभवं प्रयाणमुत्कमणं
संस्मिन् अधराहितचारुवंशनालाः अधरनिहितमनोज्ञवेषुनालाः मकु-

१ 'तादृशसराणिवत्' इति ख. - कोशे न दृश्यते. २ 'द्विवचनविभक्त्योपपदे-
तरणीयसुनौ' (पा. सू. ५-३-५७) इति सूत्रेणैयसुन् प्रत्ययः. ३ तत एव-स्थूल-
दूरेत्यादिसूत्रणैवेत्यर्थः. ४ 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' (ग. सू. २०३)
इत्यनेन णिचीष्ठवद्भावातिदेशेन श्रुति 'विन्मतोर्लुक्' (पा. सू. ५-३-६५) इति
मत्तुपो लुग्विधानादत्र मत्तुपो लुगिति भावः.

टालम्बिमयूरपिच्छमालाः किरीटलम्बमानवर्द्धवर्धनजः हरिनीलशिला-
वभङ्गनीलाः इन्द्रनीलोपलशकलमेचकाः ^१प्रतिभाः सन्तु अन्तकाले
उत्तरूपविशिष्टभगवन्मयानि स्फुरणानि भवन्त्विति प्रार्थना ॥ ९० ॥

जयतादिह देवकीसुतोऽसौ

जगतामादिरनाद्यनन्तभूमां ।

अवतारयितुं भरं पृथिव्यां

वसुदेवस्य गृहे कृतावतारः ॥ ९१ ॥

जयतादिति—जगतां आदिः कारणभूतः अनाद्यनन्तभूमा
आद्यन्तरहितमहिमा पृथिव्याः भरं भारं अवतारयितुं अवरोपयितुं वसु-
देवस्य गृहे कृतावतारः असौ देवकीसुतः इह जगति जयतादित्या-
शिषि लोद ॥ ९१ ॥

ऋतुरत्र समर्पितः कृतार्थः

स च धर्मः किमिवाचचार धर्मम् ।

जगदेकपतेरमुष्य पूजां

विदधानेन ^२युधिष्ठिरेण पुत्री ॥ ९२ ॥

ऋतुरिति—ऋत्र अस्मिन् कृष्णे समर्पितः ^३ऋतुरयं कृतार्थः
स्थिरफलत्वात् । किञ्च सः प्रसिद्धः धर्मः ^४किमिव धर्ममाचचार किं
वा पुण्यं चकार । कीदृशो धर्मः ! जगतामेकस्य मुख्यस्य अद्वितीयस्य
वा पत्युः अमुष्य कृष्णस्य पूजां ऋतुरूपां सदस्यप्रपूजां वा विदधानेन
कुर्वाणेन युधिष्ठिरेण पुत्री पुत्रवान् । युधिष्ठिरेणेति ^५प्रकृत्यादितृतीया ।
भगवद्भक्तपुत्रसम्पत्तिर्महामाग्यफलमित्यर्थः ॥ ९२ ॥

^१प्रतिभाः सन्तु इति भिन्नं पदद्वयमिति भावः. ^२युधिष्ठिरेण होत्रा-
ग्र. सु. ^३ऋतुरयं समाप्तः कृतार्थः—स्व. ^४किं वा धर्म—स्व. ^५‘प्रकृत्यादिभ्य
उपसंख्यानम्’ (वा. १४६६) इति वार्तिकेनाभेदे तृतीयेति भावः.

इह नाकसदो न मानुषास्ते

य इमे कृष्णमिहार्चयन्त्यनन्याः ।

अयमेव महो ममेति गायन्

स तदा मूर्तं ह्वास नाख्यवेदः ॥ ९३ ॥

इहेति—इह जगति ते नाकसदः देवाः न मानुषाः मनुष्या न भवन्ति, इह सभायां य इमे परिदृश्यमाना भीष्मादयः अनन्याः विषयान्तररहितास्सन्तः कृष्णमर्चयन्ति तन्महिमवर्णनतदनुमोदनादिभिः पूजयन्ति, अयमेव मम महः परिदृश्यमानं भगवदर्चनमेव ममोत्सवः^१ इति गायन् सः नारदः^२ तदा मूर्तः मूर्तिमान् नाख्यवेदः गान्धर्व-वेद इव आस दीप्यते स्म ।^३ 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वादि. ८८६) इति षातोर्लिङ् । मूर्त इति मूर्तिशब्दा^४दर्शआद्यच् प्रत्ययः ॥ ९३ ॥

अभिनन्दितवृत्तिरार्यमिश्रै-

रविसंवादिभिरागमोदितेषु ।

विनयादवनम्य^५ विश्वभर्तु-

स्तहदेवस्स्वयमाहरत्सपर्याम् ॥ ९४ ॥

अभिनन्दितेति—आगमोदितेषु वेदोक्तेष्वर्थेषु अविसंवादिभिः^६ अन्नमवद्भिः सम्यक् प्रमितवेदार्थैः आर्यमिश्रैः सज्जनैः अभिनन्दित-वृत्तिः श्लाघितचरितः सहदेवः विनयात् अवनम्य प्रहो भूत्वा विश्वभर्तुः लोक^७नायकस्य कृष्णस्य सपर्यां पूजां स्वयमाहरत् स्वयमेवाकरोत् । "साधुस्तज्जन आर्यस्स्यात्" इति इलायुधः । तदुपरि मिश्रशब्दः पूज्यवाची ॥ ९४ ॥

^१ इति भावयन्—घ. ^२ तदनु—घ. ^३ 'अस सुवि' (अदादि-१०६५) इत्यादादिवापु 'अस्तेभूः' (पा. सू. २-४-५२) इति छिटि भ्वादेशस्य पुनिवारत्वादाह—अस गतीत्यादि. ^४ 'अर्कआदिभ्योऽच्' (पा. सू. ५-२-१२७) इति सूत्रेणेति भावः. ^५ विश्वकर्तुः—घ. ^६ असंशयवद्भिः—ख. ^७ नायक—घ.

अरजस्तमसां महीपतीना-

मनुमत्या मुनिमुख्यसम्पत्ते च ।

पुरुषस्य परस्य पूर्वपूजां

सहदेवप्रहितां शशंसुरार्याः ॥ ९५ ॥

अरज इति—अरजस्तमसां अविद्यमानरजस्तमोगुणानां महीपतीनां राज्ञां अनुमत्या मुनिमुख्यानां नारदादीनां सम्पत्ते अङ्गीकारे च सति सहदेवप्रहितां सहदेवेन कृतां परस्य पुरुषस्य पूर्वपूजां प्रथम-पूजां आर्याः साधवः शशंसुः तुष्टुवुः । सम्पत् इति भावे क्तः ॥ ९५ ॥

तृणशुकप्रतिमस्तृणाय मत्वा

स तदा चेदिपतिर्युधिष्ठिरादीन् ।

अजहत्परुषोक्तिहेतिजालो

दरशेषेन्धनवह्निवदिदीपे ॥ ९६ ॥

तृणशुगिति—तदा तृणशुकप्रतिमः स्वतः क्रोधनतया अना-
घृष्यत्वाऽग्निफल्यः सः चेदीनां देशविशेषाणां पतिः शिशुपालः
युधिष्ठिरादीन् तृणाय मत्वा तृणवदनादृत्य “मन्यकर्मण्यनादरे
विमाषाऽप्राणिषु” (पा. सू. २-३-१७) इति चतुर्थी, अजहत्परुषो-
क्तिहेतिजालः अजहन्ति अत्यजन्ति परुषोक्तीनां हेतीनां ज्वालनामिव
जालानि वृन्दानि यमिति प्राप्नोदकवत् द्वितीयार्थे बहुव्रीहिः, तथा
भूतस्सन् दरशेषेन्धनवह्निवत् अल्पावशिष्टेन्धनेन ज्वलनेन समिहित-
विनाशेन तुल्यं यथा तथा दिदीपे दीप्यते स्म । क्रोधेनातिज्वलितोऽ-
भवदित्यर्थः ॥ ९६ ॥

अजुगुप्तत भूभृतस्सहिष्णून्

परिवादैश्च तिरश्चकार^१ पार्थान् ।

अवमत्य मुकुन्दमर्मकोऽसा-

विति धिक्कृत्य पितामहं^२ जगर्ह ॥ ९७ ॥

अजुगुप्ततेति—सहिष्णून् सहनशीलान् कृष्णस्य प्रथमपूजां
क्षाम्यतः भूभृतः क्षितिपादान् अजुगुप्तत अनिन्दत् । 'गुप्त गोपने'
(भ्वादि. ९७०) इति घातोः 'गुप्तिचिकिद्ग्रथस्सन्' (पा. सू. ३-१-५)
इति^३ निन्दार्थे सन्नप्रत्ययः । पार्थैश्च परिवादैः दूषणवचनैः तिरश्चकार
चिक्षेप । मुकुन्दं कृष्णं असौ अङ्गैः कृतामग्रपूजां^४ स्वयं गृहीतवानयं
अर्मकः शिशुः इति अवमत्य गर्हणस्य न विषय इत्यनादृत्य पितामहं
कुरूणां^५ पितामहं भीष्मं धिक्कृत्य विगिति कृत्वा जगर्ह धिम्वादपूर्वकं
गर्हति स्म । 'गर्ह निन्दने' (जुस. १८४६) इति चौरादिको घातुः ।
तस्य 'आहृषाद्वा' (ग. सू. २०२) इति णिजिवकल्पितः । 'गर्ह-
कुत्सायाम्' (भ्वादि ६३६) इति भौवादिकस्त्वात्मनेपदी । धिक्कृत्ये-
त्यत्र 'अनुकरणं चानितिपरम्' (पा. सू. १-४-६२) इति धिक्श-
ब्दस्य गतिसंज्ञया^६ समासे ल्यवादेशः ॥ ९७ ॥

^१ निराचकार—अ. सु. ^२ जगर्ह—अ. वे. सु. ^३ 'जुपेर्निन्दानां'
(न. १६८७) इति वार्तिकेन निन्दायां सन्नोऽभ्यनुज्ञातादिति भावः. ^४ 'स्वयं'
इति घ. ऊ. —कोशयोर्नास्ति. ^५ पितामहत्वादृढं—ख. ऊ. ^६ समासे इत्यादि
'कृत्यतिप्रादयः' (पा. सू. २-२-१८) इति सूत्रेण समासे 'समासेऽनन्पूर्वे कः
स्थप्' (पा. सू. ७-१-३७) इत्यनेन कृतप्रत्ययस्य ल्यवादेश इत्यर्थः.

अनघोऽयमनुद्धितः क्रियायां
गुरुमिशिक्षितशुद्धधीरनेकैः ।
कुरुवंशपितामहः कुतोऽसौ

मतिमोहेन महीयसा गृहीतः ॥ ९८ ॥

^१ मीष्मनिन्दनप्रकारमाह—अनघ इति—अनघः पक्षपातदोष-
रहितः क्रियायां कर्तव्यकर्माणि अतन्द्रितः असंज्ञाततन्द्रः सदैववाहितः
अनेकैः गुरुभिः ^२ शिक्षितः गृहीतविद्यः, अत एव शुद्धा धीरस्य स
तथोक्तः असौ कुरुवंशस्य पितामहः मीष्मः कुतः कारणात् महीयसा
महत्तरेण मतिमोहेन अखिवेकेन गृहीतः अस्तः । न कचिदस्य पक्षपातः ।
न कर्तव्येषु कर्मस्वनवधानम् । न वा ^३ शास्त्रपरिज्ञानवैकल्प्यम् ।
तथाऽप्यधुना कुतोऽपि कारयान्मौख्यं प्राप्त इत्यमनुचितं ^४ कारितवानिति
भावः ॥ ९८ ॥

अशठैरजडैरनेडमूकै-

मुनिभिश्चात्र किमङ्गयकारि मौनम् ।

अथवा किमरातिपक्षसक्तै-

रहमस्मीति मुहुर्जहास मुदः ॥ ९९ ॥

अशठैरिति—अशठैः अनलसैः कर्तव्यकर्मविचारेष्ववाहितैः
'शठोऽलसे च मूर्खे च' इति विश्वः, अजडैः अमूढैः कृत्याकृत्यविवेक-
कुशलैः अनेडमूकैः अवगणवचनशक्तिरहिता एडमूकाः "एडमूकस्त्व-
वाक्श्रुतिः" इति यादवः, तदन्यैः मीष्माद्युक्तं पूज्यस्य पूज्यत्वं
श्रोतुं तत्र प्रतिवक्तुं च समर्थैः मुनिभिश्चात्र मौनं किमङ्गयकारि किमि-
त्यङ्गीकृतम् । अथवेति पक्षान्तरे । अरातिपक्षसक्तैः सन्नुवर्गानुरक्तैः किं

^१ मीष्मगर्हाप्रकार—ख.

^२ शिक्षिता प्राहिता विद्या अत एव—ख.

^३ शासनापरिज्ञान—ख. ^४ कारितवानित्यर्थः—ख.

मुनयोऽपि कृष्णपक्षपातिन इति तैः किं साध्यमित्यर्थः । साध्य-
मित्यस्य गम्यमानत्वादप्रयोगः । तदपेक्षा च सत्त्वैरिति कर्तरि तृतीया ।
अवधानादिगुणवन्तोऽपि पक्षपातिनो न यथा^१ वदन्तीति भावः ।
^१अहमस्मि अयुक्तकारिणां संसिता अहं ^२वर्ते इति इत्युक्त्वा मूढः
क्षिशुपालः मुहुर्जहास । उक्तेति गम्यमानत्वादप्रयोगः ॥ ९९ ॥

परिवर्तहुताशनप्रदीप्तं

वदनं तस्य रुषा विजृम्भमाणम् ।

फणभृद्विलभीषणं तदाञ्सी-

ज्वलदुल्काशतदुर्निरीक्षनेत्रम् ॥ १०० ॥

परिवर्तेति—तदा परिवर्तहुताशनप्रदीप्तं प्रलयाग्निवत् प्रज्व-
लितं रुषा विजृम्भमाणं जृम्भां कुर्वत् अत एव हृदयमानरसनतया
^१फणभृद्विलभीषणं फणभृत्सहितं वल्मीकादिरन्ध्रमिव मयङ्करं
तस्य वदनं ज्वलद्भिः उल्कानां उल्मुकानां घृतैः दुर्निरीक्षनेत्र-
मासीत् ॥ १०० ॥

वडवानलधूमराजिरूक्षा

‘भ्रुकुटी तस्य मुखे परिस्फुरन्ती ।

ददशे तदमून् प्रसङ्ग पातुं

शमनेनेव निवेशिता भुजङ्गी ॥ १०१ ॥

वडवेति—वडवानलस्य धूमराजिरिव रूक्षा पल्था तस्य
मुखे परिस्फुरन्ती भ्रुकुटी भ्रूरचना तदमून् तस्य प्राणान् प्रसङ्ग हठेन
पातुं शमनेन यमेन निवेशिता भुजङ्गीय ददशे दृष्टा । तत्कोपवि-
कृतेस्तद्वच्च एव पर्यवसानादित्यमुत्प्रेक्षा । प्रसङ्गोत्प्रेक्षा
॥ १०१ ॥

^१ अहमस्मीति—ह. ^२ वर्त इत्युक्त—ह. ^३ फणशब्दस्य फणा द्वयोः
इति कोशाख्यलिङ्गता च. ^४ भ्रुकुटीः—झ. प्र. सु.

भसितीकृतचन्दनानुलेपः

कथितद्रावितहेमपुष्पदामा ।

सहसा हृदि तस्य कोपवह्निः

समदीपि स्फुटितप्रकीर्णहारः ॥ १०२ ॥

भसितीकृतेति—तस्य हृदि कोप एव वह्निः भसितीकृत-
चन्दनानुलेपः निजोष्मणा भस्मीकृतचन्दनाज्जरागः कथितद्रावितहेम-
पुष्पदामा निष्पक्ववीकृतकनककुसुममाल्यः स्फुटितप्रकीर्णहारः ^१स्फुटी-
कृतविक्षिप्तहारश्च सन्, विशेषणत्रयेऽपि बहुव्रीहिः, सहसा शीघ्रं
समदीपि सम्यक् दीप्तोऽभूत् । कर्तरि लुङ् । 'दीपजनबुध'
(पा. सू. ३-१-६१) इत्यादिना नैकस्विकश्चिण् । स्फुटिर् विशरणे
(श्वदि. ३२९) इति घातोः इगुपधलक्षणकप्रत्ययेन निष्पन्नात्
स्फुटशब्दात् विशीर्णवाचिनः 'तत्करोति' (ग. सू. २०४) इति
णिचि कप्रत्यये च सति स्फुटितेति रूपम् ॥ १०२ ॥

कठिनौ ^२परिपिषतः करौ द्वौ

बहुशस्तस्य वरोर्मिका विशीर्णा ।

ध्रुवमप्रशमाय ^३रोषवहे-

स्तुषविक्षेपमघत्त रत्नचूर्णैः ॥ १०३ ॥

कठिनाविति—कठिनौ कर्कशौ द्वावपि करौ बहुशः बहुवारं
परिपिषतः कोपवशात् परस्परपोषमृद्भतः तस्य विशीर्णा वरोर्मिका
उत्तममञ्जुलीयकं "अञ्जुलीयकमूर्मिका" इत्यमरः, रत्नचूर्णैः निजरत्न-
क्षोदैः रोषवहेः तदीयकोपाग्नेः अप्रशमाय ध्रुवं नूनं तुषविक्षेपं अघत्त
अकरोदित्युत्प्रेक्षा ॥ १०३ ॥

^१ 'स्फुटित' इत्यत्र पाठः स्यात्. ^२ परिपिषतः—प्र. सु. ^३ रोष-
वहेर्बुधे विक्षेप—प्र. सु.

स्ववधाहतदिण्डिमस्वनाभा-

नसकृधेदिनियन्तुरदृहासान् ।

अभितो मणिभिचिभिस्समा सा

प्रजहासेव विजृम्भितप्रतिश्रुत् ॥ १०४ ॥

स्ववधेति—चेदीनां नियन्तुः शिशुपालस्य स्ववधाहतदिण्डिम-
स्वनामान् स्ववधस्याहतस्य स्ववधशपकतया वादितस्य दक्षावाद्यस्य
स्वनेन सदृशान् “स्वाद्यशः पटहो दक्षा दिण्डिमो दिण्डिरित्यपि”
इति वैजयन्ती^१—

आभा प्रक्योपमाऽभिख्या प्रकारस्सन्निभं निभम् ।

नीकासाध्याश्च साम्यार्थाः समे स्युश्शब्दतः परे ॥

इत्याभादिशब्दानां शब्दान्तरोत्तरतया सदृशवाचित्वमुक्तम्, इह
त्वौचित्यादुत्प्रेक्षायां पर्यवसानम्, असकृत् बहुवारं अदृहासान्
अतिशयेन हासान् “अद्वावतिशयक्षौमौ” इति यादवः, विजृम्भितः
प्रतिश्रुत् सम्पूरितप्रतिध्वनना सा समा अभितो मणिभिचिभिः
स्फटिकाद्युपलभ्यकुन्धैः प्रजहासेव उपहसितवतीवेत्युत्प्रेक्षा । हासप्रभा-
सम्पादनाय मणिभिचिभिरिति मणिविशेषणम् ॥ १०४ ॥

प्रतिपद्य रुषा विवर्णमावं

तमसा^२ बिभ्रदलङ्घयमैकराश्यम् ।

उपरक्त इवार्थमाऽस्तमृच्छन्

स भृशं सङ्ग्रिभूददर्शनीयः ॥ १०५ ॥

प्रतिपद्येति—अलङ्घयं दैवायत्ततया अनतिक्रमणीयं तमसा
तमोगुणेन सह ऐकराश्यं एको राशिस्सङ्को यस्य तस्य भावं^३ एकसङ्घ-
वर्तित्वं बिभ्रत् तमोगुणप्रचुर इति यावत्, अत एव रुषा क्रमेण

^१ मुद्रितवैजयन्तीकोशे तु ‘स्वाद्यशः पटहो दक्षा पटहस्त्वानकोऽभियौ ।
शाद्यप्रभेदा दमस्मदुदिण्डिमज्जराः’ ॥ इति दृश्यते. ^२ बिभ्रदलङ्घयमैकराश्यम्—
प्र. मु. ^३ एकसभावर्तित्वं—स.

विषर्णभावं मुखवैवर्ण्यं प्रतिपद्य अस्तमृच्छन् विनाशं यास्यन् सः
 क्षिशुपालः तमसा राहुणा सह मेषादिराशिमध्ये एकराशिस्थितत्वं
 विम्रत्, राशिभेदे उपरागास्मभवात्, विवर्णभावं उपरागप्रयुक्तं वैवर्ण्यं
 प्राप्य अस्तं अवर्णनमृच्छन् उपरक्तो राहुग्रस्तः अर्थमा सूर्य इव सद्भिः
 सदसि विद्यमानैः भृष्टं अत्यर्थं अवर्णनीयः द्रष्टुमशक्योऽभवत् । ग्रस्तोऽस्त-
 मग्रदशापन्नः सूर्योऽपि सद्भिः शिष्टैः अवर्णनीयः द्रष्टुमनर्हो भवति ।

“नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्” ॥ (म. स्मृ. ४-३७)

इति अस्तमयोपरागयोः प्रत्येकमपि तद्दर्शननिषेधादिति भावः ।
 अवर्णनीय इत्युपमाने ‘अर्हे कृत्यतृचश्च’ (पा. सू. ३-३-१६९)
 इति अर्हार्थे कृत्यप्रत्ययः । उपमेये तु ‘शकि लिङ्च’ (पा. सू.
 ३-३-१७२) इति शक्यार्थे । ऋच्छन्नित्युपमेये वर्तमानसामीप्ये
 गौणवर्तमाने शतृप्रत्ययः, उपमाने तु मुख्यवर्तमाने ।

“तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ पापे शोके गुणान्तरे ।

प्रज्ञास्ते विद्यमाने च सत्याभ्यर्हितसाधुषु” ॥ इति विश्वः ॥

^१ शसितैरविदूरवृत्तिमाद्भिः

परिवारैरिव तत्प्रेजे त्रसद्भिः ।

निजमंसमरातिवभिजघ्ने

^२ पविक्लप्येन पदेन चास्य भूमिः ॥ १०६ ॥

शसितैरिति—अविदूरवृत्तिमाद्भिः समीपवर्तिभिः शसितैः

माद्भिः विभ्यद्भिः परिवारैः रक्षिजनैरिव तत्प्रेजे त्यक्तः । प्रकृत-
 शिशुपालः कर्म । यथा प्रमुसमीपवर्तिनो भीरुजनाः प्रबलेन युद्धे
 समुपास्थिते तं त्यक्त्वा गच्छन्ति, एवं बहिः द्वादशाङ्गुलपर्यन्तसञ्चारिणः

^१ शसितैरित्यदूर-अ. मु. शसितैरपि दूर-दे. मु.

^२ सविकल्पेन पदेन

चाथ भूमिम्-अ. मु. पाठेऽस्मिन्स्तुरीयपादे निजम् इत्यस्य परस्मैपदनिपरिणामे-
 नानुषङ्गो बोध्यः.

श्वासा इति योगशास्त्रेषु प्रतिपादनादविद्वत्सञ्चारिणः तस्य श्वास-
माहताः कोपोल्वणनिश्वासनवेगेन तं त्यक्त्वा गता इत्यर्थः । किञ्च
निजमंसं भुजशिरसं अरातिवत् अरातिना तुल्यं यथा तथा निर्दयं निजग्रे
निहतं, शिशुपालेनेत्यौचित्याल्लभ्यते । पविकल्पेन कुलिशतुल्येन अस्य
पदेन चरणेन भूमिश्च निजग्रे इत्यनुषङ्गः कर्तव्यः ॥ १०६ ॥

निभृतैरपि पूर्वमैकमत्या-

द्विकृतस्याथ विरुद्धचेष्टितानि ।

दधिरे दमघोषसम्भवस्य

प्रतिबिम्बैरिव तस्य मित्रभूतैः ॥ १०७ ॥

निभृतैरिति — पूर्वं ऐकमत्यात् साधुजनैरेकमतिस्वात् निभृतैः
विनीतैरपि अथ शिशुपालकोपानन्तरं विकृतस्य कोपविकारं प्राप्तस्य
दमघोषसम्भवस्य शिशुपालस्य प्रतिबिम्बैरिव तस्य शिशुपालस्य मित्रभूतैः
मित्रत्वं प्राप्तैः पार्थिवैः विरुद्धचेष्टितानि शिशुपालगतानि प्रतिचेष्टितानि
कोपलिङ्गानि दधिरे भृतानि । कर्मणि लिट् । ओदनस्य पूर्णशिलाया
विकुर्वत इतिवत् विकारार्थे कृन्तोऽकर्मकत्वात् 'गत्यर्थाकर्मक' (पा. सू.
३-४-७२) इत्यादिना कर्तरि कप्रत्ययेन विकृतशब्दस्साधुः ॥ १०७ ॥

विकृताकृतिवेषचेष्टिताना-

भवलेपग्रहलुप्तमानसानाम् ।

अवधीरितजाह्नवेयवाचा-

मपहासः परमाददे महाग्निः ॥ १०८ ॥

विकृतेति—विकृतान्याकृतिवेषचेष्टितानि येषां ते तयोक्ताः,
तेषां आकृतिरुणनयनत्वादिः, वेषः क्रोधोष्मशोषितगन्धमाल्यादिः, चेष्टा
करपेषणादिः, अवलेप एव ग्रहः भूतविशेषः तेन लुप्तमानसानां गर्वग्रहा-
^२ वेसहतवेषानां अवधीरितजाह्नवेयवाचां अनाहतभीष्मवचनानां तेषां

अपहासः परं केवलं महाद्भिः आददे जगृहे, न तूपदेसवचनादिक-
मिति भावः ॥ १०८ ॥

उपहूय रणाय वृष्णिवीरान्
नृपलोकादथ निर्जगाम चैद्यः ।

तममंसत यादवास्तदानी-

मनलस्कन्धविनिस्सृतं स्फुलिङ्गम् ॥ १०९ ॥

उपहूयेति—अथ चैद्यः चेदीनां राजा शिशुपालः रणाय
युद्धाय वृष्णिवीरान् वृष्णयो वृष्णिवंश्याः तेषु श्रेष्ठान् रामकृष्णादीन्
उपहूय नृपलोकात् निर्जगाम निर्गतः । तदानीं यादवाः तं शिशुपालं
अनलस्कन्धात् अग्निसङ्घात् विनिस्सृतं स्फुलिङ्गं अग्निकणं अमंसत
मन्यन्ते स्म । ^१व्यर्थयज्ञस्य तस्य निर्गमनं लक्ष्मीकृत्य स्थिता
इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

कतिभिश्चन ^२कामाचारसक्त-

रूपसञ्जातमदैरुदग्रशृङ्गैः ।

गजयूधपतेरिवाग्रभाजो

गतिरितेस्य गजैरिवानुजग्मे ॥ ११० ॥

कतिभिश्चनेति—कामचारे मर्यादामुल्लङ्घ्य यथेष्टाचरणे शक्तैः
उपसञ्जातमदैः उदग्रमुच्छ्रितं शृङ्गं प्रभुत्वं येषां तथामृतैः ^३कतिभिश्चन
राजभिः गजैरिव गजयूधपतेः गजयूधानां पत्युः महागजस्येव अग्रभाजः
पुरोदेशं भजमानस्य पुरतः प्रस्थितस्य एतस्य शिशुपालस्य गतिः अनुजग्मे
अनुगता । कर्मणि लिट् । अस्य मित्रमृता राजानोऽपि उत्थाय तम-
न्वयुरित्यर्थः । गजपक्षे शृङ्गं विषाजं, “क्रीडाम्बुयन्त्रे शृङ्गोऽस्त्री पर्व-
ताग्रप्रभुत्वयोः । विषाणे च” इति यादवः ॥ ११० ॥

^१ वधाय ततस्तस्य—ख. व्यर्थयित्ततस्तस्य—क. ^२ कामचारसक्तैः—
प्र. दे. मु. ^३ कतिभिश्चनारातिभिः—ख.

अथ ताननुमत्य पाण्डवादीन्
समरस्थानमुपागतस्सैन्यः ।

हरिरप्रतिरोधनीयवृत्तिः

द्विरदाधीशमिव द्विषं रुरोध ॥ १११ ॥

अथेति—अथ शिशुपालपक्षप्रस्थानानन्तरं तान् यज्ञसदसि
स्थितान् पाण्डवादीन् अनुमत्य कर्तुं चलयतेत्यनुज्ञाय समरस्थानं युद्धरङ्गं
उपागतः अप्रतिरोधनीयवृत्तिः केनापि प्रतिरोद्धमशक्यचरितः हरिः
सिंह इत्युपमानानुरोधात् गम्यते, द्विरदाधीशं गजप्रवरमिव द्विषं
रुरोध ॥ १११ ॥

रथहस्तितुरङ्गपत्तिरूपै-

र्युयुजाते पृतने यथार्हमङ्गैः ।

स्थितिकर्मभिरामिमुख्यवाद्भि-

र्युधि बिम्बप्रतिबिम्बवद्भवन्त्यौ ॥ ११२ ॥

रथेति—रथाः हस्तिनः तुरङ्गाः पत्तयः रथहस्तितुरङ्गपत्तीति
प्राण्यङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः, तद्रूपं स्वरूपं येषां तानि तथोक्तानि तैः
आमिमुख्यवाद्भिः परस्परसामुख्यवाद्भिः स्थितिकर्मभिः अङ्गैः सेनाङ्गै-
र्हेतुभिः बिम्बप्रतिबिम्बवत् बिम्बप्रतिबिम्बाभ्यां तुल्यं यथा तथा
भवन्त्यौ पृतने कृष्णाशिशुपालसेने यथार्हं यथोचितं रथो रथेन गजो
गजेनेत्यादिकमेण युधि युद्धे युयुजाते युक्ते नमूवतुः ॥ ११२ ॥

गरुडा इव पक्षगानुदग्रान्

द्रुमवण्डानिव मारुताः प्रचण्डाः ।

अहितानभिनिघ्नतो निजमु-

र्यदुवीरा मधुवैरिहेतिकल्पाः ॥ ११३ ॥

गरुडा इति—मधुवैरिहेतिकल्पाः मधुवैरिणो हेतितुल्याः,
हेतिवत्सहकारिणः, तस्य हेतिश्वक्रं तद्वद्दीप्ता इति वा, यदुवीराः

यदुच्छेष्टाः अभिनिवृत्तः अभिसुख्येन हननं कुर्वतः अहिताम् रिपून्
 उदग्रान् महतः पक्षगान् गरुडा इव, द्रुमवण्डान् द्रुमसमूहान्
 “उद्भिज्जानां तु वण्डोऽस्ती” इति वण्डशब्दः पुंस्यपि, प्रचण्डाः
 अधृष्याः मारुताः महावायव इव, “प्रचण्डः करवीरे ना त्रिष्वधृष्य-
 प्रगल्भयोः” इति रत्नमाला, निजघ्नः निघ्नन्ति स्म । उदग्रानित्येतत्क-
 काक्षिन्यायेन द्रुमवण्डानामपि विशेषणम्, प्रक्रमात् (विशेषणप्रक्रमात्) ॥
 ॥ ११३ ॥

स्थितमप्रतिमे रथाङ्गपाणि

गरुडप्रख्यगतागते रथाग्रये ।

पतनोद्यततारकानुकारी

शलभो वह्निमिवाससाद चैषः ॥ ११४ ॥

स्थितमिति—गरुडप्रख्यगतागते गरुडशब्देन गरुडस्य
 गमनागमने लक्ष्येते, तत्सदृशे गमनागमने यस्य ■ तथोक्तः तस्मिन्,
 आभाप्रख्यादिशब्दाः शब्दान्तरोत्तरत्वेन सदृशवाचिनः, अप्रतिमे
 तुल्यरथान्तररहिते, “तुल्यार्थस्तुलोपमाभ्याम्” (पा. सू. २-३-७२)
 इति पर्युदासादुपमाशब्दस्तुल्यवाच्यपि^१, रथाग्रये रथोत्तमे स्थितं
 रथाङ्गं पाणौ यस्य तं कृष्णं पतनोद्यततारकानुकारी आपन्नपतननक्षत्र-
 सदृशः चैषः चेदिराजः वह्निं शलभः पतङ्ग इव आससाद^२ प्राप ।
 द्वन्द्वयुद्धार्थं कृष्णेन सङ्गत इत्यर्थः ॥ ११४ ॥

ज्वलदुज्ज्वलहेतिवृन्दशाली

विपुलस्यन्दनवेदिमध्यदीप्तः ।

स्वयमेव बभूव चेदिराजः

स्वविभूतेरभिचारहव्यवाहः ॥ ११५ ॥

ज्वलदिति—ज्वलद्भिः दीप्यमानैः उज्ज्वलैः मनोहरैः
 हेतिवृन्दैः आयुधनिकरैः अमीक्षणं शालते श्लाघते इति तथोक्तः

^१ उपमाप्रतिमाशब्दयोः पर्यायत्वमित्याशयेनेदम् .

^२ प्रापत्—आ,

‘शङ्खं स्थापयामास’ (म्वादि. २८९) इति वातोराभीक्ष्ण्ये षिनिः,
विपुलः विशालः स्थन्दन एव वेदिहृत्तस्वेदिः तन्मध्ये दसिः चेदिराजः
शिशुपालः स्वविभूतेः स्वकीयैश्वर्यस्य अभिचारहव्यवाहः मारणकतो-
राहवनीयामिः बभूव । हव्यवाहपक्षे हेतयो ज्वालाः ॥ ११५ ॥

यदुपुङ्गवसूर्यसन्निधाने

शिशुपालः प्रतिसूर्यवत्प्रदीप्तः ।

किमतो भवतीति सिन्धुचिचैः

सखिभिस्त्वर्गिभिरप्यवैक्ष्यतैकः ॥ ११६ ॥

यदुपुङ्गवेति—यदुपुङ्गवः यदुपुङ्गव एव सूर्यः तस्य सन्निधाने
प्रतिसूर्यवत् प्रतिसूर्येण तुल्यं प्रदीप्तः शिशुपालः, अतः कृष्णेन
युद्धात् किं भवति मरणं जीवनं वा किं भविष्यतीति सिन्धुचिचैः
सखिभिः सुहृद्भिः स्वर्गिभिः देवैरपि एक एव अवैक्षत दृष्टः । सुहृद्भिः
मरणशङ्कया खेदः, देवानां तु जीवनशङ्कया । भवतीति ^२वर्तमानसामीप्ये
लृ ॥ ११६ ॥

मदल्लसधिया तदाऽभियुक्तो

यदुसिंहश्चिशुपालकुञ्जरेण ।

विजहार गुहाशयस्तरस्वी

निखिलारण्यकनिर्विधातवृत्तिः ॥ ११७ ॥

मदेति—तदा मदल्लसधिया मदवशात्तद्विवेकेन शिशुपाल
एव कुञ्जरस्तेन अभियुक्तः प्रथममार्घवितः गुहाशयः प्राणिनां हव्य-
गुहासु शयानः तरस्वी बलवान् निखिलारण्यकनिर्विधातवृत्तिः निखिलेषु
^१अरण्यगोत्रेषु वेदान्तेषु अखण्डितवृत्तिः सकलवेदान्तप्रतिपाद्यः
यदुसिंहः यदुपुङ्गवः विजहार शिशुपालमर्दयन् विहरति स्म । यथा
निखिलेष्वारण्यकेषु वनगजेषु अरण्यसम्भवेषु व्याघ्रादिसर्वसत्त्वेषु वा

^१ लक्ष्यारभेदानिप्रायेणेदम्. ^२ ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ (पा. सू.
३-३-१३१) इति सूत्रेणेति भावः. ^३ अरण्यमागेषु-ह्य.

अप्रतिमद्वयुतिः पर्वतगुहायां स्वेच्छया शयानस्सिंहो मदवशादजानतां
कुञ्जरेणाभियुक्तः तं विदलयन् विहरति तद्वदित्यर्थः । आरण्यक-
शब्दस्य वेदान्तपरत्वे वनगजपरत्वे च “पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्य-
हस्तिष्विति वक्तव्यम्” (वा. २८१९) इति वार्तिकाद्वृत्त्यर्थः ।
वन्यसत्त्वमात्रपरत्वे शैषिकेऽण्प्रत्यये सति स्वार्थे कः ॥ ११७ ॥

मधुमर्दनकार्मुकप्रणादः

सुमनश्श्रोत्रसुधारसायमानः ।

त्रिजगद्भयशान्तिकप्रयोगो

रणवेदप्रणवो बभूव रम्यः ॥ ११८ ॥

मधुमर्दनेति—सुमनश्श्रोत्रसुधारसायमानः देवानां श्रोत्रस्य
सुधारसवदाचरन् त्रिजगद्भयशान्तिकप्रयोगः त्रैलोक्यभयशान्तिप्रयोजन-
कर्मानुष्ठानरूपः रणं युद्धमेव वेदः तस्य प्रणवः रम्यः मधुमर्दनकार्मुक-
प्रणादः कृष्णचापध्वनिः बभूव जजृम्भे । प्रणाद इति ‘उपसर्गा-
दसमासेऽपि’ (पा. सू. ८-४-१४) इति णत्वम् ॥ ११८ ॥

अचिरद्युतिभास्वरोऽथ चैद्यः

पुरुहूतायुधचारुचित्रचापः ।

प्रलयस्तनयितुभीमनादः

श्रवणैर्गण मुकुन्दमन्यवर्षत् ॥ ११९ ॥

अचिरेति—अथ अचिरद्युति^१भास्वरः अचिरस्थायिन्या शुत्या
भास्वरः, विद्युद्वर्णो वा, पुरुहूतायुधचारुचित्रचापः इन्द्रधनुरिव मनोज्ञं
नानावर्णं चापं यस्य ॥ तत्रोक्तः प्रलयस्तनयितुभीमनादः प्रलयमेव

इव ^१मयङ्करनादः, नादोऽत्र अट्टहासः, चैथः शिशुपालः शरवर्षणं मुकुन्दं अभ्यवर्षत् अभिवर्षति स्म । विद्युदिन्द्रचापकृतमेघसादृश्यसम्पादनाय ^२अत्र विशेषणद्वयम् ॥ ११९ ॥

गदया तदपोह्य बाणजालं

प्रतिनिर्धूतहिमप्रभाकराभः ।

आहितं विशिखैरहन् मुकुन्दोऽ-

दरवेधेऽपि दरव्यथाविमुक्तः ॥ १२० ॥

गदयेति—तद्बाणजालं गदया अपोह्य निरस्य प्रतिनिर्धूतहिम-प्रभाकराभः तदनन्तरमपास्तहिमसूर्यप्रभः मुकुन्दः अदरवेधेऽपि अन-स्पर्शरताढनेऽपि दरव्यथाभ्यां मयङ्केशाभ्यां विमुक्तः ^३राहितः शत्रु-अहन् हन्ति स्म । हनघातोर्लङ् । ‘हस्की’ (पा. सू. ६-१-६८) इत्यादिना तिलोपः ‘दरोऽस्त्री शङ्खभी^४र्गतेष्वल्पाथे त्वव्ययं दरम्’ इति यादवः ॥ १२० ॥

मुषिताम्बरमस्त्रशस्त्रभूम्ना

दनुजारेर्दमघोषजन्मनश्च ।

अतिराघवरावणं तदानी-

ममवद्वैरथमाकुलेन्दुसूर्यम् ॥ १२१ ॥

मुषितेति—तदानीं दनुजारेः कृष्णस्य दमघोषजन्मनः शिशुपालस्य च अस्त्रशस्त्रभूम्ना आग्नेयवारुणाथस्त्राणां आयुधानां च बाहुल्येन मुषिताम्बरं अपद्भुताकाशं अतिराघवरावणं^६ अतिक्रान्त-रामरावणं तद्युद्धादप्युत्कटं आकुलेन्दुसूर्यं क्षुमितचन्द्रसूर्यं द्वैरथं युद्धं अभवत् ॥ १२१ ॥

^१ अट्टहास-सं. ग. ^२ अभ्य-सं. ग. ^३ अमीतः-सं. ^४ गति-
व्यस्येष्वव्ययं-सं. ^५ भूम्ना-सं. ग. ^६ राघवरावणवतिक्रान्तं तयोर्गुदा-
ग. क.

रथिनोरथ वादिनोरिवासीद्युधि

शस्त्रास्त्रमयैः प्रमाणतर्कैः ।

अपरस्परपातिभिः प्रभूतै-

रवधानेन परस्परं जिगीषा ॥ १२२ ॥

रथिनोरिति—अथ रथिनोः कृष्णाशिशुपालयोः वादिनोः कथ-
कयोरिव युधि युद्धे वादस्थानीये ^१अपरस्परपातिभिः अपरस्परैः सन्तत-
मविच्छिन्नैः पतद्भिः प्रभूतैः प्रचुरैः शस्त्रास्त्रमयैः शस्त्रास्त्ररूपैः प्रमाण-
तर्कैः प्रमाणान्यनुमानादीनि तर्काः तदनुकूलन्यायाः तैरुभयैः करणैः
अवधानेन ऐक्यमयेण परस्परं जिगीषा जेतुमिच्छा असीत् अजायत ।
'अपरस्परः क्रियासातत्ये' (पा. सू. ६-१-१४४) इति सूत्रेण अवि-
च्छिन्नक्रियाप्रवन्धेषु वस्तुषु अपरस्परशब्दो निधातितः । 'आवश्य-
कावमर्ण्ययोगिनिः' (पा. सू. ३-३-७०) इत्यावश्यकार्थे णिनिप्रत्ययेन
पातिन्शब्दः । तयोः स्वस्वकुब्जवाद्भिः शेषणसमासः ॥ १२२ ॥

प्रथितौ रणयज्ञयायजूकौ

धनुरास्त्रायसमाहितप्रयोगौ ।

^२तदनन्यरसानतोषयेतां

नरदेवानुपहृतसन्निधातृन् ॥ १२३ ॥

प्रथिताविति—रण एव यज्ञस्तेन यायजूकौ यजन-
शीलौ धनुरास्त्रायसमाहितप्रयोगौ धनुर्वेदोक्तक्रमेण ^३संरब्धरण-
यज्ञानुष्ठानौ प्रथितौ प्रसिद्धौ तौ तदनन्यरसान् तेन रणयज्ञेन
अनन्यः अभिन्नः सद्रूपेण परिणतः रसो रागो येषां ते तथोक्ताः
तान् तदेकदिदृशून्, तदनन्यरसाविति कर्तुर्विशेषणतयाऽपि कचि-
त्साठः, तदा तत्प्रयोगकौतुकिनावित्यर्थः, उपहृतसन्निधातृन्

^१ उभाभ्यामपि प्रयुक्तानां शस्त्रास्त्राणां मध्येमार्गमेव च्छेदनेन अपरस्पर-
पातिभिः शस्त्रास्त्रमयैः परस्परं जिगीषाऽऽसीदिति वाऽत्र मूलकृदाशयः क्ष्यात् .

^२ तदनन्यरसानतोषयेतां—घ. झ. तदनन्यरसावतोषयेतां—घ. सु. ^३ संरब्ध—ग. ज.

रणसाहाय्यार्थमुपहृतान् सञ्चिषातुंश्चेति स्वस्वकुञ्जवत्समासः, नरदेवान्
राज्ञः अतोषयेतां रणयज्ञेन सन्तुष्टानकुर्वताम् । यज्ञपक्षे सदस्यदक्षिण-
या वा तोषणं विवक्षितम् । तदोपहृतविशेषणमपि सफलमिवति । 'न
यज्ञमवृत्तो गच्छेत्' इति निषेधेन दक्षिणार्थयज्ञोपसर्पणस्य आह्वाना-
पेक्षत्वात् ॥ १२३ ॥

यदुसूर्यमवाप्य चैद्यचन्द्रः

शनकैर्यत्र बभूव मन्दधामा ।

गणना न बभूव ^१ कृष्णपक्षे

हतभग्नादिविकल्पितेऽपि तस्मिन् ॥ १२४ ॥

यदुसूर्यमिति—चैद्य एव चन्द्रः चैद्यानां चन्द्रवदाह्लादको
वा शिशुपालः यदूनां सूर्यवत् प्रकाशकत्वात् सूर्यं कृष्णं अवाप्य
यत्र विषये शनकैः मन्दधामा कृशपराक्रमः बभूव, तस्मिन् कृष्णपक्षे
कृष्णबले हतभग्नादिविकल्पितेऽपि हताः मारिताः भग्नाश्लक्षणाः
पलायितादयो वा किमत्र सन्तीति तेषां विकल्पने विमर्शेऽपि गणना
हतभग्नादिविषयिणी सङ्ख्या न बभूव, ^२ कृष्णसैन्ये कस्यापि
हननभङ्गाद्यभावादिति भावः ।

अत्रार्थान्तरप्रतीत्या विरोधाभासो व्यज्यते । यत्र कृष्णपक्षे
अपरपक्षे चन्द्रस्सूर्यमवाप्य सचिकृष्य शनकैः सचिकर्षकमेण
मन्दधामा अल्पतेजा बभूव, तस्मिन्नपरपक्षे हतभग्नादिविकल्पितेऽपि
हतं गुणितं भग्नं अंशहरणेन व्यथितं आदिशब्देन सङ्ख्यानान्तरेण
योजितमित्यादि गृह्यते, तद्रूपेण ^३ विमृष्टेऽपि गणना न बभूवेति ।
पौर्णमास्यां चन्द्रसूर्ययोः परो विप्रकर्षः । ततः कृष्णप्रतिपदादि-

^१ कृष्णपक्षे हत मन्दादिविकल्पितेऽपि—अ. सु. ^२ कृष्णसैन्यस्यारीहृमन-
भङ्गाद्यभावात्, न. ^३ विमृष्टेऽपि. ग.

क्रमेण सूर्यस्य सन्निकर्षं भजति चन्द्रः । अमावास्यायां तयोः
परस्सन्निकर्ष इति स्थितिः । तस्मिन् कृष्णपक्षे द्वयोर्नाशहरणसङ्ख्यान्तर-
योजनादिगणितशास्त्रोक्तसंस्कारेण विकल्प्यमाने प्रतिपदादिका तिथि-
परिच्छेदिका गणना निष्पद्यते । ^१सा तत्र न निष्पद्येति विरोधा-
भासः ॥ १२४ ॥

रमसभ्रमणेन हेतिराजो

रणनीराजनमाचचार शैरेः ।

^२तममंसत सैनिकास्तदानीं

द्विषदुत्पातमलातचक्ररूपम् ॥ १२५ ॥

रमसेति—हेतिराजः हेतूनां राजा सुदर्शनः, शिशुपालशिर-
श्छेदाय भगवता नियुक्त इति भावः, रमसभ्रमणेन वेगेन यद्धर्मणं
तेन शैरेः कृष्णस्य रणनीराजनं युद्धे आरात्रिकं मङ्गलं आचचार ।
सैनिकाः सेनामवा जनाः तदानीं वेगाभ्रमणसमये तं हेतिराजं अलातचक्ररूपं
उत्सुकमण्डलात्मकं द्विषदुत्पातं कृष्णस्य द्विषतां विनाशसूचकं विकारं
अमंसत मन्यन्ते स्म ॥ १२५ ॥

सुकृतेन पुराकृतेन चैद्यः

प्रतिपन्नप्रकृतिः ^३प्रशान्तवैरः ।

क्षणममृतकृष्णरूपदर्शी

श्रियिलाकृष्टशिलीमुखोज्वतस्थे ॥ १२६ ॥

सुकृतेनेति—पुराकृतेन प्रागाचरितेन सुकृतेन प्रतिपन्नप्रकृतिः
प्राप्तसात्त्विकनिजस्वभावः अत एव प्रशान्तवैरः अपेतकृष्णविरोधः

^१ साऽत्र—घ.

^२ सममंसत—घ.

सममंसत सैनिकास्तदुग्रं—प्र.मु.

^३ प्रलीनवैरः—प्र. दे. सु.

वैद्यः क्षणमद्भुतकृष्णरूपदर्शी आश्चर्यं कृष्णस्वरूपं अभीक्ष्णं पश्यन् सन्
शिथिलाकृष्टशिलीमुखः शिथिलं यथा तथा आकृष्टबाणः अवतस्थे
॥ १२६ ॥

समयोदयसंभृतप्रसाद-

त्रिगुणग्रन्थिचिकित्सकः श्रितानाम् ।

विलुलाव सुदर्शनेन कृष्णः

शिशुपालस्य शिरः किरीटजुष्टम् ॥ १२७ ॥

समयेति—समयोदयेन उचितकालोद्गमेन संभृतप्रसादः
श्रितानां आश्रितानां त्रिगुणग्रन्थिचिकित्सकः त्रयो गुणाः सत्त्वादय एव
गुणाः सूत्राणि तेषां ग्रन्थिः दृढसंवलनमेव ग्रन्थिः तस्य चिकित्सको
वैद्यः, सत्त्वादीनां निवर्तकः, कृष्णः किरीटेन जुष्टं सेवितं शिशुपालस्य
शिरो विलुलाव । आश्रितमोचनैकव्रतत्वाद् पूर्वाश्रितं शिशुपालं मोच-
यिष्यन् तस्मिन् केनापि सुकृतेन प्रशान्तवैरे सत्त्वोद्रेकेण निजमूर्ति-
मादरेण पश्यति साति अयमेवास्य मुक्तिदानसमय इति प्रसन्नो भूत्वा
तस्य शिरश्चिच्छेदेत्यर्थः ॥ १२७ ॥

सह भृत्यगणैस्समित्रवर्गे

निहते चेदिपतौ निवृत्तस्वेदाः ।

अमितुष्टुवुरादरेण देवा

नरदेवाश्च तमीळ्यमादिदेवम् ॥ १२८ ॥

सहेति—समित्रवर्गे सुहृद्वाजयूयसहिते चेदिपतौ भृत्यगणैस्सह
निहते निवृत्तस्वेदाः देवाः इन्द्रादयः नरदेवाः राजानश्च ईळ्यं स्तुत्यं
तमादिदेवं आदरेणामितुष्टुवुः ॥ १२८ ॥

हरिणा निधनं तदीक्षणं च

प्रयतामप्रतिबोधसंप्रयुक्तम् ।

जगद्भुतदिव्यभोगहेतुः

प्रतिबोधे तु दुरत्यया विमुक्तिः ॥ १२९ ॥

हरिणेति—हरिणा निमित्तेन निधनं मरणं प्रयतां म्रियमाणानां तदीक्षणं हरेरवलोकनं च अप्रतिबोधसंप्रयुक्तं तद्विषयबोधभावेन सहितं जगद्भुतस्य लोकाश्चर्यस्य दिव्यभोगस्य हेतुः । प्रतिबोधे तद्विषयबोधे तु सति विमुक्तिः दुरत्यया दुरतिक्रमा, अनीप्सिताऽप्यवश्यं प्राप्यत इत्यर्थः । अतश्चिशुपालस्य हरिणा निधनं तदवलोकनं च पूर्वपुण्यवशात्तदबोधसहितमासीदिति स मुक्त इति भावः ॥ १२९ ॥

रभसेन रथाङ्गलूनकण्ठा-

द्वपुषश्चेदिपतेरुदीयमानम् ।

तपनायुतसन्निभप्रकाशं

यदुवीरस्य तनुं विवेश तेजः ॥ १३० ॥

रभसेनेति—रथाङ्गलूनकण्ठात् चक्रच्छिन्नकन्धरात् चेदिपतेः शिशुपालस्य वपुषः रभसेन वेगेन उदीयमानं उद्गच्छत् तपनायुत-सन्निभप्रकाशं सूर्याणामयुतेन सदृशप्रकाशं तेजः यदुवीरस्य कृष्णस्य तनुं विवेश ॥ १३० ॥

सहसा हरिचक्र^१संप्रयोग-

क्षणसंप्राप्तविपाकया नियत्या ।

अनघस्थितिमन्तिमामवस्थां

स तदा संयमिनामवाप चैद्यः ॥ १३१ ॥

सहसेति—सः चैद्यः शिशुपालः तदा सहसा अतर्कितं यथा तथा हरिचक्रस्य ^२संप्रयोगक्षणे संबन्धक्षणं एव संप्राप्तविपाकया

^१ संप्रयोगात् क्षण-घ.

^२ संप्रयोगात् संबन्धात् क्षणे-घ.

लब्धकलौन्मुख्या नियत्या भाग्येन अनवस्थितिं^१ दुःस्वरहितावस्थानां
संयमिनां योगिनां अन्तिमां चरमां अवस्थां मुक्तिं अवाप ॥ १३१ ॥

अवलोक्य तदद्भुतं महीयः

क्षितिपालैरमरैस्सलोकपालैः ।

मुनिभिश्च मुहुःकृतावमर्शै-

^२ रिदमित्यंत्विदितिनिश्चयो न लेभे ॥ १३२ ॥

अवलोक्येति—महीयः महत्तरं तदद्भुतं शिशुपालशरीरोत्थि-
तस्य तेजसः कृष्णतनुप्रवेशरूपमाश्चर्यं अवलोक्य क्षितिपालैः राजभिः
सलोकपालैः इन्द्रादिलोकपालसहितैः अमरैः मुनिभिश्च मुहुःकृताव-
मर्शैः किं शिशुपालशरीरे कृष्णतेजः स्थितं पुनस्तत्र प्रविष्टम् ? उत
तदीयमेव तेजः ? कथं तदीयतेजसः कृष्णे प्रवेशः ? इत्यादिक्रमेण पुनः-
पुनः कृतविचारैरपि इदमित्यंत्विदितिनिश्चयः इदमित्यमेवेतिनिश्चयः
न लेभे न लब्धः ॥ १३२ ॥

इति संभृतवीरसप्ततन्तुः

कृतिना धर्मभुवा कृतानुयात्रः ।

विनिवर्त्य तमग्रजानुवर्ती

परमेशस्वपुरीं पुनः प्रतस्थे ॥ १३३ ॥

इतीति—इति उक्तप्रकारेण संभृतः वीराणां सप्ततन्तुः मल्लः
सज्जामो येन स तथोक्तः “सप्ततन्तुर्मल्लः क्रतुः” इत्यमरः, कृतिना
कृतकृत्येन निर्वर्तितराजसूयेन धर्मभुवा भूर्भवनं भावे किपु, धर्मात्
भूः यस्य तेन युधिष्ठिरेण कृतानुयात्रः किञ्चिद्दूरं कृतानुव्रजनः परमेशः
तं धर्मभुवं विनिवर्त्य अग्रजानुवर्ती बलदेवमनुवर्तमानस्सन् पुनः स्वपुरीं
प्रति प्रतस्थे ॥ १३३ ॥

^१ दुःस्वरहितावस्थानरूपा इति पाठः स्यात्.

^२ रिदमित्यंत्वितिनिश्चयो-ग. झ.

जगद्वन्द्वः प्राप्तो जलधिरश्चनामात्मनगरीं

^१ यथाहं संसृष्टो यदुभिराखिलैरार्चितपदः ।

धरित्री^२भारार्धव्यपनयनधर्मे धृतमति-

महिष्या रुक्मिण्या महित^३चरितस्साधु मुमुदे ॥ १३४ ॥

जगदिति—जगतां वन्द्यः जलधिः रक्षणा रक्षनावत् परितः

स्थितो यस्यास्तां आत्मनः नगरीं द्वारकां प्राप्तः यदुभिः यादवैः

समुदेयादिभिः यथाहं यथोचितं तत्तद्वशोऽनुसारिवन्दनालिङ्गनासी-

वार्दिपूर्वकं संसृष्टः संगतः अखिलैः अमात्यादिभिस्सर्वैः अर्चितपदः

पूजितचरणः महितचरितः श्लाघ्यचरित्रः कृष्णः धरित्रीभारार्धव्यप-

नयनधर्मे अपनीतावशिष्टस्य धरित्रीभारार्धस्य व्यपनयनमेव धर्मस्तस्मिन्

नरकवधादौ कृतमतिस्सन् तत्र द्वारकायां रुक्मिण्या महिष्या देव्या

सह मुमुदे मोदते स्म । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १३४ ॥

अलघुभिरपराधैराशरीरं प्रवृत्तैः

श्रितमपि शिशुपालं शृण्वतामप्यसहैः ।

विधिवशनियतेन व्याजमात्रेण मुञ्च-

भजनि परिजनानां शौरिराश्वासपात्रम् ॥ १३५ ॥

इति कथितार्थिकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य

श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु यादवाभ्युदयनाम्नि

महाकाव्ये पञ्चदशस्सर्गः ।

अलघुभिरिति—अलघुभिः शुक्रभिः आशरीरं शरीरेत्यत्ति-

मारम्य प्रवृत्तैः शृण्वतां तदस्थानामप्यसहैः अपराधैः श्रितं आश्रितमपि

शिशुपालं विधिवशनियतेन दैवायत्ततया अनुस्यूतेन न तु वैध-

बुद्ध्याऽनुष्ठितेन व्याजमात्रेण स्वानुस्मरणरूपापदेशेनैव मुञ्चन् शौरिः

^४ परिजनानां भक्त्या परिसरतां जनानां आश्वासस्य पात्रमजनि

^१ यथाहं संमानैर्यदुभिः—छ. ^२ (भारस्य व्यपनयन)—दे. मु. ^३ (चरित-

स्तत्र मुमुदे)—दे. मु. ^४ परिजनानामाश्वासपात्रमजनि.

द्वेषकृतानुस्मरणमात्रेणापि मुक्तिं प्रयच्छन् भक्त्या मुक्तिं केमुक्ति-
न्यायेन प्रयच्छेदिति विश्वासास्पदमभूत् । शिशुपालं मुञ्चन्निति घेनुं
मुमोचेतिवत्प्रयोगः । अजनीति अनेः कर्तरि लुङ् 'दीपजननुष' (पा. सू.
३-१-६१) इत्यादिना वैकल्पिकश्चिण् । भाकिनीवृत्तमेतत् ॥ १३५ ॥

इति ^१श्रीमद्भारद्वाजकुलतिलकविश्वजिद्याभिधीरः राजाध्वरिवरसूनुना
अप्पयदीक्षितेन कृते यादवाभ्युदयव्याख्याने
पञ्चदशस्तर्गः ॥

‘^१ इति श्रीमद्भारद्वाजः राजपरमेश्वर-निजभुजबलनिर्जितनिखिलभूमण्डल-पञ्चतिद-
वदिरायमञ्जन-हयपतिसत्ताम्रहरण-देवभूदेव-भूमीसहोदर-श्रीमन्महामण्ड-
लेश्वरं-रामराजविष्वतिम्मयदेवमहाराजनामाङ्किते’.

—इति आधिकं ज. —कोशे दृश्यते.

२५५ चित्रं लोकय तिम्यप्रभुवर प्रस्थानभेरीघन-
ध्वानस्त्वक्तके महाम्बुधिरवस्फारो यदा जृम्भते ।
घावद्वैरिकलत्रदञ्जलमयी वृष्टिस्तदा जायते
कान्तारे बहुला तृणालिख्य तत्सौधेषु संवर्धते ॥
चित्रं लोकय चित्रतिम्मनृपते कान्तारखिन्नद्विषत्-
कान्ताद्वक्त्रसलिलैः प्रतापदहनः प्रोदीप्यते ते शुशम् ।
तेन व्याप्नुवता तदीयनगरे संवर्धते काननं
तेन द्वेषेषु तापवृद्धिरभितच्छायेन तन्तन्यते ॥”

—इत्यन्ते ज. —कोशेऽधिकं दृश्यते.

षोडशस्तोत्रम् ।

प्रेरावतमथारुह्य श्वेताद्रिमिव जङ्गमम् ।

पुरीं द्वारवतीं शैरेराजगाम पुरन्दरः ॥ १ ॥

अथ नरकासुरवक्रोपोपेक्षातमिन्द्रागमनं प्रस्तौति—

प्रेरावतमिति—अथ शिशुपालवधान्तदेवकार्यानन्तरं पुरन्दरः
इन्द्रः जङ्गमं सञ्चारिणं श्वेताद्रिमिव स्थितं प्रेरावतमारुह्य शैरेः पुरीं
द्वारवतीमाजगाम ॥ १ ॥

अपत्यभावमापन्नमात्मानममृतोदधेः ।

निमेषरहितैः पौरैर्देव^१भूतैर्निरीक्षितम् ॥ २ ॥

अपत्येति—अमृतोदधेः क्षीराब्धेः “^२मोक्षे हेमनि गोरसे”
इत्यमृतनानार्थेषु यादवः, अपत्यभावमापन्नं पुत्रत्वं प्राप्तं आत्मानं
“आत्मा वै पुत्रनामाऽसि” इति श्रुतिः, इह धावत्यमहत्त्वोत्कर्ष-
व्यञ्जनाय तदात्मत्वोक्तिः, निमेषरहितैः कौतुकाभिर्निमेषैः अत एव
देवभूतैः देवत्वं प्राप्तैरिव स्थितैः पौरैः ^३पुरमर्जुनैः निरीक्षितं,
प्रेरावतमिति पूर्वश्लोकेन सम्बन्धः ॥ २ ॥

एवमष्टादशभिः श्लोकैरेरावतो वर्ण्यते—

अदृश्यं मन्दपुष्पानाममन्दप्रीतिदायिनम् ।

आत्तदेहमिव स्वर्गमासेचनकदर्शनम् ॥ ३ ॥

अदृश्यमिति—मन्दपुष्पानां अल्पभाग्यानां अदृश्यं तत्र
निमित्तं अमन्दप्रीतिदायिनं दर्शनमात्रेण महानन्दप्रदं आत्तदेहं गृहीत-
शरीरं स्वर्गमिव आसेचनकदर्शनं आसेचनकं कदाऽपि तृप्तेरजनकं दर्शनं
यस्य तत् ‘तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्’ इति तृप्त्य-

^१ भूतैरिवेक्षितम्—ट. प्र. दे. मु. ^२ ‘मोक्षेऽत्रे हेमि गोरसे’ इति
मुद्रितपाठवक्रोचे दृश्यते. ^३ पुरमर्जुनैरिरीक्षितम्—क. ख. ग. घ. ट.

जनकदर्शनविषयेऽनुशिष्टस्यासेचनकञ्चन्दस्य लक्षणाया ॥ तृप्त्यजनके
प्रयोगः । असेचनकमिति ह्रस्वादिरिति सर्वानन्दः ॥ ३ ॥

महनीयपरिष्कारं ^२ वल्गुध्वजमतल्लिकम् ।

महोत्सवमिवाशानामाशाभ्यधिकसंपदम् ॥ ४ ॥

महनीयेति—महनीयाः पूज्याः रम्याः परिष्कारा भूषणानि
यस्येति तथोक्तः वल्गुर्जनोहारिणी ध्वजमतल्लिका प्रशस्तपताका यस्य तं,
मतल्लिकामचर्चिकादयः प्रशस्तवाचिनः, अत एव 'प्रशंसावचनैश्च'
(पा. सू. २-१-६६) इति समासः, आशानां मनोरथानां महोत्सवमिव
स्थितं, तत्परिपूर्तिहेतुत्वात्, आशाभ्यधिकसंपदं मनोरथातिशायि-
सौन्दर्यादि^३समृद्धिर्कं अस्त्वलितगतिभिरपि मनोरथैर्यावती संपद्बोचनीकर्तुं
शक्यते तदतिशायिसम्पत्कमिति सम्पत्कर्मोक्तिः ॥ ४ ॥

उदधेरिव मन्येन पीडितस्य समुत्थितैः ।

दृढलग्नैरिवोत्पत्तौ दीप्तं शोणितबिन्दुभिः ॥ ५ ॥

उदधेरिवेति—मन्येन मन्यानुरूपेण पर्वतेन पीडितस्येव
क्षतस्येव स्थितस्य उदधेः क्षीरोदस्य समुत्थितैः उत्पत्तितैः उत्पत्तौ
निजोत्पत्तिसमये दृढलग्नैः दृढमञ्जेषु संसक्तैः शोणितबिन्दुभिः
असृग्बिन्दुभिरिव स्थितैः शोणितबिन्दुभिः ^५ अरुणैर्विन्दुभिरलङ्कारै-
स्तिलकैः दीप्तं शोणितबिन्दुभिरित्यर्थद्वयपरतन्त्रेणोद्धारितम् । ^६ उदधेरिति
षष्ठ्याः शोणितबिन्दुभिरित्यत्रान्वयः । समुत्थानापादानत्वमुदधे-
रर्थात् । असृक्क्षरणापादकं क्षतत्वमुदधेरवास्तवमेव सम्भावित-

^१तृप्त्यजनके दर्शने प्रयोगः—अ. ^२वल्गुध्वज—झ. ^३समृद्धि—ट. ^४'क्षतस्येव'
इति घ. अ. ट.—कोशेशु न दृश्यते. ^५अरुणबिन्दुभिः प्रकारैस्तिलकैर्दीप्तं—अ.
^६यद्यप्युदधेरिति पञ्चम्यन्तमपि भवति, तथाप्यत्र पीडितस्येति तद्विशेषणानुगुण्यात्
षष्ठ्यन्तं तदित्यभिप्रायः.

मित्युत्प्रेक्षायामिवशब्दः । यद्यपि शोणितविन्दुभिरिवेति ह्रस्वकारेणैव विशिष्टोत्प्रेक्षा लभ्यते । तथापि अनेकेवोपमायामिव अदशवेष्ट्वपि पृथगुत्प्रेक्षावेवक्षया ह्रस्वकार उपपद्यते ॥ ५ ॥

दैत्यदानवदर्पमैर्दन्तैर्दलितमन्दरैः ।

सिंहानामपि हन्तारं सिंहवक्त्रविभूषणैः ॥ ६ ॥

दैत्येति—दैत्यदानवदर्पमैः—^१ दितिर्दनुरिति द्वे असुरमातरौ, तयोरपत्यानि क्रमेण दैत्या दानवाश्च, तेषां दर्पस्य हन्तृभिः दलितमन्दरैः वप्रक्रीडासु विदारितमन्दरपर्वतैः सिंहवक्त्राणि सिंहवक्त्रप्रतिरूपकाणि विभूषणानि येषां तैः दन्तैः सिंहानामपि हन्तारं “प्रेरावतश्चतुर्दन्तः” इति प्रसिद्धेः तद्वहुत्वमुक्तम् । सिंहवक्त्रशब्दात् “ह्रस्वे प्रतिकृतौ” (पा. सू. ५-३-९६) इति कन्प्रत्ययस्य ^२ देवपथादित्वाल्लुपि सति सिंहवक्त्रशब्दः सिंहवक्त्रप्रतिरूपकवाची ॥ ६ ॥

मेरुकल्पेन रूपेण मेदिनीधृतिहेतुना ।

त्रिदशप्रीतिदातारं स्त्यानसिन्दूरधातुना ॥ ७ ॥

मेरुकल्पेनेति—मेदिनीधृतिहेतुना भूमेर्धारणस्य हेतुना स्त्यान-संहतस्तान्द्रः सिन्दूररूपो धातुर्यस्मिन्स्तेन बहुसिन्दूरधातुचित्रितेन अत एव मेरुकल्पेन महामेरुसदृशेन रूपेण आकारेण त्रिदशानां प्रीति-दातारम् ॥ ७ ॥

मूर्ध्ना विपुलतुङ्गेन मेनकास्तनबन्धुना ।

दधत्तं मौक्तिकाकल्पं गङ्गाबुद्बुदनिर्मलम् ॥ ८ ॥

मूर्ध्नेति—विपुलतुङ्गेन ^३ विशालेनोन्नतेन च अत एव मेन-काया अप्सरसः स्तनस्य बन्धुना सदृशेन ^४ मूर्ध्ना कुम्भेन गङ्गाबुद्बुद-निव निर्मलं मौक्तिकाकल्पं दधत्तम् ॥ ८ ॥

^१ दितिर्दनु-अ. ^२ देवपथादिभ्यश्च (पा सू. ५-३-१००) इति सूत्रेणेति

भावः. ^३ विशालोन्नतेन-अ. घ. ज. ट. ^४ मूर्ध्ना गङ्गा-घ. ज.

अजहृद्भृङ्गातिने^१ गर्जाडम्बरशोभिना ।

स्वकान्त्या कर्णतालैः कलससङ्गीतखेलनम् ॥ ९ ॥

अजहृदिति—अजहन्ति भृङ्गातीतानि यं तेन गर्जाडम्बरशोभिना गर्जा बृंहितमेव आडम्बरः तूर्यरवः तेन शोभिना कर्णतालैः कर्णकल्प-
पेन, “कर्णशब्दात्परस्तालः कल्पार्थस्तु दन्तिनाम्” इति यादवः,
तालेन कांस्यवाद्यविशेषेणेति प्रतीयते, स्वकान्त्या नर्तकीस्थानीयया च
कलससङ्गीतखेलनं निर्मितसङ्गीतलीलं “गीतं वाद्यं तथा^२ नृत्यं त्रयं
सङ्गीतमुच्यते” इति शार्ङ्गदेवः ॥ ९ ॥

नर्तयन्तममर्त्यानां नेत्रकौतुकसूतिकाम् ।

नासां त्रिदशनारीणामूर्धनिर्माणमातृकाम् ॥ १० ॥

नर्तयन्तामिति—अमर्त्यानां देवानां, सदा पश्यतामपीति
भावः, नेत्रकौतुकसूतिकां दशां दिदृक्षातिशयस्योत्पादिकां त्रिदश-
नारीणां देवस्त्रीणां ऊर्ध्वनिर्माणस्य मातृकां तदतिशायिसौन्दर्यामिति
यावत्, नासां शुण्डां नर्तयन्तं चालयन्तम् ॥ १० ॥

मङ्गलत्वमिवेच्छद्विहैमशङ्खादिमण्डनैः ।

आश्रितं रत्नपूर्णेन कुम्भेन च महीयसा ॥ ११ ॥

मङ्गलत्वमिति—हेमशङ्खादिमण्डनैः^३ हेम आमरणरूपं सुवर्णं,
शङ्खः कर्णयोर्लिखितः, आदिशब्देन चामरादिग्रहणम्, तद्रूपैः मण्डनैः
रत्नपूर्णेन रत्नाभरणपूरितेन अन्तर्मास्तिकपूर्णेन वा महीयसा महत्तरेण
कुम्भेन च^४ मङ्गलत्वमिवेच्छद्विरिव आश्रितम्, हेमशङ्खपूर्णकुम्भादयो
मङ्गलद्रव्यत्वेन प्रसिद्धाः । ते परं मङ्गलमेवमाश्रित्य मङ्गलत्वं लिप्स-
माना आश्रयन्त-इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥

१ गर्जाबृंहितशोभिना—प्र. मु. २ तसं यत्र संगीत-ट. ३ हेमामरणरूपं
सुवर्णशङ्खः—वा. घ. ज. ट. ४ मङ्गलत्वमिवेच्छद्विरिव लिप्समानैराश्रयन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा—घ.

विभूतिशरदम्भोदैः कीर्तिवल्लीगुलुच्छकैः ।

कान्तिसागरकल्लोलैः सपक्षमिव चामरैः ॥ १२ ॥

विभूतीति—विशिष्टा भूतिः गजाङ्गप्रलेखा, विभूतिः आभरणादिसम्पदा “भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे स्थितौ मस्मनि संपदि” इति विश्वः, सैव शरत्तस्या अम्भोदैः ^१तदुदितैर्धवलमेवैः कीर्तिवल्ली^२गुलुच्छकैः तत्कीर्तिरेव वल्ली ^३तस्याः गुलुच्छैः स्तवकैः कान्तिसागरकल्लोलैः कान्तिरेव सागरः तस्य कल्लोलैः महोर्मिभिः चामरैः सपक्षं पतत्रसहितमिव स्थितम् ॥ १२ ॥

सहजं प्रभया चन्द्रं वारुणीं मदसंपदा ।

सूचयन्तं स्वमूर्त्या च सुधां शुद्धानुभाव्यया ॥ १३ ॥

सहजमिति—प्रभया चन्द्रं सहजं सूचयन्तं चन्द्रसदृशप्रभाशालित्वेन तस्य सहोदरत्वं प्रकटयन्तमिति यावत्, एवमुत्तरवाक्यानामप्यर्थः, सहजमित्यस्य क्लीलिङ्गविपरिणामेन उत्तरत्रानुषङ्गः, मदसंपदा मदसमृद्धया वारुणीं सुरां सहजां सूचयन्तं, शुद्धानुभाव्यया अवदाततया दृश्यया च स्वमूर्त्या सुधां च सहजां सूचयन्तम्, सुधाऽप्यवदाता उपभोग्या चेति भावः । प्रभया चन्द्रं मदसम्पदा वारुणीं मूर्त्या सुधां च सहजं सहोदरवर्गं सूचयन्तमित्येकवाक्यत्वेन वा ‘योजना । तदा सहजमित्यस्य ‘पुमांस्त्रिया’ (पा. सू. १-२-६७) इति पुल्लिङ्गशेषता । जातावेकवचनम् ॥ १३ ॥

जगदामोदजनकं दानार्द्रकरपुष्करम् ।

^५दभ्रयन्तमिवौदार्याद्दिव्यपादपसंपदम् ॥ १४ ॥

जगदिति—जगतामामोदस्य हर्षस्य मदेन ^६सौरभस्य वा जनकं दानार्द्रकरपुष्करं “पुष्करं करिहस्ताग्रे” इत्यमरः, मदजलार्द्र-

^१तदुदितै-अ. ^२गुलुच्छकैः कीर्तिरेव-अ. ट. ^३तस्याः सुभगेः गुच्छैः-अ. तस्याः स्तवकैः-अ. ^४योजनम्, सहज-अ. ट. ^५दर्शयन्तम्-अ. सु. ^६सौरभ्यस्य-अ. घ. ज. ट.

कराग्रं विश्रापनजलार्द्रफरपद्ममित्यपि ^१ प्रतीयते, औदार्यात् औदार्यं
महत्त्वं तदेव दातृत्वमिति श्लेषेणाध्यवसीयते “उदारो दातृमहतोः”
इत्यमरः, तेन दिव्यपादपसंपदं कल्पवृक्षस्य सदा दानेन तत्कृतेन
जगदामोदनेन च कृतमुत्कर्षं ^२ दअयन्तं दअं फलं कुर्वन्तम् ॥
॥ १४ ॥

^३ उदग्रबहुदन्तांशुं बृंहितव्याप्तदिष्णुत्तम् ।

हसन्तमिव दिङ्नागानन्यानतिबलानपि ॥ १५ ॥

उदग्रेति—उदग्रबहुदन्तांशुं उद्वतबहुदन्ताकिरणं बृंहित-
व्याप्तदिष्णुत्तं ^४ स्वशब्दविततनिखिलदिष्णुत्तं अत एव दन्तकिरणोद्गम-
बृंहिताभ्यां अतिबलान् महाबलान् अन्यान् दिङ्नागान् पुष्पदन्तार्दान्
^५ हसन्तं उपहसन्तमिव स्थितम् ॥ १५ ॥

उद्वहन्तं कदलिकां काञ्चनीं किङ्किणीफलाम् ।

वप्राभिघातभीतस्य सुमेरोरुपदामिव ॥ १६ ॥

उद्वहन्तमिति—काञ्चनीं हिरण्मयीं किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टा एव
फलानि यस्यास्तां वप्राभिघातभीतस्य वप्रकीडासु सानूनामभिहननात्
भीतस्य सुमेरोः उपदां उपहारमिव स्थितां कदलिकां पताकामेव रम्भा-
वृक्षमुद्वहन्तं “कदली वैजयन्त्यां च रम्भायां हरिणान्तरे” इति विश्वः ।
मेरौ वृक्षाः प्रायो हिरण्मया इति पताकायाः श्लेषेण रम्भावृक्षत्वेना-
ध्यवसिताया मेरूपहारत्वेनोत्प्रेक्षा । काञ्चनशब्दात् ‘प्राणिरजतादि-
भ्योऽञ्’ (पा. सू. ४-३-१५४) इति विकारार्थे अञ्प्रत्यये “टिड्ढा-
णञ्” (पा. सू. ४-१-१५) इत्यादिना ङीप् च सति काञ्चनीशब्दः
साधुः ॥ १६ ॥

^१ प्रतीयते, औदार्यं—ग. ^२ अल्पं सूक्ष्ममणु स्तोत्रं दअं दहरमईकम्”

इति यादवकोशोऽत्र बोध्यः. ^३ उदग्रबाहु—ग्र. मु. ^४ स्वशब्दविविक्त—अ. ट.

^५ हसन्तं उपहसन्त—अ. ट.

चित्रकम्बलसञ्छन्नं कान्तं कनककक्ष्यया ।

विद्युतेव परिष्वक्तं वासरान्तशरद्धनम् ॥ १७ ॥

चित्रेति—चित्रेण कम्बलेन सञ्छन्नं कनककक्ष्यया काञ्चनवर-
प्रया कान्तं “^१तूषा कक्ष्या वरत्रा स्यात्” इति वैजयन्ती, अत
एव विद्युता परिष्वक्तं वासरान्तशरद्धनमिव स्थितम् । स्वतो चवल-
त्वात् कम्बलरूप्ययोगाच्च दिवसान्तशरन्मेषस्य विशिष्टस्य उपमानता ॥
॥ १७ ॥

अवधिं दर्शनीयानामाकल्पमनघं दिवः ।

जीवातुं देवसैन्यानां दर्पभङ्गं विरून्धताम् ॥ १८ ॥

अवधिमिति—दर्शनीयानां अतिरमणीयानां अवधिं परां
काष्ठां “दर्शनीयं तदानन्दसान्द्रो यत्र मनोलयः” इति वैजयन्ती,
दिवः स्वर्गस्य अनघं आकल्पं रम्यं भूषणं, देवसैन्यानां जीवातुं
जीवनौषधं, विरून्धतां विरोधिनां असुरादीनां दर्पभङ्गं, तद्धेतुत्वात्
तद्व्यपदेशः, दर्पभङ्गकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

घण्टायुगलनादेन नगेन्द्रेष्वनुनादिना ।

शरन्तममृतक्ष्वेलौ कर्णेष्वमरतद्दिषाम् ॥ १९ ॥

घण्टेति—नगेन्द्रेषु पर्वतप्रवरेषु अनुनादिना प्रतिघ्वनता
घण्टा^१युगलस्य नादेन अमराणां तद्दिषां ^२असुराणां च कर्णेषु क्रमात्
अमृतक्ष्वेलौ सुधाविषे शरन्तं, घण्टाशब्दश्रवणमात्रेण सुरासुराणां
जीवनतदुत्क्रमणे जनयन्तमित्यर्थः । एतत्पर्यन्तविशेषणानामैरावतमिति
प्रथमश्लोकस्थविशेष्येणान्वयः ॥ १९ ॥

^१ दूष्या कक्ष्या—घ. ज. ट.

^२ मधिकं—घ. ट.

^३ युगलनादेन. ग.

^४ असुरादीनां च—ग. अ.

महता मदगन्धेन ^१ तस्य विशा विबभ्रमुः ।

उत्खातविपुलस्तम्भा नागास्तुटितशृङ्खलाः ॥ २० ॥

महतेति—तस्य पेशवतस्य महता मदगन्धेन विशाः ^२भीता नागाः ^३द्वारकागजाः उत्खातविपुलस्तम्भाः ^४उद्धुतमहालनाः त्रुटित-
शृङ्खलाः भिन्ननिगलाश्च सन्तः विबभ्रमुः ^५विभ्राम्यन्ति स्म ॥ २० ॥

स तं द्वारवतीद्वारे समवस्थाप्य सानुगम् ।

आससाद हरेस्स्थानमवज्ञातत्रिविष्टपम् ॥ २१ ॥

^६स इति—सः इन्द्रः सानुगं अनुयायिभिस्सहितं तं पेशवतं
द्वारवतीद्वारे द्वारकाया गोपुरद्वारे समवस्थाप्य अवज्ञातत्रिविष्टपं
अवमतस्वर्गं स्वर्गादधिकं हरेः कृष्णस्य स्थानं आससाद प्राप ॥ २१ ॥

शुभानामिव साम्राज्यं श्वेतद्वीपमिवापरम् ।

निवेदितसमाहूतः प्रासादं प्राविशत्प्रभोः ॥ २२ ॥

शुभानामिति—निवेदितसमाहूतः आवसरिकैः प्रथमं भगवते
निवेदितः ततस्समाहूतः शक्रः शुभानां मङ्गलानां ^७साम्राज्यमिव
स्थितं सकलमङ्गलनिदानं अपरं ^८श्वेतद्वीपमिव च स्थितं विभोः भगवतः
प्रासादं राजगृहं प्राविशत् ॥ २२ ॥

स तेन विहितां शक्रः प्रतिगृह्य प्रियार्हणाम् ।

निजगाद निजां भीतिं गद्गदोद्गमया गिरा ॥ २३ ॥

स इति—सः शक्रः तेन कृष्णेन ^९विहितां कृतां प्रियार्हणां
प्रियां पूजां ^{१०}प्रतिगृह्य गद्गदोद्गमया हर्षेण मयेन व्रीलेन वा स्खलित-
प्रसरणया गिरा निजां भीतिं निजगाद ॥ २३ ॥

^१ तस्योद्विमा—प्र. दे. सु. ^२ द्वारकानागाः—घ. ज. ट. ^३ उद्धुत—क.

^४ विभ्रान्ताः—घ. ट. ^५ स तमिति । सानुगं—घ. ट. ^६ साम्राज्यमिव सकल—ग.

घ. अ. ट. ^७ श्वेतद्वीपमिव स्थितं—ग. घ. क. ट. घ. ट. प्र. दे. सु.

^८ विहितां प्रिया—घ. ट. ^९ प्रतिगृह्य—ग. अ.

दयनीयेषु देवेषु देवदेव त्वयाऽधुना ।

अपाङ्गाः परिपाल्यन्तामनुक्रोशानुवर्तिनः ॥ २४ ॥

दयनीयेष्विति—हे देवदेव देवानामपि देव अधुना इदानीं
^१त्वया दयनीयेषु रक्षणीयेषु देवेषु अनुक्रोशानुवर्तिनः कृपानुवर्तिनः
 अपाङ्गाः अपाङ्गदर्शनानि परिपाल्यन्ताम् । प्रार्थनायां लोट् ॥ २४ ॥
 दीनरक्षार्थ एव चायं तवावतार इत्याह—

सुषुवे नरसिंहं त्वां भक्तप्रह्लादनोन्मुखम् ।

रक्षार्थमिह दीनानां रत्नस्थूणेव देवकी ॥ २५ ॥

सुषुव इति—भक्तप्रह्लादनोन्मुखं भक्तानामादावजनने उन्मुखं,
 भक्ते प्रह्लादे वत्सलमिति नृसिंहावतारपक्षे, नरसिंहं नरश्रेष्ठं, नृसिंहाव-
^२ताररूपमित्यपि श्लेषेण प्रतीयते, एवंभूतं त्वां इह जगति दीनानां
^३रक्षार्थं देवकी रत्नस्थूणा हिरण्यकशिपुमन्दिरगता ^४रत्नमयी स्थूणेव
 सुषुवे सूतवती ॥ २५ ॥

कुत इदानीं वो भयमापन्नं, येन रक्षार्थना तत्राह—

नाथ त्वयि निराबाधं त्रिलोकीं प्रातुमागते ।

नरको नाम दैत्येन्द्रः कदर्ययति नाकिनः ॥ २६ ॥

नाथेति—हे नाथ त्वयि निराबाधं यथा तथा त्रिलोकीं
 प्रातुमागते ^५अवतीर्णे सत्यपि इति अपिशब्दोऽध्याहार्यः, नरको नाम
 नरक इति प्रसिद्धो दैत्येन्द्रः नाकिनः देवान् कदर्ययति पीडावतः
 करोति । कुत्सितोऽर्थः कदर्यः पीडा “कोः कतत्सुरूपे”

^१ मया—घ. छ. ^२ प्रह्लादसंमुखम्—घ. ट. प्र. दे. सु. ^३ तारमित्यपि—
 घ. ट. ^४ रक्षार्थ—घ. ^५ रत्नस्थूणेव—ग. छ. ट. ^६ अवतीर्णेऽपीत्यपिशब्दो—
 क. ज. ट.

(पा. सू. ६-३-१०१) इति ^१कुत्सितार्थस्य कुशब्दस्य कदादेशः ।
ततः कदर्थशब्दात् मतुबन्तात् 'तत्करोति' (गणसू. २०४) इति णिचि
^२णविष्ठवद्वावान्मतुपो लृक् ॥ २६ ॥

धर्मसूकररूपस्य तवासौ क्षमयाऽन्वये ।

उत्पात इव भूतानामुद्भूत भयानकः ॥ २७ ॥

धर्मेति—धर्मसूकररूपस्य यज्ञवराहमूर्तेः तव क्षमया घरणी-
देव्या अन्वये सम्पर्के मृतानां उत्पात इव भयानकः भयङ्करः असौ
नरकः उद्भूत उद्भूतः ॥ २७ ॥

जननी सर्वभूतानां पत्नी तव वसुन्धरा ।

प्रसूय नरकं देवी दूयते त्वदुपेक्षया ॥ २८ ॥

जननीति—सर्वभूतानां जरायुज्जाण्डजादिसर्वप्राणिनां जननी
तव पत्नी वसुन्धरा भूदेवी नरकं प्रसूय जनयित्वा त्वदुपेक्षया दूयते
क्लिश्यते । त्वयोपेक्षितो नरको जननीमपि बाधत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

न हिरण्यहिरण्याक्षौ न मधुर्न च कैटभः ।

उपमानपदे तस्य त्वच्छक्तिजनितात्मनः ॥ २९ ॥

न हिरण्येति—त्वच्छक्त्या जनितात्मनः उत्पादितशरीरस्य
तस्य नरकस्य उपमानपदे उपमानस्थाने हिरण्यहिरण्याक्षौ न भवतः,
न मधुर्न च कैटभः । त्वद्दीर्योत्पन्नत्वादयं हिरण्यादीनतिशेत्
इत्यर्थः ॥ २९ ॥

एष कल्पान्तवृत्तान्त^१मिदानीन्तनयन्निव ।

विधुनोति त्वदालम्बं ब्रह्मस्तम्बमिदं परः ॥ ३० ॥

एष इति—एषः नरकः कल्पान्तवृत्तान्तं प्रलयकालवार्तां
इदानीन्तनयन् इदानीतनं कुर्वन्निव त्वदालम्बं त्वदालम्बनं ^४ब्रह्मस्तम्बं

^१ कुत्सितार्थस्य—ज.

^२ 'णविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' (वा. ४२०८) इति

वार्तिकेनेति भावः. ^३ मिदानीं जनयन्निव—सु. ^४ ब्रह्मस्तम्बं ब्रह्माण्डं ब्रह्मादि—घ.

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तमखिलं जगत् “ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं ब्रह्मास्तम्बोऽखिलं जगत्” इति शब्दरत्नाकरः, इदम्परः विष्णुनैकपरस्सन् विधुनेति कम्पयति । कल्पान्त इव ब्रह्माण्डं सर्वमपि ततः कम्पत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

विक्रमस्रोतसा तस्य बृहन्त्यापि बलानि नः ।

सहसा भेदमायान्ति सैकता इव सेतवः ॥ ३१ ॥

विक्रमेति—तस्य नरकस्य विक्रमः स्रोतः जलप्रसरणमिव तेन बृहन्ति महान्त्यपि नः अस्माकं बलानि सैन्यानि सैकताः सिकताभयाः सेतव इव सहसा शीघ्रं भेदं आयान्ति प्राप्नुवन्ति, विशर्णानि पलायन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यदृच्छोपगमेऽप्यस्य यान्ति देवगृहाश्रिताः ।

^१निर्धवितुमनीशानाः साक्षितां सालभञ्जिकाः ॥ ३२ ॥

यदृच्छेति—अस्य नरकस्य यदृच्छोपगमे युद्धोद्देशं विना स्वैरगमनेऽपि देवगृहाश्रिताः देवानामस्मदादीनां गृहाण्याश्रिताः निर्धा-
वितुमनीशानाः धावनाशक्ताः सालभञ्जिकाः दारुवन्तादि^२पुत्रिकाः
साक्षितां यान्ति तदागमनद्रष्टृतां प्राप्नुवन्ति । स्त्रीषु पुरुषेषु च सर्वेषु
पलायितेषु सालभञ्जिका एवावशिष्यन्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

महता मत्प्रयुक्तेन वज्रेण ज्वलितात्मना ।

निलिल्ये तस्य दोर्मध्ये निष्कामरण^३वर्मणा ॥ ३३ ॥

महतेति—मत्प्रयुक्तेन मया क्षिप्तेन ज्वलितात्मना दीप्ता-
कृतिना महता वज्रेण वज्रायुधेन तस्य नरकस्य दोर्मध्ये वक्षसि

^१ प्रधावितु—अ. दे. सु. निर्धावितुमनीशा नस्साक्षिता—घ. ड.

^२ पुत्रिका मनःसाक्षितां—ग. पुत्रिका नः साक्षितां—घ. ड. ^३ वर्मणा—झ.

निष्काभरणवर्धना स्वर्णाभरणरूपेण देहेन सता निलिख्ये निलीन-
मासीत् ॥ ३३ ॥

^२ अथ वह्निादिक्रमेण स्थातिरिक्तानामपि दिग्बालानां तस्मिन्

^३ प्रतिहतत्वमाह—

त्वत्कोप इव दीप्तोऽपि ज्वलनो न प्रकाशते ।

ज्योतिरिङ्गणवत्तस्य घुमणेरिव सन्निधौ ॥ ३४ ॥

त्वदिति—त्वत्कोप इव दीप्तोऽपि ज्वलनः वह्निः घुमणेः
सूर्यस्येव तस्य नरकस्य सन्निधौ ^४ ज्योतिरिङ्गणवत् स्वद्योतेन तुल्यं
यथा तथा न प्रकाशते ॥ ३४ ॥

अमोघत्वयशोभङ्गभयादिव निवर्तते ।

अस्त्रण्डितबले तस्मिन् दण्डो दण्डधरार्पितः ॥ ३५ ॥

अमोघत्वेति—अस्त्रण्डितबले अप्रतिहतबले तस्मिन् नरके
दण्डधरार्पितः यमेनार्पितः दण्डः कालदण्डः अमोघत्वयशोभङ्गभयादिव
तत्प्राप्तौ मोघतावश्यंभावात् अमोघत्वकीर्तिर्भज्येतेति भयादिव निवर्तते
तदीयप्रत्यक्षपराहतः तमप्राप्यैव निवर्तत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

नयनार्चिष्मतस्तस्य नैरुक्तेश्वरवाहिनी ।

^६ अपसृप्य पुरोभागादद्यापि न निवर्तते ॥ ३६ ॥

नयनेति—नैरुक्तेश्वरवाहिनी राक्षसेश्वरस्य लोकपालस्य
सेना नयनार्चिष्मतः तस्य नरकस्य पुरोभागादपसृप्य अन्यत्र गत्वा अद्यापि
न निवर्तते तदीयनयनज्वालादर्शनेन तथा तस्याः स्थायि भयमासी-
दित्यर्थः ॥ ३६ ॥

^१ भरणरूपदेहेन—रा.

^२ अयामयादि—क. झ.

^३ प्रतिहतिमाह—ग.

क. झ.

^४ ज्योतिरिङ्गणवत्—झ.

^५ भज्येत इति—क.

^६ अपसृप्य—झ.

तं सुप्तमपि वा मत्तं वारुणो वैरिदारुणः ।

न रोद्धुं क्षमते पाशो नलस्तम्ब इव द्विपम् ॥ ३७ ॥

तमिति—वैरिदारुणः शत्रूणां भयङ्करः वारुणः वारुणसम्बन्धी
पाशः सुप्तं ^१ अपि वा अथवा मत्तं तं नरकं नलस्तम्बः नलस्य तृणविशेषस्य
स्तम्बः काण्डः द्विपं गजमिव रोद्धुं न क्षमते । आग्रतं प्रकृतिस्थं च तं
रुणद्धीति ^२ कथा वृत्तापास्तोति भावः ॥ ३७ ॥

शक्तश्शमयितुं तस्य संवर्ताहर्जवोऽपि सन् ।

नभस्वान् खेलतस्सङ्ख्ये न स्वेदकणिकामपि ॥ ३८ ॥

शक्त इति—नभस्वान् वायुः संवर्ताहर्जवः प्रलयोचित-
वेगोऽपि सन् सङ्ख्ये युद्धे खेलतः क्रीडतः तस्य नरकस्य स्वेदकणि-
कामपि अल्पं स्वेदकणमपि शमयितुं न शक्तः, ^३ तं स्पष्टमेव विभेतीति
भावः ॥ ३८ ॥

घनदेन गदा तस्य महती मूर्ध्नि पातिता ।

अभित्त्वा पौष्पमापीडमनापीडत्वमादधे ॥ ३९ ॥

घनदेनेति—घनदेन कुबेरेण तस्य नरकस्य मूर्ध्नि पातिता
महती गदा पौष्पमापीडं पुष्पमयमपि शेखरं अभित्त्वा अनापीडत्वं
आपीड्य समन्तात्पीडा तद्रहितत्वं आदधे । सत्येवापीडे अनापीडत्वं चका-
रेति विरोधाभासः ॥ ३९ ॥

जटिलान् कृत्तिवसनान् नियमं तीव्रमास्थितान् ।

तपस्विन इति ज्ञात्वा स रुद्राभातिवर्तते ॥ ४० ॥

जटिलानिति—सः नरकः जटिलान् जटावतः कृत्तिवसनान्
धर्मपरिधानान् तीव्रं ^४ दुष्करं नियमं कर्ष्वरेतस्त्वं आस्थितान् रुद्रान्

^१ अपि वा मत्तं—घ. ^२ कथावृत्तापास्तमिति—घ. ट. ^३ इदं वाक्यं—घ.
ट. पुस्तकयोर्न दृश्यते. ^४ दुष्करं इति क. ख. —कोशयोर्न दृश्यते.

एकादश रुद्रा इति बहुवचनं, तपास्विन इति ज्ञात्वा नातिवर्तते नाति-
क्रामति ॥ ४० ॥

अहरद्वारुणं छत्रं मामकं मणिभूषणम् ।

अमृतस्यन्दिनी चास्मज्जनन्या मणिकुण्डले ॥ ४१ ॥

अहरदिति—किञ्च वारुणं वरुणस्येवं छत्रं मामकं मदीयं
मणिभूषणं मन्दरशृङ्गरूपं मणिमयं क्रीडापर्वतं अमृतस्यन्दिनी सुधां
क्षरती अस्मज्जनन्या मणिकुण्डले च अहरत् अपहृतवान् ॥ ४१ ॥

आदर्शमिव संपत्तेरमृताब्धेरिवाशयम् ।

औपवाह्यमसौ मत्कमारुरुक्षति साम्प्रतम् ॥ ४२ ॥

आदर्शमिति—असौ नरकः साम्प्रतं इदानीं संपत्तेः श्रियः
आदर्शमिव स्थितं, सर्वविधाया अपि सम्पदः आदर्श इवात्र दृश्य-
मानत्वात्, अमृताब्धेः आशयं हृदयमिव स्थितं, तत्सारभूतत्वात्, मत्कं
मत्स्वामिकं 'स एषां ग्रामणीः' (पा. सू. ५-२-७८) इति कन्-
प्रत्ययः, औपवाह्यं राजवाहनं ऐरावतं आरुरुक्षति आरोहुमिच्छति ॥ ४२ ॥

देवदानवासिद्धानां नृपाणामपि कन्यकाः ।

अपहृत्य त्वदेकार्हास्त्वरते पाणिपीडने ॥ ४३ ॥

देवेति—देवानां दानवानां सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां नृपा-
णमपि त्वदेकार्हाः लक्षणसम्पत्त्या ^१ तच्च एकस्योचिताः कन्यका
अपहृत्य पाणिपीडने तासां विवाहे त्वरते । त्वरावचनेन शीघ्रं तज्जये
भगवन्तं प्रोत्साहयति ॥ ४३ ॥

स भौमस्त्वभिरस्तानां समवाय इवोत्थितः ।

बाधते विबुधानेवं बलवीर्यपराक्रमैः ॥ ४४ ॥

स इति—त्वन्निरस्तानां त्वया हतानां मधुकैटभादीनां समवायः
समाज इव उत्थितः सः भौमः भूमेरपत्यं नरकः एवं उक्तप्रकारेण

बलधीर्यपराक्रमैः बलेन शक्त्या वीर्येण पराक्रमेण सदा जयोद्योगेन च
“और्योद्योगौ पराक्रमौ” इति यादवः, विबुधान् देवान् नाशते ॥४४॥

तदेवमवसीदत्सु दया देवेषु पात्यताम् ।

अनपहृतदास्यानां दोषनिहवसाक्षिणी ॥ ४५ ॥

तदेवमिति—तदेवं उक्तप्रकारेण अवसीदत्सु स्निग्धमानेषु देवेषु
अनपहृतदास्यानां अनपहृतमनपलपितं दास्यं = स्वत्वमात्मनि सज्जातं
स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम्” इति शास्त्रबोधितं स्वाभाविकं भगवच्छे-
पत्वं यैस्तेषां भगवत्पारतन्त्र्यानुसन्धानवतां प्रपन्नानां दोषनिहव-
साक्षिणी दोषाणां निहवस्य—

“मिश्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथञ्चन ।

दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥

(श्रीबाल्मीकिरामा. ६-१८-३)

इति प्रतिज्ञानुरोधात्, ^१भगवता क्रियमाणस्य दोषतिरस्कारस्य साक्षिणी
दयाविशिष्टस्यैव भगवतः प्रपन्नदोषतिरस्कारकत्वात् साक्षात् ^२द्रष्टी
दया पात्यताम् । दयापातनस्य प्राप्तोऽयमवसर इति प्राप्तकाले लाट्
॥ ४५ ॥

तमर्धं भूमिभारस्य त्वयैवोत्पादितं प्रभो ।

त्रिलोकी^३कण्टकं तीक्ष्णं त्वमेवोद्धर्तुमर्हसि ॥ ४६ ॥

तमिति—हो प्रभो भूमिभारस्य हवानीं दैत्यैः क्रियमाणस्य
भूभारस्य अर्धं अर्धशरूपं तत्र निमित्तं त्वयैव उत्पादितं जनितं,
त्वच्छक्तियोगादितरेभ्योऽधिकमिति भावः, तीक्ष्णं शीघ्रकारिणं त्रिलोकी-
कण्टकं त्रैलोक्यस्य नाशकं तं नरकं त्वमेवोद्धर्तुमर्हसि ॥ ४६ ॥

^१ भगवत्क्रियमाणस्या—ग. घ. ट. ^२ द्रष्टीति दया—ग. घ. ट. ^३ त्रिलोक-
कण्टकं दैत्यं—घ. ट.

निवर्त्ये धर्मशल्येऽस्मिन् निदाने सर्वपाप्मनाम् ।

निवेदनमिहास्माकमंशो निर्वहणं त्वयि ॥ ४७ ॥

निवर्त्य इति—सर्वेषां पाप्मनां निदाने मूलकारणे अत एव धर्मशल्ये धर्मस्यान्तःप्रविष्टशरशलाकावद्वाधके “शल्यं शरशलाकायां शङ्कुतोमरयोरपि” इति रत्नमाला, अस्मिन् नरके निवर्त्ये वध्ये सति इह विषये निवेदनं त्वयि विज्ञापनं नः अस्माकमंशः, निर्वहणं तद्वधनिर्वाहस्तु तवांशः, विज्ञापनमात्रसमर्था वयं, तद्वधस्तु त्वदेका-
यत्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मशकामर्शवद्यस्य मधुकैटभमर्दनम् ।

तदन्यदनुजघ्वंसे तस्य ते किमिवाद्भुतम् ॥ ४८ ॥

मशकेति—यस्य मधुकैटभयोर्महासुरयोः मर्दनं मशकामर्शवत् मशकपेषणेन तुल्यं तस्य ते तदन्यदनुजघ्वंसे तद्व्यतिरिक्तदैत्यहनने किमिवाद्भुतं किंवा आश्चर्यम् । 'मार्कनरकस्य मधुकैटभाभ्यामाचि-
क्योक्तिः स्वेषां बाधातिशयसूचनार्था ॥ ४८ ॥

निगमान्तेषु निगदव्याख्यातनिजवैभवः ।

विषत्स्व विपदुत्तीर्णानमर्त्यान्नुकम्पया ॥ ४९ ॥

निगमान्तोऽपि—निगमान्तेषु वेदान्तेषु निगदेन पाठ-
मात्रेण व्याख्यातं निजं वैभवं यस्य सः वेदान्तेष्वतिस्पष्टं प्रतिपादित-
भक्तशक्त्यादिमहिमा त्वं अनुकम्पया अमर्त्यान् विपदमुत्तीर्णानुत्तीर्ण-
वतो विषत्स्व कुरु । ^१गत्यर्थकत्वात्कर्तरि कः ॥ ४९ ॥

^१ प्रागिति ॥ ‘स भौमस्त्वभिरस्तानां’ (४४) इति श्लोक इति भावः । यद्वा ‘त्वभिरस्तानां’ इत्यत्र श्रीकृष्णरूपिणा भगवता भिरस्तानामसुराणामेव विवक्षितत्वात्तदपक्षेयं तत्र नरकस्याधिक्यवर्णनामेति वक्तव्यम् । न हिरण्यजिरण्याक्षौ न मधुर्न च कैटभः’ (२९-श्लो) इत्यत्र नरकस्य सत्त्वादिभ्य आधिक्यवर्णनं तु भगवच्छक्तिप्रशंसनपूर्वकं भगवतो नरकवधाभिनिवेशसंपादनार्थमेति भाति । ^२‘गत्यर्थकर्मकाश्चेशीकृत्सासनसहजनजीर्यतिभ्यश्च’ (पा. सू. ३-४-७९) इति सूत्रेणेति भावः

इति विज्ञापितोदन्तं दत्तहस्तं बलद्विषम् ।

विनिवर्त्य जगन्नाथो वैनतेयमथास्मरत् ॥ ५० ॥

इतीति—जगतां नाथः कृष्णः इति उक्तप्रकारेण विज्ञापितो-
दन्तं निषेदितवृत्तान्तं दत्तहस्तं तथा करिष्यामीति दत्तः अभयहस्तः
यस्मै तं बलद्विषं हृद्गं विनिवर्त्य, भयात्परावर्त्य, स्वर्गाय प्रेषणं
त्वमे वक्ष्यते, अथ अनन्तरं वैनतेयं गरुडं अस्मरत् ॥ ५० ॥

अनुचिन्तितमात्रस्तमुपतस्थे खगेश्वरः ।

अहीन्द्रदामभिर्भीमैरसंलम्बिभिरंसलः ॥ ५१ ॥

अनुचिन्तितेति—अनुचिन्तितमात्रः अनुचिन्तित एव
बिलम्बं विना असंलम्बिभिः असंयोरलम्बमानैः भीमैः मयंकैः अहीन्द्र-
दामभिः मुजगेन्द्रमालाभिः असलः मेदुरांसः खगेश्वरः तं कृष्णं
उपतस्थे कृष्णेन सङ्गत इत्यर्थः । ‘उपादेवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरण-
पथिष्विति वक्तव्यम्’ (वा. ९१४) इति सङ्गतिकरणे आत्मनेपदम्
॥ ५१ ॥

पञ्चमारुतघोषेण त्रैलोक्यदुरितच्छिदा ।

चतुर्णामिव वेदानां संभूतिमिव भावयन् ॥ ५२ ॥

पञ्चेति—त्रैलोक्यस्य दुरितच्छिदा पापहारिणा पञ्चमारुत-
घोषेण पक्षानिलध्वनिना चतुर्णामपि वेदानां संभूति उत्पत्तिं भावयन्
संपादयन्निव स्थितः । तत्पक्षानिलध्वनेः वेदघोषात्मकत्वादेवमुत्प्रेक्षा ।
उपतस्थ इति पूर्वोक्तान्वयः । एवमेकादशभिः श्लोकैः गरुडो वर्ण्यते
॥ ५२ ॥

तरुणार्कप्रभासारसामरस्यजुषा त्विषा ।

तप्तहेमद्रवौषेण लिम्पन्निव दिशो दश ॥ ५३ ॥

तरुणेति—तरुणार्कप्रभासारसामरस्यजुषा नालार्कस्य शुति-

^१ प्रकर्षैः एकरसत्वं सादृश्यं जुषमाणया त्विषा दीप्तया तसहेमद्रवौषेण प्रतप्तकनकरसप्रवाहेणेव दश दिशो लिम्बन् ॥ ५३ ॥

स्वामिदर्शनसन्तोषात्प्रहृष्यद्भिस्तनूरुहैः ।

युगान्तसन्ध्याजलदः तटिज्जालैरिव ज्वलन् ॥ ५४ ॥

स्वामीति—स्वामिदर्शनेन सन्तोषात् प्रहृष्याद्भिः उच्छ्वसाद्भिः तनूरुहैः रोमभिः तटिज्जालैः विद्युद्दृन्दैः युगान्त^२सन्ध्याजलदः प्रलयकाल-सन्ध्याभवमेध इव ज्वलन् दीप्यमानः दुर्दर्शत्वकनकवर्णत्वोभयानुरोधात् युगान्त^२सन्ध्याजलदसम इति विशिष्टोपमानं कृतम् ॥ ५४ ॥

विपुलानुतसंस्थानैर्द्योतितो दिव्यभूषणैः ।

भुजगेन्द्रफणारलशङ्कार्दमणिचित्रितैः ॥ ५५ ॥

विपुलेति—विपुलानुतसंस्थानैः विशालचित्रावयवसन्निवेशैः भुजगेन्द्रफणारलशङ्कार्दमणिचित्रितैः भुजगेन्द्राणां शेषादीनां फणारलानीति शङ्कार्दमर्हन्ति ये मणयः तैः कर्तुरितैः दिव्यभूषणैः अप्राकृता-मरणैः द्योतितः उद्भासितः ॥ ५५ ॥

तुङ्गवज्रव्रणाङ्केन सुविस्तीर्णेन वक्षसा ।

अबहिर्भावयन् कृत्स्नमवकाशं विहायसः ॥ ५६ ॥

तुङ्गेति—तुङ्गः वज्रव्रणः वज्रायुधप्रहारव्रणः अङ्कश्चिह्नं यस्य तेन सुविस्तीर्णेन अतिविशालेन वक्षसा विहायसः कृत्स्नमवकाशं अबहिर्भावयन् ^३ अन्तर्भावयन् व्याप्नुवन्नित्यर्थः ॥ ५६ ॥

पृथुना भुजयुग्मेन भोगीन्द्रपरिकर्मणा ।

मन्दरद्वितयेनेव समेतो रुक्मपर्वतः ॥ ५७ ॥

पृथुनेति—भोगीन्द्रपरिकर्मणा भोगीन्द्राः ^४ परिकर्माणि प्रसाधनानि यस्य तेन पृथुना पृथुलेन भुजयुग्मेन मन्दरद्वितयेन समेतो

^१ द्योतिप्रवरैरेक-ज. अ.

^२ सन्ध्यासमय इति-अ.

^३ अन्तर्भाव-

यस्याप्युच्यन्-घ. ट. ^४ 'परिकर्माणि' इति ग.-अ. कोशयोर्निस्ति.

रुक्मपर्वतः सुमेरुरिव स्थितः । मन्दरोऽप्यमृतमयने भोगीन्द्रेण
मृषितः ॥ ५७ ॥

व्यालखण्डनसङ्क्रान्तविषपङ्ककलङ्किना ।

दधान इव तुण्डेन दैत्यदर्पगजाकुशम् ॥ ५८ ॥

व्यालेति—व्यालानां सर्पाणां खण्डनात् सङ्क्रान्तेन विषपङ्केन
कलङ्किना कलङ्कवता तुण्डेन मुखेन हेतुना दैत्यानां दर्प एव गजः
सस्याकुशं दधान इव, तादृशतुण्डवत्त्वेन निमित्तेनाकुशधारणोत्प्रेक्षा
तुण्डस्याकुशस्योत्प्रेक्षापर्यवसिता, अत एवाकुशस्यायसत्त्वेन मलिनत्वा-
त्तत्ताम्यसिद्धये कलङ्किनेति विशेषणम् ॥ ५८ ॥

तक्षकश्रोणिसूत्रेण ^१ दृढबद्धेन बन्धुरम् ।

मान्यमग्रजवर्णेन वसानो दिव्यमम्बरम् ॥ ५९ ॥

तक्षकेति—दृढबद्धेन तक्षकश्रोणिसूत्रेण तक्षक एव कटिसूत्रं
तेन बन्धुरं मनोज्ञं “मराले बन्धुरः पुंस्त्री त्रिषु ^२ स्यान्नवरम्ययोः”
इति रत्नमाला, अग्रजवर्णेन स्वाग्रजस्यारुणस्य वर्णेन शोणिस्रा मान्यं
पूज्यं ह्यथमिति यावत्, दिव्यं अप्राकृतं अम्बरं वसानः ॥ ५९ ॥

नाथभक्तिपरिष्काराया ^३ नृत्तलीलामिव स्पृशन् ।

निजेन स्थानकेनाग्रे निहितोन्नतजानुना ॥ ६० ॥

नाथेति—अग्रे देवस्य पुरतः निहितोन्नतजानुना एकं
निहितं अन्यदुन्नतं च ^४ जानु यस्मिंस्तेन निजेन आत्मीयेन स्थानकेन
नाटयशास्त्रोक्तलक्षणावस्थानविशेषेण नाथभक्तिपरिष्कारार्थं नाथे या
भक्तिः तथा मण्डनीयां नृत्तलीलां स्पृशन् उपक्रममाण ^५ इव स्थितः ।

^१ दृढबद्धेन बन्धुरः—घ. ट. ^२ स्यान्नवरम्ययोः—अ. ^३ नृत्तलीला—घ.
ट. ^४ जानुनी—घ. ट. ^५ उपस्थितः—घ.

भगवत्प्रीत्यर्थो यः कश्चिदप्युपचारो भक्त्या च पुष्कलो भवतीति भावेन नाथेत्यादिविशेषणम् । ^१ गारुडस्थानकलक्षणमुक्तं सङ्गीतमुवानिषौ—

वागं पदमाकुञ्चितमन्वत ॥ ६० ॥

वपुषा भक्तिनम्रेण धीरोन्नतमहीयसा ।

शान्तवीरान्द्रुतरसान् समाहृत्येव संपतन् ॥ ६१ ॥

वपुषेति—भक्तिनम्रेण भक्त्या नमनशीलेन धीरोन्नतमहीयसा ^२ धीरेणोन्नतेन महत्तरेण च वपुषा शान्तवीरान्द्रुतरसान् भक्तिनम्रतया शान्तिरसं धीरोन्नततया वीररसं महीयस्तया अद्भुतरसं च समाहृत्य संपतन् विजृम्भमाण इव स्थितः ॥ ६१ ॥

मूर्तिमानिव संरम्भो रूपवानिव मारुतः ।

तरङ्गान् पक्ष्मतीकृत्य संक्षिप्त इव सागरः ॥ ६२ ॥

मूर्तिमानिति—मूर्तिमान् संरम्भः संभ्रम इव, उत्साहातिशयात्, रूपवान् वर्णवान् मारुत इव, वेगोत्कर्षात्, तरङ्गान् पक्ष्मतीकृत्य पक्ष्ममूलीकृत्य संक्षिप्तः सङ्कुचितदेहः सागर इव च स्थितः, जगद्दयापनसामर्थ्यात् । विभक्तशब्देषु विभक्तशब्दवत् संक्षिप्तदेहे संक्षिप्तशब्द उच्यते पदलोपेन द्रष्टव्यः । गन्धमानस्याप्रयोगो लोप इति कैयटकारः ॥ ६२ ॥

संवर्त इव नागानां सङ्घात इव रंहसाम् ।

वालखिल्यचरित्राणां विपाक इव जङ्गमः ॥ ६३ ॥

संवर्त इति—नागानां सर्पाणां संवर्तः प्रलय इव रंहसां वेगानां सङ्घातः समूह इव वालखिल्यानामृषीणां यानि चरित्राणि सत्कर्माणि तेषां जङ्गमः चरिष्युः विपाकः फलेन्मुखीभाव इव च स्थितः, एतत्पर्यन्तश्लोकानां 'उपतस्ये स्वगेश्वरः' इत्यनेन सम्बन्धः ।

^१ 'गारुडस्थान' इत्यारभ्य एतत्पद्यसमाप्तिपर्यन्ता व्यख्या अ. - कांक्षे न दृश्यते. ^२ भारतयाज्ञते-ग. ज. अ.

पुरा बालखिलेषु कुतश्चिद्धेतोरिन्द्रे कोपात् अन्यमिन्द्रं तज्जेतारं सक्ष्याम
इति तपश्चरत्सु काश्यपेनानुनीतेषु कथञ्चित्प्रतिज्ञानिर्वाहाय गरुडः
समेन्द्रतया अवतीर्य इन्द्रममृताहरणेन जिगायेति भारतकथा ॥ ६३ ॥

प्रभ्रुस्तं दैत्यसिद्धीनां प्रसृतकिलकिञ्चितम् ।

ओलण्डितमिवापश्यदुग्रं समरताण्डवम् ॥ ६४ ॥

प्रभुरिति—प्रभुः कृष्णः दैत्यसिद्धीनां असुरसम्पदां प्रसृत-
किलकिञ्चितं उत्पादितकिलकिञ्चित्तरुवरतिभावविकारं “क्रोधाभि-
लाषहृषादिस्सङ्करः किलकिञ्चितम्,” इति लक्षणम्, अनेन दैत्य-
संपदां वशीकरणोक्त्या तदपहर्तृत्वं ^१द्योत्यते, तं गरुडं ओलण्डितं
उत्क्षिप्तं शूरेभ्यः पृथक्कृत्योद्धृतं उग्रं समरताण्डवं युद्धेषु क्रियमाणं
उद्धृतवृत्तं पराक्रममिवापश्यत् पराक्रममिव तं दृष्टवानित्यर्थः ।
^२‘ओलण्ड उत्क्षेपणे’ इति चोरादिकाद्धातोः निष्ठायां ओलण्डितशब्दः
॥ ६४ ॥

दत्तनीराजनस्तेन ददृशे बाहनेश्वरः ।

प्रदक्षिणीकृतश्शस्त्रप्रतापविजयश्रिया ॥ ६५ ॥

दत्तेति—तेन कृष्णेन दत्तनीराजनः युद्धप्रस्थानाय विहिता-
रात्रिकोपचारः बाहनानामीश्वरः गरुडः प्रतापविजयश्रिया ^३शस्त्रं पुनः
पुनः प्रदक्षिणीकृतः ददृशे, प्रदक्षिणीकृत इव दृष्ट इत्युत्प्रेक्षा वाचका-
प्रयोगात् गम्या । राजानः प्रस्थानसमयेषु औपवाहस्य नीराजनं
कुर्वन्ति । तच्च त्रिवारं परिभ्रमयन्तीति शब्ददित्युक्तम् ॥ ६५ ॥

^१ द्योतते—ग.ट. ^२ ओलण्ड उत्क्षेपणे । इति धातुपाठे (चुरादी १५४३) दृश्यते ।
अन्तेऽत्र ‘ओलण्ड उत्क्षेपणे’ इति पाठः स्वात् । यद्वा इदित्वोपजातनकारघटित-
तयाऽयं ओलण्ड इत्युक्तमिति भाति । इदित्वादेव वास्य णिजिक्त्वात् ‘ओलण्डति’
इति सिध्यति । केचिदत्र ओकारमित्संज्ञकमभिप्रेत्य लढीत्येव धातुरित्यभिप्रयन्ति ।
अन्ये च धातुमेनमुकारादिं मन्यन्ते. ^३ इतः पूर्वं प्रतापस्य ‘अरातिदण्डचण्डिप्रः
विजयस्य च लक्ष्म्या’ इत्यधिकं ग. ज. अ. —कोशेषु दृश्यते.

स तदाऽऽस्फोटयामास विन्ध्यमेरुसमौ भुजौ ।

रुद्रया च सुकीर्त्या च मृदितौ कण्ठभूषणैः ॥ ६६ ॥

स इति—^२सः गरुडः तदा विन्ध्यमेरुसमौ विन्ध्यस्य मेरोश्च तुल्यौ रुद्रया च सुकीर्त्या च आश्लेषसमये कण्ठभूषणैः मृदितौ भुजौ भुजमूलभागौ भृशमास्फोटयामास अमिजघान, स्वसनाहसूचनार्थमिति भावः । रुद्रा च सुकीर्तिश्च गरुडस्य देव्यौ ॥ ६६ ॥

दुधुवे पञ्चती च द्वे डोलायितकुलाचले ।

वीजयन् घोरदुर्वादिघर्मतप्तामिव त्रयीम् ॥ ६७ ॥

दुधुव इति—डोलायितकुलाचले डोलायिताः डोलावदा-
चरितवन्तः कुलाचलाः याम्यां हेतुभ्यां ते तथोक्ते कम्पितकुला-
चले इत्यर्थः, पञ्चती पक्षमूले घोरदुर्वादिघर्मतप्तां घोरः अविषमः
दुर्वादिनां ^३वेदाप्रामाण्यान्यथाप्रामाण्यवादिनां घर्मः निदाघः दुस्तर्क-
रूपः तेन तप्तां त्रयीं त्रिवेदीं वीजयन्निव दुधुवे धुनीते स्म ।
आस्फोटनसमुच्चयार्थश्चकारः । ^४गरुडपक्षत्योर्वेदमयत्वात् तदूननेन
स्वाभाविक^५वेदार्थाभिव्यक्त्या वेदानामाप्यायनमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ६७ ॥

मुहुराग्नेदयामास जयालोक्यभारतीम् ।

मुग्धमध्यप्रगल्भाभिर्दशभिः कर्बुरामिव ॥ ६८ ॥

मुहुरिति—मुग्धमध्यप्रगल्भाभिः दशभिः मन्दोच्चताराव-
स्थाभिः कर्बुरां चित्रामिव स्थितां जयालोक्य^६भारतीं जय आलोक्य
इति शब्चं मुहुः पुनःपुनः आग्नेदयामास आवर्तयामास ।

^१ कर्णभूषणैः—अ. सु. ^२ 'स गरुडः' इति घ. ट. —कोशयोनिं हस्यते.

^३ वेदस्थाप्रामाण्य—अ. अ. ^४ गरुडपक्षत्योर्वेदमूलत्वा—घ. ट. गरुडपक्षयोर्वे-
दमयत्वा—अ. ^५ वेदार्थाभिव्यक्त्या वेदानां—घ. ट. ^६ भारती इयां जय—घ. ट.

पैनःपुन्यं बहुपर्यायावृत्तिः, आम्रेडनं एकैकस्मिन्नपि पर्याये जय-
शब्दाद्यावृत्तिः ॥ ६८ ॥

स तदा सन्नतस्कन्धो बद्धाञ्जलिरनिःश्वसन् ।

मुमुदे ^१मूर्ध्नि संस्पृष्टो मुकुन्देन प्रसेदुषा ॥ ६९ ॥

स इति—स गरुडः तदा प्रस्थानसमये प्रसेदुषा प्रसन्नेन
मुकुन्देन सन्नतस्कन्धः सन्नतांसः बद्धाञ्जलिरनिःश्वसंश्च मूर्ध्नि
संस्पृष्टस्सन् मुमुदे मोदते स्म । सन्नतस्कन्धादिविशेषणद्वयं विनय-
प्रकटनाय । तृतीयं प्रभुषु निःश्वासाप्रसरणाय भृत्यानां स्वभाव-
सिद्धम् ॥ ६९ ॥

तस्मिन् प्रथममारोप्य सत्यां विरहविकृताम् ।

आरुरोह ततश्चौरिराखण्डलकृतस्तुतिः ॥ ७० ॥

तस्मिन्निति—शौरिः तस्मिन् गरुडे विरहविषये विकृतां
विरहासहिष्णुं सत्यां सत्यभामां प्रथममारोप्य ततः अनन्तरं आखण्ड-
लेन कृतस्तुतिस्सन् स्वयमप्यारुरोह ॥ ७० ॥

निवर्त्य स्वनिवासाय शक्रं शमितसाध्वसम् ।

प्रययौ दीप्तसन्नाहः प्राग्ज्योतिषपुरं प्रभुः ॥ ७१ ॥

निवर्त्येति—प्रभुः कृष्णः शमितसाध्वसं अपनीतभयं शक्रं
स्वनिवासाय निवर्त्य स्वर्गाय ^२सन्प्रेष्य दीप्तसन्नाहः उत्कटसेनोद्योगस्सन्
प्राग्ज्योतिषाख्यं नरकस्य पुरं प्रययौ ॥ ७१ ॥

श्रेयःपरिपणं तस्य क्षुतिश्रेणिशिरोमृतम् ।

प्रणतः ^३परिजग्राह शसनं पाकशासनः ॥ ७२ ॥

श्रेय इति—पाकशासनः इन्द्रः श्रेयसां परिपणं मूलधनं

^१ मूर्धिसंस्पृष्टो—च. ड. ^२ प्रेषयित्वा—ग. ऊ. अ. ^३ प्रतिजग्राह—ग.

निखिलश्रेयोनिदानमृतमिति यावत्—‘नीवी परिपणो मूलघनं’ इत्यमरः,
श्रुतिश्रेणीनां श्रोत्रपङ्क्तीनां शिरोमृतं शिरसि दत्तामृतवत् सर्वाङ्ग-
शीतलत्वापादकं तस्य कृष्णस्य क्षासनं प्रेषण^१रूपां आशां प्रपतस्सन्
परिजग्राह ॥ ७२ ॥

यथास्त्रं नगरद्वारे यादवा दानवाश्च तम् ।

तरस्विगरुडारूढं सत्यमैक्षन्त^२ तत्क्षणम् ॥ ७३ ॥

यथास्त्रमिति—यादवाः द्वारकास्थिताः यदुवंश्याः दानवाः
प्राग्ज्योतिषस्थिता असुराश्च यथास्त्रं स्वकीयमनतिक्रम्य नगरद्वारे
स्वस्वपुरद्वारे तत्क्षणे तस्मिन् प्रस्नानक्षणे एव तरस्विगरुडारूढं
वेगवन्तं गरुडमारूढं तं कृष्णं सत्यं अवाचितं ययातया ऐक्षन्त ।
यस्मिन् क्षणे यादवा द्वारकाद्वारे समपश्यन् तस्मिन्नेव क्षणे
दानवा अपि स्वपुरद्वारे विनैव आन्तिमपश्यन्निति गरुडवेगाति-
शयोक्तिः ॥ ७३ ॥

समन्ताद्वैरिदुर्गस्य क्षिप्तचक्रः क्षणेन सः ।

धुरान्तानच्छिन्त्वाशानातताञ्छतयोजनम् ॥ ७४ ॥

समन्तादिति—कृष्णः वैरिदुर्गस्य वैरिणः नरकस्य दुर्गं
पाशयन्त्रैः दुष्प्रापं परं “दुष्प्रापं तु पुरं दुर्गं यन्त्रैश्चैरुजलादिभिः”
इति वैजयन्ती, तस्य समन्तात् परितः क्षिप्तचक्रः प्रहितचक्रायुधस्सन्
शतयोजनं शतानां योजनानां समाहारः, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया,
पात्रादित्वाच्च कापप्रत्ययः, आततान् प्रसारितान् धुरान्तान्^३ क्षराः
शस्त्रविशेषाः, तैस्सर्वत्र ग्रथितैः रम्यान् ‘क्षुरोऽस्त्री वपनं शस्त्रम्’ इति
वैजयन्ती, ‘मृतावपि सिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यते’ इति शब्दार्णवः,
क्षुराः शस्त्रविशेषाः अन्तेषु उभयपार्श्वेषु येषां तानिति वा, पाशान्

^१ रूपं—घ. ट. ^२ तत्क्षणे—अ. दे. मु. ^३ क्षुराः शस्त्रविशेषाः अन्तेषु

उभयपार्श्वेषु येषां तान् पाशान्—घ. ट.

क्षणेन अच्छिनत् छिनत्ति स्म । ^१मरुर्नाम प्राग्ज्योतिषपुरीपाठकः
कश्चिदसुरस्तां पुरीं समन्तात् शतयोजनपर्यन्तं क्षुरमथितैः पाशैः
संछाद्य पालितवानिति पौराणिकी कथा ॥ ७४ ॥

मुरं पञ्चजनं सप्तसहस्राणि मुरोद्भवान् ।

शलभीकृत्य चक्राभिरुपदुद्राव तत्पुरम् ॥ ७५ ॥

मुरमिति—चक्रस्य सुदर्शनस्याभिः मुरं पाशान् वितत्य
तत्रैव वसन्तं पञ्चजनं पञ्चजननामकमन्यमसुरं सप्तसहस्राणि सप्त-
गुणितसहस्रसङ्ख्यान् मुरोद्भवान् मुरस्यात्मजांश्च शलभीकृत्य शलभ-
वद्गन्ध्वा तत्पुरं प्राग्ज्योतिषपुरं उपदुद्राव बन्धाधे । अकारान्तो मुरशब्दः
प्रसिद्धः । “ आचिता मौरवैः पाशैः ” इति ^२विष्णुपुराणे (विष्णु-
५-२९-१६) दर्शनादुकारान्तोऽपि ॥ ७५ ॥

ततः प्राग्ज्योतिषद्वारे दैत्यदानवसूदनः ।

पाञ्चजन्यमुपादध्मौ प्रलयाम्बुधिनिस्वनम् ॥ ७६ ॥

तत इति—ततः अनन्तरं दैत्यानां दानवानां च सूदनः
हिंसकः कृष्णः, नन्यादित्वाल्लघुः, प्राग्ज्योतिषद्वारे प्रलयाम्बुधिनिस्वनं
प्रलयाम्बुविषोषतुल्यघोषं उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः, छङ्गं उपादध्मौ
आपूरयामास ॥ ७६ ॥

^१अत्र उत्तरश्लोकव्याख्यापरिशिक्तेन ‘मुरुर्नाम’ इति पाठः स्यात्.

^२अत एव महाभारतेऽपि ‘मुरं च नरकं चैव’ (समापर्वणि १४-१४)
इति ‘क्षुरान्तान् मौरवान् पाशान्’ (समापर्वणि ५५-२८) इति चोक्तं दृश्यत इति
बोध्यम् । तत्रैवोत्तरश्लोके ‘संछिद्य पाशान् शलेण मुरं हत्वा सहान्वयम्’ (सभा.
५५-२९) इति, तथा विष्णुपुराणे ‘ततो मुरस्तमुत्तस्थौ तं जघान च केशवः ।
मुरस्य तनयसप्तसहस्रास्तास्ततो हरिः’ (५-१७-१८) इति दर्शनात् प्रसिद्धोऽ-
कारान्तोऽपीति बोध्यम्.

वीक्ष्य तं विविशुर्दुर्गं दिवामीता इवासुराः ।

उद्यन्तमिव तिग्मांशुमुदयाद्रौ गरुत्मति ॥ ७७ ॥

वीक्ष्येति—अवासुराः प्राञ्ज्योतिषपुरनिवासिनः उदयाद्रौ उद्यन्तं तिग्मांशुं सूर्यमिव गरुत्मति तं वीक्ष्य दिवामीताः उलूका इव दुर्गे गुहास्थानीयं विविशुः ॥ ७७ ॥

अभिमानोदित^१व्यक्तिरहङ्कार इवोल्बणः ।

महतो दैत्यनगराभिरगाजरकासुरः ॥ ७८ ॥

अभिमानेति—अभिमानेन गर्वेण उदिता उद्भूता व्यक्तिः यस्य स तथोक्तः, गर्वोद्भूत इति यावत्, उल्बणः उत्कटः नरकासुरः नरक इत्यसुरः अहङ्कारः ^२अहङ्कारतत्त्वमिव महतो विपुलात् दैत्यनगरात् निरगात् निर्गतः । ‘इणं गतौ’ (अदादि १०४५) इति धातुः । ‘इणो गा लुङि’ (पा. सू. २-४-४५) इति गादेशः । अहङ्कारोऽप्यभिमानोदितव्यक्तिः अभिमानशब्दोक्त^३स्वरूपः, महतः महत्त्वात् निर्गतश्च । ‘वैकारिकोऽहङ्कारोऽभिमान^४ इत्यर्थान्तरम्’ इति, “प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः” इति च देवलसरणात् ॥ ७८ ॥

तमस्त्रमायाम्यधिका दानवाः पर्यवारयन् ।

प्रकटच्छन्नकौटिल्याः पाषण्डमिव हेतुकाः ॥ ७९ ॥

तमिति—अस्त्रमायाम्यधिकाः अस्त्रेषु केचित् शाम्बरीष्वपरे प्रवीणा दानवाः तं नरकं पर्यवारयन् परिवारयन्ति स्म । ‘वृन् आवरणे’ (सुरादि १८१४) इति धातुश्चुरादावपि पठ्यते । तस्येदं रूपम् । कथमिव? प्रकटच्छन्नकौटिल्याः केचित्प्रकटकौटिल्याः अन्ये छन्न-

^१ व्यक्तेरहं—प्र. सु.

^२ अहङ्कार इव—घ.

^३ शब्दस्वरूपः—घ. उ.

^४ इत्यनर्थान्तरम् इति पाठः स्यात्.

कौटिल्याश्च, कौटिल्यं वेदविरुद्धमताङ्गीकरणमभिसंहितम्, हेतुकाः हेतुभिर्जयन्तः वेदानुमतयुक्त्यवलम्बना बादिनः पाषण्डं वेदबाधालिङ्गधारिणं क्षपणकादिकमिव । “मोक्षावलम्बिनः प्रायः पाषण्डा बाधालिङ्गिनः” इति वैजयन्ती । हेतुका इति “तेन दीव्यति खनति जयति जितम्” (पा. सू. ४-४-२) इति ठक्प्रत्ययः, “इसुसुक्तान्तात्कः” (पा. सू. ७-३-५१) इति कादेशश्च ॥ ७९ ॥

संयुगे रजसोद्विक्ते तस्मिन् सत्त्वतमस्त्वयोः ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोरासीदनभिव्यक्तरूपता ॥ ८० ॥

संयुग इति—सत्त्वतमस्त्वयोः ^१सत्त्वतमोगुणभयोः तत्सदृशयोरेति यावत्, अर्थिप्रत्यर्थिनोः रजसा पांसुना उद्विक्ते तस्मिन् संयुगे अनभिव्यक्तरूपता ^२अलक्षितरूपता आसीत् । रजोगुणोद्रेकात्सत्त्वतमसोरभिभवो भवतीति भावः ॥ ८० ॥

शरधारासहस्रेण छादयन्नरको दिशः ।

स्वहेतुमभिसंपेदे समुद्रमिव तोयदः ॥ ८१ ॥

शरेति—नरकः शरधाराणां बाणवृष्टीनां सहस्रेण दिशः ^३छादयन् सन् स्वस्य हेतुं जनकं कृष्णं तोयदः मेघः स्वहेतुं समुद्रमिव अभिसंपेदे प्रपेदे । मेघपक्षे—शरं जलम् । “शरं नीरे शरः काण्डे” इति विश्वः ॥ ८१ ॥

नरकाम्बुदमुक्ताभिर्नाथो नाराचवृष्टिभिः ।

विपद्भिरिव तद्भक्तो विषमाभिर्न विव्यथे ॥ ८२ ॥

नरकेति—नाथः कृष्णः नरक एवाम्बुदः तेन मुक्ताभिः

^१सत्त्वतमोगुणभयोः—घ. ट. ^२‘अनभिव्यक्तरूपता’ इतीदं घ. ट.—कोशयोर्नास्ति. ^३छादयन् स्वस्य—घ. ट.

नाराचवृष्टिभिः अयोमयवाणवर्षैः सद्भक्तः कृष्णस्थ भक्तः विषमामिः
दुस्तराभिः विपद्भिरिव न विव्यथे न व्यथितो बभूव ॥ ८२ ॥

दृष्यतामथ दैत्यानां ^१ ध्वनिस्तृप्पयन्दिबम् ।

पाञ्चजन्यप्रणादेन पर्यभूयत भूयसा ॥ ८३ ॥

दृष्यतामिति—अथ युद्धारम्भानन्तरं दृष्यतां अहं कुर्वतां
दैत्यानां दिवं स्वर्गमुत्कम्पयन् ध्वनिः सिंहनादशब्दः भूयसा बहुतरेण
पाञ्चजन्यप्रणादेन मगवच्छब्दध्वनिना पर्यभूयत परिभूतोऽभवत् ॥
॥ ८३ ॥

दिदृक्षोपगतानां तद्देवानां रोमहर्षणम् ।

अदीव्यत रणद्युतमन्तरस्थयशःपणम् ॥ ८४ ॥

दिदृक्षेति—दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया उपगतानां देवानां ^२ सुराणां
दीव्यन्तीति व्युत्पत्त्या द्यूतकृतां रोमहर्षणं ^३ जयेनाश्वर्येण च रोम्णां
हर्षणं अन्तरस्थयशःपणं अन्तरस्थः कचिदपि प्राग्जयपराजय^४निर्णय-
भावात्मध्यगतः यश एव पणो मूलधनं ग्राह्यत्वेन मध्ये स्थापितं घनं
यस्मिंस्तत् रणमेव द्यूतं अदीव्यत दीव्यते स्म । कृष्णनरकाम्यामिति
शेषः । दीव्यतेः कर्मणि लङ् ॥ ८४ ॥

प्रतिविध्याद्य दैतेयं नाणैरशनिभीषणैः ।

पक्षवन्तमिवाद्दीन्द्रं प्रकुप्यन् पाकशासनः ॥ ८५ ॥

प्रतिविध्याद्येति—अशनिभीषणैः ^५ वज्रवद्भयह्नैः नाणैः
दैतेयं असुरं प्रतिविध्याद्य विध्यन्तं स्वयमपि विध्याद्य, शौरिरिति
शेषः, कथमिव ! पक्षवन्तं पक्षवन्तं अद्दीन्द्रं प्रकुप्यन् पाकशासक
इव ॥ ८५ ॥

^१ ध्वनिस्तृप्पयन्—अ. सु. ^२ सुराणामेव द्यूत—अ. ^३ जयेनाश्वर्येण—
अ. ट. ^४ जयाभावा—अ. ट. ^५ वज्रवद्भीषणैः—अ.

शरसंहतयस्तस्य क्षरन्त्यश्शार्ङ्गशैलतः ।

द्विधा चकुस्स्ववेगेन द्विषद्बलमहार्णवम् ॥ ८६ ॥

शरेति—तस्य कृष्णस्य शार्ङ्गशैलतः चापादेव गिरेः क्षरन्त्यः
शराः बाणा एव शराणि जलानि तेषां संहतयः स्ववेगेन द्विषद्बलमेव
महार्णवे द्विधा चक्रुः विदारयामासुः ॥ ८६ ॥

तस्य ज्यास्वनगीतानि समयुज्यन्त संयुगे ।

करिणां कर्णतालैश्च कबन्धानां च ताण्डवैः ॥ ८७ ॥

तस्येति—तस्य कृष्णस्य ज्यास्वनाः मौर्वीध्वनय एव गीतानि
करिणां कर्णतालैः कर्णकपालैः “कर्णशब्दात् परन्तालः कलापार्थस्तु
वन्तिनाम्” इति यादवः, तालैः वाद्यविशेषैरित्यपि प्रतीयते,
कबन्धानां अशिरस्कशरीराणां ताण्डवैश्च समयुज्यन्त संयुक्तान्यमूवन् ।
१ एवम्पूर्वं सङ्गीतमासीदिति भावः । महार्णवे बहुषु निपातितेषु
कबन्धानि नृत्यन्तीति प्रसिद्धिः । समयुज्यन्तेति कर्मकर्तरि प्रयोगः ।
ताण्डवादिभिर्गीतं युनक्ति सम्बध्नाति शौरिरिति २ गीतं कर्म, तस्यैव कर्तृत्वं
विवक्षितम् । तत्र च कर्मकर्तरि यकि प्राप्ते ‘सृजियुज्योः श्यंस्तु’
(वा. १८७७) इति यकोऽपवादः श्यन्प्रत्ययः ॥ ८७ ॥

दैत्यशोणितदिग्धाभिस्तद्भाणततिभिर्नभः ।

रुधे रोपताम्राभिः कृतान्तस्येव दृष्टिभिः ॥ ८८ ॥

दैत्येति—दैत्यानां शोणितेन दिग्धाभिः रूषिताभिः अत एव
रोपताम्राभिः कृतान्तस्य दृष्टिभिः अवलोकनैरिव स्थिताभिः तस्य
कृष्णस्य बाणवृष्टिभिः नभो रुधे रुद्धं आवृतम् । कर्माणि लिट् ॥ ८८ ॥

द्विरदाश्शरनिर्भिन्नकुम्भनिर्मुक्तमौक्तिकाः ।

क्षरन्तः करकासारं कल्पमेघा इवावभुः ॥ ८९ ॥

द्विरदा इति—शरनिर्भिन्नैः ^१मगवद्वाणदलितैः कुम्भैः निर्मुक्तमौक्तिकाः विसृष्टमुक्ताफलाः द्विरदाः करकासारं घनोपलानां वेगवृष्टिं क्षरन्तः कल्पमेघाः प्रलयघना इव आवभुः आभान्ति स्म ॥ ८९ ॥

नासावालधिभिर्नागाः क्षरन्तो रक्तनिर्झरान् ।

शशंसुर्लाघवं तस्य निष्पत्राकृतसायकम् ॥ ९० ॥

नासेति—नासा ^२शुण्डा च वालधिश्व नासावालधीति प्राप्यकृत्वादेकवद्भावः, बहुनासावालधिविवक्षायां केशेषत्वेन बहु-वचनान्तता, नासासहिता वालधय इति मध्यमपदलोपिसमासो वा, तैः रक्तनिर्झरान् असृक्प्रवाहान् क्षरन्तः नागाः गजाः तस्य कृष्णस्य निष्पत्राकृतसायकं नासायां प्रविश्य वालधौ निर्गमनापादकेन अतिवेग-^३मोक्षेणातिव्यथितबाणं लाघवं हस्तशैप्रयं शशंसुः सूचयामासुः । “कृष्णा-गस्त्रिणि शशि च स्पृकायां च स्मृतो लघुः” इति विश्वः । ‘सपत्र-निष्पत्रादतिव्यथने’ (पा. सू. ५-४-६१) इति कृणो योगे निष्पत्र-शब्दाच्चाचि निष्पत्राकृतशब्दस्साधुः ॥ ९० ॥

^४अग्रिमं विशतां स्कन्धमामूलमहितां चमूम् ।

शराणां तस्य संधाननिपातौ न द्विषोऽविदुः ॥ ९१ ॥

अग्रिममिति—अहितां द्वेधिणीं चमूम् अग्रिमं स्कन्धं अग्रभागगत-सेनाभ्यूहं, आरभ्येति शेषः, आमूलं मूलं सेनाया अपरावधिः तत्पर्यन्तं विशतां प्रविशतां तस्य कृष्णस्य शराणां सन्धाननिपातौ द्विषो नाविदुः नाजानन्निति कृष्णस्य हस्तलाघवातिशयोक्तिः । अविदुरिति वेतेलम् । ‘सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च’ (पा. सू. १-४-१०९) इति शेर्जुम् ॥ ९१ ॥

^१ मगवद्वाणतदितैः—ग. घ. ट. ^२ शुण्डा नालाधश्च—घ. ट. ^३ अत्र
‘मोक्षेणातिव्यथितबाणं’ इति पाठः स्यात्. ^४ अग्रमविशताम्—घ. झ. ट.

लक्ष्यमेकमभूतस्य क्षराणामुत्पलत्विषाम् ।

अमरस्त्रीकटाक्षणामप्यमङ्गुरधन्वनः ॥ ९२ ॥

लक्ष्यमिति—^१ अमङ्गुरधन्वनः स्थिरधन्वनः तस्य कृष्णस्य उत्पलत्विषां इन्दीवररुचां क्षराणां उत्पलत्विषां अमरस्त्रीकटाक्षणां च एकं लक्ष्यममूत । कृष्णशैर्यो लक्ष्यकृतः तस्य निघनं निश्चित्य तमेवाप्सरसः प्रतिधरा अपश्यन्नित्यर्थः ॥ ९२ ॥

चिरप्रार्थितभीतानां स तासामेव शात्रवान् ।

स्वयंवरपतींश्चक्रे सुधन्वा सुरसुभ्रुवाम् ॥ ९३ ॥

चिरेति—सुधन्वा शोभनं ^२ धनुर्यस्य सः कृष्णः शात्रवान् अरी-
नसुरान् चिरप्रार्थितभीतानां चिरमसुरैः प्रार्थितानां तेभ्यो भीतानां च
तासामेव सुरसुभ्रुवां अप्सरसां स्वयंवरपतींश्चक्रे । येभ्यो भीता याः
तत्प्रार्थनां नाङ्गीचक्रुः तासामेव तान् अहमहमिकया वरणीयान् वितेन
इत्यर्थः । भयंकरासुरदेहनिपातनेन दिव्यदेहप्रापणादिति भावः ॥ ९३ ॥

त्यक्त्वा ^३ भीतिवृत्तांस्तत्र विमुक्तान् जीविताशया ।

सार्धमप्सरसः कीर्त्या वीरान् स्वयमवृण्वत ॥ ९४ ॥

त्यक्तेति—तत्र युद्धे कीर्त्या सार्धं अप्सरसः देववेद्याः भीति-
वृत्तांस्त्यक्त्वा जीविताशया विमुक्तान् वीरान् स्वयमवृण्वत स्वयं वृण्वते
स । पतिवरणप्रवृत्ताः स्त्रियः स्वयन्तरमुक्तान् विहाय स्वयन्तररहितान्
वृण्वत इत्युचितमिति भावः । भीतानां न कीर्तिः नापि स्वर्गोऽमूत ।
वीराणां तु रणे अभिमुखं हतानां कीर्तिस्वर्गावभूतामिति फलितार्थः
॥ ९४ ॥

^१ अमङ्गुरं धनुर्यस्य तस्य-घ. ट. ^२ शोभनधन्वनस्तस्य-ग. ^३ भीति-
वृत्तान्-घ. प्र. मु. ^४ प्रयुक्ताः-ग.

अनन्तस्य तदाऽनन्तैरसुरैराहवोत्सवः ।

जयश्रियं च सत्यां च सम्मते समतोषयत् ॥ ९५ ॥

अनन्तस्येति—तदा अनन्तस्य कृष्णस्य अनन्तैः निरवधिकैः

असुरैः सह आहवोत्सवः युद्धमहः जयश्रियं जयलक्ष्मीं च सत्यां सत्य-
मार्मां च सम्मते इष्टे उभे अपि समतोषयत् सन्तोषयति स्म । जय-
श्रियः स्वेचितं कृष्णमासाद्य शोभमानता भाक्तस्सन्तोषः, तद्दर्शनेन
सत्याया मुख्यः सन्तोष इति विक्षेपः ॥ ९५ ॥

स्वबाधनियतस्तत्र परबाधाभिलाषिणां ।

प्रयासस्सुरशत्रूणां जात्युत्तरमिवाभवत् ॥ ९६ ॥

स्वबाधेति—तत्र युद्धे परबाधाभिलाषिणां प्रतिपक्षबाधेच्छूनां

सुरशत्रूणां असुराणां स्वबाधनियतः स्वबाधावश्यम्भावयुक्तः ^१ प्रयासः
विक्रमणयत्नः जात्युत्तरमिवाभवत्, कथासु वादिना प्रतिवादिमतदूष-
णार्थं उक्तमुत्तरं स्वमतस्य व्याघातकं चेत् जात्युत्तरमुच्यते, तत्सदृशोऽ-
भवदित्यर्थः । तत्र सज्जद्वानामसुरयोधानां भगवद्भाषैरवश्यं विनिपात
इति स्वसन्नाह एव स्वबाधको जात इति भावः ॥ ९६ ॥

विसन्धिविग्रहाः क्षिप्तयानासनसमाश्रयाः ।

द्वैधीभावसृजो योधा दुर्नयस्था इवाभवन् ॥ ९७ ॥

विसन्धीति—विसन्धिविग्रहाः विरुद्धसन्धिकशरीराः क्षिप्त-

यानासनसमाश्रयाः यानानि वाहनानि आसनानि ^२ तदुपरिस्थितानि
कुशादीनि, क्षिप्तः निरस्तः यानासनानां समाश्रयः येषां ते तथोक्ताः
द्वैधीभावसृजः द्वैधीकरणत्यजः भवतेर्ष्यन्तादेशेचि भावशब्दः क्रियावाची,
'सज्ज विसर्गे' (तुदादि १४१५) इति धातुः विसर्जनार्थः, एवंभूता

इति योषा भगवद्वाणार्विता योषा उच्यन्ते । यद्वा शौर्येण परानर्दयन्त
एवमुच्यन्ते । तत्र पक्षे विच्छिन्नसन्धयः परेषां विग्रहा यैस्ते तथोक्ताः,
क्षिप्तः परेषां गानासनसमाश्रयः यैस्ते तथोक्ताः, द्वैधीभावसृजः परेषां
दिधाभवनं कुर्वन्त इति विशेषणानामर्थः । ते दुर्नयस्थाः दुर्नीतौ
स्थिता इवाभवन् । सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः बहुगुणा
नीतिशास्त्रोक्ताः । तत्र सन्धिररिणा सन्धानम् । विग्रहस्तेन कलहः ।
यानं तज्जिगीषया यात्रा । आसनं यात्रां विहाय स्वस्थाने स्थितिः ।
द्वैधीभावः द्वयोः परस्परं ^१ विरुद्धयोः उभयत्र दत्तपदता । समाश्रयः
प्रबलेन बाध्यमानस्य इतरस्य आश्रयः । एते गुणा यथाकालं प्रयो-
क्तव्याः । ^२ दुर्नयस्थास्तद्गहिता भवन्तीत्युपमानता ॥ ९७ ॥

अनघन्यवसायानामसङ्गत्यक्तवर्ष्मणाम् ।

योगिनामिव तत्रासीदपरावर्तना ^३ गतिः ॥ ९८ ॥

अनयेति—तत्र युद्धे अनघन्यवसायानां अप्रतिबन्धोत्साहानां
असङ्गत्यक्तवर्ष्मणां निस्सङ्गं यथा तथा त्यक्तशरीराणां “शरीरं वर्ष्म
विग्रहः” इत्यमरः, योषानामिति शेषः, योगिनामिव अपरावर्तना
परावर्तनरहिता गतिरासीद् ॥

“द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिवादयोगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥”

इति तुल्यगतिस्मरणादिति भावः ॥ ९८ ॥

तनुं तत्र मुकुन्देन त्याजितान् महती स्वयम् ।

अवृणोदनघा कीर्तिरधिविज्ञाप्यरोगणान् ॥ ९९ ॥

तनुमिति—तत्र युद्धे मुकुन्देन तनुं त्याजितान् हतान्
अधिविज्ञाप्यरोगणान् अधिविज्ञः अघ्यूदः प्रथमलब्धः अप्सरोगणः

^१ विरुध्यतोः—ग. अ. ^२ दुर्नयस्थास्तु दुःखिता—घ. ड. ^३ परावर्तिनां
गतिः—प्र. मु.

यैस्तान् योधान् अनघा निरवधा महती कीर्तिः स्वयं अकृणोत् स्वयंवरेण प्राप्तवती । हननानन्तरमेव अप्सरोभिर्गृहीतेषु योधेषु कीर्तिरपि तेषां लोके प्रतिष्ठिता अभूदित्यर्थः । 'प्यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः' (वा. १०९९) इति तनुत्यागो हतानां प्रयोज्यकर्मणां ^१ कर्मत्वव्यक्तेरनाभिधानात् तनुकर्मत्वमनभिहितमिति तत्र तृतीया ॥ ९९ ॥

निस्सहायीकृतस्तत्र शरवर्षैर्धरासुतः ।

बह्वमन्यत तेनैव द्वन्द्वयुद्धमुपस्थितम् ^२ ॥ १०० ॥

निस्सहायीकृत इति—तत्र शरवर्षैः मगवद्भागवृष्टिभिः निस्सहायीकृतः इतालिलसैन्यः धरासुतः नरकः तेन कृष्णेनैव सह उपस्थितं प्राप्तं कृष्णस्य लक्ष्यान्तराभावेन अस्यैव लक्ष्मीकरणादिति भावः, द्वन्द्वयुद्धं मिथोयुद्धं बह्वमन्यत समाभिमानाद्बहुमेने ॥ १०० ॥

^३ कृतप्रतिकृतैरस्त्रप्रयोगैः क्रीडतोस्तयोः ।

अदृष्टान्तमभूद्युद्धमन्यदृष्टान्तवर्जितम् ॥ १०१ ॥

कृतेति—कृतप्रतिकृतैः केनचित्प्रथमं कृतैः ततः तत्प्रतिपक्ष-तया परेण कृतैश्च अस्त्रप्रयोगैः क्रीडतोस्तयोः अदृष्टान्तं अनवलोकित-तावधिकं युद्धं मन्यदृष्टान्तवर्जितं दृष्टान्तान्तररहितं स्वेनैवोपमेय-मभूत् ॥ १०१ ॥

वक्रवृत्तिस्सरुधिरो लोहिताङ्गो महीसुतः ।

प्राप्य यादवभास्वन्तं मूढस्समभवत्कमात् ॥ १०२ ॥

वक्रेति—वक्रवृत्तिः कुटिलचरित्रः सरुधिरः शस्त्रवेधैरसृक्सहितः अत एव लोहिताङ्गः महीसुतः नरकः यादवः कृष्ण एव भास्वान् सं

^१ अत्र 'कर्मत्वस्य केनाभिधानात् तनुकर्मत्वमनभिहितमिति तत्र द्वितीया' इति पाठेन भाव्यमिति भाति, ^२ अवस्थितम्—प्र. सु. ड. ^३ कृतैरस्त्रैः प्रयोगैः—छ. ड.

प्राप्य कमात् शस्त्रवेधकमेण मूढः कर्तव्यमूढस्समभवत् । अङ्गारको
 १ यथा अर्कं प्राप्य सन्निकर्षकमेण मूढः अस्तं गतो भवति तद्वदिति
 गम्यते । अङ्गारकपक्षे-वक्रस्य शनैश्चरस्य वृत्तिरिव वृत्तिर्यस्येति
 ककवृत्तिः, द्वयोरपि पापग्रहत्वात् जातकादिषु प्रायः फलसाम्याच्च,
 २ स इति भिन्नं पदं प्रसिद्धपरामर्शि, रुधिर इति विशेष्यनिर्देशः,
 लोहिताङ्गः स्वतोऽङ्गणाङ्गः, महीसुतः धरण्यास्तनय इति तुल्यमुभयत्र ।
 “कर्षको रुधिरो भौमः” इति वैजयन्ती ॥ १०२ ॥

स्वायुधैकसहायस्तु देवस्त्वच्छन्दयादवः ।

निरयापरपर्यायं रिपुं चक्रे निरायुधम् ॥ १०३ ॥

स्वायुधेति—स्वायुधमेवैकोऽन्यनिरपेक्षस्सहायो यस्येति तथोक्तः
 त्वच्छन्दः स्वाधीनः अकर्मवश्यः यादवः यदुबंश्यः देवः कृष्णः
 निरयापरपर्यायं निरयशब्दः अपरः पर्यायः स्वेन सह एकार्थवाचको
 यस्येति नरकशब्दपरमिदम्, तेन तद्वाच्यमिति लक्षणयोच्यते, रिपुं शत्रुं
 निरायुधं चक्रे । तस्यायुधान्यच्छिनदित्यर्थः ॥ १०३ ॥

क्रोधरक्ततनुर्दैत्यः क्षरच्छोणितनिर्झरः ।

गृहीतपादसञ्चारो गैरिकाद्रिर्वाचमौ ॥ १०४ ॥

क्रोधेति—क्रोधरक्ततनुः कोपारुणशरीरः क्षरन्ति शोणितान्येव
 निर्झरा यस्येति क्षरच्छोणितनिर्झरः दैत्यः नरकः गृहीतः पादसञ्चारो
 येन तादृशः गैरिकाद्रिः रक्तचातुमयः पर्वत इव आबभौ आभाति स्म
 ॥ १०४ ॥

१ यथा सूर्यं प्राप्य-अ. यथाऽस्तं प्राप्य-घ. ट. २ सपदं प्रसिद्धपरा-
 मार्शि-घ. ट. ३ क्रोधनुक्ततनु-अ.

निशितैस्तस्य नाराचैर्निर्भिन्नरथसारथिः ।

आस्फोटितभुजस्ताक्षर्यमजिघांसदमर्त्यजित् ॥ १०५ ॥

निशितैरिति—निशितैः उचेजितैः तस्य कृष्णस्य ^१ नाराचैः
आपुङ्गमयोमयैः शरैः निर्भिन्नरथसारथिः अमर्त्यजित् देवानां जेता
नरकः आस्फोटितभुजः आहतभुजस्सन् ताक्षर्यमजिघांसत् षादचारेणा-
गत्य गरुडं हन्तुमैच्छत् । “प्रक्ष्वेडनस्तु नाराच ^२ ऐषणश्चायसश्शरः
इति यादवः ॥ १०५ ॥

निसर्गतमसस्तस्य जिह्वागस्याङ्गमुत्तमम् ।

रथपादेन चिच्छेद राहोरिव रमापतिः ॥ १०६ ॥

निसर्गेति—रमापतिः कृष्णः निसर्गतमसः स्वाभाविकतमो-
गुणस्य जिह्वागस्य ^३ कुटिलचारस्य नरकस्य राहोरिव उत्तममङ्गं शिरः
रथपादेन चक्रेण चिच्छेद । राहुपक्षे—निसर्गः स्वभावसिद्धः तमश्शब्दो
यस्मिन् तस्य तमश्शब्दवाच्यस्य जिह्वागस्य सर्पस्य ॥ १०६ ॥

उदतिष्ठत हाकारस्ततो युगपदेकधा ।

देवदानवसौवेभ्यो हर्षशोकसमुद्भवः ॥ १०७ ॥

उदतिष्ठतेति—ततः नरकशिरश्छेदानन्तरं देवदानवसौवेभ्यः
सुरासुराणां हर्म्येभ्यः हर्षशोक^४समुद्भवः सुराणां हर्षः, असुराणां शोक
इति तदुभयप्रभवः हाकारः हाशब्दः युगपत् समसमयमेव एकधा
^५ एकप्रकारेण अत्युच्चतया उदतिष्ठत उत्थितः, प्रसृतोऽभवत् । न
तूत्थानमूर्ध्वकर्म विवक्षितम् । परिस्पन्दरूपानूर्ध्वक्रियायामेव ‘उर्दोऽ-
नूर्ध्वकर्मणि’ (पा.सू. १-३-२४) इत्यात्मनेपदविधानात् । प्रसरणपरत्वे तु
अपरिस्पन्दस्थापि शब्दस्य आरोपितप्रसरणविवक्षया आत्मनेपदोपपत्तिः ॥

^१ नाराचैः अयोमयैः—अ. ■ ‘ऐषणश्चायसे शरे’ इति मुद्रितयादवकोशे
दृश्यते. ^३ कुटिलव्यापारस्य—घ. ट. ^४ समुद्भवः हाकारः—घ. ट. ^५ एकैव

स्फुरद्भुकुटि दैत्यस्य रोषदष्टाधरं मुखम् ।

^१ निकृत्तमपि न द्रष्टुं प्रबभूवुर्दिवौकसः ॥ १०८ ॥

स्फुरदिति—दिवौकसः देवाः स्फुरद्भुकुटि स्पष्टभूभङ्गं
रोषेण दष्टाधरं दैत्यस्य मुखं निकृत्तं छिन्नमपि द्रष्टुं न प्रबभूवुः न शक्नुः ।

^२ चिररुदमूलमयानुवृत्त्येति भावः ॥ १०८ ॥

निकृत्तशिरसं देवी निजाङ्गे पतितं सुतम् ।

महती मेदिनी दीनं कम्पमानाञ्ज्वकम्पत ॥ १०९ ॥

निकृत्तेति—महती पूज्या मेदिनी देवी निकृत्तशिरसं निजाङ्गे
स्वोत्सङ्गोपरितले पतितं दीनं शोच्यं सुतं कम्पमाना सती अन्वकम्पत
अनुकम्पते स्म । तस्मिन् पतिते पतनेवेगात् ^३ भूगोलकस्थ कम्पो
भूदेव्याः कृपोदयश्च जात इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

अथ सा दैत्यहन्तारं प्रणम्य नतजीवितम् ।

अयाचत दयासिन्धुमात्मजस्य शुभां गतिम् ॥ ११० ॥

अथेति—अथ सा देवी दैत्यानां हन्तारं नतजीवितं प्रणतानां
जीवितहेतुम्, तद्धेतुत्वात्तद्व्यपदेशः, दयासिन्धुं दयायास्समुद्रवाग्नि-
दानमृतं देवं प्रणम्य आत्मजस्य शुभां गतिं अयाचत । दुहादित्वाङ्गि-
कर्मकत्वम् ॥ ११० ॥

तुष्टां च पतिं तुष्टा मेदिनी विश्ववेदिनी ।

^४ स्रपयन्तीव संयत्तं दन्तदीधितिगङ्गया ॥ १११ ॥

तुष्टावेति—विश्ववेदिनी सर्वज्ञा तुष्टा “मुदिते मुदिताऽत्यर्थम्”
इति स्मरणात् यतिहर्षदर्शनेन हृष्टा मेदिनी संयत्तं प्राप्तयुद्धयत्नं, ‘यती

^१ निकृत्तमपि तद्द्रष्टुं न बभूवुः—ग. घ. ट.

^२ पूर्व स्तब्ध—घ. ट.

^३ भूकम्पो—घ. ट. ^४ स्रपयन्तीव सा देवं दन्त—अ. सु.

प्रयत्ने' (भवादि ३०) इति घातोः संपूर्वात् क्तः, पतिं कृष्णं दन्तदीवित्यैव गङ्गाया स्रपयन्तीव युद्धश्रमापचोदायेति भावः, तुष्टाव स्तुतवती ॥ १११ ॥

अहमस्मि विभूतिस्ते भूतधात्री त्वया धृता ।

अशेषाधारमेकं त्वामनाधारमधीयते ॥ ११२ ॥

अहमिति—अहं भूतधात्री प्राणिनां धारणी त्वया धृता ते तव विभूतिः शक्तिभेदोऽस्मि । सर्वप्राण्याधारभूताया अपि किमाधारापेक्षा तत्राह—त्वामेकमेव अशेषाधारं सर्वस्याधारं अनाधारं स्वयमाधारान्तर-रहितं च अधीयते आमनन्ति । अतस्त्वद्यतिरिक्तं सर्वमाधारसापेक्ष-मिति भावः ॥ ११२ ॥

तिसृभिश्शक्तिभिर्युक्तं षाड्गुण्यप्रथितोदयम् ।

अधिराजमशेषस्य जगदुक्त्वां जिताहितम् ॥ ११३ ॥

तिसृभिरिति—तिसृभिश्शक्तिभिः श्रीभूमिनीलाभिः, राज-पक्षे—उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तिभिः युक्तम्, षड्गुणाः ज्ञानशक्त्यादयः, पक्षे—सान्धिविग्रहादयः, त एव षाड्गुण्यम्, चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्, तेन प्रथितोदयं प्रपञ्चितसमृद्धिकं जिताहितं जितशात्रवम्, त्वामशेषस्य जगतः अधिराजं अधिकं राजानं जगुः निगदन्ति स्म । अधिराज इति ^१ प्रादिसमासः । ^२ समासान्तष्टच्प्रत्ययश्च ॥ ११३ ॥

अपि ^३ कोटिमुखैस्सर्वैरनन्तेनाप्यनेहसा ।

नाथ त्वद्गुणदुग्धाब्धि^४पृषदास्वादनं क्षमम् ॥ ११४ ॥

अपीति—हे नाथ कोटिमुखैः प्रत्येकं कोटिकोटिसङ्ख्याक-मुखैः, सप्तपर्णादिवत् सङ्ख्याशब्दस्य बीप्सार्थता, सर्वैरपि प्राणिभिः

^१ 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' (वार्तिकं १३३५) इति वार्तिकेनेत्याशयः ।

^२ 'राजाहस्तस्त्रिभ्यष्टच्' (पा. सू. ५-४-९९) इति सूत्रेणेति भावः । ^३ नाभि-

प्र. सु. ^४ पृषता-ऊ. प्र. सु.

अनन्तेन अनवधिर्केनापि अनेहसा कालेन ^१त्वद्गुणदुग्धाब्धिषष्टदा-
 स्वादनं तव गुणः दयासौलभ्यादिरेव दुग्धाब्धिः तस्य बिन्दुमात्रा-
 स्वादनं क्षमं योग्यम् । सर्वैरिति तृतीयोपपत्तये कर्तुमित्यध्याहार्यम् ।
 सर्वैरपि मिलित्वा तावदेव कर्तुं शक्यमित्यर्थः । 'अन्तर्धौ येनादर्शनम्'
 (पा. सू. १-४-२८) इति सूत्रनिर्देशात् ^२अनध्याहारेणापि तृतीयोप-
 पद्यत इत्यपि तत्र तत्रोक्तम् ॥ ११४ ॥

अकर्तुमन्यथाकर्तुं कर्तुमप्यखिलं क्षमम् ।

लक्ष्मीलक्षणमाहुस्त्वां लङ्घिताभिविधानभिम् ॥ ११५ ॥

अकर्तुमिति—त्वां निखिलं जगत् प्रलयकाले अकर्तुं सर्गादौ
 कर्तुं ^३मन्वन्तरादिभेदेष्वन्यथाकर्तुं च क्षमं ^४शक्तं लङ्घितत्रिविधावधिं
 विमुक्त्वाचित्यत्वात्सर्वशरीरकत्वाच्च अतिक्रान्तदेशकालवस्तुपरिच्छेदं
 लक्ष्मीलक्षणं वक्षःस्थितलक्ष्मीचिह्नं "हीम्न ते लक्ष्मीश्च पद्मयौ" (तै. आ.
 ३-१३) इति ^५श्रुत्युदितं परमपुरुषं आहुः ॥ ११५ ॥

स्थिरत्रसविभक्तं ते चिदचिद्भेदाचित्रितम् ।

स्वसृष्टमिदमुद्यानं त्वदन्यो नास्ति रक्षितुम् ॥ ११६ ॥

स्थिरोति—स्थिरत्रसविभक्तं स्थावरजङ्गमरूपेण विभक्तं "चरिष्णु
 जङ्गमचरं त्रसमिहं चराचरम्" इत्यमरः; चिदचिद्भेदाचित्रितं चेतना-
 चेतनभेदेन ^६कर्तुरितं स्वेन त्वया सृष्टं इदं जगदेव ते तव उद्यानं
 विहारास्पदत्वादुपवनं रक्षितुं त्वदन्यो नास्ति । त्वमेवास्य रक्षणे शक्त
 इत्यर्थः ॥ ११६ ॥

^१ त्वद्गुणस्तौलभ्यादिरेव—घ. ट. ^२ अध्याहारेणापि—घ. ^३ मन्वन्तरभेदेन
 चान्यथा—ग. ^४ 'शक्तं' इति—घ. ट.—कौशयोर्न दृश्यते. ^५ श्रुत्युक्तम्—अ.
^६ कारितं—ग.

स्वातन्त्र्यपरतन्त्रस्त्वं पारतन्त्र्यचस्वतन्त्रितैः ।

विहरस्यात्मसूत्रस्थैः ^१ शकुनैरिव जन्तुभिः ॥ ११७ ॥

स्वातन्त्र्येति—त्वं स्वातन्त्र्यपरतन्त्रः स्वातन्त्र्यवशवर्ती स्वातन्त्र्येण
अखण्डितेन प्रेरितस्सन् पारतन्त्र्यचस्वतन्त्रितैः पारतन्त्र्ये विषये स्वाधीनीकृतैः
स्वाभाविकपारतन्त्र्यतया स्वभावेन पारतन्त्र्ये विषये भूतिग्रहणादिहेत्वन्त-
रानपेक्षकृतैः आत्मसूत्रस्थैः ^२ आत्मा त्वत्स्वरूपं सूत्रमिव तत्र स्थितैः
जन्तुभिः जीवैः शकुनैः पक्षिभिरिव विहरसि । ^३ स यथा शकुनिः सूत्रेण
प्रबद्धः ^४ (छान्दोग्ये ६-८-२) इति श्रुत्यर्थे इहानुसन्धेयः ॥ ११७ ॥

सितासितगुणारब्धैः पाशजालैर्दुरत्ययैः ।

निबद्धाः पशवो नाथ त्वदेकाधीनमुक्तयः ॥ ११८ ॥

सितासितेति—हे नाथ सितासितगुणारब्धैः सिततदितरगुणाः
सत्त्वरजस्तमांसि ^५ त एवं सितासितानि सूत्राणि तदुत्पादितैः दुरत्ययैः
दुर्लभैः पाशजालैः पाशाः पुण्यपापकानक्रोधादयः सांसारिकबन्धकर-
त्वात् तेषां समूहैः करणैः निबद्धाः, स्वयेति शेषः, पशवः जीवाः
“आत्मानः पशवः प्रोक्ताः सर्वे संसारवर्तिनः” ^६ इति पुराणवचनात्
^७ त्वदेकाधीनमुक्तयः त्वय्येकसिद्धाधीना मुक्तिर्येषां तथोक्ताः । एक-
शब्दसमासानन्तरं त्वच्छब्दस्य शिवभागवतवत्समासः ॥ ११८ ॥

^८ यस्य त्वं यश्च हृद्यस्ते यस्यासौ तस्य यस्तथा ।

नाथ त्वत्पदमारुह्य न पुनस्त्वैर्निवर्त्यते ॥ ११९ ॥

यस्येति—यस्य पुंसः त्वं हृद्यः प्रियः भक्तिगोचरः, यश्च ते
तव हृद्यः प्रसादगोचरः, असौ त्वयि भक्तिमान् त्वत्प्रसादविषयो वा

^१ शकुन्तैरिव—अ. वे. मु. ^२ आत्मत्वात्स्वरूपम्—घ. अ. ट. ^३ त एव
गुणाः सूत्राणि—घ. ट. ^४ गोविन्दवधवर्तिनः—ग. ^५ पशवः पाशिताः पूर्व-
परमेण स्वलील्या । तेनैव भोचनीयास्ते नान्यैर्भोचयितुं क्षमाः ॥ इति प्रमाणमत्रा-
नुसन्धेयम्. ^६ यस्य प्रियश्च हृद्यस्तं यस्यासौ तस्य ते तथा—अ. मु.

मस्य इधः यदीयभक्तिगोचरः, तस्य त्वद्भक्तस्य त्वत्कृपाविषयस्य
ना यः तथा ह्यधः प्रसादगोचरः, तैस्सर्वैरपि त्वत्पदं तव स्थानं आरुह्य
पुनर्न निवर्त्यते । भावे लट् । तव भक्ताः, जन्मान्तरसुकृतैस्तव
प्रसादविषयाः, तेषामुभयेषां भक्ताः, तदुभयप्रेमगोचराश्च, तव स्थानं
प्राप्नुवन्ति, न च पुनरावर्तन्त इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

सुरासुरविभागोऽयं तुलाग्रन्यायतस्त्वया ।

कल्पितः कालपर्यायाभिज्ञोऽज्ञतसमक्रमः ॥ १२० ॥

सुरासुरेति—अयं सुरासुराणां विभागः तुलाग्रन्यायतः तुला-
दण्डस्य ये ज्ञे तद्वीत्या कालपर्यायात् कालभेदात् निज्ञोऽज्ञत-
समक्रमः कदाचि^१निज्ञोऽज्ञतक्रमः कदाचित्समक्रमश्च त्वया कल्पितः ।
तुलाग्रपक्षे क्रमः क्रमणं, सुरासुरपक्षे क्रमशःशक्तिः । “क्रमशःशक्तौ
परीपाट्याम्” इति विश्वः । एवं वा श्लोकयोजना—अयं च सुरासुर-
विभागः तुलाग्रन्यायतः त्वया कल्पितः, यथा तुलादण्डं निर्दिष्टमाणेन
तद्वद्गुणं समपरिमाणं निर्मायते, एवं सम एव त्वया सृष्टः, ‘देवानां
दानवानां च सामान्यमधिदैवतम्’ (जितं ते) इति विशेषपक्षपाताभावे-
नचनात्, तथाऽपि कालपर्यायात् स्वस्वकृतकर्मानुसारेण ^२यदारोपित-
तुलनीयपरिमाणानुसारेण तुलाग्र^३द्वयवनिज्ञोऽज्ञतसमक्रमो जात इति ॥
॥ १२० ॥

कस्त्वदङ्गीकृतं हन्ता कस्मात् त्वज्जिघांसितम् ।

निहंसि पासि चैकस्त्वं स्वेन विश्वं परेण वा ॥ १२१ ॥

क इति—त्वदङ्गीकृतं त्वया परिगृहीतं को हन्ता । त्वज्जिघांसितं
त्वया हन्तुमिष्टं कस्मात्, न कोऽपीत्यर्थः । उभयत्र तृन्प्रत्यय इति तद्योगे

^१ निज्ञोऽज्ञतक्रमः—अ. ^२ अत्र ‘यदारोपित’ इति पाठस्स्यात्. ^३ द्वय-
निज्ञोऽज्ञत—ग. घ. ट.

द्वितीया । एकः अन्यनिरपेक्षः त्वं स्वेन परेण वा स्वरूपेण^१ इन्द्राद्वि-
रूपेण वा विश्वं जगत् निर्हांसि पासि^२ चकारः समुच्चयार्थः । जगति
कानिचिद्वस्तूनि स्वयमेव संहरसि रक्षसि च, कानिचिदन्यमुखेनेत्यर्थः
॥ १२१ ॥

बृद्धिसङ्कोचविषमा गतागतसहायिनी ।

नियतिः केन लङ्घ्येत निजच्छायानुकारिणी ॥ १२२ ॥

बृद्धीति—बृद्धिसङ्कोचविषमा कदाचिद्बृद्ध्या कदाचित् सङ्कोचेन
च विषमा^३ अनेकरूपा गतागतसहायिनी परत्रेह च गमनागमनयोः
‘सहगन्त्री, सहोपपदादयते ताच्छीलिको णिनिः, अत एव निजच्छा-
यानुकारिणी आत्मच्छायासदृशी नियतिः पुण्यपापात्मकं कर्म केन
लङ्घ्येत, निजच्छायावदेव न केनापि लङ्घितुमशक्येत्यर्थः । तथा
च स्वस्थकृतकर्मानुसारेण प्राणिनां सम्पत्तिपदाविति त्वयि वैषम्यनैर्घृ-
ष्यलङ्घा नेति भावः ॥ १२२ ॥

‘नपुत्रवधमन्वीक्ष्य न दूये त्वन्मतस्थिता ।

न च पुत्राभिमानो मे मत्प्रसूतेषु जन्तुषु ॥ १२३ ॥

नपुत्रेति—त्वन्मतस्थिता त्वदिष्टानुवर्तिनी अहं नपुत्रस्य
त्वद्दोहादपकृष्टपुत्रस्य नरकस्य वधमन्वीक्ष्य न दूये न शोचामि । किञ्च

१ ‘इन्द्राद्विरूपेण वा’ इति अत्र—कोशाख्यत्र न दृश्यते. २ वाकारः—
ग. घ. ट. ३ ‘अनेकरूपा’ इति ग. घ. ट.—कोशेषु न दृश्यते. ४ सहोपपदा-
ग. घ. ५ ‘न पुत्रवधमन्वीक्ष्य दूयेऽहं त्वन्मते स्थिता’—घ. ट. म. दे. मु.
यद्यपि एतत्प्राग्भाष्येणैव—तेष्वेव कोशेषु व्याख्यायामपि ‘त्वदिष्टानुवर्तिनी न
दूये न शोचामि’ इति विवरणं दृश्यते, तथाऽप्युत्तरत्र ‘अपकर्षोऽपि नञर्थः ?
इत्युक्तिदर्शनात् व्याख्यायां ‘त्वदिष्टानुवर्तिनी’ इत्यनन्तरं ‘अहं नपुत्रस्य
त्वद्दोहादपकृष्टपुत्रस्य नरकस्य वधमन्वीक्ष्य’ इति पाठेन भङ्गमिति ॥ एव
पाठ ऊर्ध्वं निर्दिष्टः.

मत्प्रसूतेषु मदुत्पादितेषु जन्तुषु मे पुत्राभिमानोऽपि नास्ति, मेकादिष्वि-
वेति भावः । अमानुष्योऽयमित्यादि प्रयोगात् अपकर्षोऽपि नमर्थः^१ इति
शृङ्गारप्रकाशिका ॥ १२३ ॥

सूदने कृतसङ्कल्पः स्वभक्तपरिपन्थिनाम् ।

यदि तीर्णप्रतिज्ञस्त्वं^२ किं मयेदं न मृष्यते ॥ १२४ ॥

सूदन इति—स्वभक्तानां ये परिपन्थिनः विरोधिनः तेषां
सूदने हिंसने कृतसङ्कल्पः कृताध्यवसायः त्वं यदि तीर्णप्रतिज्ञः
सादृशस्य नरकस्य सूदने तीर्णप्रतिज्ञः^३ तदा इदं नरकस्य सूदनं
मया किं न मृष्यते न क्षम्यते । त्वदिष्टमेव ममापि हर्षदमिति भावः
॥ १२४ ॥

^४ त्वन्मायाजृम्भितैर्देव ब्रह्माण्डैरपि लीयते ।

जन्मन्यपि सुरोषेषु जन्तुवर्गेषु का कथा ॥ १२५ ॥

त्वन्मायेति—हे देव त्वन्मायाजृम्भितैः त्वदीयमायाप्रभवैः
ब्रह्माण्डैरपि लीयते, भावे लट् । जन्मन्यपि विषये । सुरोषेषु रोदुं
शक्वेषु जन्तुवर्गेषु का कथा । तेषां लये किमाश्चर्यमित्यर्थः
॥ १२५ ॥

त्वत्प्रसूतस्त्वयैवासौ वधितश्चक्रधारया ।

का नाम कृतिनस्तस्य परिदेवयितव्यता ॥ १२६ ॥

त्वत्प्रसूत इति—असौ नरकः त्वत्प्रसूतः त्वदुत्पादितः
त्वयैव चक्रधारया पावनस्य चक्रस्याग्नेण वधितः मरितः, 'वध हिंसा-
याम्' (भ्वादि) इति भौवादिको धातुः, अतः कृतिनः घन्यस्य
तस्य का नाम परिदेवयितव्यता शोच्यता, न काऽपीत्यर्थः, । नामेति
प्रसिद्धौ ॥ १२६ ॥

^१ इत्युक्तं शृङ्गारप्रकाशिकायाम्—श. घं. ट. ^२ किं मयेतज्—घं. दे. सु.

^३ तर्हीवं—घं. ट. ^४ त्वन्मायाबुद्बुदैर्देव—झ.—कोशे पाठान्तरमपि.

निरुद्धे नरके नाथ नित्यधर्मात्मना त्वया ।

^१ निष्प्रतिद्वन्द्विकं स्वर्गसुखमास्वाद्यतां सुरैः ॥ १२७ ॥

निरुद्ध इति—हे नाथ नित्यधर्मात्मना कृष्णं धर्मं सना-
तनम् इति स्मरणात् नित्यधर्मरूपेण त्वया नरके निरुद्धे मारिते सति,
पुण्येन निरये प्रतिबद्धे इत्यपि गम्यते, सुरैः ^२ निष्प्रतिद्वन्द्विकं परिपन्थि-
रहितं स्वर्गसुखं आस्वाद्यतां अनुभूयताम् ॥ १२७ ॥

निर्यातितमिदं भूयः ^३ त्वज्जनन्यै मया स्वयम् ।

श्रवणाभरणद्वन्द्वं शीतलार्कयुगप्रभम् ॥ १२८ ॥

निर्यातितमिति—शीतलार्कयुगप्रभं शीतलादित्ययुगलतुल्य-
शोभे इदं श्रवणाभरणद्वन्द्वं कुण्डलद्वयं त्वज्जनन्यै तव मात्रे अदित्यै
मया स्वयं भूयः निर्यातितं प्रत्यर्पितम् । यत्तच्चातुः चौरादिको
(ब्रु. १७३६) निरुपसर्गपूर्वः प्रतिदानार्थः 'यत ^४ निराकारोपस्का-
रयोः' इत्येतदनन्तरं 'निरश्च धाम्यधनयोः प्रतिदाने' इति
पाठत् ॥ १२८ ॥

इति विज्ञाप्य सा तस्मै विषादाभावमात्मनः ।

विरराम ततो देवी विलक्षा विश्वधारिणी ॥ १२९ ॥

^५ इतीति—विलक्षा भगवच्छक्तिदर्शनेन विस्मयान्विता विश्व-
धारिणी सर्वेषां पोषयित्री त्रीद्वियवयोदध्यादिकृतद्रव्यज्जननेन देवादी-
नामपि पोषणात्, सा देवी मेदिनी तस्मै कृष्णाय इति उक्त-
प्रकारेण आत्मनः स्वस्य विषादाभावं पुत्रवध^६प्रयुक्तदुःखाभावं
विज्ञाप्य ततः विज्ञापनात् विरराम ॥ १२९ ॥

^१ निष्प्रतिद्वन्द्विकः स्वर्गः सुखमासाद्यताम्—घ. ट. ^२ निष्प्रतिद्वन्द्विकः
परिपन्थिरहितः स्वर्गः सुखमासाद्यताम्—घ. ट. ^३ त्वज्जनन्यै—घ. ट. ^४ निराकार
इति शीतस्वामिसंमतः पाठः निराकार—घ. ट. अ. निकार, इति चातुपाठे.
^५ इतीति—भगवद्वर्शनेन—घ. ट. ^६ प्रसक्त—ड. ग. अ.

तामशेषजगद्धात्रीं सन्नताङ्गीमसान्त्वयत् ।

सहधर्मचरीं पूर्वां वासुदेवो वसुन्धराम् ॥ १३० ॥

तामिति—वासुदेवस्यापत्यं वासुदेवः पूर्वां सहधर्मचरीं प्राचीनां
पत्नीं अशेषजगद्धात्रीं अशेषस्य जगतः प्रागुत्तरीत्या पोषयित्रीं सन्नताङ्गीं
स्तनादिभारादवनताङ्गीं वसुन्धरां असान्त्वयत् पुत्रवधशोकापनोदनाय
सान्त्वयति स्म । “ षान्त्व सामप्रयोगे ” (चु. १५७०) इति चौरादि-
को धातुः । सहधर्मचरीमित्यत्र ‘ भिक्षासेनादायेषु च ’ (पा. सू.
३-२-१७) इति ^१ चकारादन्यत्राप्यनधिकरणोपपदे चरेष्टप्रत्ययात्,
पचादिगणे चरडिति पाठाद्वा टित्वात् ङीप् ॥ १३० ॥

पुरस्कृतप्रसादस्तां पूर्वसम्भवगेहिनीम् ।

गृहीतकुण्डलो गन्तुमन्वमेस्त गदाग्रजः ॥ १३१ ॥

पुरस्कृतेति—पुरस्कृतप्रसादः व्यक्तिप्रसादः गदस्याग्रजः
^२ कृष्णः गृहीतकुण्डलसन् पूर्वसम्भवगेहिनीं पूर्वस्मिन् वराहावतारे
पत्नीं तां वसुन्धरां गन्तुमन्वमेस्त गमानाय अनुमन्यते स्म ॥ १३१ ॥

ततस्सा तत्समादेशात्सत्यभामाभिवन्दिता ।

रम्यं प्रतिययौ स्थानं रत्नसानुशिखण्डकम् ॥ १३२ ॥

तत इति—^३ ततः अनुमत्यनन्तरं तत्समादेशात् कृष्णस्य
नियोगात् सत्यभामया अभिवन्दिता नमस्कृता सा वसुन्धरा रत्नसानु-
शिखण्डकं मेरोरुत्तमाङ्गभूषणं ^४ तदुपास्थितं रम्यं स्थानं स्वावासं
प्रतिययौ ॥ १३२ ॥

^१ चकारादन्येभ्योऽप्याध-अ. ट. ^२ ‘ कृष्णः ’ इतीदं अ. ट.-कोशयोने
इत्यते. ^३ तदनुमत्यनन्तरं-ड. ^४ उत्तमाङ्गाभरणं-अ. ग.

ददर्श यदुवीरोऽथ दैत्यवीरनिवेशनम् ।

अचिन्त्यमिव मायानां प्रभावमनुपप्लवम् ॥ १३३ ॥

ददर्शेति—अथ तस्याः प्रतिनिवृत्त्यनन्तरं यदुवीरः यदुश्रेष्ठः
अचिन्त्यं अतर्क्यं अनुपप्लवं अप्रतिबन्धं मायानां शाम्बरीणां प्रभावं अनु-
भावमिव स्थितं अत्याश्चर्यमिति यावत्, दैत्यवीरनिवेशनं असुरश्रेष्ठस्य
नरकस्य गृहं ददर्श ॥ १३३ ॥

विचक्षणवरं दैत्यं वैरिसंपत्करग्रहे ।

^१ विभूतिसंचयप्रेक्षी बह्वमस्त बलानुजः ॥ १३४ ॥

विचक्षणवरमिति—बलानुजः कृष्णः विभूतिसंचयप्रेक्षी
तस्मिन् गृहे ऐश्वर्यसमृद्धिं प्रेक्षमाणस्सन् वैरिसम्पत्करग्रहे वैरिणां
सम्पत्सर्वस्वमेव करः उपायनं तस्य ग्रहणे विचक्षणवरं, वरशब्दः श्रेष्ठ-
वाची, अतिसमर्थमिति यावत्, वैरिसम्पदः काश्चन कन्यकाः तासां
पाणिग्रहणे समर्थे, वरं कन्याग्रहीतरमप्यपि गम्यते, दैत्यं नरकं
बह्वमस्त अस्माधत् ॥ १३४ ॥

सुधानिष्यन्दिभिः स्थूलैः मुक्तादामभिरावृतम् ।

पश्यन् पाशभृतश्छत्रं विश्वकर्ता ^२ विसिष्मिये ॥ १३५ ॥

सुधेति—सुधानिष्यन्दिभिः अमृतनिष्यन्दयुक्तैः स्थूलैः
मुक्तादामभिः मौक्तिकसग्भिः आवृतं पाशमतः वरुणस्य छत्रं पश्यन्
विश्वकर्ता कृष्णः ^३ विसिष्मिये विस्मितो बभूव । विविधविचित्र-
प्रपञ्चरचनाचतुरस्यापि विस्मयो बभूवेति छत्रस्य ^४ रामणीयकातिशयो
दर्शितः ॥ १३५ ॥

^१ विभूतिसंचयं प्रेक्ष्य—घ. ट. ^२ विसिष्मिये—घ. ट. ^३ रामणीयकाति-
शयोक्तिर्दर्शिता—ग. झ.

निदध्यौ कन्यकास्तत्र निदर्शितपरस्पराः ।

अमुद्रामङ्गसुभगा नीवीरिव रतेऽशुभः ^१ ॥ १३६ ॥

निदध्याविति—शुभः मङ्गलात्मकः कृष्णः ^२ तत्र नरकस्य गृहे निदर्शितपरस्पराः निदर्शितं दृष्टान्तीकृतं परस्परं याभिस्ताः परस्परप्रेमेयाः बहिरुपमानरहिताः अमुद्रामङ्गसुभगाः मुद्रामङ्गाभावेन हृथाः रतेः मन्मथप्रियायाः नीवीः मूलधनानीव स्थिताः कन्यकाः निदध्यौ ददर्श । ^३ निपूर्वकः ध्यायतिर्दर्शनार्थः । सौन्दर्यातिशयेन जगन्ति मोहयन्त्या रतेर्मूलधनत्वेनोत्प्रेक्षा । तत्र तासां प्रभुत्वं व्यञ्जयितुं अमुद्रामङ्गसुभगा इत्युक्तम् । “नीवी ^४ परिपणो मूलधनं” इत्यमरः ॥ १३६ ॥

लावण्यजलधौ लक्ष्म्याऽल्लया इव सहोदिताः ।

मधुस्वच्छन्दतासीम्नो मान्मथीरिव दीर्घिकाः ॥ १३७ ॥

लावण्येति—लावण्यजलधौ सहोदिताः ^५ युगपदुद्गताः लक्ष्म्याः अल्लयाः प्रतिविम्बानीव स्थिताः, ^६ एकस्या अपि वीचिभेदेन बहवः प्रतिविम्बा भवन्तीति भावः, किञ्च मधुस्वच्छन्दतासीम्नः मधुनः स्वच्छन्दता स्वातन्त्र्यं माधुर्यमिति यावत्, ^७ उक्तमधुगुणत्वसाम्यात् स्वच्छन्दताशब्देन माधुर्यं लक्ष्यते, तस्य सन्निः अवाचिभूमिरूपाः ^८ भ्रामरमाक्षिकादिभेदेन भिन्नमधुनि तारतम्येन स्थितस्य माधुर्यस्योत्कर्ष-विश्रान्तिभूमीरिति यावत्, मान्मथीः मन्मथसम्बन्धिनीः दीर्घिकाः विहार-वापिका इव स्थिताः कन्यका इति पूर्वश्लोकेन सम्बन्धः । अत्राचो-त्प्रेक्षया लक्ष्मीसादृश्यं, द्वितीयोत्प्रेक्षया ^९ मन्मथप्रवेशरूपं शृङ्गारभरितत्वं च व्यञ्ज्यते ॥ १३७ ॥

^१ शुभाः—झ. ^२ तत्र तस्य नरकस्य—ग. ^३ निपूर्वः—ग. घ. ङ.
^४ परिपणं—घ. ट. ^५ युगपदुद्गताः—ङ. ^६ एकस्मादपि—झ. ट. ^७ यावत्
 कृष्णगुणत्वसाम्यात्—घ. ट. ^८ भ्रामरमाक्षिकादिभेदेन भिन्नमधुनि—ग. घ. ट.
^९ मन्मथरूपप्रवेशरूपं शृङ्गारभरितत्वम्—ग. घ. ट. ग.

कामकीर्तिपताकाभिस्स ताभिः प्रत्यवेक्षितः ।

आत्मानममृतोदन्वदन्तस्स्थितममन्यत ॥ १३८ ॥

कामेति—^१ सः कृष्णः कामकीर्तिपताकाभिः कामस्य ^२ जगन्मो-
हनकीर्तिप्रकाशिकाभिः वैजयन्तीभिः ताभिः कन्यकाभिः प्रत्यवेक्षितः
स्वयं वक्षिणानन्तरं प्रतिवीक्षितस्सन् आत्मानं अमृतोदन्वदन्तस्स्थितं
^३ अमृताम्भोधिमध्यस्थितं अमन्यत, तथा निर्वृतोऽमृदित्यर्थः ॥ १३८ ॥

सुप्रभातमभूतासां सुदिनं च तमोपहस्र ।

भवदोषार्यमा यासां देवो दृष्टिपथं गतः^४ ॥ १३९ ॥

सुप्रभातमिति-- तासां कन्यकानां तमोपहं तमसो दुरितस्य
अन्वकारस्य च अपहन्तु सुप्रभातं शोभनं प्रभातं सुदिनं शोभनदिनं
च अभवत् । भवदोषार्यमा संसारदोष ^५ एव दोषा रात्रिः तस्याः सूर्यः
^६ तदध्ययहेतुत्वात्, देवः कृष्णः यासां दृष्टिपथं गतः तासामिति
पूर्वेण सम्बन्धः । सूर्यं दृष्ट्वा प्रभातादिप्राप्तियुक्तेति भावः ॥ १३९ ॥

रत्नशैलनिभास्तस्य भुजान्^७ कटकभूषितान् ।

^८ उपधास्यन्ति यास्तासां श्रेयसी भवितव्यता ॥ १४० ॥

रत्नेति--कटकभूषितान् वलयपरिष्कृतान् शैलस्य कटकानि
सानवो नितम्बा वा, “कटकं वलये सानौ राजधानीनितम्बयोः”
इति विश्वः, रत्नशैलनिभान् इन्द्रनीलाचलतुल्यान् तस्य कृष्णस्य
भुजान् याः कन्यकाः ^९ उपधास्यन्ति उपधानीकरिष्यन्ति तासां भवि-
तव्यता पुण्यानां फलोन्मुखता “विपाक्रे भवितव्यता” इति हल्य-

१ ‘स कृष्णः’ इति घ. ट. —कोशयोर्न दृश्यते. २ जगन्मोहनप्रकाशिकाभिः—
घ. ट. ३ अमृताम्भोधिमध्यस्थम्—ग. घ. ट. ४ एतच्छ्लोकानन्तरं झ. कोशे
‘स्वपूज्यमहतां भावि महाभूवो महाभूताम् । श्लेषेणुचरं शूरस्सूर्यकोटिसमप्रभः ॥’
इत्येकः श्लोकः कुण्डलितो दृश्यते । अयं व्याख्यायामस्यमव्याख्यातश्च. ५ दोषा
एव—झ. ६ तदध्यय—ग. तदध्यय—झ. ७ कनकभूषणान्—झ. ८ उपधास्यन्ति—
झ. ९ उपधानीकुर्वन्ति—ग. घ. ट.

युधः, श्रेयसी प्रशस्यतरा प्रशस्यशब्दादीयसुन् प्रत्ययः, ^१ प्रशस्यस्य
 धः ^१ (पा. सू. ५-३-६०) इति आदेशः । उगितश्च (पा. सू.
 ४-१-६) इति ङीप् । उपधास्यन्तीति तत्कालापेक्षया भविष्य-
 दर्थप्रयोगः ॥ १४० ॥

सर्वस्वमिव पुण्यानां सांभ्राज्यमिव संपदाम् ।

समाजमिव सिद्धीनां स तद्यौवतमग्रहीत् ॥ १४१ ॥

सर्वस्वमिति—सः कृष्णः पुण्यानां सर्वस्वं सारांशमिव,
 सम्पदां शोभानां सांभ्राज्यं अखण्डितैश्वर्यमिव, सिद्धीनां मनोरथसिद्धीनां
 समाजमिव स्थितं तद्यौवतं युवतीनां समूहं अग्रहीत् । युवतिशब्दस्य
^१ भिक्षादिषु पाठादण्प्रत्ययः । तत्पाठसामर्थ्यादेव 'भस्यादे तद्धिते'
 (वा. ३९२८) इति पुंस्त्वान्नो न भवति । अस्य भिक्षादिपाठं
 प्रत्याख्यातवतो भाष्यकारस्य मते पुंस्त्वान्नो यौवनमिति रूपम् । तथा
 प्रयोगोऽपि—

सुरूपमिति नैपथ्यं कलाकुशलयौवनम् ।

यस्य पुण्यकृतः ^२ प्रेक्ष्यं सकलं तस्य यौवनम् ॥ इति ॥ १४१ ॥

भुजमन्दरवेगेन चक्रभ्रमवता विभुः ।

मथितादानवाम्भोधेरमृतं तदविन्दत ॥ १४२ ॥

भुजेति—विभुः कृष्णः चक्रभ्रमणवता सुदर्शनभ्रमणवता,^३
 मन्दरपक्षे चक्राकार^४भ्रमणवता, भुज एव मन्दरः तस्य वेगेन मथितात्
^५ दानवदेवाम्भोधेः तत् यौवतरूपं अमृतं अविन्दत अलभत ॥ १४२ ॥

^१ 'भिक्षादेभ्योऽण्' (पा. सू. ४-२-३८) इति सृजगृहीतभिक्षादिगणमात्रवि-
 सर्गः. ^२ प्रेक्ष्यम्-ङ् ॥ चक्रभ्रमणवता-घ. ट. ^३ भ्रमवता-घ. ट. ^४ दानवाम्भोधेः-
 घ. ट.

मणिपरुवकसंपन्माननीयस्तनानां^१

मनसिजवपुषेव स्वेन सङ्कल्पितानाम् ।

सकलजगदभिरुयासारसीमां स तासां

स्वयमजुषत सिद्धिं स्वप्नसादाग्रसूताम् ॥ १४३ ॥

मणीति—सः कृष्णः मणिपरुवकः रत्नसिन्दुरादिभाजनं
“अस्मी परुवकं सिन्दुरादिद्रव्यस्य भाजनम्” इति यादवः, तस्य
संयत् शोभा तथा माननीयाः महनीयाः स्तनाः यासां तास्तथोक्ताः
तासां, स्तनयोः परुवकसाम्यं कवयो वदन्ति, तथा वासवदत्ता-
वर्णनेऽपि दृश्यते “अनुरागरत्नपूरितिकनकमय^२परुवकाभ्यां चूचुक-
मुद्रासनायाभ्यां” (वासवदत्ता ६०, पृष्ठे श्री) इति । मनसिजः
वपुः यस्य तेन मन्मथमूर्तिना स्वेन सङ्कल्पितानां सङ्कल्पमात्रेण हस्ते-
नीपमर्दनं विना सृष्टानामिव स्थितानां, मनसिजेन सङ्कल्पितानामित्येता-
वता सिद्धेऽप्येवं कथनं पुरुषान्तरसृष्टान्यपि तत्तद्रूपमास्थितेन भगवतैव
सृष्टानीति विवक्षया, सकलजगदभिरुयासारसीमां सर्वस्य जगतः
कान्तीनां यस्सारंशः तस्यावविमुवां तासां कन्यकानां स्वप्नसाद-
प्रसूतां स्वानुग्रहजानितां^३ सिद्धिं उत्तमरूपसम्पत्तिं स्वयं अजुषत असेवत ।
स्वाप्नीकरणेन कृतार्थीकृतवानित्यर्थः ॥ १४३ ॥

पुरमथ गमयित्वा^४ भूषितं यादवाग्रथैः

शतसमधिकसंख्यं षोडशस्त्रीसहस्रम् ।

अवनितनयभीतान् प्रीणयन्नादितेयान्

परिणयनविलम्बं पद्मनाभः प्रसेहे ॥ १४४ ॥

पुरमिति—अथ पद्मनाभः शतं समधिका सङ्ख्या उपरि-
सङ्ख्या यस्य तत् षोडशस्त्रीसहस्रं षोडश^५गुणितं स्त्रीणां सहस्रं

^१ स्तनीनाम्—ग्र. दे. मु. घ. ट. ^२ पदवकाभ्यामिव चूचुक—घ. ट. ^३ सिद्धि-
मुक्ता—घ. ट. ^४ भूषिताम्—ग. झ. प्र. दे. मु. घ. ट. ^५ गुणनीणाम्—घ. ट.

प्रयोज्य^१कर्म यादवाग्रैः यादवाग्रैः ^२भूषितं पुरं द्वारकां गमयित्वा
अवनितनयभीतान् अवनितनयाद्भूमितनयात्नरकाद्भीतान् आदितेयान्
देवान् प्रीणयन्, हेतौ शत्रुप्रत्ययः, तेषां प्रीणनस्य हेतोः स्वर्गं ^३गन्तु-
काम इति यावत्, परिणयनविलम्बं तासां विसाहे कालातिपातं
प्रसेहे ॥ १४४ ॥

दिवि भुवि च ^४समिद्धं दीपरूपेण रूढैः

त्रिभुवनविभवानामङ्कुरैरेकरूपैः ।

जनितानिगमसंख्यं दानवीनां विलापैः

नरकवधदिनं तन्नाथपूजार्हमासीत् ॥ १४५ ॥

दिचीति—दीपरूपेण रूढैः दीपात्मना जातैः एकरूपैः
सर्वत्रैकाकारैः त्रिभुवनविभवानां त्रैलोक्यसमृद्धीनां अङ्कुरैः दिवि भुवि
च समिद्धं दीप्तं दानवीनां असुरस्त्रीणां विलापैः जनितनिगमसंख्यं
उत्पादितवेदविचारं वेदमार्गविरोधिनां नरकासुरस्य विनिपातात् यथा
पूर्वं प्रवृत्तेदाध्ययनादिवैदिककृत्यजातमिति यावत्, तन्नरकवधदिनं
नाथपूजार्हं कृष्णस्य विशेषपूजायां उचितमासीत् । नरकवधदिनं आश्व-
युजकृष्णपक्षचतुर्दशी, सैव दीपोत्सवचतुर्दशी च । तत्र विष्णोर्विशेष-
पूजाविधिः पुराणेषूक्तः । तस्यां तिथौ दीपारोपणविधानात् प्रासाद-
गोपुरजलाशयादिपङ्क्तारोपिता दीपा नरकवधेन पुनः प्ररोहन्तीनां
त्रैलोक्यसमृद्धीनां अङ्कुरा इव अदृश्यन्तेत्यपढुत्यलंकारेण दर्शितो
दिवि भुवि चेत्यादिना ॥ १४५ ॥

^१ कर्तुं यादवाग्रैः—ध. ट. ^२ गन्तुमिति—ग. घ. ट. ^३ 'समृद्धम्'—
इ. पाठान्तरम्. ^४ सङ्ख्यम्—झ.

ऐरावतप्रतिनिधनिथ षट्सहस्रं :

स्तम्भेरमान् पृथुलदन्तचतुष्कभाजः ।

काम्भोजवाजिनियुतानि च सत्रिसप्ता-

न्यभ्यानयाञ्जिपुरं नरकस्य भृत्यैः ॥ १४६ ॥

ऐरावतेति—ऐरावतस्य प्रतिनिधिन् सदृशान् पृथुलदन्त-
चतुष्कभाजः ऐरावतकुलोत्पन्नत्वात् सद्देव पृथुलदन्तचतुष्टययुक्तान्
षट्सहस्रं षड्गुणितं सहस्रमिति मध्यमपदलोपिसमासः, स्तम्भेरमान्
गङ्गां सत्रिसप्तानि तिसृणां सप्तसङ्ख्यानां समाहारः त्रिसप्तेति लक्षणया
एकविंशतिसङ्ख्योच्यते, तत्सहितानि एकविंशति^१गुण्यानीति यावत्,
काम्भोजानां काम्भोजदेशप्रभवानां वाजिनां नियुतानि लक्षाणि च
“सहस्राणां शते लक्षं लक्षा च नियुतं च तत्” इति वैजयन्ती,
नरकस्य भृत्यैः निजपुरं द्वारकामभ्यानयत् ॥ १४६ ॥

^२ उद्गम्य दुर्गजलधेरुदयाद्रिकल्पं

तुङ्गं विहङ्गमपतिं त्वरयाऽधिरोहन् ।

उल्लासहेतुरभवद्यदुवीरभास्वान्

वैमानिकप्रणयिनीवदनाम्बुजानाम्^३ ॥ १४७ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्देहकटनाथस्य श्रीमद्देवान्ताचार्यस्य
कृतिषु यादवाभ्युदयनाम्नि महाकाव्ये बौद्धशास्त्रम्: ॥

उद्गमेति—दुर्गं नरकस्य पुरं जलधिवेत्सुपमितसमासः,
उदयाद्रिकल्पमित्युपमानुगुण्यात्, एवं यदुवीरेत्याद्यपि, तत्

^१ गुणितानीति-ज.

^२ उद्गम्य-ग. प्र. दे. सु.

^३ नयनाम्बुजानाम्-

^१ उद्गम्य उदयाद्रिसदृशं तुङ्गं विहङ्गमानां पतिं त्वरया देवानां प्रीण-
नाय सम्प्रमेणाधिरोहन् यदुवीरभास्वान् विमानेन चरन्तीति वैमानिकाः
तेषां प्रणयिन्यः देवस्त्रियः तद्गदनाम्बुजानां उल्लासहेतुः हर्षहेतुरभवत् ।
गरुडमधिरोहन्तं कृष्णं दृष्ट्वा गगनमार्गे ^२ तस्य विशेषदर्शनं भविष्यसीति
देवस्त्रियो हृष्टा यमुवुरित्यर्थः ॥ १४७ ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलतिलक-विश्वजिधानि-धीरत्तराजाध्वरिषरसूनुना
अप्पयदीक्षितेन विरचिते यादवाभ्युदयव्याख्याने
षोडशस्तर्गः ॥

अथ सप्तदशस्तर्गः

आतपत्रमथ तत्प्रचेतसो

मन्दरस्य मणिशृङ्गमुद्यतम् ।

सावरोधमपि सात्वतां पतिं

लीलयैव गरुडो बहन् ययौ ॥ १ ॥

आतपत्रमिति—अथ आरोहणानन्तरं गरुडः तत् नरकेणाहृतं प्रचेतसः वरुणस्य आतपत्रं, उद्यतं मन्दरस्य मणिशृङ्गं रत्नाशिरं, सावरोधं अन्तःपुराख्या ^१ सत्यभामया सहितं सात्वतां पतिं सात्वत-तन्त्रप्रवक्तृणां पालकं ^२ कृष्णमपि लीलयैव अनायासेनैव बहन् ययौ । सात्वतशब्दात्तदाचष्ट इति णिचि टिलोपे किपि णिलोपे च सति सात्वच्छब्द उक्तार्थवाचकः । रघोद्धता सर्गवृत्तम् ॥ १ ॥

तं क्षिपन्तमधिकेन रंहसा

मारुतस्य मनसोऽपि शीघ्रताम् ।

बालखिल्यमुकृतं विपक्तिम्

प्राणमैक्षत बहिश्चरं प्रभुः ॥ २ ॥

तमिति—अधिकेन रंहसा वेगेन मारुतस्य मनसोऽपि शीघ्रतां आशुगामितां क्षिपन्तं निराकुर्वन्तं विपक्तिम् विपाकेन निर्वृत्तं परिपक्वं बालखिल्यमनामृषीणां मुकृतं तं गरुडं प्रभुः कृष्णः बहिश्चरं बहिर्देशे चरन्तं प्राणमैक्षत प्राणमिब प्रेमास्पदमकरोदित्यर्थः । प्राणशब्दो वायु-विशेषवाची एकवचनान्तः । पुंसि भूतवचनः प्राणाः ॥ इति बहुत्व-

^१ सत्यया—ग. ख.

^२ कृष्णं लीलयैव—ग घ. ज. ट.

नियमस्तु ^१ प्राणापानाद्याकारसर्ववायुपरस्त्वेन स्थितः । “ क्रैर्मजित्यम् ”
(पा. सू. ४-४-२०) इति विपक्तिमशब्दस्साधुः । ब्रह्मणो यज्ञे सर्वैरपि
वाल्सिल्यैरङ्गुष्ठप्रमाणैरेकां ^२ समिधं महता यत्नेनानीयमानां धीक्ष्य
उपहसितवति शक्रे तद्गर्वापहाराय अन्यमिन्द्रं ^३ तज्जेतारं स्रक्ष्याम इति
प्रतिज्ञाय, तदर्थं तपश्चरत्सु तेषु काश्यपेनानुनीतेषु, कथंचित् तत्प्रति-
ज्ञानिर्वाहाय गरुडः स्वगेन्द्रतया अवतीर्य स्रक्षममृताहरणे जिगायेति
पौराणिकी कथा । तदभिप्रायेण वाल्सिल्यसुकृतं विपक्तिमिति
रूपकम् ॥ २ ॥

लोकतः स्वगर्धनेन मध्यमा-

दुत्पतन्तमवनम्य माधवम् ।

निर्जराः स्तुतिभिरभ्यपूजयन्

पुष्कलाभिरपि पुष्पवृष्टिभिः ॥ ३ ॥

लोकत इति—स्वग एव रथस्तेन करणेन मध्यमालोकतः
मूलोक्तत् उत्पतन्तं माधवं ^४ निर्जराः अग्रमार्गे चरन्तो देवाः अवनम्य
स्तुतिभिः पुष्कलाभिः समृद्धाभिः पुष्पवृष्टिभिरपि अभ्यपूजयन् । पूर्ण-
श्रेष्ठौ तु पुष्कलौ ^५ इति वैजयन्ती ॥ ३ ॥

पाञ्चजन्यनिनदोपहृतया

पर्यचारि परितोषनिम्नया ।

भक्तिभारनतया सदोक्ततः

स्वर्गिणां परिषदा यदुद्ग्रहः ॥ ४ ॥

पाञ्चजन्येति—सदोक्ततः सर्वदा प्रभावेनोत्तुङ्गः यदुद्ग्रहः
यदुद्ग्रहः पाञ्चजन्यनिनदोपहृतया स्वकीयशङ्खध्वनिभिः ^६ स्वर्गादाहृतया
परितोषनिम्नया सन्तोषपरवक्ष्या भक्तिभारेण नतया स्वर्गिणां देवानां
परिषदा पर्यचारि सेवितोऽमृत । कर्मणि लुङ् ॥ ४ ॥

^१ प्राणापानाद्याखिलवायु-ग. घ. ज. ट. ^२ समिधं बहुधा यत्नेन नीयमानां-
ग. घ. ज. ट. ^३ तज्जेतारं वा स्रक्ष्याम-घ. ज. ट. ^४ निर्जरा देवा अग्रमार्गे
चरन्तमवगम्य-घ. ज. ट. ^५ स्वर्गत आहृतया-ग. स्वर्गिताहृतया-घ.

प्राप्य यादवपतिस्त्रिविष्टपं

देवमातुरुपनीतकुण्डलः ।

अग्रजेन हरिणा हरिः ^१स्वसं-

भावितेन समभाष्यतोचितम् ॥ ५ ॥

प्राप्येति—यादवानां पतिः हरिः कृष्णः त्रिविष्टपं प्राप्य देवमातुः अदितेः उपनीतकुण्डलः अर्पितनरकहृतकुण्डलस्सन् अग्रजेन उपेन्द्रावतारे अग्रजन्मना अत एव ^१स्वसंभावितेन स्वपूजितेन हरिणा शक्रेण उचितं यथा तथा समभाष्यत आलिङ्गनादिभिरपूज्यत ॥ ५ ॥

भागधेयपरिपाकतस्तदा

वासवो वसतिमभ्युपागतम् ।

देवदानवसमानदैवतं

पर्युपास्तः परिकल्पितार्हणः ॥ ६ ॥

भागधेयेति—वासवः शक्रः तदा भागधेयपरिपाकतः भाग्यस्य फलैर्नुस्स्थात् वसतिं गृहं अभ्युपागतं देवदानवसमानदैवतं सुरासुराणां ^२साधारणदैवतं कृष्णं परिकल्पितार्हणः कृत^३पूजाविधानस्सन् पर्युपास्तं परभावबुद्ध्या अल्लिबन्धजयशब्दादिभिः ^४असेवत ॥ ६ ॥

तत्र ^५सम्मदवतीभिरक्षसा

लोकपालमहिषीभिरर्चिताम् ।

देहिनीमिव जयश्रियं निजां

बद्धमंस्त दयितां बलानुजः ॥ ७ ॥

तत्रेति—तत्र स्वर्गे बलानुजः कृष्णः सम्मदवतीभिः संतोषवतीभिः ^६लोकपालानां महिषीभिः इन्द्राणीप्रभृतिभिः अक्षसा

^१ स्वसं भावितेन —घ. ज. अ. दे. सु.

^२ साधारणं-ग. अ. अ.

^३ देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतम् इति पाश्चात्त्यैयजितन्तेस्तोत्रगतं प्रमाण-मनुसन्धेयम्. ^४ पूजानमनस्सन् —घ. ट. ^५ अपूज्यत-ट. ^६ संमतवतीभिः—झ.

^७ हर्षवतीभिः—घ. ज. ट.

स्वरितं “अल्लसा^१ त्वरिते सत्ये” इति वैजयन्ती, अर्चितां पूजितां
 “भूते ऋः” इति तद्योगे तृतीया, देहिनीं मूर्तिमतीं निजां जयश्रिय-
 मिव स्थितां दयितां सत्यां बहुमंस्त । लोकपालमहिषीणामत्यादरेण
 पूजा कृष्णस्यापि तस्यां बहुमानबुद्धिमकरोदिति तत्कृते पूजाधिक्ये
 तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

सप्रसादमभिनन्द्य सन्नतान्
 नाकिनो नरकभीतिवर्जितान् ।
 कृत्यशेषविधये कृती भुवः
 प्रत्यपद्यत निवृत्तिपद्धतिम् ॥ ८ ॥

सप्रसादमिति—कृती कुशलः कृष्णः नरकभीतिवर्जितान्
 नरकासुरभीतिरहितान् सन्नतान् नाकिनः देवान् सप्रसादमभिनन्द्य
 श्लाघयित्वा कृत्यशेषस्य दैत्यान्तरहरणरूपस्य विधये करुणाय सुखो
 निवृत्तिपद्धतिं प्रतिनिवृत्तिमार्गं प्रत्यपद्यत प्राप ॥ ८ ॥

स्वप्रभावविनिवृत्तसाध्वसां
 सोऽतिपत्य नगरीं सुपर्वणाम् ।
 पुष्पधन्वन इवोप^२पकारिकां
 प्रैक्षतोपवनसम्पदं पुरः ॥ ९ ॥

स्वेति—सः कृष्णः स्वप्रभावविनिवृत्तसाध्वसां स्वस्य प्रभावे-
 नापगतनरकभयां सुपर्वणां देवानां नगरीं अतिपत्य अतिक्रम्य
 पुष्पधन्वनः कामस्य उपकारिकां राजगृहमिव स्थितां “राजसदन-
 मुपकार्योपकारिका” इत्यमरः, उपवनसम्पदं^३ नन्दनोद्यानसमृद्धिं पुरः
 अग्रे प्रैक्षत ॥ ९ ॥

^१ त्वरिते सत्ये—ड. ड. एवमेव मुद्रितवैजयन्त्यामपि.

^२ कार्यका—झ.

^३ नन्दनोद्याने समृद्धि—ब. घ. ट.

वर्तते दशशतेश्चणोऽपि स-

नेकचक्षुरिव यन्निरीक्षणे ।

तत्र दत्तनयनो वियद्वने

विश्वदृष्टिरनघो विसिष्मिये ॥ १० ॥

वर्तत इति—दशशतेश्चणः दशगुणितानि शतानि लक्षणया सहस्रसङ्ख्यानि ईक्षणानि यस्य तथाभूतोऽपि सन् इन्द्रः यन्निरीक्षणे यस्य दर्शने एकचक्षुरिव अवलोकनाय अपर्याप्तलोचनो वर्तते रामणीय-
कातिशयात् तत्र वियद्वने ^१ गगनोद्याने नन्दने दत्तनयनः विश्व-
दृष्टिः विश्वस्मिन् विषये दृष्टिर्ज्ञानं यस्य ^२ स सर्वज्ञोऽपि अनघः अपहत-
पाप्मा कृष्णः विसिष्मिये विस्मितो बभूव ॥ १० ॥

दर्शयंस्तदनु रामणीयकं

नन्दनस्य वसुदेवनन्दनः ।

इत्युवाच मधुरस्मितेक्षणां

प्रेयसीं प्रणयपेशलाक्षरम् ॥ ११ ॥

दर्शयन्निति—तदनु तदनन्तरं नन्दनस्य रामणीयकं ^३ रामणी-
यकम्, “योपषाद्रूपोत्तमाद्रुम्” (पा. सू. ५-१-१३२) इति
भावे तुम्प्रत्ययः, दर्शयन् वसुदेवनन्दनः मधुरस्मितेक्षणां मधुरे
शृङ्गारदृष्टे स्मितावलोकने यस्यास्तां प्रेयसीं ^४ सत्यां प्रति प्रणयपेश-
लाक्षरं प्रेम्णा चारूप्यक्षराणि यस्मिन् कर्मणि तथा स तथा इति वक्ष्य-
माणप्रकारेण उवाच । “चारौ दक्षे च पेशलः” इत्यमरः ॥ ११ ॥

^१ गगनोद्याने दत्तनयनः—वा. ऊ. ख. ^२ स सारज्ञोऽपि—घ. ^३ रामणीयकम्—
ग. घ. ट. ^४ “सत्यां प्रति” इति ऊ—कोशादन्यत्र न दृश्यते.

पुण्यकृद्भिरभिकार्षितं त्वया

पौरुहूतमनुभूतमास्पदम् ।

अस्य सम्पदमनेकशाखय-

त्प्रेक्ष्यतामिदमिहान्यदद्भुतम् ॥ १२ ॥

पुण्यकृद्भिरिति—पुण्यकृद्भिः सुकृतिभिः अभिकार्षितं इष्टं पौरुहूतमास्पदं ऐन्द्रं स्थानं त्वया अनुभूतं दृष्टम् । अस्य ऐन्द्रस्थानस्य सम्पदं विभूर्ति ^१ अनेकशाखयत् बहुविधां कुर्वत् अन्यदिदमद्भुतं आश्चर्यमुद्यानरूपं इह प्रदेशे प्रेक्ष्यताम् । कार्षितमनुभूतमिति भूते कः । अतस्तथोगे तृतीया । अनेकशाखयदिति णिचि शतृप्रत्ययः ॥ १२ ॥

अश्वितस्मितमकेवलेक्षणं

भङ्गुरभु परिवर्तिताननम् ।

^२ किञ्चिदत्र तरलाक्षि तावकीं

नन्दनं नयनवृत्तिमर्हति ॥ १३ ॥

अश्वितेति—हे तरलाक्षि चटुललोचने अत्र प्रदेशे नन्दनं कर्तुं, अश्वितस्मितं अश्वितं पूजितं प्रसन्नं स्मितं नयनविकसनं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा, एवमुत्तरेष्वपि क्रियाविशेषणेषु विग्रहः, अकेवलेक्षणं अशून्येक्षणं सादरावलोकनं भङ्गुरभु उन्नमनाद्भङ्गशालिमूलं परिवर्तिताननं व्यावर्तितमुखं च यथा तथा किञ्चित् तावकीं नयनवृत्तिं त्वदीयं नयनव्यापारं अर्हति । किञ्चिदवलोकनेन कृतार्थीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

^१ अनेकशाखयत् अनेकशाखां बहुविधां—क. ^२ किञ्चिदक्षि तरलाक्षि तावकीं नन्दनं नयनवृत्तिमर्हति—घ. ट.

विश्वमेतदवधेन जेष्यतः

षट्पदज्यघनुषो घनुर्भूतः ।

अत्र नित्यमृतुभिस्सहोदितैः

षड्विधं बलमिवैकतां गतम् ॥ १४ ॥

विश्वमिति—अत्र नन्दने नित्यं सहोदितैः युगपदुद्भूतैः ऋतुभिः हेतुभिः विश्वं समस्तं एतत् भूतजातं अवधेन ध्वं विना जेष्यतः षट्पदज्यघनुषः अमरमौर्वीकचापस्य घनुर्भूतः मन्मथस्य षड्विधं बलं ^१ 'श्रेणिसुहृद्विषदाटाविकं बलम्' इत्यादि षट्प्रकारं सैन्यं एकतां गतं सम्भूतमिव, ऋतुभिर्हेतुभिरित्यमुत्प्रेक्ष्यत इत्यर्थः । अर्थादृतुष्वेव बलतादात्म्यसम्भावनारूपोत्प्रेक्षा पर्यवस्यति ॥ १४ ॥

एकमुख्यममरेन्द्रतुष्टये

संश्रितैरिह वसन्तपूर्वकैः ।

शोभते सुनयने गुणैरिव

स्वानुरूपफलसम्पदाहिता ॥ १५ ॥

एकमुख्यमिति—हे सुनयने अमरेन्द्रतुष्टये प्रक्रमसाधाय इह नन्दने एकमुख्यं संश्रितैः वसन्तपूर्वकैः षड्भिः ऋतुभिः गुणैः सन्धि-विग्रहादिभिरेव आहिता संपादिता स्वानुरूपफलसम्पत् स्वीचितफल-समृद्धिः शोभते । गुणपक्षे फलं लाभः, ऋतुपक्षे ^२ . . ॥ १५ ॥

^१ इतः पूर्वं 'मूलं द्युतं' इति षट्पदध्वेन भाव्यमिति भाति.

^२ अत्र

'अम्ब्यादिफलं' इति षडेन भाव्यमिति भाति.

जम्बूचूतरसजग्धिराजितैः

^१ स्निग्धकण्ठि कलकण्ठनिस्त्वनैः ।

^२ त्यक्तगेहगमनाय निष्पतन्

पुष्पकेतुरिह घुष्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

जम्ब्वति—स्निग्धकण्ठि ^३ 'अङ्गात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्'

इति ङीष्, जम्बूनि जम्बूफलानि चूतानि चूतफलानि तेषां रसस्य
द्रवस्य जग्ध्या भक्षणेन राजितैः कलकण्ठनिस्त्वनैः कोकिलध्वनिभिः

'त्यक्तगेहगमनाय प्रवासिषु जगार्थं प्रयाणाय निष्पतन् उद्युजानः

पुष्पकेतुः मन्मथः घुष्यते शब्ध्यते, ध्रुवम् । यथा दिग्विजयाय प्रतिष्ठ-

मानो राजा वाद्यघोषैः श्लाघ्यते । जम्बूचूतशब्दाभ्यां विकारार्थस्य

प्रत्ययस्य लृक् । ^४ 'जम्बूशब्दे 'लृकद्वितल्लकि' (पा. सू. १-२-४९)

इति क्षीप्रत्ययस्य च लृक् ॥ १६ ॥

^५ अर्दितान्मकरकेतुसायकै-

रत्र देवि दयितान् पदाभितान् ।

मुद्रयन्ति चकितान् सुरस्त्रियः

पत्रमङ्गमकरैः स्तनार्पितैः ॥ १७ ॥

अर्दितानिति—हे देवि अत्र मलयानिलकोकिलालापघुषीपन-
विभावयुक्ते नन्दने सुरस्त्रियः मकरकेतुसायकैः मन्मथशरैः अर्दितान्

^१ स्निग्धकण्ठकलकण्ठ—झ. प्र. सु. ^२ त्यक्तगेहगमनाय—प्र. दे. सु. त्यक्त-
मेहहननाय—झ. ड. ^३ 'स्वाहाचोपसर्जनादसंयोगोपघात' (पा. सू. ४-१-५४) इति
सूत्रे काशिकावृत्तौ पठितमिदम्. ^४ त्यक्तगेहेषु देशान्तरगमनाय प्रवासिषु हननाय
प्रयाणाय—घ. ^५ जम्बूशब्दात् विकारार्थे 'जम्बूना वा' (पा. सू. ४-२-१६५) इति
सूत्रेण अपि 'खेः' (पा. सू. ४-३-१३९) इति पाक्षिके अवि वा तस्य 'फले
लृक्' (पा. सू. ४-३-१६३) इति लृकि 'लृकद्वितल्लकि' (पा. सू. १-२-४९) इत्यनेन
क्षीप्रत्ययस्य च लृगिति भावः. ^६ अर्दितान्—झ.

पीडितान् अत एव चकितान् भीतान् पदाभितान् गृहीतचरणान्
दयितान् स्तनापितैः पत्रभङ्गमकरैः पत्रलेखामकरैः मुद्रयन्ति मुद्रावतः
कुर्वन्ति । मुद्रावच्छब्दात् ' तत्करोति ' (ग. सू. २०४) इति णिचि
णाविष्टबद्धावात् ' विन्मतोर्लृक् ' (पा. सू. ५-३-६५) इति मत्तुपो
लृक् । पादग्रहणेन निवृत्तमानाः सुराङ्गना दयितानुपगूहन्तीत्यर्थः ।
मकरध्वजेन जिता इति व्यञ्जनाय मकरमुद्रेति भावः ॥ १७ ॥

कैश्चिदत्र कृतिभिः कृतास्पदैः

निर्ममैर्मनसिजो ^१ निरस्यते ।

सम्मवन्त्युपवने वनेऽपि वा

सावधानमनसां समाधयः ॥ १८ ॥

कैश्चिदिति—अत्र वने कृतास्पदैः ^२ निर्मिताभ्रमैः कृतिभिः
कुशलैरिन्द्रियनिग्रहसमर्थैः कैश्चित् निर्ममैः ममतारहितैः मुनिभिः मन-
सिजो ^३ निरस्यते निगृह्यते । कथमुद्याने बहुविधोद्दीपनप्रचुरे मन्मथ-
निरासस्तत्राह—सम्मवन्तीति । सावधानमनसां अप्रमत्तचित्तानां उपवने
वनेऽपि वा समाधयस्सम्मवन्ति । मनोनिग्रहसक्तानां उपवनं वनमिति
विशेषो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पल्लवैरधरकान्तिरंशतः

स्मेरकुटुमलरुचा स्मितं च ते ।

बल्लरीभिरिह दोर्लतागुण-

श्रोरितानि निहितानि वा त्वया ॥ १९ ॥

पल्लवैरिति—इह वने पल्लवैस्ते अधरकान्तिः, स्मेरकुटुमलरुचा
विकासोन्मुखमुकुलरुचा ते स्मितं च बल्लरीभिः ते दोर्लताया गुणः

^१ ' निगृह्यते '—ग. प्र. दे. मु.

^२ निर्मितगृहैः—अ.

^३ निगृह्यते.

^४ कुटुमल—ग. घ. ड.

शोभागुणश्च अंशतः मात्रया चोरितानि मुषितानि, त्वया वा तेषु
निहितानि । कथमन्यथा तेषु त्वदधरकान्त्यादिलेशदर्शनमिति भावः ।
'नपुंसकमनपुंसकेन' (पा. सू. १-२-६९) इति नपुंसकशेषता ॥ १९ ॥

वादितेषु विहगेष्वनुक्षणं

मञ्जु गायति च षट्पदव्रजे ।

मारुतेन चतुरेण नर्तिता

लास्यमत्र परिचिन्वते लताः ॥ २० ॥

वादितेष्विति—^१अत्र नन्दने अनुक्षणं क्षणक्षणे विहगेषु
शुकादिपक्षिषु ^२वादितेषु वनपालैस्तान् शिक्षयन्निर्वादितेषु, वाय-
वादनमपि गन्वते, षट्पदव्रजे अमरयूधे मञ्जु यथा तथा गायति च
सति चतुरेण लास्यशिक्षादक्षेण मारुतेन नर्तिता लताः लास्यं नृत्यं ^३
परिचिन्वते अन्यस्यन्ति ॥ २० ॥

मन्थरश्वसनसौरभोल्लवणा

वल्लरीः स्फुरितपल्लवाधराः ।

मन्मथेन ऋतुसङ्गमादिमा

निर्वृता इव निशामयाद्भुताः ॥ २१ ॥

मन्थरेति—मन्थरश्वसनेन मन्दवायुना हेतुना सौरभेण
उल्लवणा उत्कटाः, विगृभितसौरभा इति यावत्, स्फुरितपल्लवाधराः
उज्ज्वलपल्लवदन्तच्छदाः ऋतुसङ्गमात् ऋतुकाले भर्तृसङ्गमादित्यपि
प्रातीयते, मन्मथेन हेतुना निर्वृताः सुखिताः मन्मथसुखं प्राप्ता इव
स्थिताः अद्भुताः ^४चित्राः वल्लरीः लताः निशामय पश्य । 'शमु उपशमे'
(दि. १२०२) इति धातोः णिचि 'शमोदक्षणे' इति भित्संज्ञनिषेधान्न

^१ अत्र वने. ^२ वाचिते—ग. ट ^३ वृत्तम्—ग. अ. ^४ 'चित्रा इमा वल्लरीः'
इति पाठः स्यात्.

हृत्स्वः । ^१ अत एव दर्शनार्थताऽपि । भर्तृसङ्गमनिर्वृताः स्त्रियोऽपि
^२ श्रमात्कम्पमानश्वासा नायकार्पणाय व्यक्तावराश्च भवन्ति । तथैव
 सङ्गीतरत्नावल्यामपि श्वासावरलक्षणयोरुक्तम्—

“स्तम्भितश्शस्त्रमोक्षादौ कम्पितस्फुरतोत्सवे” इति ।

‘अवरस्स्याद्विनिष्क्रान्तो यावकादिकरञ्जने ।

विब्योके चञ्चलाक्षीणां सङ्गमे वल्लभार्पणे ॥’

इति । अतस्तत्तादात्म्योत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥

केलिशैलमणिमेखलापदा-

दुद्रतामिह तमालवाटिकाम् ।

पश्य नन्दनभुवस्सुमध्यमे

रोमराजिमिव मध्यसंश्रिताम् ॥ २२ ॥

केलीति—इह बने हे सुमध्यमे शोभनावलम्बे केलिशैलमणि-
 मेखलापदात् क्रीडाशैलस्य ^३ मणिमयानितम्बस्थानात्, काञ्चीपदादित्यपि
 गम्यते, उद्रतां उत्थितां नन्दनभुवः मध्यं संश्रितां, ^४ अवलम्बसंश्रिता-
 मपि, अत एव रोमराजि नन्दनमूमेः रोमावलीमिव स्थितां तमाल-
 वाटिकां पश्य ॥ २२ ॥

सम्भ्रमेण वनपालदारिकाः

सामिलङ्घितपराग^५रोधसम् ।

आलवालवलयेषु शास्विनां

^७ वाहयन्ति मकरन्दवाहिनीम् ॥ २३ ॥

सम्भ्रमेणेति—वनपालानां दारिकाः कुमारिकाः सामिलङ्घित-
 परागरोधसं किञ्चिदतिक्रान्तपुष्परजःकृतकूलो मकरन्दवाहिनीं पुष्प-

^१ तत एव-श.

^२ श्रमात्कम्पमानाश्वासा-घ.

^३ मणिनितम्ब-घ. ट.

^४ नल्ल-ग. अ.

^५ लम्भित-झ.

^६ रोधताम्-मु.

^७ वाहयन्ति-झ.

रसनदी सम्प्रमेण त्वरया शाखिनामालवालवल्लवेषु अलावारमण्डलेषु
वाहयन्ति पुनरपि कूलं यथावत्कृत्वेति भावः । दारकशब्दादपत्यवाचिनः
स्त्रीत्वे अपि 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' (पा. सू. ७-३-४४) इति इकारे च
सति दारिकाशब्दः । "दारको भेदकेऽपत्ये" इति विश्वः ॥ २३ ॥

चक्रवाकमिथुनोदितस्तनी

वीक्ष्यतामिह विहारवापिका ।

पुष्परेणुरुचिरा मधुश्रियः

पुत्रिकेव पुरुहूतसम्मता ॥ २४ ॥

चक्रवाकेति—चक्रवाकमिथुनमेव उदिताबुद्धौ स्तनौ यस्याः
सा तद्योक्ता पुष्परेणुभिः पतितैः रुचिरा, पक्षे पुष्परेणुकोमलशरीरा, अत
एव ^१पुरुहूतस्य सम्मता इन्द्रस्य मिया मधुश्रियः वसन्तलक्ष्म्याः
पुत्रिका सुतेव स्थिता विहारवापिका ^२विहारदीर्घिका वीक्ष्यताम् ॥ २४ ॥

दिव्यपद्मवदना मणिप्रभा

दीर्घिकेयमसिताब्जलोचना ।

अन्तरिक्षमणिदर्पणान्तरे

बिम्बितेव भवती विभाव्यते ॥ २५ ॥

दिव्येति—दिव्यपद्मवदना मनोज्ञपद्ममुखी मणिप्रभा हरि-
न्मणिप्रभासमानप्रभा असिताब्जलोचना ^३इन्दीवरलोचना इयं दीर्घिका
अन्तरिक्षमेव मणिदर्पणं तस्यान्तरे मध्ये बिम्बिता प्रतिबिम्बिता भवतीव
स्वमिव विभाव्यते प्रतीयते ॥ २५ ॥

^१ पुरुहूतसम्मता—अ. ^२ विहारस्य दीर्घिका—ग. झ. ट. ^३ इन्दीवर-
नयना—ग. अ.

अप्सरस्तु निखिलास्वलक्षितां
रूपसम्पदमसौ तवानुताम् ।

पश्यतीव पुरुहूतवापिका
भृङ्गतारकितपद्मलोचना ॥ २६ ॥

अप्सरस्त्विति—पुरुहूतस्य वापिका निखिलास्वप्यप्सरस्तु
अलक्षितां अदृष्टां अनुतां तव रूपसम्पदं सौंदर्यसमृद्धिं भृङ्गेण
तारकितं ^१सञ्जातकनीनिकं पद्ममेव लोचनं यस्यास्तन्नामृता सती
पश्यतीव ॥ २६ ॥

विभ्रती त्वदमिलापचेतसोः
स्वादुतां प्रसदनं च शाश्वतम् ।
दृष्टिरुत्पलवनं दिशत्वसौ
दीर्घिकापयसि दीर्घलोचने ॥ २७ ॥

विभ्रतीति—हे दीर्घलोचने त्वदमिलापचेतसोः स्वादुतां
शाश्वतं प्रसदनं च विभ्रती, यथासङ्गमन्वयः, त्वदमिलाप इव मधुरे
त्वचेतसीव नित्यप्रसन्ने चेत्यर्थः, दीर्घिकापयसि दीर्घिकाया जले असौ
दृष्टिः इदं तव लोचनं उत्पलवनं दिशतु उत्पलवनवत् कटाक्षपातं
ददातु । मधुरं प्रसन्नं दीर्घिकापयः कटाक्षयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

शोणकुट्मलमुखी सरोजिनी
शोभते हरितपत्रशालिनी ।
संपृता त्रिदशपादपैरसौ

आरिक्वे मणिपञ्जरस्थिता ॥ २८ ॥

शोणेति—शोणकुट्मलमुखी अरुणमुकुलाम्रवदना हरितानि
पत्राणि शलति गच्छति प्राप्नोतीति हरितपत्रशालिनी श्यामवर्णवती

त्रिदशानां पादपैः मन्दारादिभिः पञ्जरस्थानीयैः संवृता असौ सरोजिनी
 नलिनी मणिपञ्जरस्थिता शारिकेव शोभते । शारिकापक्षे शोणकुट्टमला-
 कारवदना हरितैः पक्षैः शलति गच्छति शलते चलतीति वा हरितपत्र-
 शालिनी । 'शल गतौ' (भ्वादि ८४३) इति '१ शल चलन' (भ्वादि
 ४९०) इति वा औवादिको वातुः । शारिका शुक्रमिया । तथा च
 वासवदत्तायां प्रयोगः "ततो जम्बूकुलस्थिता शारिका काचिच्चिरादागतं
 शुक्रं प्रकोप^२तरलाक्षमुवाच । कितव शारिकान्तरमन्विष्य गतोऽसि"^३
 (श्रीरं. मु. १२२ पृ.) इत्यादि । ^४नैषण्डुकैश्शुक्रप्रकरणादन्यत्र ^५शारि-
 कयां तु ^६गौरादिष्वभिधानात् पक्ष्यन्तरमित्यप्याहुः ॥ २८ ॥

व्याहृतिक्षमदशातिवर्तिनीं

विभुताम्बुज^७रुचिं रजःकणैः ।

सेवते मधुमदेन मोहितः

पुष्पितां अमर एष पश्चिनीम् ॥ २९ ॥

व्याहृतीति—मधुमदेन मकरन्दलभहर्षेण "मदो रेतसि
 कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः" इति विश्वः, मोहितः ^८परवशं प्राप्तः
 एष अमरः व्याहृतिक्षमां वचनयोग्यां दशानतिवर्तमानां शोभातिशयेन
 वचनपथातीतां रजःकणैः ^९परागकणैः विभुताम्बुजरुचिं लज्जकमल-
 कान्तिं पुष्पितां सज्जातप्रसूनां, तारकादित्वादितम्, 'पुष्प विकसने'
 (दिवादि ११२२) इति धातोः कर्तरि कप्रत्ययेन विकसितामिति वा,

^१ संवरणार्थकोऽप्ययम्, भालुपाठे चलनसंवरणयोरित्यर्थनिर्देशदर्शनात्.
^२ तरलाक्षरमुवाच—घ. ^३ आगतोऽसि—घ. ^४ नैषण्डुकाः—घ. ^५ "शारिकायां तु
 गौरादी इत्यभिधानात्" इत्यत्र शुद्धपाठः स्यादिति भाति । अत एव हेमचन्द्रकोशे
 'शारिका तु पीतपादा गौरादी गोकिराटिका' (४ कांठे ४०१ श्लो.) इत्युक्तं
 दृश्यते । किं चायमेव शारिकाशब्दः शुक्रप्रकरणादन्यत्र वैजयन्त्यामपि 'वावाला
 मुन्दरा शारिः' इति कप्रत्ययरहिततया निर्दिष्टो दृश्यते । 'मैना' इति भाषायां
 तत्पक्षिनाम व्यपदिशन्ति च. ^६ गौरादित्वाभिमानात्—ग. ^७ रुचं—मु.
^८ परवशं—ग. झ. ट. ^९ परागधूलिभिः—ग.

पद्मिनी नलिनीं सेवते उपमुञ्चे । यथा मद्यपानजनितेन मदेन नष्ट-
विषेको अमरः कामुकः 'मलवद्वाससा न संवदेत' (तै. सं. २-५-१) इति
निषेधात् सम्भाषणोचितदशतिवर्तिनीं "या स्थाति तस्या अप्सुमारुकः"
(तै. सं. २-५-१) इति निन्दया स्नानाभावात्पांसुकणच्छस्त्राम्बु-
जसमानकान्तिं पुष्पितां ऋतुमतीं पद्मिनीं "कमलमुकुलमृद्वी फुल्लरत्नीव-
गन्धिः" इत्युक्तलक्षणां स्त्रियं निषेधमतिलङ्घ्य भुञ्जे, तद्वदिति
शब्दशक्त्या ध्वन्यते । "अमरः कामुकेऽलिनि" इति यादवः ॥ २९ ॥

एष चात्र समया सरोजिनी-

भेकतानयति चित्तचक्षुषी ।

^१ पादपैरुपगतश्चतुर्विधैः

पारिजात उदधीन्द्रसम्भवः ॥ ३० ॥

एष इति—अत्र नन्दने सरोजिनीं समया नलिनीसमीपे
"अमितः परितः" (वा. १४४२) इत्यादिना द्वितीया, चतुर्विधैः
मन्दारसन्तानकरूपवृक्षहरिचन्दनमेवेन चतुष्पकारैः ^१ पादपैः उपगतः
परिवृतः उदधीन्द्रसम्भवः क्षीरोदप्रभवः एष ^२ पारिजातः चित्तचक्षुषी
एकतानयति एकाम्रे करोति । 'उत्करोति' (ग. सू. २०४) णिच् ।
"एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकाग्रनावपि" इत्यमरः । ^३ चित्तचक्षुषी इत्यत्र
चित्तस्य प्राप्यत्वं नास्तीति नैकवद्भावः ॥ ३० ॥

पद्मरागरमणीयपल्लवं

पश्य कोमलहरिन्मणिच्छदम् ।

पुष्पभूतवरशिल्पभूषणं

तप्तहेम^४रुचिरत्विवं तरुम् ॥ ३१ ॥

पद्मरागेति—पद्मरागरमणीयपल्लवं अरुणरत्नरूपरुचिरकिसलयं

^१ 'पादपैरुपगतः'—ग. अ. प्र. वे. सु. ^२ 'पारिजातश्च' इति पौलस्त्याह.

^३ चित्तेन सहिते चक्षुषी इति शाक्यार्थिवादित्वात्समासो वाऽत्र बोध्यः.

^४ रुचिरत्वचं—झ.

कोमलहरिन्मणिच्छदं मनोज्ञगारुडमणिरूपपलाशं पुष्पमूतवरशिख्यभूषणं
पुष्पत्वापन्नोत्तमनिर्माणकटककेयूराद्याभरणं तस्यैव रुचिरत्वित्थं प्रतप्त-
स्वर्णमिव रुचिरप्रभं तरुं पारिजातं पश्य ॥ ३१ ॥

नम्रतामुपगतः फलैरसौ

बल्युभृङ्गविरुतैरभिष्टुवन् ।

आर्द्रभावसुभगो विभाव्यते

कामकिङ्कर इवोचितक्रियः ॥ ३२ ॥

नम्रतामिति—फलैः नम्रतामुपगतः प्राप्तः बल्युभृङ्गविरुतैः
मनोज्ञमृङ्गध्वनिभिः अभिष्टुवन् आर्द्रभावसुभगः मकरन्दरसार्द्रतया
चक्षुष्यः ^१ एष पारिजातः उचितक्रियः नम्रत्वमभिष्टुतिमार्द्रभावं च
प्राप्तः पत्न्यौ शिघ्रः अतिशयितमृत्योचितक्रियाशाली कामकिङ्कर इव
विभाव्यते प्रतीयते । उद्दीपनविभावत्वात्कामकिङ्करत्वोत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

अक्षदामरचनोचितैः फलैः

देवतानुगुणपुष्पसम्पदा ।

बल्कलैश्च वसनैश्च विन्दते

वीतरागधृतरागहृद्यताम् ॥ ३३ ॥

अक्षदामेति—अक्षदामरचनोचितैः जपार्च^२मक्षसूत्रस्य निर्माण-
योम्यैः फलैः देवतानुगुणपुष्पसम्पदा देवानामुपमोगानुकूलानां पुष्पा-
णां समृद्ध्या बल्कलैर्वसनैश्च वीतरागधृतरागहृद्यतां फलबल्कलैर्वीति-
रागाणां पुष्पवसनैः धृतरागाणां च प्रियतां विन्दते प्राप्नोति ॥ ३३ ॥

^१ 'असौ एष' इति पाठस्त्यात्.

^२ 'अक्षमालया' इति पाठस्त्यात्.

त्वत्सगन्धतुलसीसहोदरः

पुण्य एष पुरुहूतपादपः ।

प्राणिनां यदवलोकनक्षणे

पूर्वजातिषु भवत्यनुस्मृतिः ॥ ३४ ॥

त्वत्सगन्धेति—त्वत्सगन्धतुलसीसहोदरः तव समानसौर-
भायाः सपत्नीत्वेन ^१समानसंनन्वाया ■ तुलस्यास्सहोदरः अमृत-
मधनोद्भवत्वात् “गन्धो गन्धक आमोदे लेखे सम्बन्धगर्वयोः” इति
विश्वः, एष पुरुहूतपादपः पारिजातः पुण्यः पुण्यजनकः पुण्यशब्दा-
त्तत्करोतीति णिचि पचाद्यच्, यदवलोकनक्षणे यस्यावलोकनसमये
प्राणिनां पूर्वजातिषु अतीतजन्मस्वनुस्मृतिः भवति । तथाभूतस्य
पुण्यत्वं किमुच्यत इति भावः । अत्र हरिवंशवचनम्—

स ददर्श महाबाहुराकण्डिं वासवस्य ह ।

द्रुममभ्यर्चितं देवैः पारिजातं ^२महाद्रुतम् ॥

^३नित्यपुष्पततं हृद्यं ^४दिव्यगन्धमनुत्तमम् ।

यमासाद्य जनस्सर्वो जातिं स्मरति ^५पूर्विकाम् ॥—

(विष्णुपर्व ६०-६५-६६) इति ॥ ३४ ॥

एष कल्पलतिकारिष्कृतः

प्रत्यवेक्षयति पल्लवारुणः ।

सागरेन्द्रसुतया समन्वितं

धाम कौस्तुभमयूखरञ्जितम् ॥ ३५ ॥

एष इति—कल्पलतिकया परिष्कृतः पल्लवैरुणः एष पारि-
जातः सागरेन्द्रसुतया त्रिधा समन्वितं कौस्तुभस्य मयूखैः रञ्जितं

^१ पत्नीत्वेन समानबान्धवाया—घ. ट. ^२ ‘महाद्रुमं’ इति हरिवंशे.

^३ ‘नित्यपुष्पधरं’ इति हरिवंशे. ^४ ‘पुण्यगन्धं’ इति हरिवंशे. ^५ पूर्विकी—घ. ट.

अरुणीकृतं धाम परं ज्योतिः प्रत्यवेक्ष्यति विचारयति, सहशत्वात्समार-
यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पश्य जालकितपल्लवाधरै-

मौक्तिकैरमृतविन्दुनिर्मलैः ।

सूचितस्मितरुचिं सुरद्रुमं

बालचन्द्रमणिराजसौदरम् ॥ ३६ ॥

पश्येति—जालकितपल्लवाधरैः जालकिताः सञ्जातजालकाः
पल्लवा एवाधरा यैस्तैः अमृतविन्दुनिर्मलैः सुषाविन्दुभिरिवावदातैः मौक्ति-
कैः सूचितस्मितं^१ दर्शितस्मितकान्तिमिति यावत्, बालचन्द्रमणिराज-
सादरं नित्यं बालस्य हरशिरश्चन्द्रस्य कौस्तुभस्य च सहोदरं सुरद्रुमं
पश्य । हरशिरश्चन्द्रकलैव दुग्धोदादुत्पन्ना । क्षयवृद्धिशाली प्रसिद्धचन्द्र-
स्त्वत्रिनयनात् । उभयोर्मदानादरादुभयत्रा^२प्युभयोर्जन्म कविभिरुच्यत
इति चन्द्रालोके जयदेवोक्तम् ॥ ३६ ॥

अस्य नूनममृताधिकैः फलैः

सेवितैरनुदिनं दिवौकसाम् ।

न प्रसक्तिरपवर्गनन्दयौ

न क्षुधा न च^३ जरा न च व्यथा ॥ ३७ ॥

अस्येति—अमृतादधिकैः रसेन अमृतादुत्कृष्टैः अनुदिनं सेव्य-
मानैः मुञ्जमानैः अस्य फलैः दिवौकसां देवानां अपवर्गनन्दयौ मुक्त्वा,
नन्दे नूनं न प्रसक्तिः, इच्छा नास्ति । एतत्फलश्रेणिनां मुक्त्यानन्देऽ-
पीच्छा न सम्भाव्यत इत्यर्थः । न क्षुधा, न च जरा, न च व्यथा-
एतत्फलसेवामहिम्ना क्षुधादयोऽपि न जायन्त इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

१ 'स्मितरुचि' इति पाठः स्थान्.

२ 'प्युद' विजन्म ' इत्यपि पाठः—ना.

३ जरा च न व्यथा—घ. ट.

त्वामिह त्रिदिवदर्शनागतां

मञ्जरीभिरवनम्य भूरिभिः ।

मानयत्ययमसौ सुरद्रुमो

मन्मथोपवनदेवतामिव ॥ ३८ ॥

त्वामिति—अयमसौ सुरद्रुमः इह त्रिदिवदर्शनागतां मन्मथो-
पवनदेवतामिव मन्मथोद्यानस्य अधिदेवतामिव स्थितां त्वां भूरिभिः
बहुभिः मञ्जरीभिः अवनम्य मानयति पूजयति । वृक्षाणां वनदेवता
मान्येति यावः । दृश्यमानस्वरूपप्रकारपरामर्शतया अयमसावित्युक्तिः
॥ ३८ ॥

द्वारकापरिषदं प्रयास्यतो

दूरवर्त्मपथिकस्य मे दृशा ।

प्रातराशवदिहास्य भुज्यते

सप्तलोकतिलकस्य चारुता ॥ ३९ ॥

द्वारकेति—सप्तलोकतिलकस्य सप्तानां लोकानामलङ्कारभूतस्य
पारिजातस्य चारुता द्वारकापरिषदं द्वारकाया आस्थानं प्रयास्यतः अत
एव दूरवर्त्मपथिकस्य दूरमार्गस्य पथिकस्य ^१ सामान्यषष्ठ्या समासः,
मे दृशा मम लोचनेन प्रयाणसमये प्रातराशवत् प्रातरुच्यते भुज्यते इति
प्रातराशः, तेन तुल्यं यथा तथा भुज्यते । यथा दूरं गच्छतः प्रभोरनु-
चरैः ^२ दृष्टं प्रातरशनं भुज्यते ^३ तद्वदित्यादरातिशयोक्तिः ॥ ३९ ॥

गाढबद्धनयना त्वमीहसे

कामघेतुसहजन्मनि द्रुमे ।

नूनमस्य मणिभूभृता सह

स्थापनं निजनिवेशनिष्कृटे ॥ ४० ॥

गाढेति—कामघेतोः सहजन्मनि सहजे द्रुमे पारिजाते गाढ-

^१ 'पथी शेषे' (पा. सू. २-३-५०) इति सूत्रविहितसंबन्धसामान्यषष्ठ्यन्तेनेत्यर्थः.

^२ 'दृष्टं' इति 'दृष्टं' इति वा पाठः स्यात्. ^३ तद्वदलादरा-ञ.

बद्धनयना हृदनियमितलोचना त्वं नूनं प्रायः अस्य पारिजातस्य निज-
निवेशनिष्कुटे स्वगृहोद्याने मणिमूसृता मणिमयेन ^१ इन्द्रक्रीडासैलेन
सह स्थापनं ईदृसे इच्छसि । “ निष्कुटस्तु गृहोद्याने ” इति विश्वः
॥ ४० ॥

^२ व्युत्थितेषु विमुखेषु वा

स्वयं निर्निमेषनयनेषु नाकिषु ।

त्वद्विवक्षितमतः परं कथं

पुष्पमस्य विभृयात्पुलोमजा ॥ ४१ ॥

व्युत्थितेष्विति—स्वयं निर्निमेषनयनेषु स्वभावादनिमिषलो-
नेषु पारिजातसंरक्षणे जागरूकेष्वित्यपि गम्यते, नाकिषु व्युत्थितेषु
विरुद्धेषु विमुखेषु भीत्या उदासिनेषु वा त्वद्विवक्षितं त्वया-कोटुमिहं
अस्य पारिजातस्य पुष्पं अतः परं त्वद्विवक्षानन्तरं कथं पुलोमजा
इन्द्राणी विभृयात् । सम्भावनायां लिङ् । देवा व्युत्थिता भवन्तु
विमुक्ता वा । त्वद्विवक्षानन्तरं पारिजातोऽत्र न स्थाप्यत इति शक्याः
सत्पुष्पोपभोगसम्भावना नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

शङ्खपद्मसुरपादपादिभिः

श्लाघितां त्रिदिवतो गुणाधिकाम् ।

माननीयचरिता मया सह

द्वारकां त्वमधिवत्स्यसि प्रिये ॥ ४२ ॥

शङ्केति—हे प्रिये ^१ शङ्खपद्मसुरपादपादिभिः शङ्खपद्मौ निषी,
सुरपादपः पारिजातः, आदिशब्देन सुवर्मादयो गृह्यन्ते, तैर्हेतुभिः
श्लाघितां श्लोकैरुपश्लोकितां त्रिदिवतः स्वर्गात् गुणाधिकां प्राक्तर-

^१ इन्द्रस्य क्रीडा—अ. ट. ^२ व्यर्थितेषु—प्र. मु. ^३ ‘सङ्खचक’ इति
घ.—कोशेऽशुद्धः पाठः.

गोपुरादिसौभाग्यगुणैरशिकां द्वारकां माननीयचरिता महनीयचरित्रा
त्वं मया सह अभिवत्ससि । 'वस निवासे' (श्यादि-१००५) इति
धातोः लृट् । 'सत्स्यार्धधातुके' (पा. सू. ७-४-४९) इति सकारस्य
सकारः । अधिपूर्वत्वात् 'उपान्वध्याङ्घसः' (पा. सू. १-४-४८)
इति अधिकरणस्य कर्मता । श्लाघितामिति क्तप्रत्ययो 'धातुसम्बन्धे
प्रत्ययाः' (पा. सू. ३-४-१) इति भविष्यदर्थे साधुः ॥ ४२ ॥

दुग्धसिन्धुदुहितुस्सहोदरे

वासमेयुषि वदान्यपादपे ।

शक्रदारवदनेऽपि दुर्लभां

लप्स्यते तव विहारभूः श्रियम् ॥ ४३ ॥

दुग्धेति—तव विहारभूः क्रीडाभूमिः दुग्धसिन्धोर्दुहितुः
श्रियः सहोदरे वदान्यपादपे बहुप्रदे वृक्षे पारिजाते वासमेयुषि प्राप्तवति
सति शक्रदारवदनेऽपि शचीमुखेऽपि दुर्लभां श्रियं लप्स्यते अवाप्स्यति ।
तदा शचीमुखस्य पारिजातशोभावैधुर्यादिति भावः ॥ ४३ ॥

इत्थमादिकविना समीरिता

साऽन्वभावि किल सत्यभामया ।

सामरस्यमिव तेन जग्मुषी

सौकुमार्यसुभगा सरस्वती ॥ ४४ ॥

इत्थमिति—इत्थं उक्तप्रकारेण आदिकविना शास्त्रयोनिता-
दाद्येन कविना कृष्णेन समीरिता तेन सामरस्यं तुल्यमाधुर्यत्वं जग्मुषी
गतवतीव स्थिता, कृष्णवर्चस्यै रोचमानेति यावत्, सौकुमार्यसुभगा

१ 'तस्यैव' इति घ. ट. —कोशयोरशुद्धः पाठ इति भाति.

मार्दवेन हृष्या सा सरस्वती सत्यमामया अन्वभावि अनुभूता आकर्णिता ।
 'एवं किलोपाध्यायः कथयति' इतिवत् परकृतौ किलशब्दः ॥ ४४ ॥

योजितोऽथ यदुवंशकेतुना
 ख्यातकीर्तिरमृतापहारतः ।
 उत्क्षिपन् स्वगपतिस्सुरद्रुमं
 पक्षपङ्क्तिविपिने न्यवीविशत् ॥ ४५ ॥

योजित इति—अथ यदुवंशस्य केतुना केतुवत् प्रकाशकेन
 कृष्णेन योजितः पारिजातमुत्क्षिपेति नियोजितः अमृतापहारतः
 अमृतापहारेण ख्यातकीर्तिः स्वगपतिः गरुडः सुरद्रुमं उत्क्षिपन् उद्धरन्नेव
 पक्षपङ्क्तिविपिने स्वस्य पक्षपङ्क्तिरेव विपिनं तस्मिन् न्यवीविशत् निवेश-
 यति स्म ॥ ४५ ॥

एतमश्रुतचरं पुरन्दरः
 शुश्रुवान् क्षणमुदन्तमैश्वरम् ।
 भीतिकोपसमवायरूपया
 दौलयेव समकृष्यत द्विधा ॥ ४६ ॥

एतमिति—अश्रुतचरं अश्रुतपूर्वम्, ^१भूतपूर्वे चरद्, ऐश्वरं
 ईश्वरसम्बन्धिनं एतमुदन्तं वृषान्तं शुश्रुवान् पुरन्दरः भीतिकोपसम-
 वायरूपया भयक्रोधमेलनात्मना दौलया क्षणं द्वेधा प्रकारद्वयेन सम-
 कृष्यतेव । ^२क्रोधाद्युद्धायाकृष्ट इव, भयात् प्रत्याकृष्ट इव चासी-
 दित्यर्थः ॥ ४६ ॥

^१ भूतपूर्वे चरद् (पा. घ. ५-३-७३) इति सूत्रेणेति भावः. ^२ क्रोधा-
 युद्धाया—घ.

अप्रतिक्रियमपि प्रभोरिदं
 चेष्टितं प्रतिचिकीर्षता तदा ।
 मन्युरेव शतमन्युना महा-
 नागृहीतमनसाऽभ्यमन्यत ॥ ४७ ॥

अप्रतिक्रियमिति—तदा प्रतिक्रियारहितं प्रतिकर्तुमशक्यमपि प्रभोरिदं चेष्टितं प्रतिचिकीर्षता प्रतिकर्तुमिच्छता आगृहीतमनसा पारि-
 जातविषये आग्रहयुक्तचेतसा शतमन्युना शतक्रतुना मन्युः कोप एव
 महान् पूजितः अभ्यमन्यत । कर्मणि लङ् । क्षमादाक्षिण्यादिना उदा-
 सीनमशक्तं मत्वा लोका न गणयन्तीति शक्रः कोपमेव श्लाघ्यममनुते-
 त्यर्थः । ^१ आगृहीतेति कर्तरि क्तः । ^२ भावप्रत्ययान्तादर्शआद्यच्प्रत्य-
 यो वा ॥ ४७ ॥

दीप्तदृष्ट्यचिररश्मिसन्तति-
 र्वज्रघोषपरुषो मरुत्सखः ।
 चित्रचापशरवर्षवांस्ततः
 प्रत्यदृश्यत मरुत्वदम्बुदः ॥ ४८ ॥

दीप्तेति—ततः अनन्तरं दीप्ता उज्ज्वलिता दृष्टीनामेव अचिर-
 रश्मीनां विद्युतां सन्ततिः परम्परा यस्य स तथोक्तः “सन्ततिस्त्वन्वा
 वागे स्यात्पारम्पर्ये सुतेऽपि च” इति यादवः, वज्रस्य कुलिशस्य
 घोषेण परुषः रूक्षः मरुतां स्वानुचराणां देवानां सखा सहायः ‘सख-
 मित्रे सहाये च’ ^३ इति विश्वः, तत्पुरुषसमासत्वात् ‘सजाहस्तासिन्धुष्टच्’
 (पा. सू. ५-४-९१) इति टच् समासान्तः, कार्यार्थमनु-

^१ आगृहीतेति कर्मकर्तरि क्तः—घ. ट. ^२ आगृहीतमिति भावप्रत्ययान्तात्
 ‘अर्शआदिभ्योऽङ्’ (पा. सू. ५-२-१२७) इत्यनेन अच्प्रत्यय इत्यर्थः ^३ इति
 विश्वयादवौ—घ. ट.

धरेषु प्राधान्यारोपेण मरुत्सल इत्याक्तिः, चित्रचार्ष नानावर्णमिन्द्र-
चापं शरवर्षं बाणवर्षं तदुभयवान् मरुत्वानेवान्मुदः प्रत्यद्वयत दृष्टः ।
अभुदपक्षे वर्जं अशनिः, मरुत् वायुः, शरं जलम् ॥ ४८ ॥

न्यस्तकर्षुरकुथोत्तरं निजं

वारणेन्द्रमधिरुक्ष वासवः ।

नैकधातुमति रौप्यभूधरे

शोभते स्म निजरत्नशैलवत् ॥ ४९ ॥

न्यस्तेति—वासवः इन्द्रः न्यस्तेन संस्कृतेन कर्षुरेण नाना-
वर्णेन कुथेन आस्तरणेन उत्तरं श्रेष्ठं,^१ उक्तरूपः कुथ उत्तर उपरि-
स्थितो यस्य तमिति वा, “ प्रवेण्यास्तरणं वर्षः परिस्तोमः ^२ कुथो
द्वयोः ” इत्यमरः, निजं ^३ वारणेन्द्रं पैरावतं अधिरुक्ष नैकधातुमति
अनेकगैरिक्तादिनानावर्णधातुमति, एकशब्देन नसमासः, सर्वधनी-
त्यादिवत् कर्मधारयान्मत्वर्थायः, रौप्यभूधरे रत्नताचले निजरत्नशैलवत्
इन्द्रनीलचलेन तुल्यं यथा तथा शोभते स्म ॥ ४९ ॥

अप्रतर्क्यवृजिनोत्थमासुरं

^४ भावमास्थितवता बलद्विषा ।

दुर्जयोऽपि विजिगीषितो

विभुस्सस्मितस्समरसम्मुखोऽभवत् ॥ ५० ॥

अप्रतर्क्येति ॥ अप्रतर्क्यवृजिनोत्थं अधिन्त्येन केनापि पापे-
नोत्थितं आसुरं भावं असुरसम्मान्निनं भावं द्रोहप्रियायं आश्रितवता
बलद्विषा इन्द्रेण दुर्जयः जेतुमशक्योऽपि विजिगीषितः विजेतुमिष्टः

^१ कुथः कुथ इति इलामुचः—वा. ^२ वारणेन्द्रमधिरुक्ष—घ. ^३ भाव-
माश्रितवतो बलद्विषः—अ. सु.

विभुः कृष्णः सस्मितः उपहासस्मितसहितस्सन् समरसन्मुखः युवा-
मिमुखोऽभवत् ॥ ५० ॥

देवराजयदुराजयोरिदं

द्वैरथं प्रतिभयं दिदृक्षवः ।

वेषसा सह सनन्दनादय-

स्त्यक्तसंयमधियोऽवतस्थिरे ॥ ५१ ॥

देवराजेति—प्रतिभयं भयङ्करं देवराजयदुराजयोरिदं द्वैरथं
युद्धं दिदृक्षवः द्रष्टुमिच्छवः सनन्दनादयः सनन्दनसनत्कुमार-
प्रभृतयो दिव्ययोगिनः वेषसा स्वयमपि दिदृक्षुणा जज्ञणा सह
त्यक्तसंयमधियः त्यक्तप्रणिधानचेतसस्तन्तः अवतस्थिरे अवास्थिताः ।
'समवप्रविश्यः स्वः' (पा. सु. १-३-२२) इत्यात्मनेपदम् ॥
॥ ५१ ॥

भीषणप्रलयमेघसन्निभं

कृष्णमेघमथ मेघवाहनः ।

आपतन्नसुर^१भेदकं क्षणा-

दाचर्क^२ ऋजुरोहितं धनुः ॥ ५२ ॥

भीषणेति—अथ अनन्तरं भीषणप्रलयमेघसन्निभं भयङ्कर-
कल्पान्तमेघतुर्य्यं असुराणां भेदकं विदारकं कृष्णमेघं कृष्णो मेघ
इव तं क्षणात् आपतन् प्रतिगच्छन् मेघवाहनः इन्द्रः ऋजुरोहितं
ऋजुरोहिताख्यं निजं धनुः आचर्क^२ आकर्षति स्म ।

ऋजुरोहितमिच्छन्ति बुधाश्शक्रशरासनम् ।

हत्वभिधानरत्नमाला । आचकर्ष कञ्जुरोहितमित्यत्र 'कृत्यकः'
(पा. सू. ६-१-१२८) इति प्रकृतिभावः ॥ ५२ ॥

चक्रपाणिविजयाय चक्रिता-

ह्रीमघोष^१दलिताखिलश्रुतेः ।

वज्रपाणिधनुषश्शरोर्मयः

संवभूवुरुदधेरिवोर्मयः ॥ ५३ ॥

चक्रपाणीति—चक्रपाणेः कृष्णस्य विजयाय चक्रितात्
मण्डलीकृतात् भीमेन घोषेण दलिताखिलश्रुतेः विदारितसकलजन-
श्रोत्रात् वज्रपाणिधनुषः इन्द्रचापात् उदधेः समुद्रात् ऊर्मय इव
शरोर्मयः शस्परम्पराः संवभूवुः संभूताः । ऊर्मिशब्दः परम्परायां
लक्षणाधिकः ॥ ५३ ॥

वज्रिणश्शरगणस्समापत-

न्वाहने स्वगपतौ मुरद्विषः ।

तस्य तेजसि बभूव मस्मसा-

तूलाशीरिव कालपावके ॥ ५४ ॥

वज्रिण इति—मुरद्विषो वाहने स्वगपतौ गरुडे समापतन्
वज्रिणः इन्द्रस्य शरगणः तस्य गरुडस्य तेजसि कालपावके प्रलयानले
तूलाशीरिव मस्मसाद्बभूव ^२ 'कालार्थेन मस्मीबभूव' विभाषा साति
कालार्थे (पा. सू. ५-४-५२) इति सातिप्रत्ययः ॥ ५४ ॥

प्लावितो विश्विखट्टिभिस्तदा

^३ जम्भमेदि ^४ जलदप्रसूतिभिः ।

^१ दलितश्रुतेरिव—अ. प्र. दे. सु. ^२ 'कालार्थेन मस्म बभूव' इति घ. ट.
—कोशयोनि इत्यने. ^३ जम्भमेदिरजलद—अ. प्र. दे. सु. ^४ जलदप्रदेतिभिः—अ.

अन्वदीपि गरुडः प्रतापवा-

नाज्यसिक्त इव वह्निराध्वरः ॥ ५५ ॥

प्लावित इति—तदा अम्भभेदी इन्द्र एव जलदः तस्मात्प्रसूति-
र्यासां तामिः विशिखवृष्टिभिः प्लावितः सिक्तः प्रतापवान् "प्रतापो
निखिलारातिदण्डजम्बुद्विमा मतः" इति, तच्छाली गरुडः आज्य-
सिक्तः आध्वरो वह्निः वैतानामिरिव अन्वदीपि अनन्तरं तेजसा दीप्तोऽ-
मृतः । दीपिषातोः कर्तरि लुक् । 'दीपजनबुध' (पा. सू. ३-१-६१)
इत्यादिना निष् ॥ ५५ ॥

धृत्रहन्तुरचमत्क्रियाभिमां

विश्वविस्त्वाविषये विभावयन् ।

पश्यति स्म विबुधेषु काश्यपिः

पञ्चगेष्विव पराक्रमं क्षमम् ॥ ५६ ॥

धृत्रहन्तुरिति—धृत्रहन्तुः इन्द्रस्य स्वविषये स्वस्मिन् विषये
इमामचमत्क्रियां हृदयसामर्थ्यं विभावयन् आकलयन् विश्ववित् सर्वज्ञः
काश्यपिः कश्यपस्यापत्यं गरुडः पञ्चगेषु सर्पेष्विव विबुधेषु देवेषु परा-
क्रमं क्षमं योग्यं पश्यति स्म । इन्द्रस्य सन्नाहे ^१ विफालिते तं त्यक्त्वा
तदितरान् देवानलक्ष्यमृतानपि पञ्चगानिव लीलया अमिमवितुं विचारित-
वानित्यर्थः ॥ ५६ ॥

तस्य देवपृतनाविधूतये

जृम्भमाणवपुषो महौजसः ।

अप्रभूतममवज्रगत्रयं

विभ्रतस्त्रिजगदेकदम्पती ॥ ५७ ॥

तस्येति—देवपृतनाविधूतये सुरसेनाया विधूतनाय जृम्भमाण-
वपुषः विवर्धमानशरीरस्य महौजसः महाबलस्य त्रिजगदेकदम्पती
त्रिभुवनस्य ^१मुख्यदम्पती सत्यमामामाघवौ विभ्रतः अस्य गरुडस्य
अगत्रयमपि अप्रभूतं वपुर्विजृम्भणापर्याप्तमभवत् ॥ ५७ ॥

तुङ्गपक्षतिशताङ्गशालिनो

भीमनागघटिताकृतेरभूत् ।

वाहतां च बहतस्वपत्तितां

सैन्यताऽस्य सुरसैन्ययोधिनः ॥ ५८ ॥

तुङ्गेति—तुङ्गपक्षतिशताङ्गशालिनः उन्नतं पक्षमूलानां शतं
येषु तैः अवयवैश्शालमानस्य ^२वाहतां च बहतः सुरसैन्ययोधिनः
देवसेनां योषयतः अस्य गरुडस्य सैन्यता चतुरङ्गबलत्वं अभूत् । शताङ्ग-
नागवाहपत्तिशब्दैः रथगजचतुरङ्गपदातिप्रतीतेस्तथात्वारोपः । “ स्त्री पक्षतिः
पक्षमूलम् ” “ शताङ्गः स्यन्दनो रथः ” इत्यमरः ‘ नागः पञ्चगमातङ्ग-
कूराचारेषु तोयदे ’ ‘ पत्तिः पदातौ गमने ’ इति विश्वः ॥ ५८ ॥

पारिजातपवनोर्मिर्बृंहितै-

वासुकिप्रभृतिभिर्महोरगैः ।

गाढतां हरिरथस्य विभ्रतः

सारथिश्च तुरगाश्च साहसम् ॥ ५९ ॥

पारिजातेति—पारिजातपवनोर्मिर्बृंहितैः पारिजातमारुतपरम्परया
पोषितैः वासुकिप्रभृतिभिः महोरगैः आभरणतया निबद्धैः गाढतां

^१ मुख्यौ दम्पती ग-अ. ^२ जृम्भणायापर्याप्त-घ. ^३ ‘ भीमनागघटिता-
कृतेः भीमैर्भयङ्करैः नागैस्सर्पैः घटिता संबद्धा आकृतिः आकारो यस्य तस्य वाहतां
स्वपत्तितां च ’ इति पाठः स्यात्.

दृढतां विभ्रतः हरिरथस्य गरुडस्य सारथिश्च तुरगाश्च साहसं
रथस्याकर्षकैस्तुरगैः सारथिना च भाव्यन् , एतस्य सादसमेव तथेति
तदेव तुरगादिकममूदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

गाढदीप्तगरलानलोष्मला

तार्क्ष्यभूषणभुजङ्गफूत्कृतिः ।

पीतनिर्भरसुधारसोन्मदाः

पाकशासनचमूरमूमुहद् ॥ ६० ॥

गाढेति—गाढमत्यन्तं दीप्तिन गरलानलेन ऊष्मला औष्ण्यवती
तार्क्ष्यस्य भूषणभुजङ्गानां फूत्कृतिः पीतेन निर्भरेण अतिमात्रेण सुधा-
रसेन सुधैव रस्यते आस्वादयति इति रसः तेन उन्मदाः ^१उद्धतमदाः
पाकशासनचमूः इन्द्रसेनाः अमूमुहद् मोहयति स्म । ‘मुह वैचित्ये
(दिवादि-११९९) इति धातोः ण्यन्ताल्लुङ् ॥ ६० ॥

अप्रतर्क्यतरसो गरुत्मतः

पक्षवेगपवनेन ताडिताः ।

आत्मकक्कटमपोष्य वज्रिणं

बभ्रमुदशसु दिक्षु मारुताः ॥ ६१ ॥

अप्रतर्क्येति—अप्रतर्क्यतरसः अचिन्त्यवेगस्य गरुत्मतः पक्षवेग-
पवनेन पक्षवेग^२प्रभववायुना ताडिताः मारुताः इन्द्रस्य सहायमूता एको-
नपञ्चाशन्मारुताः आत्मकक्कटं आत्मानो मरुत एव कक्कटः कवचं कवच-
वद्रक्षका यस्य तं “उरच्छदः कक्कटको जागरः कवचोऽस्त्रियाम्”
इत्यमरः ^३वज्रिणं अपोष्य हित्वा दशसु दिक्षु बभ्रुः भ्रमन्ति स्म ॥ ६१ ॥

^१ उद्धत-घ.

^२ प्रभवेन वायुना-घ. ट.

^३ वज्रिणमप्यपोष्य-घ. ट.

तस्य ^१ पक्षमरुता निवर्तितैः
 बाहिनी दिविषदांशेषतः ।
 वृत्रशासनशरासनच्युतैः
 प्रत्यविध्यत शरैरजिष्णुः ॥ ६२ ॥

तस्येति—तस्य गरुडस्य पक्षमरुता निवर्तितैः परावर्तितैः
 वृत्रशासनशरासनात् इन्द्रचापात् च्युतैः अजिष्णुः पत्रानिलवेगादुज्जु-
 गमनैश्शरैः दिविषदां बाहिनी सेना अशेषतः कृत्स्नाऽपि प्रत्यविध्यत
 प्रातिलोभ्येन विद्धा अभूत् ॥ ६२ ॥

वैनतेयनखरैर्विदारितो
 बाह्यमान्तरमपि त्यजन्मदम् ।
 शोणितैर्विरुच्ये सुरद्विपः
 श्वेतशैल इव धातुनिर्झरैः ॥ ६३ ॥

वैनतेयेति—वैनतेयस्य नखरैः विदारितः पाटितः बाह्यं दान-
 जलरूपं आन्तरं गर्वरूपमपि मदं ^२ त्यजन् तदुभयरहित इत्यर्थः,
 “मदो रेतसि कस्तूर्या गर्वे हर्षेमदानयोः” इति विश्वः, सुरद्विपः
 पुरावतः श्वेतशैलः ^३ रूप्याचलः धातुनिर्झरैः धातुरक्तैः प्रवाहैरिष
 शोणतावरुच्ये अष्टभिश्शुशुभे ॥ ६३ ॥

द्वेडितेन मुषिताशयानिव
 श्लोषितानिव दृशा प्रदीप्तया ।
 दारितानिव पतन्मारास्तैः
 निर्जरानतनुतारुणानुजः ॥ ६४ ॥

^१ पक्षपवनैर्निवर्तितैः—प्र. सु. ^२ त्यजन्तुभय—घ. ट. ^३ रूप्याचलः—
 घ. ट.

^१ ह्वेलितेनेति—अरुणस्य अनुजः गरुडः निर्जरान् ह्वेलितेन सिंहनादेन मुषिताश्वान् लुण्ठितचित्तानिव, प्रदीप्तया ज्वलितया दृशा श्लेषितान् दाहितानिव, पतत्रमारुतैः दारितान् पादितानिव च अत-
नुत ॥ ६४ ॥

स्वासु दिक्षु समवस्थितास्तदा
दिष्टवञ्चितधियो दिवौकसः ।

तोयदा इव युगान्तभास्करं

संनिकृष्य समवृण्वताच्युतम् ॥ ६५ ॥

स्वास्विति—तदा गरुडपराक्रमणसमये स्वासु स्वकीयासु
^२ प्राच्यादिषु दिक्षु समवस्थिताः दिष्टवञ्चितधियः दिवौकसः
इन्द्रवह्म्यादयो देवाः तोयदाः युगान्तभास्करं प्रलयार्कमिव संनिकृष्य
संनिकृष्टा भूत्वा अच्युतं समवृण्वत संवृण्वते स्म ॥ ६५ ॥

नाजिघांसदपराधिनोऽपि तान्
नाकनायकगणान् जनार्दनः ।

आनृशंस्यमथवा न भज्यते

तस्य संश्रितजनेषु जातुचित् ॥ ६६ ॥

नाजिघांसदिति—जनार्दनः ^३ नाकनायकगणान् नाकनायका-
स्त्रिविवेशा देवाः तेषां समूहान् अपराधिनोऽपि नाजिघांसत् न
हन्तुमैच्छत् । कथं द्रोहिण्यपि दया, तत्राह—अश्ववेति । तस्य कृष्णस्य
संश्रितजनेषु आनृशंस्यं अहिंसत्वं जातुचित् कदाचिदपराधादिसमयेऽपि
न भज्यते भङ्गुरं न भवति । ‘ भङ्गो आमर्दने ’ (रुषादि-१४५४) इति
घातोः कर्मकर्तरि यक्प्रत्ययः । ततश्च देवा अपि भागवता इति भावः
॥ ६६ ॥

^१ ह्वेलितेन—ह.

^२ प्राच्यादिदिक्षु—घ.

^३ नाकनायकभटान्—प्र. वे. सु.

तेषु शिक्षणपरश्शिलीमुखान्

प्राहिणोत्प्रभुरमर्ममेदिनः ।

अकुशेन निशितेन हस्तिपो

कुर्मदान् प्रशमयन्निव द्विपान् ॥ ६७ ॥

तेष्विति—प्रभुः कृष्णः निशितेन उचेजितेन अकुशेन
कुर्मदान् भवोद्धतान् द्विपान् प्रशमयन् प्रशान्तान् कुर्वन् हस्तिपः
आधोरण इव शिक्षणपरः तेषां शिक्षामात्रे तत्परस्सन् अमर्ममेदिनः
प्राणस्थानान्यभिन्दानान् शिलीमुखान् तेषु प्राहिणोत् प्रेषयति स्म
॥ ६७ ॥

तं समेत्य निरपायतेजसं

सप्तसप्तिमिव तारकाग्रहैः ।

सज्जिरेव विबुधैरसत्समां

काऽपि दुर्ग्रहदशाऽन्वभूषत ॥ ६८ ॥

तमिति—विबुधैः देवैः कर्तुभिः निरपायतेजसं स्थिरतेजसं-
अभिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्थ परेण यत् ।

प्राणात्ययेऽप्यसहनं तचेजस्समुदाहृतम् ॥

इत्युक्तलक्षणं तेजः, पराक्रमोपेतं कृष्णं समेत्य निरपायतेजसं स्थिर-
रोचिषं सप्तसप्तिं सप्ताश्रमादित्यं समेत्य तारकाग्रहैः अश्विन्यादिगुरु-
शुक्रादिभिरिव सज्जिः विद्यमानैरेव असत्समा भावप्रधानो निर्देशः, अविद्य-
मानत्वतुल्या काऽपि दुर्ग्रहदशा दुष्टग्रहाणां राहादीनामवस्था अदृश्य-

१ अत्र अदृश्यमानतारूपसादृश्यप्रयोजकधर्मोपपादनार्थं दुर्ग्रहदशेत्युक्तं स्यात् ।
ततश्च दुर्ग्रहदशेत्यस्य अदृश्यमानावस्था, अस्तदशेति यावत्, इत्यपि विवरणं भवितु-
मर्हति । ततश्च यथा ग्रहाणां सूर्येण संगतो ततोऽजोभिभूततेजस्कतया अदर्शनादस्त-
संभवः, तथा श्रीकृष्णसूर्येण संगतानां देवानां ततोऽजोभिभूततेजस्कतयाऽदृश्यताऽऽ-
सीदिति भावः.

तेति यावत्, अन्वभूयत अनुभूता । 'अदृश्यग्रहा राहुकेतवोऽन्य-
त्रोपसगसमयात्' इति ज्योतिर्विदः । तदाऽप्यदृश्या एव ते, सूच्छाया-
विक्षेपवैवर्ण्यमेव तेजोमण्डले दृश्यमित्यपि केचित् ॥ ६८ ॥

अष्टभिश्च हरितामघीश्वरै-
र्यमप्रभृतिभिश्च संहतैः ।

वृष्णिवीरशरखण्डितायुधै-
र्विह्वलैरजनि वीतशक्तिभिः ॥ ६९ ॥

अष्टभिरिति—संहतैः संघीभूतैः अष्टभिर्हरितामघीश्वरैः
दिक्पतिभिश्च अर्यमप्रभृतिभिः आदित्यादिभिश्च वृष्णिवीरशरखण्डिता-
युधैः कृष्णबाणलूननिजायुधैः वीतशक्तिभिः अपेतबलैश्च सद्भिः
विह्वलैः विह्वलैः अजनि जातम् । भावे लुब्ध् । ^१ 'अष्टाभ्य औश'
(पा. सू. ७-१-२१) इति दीर्घोच्चारणात् ज्ञापकात् 'अष्टन आ विभक्तौ'
(पा. सू. ७-२-८४) इत्यात्वं वैकल्पिकमिति ^२ तदभावपक्षे
अष्टभिरिति रूपम् ॥ ६९ ॥

अक्रमादृश दिशोऽवलोकयन्
दत्तदष्टिरभितः क्रमावृष्टा ।

सस्तकार्मुक^३ शिरस्रकञ्चुकां
प्रेक्ष्य देवपुत्रनामदूयत ॥ ७० ॥

अक्रमादिति—अक्रमादृश दिशोऽवलोकयन् त्रासेन युगपदेव
दृश्यापि दिशः पश्यन् अनन्तरमापातदृष्टस्वसेनावस्थाविशेषदर्शनाव

^१ 'अष्टाभ्य' इत्यारभ्य 'उच्चारणात्' इत्यन्तप्रत्ययस्थाने 'अष्टनो दीर्घात्
इत्यत्र दीर्घग्रहणात्' इति प्रत्ययेन भाव्यमिति भाति । अन्यथा यथाश्रुते अष्टन
आ विभक्त्यावित्यस्य वैकल्पिकत्वाभावे अष्टाभ्य औशित्यत्र दीर्घोच्चारणस्य असांगत्या-
भावेन तस्य आत्ववैकल्पिकत्वज्ञापकत्वसंभवात्. ^२ दीर्घाभाष-क. ^३ शिरस्र-
खड्गता-क.

कमादभितो दत्तदृष्टिः वृषा इन्द्रः सस्तकार्मुकशिरस्त्रकक्षुकां कृष्ण-
शरादित्तया गलितचापशिरोवेष्टनकवचां देवपृतनां सुरसेनां वीक्ष्य
अब्रूयत पर्यतप्यत ॥ ७० ॥

अस्त्रशस्त्रविनिपात^१मोहिता-

नर्दितानसुरवैरिसायकैः ।

सत्रपेव सपदि त्रपा जहौ

दैन्यमीलितदृशो दिवौकसः ॥ ७१ ॥

अस्त्रेति—अस्त्राणामैन्द्रवारुणादीनां शस्त्राणामायुधानां च
विनिपातेन मोहितान् कर्तव्यमूढतां प्रापितान् असुरवैरिसायकैः
भगवद्भाषैः अर्दितान् विद्वान् दैन्येन क्लृप्तयेण मीलितदृशः दिवौकसः
देवान् त्रपा लज्जा सत्रपेव तादृशेषु तेषु स्थातुं त्रपावतीव सपदि जहौ
तत्याज ॥ ७१ ॥

अप्सरोनयनतोयकज्जलैः

शोणितैश्च विभुना सुपर्वणाम् ।

आत्मकीर्तिसुधया विशोषिते

चित्रमम्बरतले व्यलिख्यत ॥ ७२ ॥

अप्सर इति—विभुना कृष्णेन आत्मनः कीर्तिरेव सुधा तथा
विशोषिते निर्मृष्टे अम्बरतले मितिस्थानीये अप्सरसां नयनतोयकज्जलैः
नाम्पसहिताभिर्मणीभिः सुपर्वणां निजशरस्त्रण्डितानां देवानां शोणितैश्च
चित्रं व्यलिख्यत विलिखितम् । तैरम्बरं नानावर्णं कृतमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

पञ्चवक्त्रवदनस्थमामिषं

^१प्राप्तुकाम इव बालवक्त्रकः ।

प्रस्थितामभिनिवेशवान् पुनः

प्रत्यपद्यत धृतिं पुरन्दरः ॥ ७३ ॥

पञ्चवक्त्रेति—अभिनिवेशवान् आग्रहवान् पञ्चवक्त्रवदनस्थं सिंहमुखगतं आमिषं मांसं प्राप्तुकामः बालवक्त्रकः बालकोष्टेव स्थितः भगवद्धस्तगतपारिजातमेष्टुतयेति भावः, ^२“क्रोष्टृधूर्तौ तु वक्त्रके” इति यादवः, पुरन्दरः इन्द्रः प्रास्थितां धृतिं गतं धैर्यं पुनः प्रत्यपद्यत प्राप । पुनरपि धैर्यमवलम्ब्य युद्धाय संनद्ध इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

वज्रमात्तमरिहन्तु जिष्णुना

विष्णुना च युधि चक्रमुद्यतम् ।

दृष्टवन्ति भुवनानि जज्ञिरे

कम्पितानि कलुषाणि च क्षणात् ॥ ७४ ॥

वज्रमिति—युधि तस्मिन् युद्धे जिष्णुना इन्द्रेण आत्तं गृहीतं अरीणां हन्तु वज्रं, विष्णुना उद्यतं उद्धृतं चक्रं च दृष्टवन्ति भुवनानि क्षणात् सद्य एव कम्पितानि भयेन वेपितानि, कलुषाणि अप्रसन्नानि उभयोरपि पराजयस्यानिष्टतया खिन्नानि च जज्ञिरे जातानि । अरिहन्तु इत्यनुषक्तं चक्रस्यापि विशेषणम् । सविशेषणप्रक्रमात् । तस्मिज्जरीति भिज्जं वा विशेषणम् । ^३अराः नाभिनेमिमध्यावयवाः, तद्वदित्यर्थः ॥ ७४ ॥

^१प्राप्तुं कामो यस्येति विग्रहः । “तुंकाममनसोरपि” इति तुमुनो मकार-
लोपः. ^२“क्रोष्टृधूर्तौ तु वक्त्रके” इति मुद्रितवैजयन्तिकोशे दृश्यते. ^३अराणि
नाभि-अ.

तौ परस्परजिगीषयोद्यतौ
 वीक्ष्य निष्प्रतिमवीर्यवैभवौ ।
 व्योममिचिलिखितैरिव स्थितं
 व्यक्तविस्मयमयैस्सुरासुरैः ॥ ७५ ॥

ताविति—परस्परं जिगीषया जेतुमिच्छया उद्यतौ सखद्वौ
 निष्प्रतिमवीर्यवैभवौ अनुपमबलसम्पदौ तौ कृष्णपुरन्दरौ वीक्ष्य व्यक्त-
 विस्मयमयैः ^१सुहृदोर्युद्धमिति विस्मयः, ^२जगतामयमुत्पात इति भयं
 च येषां तैः सुरासुरैः देवदानवैः, व्योमैव भित्तिः ^३तस्यां लिखितै-
 रिव निर्विकारैः स्थितम् ॥ ७५ ॥

कस्य केन परिभूतिरापतेत्
 कश्च वेद रणवर्तनीमिति ।
 सन्दिहानमनसैव तत्क्षणं
 मध्यसीम्नि विजयश्रिया स्थितम् ॥ ७६ ॥

कस्येति—अनयोर्मध्ये कस्य केन कृता परिभूतिः परिभवः
 आपतेत्, कश्च रणवर्तनीं युद्धमार्गं “वर्तन्येकपदीति च” इति
 मार्गपर्यायेष्वमरः, वेद जानातीति सान्दिहानमनसैव विजयश्रिया
 कत्रर्चा तत्क्षणं तास्मिन् क्षणे मध्यसीम्नि स्थितम् । तदा कस्यापि जयः
 पराजयो वा विनिर्णेतुमशक्य ^४आसीदित्यर्थः । क्षणमित्यत्यन्तसंयोगे
 द्वितया ॥ ७६ ॥

^१ इतः पूर्वं ‘व्यक्ते विस्मयमये’ इति पाठेन भाष्यमिति भाति. ^२ जगतां
 युत्पातः—ग. अ. ^३ तत्र लिखितै—ग. ^४ मनसेव—घ. प्र. दे. सु. ^५ आसीत्—
 घ. ट.

प्रेषितां हरिद्वयेन भीषणां
ह्लादिनीं हृतवति त्रिषामनि ।
लोलिता निवधृते परस्परं
लोकपालपृतना पराङ्मुखी ॥ ७७ ॥

प्रेषितामिति—तदनन्तरं हरिद्वयेन हरयः—

त्वक्केशवालरोमाणि सुवर्णामानि यस्य तु ।

हरिस्त वर्णतोऽश्वस्यात् पीतकौशेयसप्रभः^१ ॥

इत्युक्तलक्षणा हया यस्य तेनेन्द्रेण प्रेषितां भीषणां भयङ्करा
ह्लादिनीं वज्रं "ह्लादिनी वज्रपत्नी स्यात्" इत्यमरः, त्रिषामनि
^२क्षीरोदरविविम्बवैकुण्ठरूपस्थानप्रययति कृष्णे हृतवति सति पराङ्मुखी
जयप्रत्याशाविच्छेदात्सलायनाय पश्चान्मुखी लोकपालानां पृतना सेना
परस्परं लोलिता घावनत्वरया अन्योन्यमुपरिपतनेन क्षोभिता सती निव-
धृते निवृत्ता ॥ ७७ ॥

कान्दिशीकजितकाशिनोरिमां
व्यापृतिं विबुधवृष्णिवीरयोः ।
प्रेक्ष्य दुर्मदविवेकयोरिव
प्रस्थितेव चकिताऽमरावती ॥ ७८ ॥

कान्दिशीकेति—कान्दिशीकजितकाशिनोः "कान्दिशीको
भयद्रुतः" "जितकाशी जितरणः" इति वैजयन्ती, तथाभूतयोः
विबुधेषु वृष्णिषु च वीरयोः इन्द्रकृष्णयोः दुर्मदः दुर्गर्भः, विवेकस्त-
दभिभावकस्तत्त्वबोधः, तयोरिव^३ व्यापृतिं व्यापारं जितत्त्वजेतृत्व-

^१ सुप्रभः—ज. ट.

^२ क्षीरोदरविविम्ब—ग.

^३ 'इमां व्यापृतिं' इति

लक्षणं प्रेक्ष्य चकिता मतिता अमरावती इन्द्रपुरी प्रस्थितेव पलायितव-
तीव । इन्द्रपुरीनिवासिनां कात्स्न्येन पलायनं तस्याः पलायनमिवासी-
दित्यर्थः ॥ ७८ ॥

तं तथा समरदैन्यविभुतं

शान्तदर्पमयथापुरं स्थितम् ।

व्यक्तनृत्तहृदयं वलद्विषं

वीक्ष्य विश्वमखिलं व्यलज्जत ॥ ७९ ॥

तमिति—तथा तेन प्रकारेण समरदैन्यविभुतं युद्धकातर्येण
पीडितं शान्तदर्पं अत एव अयथापुरं अयथापूर्वं स्थितं व्यक्तनृत्त-
हृदयं स्फुटकम्पहृदयं वलस्य द्विषमिन्द्रं वीक्ष्य अखिलं विश्वं सकलं
जगत् “विश्वं जगति सर्वस्मिन्” इति विश्वः, व्यलज्जत विलज्जते स्म-
इन्द्रस्य तादृशीं दशां वीक्ष्य लोकत्रयेऽपि कृष्णसाम्यामिमानिनः सर्वे
विलज्जिता इत्यर्थः । यथापुरमिति ^१पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः ।
पुरा यथाभूतं तथाभावमनतिक्रान्तं यथापुरमुच्यते । ‘अव्ययी-
भावश्च’ (पा. सू. २-४-१८) इति नपुंसकत्वे ‘ह्रस्वो नपुंसके
प्रातिपदिकस्य’ (पा. सू. १-२-४७) इति ह्रस्वत्वम् । ‘अतोऽस्’
(पा. सू. ७-१-२४) इत्यमादेशश्च ॥ ७९ ॥

ब्रीडया तरलितैर्विलोचनै-

^२वैपमानकमलाकरोपमः ।

संनतः क्षणमवैक्षि वासवः

सापहासमिव सत्यभामया ॥ ८० ॥

ब्रीडयेति—ब्रीडया लज्जया तरलितैः चटुलीकृतैः विलोचनैः

वैपमानकमलाकरोपमः कम्पमानकमलाकरसदृशः संनतः अवाञ्मुखः

^१ ‘अव्ययं विभक्ति’ (पा. सू. २-१-६) इत्यादिसूत्रेणेति भावः. ^२ वैपमान—मृ.

वासवः सापहासमिव अपहाससहितं यथा तथा सत्यभामया अवैक्षि
अवेक्षितः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । ' इवैवत्तत्त्वादयो ' वाक्या-
लङ्कारणार्थाः ' इति शृङ्गारप्रकाशिका ॥ ८० ॥

यादवेन्द्रविबुधेन्द्रयोस्तदा
रत्नयोरिव तुलाधिरूढयोः ।
गौरवेण ददृशे समुन्नति-
लाघवेन च नतिस्तदद्भुतम् ॥ ८१ ॥

यादवेन्द्रेति—तदा यादवेन्द्रविबुधेन्द्रयोः कृष्णपुरुहूतयोः
रत्नयोरिव तुलाधिरूढयोस्सतोः बलतारतम्यज्ञापकयोद्धृप्तियोद्धृभा-
परिग्रहस्तुल्यरोहणत्वेनाध्यवसितः, गौरवेण कृष्णस्य शौर्योत्कर्षेण
समुन्नतिः ददृशे दृष्टा । लाघवेन इन्द्रस्य शौर्यापकर्षेण नतिः ददृश
इत्यनुषङ्गः । जयपराजयौ उन्नतिर्नैतिरित्यध्यवसितौ । तदद्भुतं,
लोके हि तुलाधिरूढयोः गौरवेणावनतिः, लाघवेनोन्नतिश्च भवति ।
इत्थं तु तद्विपरीतमाश्चर्यामित्यर्थः ॥ ८१ ॥

यत्प्रभौ नरकमर्दनेऽभव-
देवदर्पदमने ततोऽधिकम् ।
पुष्पयति स मकरन्दमेदुरं
पुष्पवर्षममृतोद्भवस्ततः ॥ ८२ ॥

यदिति—प्रभौ कृष्णे नरकमर्दने नरकासुरस्य दमने सति
यत्पुष्पवर्षमभवत् ततोऽधिकं मकरन्दैर्मेदुरं सान्द्रस्निग्धं पुष्पवर्षं कर्म
देवदर्पदमने प्रभौ देवानां दर्पस्य दमने सति अमृतोद्भवः अमृत इति

क्षीरोद एवोपवर्धते, तत्प्रभवः तरुः पारिजातः पुष्प्यति स्म उपचिनोति स्म ।
 १ प्रभुविषयसमयौचितसेवया विजितेषु विशेषो नावेक्षणीय इति भावः ।
 अमृतोद्भवस्तरुरिति कर्तृनिर्देशेन इतः परं भगवदुपभोगेन स्वस्य कृता-
 र्थता भविष्यतीति तस्य २ हर्षाभाधिक^३पुष्पवृष्टिर्व्यज्यते ॥ ८२ ॥

इत्यनाकलितपूर्वसत्कृतिं

वृक्षमात्रकलहोल्बणं विभुः ।

‘निर्जिगाय मिषतां दिवौकसां

आत्तशस्त्रममरावतीश्वरम् ॥ ८३ ॥

इतीति — इति उक्तप्रकारेण अनाकलितपूर्वसत्कृतिं अभिमृष्ट-
 प्राचीननरकमर्दननिजगृहागमनादिसत्कारं वृक्षमात्रकलहोल्बणं वृक्ष एव
 वृक्षमात्रं, ५ सुप्सुपेति समासः, तस्य कलहः तन्निमित्तकलहः,
 ६ शेषषष्ठीसमासः, तेन उत्कटं आत्तशस्त्रं युद्धाय ७ गृहीतशस्त्रं
 अमरावतीश्वरमिन्द्रं विभुः कृष्णः मिषतां दिवौकसां, मिषतो देवान-
 नादृत्य, ‘षष्ठी चानादरे’ (पा. सू. २-३-३८) इति अनादरे षष्ठी,
 निर्जिगाय निर्जितवान् ॥ ८३ ॥

दीप्यमानमनघेन तेजसा

देवकीसुतमवेक्ष्य देवताः ।

१ प्रभुविजय-अ. २ हर्षश्च अधिकपुष्पवृष्टि-ग. अ. ३ पुष्पं व्यज्यते-
 घ. ट. ४ तृतीयतुर्यपादयोर्व्यख्यासौ हरयते (प्र. सू. कोषे). ५ ‘सह सुपा’
 (पा. सू. २-१-४) इत्यत्र सुपेति योगविभागेन तत्र सुबिल्यनुवृत्त्या सुबन्तं सुबन्तेन
 समस्यत इत्यर्थकेन समास इत्यर्थः. ६ ‘षष्ठी शेषे’ (पा. सू. २-३-५०) इति
 सूत्रेण षष्ठ्यां तदन्तस्य ‘षष्ठी’ (पा. सू. २-२-८) इति सूत्रेण समास इत्यर्थः.
 ७ गृहीतायुधम्-घ.

अस्त्रजालमवधूय सिद्धिदा-

नञ्जलीनविभरुः कराम्बुजैः ॥ ८४ ॥

दीप्यमानमिति—देवताः अनघेन तेजसा अनवघेन प्रता-
पेन दीप्यमानं प्रज्वलन्तं देवकीसुतमवेक्ष्य अस्त्रजालमवधूय आयुध-
निकरं त्यक्त्वा कराम्बुजैः सिद्धिदान् अभिमतसिद्धिप्रदान् अञ्जलीन
अविभरुः विभ्रति स्म । ‘सिञ्जम्यस्तविदिम्यश्च’ (पा. सू.
३-४-१०९) इति ऋजुसादेशः ॥ ८४ ॥

सोऽथ संयति पलायनोन्मुखः

पाकशील इव पाकशासनः ।

सत्यया विहसितोऽपि सत्त्ववान्

प्रत्यबोधि ^१ परमेष्ठिनं पुनः ॥ ८५ ॥

स इति—अथ अनन्तरं संयति युद्धे पाकशीलः अभेकस्वभाव
इव पलायनोन्मुखः ^२ कृष्णमप्रसाद्यैव त्रपथा पलायनाभिमुखः सः
पाकशासनः इन्द्रः सत्यया विहसितोऽपि सत्त्ववान् भगवदनुग्रहा-
पत्कालोदितसत्त्वगुणशाली सन् पुनः परमेष्ठिनं प्रत्यबोधि पुनरपि
यथापुरं कृष्णं ^३ परं ब्रह्मेति प्रतिबुद्धवानित्यर्थः । कर्तारि लृक् । ‘दीप-
जनबुध’ (पा. सू. ३-१-६१) इत्यादिना चिण् । स्त्रीधामपहासस्य
अत्यन्तप्रपायिमानजनकतया सत्वोदयविरोधित्वमभिप्रेत्य अपिशब्दः
प्रयुक्तः ॥ ८५ ॥

चिकप्रमादमदिरां विमोहिनीं

चिकपरिग्रहविशेषमीदृशम् ।

चिक् च मे त्रिदशराजतामिति

स्वं जगर्ह^१ मघवान् मुहुर्मुहुः ॥ ८६ ॥

विमिति—विमोहिनीं मोहजननीं प्रमादः मगवत्तत्त्वे अनव-
धानमेव मदिरा तां चिक् सा निन्दिता, यया मोहं प्राप्य^२ भगवतेऽ-
प्यद्रुष्टमिति भावः । ईदृशं पारिजातादिरूपं, परिगृह्यत इति परि-
ग्रहः परिच्छेदः, तद्रूपं विशेषं दृश्यपदार्थं च चिक् । यन्निमित्तोऽयं
कलह इति भावः । “विशेषोऽवयवे भेदे द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि” इति
शब्दार्णवः, मे त्रिदशराजतां देवेन्द्रतां च चिक्, यथेत्थं ममाहं-
कारस्सम्पादित इति भावः, इति अनेन प्रकारेण^३ मघवान् इन्द्रः
मुहुर्मुहुः स्वं स्वात्मानं जगर्ह गर्हति स्म ।^४ गर्ह निन्दने (चुरा.
१८४६) इति धातुः ॥ ८६ ॥

तेन तत्र विहगेन्द्रवाहनो

वारणादवनतेन बिभ्यता ।

निर्जितेन^५ हरिणा हरिस्स्वयं

पर्यवैक्षि शरणं प्रियासस्रः ॥ ८७ ॥

तेनेति—तत्र युद्धस्थले विहगेन्द्रवाहनः गरुडवाहनाधिरूढः
हरिः कृष्णः वारणादवनतेन अधिरूढमैरावतं विहाय नमस्कृतवता,
स्मब्लोपे पञ्चमी, यद्वा—वारणादवरुह्य नमस्कृतवता, अत्र नमति-
धातुस्वरोहणाङ्गे नमस्कारे वर्तत इति उपात्तविषयिणी अपादाने पञ्चमी,

^१ मघवा मुहु-प्र. मु. ^२ भगवते प्राद्रुष्टमिति-घ. ट. ^३ मघवा-प्र.
अ. ^४ गर्ह गर्हणे-प्र. ‘गर्ह विनिन्दने’ इति मुद्रितधातुपाठे दृश्यते । अस्य
नाभूवीयत्वेन ‘आ भूषाद्वा’ (ग. सू. २०२) इति गणसूत्रेण णिवो वैकल्पिकत्वा-
ज्जिज्जभावे लिटि जगर्हति रूपं बोध्यम्. ‘गर्ह कृत्तायाम्’ (भ्यादि ६१६) इति
गर्हतेर्भावादिकस्यात्मनेपदित्वादेवमुक्तम्. ^५ हरिणा प्रियासस्रः पर्यवैक्षि शरणं स्वयं
हरिः-प्र. दे. मु.

तत्र निमित्तं विन्ध्यता कृतापराधोऽस्मीति व्रस्यता निर्जितेन तेन हरिणा
इन्द्रेण प्रियासक्तः सत्यभामासहितः स्वयं शरणं पर्यवैक्षि पर्यवैक्षितः ।
रक्षितृत्वेन वृत्त इत्यर्थः । “शरणं गृहरक्षित्रोः” इत्यमरः ॥ ८७ ॥

तुष्टुवे च पुरुषं ^१पुरुष्टुतं
प्राञ्जलिः परिवृढो दिवौकसाम् ।
रक्तभाव^२विगमोज्ज्वलं मुखं
राहुमुक्तमिव चन्द्रमुद्रहन् ॥ ८८ ॥

तुष्टुव इति—रक्तभावविगमोज्ज्वलं अत एव राहुमुक्तं चन्द्रमिव
स्थितं मुखमुद्रहन् दिवौकसां परिवृढः प्रभुरिन्द्रः प्राञ्जलिः प्रणीताञ्जलि-
स्सन्, “प्राविभ्यो धातुजस्य” (वा. १३६०) इति बहुवीहिः,
पुरुष्टुतं पुरभिः बहुभिर्ब्रह्मादिभिः स्तुतं पुरुषं कृष्णं तुष्टुवे
^३स्तुवीते स्म । चकारः पूर्वश्लोकोक्तक्रियासमुच्चयार्थः । ‘स्तुतस्तोम-
योऽच्छन्दसि’ (पा. सू. ७-३-१०५) इति छन्दसि वत्प्रविधानेऽपि छान्द-
सान्यपि ^४कचित् भाषायां भवन्तीति पुरुष्टुतमिति प्रयोगः ॥ ८८ ॥

शक्र एव शरणं प्रपद्यते
भक्तजीवितं भवन्तभीश्वरम् ।
मित्रभावसमुपागतं जनं
न त्यजेयमिति नाथ मन्यसे ॥ ८९ ॥

शक्र इति—भक्तजीवितं भक्तानां जीवितहेतोः, तदेतु-
त्वात्तद्वचपदेशः, ईश्वरं लोकानां नियन्तारं भवन्तं एवः इदानीं

^१पुरि स्थितं (पुरः स्थितं) प्र. सु. ^२विगमोज्ज्वलं—प्र. सु. ^३स्तुते-
ग. ^४कचित् कार्याणि भवन्तीति—छ. ‘पुरि स्थितं’ ‘पुरः स्थितं’ इति पाठा-
न्तरयोर्नामिं क्रोध इति भाति.

कृतापराधः शकः शरणं प्रपद्यते गोसारं वृणीति । पदिघातो^१र्गत्यर्थत्वा-
द्वरणरूपज्ञानार्थता । सर्वेश्वरे कृतापराधस्य मम काकस्थेवान्यस्मात्ता
न सम्भवतीत्याकिञ्चन्यमधिकारिविशेषणं सूचयितुमीश्वरमित्युक्तम् । ननु
कथं सद्यःकृतापराधस्य शरणागतिरङ्गीकार्येत्यत्राह—मित्रेति । हे नाभ
मित्रभावसमुपागतं मित्रभावेन सम्प्राप्तं जनं न त्यजेयमिति मन्यसे ।
अनेन—

मित्रभावेन सम्प्राप्तं न त्यजेयं कथञ्चन ।

दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥

इति भगवद्वचनं च स्मारितम् । कथं सदोषेषु दोषं तिरस्कृत्य वात्सल्य-
मुन्मिषेत्, येन न त्यजेदित्याशङ्क्य तन्मूलं दर्शितं—नाथेति । स्वामिनो
हि स्वकीयेषु सदोषेष्वपि वात्सल्यं भवतीति भावः ॥ ८९ ॥

मातरं त्रिजगतां तव प्रियां

मानुषीति मनुते स्म मद्वधूः ।

तेन नूनमनुभूतमीदृशं

"दैन्यमेतदवशोदितं मया ॥ ९० ॥

मातरमिति—मद्वधूः मम भार्या शची त्रिजगतां त्रित्वसंमि-
तानां जगतां मातरं जननीं तव प्रियां सत्यां मानुषीति मनुते स्म
मानुषीयं दिव्यभोगानामनर्हेति मत्वा पारिजातपुष्पाण्यवत्स्वैव तस्यै
स्वयमुपभुङ्क्वती । एवं पौराणिकी कथा—

शची च सत्यमामावै पारिजातस्य पुष्पकम् ।

न ददौ मानुषीं मत्वा स्वयं पुष्पैरलंकृता ॥

१ 'गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वम्' इति हि वैयाकरणसमय इति भावः, २ दैम्य-
मेतदवशोदितं मया—अ.

इति । तेन कर्मणा ईदृशं परिदृश्यमानप्रकारं अवशोदितं स्वयशतां विनैव
कर्माधीनमहुर्बुद्धिमूलतया जातं एतदैन्यं मयाऽनुभूतम् । नूनमिति
निश्चये । ‘तर्कनिश्चययोर्नूनम्’ इति यादवः । महदपचारः सद्यः
फलतीति भावः ॥ ९० ॥

^१ निर्जितोऽहमजितेन यत्त्वया
लम्भितोऽतिरिक्तेन न त्रपे ।
न ह्यजय्यमिह किञ्चिदस्ति ते
सर्वेनेतुरतिरिक्तमात्मनः ॥ ९१ ॥

निर्जित इति—अजितेन केनाप्यनिर्जितेन परमपुरुषेण त्वया
“अजितः कमलापतिः” इति विश्वः, निर्जितोऽहमिति यत् अनेन
लम्भितोऽतिरिक्तः त्वया निर्जितत्वेऽपि तव प्रतियोद्धाऽभवमिति प्रापि-
तोच्छ्रायः न त्रपे न लज्जे । इह भुवने सर्वेनेतुः अखिलनायकस्य तव
आत्मनः ^२ स्वस्मात् अतिरिक्तं स्वव्यातिरिक्तं किञ्चित् अजय्यं जेतुमशक्यं
न ह्यस्ति । अतः कुतो मम त्रप्य भवेदिति भावः । ‘क्षय्यजय्यौ
सक्यार्थे’ (पा. सू. ६-१-८१) इति निपातः ॥ ९१ ॥

अस्तु मा स्म ^३ भवदित्यनन्यया
वीक्षया जगदिदं नियच्छता ।
नाथ ! निष्प्रतिषतेजसा त्वया
नन्वयं मम पराजयो जयः ॥ ९२ ॥

अस्तिवति—हे नाथ अस्तु जगदिदानीं भवतु, मा स्म भवतु
इदानीं मा ^४ भूदिति अनन्यया सहकार्यन्तरानिरेपेक्षया वीक्षया सङ्कल्पेन इदं

^१ निर्जितोऽहमिति तेन—अ. ^२ स्वस्मात्, लक्ष्यतिरिक्तं—घ. ^३ भवदित्य-
नन्यया—झ.

जगत् नियच्छता सृष्टिसंहाराभ्यां नियमयता निष्प्रतिवर्तेजसा अप्रति-
वातप्रभावेन त्वया अयं मम पराजयः जयो ^१ ननु । पराजय एव
जयवल्लोके गौरवाकर इत्यर्थः । “ननु प्रक्षेप्यऽनुनये विज्ञानेऽप्य-
वधारणे” इति विश्वः । मा स्म भवदिति ^२ माङ्गयोगादङ्गागमाभावः ।
^३ स्मोत्तरत्वाल्लङ् । ‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ (पा. सू. २-३-६६) इति
कर्तृकर्मोभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठीनियमनात् त्वयेति कर्तरि श्रुतीया ॥ ९२ ॥

आत्मघातिभिरहम्भतिग्रहा-

न्मादृशैस्त्वदितरेषु रागिभिः ।

अव्यवस्थितजयेतरक्रमं

शूतमेतदघृणैर्निषेव्यते ॥ ९३ ॥

आत्मघातिभिरिति—अहम्भतिग्रहात् अहङ्कारप्राप्तात् आत्म-
घातिभिः आत्मद्रोहिभिः तत्र निमित्तं त्वदितरेषु रागिभिः त्वां
विहाय त्वदितरेषु ^४ रिपुजयाष्वेषु विषयेषु सक्तैः ^५ “क उत्तमश्लोक-
गुणानुवादात् पुमान् विरज्येत बिना षशुभात्” इति भगवदासक्ति-
रहितानां आत्मघातित्वमुक्तम्, अघृणैः स्वपरनिर्दयैः मादृशैः मद्विघ-
र्जनैः अव्यवस्थितजयेतरक्रमं अनेकान्तजयपराजयपरिपाटीकं एतद्द्यूतं
युद्धरूपमक्षदेवनं निषेव्यते । शूतवसुद्धमपि बहुविधानर्थपर्यवसायीति
तथात्वाध्यवसायः । एवं निन्दनेन इतः परमीदृशेषु स्वामिद्रोहेषु न
प्रवर्तिष्य इति व्यज्यते ॥ ९३ ॥

आधिकारिकपदेषु ते वयं

स्वेषु यावदधिकारमाहिताः ।

^१ ननु पराजयो-घ. ^२ ‘न माङ्गयोगे’ (पा. सू. ३-४-७४) इत्यङ्गागमनिषे-
धादिति भावः. ^३ ‘स्मोत्तरे लङ् च’ (पा. सू. ३-३-१७९) इति सूत्रेणैति भावः.
^४ रिपुजयसाध्वेषु-झ. ^५ ‘निवृत्ततर्कैरपगीयमानाद्भवौषधच्छेत्रमनोऽभिरामात्’
(श्रीभागवते १-०-१-४) इतीदमस्य पूर्वार्थं बोध्यम्.

प्रापितास्तव परं पदं त्वया

निर्विशेम ^१ निर्विशेमहि त्वयि ॥ ९४ ॥

आधिकारिकेति—यावदधिकारं अधिकारनिवृत्तिपर्यन्तं स्वेषु आत्मयिषु आधिकारिकपदेषु इन्द्राद्यधिकारप्रयोजनकेषु स्थानेषु त्वया आहिताः निवेशिताः ते त्वत्कृतेन शिक्षणेन अनुगृहीता वयं अहं बह्विवरुणादयश्च तव परं पदं त्वया प्रापितास्सन्तः निर्विशेम अनुभवेम । तत्र निमित्तं—त्वयि निर्विशेमहि । उदुम्बरे वसतीतिवत् सामीप्ये सप्तमी । त्वत्समीपे निवसेमेत्यर्थः ।

इह परत्र च ईह्यद्रोहमकुर्वन्त एव अधिकारनिवृत्तौ—

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

(कूर्मपुराणे पूर्वखण्डे १२-२६९)

इति स्पष्ट्युक्तरात्या त्वत्पदं प्राप्य परमानन्दरूपं त्वामनुभवन्तस्त्वत्समीपे स्थामेत्यर्थः । ' यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् '

(म. सू. ३-३-३१) इति सूत्रार्थ इहानुसन्धेयः ॥ ९४ ॥

न क्षिपेदपि तृणं समीरण-

स्त्वत्प्रयुक्तमनलो न निर्दहेत् ।

न प्रजापशुपती न चेतरे

त्वद्विषक्षमभिरक्षितुं क्षमाः ॥ ९५ ॥

न क्षिपेदिति—त्वत्प्रयुक्तं त्वया निहितं तृणमपि समीरणो वायुः न क्षिपेत् क्षेप्तुं न शक्नोति । अनलो वह्निः न निर्दहेत् दग्धं न

१ ' निर्विशः (पा. सू. १-३-१७) इत्यनेन निपूर्वादिषतेरभ्यने-
पदं बोध्यम्.

शक्नोति । उभयत्र ' शकि लिङ् च ' (पा. सू. ३-३-१७२) इति लिङ् । प्रजापशुपती सृष्टिसंहारकर्तारौ ब्रह्मरुद्रौ, द्वन्द्वान्तस्थस्य प्रत्येकं सम्बन्धः, त्वाद्धिपक्षं तव परिपन्थिनं अभिरक्षितुं न क्षमाचिति द्विवचनेन विपरिणामः । इतरे च तदुभयातिरिक्ता देवदानवादयोऽपि कैमुतिक-
न्यायेन न क्षमाः, अत्रोत्तरार्धस्यार्थः ^१ काकवृक्षादिषु प्रासिद्धः ।
पूर्वार्धेन ^२ तल्लवकारश्रुत्यर्थोऽनुसंहितः । तत्रैवमुपाख्यायते—देवेषु कदा-
चिदन्तर्यामिप्रमावायत्तेन असुरविजयेन हस्तेषु तद्दर्पशमनाय यक्षरूपेण
प्रादुर्भूतः परमपुरुषः स्वसमीपमागतमग्निं प्रति किं तव सामर्थ्यमिति
पृष्ट्वा तेन सर्वमपि जगद्धग्धुं सामर्थ्ये कथिते किञ्चित् तृणं दहेति पुरतो
निधाय सर्वप्रयत्नेनापि तद्गधुमसमर्थं ब्रीडितं तं प्रतिनिवर्त्य स्वसमीप-
मागतं वायुं प्रत्यापि तथैव पृष्ट्वा तेन सर्वमपि जगदुन्मूलयितुं स्वस्य

^१ अत्र ' काकवृक्षादिषु ' इति शुद्धपाठः स्यात्. ^२ केनोपनिषदि तृतीयखण्डे
इदमुपाख्यानं श्रूयते । तथा हि—“ ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । अथ तस्य ह ब्रह्मणो
विजये देवा अमहीयन्त । त एक्षन्तास्माकमेवायं भूहिमेति । तद्देवा विजज्ञौ । तेभ्यो
ह प्रादुर्बभूव । तत्र व्यजानत किमिदं यक्षमिति । तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि
किमेतयक्षमिति । तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वाऽहमस्मीत्य-
ब्रवीज्जातवेदा अहमस्मीति, तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथि-
व्यामिति । तस्मै तृणं निदधावेतदहेति । तदुपप्रयाय । सर्वजवेन तत्र शशाकं दग्धुम् ।
स तत एव निवृष्टे । नैतदशकं विज्ञातुं यदेतयक्षमिति । अथ वायुमब्रुवन् वायवेत-
द्विजानीहि किमेतयक्षमिति, तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति, वायुर्वाऽहमस्मीत्य-
ब्रवीन्मातरिश्वा वाऽहमस्मीति । तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीय यदिदं
पृथिव्यामिति । तस्मै तृणं निदधावेतदादत्त्वेति । तदुपप्रयाय । सर्वजवेन तत्र शशाका-
दातुम् । स तत एव निवृष्टे नैतदशकं विज्ञातुं यदेतयक्षमिति । अथेन्द्रमब्रुवन् मघव-
चेतद्विजानीहि किमेतयक्षमिति, तथेति तदभ्यद्रवत्तमाप्तिरोदधे । स तस्मिन्नेवाकाशे
त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतयक्षमिति ” (केनोपनिषदि
तृतीयखण्डः) इति.

सामर्थ्ये कथिते तदेव तृणमिदं क्षिपेति निर्दिश्य तथैव तत्रासमर्थं
तमपि प्रतिनिवर्त्य प्रशान्तगर्वान् देवानकरोत् ' इति ॥ ९५ ॥

अग्रजे मायि दिवौकसां पितुः

पुत्रभावमुपसेदुषा त्वया ।

मानितोज्झमवमानितस्त्वयं

वानरानुचरितैस्त्वचेष्टितैः ॥ ९६ ॥

अग्रज इति—अग्रजे ज्येष्ठे मायि सति दिवौकसां देवानां
पितुः काश्यपस्य पुत्रभावं उपसेदुषा प्राप्तवता त्वया मानितः अग्रज
इति पूजितोज्झं वानराणामनुचरितैः धानरचरिततुल्यैः स्वचेष्टितैः ममैव
चेष्टितैः अवमानितः परिभूतः । मदपराय एव त्वत्कृतावमानहेतुरिति
त्वय्यवयं किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

मद्विधा विषमवृत्तिशालिनः

शान्तघोरसमयातिलङ्घिनः ।

पोषयन्ति भवतः क्षमानिधेः

प्रायशः प्रहसनोचितं रसम् ॥ ९७ ॥

मद्विधा इति—शान्तघोरसमयातिलङ्घिनः सात्विकराजस-
वेलीतिवर्तिनः मूढास्यां तामसीं वृक्षां प्राप्ताः अत एव विषमवृत्ति-
शालिनः विरुद्धाचरणवन्तः मद्विधाः मम विधेय विधा प्रकारो येषां ते
तादृशा जनाः क्षमानिधेः क्षान्तेर्निषानभूतस्य भवतः तव प्रायशः
प्रायेण प्रहसनोचितं रसं प्रहसनं नाम हास्यरसप्रधानो रूपकभेदः तदु-
चितरसो हास्य एव, तं पोषयन्ति, पोषमुपचितं कुर्वन्ति, पुष्यत इति
पोषः, कर्मणि घञ् । ततः ' उत्करोति (गणसूत्रं २०४) इति णिच् ।
जुरादिप्यन्तस्तु ' पुष धारणे ' (जुरा. १७५१) इति घातुर्धारणार्थो न

पुण्यार्थः, चातुनामनेकार्थकत्वमावाय स एव वाऽत्र द्रष्टव्यः, मादृ-
शेषु मूढेषु द्रुष्टव्यु सद्विष्णोस्तव कथमेषां मौढ्यमित्यपहास एव भवति ।
के न मूढ इति भावः ॥ ९७ ॥

अस्मदिष्टमनघास्त्रिविष्टपं

दुःखमिश्रमवधार्य दुर्गतिम् ।

त्वत्पदं परमनन्यचेतसः

संश्रयन्ति निरपायमाश्रयम् ॥ ९८ ॥

अस्मदिष्टमिति—अनघाः क्षीणपापाः पुरुषाः अस्मदिष्टं
अस्माकमिष्टं दुःखमिश्रं क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वादिदोषैः दुःखसम्भवं
त्रिविष्टपं स्वर्गं दुर्गतिं दारिद्र्यं नरकं वा अवधार्य निश्चित्य अनन्य-
चेतसः विषयान्तरव्यावृत्तमनसः सन्तः, निरपायमाश्रयं अपायरहित-
मावासं परं उत्कृष्टं त्वत्पदं तव स्थानं वैकुण्ठं संश्रयन्ति महता यत्नेन
तदेव प्राप्तुवन्तीत्यर्थः । त्वत्पदं तव पदं चरणं भजन्ति, मोक्षायेति वा ।
अत्र पक्षे आश्रयशब्दद्वयपरः । “^१ दुर्गतिर्नरके वैन्ये ” इति विश्वः ।
अस्मदिष्टमिति शेषषष्ठीसमासः । “ केन च पूजायाम् ” (पा.सू. २-२-१२)
इति समासानिवेषस्तु कृद्योगलक्षणषष्ठीविषयः । यद्वा अस्माभिरिष्टमिति
भूतार्थकान्तस्य तृतीयासमासः ॥ ९८ ॥

अल्पमस्थिरमपायदन्तुरं

स्वर्गसौधमवधीर्य सूरयः ।

निस्तरन्ति जगदेकहेतुना

सेतुनेव भवता भवार्णवम् ॥ ९९ ॥

अल्पमिति—सूरयः विद्वांसः अल्पं मुक्तिमहानन्दापेक्षया
स्वतः क्षुद्रं अस्थिरं “ क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ” ^२ इति स्मृतेः,

^१ दुर्गतिर्नरके निस्ते—अ. ^२ इति श्रुतेः विनश्वरं—ग. अ.

चक्षुषं अपावदन्तुरं असुरभयमुनिशापादिविषद्विविधं स्वर्गसौघं स्वर्ग-
स्सौघ इव तं, सौघदृष्टान्तेन सौघवदुन्नतिमात्रमितो विशेषो नान्य इति
व्यङ्गयति, अवधीर्य अनादृत्य जगदेकहेतुना जगतामन्यनिरपेक्षेण
कर्त्रा भवता सेतुनेव भवार्णवं तरन्ति ॥ ९९ ॥

त्वत्पदैकदृढभक्तिरूपया

मुक्तिवासरविभातसन्ध्यया ।

क्षीयते जगति कस्यचित्प्रभो ।

मोहसन्ततिमयी महानिशा ॥ १०० ॥

त्वत्पदेति—हे प्रभो ! त्वत्पदैकदृढभक्तिरूपया तव चरणे
एकस्मिन् या दृढभक्तिः तल्लक्षणया मुक्तिरेव वासरः तस्य विभात-
सन्ध्यया पूर्वसन्ध्यया कर्त्या मोहसन्ततिमयी मोहपरम्परारूपा महा-
निशा, महती दीर्घा रात्रिः जगति कस्यचित् अवेकजन्मसंसिद्धस्य क्षीयते
नाशयते । ‘क्षि क्षये’ (स्वादि २३६) इति चातोरन्तर्भावितण्यर्थतया
सकर्मकात्कर्माणि लकारः । यद्वा ‘क्षि हिंसायाम्’ (स्वादि १२७६) इति
हिंसार्थात्सौवादिकात् कर्मणि लकारः । अस्य छान्दसघातुमध्यपाति-
त्वेऽपि भाषायां प्रयोगोऽभियुक्तैरङ्गीकृतः । दृढशब्दस्य स्त्रीत्व-
विवक्षायां भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठेन पुंशद्भावप्रतिषेधात् दृढाभक्तीति
भाव्यम् । इह तु भजनस्य दार्ढ्यमात्रं विवक्षितं न स्त्रीत्वमिति
साधुता । यथाऽऽह न्यासकारोऽमुमेव शब्दमधिकृत्य ‘दृढशब्दे लिङ्ग-
विशेषस्यानुपकारकत्वात् स्त्रीत्वमाविवक्षितम्, इति । भोजराजस्तु ‘भक्तौ
कर्मसाधना’ इति सूत्रेण कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठ्यत्
भावादिभक्तिरित्यादौ पुंशद्भावप्रतिषेधात्, दृढभक्तिरित्यादौ तु भाव-
साधनत्वात्पुंशद्भाव इत्याह ॥ १०० ॥

देशकालगणनातिलङ्घिमिः

मातुमागमगणेन वाञ्छितैः ।

भूषितो गुणविभूतिसागरैः

त्वत्समस्त्वमितरे मिथस्समाः ॥ १०१ ॥

देशेति—देशेन कालेन च गणना देशकालपरिच्छेदः, देश-
कालौ गणना सङ्ख्या चेति वा, तदतिलङ्घिमिः आगमगणेन क्षुति-
शृन्देन मातुं परिच्छेतुं वाञ्छितैः, न तु परिच्छिन्नैरिति भावः, गुणाः
ज्ञानशक्त्यादयः, विभूतयो नित्यानित्यभेदमिच्छाः, सागरा ह्वापरिच्छे-
यत्वात् तैर्भूषितः, त्वं त्वत्समः तव तुल्यः, इतरे ■ मिथस्समाः ।
इतरेषां समत्वविचारः क्रियते चेत् परस्परमेव, न त्वमेत्यर्थः
॥ १०१ ॥

का कथा तव समेऽधिकेऽपि वा

हीन इत्यपि क एव गण्यते ।

मेरुसर्षपनिदर्शनं च ते

मा स भूष्वदितरस्य चात्मनः ॥ १०२ ॥

का कथेति—तव समेऽधिके वा पुरुषे का कथा तव समोऽ-
धिकस्य पुरुषो न सम्भवतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः । हीन इत्यपि क
एव गण्यते, एवकारः इवकारवद्वाक्यालङ्कारार्थः, त्वदपेक्षया हीन
इत्यपि को गण्यते, स्वत्प्रतियोगिकं हीनत्वगणनमपि नाहति,
किञ्चित्समस्तसाम्य एव ^१ हीनताया विधेयत्वात् । इतरेषां च त्वचोऽति-
निकृष्टत्वादिति भावः । अतिनिकृष्टत्वमेवाह—मेरुसर्षपनिदर्शनं च
मेरुसर्षपौ तुल्याविति दृष्टान्तोऽपि मा स भूत् । तदपि न युक्तमित्यर्थः
॥ १०२ ॥

भूतभव्यभवदात्मनः प्रभो ।

यन्निदानमस्त्रिलस्य शाश्वतम् ।

यत्प्रविश्य न पुनर्निवर्तते

१ यत्परं पदमुशन्ति तद्भवान् ॥ १०३ ॥

भूतेति—हे प्रभो ! भूतभव्यभवदात्मनः भूतभविष्यद्वर्तमान-
रूपस्य अस्त्रिलस्य विश्वस्य यच्छाश्वतं निदानं, यत्प्रविश्य पुनर्न निवर्तते
जनः, यत् परं पदमुशन्ति यत् सर्वोत्कृष्टं प्राप्यमिच्छन्ति, “सोऽध्वनः
पारमाप्नोति” “तद्विष्णोः परमं पदं” इत्यादिश्रुत्यभिज्ञाः, तद्भवान्
तत् परं ब्रह्म त्वमेव ॥ १०३ ॥

जातिवर्णरचनाविचित्रितं

^१ विश्वचित्रमुदमीलयद्भवान् ।

^२ आत्माभिचिनिनियतस्थिराभयः

तूलिकां त्रिगुणलक्षणां वहन् ॥ १०४ ॥

जातीति—हे प्रभो ! भवान् त्रिगुणलक्षणां त्रयो गुणास्तत्त्वा-
दयो लक्षणं स्वरूपं यस्यास्तां तूलिकां कूर्चिकां वहन् सन् आत्मा
त्वत्स्वरूपमेव भिषिः, सैव नियतः स्थिरः आश्रयो यस्य स तथोक्तः,
जातयः मनुष्यत्वगोत्वादयः, वर्णाः ब्राह्मणादयः, जातय एव वर्णाः
नीलपीतादय इति रूपकं वा, तेषां रचनाभिर्विचित्रितं विश्वं जगदेव
चित्रं उदमीलयत् उन्मीलितवान् । भवच्छब्दयोगेन गुप्सदुपपदा-
भावाद् ‘^३शेषे प्रथमः’ (पा. सू. १-४-१०८) इति प्रथम-
पुरुषः ॥ १०४ ॥

^१ द्वितीयतुरीयपादयोर्विनिमयः ज. प्र. दे. मु.—कोशेषु. ^२ आत्माभि-
नियताभयं प्रभो—झ. प्र. दे. मु. ^३ शेषप्रथमपुरुषः—ग. ज.

अप्रयच्छति दुरत्ययक्रमे.

त्वय्यशेषजगदेकधातरि ।

इष्टमन्यवुभयं च मिश्रितं

कस्य केन किमिवोपपद्यते ॥ १०५ ॥

अप्रयच्छतीति—दुरत्ययक्रमे दुर्लब्धशक्तिके “क्रमश्चत्तरीपाठ्याम्” इति विश्वः, अशेषजगदेकधातरि^१ सर्वेषां जगतामन्यनिरपेक्षे धारके त्वयि, इष्टं सुखं, अन्यत् अनिष्टं दुःखं, मिश्रितं परस्पर-सम्मिश्रं उभयं सुखं दुःखं च, अप्रयच्छति सति, कस्य पुरुषस्य केनोपायेन किमिवोपपद्यते ? किं सम्पद्यते । सुखदुःख^२संभेदेषु त्वया अदत्तं किमपि कस्यापि केनापि हेतुना न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १०५ ॥

आयतन्त भुवनान्यशेषत-

स्त्वय्यतस्त्वमनुपाधिरीश्वरः ।

वर्धनीयविमवा वयं^३ पुनः

त्वत्प्रादिष्टपुरपत्तनेश्वराः ॥ १०६ ॥

आयतन्तेति—अशेषतः अशेषाणि भुवनानि त्वयि विषये आयतन्त अधीनान्यभवन् । अतो हेतोः त्वं अनुपाधिः विशेषणरहित ईश्वरः । परिच्छिन्नैश्वर्या हि क्षितीश्वरदिगीश्वरादयः क्षित्यादिभिर्विशेष्यन्ते । त्वं त्वपरिच्छिन्नैश्वर्य इत्यविशेषणीय ईश्वर इत्यर्थः । “उपाधिर्धर्मचिन्तायां कैतवेऽपि विशेषणे” इति विश्वः । वर्धनीयविमवाः स्वप्नसादोपचयैश्वर्या वयं तु त्वत्प्रादिष्टानां त्वया दत्तानां पुराणां पत्तनानां च ईश्वराः । पुरं नगरमात्रं, पत्तनं राजधानीत् युक्तामिति भेदमाहुः । अशेषत इत्या^४द्यादित्वात्तासिः ।^५ केचित् ‘इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते’ (पा. सू. ५-३-१४) इति दृशिग्रहणात्तसिलित्याहुः ॥ १०६ ॥

^१ सर्वेषामन्य-घ. ^२ सम्बन्धेषु-घ. ^३ त्वत्प्रादिष्टपुर-ग्र. दे. सु.

^४ ‘आद्यादिभ्य उपसङ्गधानम्’ (वा. ३.३.१९) इति वार्तिकेनेति भावः.

^५ ‘दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव’ (वा. ३.२.४४) इति वार्तिकेन भवदादियोग एव तसिलोऽभ्यनुज्ञानात् भवदोषाद्युरायुष्मद्देवानांप्रियशब्दानामेव भवदादित्वपरिगणनेन तद्योगस्यात्रादर्शनेन तद्वत् दुर्लभ इति केचिदित्यनेनास्वरसस्सूचितः

जन्मकर्मभिरसौ निबध्यते
तानि यस्तव न वेत्ति तत्त्वतः ।

त्वत्कथामृतरसं पिबन्ति ये
ते भवेयुरपुनस्तनन्धयाः ॥ १०७ ॥

जन्मेति—असौ जन्मभिः कर्मभिश्च निबध्यते । क इत्या-
काङ्क्षायामाह—तानीति । यस्तव तानि जन्मकर्माणि तत्त्वतः परमार्थ-
रूपेण, जन्मानि लोकानुग्रहार्थमिच्छावताररूपाणि, कर्माण्यपि लोक-
सङ्ग्रहार्थानीति, शास्त्रसिद्धेन प्रकारेण न वेत्ति । यस्त्वेवं वेत्ति, स तैर्न-
निबध्यत इत्यर्थादुक्तं भवति । अत एवोक्तं गीतासु—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्वक्का देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

इति । किञ्च ये त्वत्कथामेव अमृतरसं अमृतरूपमास्वाद्यं पिबन्ति ते
अपुनस्तनन्धयाः—स्तनन्धयादिशब्दः, “ नासिकास्तनयोध्मपितोः ”
(पा. सू. ३-२-२९) इति स्वश्, ^१मुभागमश्च, पुनरप्यागामिजन्मानि
स्तनन्धयाः, सुप्पुपेति समासः, अतश्चामृताः पुनर्जन्मरहिता भवेयुरित्यर्थः
॥ १०७ ॥

कथ्यते चिदचिदन्तरात्मनः

शास्त्रशुद्धद्वयैर्मनीषिभिः ।

सृष्टिसंहरणरक्षणेषु ते

विश्वरूप ननु कर्मकर्तृता ॥ १०८ ॥

कथ्यत इति—हे विश्वरूप ! कृत्स्नशरीरक ! शास्त्रैः शुद्धानि
द्वयानि येषां तैः मनीषिभिः विद्वद्भिः चिदचिदन्तरात्मनः चेतना-

१ ‘अरुद्धिद्वजन्तस्य मुम’ (पा. सू. ६-३-६७) इति सूत्रेण मुभागम
इति भावः.

चेतनात्मकसकलप्रपञ्चान्तर्यामिणः सृष्टिसंहरणरक्षणेषु कर्मकर्तृता
कर्मत्वं कर्तृत्वं च कथ्यते, "तदास्थानश्च स्वयमकुस्त" (तै. उ.) इत्यादौ
तस्यैव कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च ग्रथणादिति भावः । सृष्ट्याद्यनुकूलज्ञानस-
क्त्यादियोगेन सृष्ट्यादिकर्तुरपि प्रपञ्चशरीरकतया तन्निशिष्टरूपेण
२ सृष्ट्यादिकर्मत्वं युक्तमिति दर्शयितुं सर्वान्तर्यामित्वमुक्तम् ॥ १०८ ॥

आकुमारमनुभावमीदृशं

नाथ विश्वविदितं तव क्षिपन् ।

हन्त नूनमहिमांशुमण्डलं

तत्स्करस्तमसि गोमुमिच्छति ॥ १०९ ॥

आकुमारमिति—हे नाथ आकुमारं बालपर्यन्तं लोके विदितं
प्रसिद्धं ईदृशं परिदृश्यमानवियदादिप्रकारं तव अनुभावं महिमानं क्षिपन्
निरस्थन् तत्स्करः चोरः,

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

(म. भा. उद्योग. ४२, ३५)

इत्यन्यथात्मेवमीदृशं चोर उक्तः, तमसि अन्वकारे अहिमांशुमण्डलं
सूर्यबिम्बं गोमुमिच्छति । नूनमित्युक्तार्थनिश्चये । तादृशस्य दुर्गति-
मन्वीक्ष्य विषादे हन्तशब्दः । ४ त्वन्महिमापलापश्च तमसि सूर्यमण्डल-
तिरोधानेच्छावदसम्भविष्य इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

१ शरीरतया-रा.

२ सृष्ट्यादिकर्तृत्वं-प्र.

३ चोरः, तमस्य-क. घ.

४ अत्र 'त्वन्महिमापलापेच्छा तमसि सूर्यमण्डलतिरोधानेच्छावदसंभविष्य' इत्यर्थः
इति पाठेन भाव्यमिति भाति.

पक्षपातपरिहारशुद्धया

पश्यति प्रणिदधानया धिया ।

यत्पृषन्ति निगमाः स्पृशन्ति तं

त्वत्प्रभावमनपायमात्मवान् ॥ ११० ॥

पक्षापातेति—निगमाः वेदाः यत्पृषन्ति यस्य बिन्दून् बिन्दु-
कल्पानेकदेशान् स्पृशन्ति उपरिष्ठवतया प्रतिपादयन्ति, न तु बिन्दु-
मात्रमपि प्रविश्य यथावत्प्रतिपादयितुं शक्नुवन्तीति भावः, तं अनपायं
त्वत्प्रभावं आत्मवान् प्रशस्तबुद्धिः “आत्मा यत्नो घृतिर्बुद्धिः”
इत्यमरः, प्रशंसायां मतुप्, पक्षपातपरिहारशुद्धया मतान्तराभिनिवेश-
त्यागेन प्रसक्तया प्रणिदधानया समाधानवत्या धिया पश्यति । पक्षपाता-
नवधानकलुषहृदयास्तु द्रष्टुं न प्रभवन्तीति भावः ॥ ११० ॥

मानुषत्वमनुगच्छता त्वया

मोहितैस्त्वमवधीर्यसे जनैः ।

तेन नस्त्रिगुणतन्त्रचेतसा-

मागतेयमसमीक्ष्यकारिता ॥ १११ ॥

मानुषत्वमिति—मानुषत्वमनुगच्छता मानुषभावमनुसरता त्वया
मोहितैर्जनैः त्वं अवधीर्यसे अवपन्यसे । तेन हेतुना त्रिगुणतन्त्रचेतसां
सत्त्वादिगुणत्रयपरतन्त्रबुद्धितया जनान्तराविशिष्टानां नः अस्माकं
देवानां ह्यपसमीक्ष्यकारिता अविमृश्यकर्तृता आगता पाप्मा ॥ १११ ॥

शर्वरीदिवसव^१द्विघूर्णयन्

स्वापज्जागरदशा विधेरपि ।

किं पुनस्तादितरस्य तन्मया

मोहबोधविवशेन भूयते ॥ ११२ ॥

^१ प्र. वे.—मुद्रितकोशेऽत्र ‘विघूर्णते’ इति पाठो दृश्यते । तत्रोत्तरत्र स्वापज्जा-
गरदशेत्यस्य प्रथमैकशब्दान्तता बोध्या । ततश्च स्वमिति शेषपूरणकेशोऽपि न भवति

शर्वरीति—विधेः ब्रह्मणोऽपि शर्वरीदिवसवत् निशादिनैस्तुल्यं
यथा तथा स्वापजागरदशाः मोहबोधावस्थाः विभूर्णयन् अमथन् पुनरा-
वर्तयन्निति यावत्, त्वमिति शेषः, तदितरस्य किं पुनः विधीतरस्य मोह-
बोधावस्थाः विभूर्णयसीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । तत्तस्मान्मया मोह-
बोधविवशेन कदाचित् मोहेन कदाचिद्धोषेन च परवशेन भूयते
॥ ११२ ॥

योऽसि सोऽसि च यथा तथाऽसि च
त्वां त्वमेव खलु वेत्सि वा न वा ।
तस्य ते न खलु तत्त्ववेदिनो
वारिधेरिव वयं तटस्थिताः ॥ ११३ ॥

योऽसीति—योऽसि तत्त्वतस्त्वयं यत्स्वरूपोऽसि, सोऽसि
च तत्स्वरूपोऽसि च । यथा—असीत्यनुषङ्गः, यत्प्रकारकोऽसि
तथा तत्प्रकारकोऽसि च । त्वां त्वमेव खलु वेत्सि वा न वा, तत्रापि
सन्देह इत्यर्थः । “यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्, सो अङ्ग वेद यदि
वा न वेद ” इति हि श्रुतिः, तस्य एवमपरिच्छेद्यस्वरूपानुभावस्य ते
वारिधेः समुद्रस्येव तटस्थाः उदासीनाः कूलगताश्च वयं न खलु
तत्त्ववेदिनः तत्त्वज्ञा न भवामः । तटस्थिताः समुद्रस्य गाम्भीर्यमिव
तत्त्वविचारबहिर्भूता वयं त्वत्तत्त्वं न जानीमहे इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

त्वत्प्रतीपचरणाद्विकसां
दानवायितवतां त्वयाऽधुना ।
स्वान एव परिभूतिराहिता
नासुरो न च सुरो गुणान्तरे ॥ ११४ ॥

त्वत्प्रतीपेति—त्वत्प्रतीपचरणात् तव प्रतिकूलस्थाचरणात्

ज्ञानवायितवतां असुरवदाचरितवतां दिवौकसां अधुना त्वया आहिता
 कृता परिभूतिः परिभवः स्थान एव युक्तैव । “युक्ते द्वे साम्प्रतं
 स्थाने” इत्यमरः । ननु तथापि देवानां दैवतं विष्णुः, तस्य कथं
 स्वाश्रितपरिभवो युक्त इत्यत आह—नासुर इति । गुणान्तरे गुणभेदे
 सति नासुरो न च सुरः सुरासुरविशेषो नास्तीत्यर्थः । गुणविकारे सत्य-
 सुरवत्सुरा अपि शास्त्रा एवेति भावः ॥ ११४ ॥

अर्चनीयचरणाम्बुजे भव-

त्याततायिपदवीमूपेयुषाम् ।

न्यस्तशस्त्रपरिकर्मणामसौ

निष्कृतिस्त्वदुपसत्तिरेव नः ॥ ११५ ॥

अर्चनीयेति—अर्चनीयचरणाम्बुजे भवति त्वयि आततायिनो
 गृहीतशस्त्राः तेषां पदवीं सरणिं उपेयुषां प्राप्तवतां न्यस्तशस्त्रपरिकर्मणां
 त्वत्कृतशिक्षानन्तरं त्यक्तान्यायुषान्येव प्रसाधनानि यैस्तेषां नः अस्माकं
 असौ त्वदुपसत्तिः त्वत्सम्बन्धिनी प्रपत्तिरेव निष्कृतिः प्रायश्चित्तिः^१
 त्वदुपसत्तिरिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठीसमासः । ‘उभयप्राप्तौ कर्मणि ।
 (पा. सू. २-३-६६) इति षष्ठ्याः ‘कर्मणि च’ (पा. सू. २-२-१४)
 इति समासनिषेधात् ॥ ११५ ॥

नन्यपराधिमिः केनचिदुपायनेन क्षमयितव्यः प्रभुः, न तु
 शरणागतिमात्रेणेत्याशङ्क्य देवस्यावाससकलकामतयाऽज्ञानादरमाह—

किं तदस्ति कुशलेषु यत्र ते

तत्र किं त्वदितरेषु यच्च व ।

ईदृशस्य भवतः किमीदृशा

तत्स्युषा^१ त्रियुगं जग्मुषाऽपि वा ॥ ११६ ॥

किं तदिति—कुशलेषु मङ्गलेषु यत्ते नास्ति उत्किमस्ति, सर्व-

^१त्रियुगेति कृष्णस्य संबोधनम् । ज्ञानशक्त्यादिगुणयुगलत्रयशालिनेति तस्यायौ बोध्यः ।

मङ्गलनिदाने त्वयि अविद्यमानं मङ्गलमन्यत्र क्वापि नास्तीत्यर्थः ।
 “कुशलं निपुणे पुण्ये पर्याप्ते मङ्गले क्षेमे” इति वैजयन्ती, यत्तच्च
 यन्मङ्गलं तदास्ति तच्च त्वदितरेषु किमप्यस्ति, तादृशमेकमप्यन्येषु
 नास्तीत्यर्थः । ईदृशस्य इत्वमनन्यसाधारणनिखिल^१मङ्गलास्पदस्य
 भवतः ईदृशा परिदृश्यमानदैव्यास्पदेन तत्स्थुषा स्थावरेण जम्बुषा
^२जङ्गमेनापि वा किं, तेन किमपि साध्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ११६ ॥

अल्पसत्त्वमवलेपयन्त्रितं

बल्वजेषु बहुमान^३शालिनम् ।

त्वत्कूपैकपरिहार्यविप्लवं

प्रत्यवेक्षणपदं प्रतीहि माम् ॥ ११७ ॥

अल्पसत्त्वमिति—अल्पसत्त्वं अल्पबलं अवलेपयन्त्रितं गर्भ-
 मस्तं, बल्वजेषु बल्वजास्तृणविशेषाः, “उल्पा बल्वजाः प्रोक्ताः”
 इति हल्ययुचः, तथा असारेषु ऐश्वर्येषु बहुमानशालिनं बहुमानं
 शालन्तं गच्छन्तं मां त्वत्कूपया एकया परिहार्यविप्लवं परिहरणीया-
 वलेपाक्षुपद्रवं, एकशब्दसमासान्तरं कृपाशब्दस्य शिवभागवतवत्
 समासः, अस एवानन्यगतिकत्वात् प्रत्यवेक्षणपदं व्याधृत्यावलोकनस्य
 विषयं प्रतीहि जानीहि ॥ ११७ ॥

मृष्यतां मम विभो व्यतिक्रमः

प्रस्मृतत्वदुपकारपद्धतेः ।

^१रुद्रकोपविवशस्य देहिनः

कस्य नाम न भवत्यपक्रिया ॥ ११८ ॥

मृष्यतामिति—हे विभो प्रस्मृतत्वदुपकारपद्धतेः अविस्मृतत्व-

^१ मङ्गलात्मकस्य-घ.

^२ जङ्गमेनापि च किं-घ.

^३ शालिनम्-झ.

^४ रुद्रकोप-प्र. दे.-सु.

स्कृतोपकारसरणेः सम व्यातिक्रमः ^१ अपचारः सृष्यतां सद्यताम् ।
 रुद्रकोपेन विवशस्य क्षुभितबुद्धेः कस्य नाम देहिनः अपक्रिया
 अपचारः न भवति । समोऽभिमेवे सति सर्वोऽपि कदाचित्
 अपचरोदित्यर्थः ॥ ११८ ॥

शत्रुमेव शरणागतान् ^२ सुरा-
 नासुरानभिजिघांसता त्वया ।
 रागरोषरहितात्मना स्वयं
 दैत्यशत्रुरिति नाम गृह्यते ॥ ११९ ॥

शत्रुमिति—शरणागतान् सुरान् शत्रुमेव असुरा एव
 आसुराः, प्रज्ञादिषाठ्यत् स्वार्थेऽणप्रत्ययः, तान् अभिजिघांसता
 अभिहन्तुमिच्छता स्वयं रागरोषरहितात्मना त्वया दैत्यशत्रुरिति नाम
 गृह्यते । स्वतः क्वापि रागद्वेषरहितोऽपि शरणागतानस्मान् रक्षितुमेव
 दैत्यानभिजिघांसन् तेषां शत्रुरिति नाम गृह्यासीति प्रतिबुद्धस्येन्द्रस्य
 तदुपकारानुस्मृतिः ॥ ११९ ॥

त्वमृहीतगुणद्वयसन्दिताम्
 दारुपुत्रनयतः प्रवर्तिनः ।
 निर्गुणानपि निसर्गकिङ्करान्
 स्वीकुरुष्व कुपया स्वयैव नः ॥ १२० ॥

त्वमृहीतेति—त्वया गृहीतैः तव वंशवदैः गुणैः सत्त्वादिभिरेव
 भूतैः सन्दिताम् नन्दान्, “बद्धे सन्धानितं मृतमुद्धितं सन्धितं
 सितम्” इत्यमरः, अतएव दारुपुत्रनयतः दारुपतिमान्धायेन

प्रवर्तिनः अवश्यमनिच्छायामपि प्रवर्तमानान्, ^१ आवश्यककार्त्तं णिनिः,
निर्गुणानपि सत्त्वकार्यताप्रयोजकगुणरहितानपि निसर्गकिङ्करान् नः
अस्मान् स्वया आत्मीयया कृपयैव स्वीकुरुष्व । अस्मदाजानमृत्या इति
त्वत्कृपाव्यतीरेकेण स्वीकारकारणमस्मासु किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ १२१ ॥

वासवस्य वचनं निशम्य त-

द्भावशुद्धिपरिकर्मिताक्षरम् ।

दीनगुप्तिजननीं पुनर्दया-

मन्वाविन्ददरविन्दलोचनः ॥ १२१ ॥

वासवस्येति—अरविन्दलोचनः कृष्णः भावशुद्ध्या अन्तःकरणस्य
आर्जवेन परिकर्मितानि सञ्जातप्रसाधनान्यक्षराणि यस्य तत्तद्योक्तं वास-
वस्य तद्वचनं निशम्य दीनानां गुप्तेः रक्षायाः जननीं दयां पुनरन्व-
विन्दत् अलभत ॥ १२१ ॥

उद्धृतं च विमुना सुदर्शनं

त्राणदं त्रिदिवसयनामभूत् ।

तस्य वृत्तदमनेन दीव्यतः

शिक्षणैकनियतं हि शासनम् ॥ १२२ ॥

उद्धृतमिति—विमुना उद्धृतं सुदर्शनं च त्रिदिवसयनां
देवानां त्राणदं रक्षाप्रवणमभूत् । जिघांसयोद्धृतं कथं निवृत्तं तत्राह-
तस्येति । वृत्तदमनेन इष्टानां दान्त्यापादनेन ^२ दीव्यतः कीदृशः तस्य
कृष्णस्य शासनं शिक्षणैकनियतं हि शिक्षणे एकस्मिन्नाभिरतं हि, न
तु हिंसाप्रवणमिति भावः ॥ १२२ ॥

^१ 'आवश्यककार्त्तं योर्णिनिः' (पा. सू. ३-३-१००) इति सूत्रेणेति भावः.

^२ दान्त्यापादनेन च.

आह वैमनषेन चक्षुषा
शोचयन्नमृतसिन्धुशोभिना ।

स्वाद्युसूनृतगभीरया गिरा
पारितोषिकमिवार्पयन् प्रभुः ॥ १२३ ॥

आहेति—अमृतसिन्धुशोभिना प्रसादादमृतान्मुषिवच्छोभ-
मानेन अनघेन रम्येण चक्षुषा शोचयन् अवलोकनेनेन्द्रं निरस्तसकल-
दोषं कुर्वन् प्रभुः स्वाद्या अवधनमधुरया सूनृतया प्रियसत्यरूपया गभीरया
अर्धगौरवादियुक्तया च गिरा पारितोषिकं उन्नितभाषिणि इन्द्रे तत्परि-
तोषप्रयोजनकं वस्त्राभरणादिकमर्पयन्निव, सदर्पणेनेव हर्षं कुर्वन्निती
यावत्, आह उवाच । आहेति उवाचार्षे निपात इति न स्मरन्द्वापेक्षा ।
चकारोऽन्यवहितपूर्वश्लोकोक्तदयासिक्रियासमुच्चयार्थः ॥ १२३ ॥

भद्रमस्तु भवते दिवस्पते !

निर्जराश्च निरपायमासताम् ।

आत्मचौर्यदुरिताकरत्यजां

माऽपहार्षुरसुराः पदानि वः ॥ १२४ ॥

भद्रमिति—हे दिवस्पते ! दिवस्स्वर्गस्य पते 'तत्पुरुषे क्वसि
बहुलम्' (पा. सू. ६-३-१४) इत्यलुक् ^१ कस्कादिस्वाद्विसर्जनीयस्य
सः, भवते तुभ्यं भद्रमस्तु मङ्गलं भूयात् । "चतुर्थी चाक्षिप्यायुष्य"
(पा. सू. २-३-७३) इत्यादिना भद्रयोगे चतुर्थी । निर्जराः देवाश्च
निरपायं विपद्रहितं आसताम् । उभयत्राक्षिषि लोट् । आत्मचौर्यमात्मन्य-
न्यचाप्रतिपत्तिः, ^२ तदेव दुरिताकरः सर्वपापसङ्घः—

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

^१ 'कस्कादिभ्यश्च' (पा. सू. ८-३-४८) इति सूत्रेणेति भावः । ^२ तदेव चौर्यमेव—अ.

इति स्मृतेः, तस्यैवां तं त्यक्तवतां प्रतिबुद्धानां वः शुष्माकं पदानि स्थानानि असुराः माऽपहार्तुः अपहर्तुं न प्रमवेयुरित्यर्थः । यदि तु सर्वेषामात्मभूते मयि इत्थं मयतामन्यथाप्रतिपत्तिरनुवर्तेत ^१ तर्हि भवत्पदान्यसुरा अपि हरेयुरिति तात्पर्यम् । 'यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वा असुरा वा ते पराभविष्यन्ति' इति हि छान्दोग्ये (छा. ८-८-४) देवासुरेष्व्वात्मज्ञानां तदितरपराभावितृत्वमुक्तम् । अतस्तदभावे तत्प्रबलैरसुरैर्देवानां पराभवस्त्यादिति ॥ १२४ ॥

मा स्म भैष्ट मयि गोप्तरि स्थिते

भावितानि ^१ भवुकानि सन्तु वः ।

वीतदानवपराभवाश्चिरं

त्रातुमर्हथ सुरास्त्रिविष्टपम् ॥ १२५ ॥

मा स्मेति—हे सुराः । गोप्तरि रक्षके मयि स्थिते यूयं मा स्म भैष्ट । मया रक्ष्यमाणानां कुतो भयं भवेदिति भावः । 'स्मोत्तरे लृञ्च' (पा. सू. ३-३-१७६) इति चक्रराजलुक् । वः शुष्माकं भवुकानि मङ्गलानि, "भावुकं ^२ भवुकं भव्यम्" इति मङ्गलपदार्थेष्वमरः । भवो वाञ्छितप्रवृत्तिरत्रास्तीति ठन्प्रत्ययः । भावितानि प्राप्तानि सन्तु । भवतेः प्राप्तार्थे ण्यन्तात्कः । किञ्च वीतदानवपराभवाः सन्तः स्वर्गं त्रातुमर्हथ ॥ १२५ ॥

मन्त्रपूतमनुपप्लवं हवि-

र्यायजूकपरिषन्निषेवितम् ।

अन्तरात्मनि निविष्टमन्तरा

विन्दत स्थिरसुधारसान्तरम् ॥ १२६ ॥

मन्त्रपूतमिति—मन्त्रैः पूतं पवित्रं र्यायजूकानां यज्वनां

^१ तद्-अ. ^२ भविकं इत्येव सुधाषिटीकाकृतसमेतः पाठः । अत एवात्रा-
प्युत्तरत्र भवशब्दात् ठन्प्रत्यय एवोक्तः । अतोऽत्र भवुकमिति पाठो भावुकमिति
कोशगतपूर्वशब्दपाठवासनावेशाधीनलेखकप्रमादत्वात् इति भाति.

परिषदा गोष्ठ्या निषेवितं निषेवणरूपं, भावे कः, अन्तरात्मनि निषेष्टं
प्रतिष्ठितं, अन्तर्यामिणः सर्वहविर्भोक्तृतया परमोद्देशत्वात् तत्पर्यन्तं
स्थिरसुधारसान्तरं स्थायिसुधारसविशेषरूपं हविः चरुपुरोडाशसांता-
म्यादिकं अन्तरा मध्ये अनुपपन्नं निरुपपन्नं यथा तथा विन्दत प्राप्नुत ।
यज्ञोपद्रवकारिणां नरकादीनां निग्रहादिति भावः । सुषैव रस्यते
आस्वाद्यत इति रसः, अन्यस्सुधारसः सुधारसान्तरम् । सुष्पुपति
समासः । तच्चदेवशरीरकान्तरात्मपर्यन्तानामपि हविषां श्राद्धभोक्तृ-
ब्राह्मणन्यायेन ते ते देवा अपि मध्ये भोक्तार इति शास्त्रमर्यादाऽनेन
दर्शिता ॥ १२६ ॥

जन्मतोऽपि भवतां महीयसा-

मासबन्धुरदितेरहं ^१ सुतः ।

देवकीतनयभावतोऽपि मे

सैव सम्प्रति सहोदरत्वधीः ॥ १२७ ॥

जन्मतोऽपीति—जन्मतो महीयसां जन्मना ज्यायसां भवतां
अदितेऽसुतोऽहं आसबन्धुः प्रत्यासन्नबन्धुः अनुजत्वादिति भावः,
सम्प्रति इदानीं देवकीतनयभावतोऽपि देवकीतनयत्वादपि मे मम सैव
सहोदरत्वधीः उपेन्द्रावतारे जातेति भावः । देवक्या अप्यदित्यंश-
त्वादिति हृदयम् ॥ १२७ ॥

आयुधानि पुनरक्षतानि वः

सन्तु सत्त्वमपि दैत्यसूदनम् ।

पालयन्तु बलिनो ^२ जगन्नर्याः

ते भवन्त उपपन्नपौरुषाः ॥ १२८ ॥

आयुधानीति—वः आयुधानि पुनरक्षतानि सन्तु पुनरपि

यथापूर्वं क्षतरहितानि सन्तु । सत्त्वं युष्मद्वलमपि दैत्यसूदनं दैत्वानां
हिंसकं अस्त्विति वचनाविपरिणामेनानुषङ्गः । सूदनमिति ^१ नन्वादि-
त्वाल्लघुः । बलिनः बलवन्तः ते प्रसिद्धाः भवन्तः उपपन्नपौरुषाः
सम्पन्नपराक्रमास्सन्तः जगन्त्रयी ^२ पालयन्तु ॥ १२८ ॥

इत्यनाविलमनोज्ञया गिरा

निर्मलां निजदयामिवोद्भमन् ।

सौम्यदृष्टिरकरोत्सुधाभुजः

पर्यवस्थितधृतीन् परः पुमान् ॥ १२९ ॥

इतीति—इति उक्तप्रकारेण अनाविलमनोज्ञया प्रसन्नरुचिरया
गिरा निजदयामुद्भमन्निव स्थितः सौम्यदृष्टिः ^३ दयासान्द्रावलोकनः परः
पुमान् सुधाभुजः देवान् पर्यवस्थितधृतीन् पुनरपि प्रतिष्ठितधैर्या-
नकरोत् ॥ १२९ ॥

ते च तेन गरुडं नियच्छता

गम्यतामिति गभीरमीरिताः ।

अद्यजातवदनन्यवत्सले

प्रथितास्सुमनसः प्रतस्थिरे ॥ १३० ॥

ते चेति—गरुडं नियच्छता द्वारकापुरं गन्तुमुद्युक्तं ^४ गरुड-
मेषां प्रेषणाय स्थापयता तेन कृष्णेन गम्यतामिति गभीरमीरिताः उक्ताः
अनन्यवत्सले एकान्तमक्तेषु वात्सल्यवति कृष्णे विषये प्रथिताः
चिनीताः ते सुमनसः देवाश्च अद्यजातवत् अद्यजातैस्तुष्ट्याः पुनर्जाता-
निवात्मनो मन्यमानास्सन्तः प्रतस्थिरे ॥ १३० ॥

^१ नन्वादित्वादिति । ^२ नन्दिग्रहिपंचादिभ्यो ल्युगिन्वचः (पा. सू. ३-१-१३४) इति सूत्रेणोते भावः. ^३ पालयन्तु, लोट्-ग. ^४ दशनीबाललोकनः-
अ. ^५ गरुडं तेषाम्-अ.

गृह्यतां तरुस्ताविति स्वयं

भामया भगवता च भाषिते ।

आगमिष्यति पुनस्त्वया सहे-

त्याह दानवरिपुं दिवस्पतिः ॥ १३१ ॥

गृह्यतामिति—असौ तरुः पारिजातः गृह्यतामिति भामया सत्यभामया, नामैकदेशे नामग्रहणम्, भगवता कृष्णेन च स्वयं भाषिते स्वयमेवोक्ते सति दिवस्पतिः इन्द्रः त्वया सह पुनरागमिष्यतीति दानवरिपुं कृष्णं आह । इदानीं नेतव्यः, कालान्तरे त्वय्यागच्छति सहानेतव्य इत्युवाचेत्यर्थः । आहृत्यव्ययमुवाचार्थे ॥ १३१ ॥

शान्तगर्वगरले दिवस्पतौ

सन्निवेश्य सुरलोकसम्पदम् ।

आप्तुमैच्छदनुजीविरक्षितां

स्वां पुरीमथ सुपर्णवाहनः ॥ १३२ ॥

शान्तेति—अथ सुपर्णवाहनः हरिः गर्वो गरलमिव गर्वगरलं शान्तं गर्वगरलं यस्य तस्मिन् शतक्रतौ सुरलोकसम्पदं निवेश्य अनुजीवि-
भिः अमात्वादिभिः रक्षितां स्वां पुरीमाप्तुमैच्छत् ॥ १३२ ॥

आत्माधिकारमनुमत्य दिशापतीनां

वज्रं प्रदिश्य ^१पुनरप्यनघं मघोने ।

दिष्यद्गुमप्रतिगतिं ^२च पुनर्विधास्यन्

दत्तामयो दनुजशत्रुरवाप तुष्टिम् ॥ १३३ ॥

आत्मेति—दिशापतीनां लोकपालानां आत्माधिकारमनुमत्य स्वस्वाधिकारे अनुमतिं दत्त्वा मघोने इन्द्राय अनघं वज्रं प्राग्गृहीतं

पुनरपि श्रदिश्य वितीर्य परं दूरे कालान्तरे “परं दूरान्यमुख्येषु” इति यादवः, ‘दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया च’ (पा.सू. २-३-३५) इति द्वितीया, दिव्यद्रुमस्य पारिजातस्य पुनः प्रतिगतिं निवृत्तिं च विद्यास्यन् करिष्यन् दशामयः इन्द्राय वितीर्णायः दनुजशत्रुः कृष्णः तुष्टिमवाप ^१तुतोष, कृतकृत्यतयेति भावः ॥ १३३ ॥

अथ पदविनिकीर्णमन्दारवन्दारुबृन्दारक-

स्तुतिशतबहुमानसत्यापितेहस्त सत्यापतिः ॥

अमरसमरवेगविरूपातदाक्ष्येण ताक्ष्येण गां

^२प्रतिजिगमिषितां पुरीं त्रातुमन्वक्तुं समन्वग्रहीत् ॥ १३४ ॥

अथेति—अथ पदयोर्विनिकीर्णानि मन्दाराणि मन्दारपुष्पाणि यैस्तेषां वन्दारूपां वन्दनशीलानां बृन्दारकाणां देवानां स्तुतिशतबहुमानेन स्तुतिशतरूपेण श्लाघनेन सत्यापिता याषाढ्येनाख्याता ईहा चरित्रं यस्य स तथोक्तः ^३सत्यायाः पतिः सः कृष्णः अन्वक्तुं पश्चात् देवलोककार्यनिर्वृत्यनन्तरं गां त्रातुं भूमिं रक्षितुं पुरीं द्वारकां अमरसमरे देवैस्सह युद्धे यो वेगस्तेन विरूपातदाक्ष्येण प्रथितसामर्थ्येन ताक्ष्येण प्रतिजिगमिषितां प्रतिगन्तुमिष्टां समन्वग्रहीत्, प्रतिनिवृत्त्य गन्तव्येति स्वेच्छाविषयत्वेन ^४अनुगृहीतवान् । वृत्त्यनुमासश्शब्दालङ्कारः । सत्यशब्दात् ‘सत्याख्याने अर्षवेदसत्यानामापुभवक्तव्यः’ (वा. १७५८) इति आपुकि ‘सत्यापपाश’ (पा. सू. ३-१-२५) इत्यादिना णिच् कर्मणि क्तप्रत्यये च सति सत्यापितेति रूपम् । निशेति वृत्तस्य नाम । सुषेति केचिदाहुः ॥ १३४ ॥

^१ ‘तुतोषेति भावः’—(ग.) ^२ प्रतिजिगमिषिता पुरीं—ग्र. दे. मु. ^३ सत्यापतिः—घ. ^४ अनुगृहीतवानित्यर्थः—ऊ. ग. अ.

पश्यत्यारादनिमिषगणे पारिजातापहारात्
 सस्ताकल्पामिव यदुपतिस्थापयन् स्वर्गलक्ष्मीम् ।
 आशापालैरवनतपदस्त्यक्तलज्जैरभीक्ष्णं
^१ रामत्रातां खगपतिरथो राजधानीं प्रतस्थे ॥ १३५ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य भीमद्वेष्टनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य
 कृतिषु यादवाभ्युदयनाम्नि महाकाव्ये सप्तदशस्तर्गः.

पश्यतीति—आरात् समीपे अनिमिषगणे देवगणे पश्यति
 संति पश्यन्तं देवगणमनादृत्य पारिजातस्यापहारात् स्वर्गलक्ष्मीं सस्ता-
 कल्पां च्युताभरणामिव स्थापयन् वर्तयन् त्यक्तलज्जैः युद्धे निर्जिता
 वयमिति लज्जां त्यक्तवाङ्मिः आशापालैः दिक्पालैः अभीक्ष्णं मुहुर्मुहुः
 जवनतपदः नमस्कृतचरणः खगपतिरथः गरुडबाहनः बहूनां ^२ पतिः
 कृष्णः रामत्रातां बलदेवेन रक्षितां राजधानीं द्वारकां प्रति प्रतस्थे ।
 मन्दाक्रान्तावृत्तमेतत् ॥ १३५ ॥

इति ^३ श्रीमद्भरद्वाजकुलतिलक-विश्वविजाजि-श्रीरत्नराजाभरि-
 वरसूनुना अप्ययदीक्षितेन विरचिते यादवाभ्युदय-
 व्याख्यानने सप्तदशस्तर्गः.

^१ रामत्राता खगपति-अ. दे. सु. ^२ पतिः राम-ग. घ. ^३ जव
^४ श्रीमद्भरद्वाज-राजपरमेश्वर-निजभुजबलनिर्जितनिश्चितभूमण्डल-पञ्चातिरुचिरसम-
 भजन-हयपतिसमाग्रहरणदेवभूदेवभूमीसहोदर-श्रीमन्महात्म्येश्वर-श्रीरामराज-
 चिन्तितमयदेवमहाराजनामाङ्किते इति ४-कोशे अधिकपाठो दृश्यते.

अथाष्टादशस्तर्गः

अथात्मचिन्तानुचरेण यास्यन्
विहङ्गराजेन विभुः पुरीं स्वाम् ।
उवाच पत्नीं दशनांशु^१लक्ष्या-
द्रुमानिवानन्दममान्तमन्तः ॥ १ ॥

अथेति—अथ प्रस्थानानन्तरं आत्मचिन्तानुचरेण आत्म-
चिन्तायाः अनुचरवद्वेगातिशयाच्चिन्तानन्तरमेव चिन्तितदेशगता
विहङ्गराजेन स्वां पुरीं यास्यन् प्राप्स्यन् कृष्णः दशनांशु-
लक्ष्यात् दन्तकिरणव्याजात् अन्तः हृदये अमान्तं आनन्दं पारिजातहरण-
प्रयुक्तं हर्षं वमन्निव उद्गिरन्निव स्थितस्सन् पत्नीं सत्यां उवाच । लक्ष्मी-
मिति पाठेऽपि सैवोच्यते, तस्या लक्ष्म्यवतारत्वेनापि प्रसिद्धेः । यथा
लक्ष्मीशतके—

उन्मीलितनरकोऽभूदुत्सङ्गे बिभ्रदच्युतो भवतीम् ।

^२ तं मन्ये हृदि भजतां नरककथा नः कथं भवेद्देवि ॥

इति । अत्र दशनांशुलक्ष्या^३दित्यपहृत्या वमन्तित्युत्प्रेक्षणात् सापहवोत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ॥ १ ॥

वचनप्रकारमाह—

सत्ये समीक्षस्व विपारिजातां
वृत्तेन हीनामिव वेदविद्याम् ।
निशामिव प्रोषितशीतभानुं
नारीमनाथामिव नाकलक्ष्मीम् ॥ २ ॥

सत्य इति—हे सत्ये ! विपारिजातां विगतपारिजातां अत
एव वृत्तेन हीनां आचाररहितां वेदविद्यामिव, प्रोषितशीतभानुं

^१ लक्ष्माद्रुमन्—श. झ. ^२ अत्र 'तन्मन्ये' इति पाठेन भाव्यमिति भाति ।
यदित्यस्य च तस्मादित्यर्थोऽत्र बोध्यः. ^३ दित्यपहृत्या—ग.

अपगतचन्द्रां निशामिव, अनाथां अमर्तृकां नारीमिव च स्थितां
^१तद्वदशोभमानां, नाकलक्ष्मीं त्रिविधसम्पदं पश्य । “आचारहीनं न
 पुनन्ति वेदाः” इति स्मृतेर्निष्कलत्वादाचारहीना वेदविद्या न
 शोभत इति भावः । एकस्यानेकोपमानदानात् मालोपमालङ्कारः
 ॥ २ ॥

आलम्बिता नम्रमुखी भवत्या
 हस्तेन रक्ताकुलिपल्लवेन ।
 वदान्यवृक्षस्य विभाति शाखा
 वक्तुं वयस्येव रहः प्रवृत्ता ॥ ३ ॥

आलम्बितेति—भवत्या कत्र्या रक्ता अकुलयः पल्लवा
 इव यस्य तेन हस्तेन करणेन आलम्बिता गृहीता अत एव नम्रमुखी
 भवन्तामा वदान्यस्य बहुप्रदस्य वृक्षस्य परिजातस्य शाखा रहः
 रहसि वक्तुं प्रवृत्ता मुखमवनम्य कर्णे वक्तुमुद्यता वयस्या सिधेव
 विभाति । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

अथ मार्गे दृश्यमानं मेरुं वर्णयति—

सुपर्णवेगानिलविप्रकीर्णैः
 सुरद्रुमैरन्तरितस्सुमेरुः ।
 आलक्ष्यते कालवशेन भूयः
^२प्ररुढलूनैरिव पञ्चजालैः ॥ ४ ॥

सुपर्णेति — सुपर्णवेगानिलविप्रकीर्णैः गरुडवेगजनितेन
 वायुना उत्पात्र्य विशिष्टैः सुरद्रुमैः अन्तरितः छत्रः सुमेरुः कालवशेन
 कालायत्ततया भूयः प्ररुढलूनैः भूयः प्ररुढैः तदनन्तरं लूनैः इन्द्रेण

^१ तद्वच्छोभमानां—घ.

^२ प्ररुढलूनैरिव—घ.

प्ररुढलूनैरिव—ग.

कृतैः 'पूर्वकाल' (पा. सू. २-१-४९) इत्यादिना समासः, प्रकाशा
आलैः समुद्भूतैः अन्तरित इव आलक्ष्यते । उत्प्रेक्षाकालद्वारः ॥ ४ ॥

निसर्गकल्याणतया ^१ प्रतीतं

सर्वोत्तरं तत्त्वामिवैकमाद्यम् ।

अमुं प्रिये नूनमतन्द्रितानि

ज्योतीषि भक्त्या ^२ परियान्त्यजसम् ॥ ५ ॥

निसर्गेति—हे प्रिये । निसर्गकल्याणतया स्वभावसुवर्णतया प्रतीतं
विख्यातं 'मङ्गलानां च मङ्गलम्' (श्रीविष्णुसहस्रनामोपोद्घाते) इत्यादौ
निसर्गमङ्गलतया प्रतीतमित्यपि गम्यते "कल्याणमक्षरे स्वर्णे कल्याणं
मङ्गलेऽपि च" इति विश्वः, सर्वोत्तरं सर्वेषां मेरुं परितः स्थितानां देशाना-
मुदीच्यम्, तत्तद्देशसूर्योदयाभिमुखस्य वामभागस्थतया सर्वोत्तरता, तथा
चाहुः पौराणिकाः—"सर्वेषामुत्तरो मेरुः" इति, परमव्योमवासितया
सर्वेषामुपरि स्थितमित्यपि गम्यते, अत एव आद्यं सर्वकारणतया सर्गाद्य-
कालवृत्ति एकं मुख्यं तत्त्वं नारायणमिव स्थितं, अमुं मेरुं ^३ ज्योतीषि
चन्द्रसूर्यादीनि कर्तृणि अतन्द्रितानि असञ्जातालस्यानि, सदा प्रकाश-
मानानीत्यौपचारिकः प्रकृतार्थः, नूनं भक्त्या अजस्रं परियान्ति
प्रदक्षिणीकुर्वन्ति । ज्योतिष्यक्रमणकृतं ज्योतिषां भ्रमणं भक्ति-
कृतप्रदक्षिणीकरणतयोत्प्रेक्ष्यते । अत एव हेतुत्प्रेक्षा । भक्तौ
निमित्तं श्लेषकृतं भगवत्सादृश्यमिति तस्याः ^४ श्लेषानुप्राणितोपमा-
सङ्करः ॥ ५ ॥

^१ प्रतीतं—प्र. दे. सु. ^२ परियान्त्यजसम्—झ. म. दे. सु. ^३ ज्योतीषि
नक्षत्रवन्—घ. ^४ श्लेषकृतानु—झ.

वितानवान् व्योमतलेन मेरु-

स्तारागणैराहितमौक्तिकेन ।

निविश्य मध्येक्षितिभद्रपीठं

गङ्गोदकैराद्रियतेऽभिषेकम् ॥ ६ ॥

वितानवानिति—तारागणैः नक्षत्रनिकरैः आहितमौक्तिकेन प्रथितमुक्ताफलेन व्योमतलेन वितानवान् उल्लोचवान् मेरुः मध्येक्षिति-भद्रपीठं क्षितिरेव भद्रपीठं महाराजाभिषेकपीठं तस्य मध्ये “पारे मध्ये षष्ठ्या वा” (पा. सू. २-१-१८) इत्यव्ययीभावः, निविश्य गङ्गोदकैः उपरि पतद्भिः अभिषेकमाद्रियते बहु^१मनुते । ‘इह् आवरे,’ (तुदादि १४१२) इति वातु^२दैवादिकः । ^३त्रिविक्रमावतारे तच्चरणाम्-निर्भिन्नोर्ध्वाण्डकटाहरन्ध्रेण बहिर्जलं चतुर्मुखक्षालितचरणोदकसाहितं मेरावद्यापि पतति । सा गङ्गेति पुराणप्रक्रिया । तारागणैः व्योमतलेनेति च ‘प्रकृत्यादितृतीया, तारादेरेव मुक्ताफलत्वादिरूपणे करणत्वाद्यसम्भवात् । तद्रूपणाच्च मेरोर्नृपत्वरूपणं व्यज्यत इत्येकदेश-विवर्तिरूपकालङ्कारः । भद्रपीठलक्षणमुक्तं वास्तुशास्त्रे—

रुक्मं षडङ्गुलोत्सेधं षोडशाङ्गुलविस्तृतम् ।

द्वात्रिंशदङ्गुलायामं क्षीरवृक्षसमुद्भवम् ॥

पद्माङ्कितं भवेद्भद्रपीठं सपनकर्मणि ॥ इति ॥ ६ ॥

^१ मनुते—ग. ^२ वातु ^३ दैवादिकः इति लेखकप्रमादाधीनः पाठः.

‘तौवादिकः’ इति शुद्धपाठेन भाष्यमिति भाति. ^४ त्रिविक्रमावतारे—ख.

^५ ‘प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ (पा. १४६६) इति धातुकेनेति भावः.

सहस्रभानुप्रमुखैस्समन्ता-

अयोति'र्गणैरस्य विघूर्णमानैः ।

महीभूतामग्रसरस्य मन्ये

नीराजनं विश्वसृजा प्रयुक्तम् ॥ ७ ॥

सहस्रेति—महीभूतामग्रसरस्य पर्वतश्रेष्ठस्य, नृपश्रेष्ठस्येत्यपि गम्यते, अस्य मेरोः विश्वसृजा ब्रह्मणा समन्तात् विघूर्णमानैः परितो अमाद्भिः सहस्रभानुप्रमुखैः आदित्यप्रभृतिभिः ज्योतिर्गणैः नीराजनं आरात्रिकमङ्गलं प्रयुक्तमिति मन्ये । राजमूर्धन्यस्य नीराजन-मुचितमिति भावः । अत्रादित्यादिषु नीराजनत्वारोपस्य राजोपचार-प्रयोगकार्योपयोगात् परिणामालङ्कारः ॥ ७ ॥

प्रख्यातघात्रामपि दिक्षपतीनां

प्रासादवासादरमाक्षिपन्तः ।

अध्यासिता योगिमिरस्य नित्यं

राजन्त्यमी रत्नगुहाविशेषाः ॥ ८ ॥

प्रख्यातेति—प्रख्यातघात्रां प्रसिद्धामरावत्यादिदिव्यनिवेश-नानां दिक्षपतीनां इन्द्रादीनामपि प्रासादेषु स्वकीयेषु वैजयन्ताविषु वासे आदरं इच्छां आक्षिपन्तः अपनयन्तः, ततोऽप्यभ्यर्हितत्वादिति भावः, नित्यं योगिभिः अध्यासिताः अधिष्ठिताः अस्य मेरोः अमी रत्न-गुहाविशेषाः भणिकन्दररूपा दृश्यपदार्थाः राजन्ति । “विशेषोऽवश्ये मेदे द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि” इति शब्दार्णवः । समृद्धिमद्वस्तुवर्णनरूप उदात्तालङ्कारः ॥ ८ ॥

परिस्फुरन्त्याः क्षितिपद्ममध्ये

पार्श्वेषु हेमाचलकर्णिकायाः ।

पश्य प्रिये रत्नविशेषचित्रां

कुशोन्नतां केसरशैलपङ्क्तिम् ॥ ९ ॥

परिस्फुरन्त्या इति—हे प्रिये ! क्षितिः पद्ममिव तन्मध्ये परि-
स्फुरन्त्याः आजमानायाः हेमाचलः कर्णिकेव हेमाचलकर्णिका तस्याः
पार्श्वेषु रत्नविशेषैः पद्मरागादिभिश्चित्रां कुशोन्नतां तन्वीमुन्नतां च केसर-
शैलपङ्क्तिं पश्य । मूसरोरुहकर्णिकाकारं मेरुं परितः केसराकारेण स्थिताः
शीतार्तकौञ्चकुरीमास्थवत्प्रभृतयः केसराचला इति पुराणेषूपवर्णितम्
॥ ९ ॥

वलीविमङ्गैरिव वर्षमेदै-

स्त्रिभिर्विभक्तं त्रिदशानुमान्यैः ।

संदृश्यते सागरमेखलायाः

सुमध्यमे मध्यमिदं धरण्याः ॥ १० ॥

वलीविमङ्गैरिति—हे सुमध्यमे ! शोभनावलम्बे । सागरो मेखला-
वत्परितस्थितो यस्यास्तस्या इदं धरण्या मध्यं त्रिदशानुमान्यैः देव-
भोग्यैः त्रिभिर्वर्षमेदैः मूप्रदेशविशेषैः वलीविमङ्गैः उदररेखाभेदैरिव विभक्तं
पृथक्कृतं संदृश्यते । “ भङ्गस्तरङ्गे ऋग्वेदे भेदे जातिर्विदीर्णयोः ”
इति विश्वः । इयमत्र पौराणिकी प्रक्रिया—पूर्वपश्चिमसमुद्रपर्यन्त-
मायतयोः नीलनिषधपर्वतयोरन्तरालं भूगोलकस्य मध्यम् । तस्मिन्
दक्षिणोत्तरतया स्थितौ नीलनिषधपर्यन्तमायतौ द्वौ पर्वतौ मास्थवान्
गन्धमादन इति । तत्र पश्चिमसमुद्रमारभ्य मास्थवत्पर्यन्तं केतुमालास्थं
वर्षम् । ततो गन्धमादनपर्यन्तं हलादृतसंज्ञम् । यस्य मध्ये कर्णिका-

कारो महामेकः । गन्धमादनात् पूर्वसमुद्रपर्यन्तं भद्राक्षनामकमिति ।
एवमुत्तरोत्तरं प्राचीनं वर्षत्रयमिति । अनेन वर्षत्रयेण विभक्तं भुवो
मध्यमेव मध्यमवल्लभं वलित्रयेण विभक्तमिव दृश्यत इत्युत्प्रेक्षा ।
विशेषण^१साम्यात् भुवो नायिकात्वप्रतीतिः समासोक्तिश्च । अनयोश्च
समीनकालयोर्मध्यशब्द-संश्लेषेणाङ्गाङ्गि^२भावेन सङ्करः ॥ १० ॥

अभञ्जनीयं^३ प्रथिमानमाप्तां

स्थानेष्वरैराकलितामहार्यैः ।

चराचराणां प्रभवेन धार्या

चक्राकृतिं पश्य समुद्रनेमिम् ॥ ११ ॥

अभञ्जनीयमिति — अभञ्जनीयं भङ्क्तुमशक्यं प्रथिमानं पृथुत्वं
आप्तां स्थानेषु तत्पत्यदेशेषु अरैः रं भयं तद्वहितैः चलनपतनादि-
भयरहितैः, रलयोरैक्यात् अलैः पर्याप्तैरिति वा, "अलमूषणपर्याप्ति-
शक्तिवारणेषु" (भ्वादि ५१५) इति धातोः पचाच्च, अहार्यैः पर्यतैः
आकलितां प्रथितां चराचराणां प्रभवेन जङ्गमस्थावरात्मकप्रपञ्चजनकेन
परमपुरुषेण धार्या चक्राकृतिं मण्डलाकारां समुद्रनेमिं समुद्रो नेमिरवधि-
र्यस्यास्तां भूमिं पश्य ।

नपुंसको रशब्दस्तु ध्यानभ्योमान्धकुक्षिषु ।

उत्तमाङ्गे च वदने^४ रुचिरे चापि साध्वसे ॥

इति एकाक्षररत्नमाला ।

नेमिस्त्रिकायां कृपस्य चक्रान्ते तिनिष्ठद्रुमे ।

नेमिः कालेऽवधौ गते^५ प्रकारे शङ्कुद्रुमे ॥

इति विश्वः । प्रथिमानमित्यत्र 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (पां. सू.
५-१-१२२) इति पृथुशब्दादिमनिच्प्रत्ययः । 'र ऋतो ह्यवेर्लघोः'

^१ सामर्थ्यात्-ऊ. ^२ भावसङ्करः-वा. ऊ. ^३ प्रथि-इ. ^४ रुचिरे-घ. ज.

^५ प्रकारे कैतवेऽपि च^१ इति मुद्रितविश्वकोशे दृश्यते.

(पा. सू. ६-३-१६१) इति ऋकारस्य रेफश्च । अत्र शब्दशक्त्या अर्थान्तरमपि प्रतीयते—अमञ्जनीयं ^१प्रथेनेर्मर्मानं वैपुल्यं प्राप्तां अहार्यैः हर्तुमशक्यैः. अरैः नाभिनेमिमध्यास्थितावयवैः आकलितां परमपुरुषेण वार्या समुद्रनेमिं मुद्रया दुष्टनिग्रहेण जगतां मुदं रान्त्या दधानया नेम्या सहितां चक्रस्य सुदर्शनस्याकृतिं पश्येति । “स्त्री नेमिर्ना प्रथिश्चक्रप्रान्ते कुम्भा तु नाभिका । अरास्तपोस्स्थिता मध्ये” इति यादवः । मुद्रेति मुदुपपदात् ‘रा वाने’ (अदादि-१०५७) इति घातोः ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (पा. सू. ३-२-३) इति कः । एवमपकृतार्थप्रतीतौ सुदर्शने भूमण्डलस्योपमा ध्वन्यत इति शब्दशक्तिमूलेऽलङ्कारध्वनिः ॥ ११ ॥

विकल्पितानि त्रिदिवेन भूमौ

वर्षाणि दिव्यानि विलोकयेयाः ।

इन्द्रैरिह इन्द्रविषादमुक्तै-

र्निर्विश्यते यौवनमेकरूपम् ॥ १२ ॥

विकल्पितानीति—भूमौ भूलोके त्रिदिवेन विकल्पितानि

^१ प्रथेनेर्मरिच्छादि । चक्रप्रान्तबोधकः प्रथिश्चक्रः सर्वत्र कोशेषु तवर्गगततुरीय-वर्णवर्णित एवोपलभ्यते । अत्र च दीक्षितास्तवर्गीयद्वितीयवर्णवर्णितं तमभिप्रययित । अन्यथा तत्प्रदर्शितप्रकृतार्थभूतभूम्यर्थांशुगुण्यं न स्यात् । तत्र च प्रमाणतया ‘स्त्री नेमिर्ना प्रथिश्चक्रप्रान्ते’ इति यादवकोश उदाहृतः । मुद्रितयादवकोशे तु तवर्गीय-चतुर्थवर्णवर्णित एव प्रथिश्चक्रपाठो दृश्यते । समुचितश्चायमेव पाठः, यतस्तत्रैवोत्तरत्र लिङ्गसंग्रहाध्यक्षे—‘प्रथ्यायाः प्रादितो योः कौ’ इत्युक्तं दृश्यते । अत्र अथघातुनिष्पन्न औणादिकः प्रथिश्चक्रोऽप्यस्तीति दीक्षितानामाशयस्स्यात् । वस्तुतोऽत्र प्रकृताप्रकृतयो-रुभयोरप्यर्थयोः प्रथिमानमिदस्य पृथक्पृथक्कार्याभ्युपगमेऽपि मूलस्योपपत्तेर्नैव्यर्थक-तवर्गीयद्वितीयवर्णवर्णितप्रथिश्चक्रसंपादनक्षेपो नातुभाष्य इति भाति. ^२ कुम्भा-अ. ‘कुम्भा तु नाभिका’ इति मुद्रितयादवकोशोऽपि दृश्यते.

त्रिदिवे वा भोगिभिर्वेस्तन्यं, एतेषु वर्षेषु वेति त्रिदिवेन सह सञ्जात-
विकल्पानि, तत्सदृशानीति यावत्, दिव्यानि मनोहराणि वर्षाणि
इलावृतादीनि विलोकयेयाः पश्येः । इह वर्षेषु द्वन्द्वविषादमुक्तैः
शीतोष्णादिदुःखरहितैः द्वन्द्वैः किञ्चरादिमिथुनैः “द्वन्द्वं ^१युद्धं
हिमोष्णादिमिथुनं कलहो रहः” इति वैजयन्ती, एकलक्षणं कालवशेन
परिणाममेदरहितं यौवनं निर्विश्रमते उषभुज्यते । अत्र उत्तरार्धार्धस्य
त्रिदिवेन विकल्पितत्वे हेतुतया श्रन्वयात् वाक्यार्थहेतुकं ^२काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः । विकल्पितानीति ^३तारकादेराकृतिगणत्वादितच् ।
निष्ठायां तु ‘यस्य विमाणा’ (पा. सू. ७-२-१५) इति इदमतिषेधात्
विकल्पितानीति स्यात् । ^४‘कल्पेस्तादर्थ्ये’ (ब्रु. १७४९) इति चुरादि-
पाठात् स्वार्थयन्ताद्वा निष्ठा ॥ १२ ॥

इलावृतान्तां निषादपार्ची

विलङ्घ्य दृष्टां हरिवर्षसीमाम् ।

खगेश्वरस्संश्रितहेमकूटं

निनीषते किम्पुरुषास्पदं नः ॥ १३ ॥

इलावृतान्तामिति—खगानीमाश्वरो गरुडः इलावृतान्तां
इलावृतवर्षपर्यन्तां निषादपार्चीं निषादक्षिणां दृष्टां हरिवर्षसीमां
हरिसंज्ञस्य वर्षस्य सीमां विलङ्घ्य अतीत्य संश्रितहेमकूटं आश्रित-
हेमकूटास्यवर्षपर्यन्तं किम्पुरुषाणामास्पदं वर्षं नः अस्मान् निनीषते

^१ ‘युद्धं’ इति मुद्रितवैजयन्तीकोशे दृश्यते. ^२ ‘समर्थनीयस्यार्थस्य
काव्यलिङ्गं समर्थनम्’ इति तल्लक्षणं बोध्यम्. ^३ ‘तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य
इतच्’ (पा. सू. ५-२-३३). ^४ ‘भुवोऽवकल्पने कल्पेष्ट’ इति धातुपाठे दृश्यते
‘कल्पेस्तादर्थ्ये’, इति पाठः क्षीरस्वाम्यनुमत इति चुरादौ माधवीयधातुवृत्तौ.

^५ कूटो-ज्ञ.

नेतुमिच्छति । वलीविभञ्जैरिति श्लोके दर्शितस्य द्वाववृतादिवर्षत्रय-
विभक्तस्य भूमध्यस्य दक्षिणावर्षिर्निषवर्षतः । तत आरभ्य
हरिवर्षम् । ततो हेमकूटः । तत आरभ्य किम्पुरुषवर्षम् । ततो
हिमाचलः । तत आरभ्य भारतं वर्षमिति पुराणप्रक्रिया ॥ १३ ॥

वपुःशुभं वाजिमुखाङ्गनानां
वक्रं च युञ्जन्तिह किन्नरीणाम् ।
क्षीरजसंसृष्टिविधौ विविधेभ्यश्च
कथं पञ्चशरस्य जेता ॥ १४ ॥

वपुरिति—इह किम्पुरुषवर्षे वाजिमुखाङ्गनानां अश्वमुखीनां
शुभं सुन्दरं वपुः, किन्नरीणां शुभं वक्रं च, युञ्जन् संघट्टयन् सन्
१ विधिः ब्रह्मा क्षीरजनिर्माणे तन्नामुञ्जन् कोऽपि न सम्भवतीति शङ्करोऽपि
मदनं जेतुं न शक्नुयादित्यर्थः ॥ १४ ॥

दिदृक्षमाणस्य ममैव देशान्
सव्यापसव्येन गतिक्रमेण ।
अमोघवृत्तिर्गगने गरुत्मान्
विचेष्टते चित्तमिव द्वितीयम् ॥ १५ ॥

दिदृक्षमाणस्येति—गगने अमोघवृत्तिः अप्रतिहतसञ्चारः एवः
गरुत्मान् देशान् दिदृक्षमाणस्य द्रष्टुमिच्छतो मम द्वितीयं चित्तमिव
सव्यापसव्येन सव्यदक्षिणरूपेण गतिक्रमेण गतिपरिपात्रा विचेष्टते ।
यदा मच्चित्तं सव्ये दक्षिणे वा यस्मिन् देशे भावति, तदा स्ववमपि
तदनुरोधी तस्मिन् देशे विचेष्टत इत्यर्थः । “अपसव्यं तु दक्षिणम्”

१ अत्र ‘विधिः ब्रह्मा क्षीरजसंसृष्टिविधौ क्षीरजनिर्माणे जेतुं शक्यः शिलेचनः
कथं पञ्चशरस्य मन्मथस्य जेता’ इति पाठेन भाव्यमिति भाति.

इत्यमरः । विद्वज्जमाणस्येति “शाश्वत्सुहृतां सनः” (पा. सू. १-३-५७) इत्यात्मनेपदम् ॥ १५ ॥

निपत्य चोत्पत्य च लङ्घयन्ती

निमोक्षतान् वर्षविभागदेशान् ।

छाया^१ समेन स्वपथेन

यान्तं तरस्विनं तार्क्ष्यमिवातिशेते ॥ १६ ॥

निपत्येति—निमोक्षतान् कचिन्निजान् कचिदुज्जतांश्च वर्षाणा-
मिलावृतादीनां विभागदेशान् सन्धिभूतमर्यादापर्यन्तप्रदेशान् निपत्य
चोत्पत्य च निमेषु निपत्य उज्जतेषूपत्य च लङ्घयन्ती अतिक्रामन्ती
छाया कर्त्री समेन निमोक्षतभावरहितेन स्वपथेन स्वस्य मार्गेण
आकाशेन यान्तं तरस्विनं वेगवन्तं तं तार्क्ष्यं अतिशेते इव ।
स्वमार्गेण गच्छता वेगवता गरुत्मता सह विषममार्गेषु निपत्योत्पत्य च
गच्छतः सहत्वमतिशयो भवतीति भावः । ^२ नौवेगे तदारूढ^३ साहित्य-
वत्, छायावद्देगे छायासाहित्यमन्याधीनं, न तु स्वभाविकमित्यति-
शयस्य अवास्तवत्वादुत्प्रेक्षा । ^४ निमैकदेशादिना अवयविन्येव निम-
त्वादुपचारादिमोक्षतादौ समानाधिकरणसमास इति भोजराजः ॥ १६ ॥

महीयसो वेगवशेन मध्ये

सीमन्तयन्नेष शरत्पयोदान् ।

सहच्छया संभृतचामरश्रीः

सहश्यते देवि तवौपवासाः ॥ १७ ॥

महीयसं इति—हे देवि । महीयसः सहसरान् शरत्पयोदान्

^१ समेन—छ. वस्तुतस्त्वत्रेहं बोध्यम्—अ. —कोशे ‘अज्ञा क्षीरजसृष्टिं चक्रे यदि’
इति व्याख्यानदर्शनात् लिखितमूलकोशे मुद्रितमूलकोशे च ‘क्षीरजसृष्टिं विदधे
विधिवेत्’ इति पाठदर्शनाच्चात्र ‘क्षीरजसं सृष्टिविधौ विधिवेत्’ इति पाठो नास्तीति
स्वरस इति भाति । अत्र च मूलकोशदृश्यमानपाठे ‘युजन् विदधे’ इति ‘वसन्
वदर्थ’ इति वदुपपद्यते. ^२ नौवेगेन—छ. ^३ साहित्यभनन्याधीनं—छ. ^४ निमैक-
देशत्वादिना—अ.

शरन्मेवान् वेगवशेन वेगायत्ततया मध्ये सीमन्तयन् सीमन्तवतः
स्वस्थ यानेन रेखावतः कुर्वन् सीमन्तशब्दो वनिताकेऽमध्यरेखावाची,
इह लक्षणया रेखाभात्रे प्रयुक्तः, सीमन्तशब्दान्मतुबन्तात् 'तत्करोति'
(ग. सू. २०४) इति णिचि ^१ 'प्राविष्टवत्प्रातिपदिकस्य' (वा. ४२०८)
इति इष्टवद्भावात् 'विन्मतोर्लृक्' (पा.सू. ५-३-६५) इति मत्तुपो
लृक्, एष तस्यैषवाङ्मः अयं तव वाहनभूतो गरुडः यदृच्छया ^२ निमित्तं
विना, चामरसम्पादकयत्नं विनेति यावत्, "स्वच्छन्दमनिमित्तं च
यदृच्छेत्यभिधीयते" इति हलायुधः, ^३ प्रकृत्यादित्वातृतीया, संभूत-
चामरश्रीः उभयतोविभक्तैर्मैवैः संपादितचामरकान्तिः संदृश्यते ॥ १७ ॥

वियत्पयोधिं तरतां विशालं

विमानदीप्तेन गरुत्मता नः ।

इयं पुरः शैलवनोपपन्ना

विश्वंमरा भाति विलोमगेव ॥ १८ ॥

वियदिति—विमानदीप्तेन दिव्ययानेनैव उज्ज्वलेन गरुत्मता
विशालं वियदेव पयोधिं तरतां नः शैलैर्वनैश्च उपपन्ना युक्ता विश्व-
मरा भूमिः पुरः अग्रे विलोमगा प्रतिलोमगेव भाति । निश्चलवेगया
नावा समुद्रं तरतामिव ^४ प्रत्यागच्छन्तीव प्रतीयत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

शरद्भनस्तोम हवोपसीदन्

किं दृश्यते किञ्चरनाथशैलः ।

सन्ध्याविहारच्युतसंहतात्मा

श्रुम्भोरिवोद्धूलनभस्मराशिः ॥ १९ ॥

शरदिति—शरद्भनस्तोम इव शरन्मेघस्तोम इव उपसीदन्

^१ 'प्रातिपदिकादात्वर्थे बहुलमिष्टवत्' (२-१ ग. सू.) इति गणसूत्रेणिति
भावः, ^२ निर्निमित्तं चामर-अ. ^३ 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा. ५६१)
इति वार्तिकेनेति भावः, ^४ अत्र 'अनुलोमगतिर्नैस्त्वः पश्यत्यचलं विलोमगं यद्वत्'
हस्तार्थमदीयगोल्पादगता नवभार्याऽनुसंधेया.

सन्निकृष्टो भवन् सन्ध्याविहारेण नटनरूपेण च्युतसंहतात्मा पुञ्जीभूत-
स्वरूपश्च सन्ध्याः उद्गलनभस्मरार्शिः देहावकुण्ठनभस्मसमूह इव स्थितः
किन्नराणां नाचस्य कुबेरस्य शैलः कैलासः दृश्यते किम् । प्रश्ने कि-
सम्बदः ॥ १९ ॥

सुधायमानां धनदस्य सौधे

स्वाभाविकीमस्य गिरेरभिख्याम् ।

पर्याकुलैर्विष्णुपदीतरङ्गै-

राग्नेडयन्तीव हराद्गुहासाः ॥ २० ॥

सुधायमानाभिति—धनदस्य कुबेरस्य सौधे सुधायमानां
सुधावदाचरन्ती 'कर्तुः कथञ्च सलोपश्च' (मा. सू. ३-१-११)
इति कथञ्चमन्वयः, स्वाभाविकी स्वभावसिद्धां अस्य गिरेः अभिख्यां
शोभां हरस्याद्गुहासाः पर्याकुलैः विष्णुपदाः अद्गुहासप्रकल्पितायाः
तज्जटाजूटगङ्गावास्तरङ्गैः कर्तुमिः सह आग्नेडयन्तीव^१ बहुल्यन्तीव
॥ २० ॥

अमुष्य दीप्तोन्नतदन्तभूम्नो

नक्षत्रमालार्चिततुङ्गमौलेः ।

पादेषु भान्ति स्फटिकाः प्रभृता

नाकाद्विपस्येव नखेन्दुबिम्बाः ॥ २१ ॥

अमुष्येति—दीप्तः उज्ज्वलः उन्नतानां दन्तानां कटकानां
भूमा महिमा यस्येति तद्योक्तः तस्य "दन्तोऽद्विकटके रवे" इति
यादवः, नक्षत्रमालाभिः^२ तारापाङ्क्तिभिरर्चितः पूजितः तुङ्गो मौल्ये-
स्येति तद्योक्तः तस्य अमुष्य कैलासस्य पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु प्रभृताः
स्थूलाः स्फटिकाः नाकाद्विपस्य परावतस्य पादेषु चरणेषु नखेन्दु-

^१ बहुल्यन्तीव—अ.

^२ ताराकापङ्क्तिभिः—अ.

विम्बाः नक्षत्रन्त्रमण्डलानिव भास्ति । पेरावतपक्षे दन्ताः रदनाः ।
नक्षत्रमाला गजकुम्भविलेपनम् । 'स्थासको नक्षत्रमाला' इति गजमण्डन-
प्रकरणे यादवः ॥ २१ ॥

उदग्रवज्रघणकर्कशानां

पर्याप्तसारेण भुजार्गलानाम् ।

अनेन विख्यापितविक्रमं त-

द्रक्षः पुरा रामशरब्धमासीत् ॥ २२ ॥

उदग्रेति—उदग्रैरुन्नतैर्वज्रघणैः ^१हन्त्रेण समरे वज्रप्रहारेण
आतैर्वज्रैः कर्कशानां कठिनानां भुजा एवार्गलाः तासां पर्याप्तसारेण
पर्याप्तबलेन, विशतेरपि भुजानां यत्नं विना बालयितुमशक्येन अनेन
कैलासेन विख्यापितविक्रमं कैलासोऽनेन चालित इति प्रख्यापित-
पराक्रमं तत् प्रसिद्धं रक्षः रावणः पुरा पूर्वं रामशरब्धं रामबाणलक्ष्यं
आसीत् । क्षुब्धेष्वनापतततां रामबाणानां एतच्चालनलक्ष्यपराक्रम-
प्रसिद्धिकतया रावणो लक्ष्यमासीदित्यर्थः ॥ २२ ॥

अयं वनैश्यामनितम्बभागो

गौरस्त्वयं गैरिकसंभृतभीः ।

बलाहकग्राह्यगुणान्तरीयं

मदारुणं व्यञ्जयते ^२मदार्यम् ॥ २३ ॥

अयमिति—वनैः श्यामनितम्बभागः श्यामलकटकप्रदेशः
“नितम्बः पश्चिमे ओषिभागोऽद्रिकटके कटौ” इति वैजयन्ती, स्वयं
गौरः स्वतश्शुभ्रः गैरिकैरुजघातुविशेषैः सम्भृतभीः सम्पादितकान्तिः
अयं कैलासः बलाहकानां भेदानां ग्राह्यगुणं ग्रहणयोग्यवर्णं वर्णेन

^१ हन्त्रेण युद्धसमये वज्र-क्ष.

^२ ममार्य-क्ष. प्र. वे. सु.

तत्सदृशमन्तरीयं परिधानं यस्य तं भवेनारुणं ^१मदार्थं ममाग्रजं
व्यञ्जयते अभिनयति, तद्वद्भासते। सोऽपि स्वतश्शुभ्र इति भावः
॥ २३ ॥

अस्मिन् घनाधीश्वरराजधान्या-

माकर्णितं हैमवतीसखेन।

त्वत्कीर्त्युपमं शृणु किञ्चरीणां

गृहे गृहे किञ्चरकण्ठि गीतम् ॥ २४ ॥

आस्मिन्निति—हे किञ्चरकण्ठि। किञ्चराणां कण्ठ इव क्षिप्रः
कण्ठो यस्यास्ता तथोक्ता, अस्मिन् कैलासे घनाधीश्वरस्य राजधान्यां
जलकायां गृहेगृहे प्रतिगृहं तव कीर्तिरुपम आश्रयो विषयो यस्य
तथोक्तम्, हैमवतीसखेन गौरीपतिना आकर्णितं, त्वम्यादरादिति
भावः, किञ्चरीणां किम्पुरुषाङ्गनानां गीतं शृणु ॥ २४ ॥

निश्चम्य दिव्यद्रुमसम्भवानां

नूनं रवं नूपुरमञ्जरीणाम्।

उद्धीयमानाः प्रतियान्त्यमी त्वां

मञ्जुस्वराः मानसहंसदाराः ॥ २५ ॥

निश्चम्येति—जिजी मानसहंसदाराः मानसाख्यसरोवर्ति-
हंसवनिताः दिव्यद्रुमसम्भवानां ^२पारिजातोद्भवानां नूपुरमञ्जरीणां
पादकटककृपाणां मञ्जरीणां रवं निश्चम्य उद्धीयमानाः उत्पतन्तः
मञ्जुस्वराः मञ्जुलनादाश्च सन्तः त्वां प्रतियन्ति प्रत्युद्गच्छन्ति।
नूपुरनिनादश्रवणात् सजातीयगमनश्रेणेत्येति भावः। नूनमित्युक्तार्थ-
निश्चये। उद्धीयमाना इति 'ढीर् विहायसा गतौ' (दिवादि-११३५)
इति दैवादिकाद्यातोः कर्तरि शानच् ॥ २५ ॥

^१ मदार्थं पूज्यमग्रजं क. अ.

^२ पारिजातप्रभवानां—अ.

इतो हिरण्य^१प्रसुप्तैः प्रभुक्ता
 शोणाधरे शोणितराजधानी ।
 आदौ समुत्खातपुनर्निखातैः
 कैलासशृङ्गैरिव माति सौधैः ॥ २६ ॥

इत इति—हे शोणाधरे! अरुणाधरे इतः इह प्रदेशे
 हिरण्यप्रसुप्तैः हिरण्यासुरप्रभृतिभिः प्रमुक्ता भोक्तुमुपकान्ता शोणित-
 राजधानी ^२ शोणिताख्या पुरी आदौ हिरण्यादिकाले समुत्खातपुनर्नि-
 खातैः प्रथमं समुत्खातैः पुनरत्र परिपाट्या निखातैः कैलासस्य शृङ्गैरिव
 सौधैः सुधाववलितैर्गृहैर्माति । इत इति ^३ आद्यादिस्वात्तसिः ।
^४ प्रमुक्तेत्यत्र ^५ आदिकर्मणि क्तप्रत्ययः ॥ २६ ॥

मृदङ्गनादेन मृगाङ्गमौलिं
 प्रसादयन् पालयतीह दैत्यान् ।
 बलेरपत्यं बलिनां विजेता
 बाणासुरो बाहुसहस्रशाली ॥ २७ ॥

मृदङ्गेति —इह शोणितपुरे बाहुसहस्रशाली बाहुनां सहस्रेण
 विकल्पमानः, बलिनां बलवतामपि जेता बलेः वैरोचनस्य अपत्यं बाण
 इत्यसुरः मृदङ्गस्य नादेन मृगाङ्गो मौलिः किरीटं यस्य तं शस्त्रं
 प्रसादयन् दैत्यान् पालयति रक्षति ॥ २७ ॥

^१ प्रसुप्तोपभुक्ता—अ. वे. मु. ^२ शोणिताख्यापुरी—अ. ^३ आद्यादिभ्य
 उपसंख्यानम् (वा २१००) इत्यनेनेति भावः । ^४ प्रमुक्तेत्यादिकर्मणि—अ.
^५ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च (पा. घ. ३-४-२१) इति सूत्रेणेति भावः,

रामास्त्ररन्ध्रोदितहंसयूथं

क्रौञ्चं गिरिं लक्ष्य दूरलक्ष्यम् ।

पीतां पुनश्चोत्रपथेन काले

भागीरथीं जहुमिवोद्धमन्तम् ॥ २८ ॥

रामास्त्रेति—रामास्त्ररन्ध्रोदितहंसयूथं जामदग्न्यशरकृतरन्ध्रो^१-
द्वतहंससमूहं अत एव पीतां भागीरथीं ओत्रपथेन काले भागीरथ-
प्रसादनसमये पुनरुद्धमन्तं विसृजन्तं जहुं जहुसंज्ञकं राजानमिव
स्थितं दूरलक्ष्यं अत्युन्नतत्वात् दूरे दृश्यं क्रौञ्चं गिरिं लक्ष्य पश्य
॥ २८ ॥

अमुष्य दूरादसिताक्षि दृष्टिं

दिव्ये गिरौ दातुमिहार्हसि त्वम् ।

मरुद्गणेन ह्यमुनोन्नतेन

स्वाहारसम्भूतिरमन्थि सिन्धुः ॥ २९ ॥

अमुष्येति—हे असिताक्षि! अमुष्य क्रौञ्चस्य दूरात् दूरे
'दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया च' (पा. सू. २-३-३५) इति चकारात्
पञ्चमी, दिव्ये मनोहरे इह दृश्यमाने गिरौ मन्दर इति ^२उत्तरवाक्या-
लभ्यते, त्वं दृष्टिं दातुमर्हसि । उन्नतेनामुना पर्वतेन हि मरुद्गणेन
देवगणेन कर्त्ता त्वेषामा^३हारस्य अमृतस्य सम्भूतिः उत्पत्ति^४भूमिः
सिन्धुः अमन्थि मथितः । 'अकर्तारि च कारके' (पा. सू. ३-३-१९)
^५इत्यधिकरणे क्तिन्प्रत्ययेन सम्भूतिशब्दः साधुः ॥ २९ ॥

^१ रन्ध्रोद्ध-लक्ष्य-अ.

^२ उक्तवाक्या-घ.

^३ आहारस्य सम्भूति-घ.

^४ भू-ङ. अ.

^५ इत्यनुवृत्त्या 'क्तिर्या क्तिन्' (पा. सू. ३-३-९४) इति सूत्रेण
फिनिस्ति भावः.

विलम्बदैत्येश्वरशोणितानां

वैकुण्ठकेयूरजुषां मणीनाम् ।

अयत्नशाणोपलतामपुष्प-

आर्द्रास्तुधाबिन्दुभिरस्य कूटाः ॥ ३० ॥

विलम्बेति—सुधाबिन्दुभिः ^१मथनसमयोत्थिताभिः आर्द्राः
अस्य गिरेः ^२कूटाः शिखराणि विलम्बं दैत्येश्वराणां विदार्यमाणानां
शोणितं येषु तेषां वैकुण्ठकेयूरजुषां ^३भगवदङ्गदसङ्गतानां मणीनां
अयत्नशाणोपलतां सम्पादनयत्नानपेक्षध्वंशपाषाणतां अपुष्पान्
अमज्जिति यावत् । अमृतमथनसमये गिरेरशैथिल्याय उपरि हस्तं
निधाय तिष्ठतो वैकुण्ठस्य केयूररत्नेषु सुधाकणार्द्रशिखरधट्टनमसुर-
शोणितमालिन्यापनोदनाय जलसेकापनीतपारुष्यशाणोपलसङ्घर्षणमिवा-
सीदित्यर्थः ॥ ३० ॥

लक्ष्मीसुधासञ्जननाय तूर्णं

विमथता वेगमनेन दत्तम् ।

आवर्तमेदैरधुनाऽप्यगाधै-

रर्थापयन्त्यम्बुनिधेर्महौघाः ॥ ३१ ॥

लक्ष्मीति—लक्ष्मीसुधयोस्तञ्जननाय उत्पादनाय तूर्णं विम-
थता अनेन मन्दरेण दत्तमाहितं अम्बुनिधेर्वेगं अधुनाऽपि अद्यापि
महौघाः अम्बुनिधिना सन्निभमानानां नदीनां महाप्रवाहाः अगाधैः
अतलस्पर्शिभिः आवर्तमेदैः सम्बोदस्थलभवैर्जलभ्रमविशेषैः अर्थापयन्ति
अर्थं वस्तुभूतमाचक्षते, इत्थं मथनसमये मन्दरेण भ्राम्यमाणस्य
अलनिधेर्वेग आसीदिति तदनुकरणेन तस्य ^४वास्तवतां प्रकटयन्तीत्यर्थः ।

^१ अमृतसमयोत्थिताभिः—ङ. ^२ कूटाः विलम्बं—घ. कूटाः शिखराणि—अ.

^३ भगवदङ्गदगतानां—अ. ^४ वास्तव्यतां—ङ.

‘अथवेदसत्यानामापुम्वक्तव्यः’ (वा. १७५८) इति आपुगागमः ।

‘सत्यापवाश’ (पा. सू. ३-१-२५) इत्यादिना णिच् ॥ ३१ ॥

अमोघवाणस्य मुनेरशोष्ये

फेनायमानानि यशःपयोधौ ।

गतागतैर्हंसकुलान्यमूनि

छायापथं सञ्जनयन्त्यपूर्वम् ॥ ३२ ॥

अमोघेति—अमोघवाणस्य अविश्ववाणस्य मुनेः जामदग्न्यस्य अशोष्ये शोषयितुमशक्ये यशःपयोधौ कीर्तिसागरे फेनायमानानि फेनवदाचरन्ति तदीयसर^१कृतकौश्वर्यनिर्गतत्वात् कीर्तिसागरफेनत्वो-
त्प्रेक्षा, अमूनि हंसानां कुलानि यूथानि गतागतैः गमनागमनैः
अपूर्वं दिवाऽपि दृश्यमानतया प्रसिद्धविलक्षणं छायापथं सञ्जनयन्ति
सम्पादयन्ति । आबद्धपङ्क्तिरुक्तया स्वयमेव छायापथवत् भासत
इत्यर्थः । छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्ती तिरश्चीनः प्रचुरनक्षत्र-
गणो रेखाविशेषः । यद्यपि फेनायमानानीत्यत्र ‘कर्तुः क्यङ् सलो-
पश्च’ (पा. सू. ३-१-११) इत्यनुशासनादुपमैव प्रतीयते,
तथाऽप्यशोध्य इति सामान्यप्रयोगात् यशःपयोधावित्यत्र ^२ उपमिति-
समासासम्भवेन रूपकसमासे स्थिते पयोधौ फेनानामौचित्यात् तत्ता-
दात्म्यसम्भावनारूपा उपमोपक्रमोत्प्रेक्षाऽनुसन्धेया ॥ ३२ ॥

धृतिक्षमं देवि सुरस्रवन्त्याः

सिद्धाश्रितं शम्भुमिव द्वितीयम् ।

परिष्कृतिं भारतवर्षसीमः

प्राप्ता वयं पर्वतसार्वभौमम् ॥ ३३ ॥

धृतिक्षममिति ^३—हे देवि सुरस्रवन्त्याः सुराणां स्रवन्त्याः

^१ कृत-ख.

^२ उपमितिसमासेति साधोयान् पाठः, ^३ हे देवि सुराणां

स्रवन्त्याः नद्याः-घ.

नद्याः गङ्गायाः धृतिक्षमं धारणे शक्तं सिद्धाश्रितं योगसिद्धैर्देवयोनि-
विशेषैर्वा सेवितं अत एव साम्याद्वितीयं शम्भुमिव स्थितं भारतवर्षसीम्नः
भारतारूपवर्षमर्यादायाः परिष्कृतिं अलङ्कारभूतं पर्वतानां सार्वभौमं
राजानं हिमवन्तं वयं प्राप्ताः ॥ ३३ ॥

अनुप्रविष्टं गिरिजासखीभिः

पर्यन्तसंस्तम्भितभूतवर्गम् ।

अदूरतश्चैत्रयात्प्रभूतं

वैहारिकं पश्य वनं पुरोरः ॥ ३४ ॥

अनुप्रविष्टमिति—चैत्रयाददूरतः कुबेरोद्यानस्य समीपे
'दूरान्तिकाधैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' (पा. सू. २-३-३४) इति अदूर-
शब्दयोगे पञ्चमी, गिरिजायाः पार्वत्याः सखीभिः अनुप्रविष्टं
पर्यन्तसंस्तम्भितभूतवर्गं प्रान्तेषु पालकतया स्थापितप्रमथगणं प्रभूतं
ससृद्धं पुराणामरेरीश्वरस्य वैहारिकं पार्वत्या सह विहारार्थं ^१ वनं
उद्यानं पश्य ॥ ३४ ॥

अमङ्कुरैराहतयोरनङ्गः

शृङ्गारदिग्धैरिह चित्रपुङ्खैः ।

अभिजमन्योन्यलयादकार्षी-

देहं द्वयोरर्धसमीक्ष्यभेदम् ॥ ३५ ॥

अमङ्कुरैरिति—इह उद्याने अनङ्गः कामः अमङ्कुरैः अमङ्गलीलैः
शृङ्गारदिग्धैः शृङ्गारसरूपितैः चित्रपुङ्खैः सायकैः आहतयोः द्वयोः उमा-
शङ्करयोः देहं अन्योन्यस्मिन् लयात् अभिजं अविभक्तं अर्धसमीक्ष्यभेदं
अर्धदृश्यभेदं अकरोत् करोति स्म । "चित्रपुङ्खो वीरशङ्कुदशरो ^२ रोप
इषुर्द्वयोः" इति यादवः ॥ ३५ ॥

दिवा महानीलमयूखजालै-

नक्तं प्रकाशेन महौषधीनाम् ।

पश्यन्त्यमुष्मिन् परिवृत्तिशून्यं

कालं सदा कर्तुरमादितेयाः ॥ ३६ ॥

दिवेति—अमुष्मिन् पर्वते आदितेयाः देवाः दिवा दिवसे महानीलमयूखजालैः इन्द्रनीलकिरणसमूहैः नक्तं रात्रौ महतीनामोषधीनां वृक्षविशेषाणां प्रकाशेन आलोकेन च, ओषधिवृक्षा रात्रौ ज्वलन्तीति प्रसिद्धिः, परिवृत्तिशून्यं निशादिवसपरिवर्तनरहितं सदा कर्तुरं सर्वदा निशादिवसोभयरूपतया विचित्रं कालं पश्यन्ति । दिवाऽपि महानीलमयूखानां तमोवद्भानात् रात्रावप्योषधिप्रकाशस्य सौरालोकवद्भानाच्चेति भावः ॥ ३६ ॥

अलुप्तमेघद्युतिरिन्द्रनीलै-

र्वजैरसौ नित्यतटित्प्रकाशः ।

^१ प्रवृत्तगङ्गास्तनितो दधाति

प्रावृद्गुणान् प्रीणितनीलकण्ठः ॥ ३७ ॥

अलुप्तेति—इन्द्रनीलैः अलुप्तमेघद्युतिः अनपगतमेघकान्तिः वज्रैर्नित्यतटित्प्रकाशः सदातनविष्णुदालोकः प्रवृत्तगङ्गास्तनितः सञ्जातगङ्गागर्जितः, उपरिपतद्गङ्गाध्वनिः स्तनितत्वेनोपचर्यते, प्रीणितनीलकण्ठः दुहितृप्रदानेन सन्तोषितशङ्करः, सन्तोषितमथूर इत्यपि गम्यते, असौ गिरिः हिमवान् प्रावृषः वर्षासमयस्य गुणान् धर्मान् दधाति ॥ ३७ ॥

अमुष्य मूर्धन्युपपत्य निधै-

श्चतुर्विंशं विष्णुपदी प्रयाति ।

चतुर्भिरुन्मीलितराशिभेदा

वेधोमुखैर्वेदमयीव विद्या ॥ ३८ ॥

अमुष्येति—विष्णुपदी गङ्गा अमुष्य हिमवतो मूर्धनि उपपत्य
निपत्य उन्मीलितराशिभेदा सञ्जातप्रवाहभेदा सती चतुर्भिर्निधैः
चतुर्विंशं चतसृणां दिशां समाहारं प्रयाति, कथमिव वेदमयी वेदरूपा
विद्या सञ्जातऋष्यजुषादिराशिभेदा सती, चतुर्भिः वेधसो मुखैरिव ।
सा हि ब्रह्ममुखेभ्यः पूर्वदीक्षिणपश्चिमोत्तरेभ्यः क्रमाद्वयजुः^१सामाध्वर्वरूपेण
निर्गत्य सर्वासु दिक्षु प्रसृतेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः ॥ ३८ ॥

^२ सरित्सहस्रैरभिगम्यमाना

शिलोच्चयैरन्तरिता दधाति ।

प्रवालमुक्ताप्रभृतेः प्रसृतिः

पत्नी पयोधेरियमानुरूप्यम् ॥ ३९ ॥

सरिदिति—सरितां यमुनादीनां सहस्रैरभिगम्यमाना प्राप्य-
माणा शिलोच्चयैरन्तरिता मार्गलक्षैः पर्वतैः व्यवहिता, प्रवालमुक्ता-
प्रभृतेः प्रसृतिः उत्पत्तिभूः इयं पयोधेः पत्नी गङ्गा आनुरूप्यं पयोधेः
अनुरूपतां दधाति । पयोधिरपि सरितां प्राप्यः, पक्ष्मशातनभीतैः पर्वतै-
रन्तर्गमे इतः प्राप्तः, विद्रुममौक्तिकादेरुत्पत्तिभूमिष्वेति भावः ॥ ३९ ॥

त्रयीमिव क्षालितविश्वपङ्कां

त्रैलोक्यलक्ष्म्या इव सत्त्वशुद्धिम् ।

तपोधनास्सर्व इमां भजन्ते

धर्मस्य निश्चेणिमिव प्रभृताम् ॥ ४० ॥

त्रयीमिति—त्रयी त्रेवेदीमिव क्षालितविश्वपङ्कां निरस्तनिखिल-

^१ सामाध्वर्वणरूपेण—घ.

^२ सरित्सहस्रैरनुगम्यमाना.—घ.

पापां त्रैलोक्यलक्ष्म्याः सत्त्वशुद्धिं अन्तःकरणशुद्धिमिव स्थितां लोक-
त्रयेऽपि निर्मलप्रवाहयोगात्तथोत्प्रेक्षा, धर्मस्य प्रभूतां विशालां निश्रेणि
अभिरोहिणीमिव स्थितां, तत्प्राप्त्युपायत्वाल्लोकत्रयवर्तिप्रवाहपर्वत्रय-
योगाच्च तथोत्प्रेक्षा, इमां गङ्गां सर्वे तपोधनाः मजन्ते सेवन्ते, परम-
पुरुषार्थहेतुत्वादिति भावः ॥ ४० ॥

प्रख्यातगोत्रप्रभवेऽपि नित्यं

परिग्रहे भूयसि वर्तमाने ।

त्वयैव मां वेत्ति कलत्रवन्तं

नाथं नदीनामनयैव लोकः ॥ ४१ ॥

प्रख्यातेति—प्रख्यातगोत्रप्रभवे प्रसिद्धान्बवायसम्भवे भूयसि
बहुतरे परिग्रहे कलत्रे रुक्मिण्यादिरूपे नित्यं सदा वर्तमानेऽपि, समुद्र-
पक्षे प्रसिद्धकल्किन्द^१शैलादिप्रभवे भूयसि यमुनादौ परिग्रहे वर्तमानेऽ-
पीति योज्यम्, लोकः जनः मां त्वयैव कलत्रवन्तं वेत्ति प्रत्येति ।
नदीनां नाथं समुद्रं अनया गङ्गयैव कलत्रवन्तं वेत्ति । सर्वत्र
प्रधानेनैव व्यपदेशो भवतीति भावः । सत्यापरितोषणार्थेयमुक्तिमङ्गी
॥ ४१ ॥

पतङ्गहृतिष्ठति रुक्मशैले

धर्मद्रवैरात्मभुवाऽर्च्यमानः ।

अस्याः प्रसूतिः परमस्य पुंसः

पादो नमस्सागरपारदृशा ॥ ४२ ॥

पतङ्गहृति—रुक्मशैले सुवर्णाचले मेरौ पतङ्गहृतिष्ठति पततः पादो-
दकस्य ग्राहके पात्रविशेषे तिष्ठति सति आत्मभुवा चतुर्मुखेन कर्त्रा

^१ 'अद्रिगोत्रगिरिप्राचाचलशैल' इति कौशाद्रोत्रशब्दः शैलार्थक इति भावः.

धर्मस्य द्वैः द्वयीभूतधर्मरूपैः स्वकीयकमण्डलजलैः अन्यमानः क्षाल-
नेन पूज्यमानः नभस्तागरपारदृशः त्रिविक्रमावतारे ऊर्ध्वाण्डपर्यन्त-
भुक्षेपणेन नभस एव सागरस्य पारदर्शी परमस्य पुंसः भगवतः पातः
अस्याः गङ्गायाः प्रसूतिः उत्पत्तिम् । ' अकर्तारि च कारके ' (पा. सू.
३-३-१९) इत्यधिकरणे क्तिन् प्रत्ययः । ' दृक्षेः कनिन् ' (पा. सू.
३-२-९४) इति पारदृशस्य बद्धसाधुः ॥ ४२ ॥

त्रिभिस्त्रिलोकीमनवैस्त्वपूरै-

स्तारागणाभ्रेडितशीकरौघैः ।

विमार्जयन्ती वृजिनात्पुनीते

विष्णोरिहं विक्रमवैजयन्ती ॥ ४३ ॥

त्रिभिरिति—विष्णोर्विक्रमवैजयन्ती विक्रमणस्य पताका
विक्रमणसमयकृततत्परगक्षालनोदकतया तद्धृतान्तप्रस्थापकत्वात्, इयं
गङ्गा, तारागणैः नक्षत्रगणैः आभ्रेडिताः पुनरुक्ताः बहुलीकृताः शीक-
रौघाः गगनोत्थिताः शीकरसमूहा येषां तैः अनवैः मनोहरैः त्रिभिः
पातालमूगिगगनेषु ^१प्रसक्तैः स्वपूरैः स्वप्रवाहैः, त्रिलोकीं विमार्जयन्ती
अलंकुर्वती सती ' ^२मृजू शौचालङ्कारयोः ' (जु. १८४९) इति चौरा-
दिको धातुः, वृजिनात् पापात् पुनीते पापादुद्धृत्य शुद्धिमतीं करोति ।
उद्धरणाङ्गके ^३शोधने पूङ्घातुर्वर्तते । अत एव मेवाद्दिशोतते विशु-
द्धी तेषम् उपात्तविषयं पापस्यापादानत्वम् । तारागणाभ्रेडितशीकरौघैरिति
अस्य पातालगङ्गाप्रवाहेऽपि पातालप्रवेशस्थलोत्थितशीकरसम्भवादुप-
पत्तिः । ज्योतिश्चक्रस्य ऊर्ध्वाधःपरिवृत्तिपक्षाश्रयणेन वा तदुपपत्तिः
छत्रिन्यायादजहलक्षणाया वा । यद्वा तारागणानां आभ्रेडितानि पुनरुक्त-
रूपाः तत्सदृशाः ^४शीकरौघा येषामिति योज्यम् ॥ ४३ ॥

^१ प्रसक्तै-ङ्. ^२ मृजू-ञ. ^३ शोधनेऽत्र धातु-ङ्. ^४ शीकरौघा इति-घ.

अभुग्रभागान्तरितैः पयोभिः

^१सम्भिद्यमानैरियमन्तरेषु ।

नगेन्द्रमूर्धन्युपयाति शोभां

नक्षत्रमालेव गजेन्द्रकुम्भे ॥ ४४ ॥

अभुमेति—इयं गङ्गा नगेन्द्रस्य हिमवतः मूर्धनि शिखरे
अभुमैः अनिर्गैः ^२उन्नतैः भागैः प्रवेशैः कर्तृभिः अन्तरितैः व्यवहितैः
स्वभावगतिं प्रतिबध्य पार्श्वद्वये विभक्तैः अन्तरेषु अवधिषु उन्नतभाग-
ग्रान्तेषु सम्भिद्यमानैः पुनर्मिलद्भिः पयोभिः जलैः गजेन्द्रस्य ऐरावतस्य
कुम्भे नक्षत्रमालेव गजमण्डनस्थासक इव शोभामुपयाति । ‘स्थासको
नक्षत्रमाला’ इति गजमण्डनप्रकरणे यादवः । ^३तस्यामप्यवान्तररेखा-
भेदाः क्वचित्क्वचिद्वियुज्य पुनस्संयुज्यन्त इति साम्यम् । सम्भिद्यमानै-
रिति कर्मकर्तरि प्रयोगः ॥ ४४ ॥

स्रोतोभिरस्याः परिपूर्यमाणः

सुधामयं सिन्धुमिवादधानैः ।

अषां पतिर्नित्यमविन्धनेन

ज्वालावता नूनमशोषितोऽभूत् ॥ ४५ ॥

स्रोतोभिरिति—सिन्धुं समुद्रं सुधामयं सुधान्यासमिव आद-
धानैः कुर्वद्भिः अस्यास्स्रोतोभिः नित्यं परिपूर्यमाणः अषां पतिः समुद्रः
^४अविन्धनेन जलेन्धनेन ज्वालावता ज्वलेन बाहवेन अशोषितोऽ-
भूत् । नूनमिति निश्चये । सर्वदा एतत्प्रवाह^५प्रचयेन परिपूर्णाभावे
समुद्रजलमात्रस्य सद्य एव बाहवज्ज्वालाया शोषो भवेदित्यर्थः । सुधा-
सेविनः ^६केनापि शोषो न भवेदिति भावः ॥ ४५ ॥

^१ सम्भिद्यमानैरियमन्तरैषाम्. ^२ उन्नतैः प्रवेशैः—ऊ. ^३ तस्या अप्यवान्तर-
भेदाः—घ. ^४ अविन्धनेन ज्वालावता—घ. ऊ. ट. ^५ प्रवेशेन—ज. ^६ केनापि
नाशो न—घ.

भगीरथप्रार्थित^१सिद्धिमेनां

पृथक्प्रवाहां पृथिवीं पुनानाम् ।

भस्मीकृतानां सगरात्मजानां

प्राहुस्सुधां प्रापितदेवभावाम् ॥ ४६ ॥

भगीरथेति—भगीरथप्रार्थितस्य सगरतनयभस्मभावप्रवेशा-
गमनरूपस्य सिद्धिं साधनीम्, करणार्थे क्तिन् प्रत्ययः, पृथक्-
प्रवाहां पृथिवीं पुनानां सीतालकनन्दादिभिन्नानेकप्रवाहां सतीं भूमिं
पवित्रयन्तीं एनां गङ्गां कपिलेन भस्मीकृतानां सगरात्मजानां प्रापित-
देवभावां सुधां प्राहुः । सुधया हि देवत्वं प्राप्यत इति भावः
॥ ४६ ॥

स्थानानुरूपं प्रसृतैः प्रवाहै-

र्महद्भिरेषा मधुरावदातैः ।

प्रालेयशैलात्प्रथितानुभावा

प्रवर्तते वागिव वश्यवाचः ॥ ४७ ॥

स्थानेति—प्रथितानुभावा प्रख्यातमाहात्म्या एषा गङ्गा
प्रालेयशैलात् हिमाचलात् स्थानानुरूपं निम्नोन्नतादिस्थानसदृशं यथा
तथा प्रसृतैः मधुरैः आस्वादवद्भिः अवदातैः शुभैः महद्भिः प्रवाहैः वश्य-
वाचः वशंवदवाणीकात् महाकवेः वागिव प्रवर्तते । वागपि हि प्रथितानु-
भावा प्रख्यापितशृङ्गारादिरसोचितनयनान्तावलोकनादिभावसूचकधर्मा-
स्थानानुरूपं वर्णनीयतत्तद्विषयानुरूपं प्रसृतैः मधुरैः माधुर्यगुणवद्भिः
अवदातैर्निर्दोषैः महद्भिः प्रवाहैः शीघ्रसन्दर्भैः प्रवर्तते । प्रथितेति प्रकृ-
तार्थे अप्यन्तात्कर्तरि निष्ठा । अन्यत्र ण्यन्तात्कर्मणि निष्ठा । “अनुभावः
प्रभावे स्थाजिष्ये भावसूचने” इति विश्वः ॥ ४७ ॥

उदीरितास्तार्क्ष्यजवानिलेन

त्वन्नूपुराभूनमधीतनादाः ।

भवन्त्यमी स्वागतवादिनस्ते

भागीरथीसैकतराजहंसाः ॥ ४८ ॥

उदीरिता इति—तार्क्ष्यजवानिलेन गरुडवेगमारुतेन उदीरिताः प्रेरिताः अमी भागीरथीसैकतराजहंसाः गङ्गापुलिनास्थिता रक्तचञ्चु-
चरणा हंसाः नूनं प्रायेण त्वन्नूपुरादधीतनादाः ते तव स्वागतवादिनः
कुशलप्रश्नवादिनः भवन्ति । गरुडवेगानिलप्रेरितत्वात् उड्डीय शब्दाय-
माना राजहंसाः त्वन्नूपुरादधीतनादा इति संबन्धात्तव स्वागतवादिन
इव दृश्यन्त इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥

^१ प्रदीयते सुन्दरि ^२ दूरकृष्टैः

दिव्येन ते शेखरसौरभेण ।

मयूरपिञ्छातपवारणश्री-

मन्दाकिनीहेमसरोजभृङ्गैः ॥ ४९ ॥

प्रदीयत इति—हे सुन्दरि! दिव्येन मनोहरेण तव शेखर-
सौरभेण आपीडपारिजातमाल्यगन्धेन दूरकृष्टैः दूरमाकृष्टैः मन्दाकिनी-
हेमसरोजभृङ्गैः गङ्गायाः कनककमलानां भृङ्गैः मयूरपिञ्छातपवारणश्रीः
मयूरबर्हकृतलज्जशोभा प्रदीयते ^३ वितीर्यते ॥ ४९ ॥

वहन्सौ काञ्चनपद्मेणून्

व्योमापगावीचिविहारशलिः ।

बिभ्रत्तपत्राङ्गुरमानने ते

स्वेदोद्गमं न क्षमते समीरः ॥ ५० ॥

वहन्निति—काञ्चनपद्मेणून् कनककमलपरागान् वहन्

^१ प्रदीयते—ग. घ. ट. ^२ दूरकृष्टैः—घ. ट. ^३ 'वितीर्यते' इति ह. घ. कोशमोर्न दृश्यते.

ज्योमापगावीचिविविहारशीलः गङ्गातरङ्गेषु विहरणशीलः असौ समीरः
ते तव आनने विलुप्तपत्राङ्कुरं जन्मृष्टपत्ररेखं^१ स्वेदोद्गमं न क्षमते न
सहते, अपनयतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

अस्यास्समीरैरपनीतगन्धा-

^२न्यलक्तकैरङ्कितसैकतानि ।

स्वैरोपभोगं सुरसुन्दरीणां

विशृण्वते तीरलतागृहाणि ॥ ५१ ॥

अस्या इति—अस्याः समीरैः अपनीतगन्धानि अपहृतसौर-
भाणि अलक्तकैः चरणयावकैः अङ्कितसैकतानि चिह्नितपुलिनानि
^३तीरलतागृहाणि तीरप्रखण्डलतामयानि गृहाणि सुरसुन्दरीणां अमर-
स्त्रीणां स्वैरोपभोगं निर्यन्त्रणसम्भोगं विशृण्वते स्फुटयन्ति ॥ ५१ ॥

रहस्त्वदा^४श्लेषरसोत्सुकस्य

त्वदेकदृष्टेरपि विश्वदृष्टेः ।

विषयदी लोचनयोरसौ मे

विहन्ति^५ लक्षान्तरपथपातम् ॥ ५२ ॥

रह इति—रहः रहसि त्वदाश्लेषरसोत्सुकस्य त्वदालिङ्गनमुखे
उत्कण्ठितस्य अत एव त्वदेकदृष्टेः^६ त्वय्येकं दृष्टिर्यस्य तद्यामृतस्यापि
विश्वदृष्टेः सर्वज्ञतया सर्वं करतलमलकवत्पश्यतोऽपि मे लोचनयोः जसौ
विषयदी लक्षान्तरपथपातं दृष्टान्तरासक्तिं विहन्ति प्रतिबध्नाति ।
कचित्^७ दृढव्यवस्थितासङ्गस्य हि नान्यत्रासङ्गो भवति । सर्वं विश्वं

^१ मृष्टपत्ररेखं—ग. घ. ^२ न्यलक्तकै—झ. ^३ तीरलतामयगृहाणि. ^४ श्लेषसु-
त्सुकस्य—ङ. ^५ लक्षान्तर—घ. ^६ त्वय्येकत्र—अ. ^७ दृढव्यवस्थासङ्गस्य—घ. ङ.

पश्यतश्च कचिद्विशेषपक्षपातो विषयान्तराणामपि ^१ समत्वे न भवति ।
 तथाभूतस्यापि मम विषयान्तरकौतुकं निरुणद्धीत्युक्त्या गङ्गायाः
 सर्वोत्तरं सौभाग्यं दर्शितम् । त्वदेकदृष्टेरित्यत्र स्त्रीत्वाविवक्षया नपुंसक-
 लिङ्गस्यैकशब्दस्य समासानन्तरं त्वच्छब्दस्य शिवभागवतवत्समासः ।
 अपिशब्दस्य काकाक्षिन्यायेनोभयत्रापि सम्बन्धः ॥ ५२ ॥

दिव्यं वदर्याश्रममेतदन्ते

देवैस्तुतं दक्षिणतः प्रतीयाः ।

निःश्रेयसं दर्शयतीव वृत्त्या

नारायणो यत्र नरेण सार्धम् ॥ ५३ ॥

दिव्यमिति—एतदन्ते एतस्या गङ्गाया अन्तिके “अन्तोऽ-
 स्रगव^२सिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके” इति वैजयन्ती, दक्षिणतः
 दक्षिणभागे दिव्यं मनोज्ञं देवैः स्तुतं श्लाघितं वदर्याश्रमं वदर्यः
 कर्कन्धवृक्षाः तत्प्रधानं मुनिस्थानं प्रतीयाः अवगच्छेः, पश्येत्यर्थः ।
 प्रतिपूर्वादिणो लिङ् । यत्र वदरिकाश्रमे नरेण नारायणेन स्वांशेन सार्धं
 नारायणः वृत्त्या स्वचरित्रेण मुनिवृत्तिर्मानुष्ठानेन निःश्रेयसं मोक्षं दर्शय-
 तीव हस्ते गृहीत्वा श्लोकाद्य प्रदर्शयतीव । स्वानुष्ठानेन मोक्षसाधनधर्म-
 प्रकाशनमेव ^३ अविदूरविप्रकर्षात् मोक्षप्रकाशनमुपेक्ष्यते ॥ ५३ ॥

निवृत्तरागैः परिचर्यमाणो

नाथस्त्वयं नाकनिकेतनानाम् ।

अन्यैरनन्यैरनुपालनीयं

धर्मं निजं धारयतीह शुद्धम् ॥ ५४ ॥

निवृत्तेति—इह वदरिकाश्रमे नाकनिकेतनानां देवानां नाथः
 नारायणः निवृत्तरागैः मुनिभिः परिचर्यमाणस्सन् अनन्यैः उपायान्तर-

निरपेक्षैः ^१ अन्यैः प्रपञ्चैः अनुपालनीयं इदं दृष्ट्वा पश्चात् स्वयमनुष्ठानेन
पालनीयं शुद्धं फलाभिसन्धिवोषरहितं निजं नित्यं धर्मं स्वयं धारयति
अवस्थापयति । ' धृक् अवस्थाने ' (तुदादि-१४१२) इति धातोर्णिच् ।
स्वयमाचरणेन लोके वीतरागैरपि कर्तव्यतया प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः । " निज-
माल्मीयनित्ययोः " इति विश्वः । अनन्यैरित्यपेक्षाभावो नञर्थः ।
तथा शृङ्गारप्रकाशिकायां अपेक्षाभावमपि नञर्थमुक्त्वा ^२ अभूषित-
कान्तः ^३ इत्युदाहृतम् ॥ ५४ ॥

तृतीयवर्णप्रभवे ^४ निजाङ्गे

स्त्रीरत्नमुत्पाद्य विहारयोगी ।

इहात्मसम्मोहनलालसाना-

अपत्रपामप्सरसामकार्षीत् ॥ ५५ ॥

तृतीयेति—इह बदरिकाश्रमे विहारयोगी क्रीडया योगिवेधं
परिगृह्य तिष्ठन् नाशयणः तृतीयवर्णस्य ^५ वैश्यजातेः प्रभवे उत्पत्ति-
स्थाने ^६ निजाङ्गे ऊराविति यावत् ' ऊरू तदस्य यद्वैश्यः ' (पुरुषसूक्तं)
इति श्रुतेः, स्त्रीरत्नं उत्तमस्त्रियं ऊर्वशीमुत्पाद्य आत्मसम्मोहनलालसानां
तपोविघ्नार्थं सौन्दर्येण स्वस्थ वशीकरणे लोलुपानां अप्सरसां अपत्रपां
अकार्षीत् । तदतिशयिसौन्दर्योर्वशीसञ्जननेन सर्वोत्तरभोग^७ सम्पादन-
शक्तिसत्त्वं एव निज^८ वैश्याम्यस्य प्रकटनादिति भावः ॥ ५५ ॥

अन्यच्च दूरादनघं तदीयं

प्राग्दक्षिणं भवति तपोवनाग्रथम् ।

भजन्ति यस्मिन् पदयोरमुष्य

न्यासं शुभं निश्चितयोगलक्ष्याः ॥ ५६ ॥

अन्येषेति—दूरात् दूरे प्राक्सहचरितं दक्षिणं आग्नेय्यां

^१ अन्यैः " इति ङ-कोशे नास्ति. ^२ अभूषितः कान्तः-घ. अ.

^३ निजाङ्गे-अ. ^४ वैश्यस्य प्रभवे-अ. ^५ निजाङ्गे-घ.अ. ^६ सम्पादनेन शक्ति-घ.अ.

^७ वैराग्यप्रकट-घ.

विशि स्थितं जनघं अघविरोधि तदीयं भगवत्सम्मानि अन्यथा तपो-
वनाग्रचं आश्रममकरं भाति । वामनाश्रम इति उत्तरस्तोकाख्यते ।
अस्मिन् निश्चितयोगालक्ष्याः^१ निर्णीतयोगविषयाः भगवानेव सर्वपर-
विधोपास्य इति निर्णयवन्तः अमुष्य भगवतः पदयोः शुभं श्रेयस्करं
न्यासं भजन्ति सेवन्ते । वामनाश्रमे भगवच्छरणन्यासः प्रतिभारूपेणा-
द्यापि वर्तते इति प्रसिद्धिः ॥ ५६ ॥

अत्र स्थितं श्रान्तिजुषां मुनीनां

छायालकृष्णाजिनपल्लवेन ।

वैरोचनेर्दानजलानसेका-

वर्धिष्णुना वामनपादपेन ॥ ५७ ॥

अत्रेति—श्रान्तिजुषां संसारश्रमभाजां मुनीनां छायालकृष्णा-
जिनपल्लवेन छायेति मुक्तिरध्यवसीयते, ^२संसारश्रमहरत्वात्, तां लाति
दत्ते इति छायालः, 'अ दान' (अदादि १०५८) इति घातोः
'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा. सू. ३-२-३) छायालः ^३कृष्णाजिनस्य
पल्लवः विस्तारो यस्य तेन "पल्लवं त्वस्मी प्रवाले विस्तृतावपि"
इति प्रकाशः, वैरोचनेः ^४विरोचनापत्यस्य बळेः दानजलस्य पदत्रय-
दानसलिलस्य अवसेकात् वर्धिष्णुना ^५वर्धनशीलेन वामन एव पादपः
तेन अत्र आश्रमे स्थितम् ॥ ५७ ॥

^१ लक्षा.—झ. अ. ट. प्र.—दे.—मु. ^२ संसारश्रमं हृत्वा—घ. ^३ अत्र
विस्तारार्थकपल्लवशब्दान्वेषणेनार्थवर्णने कृष्णाजिनवत्पादपस्य भूयःप्रसिद्धिविरहात्
प्रसिद्धविस्तारार्थकपदानि परित्यज्य प्रसिद्धकिसलयार्थकपल्लवपदप्रयोगात् पल्लवितपादपे
नीरन्ध्रविस्तृतशीतलच्छाद्योपलब्धेः उत्तरत्र वामनस्य पादपत्वरूपेण तदानुगुण्याच्च
वामनीयकृष्णाजिनस्य पल्लवत्वरूपणमेवात्र कविद्वयश्चममिति प्रतिभाति. ^४ विरो-
चनस्यापत्यस्म—घ. अ. ^५ वृद्धिशिलेन—अ.

इमानि च त्रेयसि तापसाना-

मेकान्तहृद्यानि तपोवनानि ।

इहैकपादस्थितिमेतदीयां

धर्मो युगे धारयतीव तुर्ये ॥ ५८ ॥

इमानीति—हे त्रेयसि ! अतिशयेन प्रिये ! इमानि च तापसानां तपस्विनां 'अण् च' (पा. सू. ५-२-१०३) इति तपस्वशब्दा-
न्मत्वर्थेऽण्प्रत्ययः, एकान्तहृद्यानि सर्वदा रमणीयानि तपोवनानि
पश्येति शेषः । ^१तपोवनत्वमात्रं वा विधेयम् । इह तपोवनेषु एत-
दीयां एतेषां तापसानां सम्बन्धिनीं एकपादस्थितिं एकपादेनावस्थानं
धर्मः तुर्ये चतुर्ये युगे कलियुगे धारयतीव एतेभ्योऽभ्यस्येव विभर्तीत्यर्थः
॥ ५८ ॥

तमो निगीर्णं सकृदेव पुंसा-

मासीदतामाश्रमहव्यवाहाः ।

^२इहौषधादीनि हवींषि भुक्त्वा

धूमोपलक्ष्यं ध्रुवमुद्वमान्ति ॥ ५९ ॥

तम इति—इह प्रदेशे आश्रमहव्यवाहाः आश्रमेष्वाहिता
वह्नयः आसीदतां आगच्छतां पुंसां सकृत् युगपदेव निगीर्णं गिरित्वं
तमः पापं, तमोगुणं वा, औषधादीनि औषधं ग्रीहियवाद्योषधिप्रभवं
चरुपुरोडाशादि, आदिशब्देन पयोदध्यादीनि गृह्यन्ते, तानि हवींषि
भुक्त्वा ध्रुवं नूनं धूमोपलक्ष्यं धूमरूपेण दृश्यं उद्वमान्ति उद्भिरन्ति ।
^३बहु युगपन्निगीर्णवतामुद्धारो भवतीति भावः ॥ ५९ ॥

^१इमानि तपोवनानीत्यङ्गुल्या निर्देश इत्यङ्गुपममे पश्येति शेषपूरणदरो
नतीवावश्यक इत्यभिप्रायेणाप्याह—तपोवनत्वमात्रमिति. ^२इहौषधादीनि—अ. सु.
इहौषधादीनि—अ. सु. ^३भुक्तानरस्य तमसो धूमरूपेण उद्वमनकर्मताप्रतिपादनेन
औषधपदार्थपरिशीलनेन चात्र औषधादिप्रयोगेण दुग्धहारोद्वमनं लोकोपसिद्धमिति
भावोऽत्र कव्यभिमत इति ज्ञाति.

निजाभमेभ्यः प्रतिनिर्जिहाना
 दूरादमी दार्शितपूर्णकुम्भाः ।
 सत्याशिषस्सम्प्रति साधुवाक्यै-
 रभ्यर्चयन्त्याहितवह्नयस्त्वाम् ॥ ६० ॥

निजाभमेभ्य इति—निजेभ्य आभमेभ्यः दूरात्प्रतिनिर्जिहानाः
 प्रत्युत्पच्छन्तः दार्शितपूर्णकुम्भाः दार्शितमङ्गलस्यपूर्णकलशाः सत्याशिषः
 आवितबाशीर्वादाः अमी आहितवह्नयः आहिताग्नयः सम्प्रति इदानीं
 सन्निकर्षसमये साधुवाक्यैः त्वां अभ्यर्चयन्ति पूजयन्ति । उभयोः पूजा-
 यामपि देव्या बहुमानाय त्वामित्युक्तिः ॥ ६० ॥

समीपवृक्षेष्विह बद्धनीडाः
 शिक्षोपपक्षां श्रुतिमुद्रुणन्तः ।
 शकुन्तयश्शोणमुखा भजन्ते
 सत्रस्रचर्य सह तीक्ष्णधीभिः ॥ ६१ ॥

समीपेति— इह आगमे समीपवृक्षेषु मुनिजनावस्थानसन्निकृष्ट-
 तरुषु बद्धनीडाः कृतकुलायाः शिक्षोपपक्षां श्रुतिमुद्रुणन्तः सदाध्ययन-
 सन्निधानात् शिक्षास्यवेदाङ्गोक्तलक्षणयुक्तां श्रुतिमुचैर्वदन्तः शोणमुखाः
 अरुणवक्त्राः शकुन्तयः पक्षिणः शुकाः तीक्ष्णधीभिः कुसाम्रीयबुद्धिभि-
 स्सह सत्रस्रचर्य समानवेदमतधारित्वं सहाध्यायितां भजन्ते । ब्रह्मसम्बो-
 वेदपरस्तदध्ययननियमस्य लक्षकः, तपोवाचित्वेन ^२ तस्यैव वाचको वा ।
 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इत्यमरः । तस्य चर्यमनुष्ठानम् । 'गन्धमद-
 चर्यमश्नानुपसर्गे' (पा. सू. ३-१-१००) इति ^३ यत्प्रत्ययः ॥ ६१ ॥

धर्मस्य सम्भूतिरिवाग्रतस्ते
सान्दीपिनेराश्रमभूमिरेषा ।
अधीतिनो यत्र मम ^१त्रिवेद्या-
मन्तस्त्थिरालोक इवान्तरात्मा ॥ ६२ ॥

धर्मेत्येति—ते तव अग्रतः पुरतः एषा धर्मस्य सम्भूतिः,
अधिकरणे किन्नुपत्ययः, उत्पत्तिमूर्तिरिति स्थिता सान्दीपिनेराश्रम-
भूमिः । यत्र भूम्यां त्रिवेद्यां त्रयाणां वेदानां समाहारे ^२अधीतमने-
नेत्यधीतिनः त्रिवेदीमधीतवतः मम अन्तरात्मा अन्तर्हृदये स्थिरालोक
इव स्थिरप्रकाश इव आतः । इहाश्रमे सान्दीपिनेः सकाशाद्विद्याग्रहणाद-
हं प्रबुद्धोऽस्मीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

समग्ररत्नौघ^३मिवान्वितोऽयं
तारागणैरास्रमिवान्तरिक्षम् ।
विशङ्कटं विन्ध्यहिमाद्रिमध्यं
पुण्यं प्रिये भूषितमेतदार्यैः ॥ ६३ ॥

समग्रेति — विशङ्कटं विशालं पुण्यं पवित्रं आर्यैः सज्जनैर्भूषितं
एतत् विन्ध्यहिमाद्रिमध्यं ^४आर्यावर्तस्थानं, “आर्यावर्तः पुण्यभूमि-
र्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः” इत्यमरः, समग्ररत्नौघं सम्पूर्णमणिनिकरं
अम्बितोयमिव, तारागणैरास्रं न्यासं अन्तरिक्षमिव च भातीति शेषः ।
“विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत्” इति “महाकुलकुलीनार्य-
सम्पत्सज्जनसाधवः” ^५इति चामरः ॥ ६३ ॥

^१ त्रिवेद्यामास स्थिरालोकः—प्र. दे. सु. ^२ ‘इष्टादिभ्यश्च’ (पा. सू. ५-२-८८) इति सूत्रेण कर्तरीनिप्रत्ययोऽत्र बोध्यः. ^३ मिवान्वितोऽयम्—स. ^४ रास्रमिषा—स. ट. ^५ आर्यावस्थानम्—क. इति चामरसिंहः—क. अ.

पितृक्रियानिर्वृतजामदग्नयं

क्षितैनसां क्षेत्रमिदं कुरूणाम् ।

समेयुषां संयुगदीक्षयैत-

देहत्यजां दक्षिणतो न पन्थाः ॥ ६४ ॥

पितृक्रियेति—पितृक्रियया सप्तशोणितपूरितेषु द्वेषु पितृ-
तर्पणेन निर्वृतजामदग्नयं स्वस्वपरशुरामं, “स्वास्थ्ये नाशे च निर्वृतिः”
इति वैजयन्ती, क्षितैनसां निरस्तपापानां कुरूणां क्षेत्रमिदं एतत्
कुरुक्षेत्रं समेयुषां प्राप्तवतां संयुगदीक्षया युद्धव्रतेन देहत्यजां दक्षिणतो
दक्षिणभागे पन्थाः घूमादिमार्गः पुनरावृत्तिमान् नास्ति, किन्तु ब्रह्मपद-
प्राप्तिहेतुः पुनरावृत्तिरहितोऽर्चिरादिरूप उत्तरतः पन्थास्तेषामित्यर्थः ।
अर्चिरादिघूमादिमार्गौ गगनमार्गौ दक्षिणोत्तरनियतावित्यागमप्रसिद्धिः ।
ज्योतिर्विवस्तु अश्विन्यादितारात्रिकत्रिककुले धीर्धीनवके प्रत्येकं
त्रिवीचिकाः पितृथानयोगियानदेवयानाख्या दक्षिणमध्यमोत्तरभाग-
नियताः पितृलोकब्रह्मपददेवलोकप्राप्तिहेतवस्त्रयो मार्गा इत्याहुः ।
तदनुरोधे तु दक्षिणतो न पन्था इत्यनेन पितृपदप्राप्तिव्यावर्तनया
सामान्यतः तदुत्तरपदावाप्तिर्दर्शिता ॥ ६४ ॥

सव्ये भवत्यास्सरयूसमेता

रम्येयमाभाति पुरी रघूणाम् ।

दयाविपाकेन चराचराणां

दिव्यं पदं यत्र दिदेश रामः ॥ ६५ ॥

सव्य इति—भवत्याः सव्ये वामे भागे सरस्वात्यया - नद्या
समेता रम्या इयं रघूणां पुरी अयोध्या आभाति । यत्र अयोध्यायां
रामः दयाया विपाकेन परिणामेन चराचराणां जन्ममस्थावररूपाणां
सर्वेषामपि प्राणिनां दिव्यं पदं दिदेश परमपदं दत्तवान् । रघूणामिति

क्षत्रियविशेषवाचिनो रघुशब्दस्य तद्विशेषेषु सर्वेषु राजसु लक्षणया बहुवचनमिति केचित् । अन्ये तु—इक्ष्वाकुनाम्नो देशस्य रघुसंज्ञाऽप्यस्तीति 'तस्य राजन्यपत्यवत्' (वा. २६६९) इति विहितस्य प्रत्ययस्य तत्राजसंज्ञया बहुषु लुगित्वाहुः । मतद्वयमपि भोजराजेन^१ शब्दप्रकाशिकायामुक्तम् ॥ ६५ ॥

तमालषण्डैस्तमसेव दृष्टैः^३

वामेतरो वामविलोचने नः ।

वसुन्धराकुन्तलकान्तिचोरैः

कान्तैरसौ भाति कलिन्दशैलः ॥ ६६ ॥

तमालेति—हे वामलोचने ! रुचिरनयने ! “वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिमुन्दरे” इति विश्वः, नः अस्माकं वामेतरः दक्षिणः असौ कलिन्दशैलः तमसेव दृष्टैः अन्धकारवद्दृष्टैः वसुन्धरायाः कुन्तलानां कान्तेश्चोरैः भूमेः केशैरिव प्रेक्षणीयैः कान्तैः मनोहरैः तमाल-षण्डैः तापिन्ध्रतरुसमूहैः भाति । तमसेवेत्युपमाने उपमेयविभक्तिः विलेखणे विलेख्यविभक्तेरिव^४ साधुत्वाय ॥ ६६ ॥

दिवाकरेणात्र विलेषु नूनं

बन्दीकृतानां बहुलक्षणाणाम् ।

छायाविशेषैः^५ प्रचितैस्तदर्हा-

माप्यायनामारचयन्ति वृक्षाः ॥ ६७ ॥

दिवाकरेणेति—अत्र कलिन्दशैले विलेषु गुहारेणेषु दिवाकरेण बन्दीकृतानां प्रसङ्गं हत्वा निवेशितानां बहुलक्षणाणां अपरपक्ष-सत्रीणां^६ सदृहां तदुचितां अन्धकारातिशयसम्पादनरूपां आप्यायनां

^१ अस्य 'क्षत्रियसमानघन्दाजनपदत्' इत्यादिः. ^२ वृक्षारप्रकाशिका-ध.

^३ दृष्टै-वे. सु. ^४ साधुत्वात्.-घ. ट. ^५ रचितैः-घा. ^६ कृष्णपक्षरात्रीणाम्.-ङ.

पोषणं वृक्षाः प्रचितैः समृद्धैः छायाविशेषैः छायातिष्ठयैः आरुचयन्ति ।
नूनमित्युत्प्रेक्षयाम् । गुहासु स्थितमन्धतमसं अतिशयोक्त्या सूर्येण
बन्दीकृता बहुलक्षणाः, तासां वृक्षैः निजछायासमृद्धिभिः दयालुभिः
कारास्थित^१पुरुषाणां तदुचिताहारप्रदानैरप्यायना क्रियत इवेत्युत्प्रे-
क्ष्यते । आप्यायनेति प्यायतिधातोराङ्युक्तात् प्यन्तात् 'प्यास-
अन्धो युच्' (पा. सू. ३-२-१०७) इति क्षियां युच्प्रत्ययः ॥ ६७ ॥

इतः प्रभृतात्पितुराब्रजन्ती

कालिन्धिसौ कालियदोषमुक्ता ।

समेत्य सख्येव सुरस्रवन्त्या

सरित्पतिं शुद्धिमती प्रयाति ॥ ६८ ॥

इत इति—इतः अस्मात् कलिन्दशैलादेव प्रभृतात् समृद्धात्
पितुः आब्रजन्ती आगच्छन्ती कालियस्य दोषेण विषरूपेण मुक्ता अत
एव शुद्धिमती निर्मला असौ कालिन्दी यमुना सख्येव सुरस्रवन्त्या
गङ्गाया समेत्य सरित्पतिं समुद्रं प्रयाति । यथा समृद्धे पितृगृहे भोगान्
भुक्त्वा स्थिता कुलाज्जना^२ तत्र दैवात्सज्जातदोषा ततस्तं त्यक्त्वा प्राय-
श्चित्तादिना पूता च^३ क्षीसाहाय्यसम्पन्ना सती पतिगृहं गच्छति तद्वदिति
ध्वन्यते ॥ ६८ ॥

स्वमूलशैलस्य विभाति शृङ्गे

धातुपर्क्ते सवितुस्सुतेयम् ।

महावराहस्य महीव पूर्वं

दंष्ट्राङ्गुरे दानवशोणिताङ्गे ॥ ६९ ॥

स्वमूलेति—इयं सवितुस्सुता यमुना धातुभिः गैरिकादिभिः
उपरक्ते स्वमूलशैलस्य स्वप्रभवस्य कलिन्दपर्वतस्य शृङ्गे पूर्वं प्रख्याव-

साने दानवशोणितान्ने हत^१हिरण्याक्षसुरशोणितचिह्ने वराहस्य
दंष्ट्राक्षुरे दंष्ट्राग्रे महीव विभाति ॥ ६९ ॥

यमस्वसुस्तन्वि यथार्थनामा

मान्या समीपे मधुरा विभाति ।

सुपर्वणां यत्र सभां सुधर्मा

भूमेरहं भूषणतामनैषम् ॥ ७० ॥

यमस्वसुरिति—हे तन्वि ! यमस्वसुः यमुनायाः समीपे यथार्थ-
नामा मनोज्ञत्वादन्वर्थनामा मधुरापुरी विभाति । यत्र मधुरायां
सुपर्वणां देवानां सभां सुधर्मा अहं भूमेः भूषणतामनैषम् । ^२ सुधर्मा-
शब्दस्याकारान्तत्वं प्राक् तत्र तत्र व्युत्पादितम् ॥ ७० ॥

पिबत्यसौ पश्चिमदक्षिणाशां

नूनं खगेशोऽयमनूनवेगः ।

विलोकितानामिह न व्यवस्था

नेदीयसां देवि दवीयसां वा ॥ ७१ ॥

पिबतीति—अनूनवेगः समग्रस्यः अयमसौ खगेशः गरुडः पश्चि-
माया दक्षिणस्याश्च दिशोरन्तरालं पश्चिमदक्षिणाशा “दिक्नामान्यन्तराले”
(पा.सू. २-२-२६) इति बहुव्रीहिः, सा वासावाशा च द्वारकाचिह्निता दिक्
तां नूनं पिबति । कथमन्यथा युगपत्पानं विना गमनेन एतवान्मार्गः
क्षणेन पश्चात्क्रियेतेति भावः । इदमेवावलम्ब्याह—विलोकितानामिति ।
हे देवि ! मार्गे विलोकितानां नेदीयसां अतिसन्निकृष्टानां दवीयसां
अतिविप्रकृष्टानां वा व्यवस्था नास्ति । नेदीयस्त्वेन दृष्टाः शैलपुंशा-

^१ हिरण्याक्षुर-प्र. ड. ^२ दानुभाभ्यामन्यतरस्याम् ^३ (पा.सू. ४-१-१३)

इत्यस्य बाबन्तत्वादाकारान्तता बोध्या.

द्वयः क्षणेन पञ्चाङ्गागे दवीयांसो दृश्यन्ते । दवीयस्त्वेन दृष्टा अपि पुरतः क्षणेन नेवीयांसो दृश्यन्त इत्यर्थः । नेवीयसामिति ^१ अन्तिक-
शब्दादीयसुन्प्रत्ययः । 'अन्तिकवाद्येर्नेदसाधौ' (पा. सू. ५-३-६३)
इति ^२ नेदादेशः । दवीयसामिति दूरशब्दात् ईयसुन्प्रत्ययः । 'स्थूलदूर-
युबहस्वक्षिप्रसुद्राणां यणादि परं पूर्वस्य च गुणः' (पा. सू. ६-४-१५६) इति यणादिलोपो गुणश्च । अयमिति गरुडस्य स्वरूप-
सामर्थः, असाविति प्रकारपरामर्श इति न पौनरुक्त्यम् ॥ ७१ ॥

त्रयीमयस्तन्वि तवौपवाहः

कालक्रमादापततो ^३ धरण्याः ।

सामाभिरामध्वनिभिः समन्तात्

पक्षानिलैर्मार्जयतीव दोषान् ॥ ७२ ॥

त्रयीमय इति—हे तन्वि ! त्रयीमयः वेदत्रयरूपः तव औपवाहः
वाहनभूतो गरुडः "औपवाहो राजवाहः" इति हल्ययुधः
सामान्येव ^४ अभिरामध्वनयो येषां तैः पक्षानिलैः प्रयोज्यकर्तृभिः
कालक्रमात् कालपरिपाठ्या धरण्याः आपततः आपजान् गगने
समुत्थितानां पक्षानिलानां क्रमेण मूपास्रया समन्तात् सर्वतः ^५
दोषान् ^६ भूगतानशुभान् मार्जयतीव शोषयतीव । हस्तादिसम्मार्जनेनेव
^७ निश्क्षेपं कारयतीत्यर्थः । 'मृजू शुद्धौ' (अदादि १०६६) इति
धातोः हेतुमणिच् । 'मृजूष् शोचालङ्कारयोः' (चुरादि १८४९) इति
^८ धातोर्वा स्वार्थे णिच् । अस्मिन् पक्षे पक्षानिलैरिति करणे तृतीया ॥
॥ ७२ ॥

१ 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुर्ना' । 'अजादी गुणवचनादेव' (५-३-५७,
५-३-५८) इत्यायसुन् प्रत्यय इति भावः. २ नेदादेश इति : अन्तिकशब्दस्येत्यादिः.
३ कालक्रमादापतितान्. ४ अभिरामा-ऊ. ५ परितः-घ. ६ भूगताभ्य-
स्तमानि-ऊ. ७ 'निर्दोषं' इति पाठः स्यात्. ८ धातोः स्वार्थे-घ. ड.

आ पश्चिमादम्बुनिधेरवन्ध्या

शरत्प्रसूतैः क्षितिरस्य सस्यैः ।

दिबौकसां दर्शितभागधेया

दिशत्यसौ लोचनदिष्टवृद्धिम् ॥ ७३ ॥

आ पश्चिमादिति—आ पश्चिमादम्बुनिधेः पश्चिमाम्बुधिपर्यन्तं
‘आङ् मर्यादाभिविध्योः’ (पा. सू. २-१-१३) इति समासस्य
महाविभाषया वैकल्पिकत्वादसमासः, अवन्ध्या अनिष्फला शरत्प्र-
सूतैः ^१शरत्काले फलितैः सस्यैः दिबौकसां दर्शितभागधेया शरदि-
नवान्नप्राशनार्त् प्राक् ^२कर्तव्य आग्रयणे हविर्भागवतां देवानां प्रद-
क्षितकरा “भागधेयः करो बलिः” इत्यमरः, असावस्य देशस्य
क्षितिः लोचनदिष्टवृद्धिं दिशति लोचनानां भाग्यवृद्धिं प्रयच्छति
॥ ७३ ॥

सरित्प्रवाहैर्व्यतिकीर्यमाणैः

सङ्कल्पयोनेरिव शिल्पभेदैः ।

पश्य प्रिये त्वं परिहृत्य किञ्चि-

दिव्योपमान् जानपदान् विशेषान् ॥ ७४ ॥

सरित्प्रवाहैरिति—हे प्रिये । सङ्कल्पयोनेः मन्मथस्य शिल्पभेदैः
उत्तमवस्तुनिर्माणकलाकौशलविशेषैरिव स्थितैः, उद्दीपनविभावस्थात्
तथात्पेक्षा, व्यतिकीर्यमाणैः ^३परस्परं सङ्कीर्यमाणैः, कर्मकर्तरि प्रयोगः,
सरित्प्रवाहैरुपलक्षितान् दिव्योपमान् दिव्यदेशसदृशान् जानपदान् जन-
पदाः कोसलादिमण्डलानि “नीवृज्जनपदौ देशविषयौ तूपवर्तनम्”
इत्यमरः, तत्सम्बन्धिनः विशेषान् अवयवान् तदेकदेशभूतान् प्रदेशान्

^१ शरत्कालफलितै—घ. ट. ^२ कर्तव्याग्रहायणे—घ. ^३ परस्परसङ्कीर्य-
माणैः—घ. ट.

रमणियभागान् वा “विशेषोऽवयवे भेदे द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि” इति
शब्दार्णवः, त्वं किञ्चित्परिवृत्य एवमानुसी^१भूय पश्य ॥ ७४ ॥

तवैष जीर्णश्चलयन् पुरस्ता-

द्विद्युन्मयीं चेत्रलतां प्रतन्वीम् ।

विभर्ति शुद्धो धृतकञ्चुकश्रीः

^२ प्राज्ञः प्रतीहारपदं पयोदः ॥ ७५ ॥

तवेति—जीर्णः बरठः तव पुरस्तात् पुरतः प्रतन्वीं तनीयसीं
विद्युन्मयीं तदिद्रूपां चेत्रलतां चलयन् कम्पयन् ‘कम्पने चलिः’
(घटादिः) इति^३ मित्संज्ञया ह्रस्वः, शुद्धः निर्मलः, एकत्र धवलः, अन्यत्र
अजुमनाः, धृतकञ्चुकश्रीः धृता कञ्चुकस्य सर्पनिमोकस्य श्रीः कान्तिः
येन, पक्षे—धृतवारवाणशोभः “कञ्चुकस्सर्पनिमोके कषचे वारवाणके”
इति वैजयन्ती, एष पयोदः मेघशरत्कालिकः नूनं प्रतीहारपदं
क्षौदारिकस्थानं विभर्ति । जनापसरणाय तव पुरतो गच्छन् सौविदल्ल
इव हस्यत इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

आदाय शालिस्तवकानदूरात्

प्राप्ता शुक्रश्रेणिरसौ विभाति ।

त्वदागमप्रीतशरत्प्रयुक्ता

वैहायसी वन्दनमालिकेव ॥ ७६ ॥

आदायेति—शालीनां स्तवकान् गुच्छान् आदाय मुखेन
गृहीत्वा अदूरात्प्राप्ता समीपे समागता असौ शुक्रश्रेणिः त्वदागमेन
तवागमनेन प्रीतया शरदा प्रयुक्ता कल्पिता वैहायसी विहायस्माकपक्षे
भवा वन्दनमालिका तोरणमालेव विभाति ॥ ७६ ॥

^१ भूत्वा पश्य—घ. ट. ^२ प्रायः—प्र. दे. सु. ^३ कम्पनार्थस्य चलेष्वेतादितया
‘घटादयो मितः’ इति मित्संज्ञया ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्व इति बोध्यम्.

आरक्तकुलैररविन्दिनीनां
 सूनैरमी नूतनसूर्य^१कल्पैः ।
 त्वत्कान्तिमाध्वीमनुभूय^२ रक्तै-
 नैत्रैरिवाभान्ति^३ समुद्रदाराः ॥ ७७ ॥

आरक्तेति—अमी^४ समुद्रस्य दाराः सरितः आरक्तकुलैः
 समन्तात् अरुणैर्विकसितैश्च, अत एव नूतनसूर्यकल्पैः बालसूर्यसदृशैः
 अरविन्दिनीनां नलिनीनां सूनैः कुसुमैः^५ त्वत्कान्तिमेव माध्वी आसर्व
 अनुभूय पीत्वा रक्तैर्नैत्रैरिवाभान्ति ॥ ७७ ॥

करेणुकामिस्सह गाहमानाः
 पयः प्रसन्नं शरदापगानाम् ।
 अमी निमीलज्वनाः कपोलै-
 राविर्मदैराविलयन्ति नागाः ॥ ७८ ॥

करेणुकामिरिति—प्रसन्नं अच्छं शरदापगानां शरददीनां पयः
 करेणुकामिः करिणीभिः सह गाहमानाः प्राविशन्तः निमीलज्वनाः
 अमी नागाः गजाः आविर्मदैः अविर्भूतमदजलैः कपोलैः अविलयन्ति
 आविलं कुर्वन्ति ॥ ७८ ॥

स एष सप्तच्छदरेणुजालैः
 क्रीडन्निवालिम्पति गन्धवाहः ।
 वन्धद्विपानां ब्रजतां प्रतीपं
 मदप्रवाहैर्मलिनान् कपोलान् ॥ ७९ ॥

स इति—स एषः पुरोवर्तितया परिदृश्यमानः गन्धवाहः
 सप्तच्छदानां वृक्षविशेषाणां रेणुजालैः पुष्पपरागसमूहैः प्रतीपं ब्रजतां

^१ कल्पाः—घ. ट. ^२ रक्ते—झ. ^३ समुद्रदाराः—घ. ट. ^४ समुद्रस्य दाराः—
 घ. ट. ^५ कसलैः—झ.

सप्तच्छदगन्धेन प्रतिगजभ्रमात् प्रत्यागच्छतां वन्धद्विषानां मदप्रवाहैः
मलिनान् कपोलान् क्रीडन्निध आलिम्पति । यथा क्रीडन्तः प्रत्यागच्छतां
१ वयस्यादीनां अङ्गरागद्व्यादिपरगैः क्षिप्तैर्लिम्पन्ति तद्वदिति
भावः ॥ ७९ ॥

अभिन्नवर्णा गृहिणीव भव्या
वेलाटवी वारिनिधेर्विभाति ।
नित्यानुभूतामपि नव्यबुद्धया
रसैरसौ निर्विशतीव हृष्यन् ॥ ८० ॥

अभिन्नवर्णेति—अभिन्नवर्णा समुद्रेण समानवर्णा वारि-
निधेर्वेलाटवी भव्या योग्या गृहिणी पक्षीव विभाति । ब्राह्मणत्वादिना
सवर्णा हि पक्षी योग्या भवति । असौ वारिनिधिश्च नित्यानुभूतां
सदोपभुक्तामप्येनां हृष्यन् रसैः जलैः, सौगैरित्यपि प्रतीयते, नव्यबुद्धया
नूतनत्वचिया निर्विशतीव उपभुक्ता इव । सदा तरङ्गहस्तकृतसरभस-
परिरम्भादिनेति भावः । चिरपरिचितेष्वपि वस्तुषु रागो २ नूतनताबुद्धिं
करोतीति स्थितिः ॥ ८० ॥

तरङ्गवेगात्तरलाम्बुधारी ३
गृहात्यसौ गारुडरत्नवर्णः ।
वसुन्धरावारिरुहस्य पार्श्वे
सिद्धोदयां श्यामलपत्रशोभाम् ॥ ८१ ॥

तरङ्गेति—तरङ्गाणां वेगात् तरलाम्बुधारी चञ्चलमम्बु धरन्
गारुडरत्नवर्णः गरुडभणिरिव श्यामलवर्णः असौ समुद्रः वसुन्धरा-

१ वयस्यादीनां गन्धद्रव्यादि. २ नूतनतां करोतीति—घ. ट. ३ तरलाम्बु-
राशिः—प्र. दे. मु. ४ पत्ररेखाम्—घ. ट.

वारिरुहस्य जम्बूद्वीपमण्डलरूपवसुन्धरैव वारिरुहं तस्य पार्श्वे सिद्धोदयां
सम्पन्नजननां श्यामलपत्रस्य शोभां गृह्णाति । पद्मपत्रमपि तरलानम्बु-
कणान् धारयतीति भावः । जम्बूद्वीपमभितो मण्डलाकारेण स्थिते
लवणसमुद्रे दृश्यमानद्वारकाधिष्ठितपार्श्वमभागमात्रं विषयीकृत्य पद्मपार्श्व-
वृत्तिपद्मपत्रशोभाशालित्वोक्तिः । लवणसमुद्रपार्श्वविषयत्वे तु सर्वत्र
पार्श्वे परितस्सिद्धोदयां श्यामलपत्राणां निरन्तरप्ररूढानां शोभामिति
व्याख्येयम् ॥ ८१ ॥

विभाति पर्यन्तमही पयोधेः

फेनैरसौ वीचिकरप्रकीर्णैः ।

अभ्यर्चितानां त्रिदशतिथीना-

माहारशैषैरिव पर्युदस्तैः ॥ ८२ ॥

विभातीति—असौ पयोधेः पर्यन्तमही पार्श्वभूमिः वेला
वीचिकरप्रकीर्णैः तरङ्गहस्तविक्षिप्तैः फेनैः अभ्यर्चितानां मथनसमये
अमृताहारेण पूजितानां त्रिदशानामेवातिथीनां पर्युदस्तैः मुक्तोत्थाना-
नन्तरं ततोऽन्यत्र क्षिप्तैः आहारस्य शेषैरिव विभाति ॥ ८२ ॥

प्रवालवह्नौ परिदीप्यमाने

मुञ्चन्त्यसौ मौक्तिकलाजवर्षम् ।

अमुष्य वेला घृतवेपथुस्ते

वैवाहिकीं स्मारयति स्म वेलाम् ॥ ८३ ॥

प्रवालेति—परिदीप्यमाने समन्ताच्छोभमाने, ज्वलति च,
प्रवालो विद्रुम एव वह्निः तस्मिन् मौक्तिकान्येव लज्जाः तेषां वर्षं
मुञ्चन्ती घृतवेपथुः तरङ्गाकुलतया घृतकम्पा असौ अमुष्य समुद्रस्य

वेला जलवृद्धिः ^१ “वेलाऽन्विजलवर्धनं” इति यादवः, ते तव वैवा-
हिकीं विवाहप्रयोजनां वेलां विवाहसमयं स्मारयति । लाजहोमस्य
सात्विककम्पस्य च तदानीं सत्त्वात् ^२ स्मशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥
॥ ८३ ॥

स्वसम्भवं सम्प्रति पारिजातं
दृष्ट्वा चिरप्रोषितसन्निवृत्तम् ।
आलिङ्गनार्थीव तरङ्गहस्ता-
नाविर्मणीनुत्तमयत्युदन्वान् ॥ ८४ ॥

स्वसम्भवमिति—उदन्वान् समुद्रः स्वसम्भवं स्वात्मजं सम्प्रति
चिरप्रोषितसन्निवृत्तं चिरं पोषितं ततः प्रतिनिवृत्तं पारिजातं दृष्ट्वा
आलिङ्गनार्थीव आविर्मणीन् ^३ आविर्मितान्तर्गततरङ्गान् आविर्मितकट-
कादिरत्नांश्च तरङ्गहस्तान् उत्तमयति उद्गमयति ॥ ८४ ॥

अहीन्द्रनिश्वासमरुत्प्रणुजै-
रावर्तसम्भेदिमिरेष फेनैः ।
उपायनं दित्सुरिवाम्बुधिस्ते
मुक्तातपत्राणि मुहुः प्रसूते ॥ ८५ ॥

अहीन्द्रेति—एषः अम्बुधिः ते तव उपायनं उपहारं दित्सुरिव
अहीन्द्रनिश्वासमरुत्प्रणुजैः महासर्पाणां श्वासवायुभिः प्रेरितैः आवर्त-
सम्भेदिभिः जलग्रैः सह सम्मेलनवद्भिः फेनैः मुहुः पुनःपुनः
मुक्तातपत्राणि मौक्तिकच्छत्राणि प्रसूते । प्रणुजैरिति ‘उपसर्गाद-
समासेऽपि’ (पा. सू. ८-४-१४) इति पत्वम् ॥ ८५ ॥

^१ ‘पूर्विलाम्बुवर्धनम्’ इति मुद्रितकोशे दृश्यते । ^२ इहशब्दो—ऊ.
इतशब्दो—अ. अनेन मूले ‘स्मारयतीह’ इति ‘स्मारयतीव’ इति वा पाठोऽभिमत
इति भाति । इहेति पाठे वाक्यालङ्कारताकल्पनं विनैव पदेत्यस्य अस्मिन् देशे काले
वा इत्यवर्धनमप्युपपन्नं भवति ^३ आविर्मितान्तर्गततरङ्गांश्च—अ.

^१वेलाचलादर्भकपञ्चवक्रान्

विहङ्गपातेन जिघृक्षमाणान् ।

निमज्जनोन्मज्जनवेगभूम्ना

मातङ्गयादांसि विलोभयन्ति ॥ ८६ ॥

वेलाचलादिति—मातङ्गयादांसि गजकारास्समुद्रगता अल-
जन्तवः वेलाचलात् वेलास्थितात् पर्वतात् विहङ्गानां पातेन जि-
घृक्षमाणान् यथा ^२विहङ्गो गगनात् पतित्वा मत्स्यादीन् गृह्णन्ति, एवं
वेलाचलात् पतित्वा महीतुमिच्छतः अर्भकान् शिशून् पञ्चवक्रान्
सिंहान् निमज्जनोन्मज्जनयोः वेगभूम्ना वेगातिशयेन विलोभयन्ति प्रतार-
यन्ति । निमज्जनेन तेषां पातं वितथीकृत्य पुनरप्युन्मज्जनेन प्रलो-
भयन्तीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

प्रवालमुक्तामणिभिः प्रविष्टैः

प्रत्याहृतैः पत्रलताङ्कुराद्यैः ।

अन्योन्यभूषापरिवृत्तिलीलां

करोत्वसौ तीरध्रुवा ^३पयोधिः ॥ ८७ ॥

प्रवालेति—असौ पयोधिः प्रविष्टैः दत्तैः प्रवालमुक्तामणिभिः
चिद्रुममौक्तिकैः प्रत्याहृतैः पत्रलताङ्कुराद्यैः पर्णलतामरोहममृतीभिश्च,
कूलभुवा वेलामूल्या सह अन्योन्यभूषापरिवृत्तिलीलां परस्पर^४भूषा-
विनिमयक्रियां “लीला विलासक्रिययोः” इत्यमरः, करोति । पत्र-
लताङ्कुराद्यैरित्यत्र ^५पत्ररेखाप्रतीतिर्न विवक्षिता । तस्याः परिवृत्त्ययोग्य-
त्वात् । किन्तु परिवृत्तियोग्यनायिकाभूषणोपलक्षणमात्रं पत्रादिग्रहणम् ।
तथैव विवक्षायां तु नायिकोचितपत्ररेखाया नायके लेखनमेव परिवृत्ति-
रत्रेति नेयम् ॥ ८७ ॥

^१वेलाचलागर्भक-झ. ^२विहङ्गमाः पतित्वा-घ. ^३कूलभुवा-प्र. वे. सु.

^४भूषणविनिमयक्रियां करोति-ग. ऊ. ^५पत्ररेखा-ऊ.

^१ वर्णं महानीलमणिप्रकाशैः

स्मितद्युतिं मौक्तिकचन्द्रिकाभिः ।

बिम्बाधरं विद्रुममङ्गभेदैः

व्यनक्तथसौ तन्वि तवाम्बुराशिः ॥ ८८ ॥

वर्णमिति—हे तन्वि ! असौ अम्बुराशिः महानीलमणिप्रकाशैः
इन्द्रनीलमणिविशेषणामालोकैः तव वर्णं, मौक्तिकचन्द्रिकाभिः मुक्ताफल-
प्रभामिः तव स्मितद्युतिं, विद्रुममङ्गानां भेदैर्विशेषैः उत्तमप्रवालशकलैः
बिम्बाधरं बिम्बसदृशमधरं च व्यनक्ति । इह महानीलमणिप्रकाशादयः
स्वत्कान्त्यादिव^१द्भ्रान्त इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

विशृण्वती बाढववह्निदीप्तिं

विद्योतते विद्रुमपङ्क्तिरेषा ।

देवेन सम्पीडितयोषिधाम्ना

दैत्येन्द्रयोरान्त्रपरम्परेव ॥ ८९ ॥

विशृण्वतीति—बाढवस्य बहवामुत्तमवस्य वह्नेर्दीप्तिं
विशृण्वती प्रकाशयन्ती^२ तद्वत्प्रकाशमानेति यावत्, एषा विद्रुमाणां
पङ्क्तिः त्रिधाम्ना देवेन नारायणेन सम्पीडितयोः^३ समुद्रमध्ये सृष्टितयोः
दैत्येन्द्रयोः मधुकैटभयोः आन्त्राणां पुरीतदारूयानां मांसानां परम्परेव
विद्योतते । “अस्मी पुरीतदान्त्रं स्मात्” इति वैजयन्ती ॥ ८९ ॥

महावराहस्य सुराभिषातैः

क्षुण्णः प्रविद्धो रघुवीरबाणैः ।

विसंस्थुलद्वीपतयोपलक्ष्यै-

वीरवर्णैरेष विभाति रूढैः ॥ ९० ॥

^१ म. क. अ.—काशेभु ‘विशृण्वती’ इत्युत्तरलोचनान्तरं ‘वर्णं महानील-
मणि’ इत्ययं श्लोको व्याख्यातः परिकल्प्यते. ^२द्भ्रान्त—क. ^३ तद्वत्प्रकाशमानेति—
क. म. ^४ समरमध्ये—घ.

महावराहस्येति—महावराहस्य खुराभिषातैः खुरप्रवराभिषातैः क्षुण्णः चूर्णितः रघुवीरस्य रघुश्रेष्ठस्य बाणैः राक्षसेषु मुक्तैः प्राविद्धः पृथः समुद्रः विसंस्थुलद्वीपतया निम्नोन्नतान्तरीपतया “स्थपुटं तु विसंस्थुलम्” इति शब्दरत्नाकरः, उपलक्ष्यैः दृश्यैः रूढैः वीरव्रणैः वीराणामायुधवेषप्रभवा व्रणा वीरव्रणाः तैर्विभाति । महावराहखुराम-क्षुण्णस्य रघुनाथबाणविद्धस्य चास्य मध्ये मध्ये विसंस्थुलं द्वीपा वीरव्रणवत् भान्तीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सम्भृत्य तोयं सहसोजिहानान्

सेन्द्रायुधान् पश्य घनान् सनादान् ।

उदन्वता दुर्जयमन्तरिक्षं

जेतुं प्रवृत्तानिव तस्य पुत्रान् ॥ ९१ ॥

सम्भृत्येति—तोयं सम्भृत्य समाहृत्य सहसा शीघ्रं उज्जिहानान् उद्धृच्छतः सेन्द्रायुधान् इन्द्रायुधसहितान् सनादान् गर्जितसहितान् अत एवोदन्वता दुर्जयं आक्रमितुमशक्यमन्तरिक्षं जेतुं आक्रमितुं प्रवृत्तान् तस्य उदन्वतः पुत्रानिव स्थितान् घनान् मेघान् पश्य । मेघास्तावदाकारतः समुद्रपोता इव, ते च परराष्ट्राक्रमणमवृत्ता इव, तदुपयोगि सम्मरणोयं सम्भृत्य आयुधगर्जितादियोगेन समुद्रात् गगनं प्रत्युद्धच्छन्तीत्युक्तरूपोत्प्रेक्षा कृता ॥ ९१ ॥

१ अपां तरङ्गैरयमन्तरङ्गै-

राष्ट्रावधिष्यन् समये धरित्रीम् ।

समीनयूधस्तनुते सरस्वान्

सन्नाहगन्धीनि गतागतानि ॥ ९२ ॥

अपामिति—अन्तरङ्गैः स्वान्तर्गतावयवरूपैः अपां तरङ्गैः समये मलयकाले धरित्रीं आप्लावयिष्यन् निमज्जायिष्यन् अयं सरस्वान्

१ विसंस्थुलद्वीपा-घ.

२ अपां तरङ्गैरयमन्तरङ्गैस्तन्नावधिष्यन्-झ.

समुद्रः समीनयूषः भीतसङ्गेन सहितस्सन् सत्ताहगन्धीनि सत्ताह-
 लेखवस्ति गतागतानि तनुते । यथा अन्तरङ्गैरसैः स्वरक्षिबर्गैः सह
 परराष्ट्रमाक्रमिष्यन् राजा ततः प्रागपि अभ्यापदेशेन सभृत्यगणः किञ्चित्
 सत्ताहेन गतागतानि ^१ करोति निजसेनासत्ताहस्थितिदर्शनाय तद्वदिति
 ध्वन्यते । “गन्धो गन्धक आभोदे लेशो ^२ सम्बन्धगर्वयोः” इति
 विश्वः ॥ ९२ ॥

असौ परप्रेमपदं स्वभावा-

दापूर्यमाणो महता रसेन ।

आत्मेव दृष्टस्सहसा प्रजाना-

मदर्शनेच्छामितरेषु दत्ते ॥ ९३ ॥

असाविति—स्वभावात् शयनस्नानतया ^३ स्वत्वात् परप्रेमपदं
 परस्य परमात्मनो नारायणस्य प्रीतिगोचरः महता रसेन गङ्गादिजलेना-
 पूर्यमाणः असौ समुद्रः दृष्टस्सन् प्रजानां प्राणिनां सहसा शीघ्रं
 इतरेषु अदर्शनेच्छां दर्शनेच्छाभावं दत्ते । अत्याश्चर्यवत्त्वात् स्वयं
 दृष्टो विषयान्तरेषु कौतुकमपनयतीत्यर्थः । क इव आत्मेव, आत्मा
 परमात्मा नारायणः, सोऽपि परमानन्दरूपतया स्वभावात् निसर्गतः
 पुरुषार्थान्तरहेतुत्वोपाधिं विना परप्रेमपदं ^४ उत्कृष्टप्रीतिगोचरः, महता
 रसेन रस्यते आस्वाद्यत इति रसः तेन अप्राकृतविषयभोगेन आपूर्य-
 माणश्च भवतीति ^५ दृष्टस्सन् जनानां विषयान्तरेच्छामपनयति च ।
 “रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते” (भगवद्गीता २-५९) इति ^६ स्मृतेः ॥
 ॥ ९३ ॥

भरुतमंतः कम्पितदिव्यपुष्पं

पद्मानिलं पातुमुपेत्य नागाः ।

^१ करोति, जनेन संज्ञाह—ऊ. ^२ सम्बन्धिगर्वयोः—ऊ. ^३ स्वत्वात्, इति घ.—
 कोशे नास्ति. ^४ उत्कृष्टप्रेमगोचरः—घ. ^५ दृष्टस्सन्, प्रजानाम्—घ. ^६ स्मृतिः—ऊ.

वितन्वतेऽबालमणिप्रकाशै-

रसूर्यबालातपमन्तरिक्षम् ॥ ९४ ॥

गरुडमत इति—नागाः समुद्रवासेनः क्रान्द्रवेधाः कश्चित्-
दिभ्यः पूर्णं आधूतपारिजातं पक्षानिलं पाशुमुपेत्य अबालमणिप्रकाशैः
मौढानां कणामणीनां आलोकैः अन्तरिक्षं असूर्यः सूर्यानपेक्षः बालातपः
यस्मिन् तथा भूतं वितन्वते । अमूषितः कान्त इतिवत् असूर्वेत्यत्र
नैरपेक्ष्ये नञ् । नागा गरुडमतः पक्षानिलं विरुद्धमपि पारिजात^१सौरम-
लोभात् पिपासन्तीति भावः ॥ ९४ ॥

मरुद्भिराधूर्णितसाद्रिनागै-

वेगोद्भवैरस्य विमथ्यमानः ।

उत्क्षिप्तशङ्खप्रकरापदेशात्

भूयस्सुधामुद्रिरतीव सिन्धुः ॥ ९५ ॥

मरुद्भिरिति—आधूर्णिताः अभिताः साद्रवः अत्रिमिस्सहिता
नागा पेशवताया विग्नजा यैस्तैः, अस्य गरुडस्य वेगोद्भवैः मरुद्भिः
वायुभिः विमथ्यमानः क्षोभ्यमाणः, अमितमन्दराद्रिसहितवासुकिनागैः
मरुद्भिः देवैः विमथ्यमान^२ इत्यपि प्रतीयते, सिन्धुः समुद्रः उत्क्षिप्त-
शङ्खप्रकरापदेशात् उदस्तशङ्खनिकरव्याजात् भूयः पुनरपि पुष्पां उद्भि-
रतीव^३ उद्भवतीव, जनयतीवेत्यर्थः ॥ ९५ ॥

दोधूयमानं विविधोर्मियोगात्

छायागरुत्मन्तमवेक्ष्य भीताः ।

^१ सौरभात्-ग. क. ^२ इति प्रती-ग. घ. अ. ^३ 'उद्भवतीव' इति ग.
घ. अ.-कोशेषु नास्ति.

आवर्तशैलीमभिनेतुमिच्छ-

न्त्यङ्गैरमी कुण्डलितैर्भुजङ्गाः ॥ ९६ ॥

दोष्यमानमिति—विषयोर्मियोगात् गतप्रत्यागतशक्तिनाना-
विषयीचिसम्पर्कात् दोष्यमानं ^१पुनःपुनः कम्पमानं, कम्पनेन
हिंसार्थं ^२सम्भ्रमेणागच्छन्तमिव स्थितमिति भावः, छायागरुस्मन्तं
छायारूपं गरुडं अवेक्ष्य मीताः अमी भुजङ्गाः समुद्रवासिनः कुण्डलितैः
वेष्टितैः अङ्गैः आवर्तशैलीं जलभ्रममङ्गी ^४अभिनेतुं अनुकर्तुमिच्छन्ति ।
जलभ्रमविधाऽस्मान् गरुडस्त्यजत्विति हृदयेनेति भावः ॥ ९६ ॥

सफेनहासो जटिलः प्रवालै-

रुद्धतयन्मूर्ध्निभुजैर्भुजङ्गान् ।

विडम्बयत्येष ^५निसर्गभीमः

कस्यापि कल्पान्तनटस्य लीलाम् ॥ ९७ ॥

सफेनेति—सफेनहासः फेना एव हासः अट्टहासः
तैस्तद्वितः प्रवालैः विद्रुमैः जटिलः जटावान् ऊर्मव एव भुजाः
तैः भुजङ्गान् उद्धर्तयन् उपमृत्तन्, रुद्रपक्षे—भुजङ्गाः मूषाभुजङ्गाः,
निसर्गभीमः स्वभावाद्भयङ्करः एषः समुद्रः कस्यापि अमेयमहिमः
कल्पान्तनटस्य प्रलयनटस्य संहाररुद्रस्य लीलां विडम्बयति अनु-
करोति ॥ ९७ ॥

^१पुनःपुनः प्रकम्पमानम्—ग. ऊ. अ. ^२'सम्भ्रमेण' इति ग. झ.—कोकयो-
मस्ति. ^३शैलीमन्भ्रममङ्गी—घ. ^४अभिनेतुमिच्छन्तीति—झ. ^५निसर्ग-
भीमाम्—झ.

अशेषतस्सोऽयमचिन्त्यभूमा

कुम्भीकुमारेण निषीतवान्तः ।

सिष्णासया सम्यततोऽपि दृष्ट्वा

द्विजाधिपान् वेपत इत्यवैमि ॥ ९८ ॥

अशेषत इति—अचिन्त्यभूमा अतर्क्यमहिमा सोऽयं सागरः
कुम्भीकुमारेण अगस्त्येन अशेषतः शेषाभावेन कास्त्वर्धेन निषीतवान्तः
निषीतः तदनन्तरं उज्जितश्च सन् सिष्णासया स्नातुमिच्छया सम्यततः
आगच्छतोऽपि द्विजाधिपान् ब्राह्मणप्रवरान् दृष्ट्वा वेपते एतेऽपि
तद्वत्पास्वन्तीति श्रिया कम्पत इत्यवैमि ॥ ९८ ॥

प्रदर्शितात्मभ्रमणेन नूनं

प्रत्यायितां मन्दरनर्तकेन ।

सव्यापसन्वैर्भ्रमणैस्तरस्वी

रम्यामसौ पुष्यति रासलीलाम् ॥ ९९ ॥

प्रदर्शितेति—असौ सागरः प्रदर्शितात्मभ्रमणेन प्रदर्शित-
स्वभ्रमणेन मन्दरनर्तकेन ^१मन्दराचल एव नर्तकः तेन प्रत्यायितां
ज्ञापितां रम्यां रासलीलां रासारूपां नृत्तविशेषरूपां क्रीडां तरस्वी
ज्वलन्तस्सन् सव्यापसन्वैः वामदक्षिणैर्भ्रमणैः नानामुस्तरङ्गगतमत्या-
गतरूपैः पुष्यति उपचिनोति । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ९९ ॥

तैस्तैरसौ निर्मथितो विधूत-

स्संधोमितो बन्धनपीडनाद्यैः ।

प्रसादगाम्भीर्यनिधिः प्रथिज्ञा

क्षमान्वयं नोज्झति शीतलात्मा ॥ १०० ॥

तैस्तैरिति—तैस्तैः देवादिभिः निर्मथितः विधूतः बन्धनपीड-

नाभैः संक्षोभितः प्रसादस्य अकलुषतायाः गाम्भीर्यस्य अगाधतायाश्च
 मिभिः शीतलात्मा शीतलस्वभावः असौ सागरः प्रविज्ञा पृथुतया
 स्वविस्तारेण ^१क्षमान्वयं मूलम्बन्धं नोज्ञाति । ये प्रसन्ना अक्रोपना
 गम्भीरा मुखचापलरहिताः शीतलाः कृपासुदयो महापुरुषाः ते परैः किम-
 माणेऽपि निष्पीडनादौ प्रविज्ञा स्वगौरवेण क्षान्तिसम्बन्धं न त्यजन्तीति
 भावः । समुद्रो देवैर्निर्मयितः, आदिवराहेण विधूतः, विलोलनेत्र
 कम्पितः, रघुनाभेन सेतुबन्धनेन संक्षोभितः, आमदमयेन परशुना
 पीडनेन संक्षोभितः, आदिशब्देन अगस्त्येन पानेन, नटनाभिना
 शोषणेन संक्षोभित इत्यादि समुच्चीयते । सर्वत्र संक्षोभणं प्रकृति-
 विपर्यासनमनुगतम् ॥ १०० ॥

विमथ्य विभ्राणितमेतदीयं

दैत्यद्विषा देवि मरुत्वदाद्याः ।

सारं पिबन्तस्त्रिदशाः कदाऽपि

द्राघीयसीं नानुभवन्ति निद्राम् ॥ १०१ ॥

विमथ्येति—हे देवि । दैत्यद्विषा नारायणेन विमथ्य विभ्राणितं
 इत्थं एतदीयं सारं अमृतं पिबन्तः मरुत्वदाद्याः इन्द्रमुखाः त्रिदशाः
 द्राघीयसीं दीर्घतरां निद्रां मृतिं कदाऽपि नानुभवन्ति । अमृतस्य
 जगमरणहारित्वादिति भावः । द्राघीयसीमिति दीर्घशब्दादीयमुन्
 प्रत्ययः । 'प्रियस्थिर' (पा. सू. ६-४-१५७) इत्यादिना द्राघादेशः
 ॥ १०१ ॥

कलत्रवन्तं पुरुषं पुराणं

कपालिनं चन्द्रकलावतंसम् ।

१ 'क्षमान्वयं' इत्यादिः 'समुद्र' इत्यन्तो अन्यो कृ-कांसे इत्यभागे
 ग. घ. कोसयोगक्षित इति भाति.

पेरावताद्यैः प्रचितानकार्षी-

ह्यैमानिकानेष महावदान्यः ॥ १०२ ॥

कलत्रवन्तमिति—एष महावदान्यः अत्यन्तबहुप्रदस्सागरः
पुराणं पुरुषं नारायणं कलत्रवन्तं, कपालिनं शिवं चन्द्रकलावतंसं, वैमा-
निकान् विमानेन चरत इन्द्रादीन् पेरावताद्यैः पेरावतोच्चैश्श्वः-
प्रभृतिभिः प्रचितान् समृद्धान् अकार्षीत् करोति स्म । अत्र पुराणपुरुष-
कपालिवैमानिकशब्दैर्नारायणादीनां वृद्धत्वदारिद्र्यत्वबाह्यनान्तररहितत्व-
प्रतीतेः तेषां कलत्रवत्त्वादिसम्पादनेन महावदान्यत्वमुपदर्शितम् ॥ १०२ ॥

इदं जगदर्थिततारतम्यं

यद्भूलतालास्यविशेषनिम्नम् ।

प्रजापतीनां जननीमजन्यां

तामेष देवीमनघामसूत ॥ १०३ ॥

इदमिति—इदं जगत् यस्य देव्याः भूलताया लास्यविशेष-
विश्वं चलनभेदाधीनं सत् दर्शिततारतम्यं प्रदर्शितन्यूनाधिकभावं वर्तत
इति शेषः, तां प्रजापतीनां प्रतिकल्पं भिन्नानां ब्रह्मणां जननीं
मातरं मजन्यां अजां अनघां अनवघां त्रियं देवीं एषः समुद्रः असूत
जनयामास । ‘^३ भव्यगेव’ (पा. सू. ३-४-६८) इत्यादिसूत्रेण कर्तारि
जन्यशब्दस्साधुः ॥ १०३ ॥

वराय दत्त्वा निरवधयूने

कन्यामसौ कौस्तुभयौतकं च ।

महोत्सवे वाहनभोजनाद्यै-

रानर्च देवानितरान् यथार्हम् ॥ १०४ ॥

वरायेति—असौ समुद्रः निरवधयूने निर्दोषतरुणाव वराय

^१ मुपपादितम्—अ.

^२ भव्यगेवप्रथमचनीवोपस्थानीवचन्याश्रव्यापाला वा ?

(पा. सू. ३-४-६८) इति सूत्रेणेत्यर्थः.

आमात्रे नारायणाय कन्यां त्रियं कौस्तुभरूपं यौतकं विवाहसमये
युतमोर्वधूवरयोः देवधनं च दत्त्वा महोत्सवे महति तस्मिन् विवाहो-
त्सवे इतरान् देवान् इन्द्रादीन् यथोचितं वाहनभोजनाद्यैः ऐरावतसुधा-
प्रभृतिभिः आनर्च पूजयामास । “कन्यादाने तु यद्वत् यौतकं युतकं
च तत्” इति वैजयन्ती ॥ १०४ ॥

जगन्त्यशेषाणि यदेकदेशे

^१पर्यङ्कतां तस्य गतः प्रथिन्ना ।

अलङ्घनीयं महिमानमन्यै-

भजत्यसौ भावितशेषभावः ॥ १०५ ॥

जगन्तीति—अशेषाणि जगन्ति यस्य भगवतः एकदेशे
जठररूपे अवयवे वर्तन्त इति शेषः, तस्य पर्यङ्कतां सयनस्थानतां
प्रथिन्ना विस्तारेण गतः प्राप्तः अत एव भावितशेषभावः प्राप्ततदुप-
सर्जनभावः, प्राप्तानन्तोरगभाव इत्यपि गम्यते, सोऽपि भगवतः पर्यङ्कः,
“^२ना नागेशप्रधानयोः” इति शेषशब्दनानर्थे वैजयन्ती, असौ
समुद्रः अन्यैरलङ्घनीयं लङ्घितुमशक्यं महिमानं महत्त्वं विस्तारं भजति ।
अवेन भगवच्छेषत्वं भावयन् अनुसन्दधानो भागवत इतरैर्दुरार्थ-
माहात्म्यं भजतीत्यपि गम्यते ^३ । अनन्तपक्षे ^४महेर्भुवो मानं परिमाणं
विस्तारं भजति धारणेन सेवते । ^५शुषिं च पूलिं महिपल्लिवल्लीः’
इति ^६महिशब्दभिकारान्तेष्वपि रामदासः ^७पपाठ ॥ १०५ ॥

^१पर्यङ्कतां भावितशेषभावः । भजत्यसौ तस्य गतः प्रथिन्नाऽप्यलङ्घनीयं
महिमानमन्यैः—छ. ^२अथ शेषः स्वर्गात्त्रिष्वन्यस्मिन्नुपयुक्तः । मात्स्याक्षतादि-
दाने स्त्री ना नागेशप्रधानयोः’ इति यादवप्रकाशयवैजयन्तीकोशे । अत
एव शेषापीति प्रयोगो मूलकृद्भिराचार्यैस्तत्र प्रयुज्यते. ^३उच्यते—अ. ऊ.
^४महेर्भुवोर्मानं—ऊ. अ. ^५‘महीमहिषं तुल्यार्थे’ इति द्विरुपकोशे धीहर्षश्च ।
^६‘पपाठ’ इति ऊ.—कोशे न दृश्यते.

अनर्घमाद्यं हरिनीलरत्नं

लक्ष्मीदृशा नित्यनिदर्शनीयम् ।

नमःप्रतिच्छन्दानिभेन नून-

मन्तर्गतं व्यञ्जयति स्वधाज्ञा ॥ १०६ ॥

अनर्घमिति—लक्ष्मीदृशा कमलाया नेत्रेण नित्यनिदर्शनीयं
रमणीयत्वात्सदाऽनुभाव्य अनर्घं अमूल्यं आद्यं आदिमं श्रेष्ठं वा
हरिमेव नीलरत्नं, इन्द्रनीलरत्नमित्यपि गम्यते, नमःप्रतिच्छन्द-
निभेन गगनप्रतिबिम्बसदृशेन स्वधाज्ञा स्वतेजसा नूनमन्तर्गतं व्यञ्ज-
यति स्फुटयति । अन्तर्निद्राणस्य भगवतो देहकान्त्यैव श्यामलि-
मानं बिभर्तीति भावः । नित्यनिदर्शनीयमित्यत्र निदर्शनशब्दस्य
उपमानरूपानुसारेण तु नित्योपमेयमित्यर्थपर्यवसानाद्दरिनीलरत्नमित्यत्र
मत्स्यावताररूपेण समुद्रनिकेतनो हरिर्विषमरणीयः । मत्स्यस्य
नित्य^१चद्रुलतया सदा लक्ष्मीलोचनसाम्यात् ॥ १०६ ॥

मधुद्विषो वर्णमुषां मणीनां

त्रासव्यपायेऽपि तिरोहितानाम् ।

उदन्तमाख्यातुमिवोर्मिमाली

करानसौ कर्षति वीचिहस्तैः ॥ १०७ ॥

मधुद्विष इति—असौ ऊर्मिमाली समुद्रः मधुद्विषः नारायणस्य
वर्णमुषां श्यामलिमो मोषकाणां, वर्णसाम्यात् तदध्यवसायः, त्रास-
व्यपायेऽपि त्रसौञ्जयतिरोषामकदोषाभावेऽपि, अलान्तर्गततया तिरो-
हितानां साहसिकतया निर्भयत्वेऽपि, मुषितार्थसंरक्षणाय कचिन्मिमीना-
नामिति मोषकपक्षे प्रतीयते, मणीनां इन्द्रनीलरत्नानां उदन्तं
मुषित्वा अन्तर्वासृष्टान्तं आख्यातुमिव करान् तेषां किरणानेव करान्
हस्तान् वीचिहस्तैः कर्षति ॥ १०७ ॥

^१ नित्यर्थः । पर्यवसाना-छ.

^२ चद्रुलतया लक्ष्मी-घ.

पश्यामि सौहार्दवतां तवाक्षणा

तरङ्गनिम्लोचतलङ्घनेन ।

उद्धर्तितानां महसां मणीना-

मूर्ध्वं प्रसर्पन्तमिवोर्विमन्तम् ॥ १०८ ॥

पश्यामीति—तव अक्षणा लोचनेन सौहार्दवतां सादृश्यवतां तरङ्गाणां निम्लोचतेषु प्रदेशेषु लङ्घनेन हेतुना उद्धर्तितानां तदभिघाता-
दुत्क्षिप्तानां मणीनां महानीलरत्नानां महसा तेजसा कर्मिमन्तं समुद्रं
ऊर्ध्वं प्रसर्पन्तमिव पश्यामि । तरङ्गोत्क्षिप्तमणिमहसामुपरि प्रसर्पणं
समुद्रस्यैवोर्ध्वं प्रसर्पणमिव भातीत्यर्थः ॥ १०८ ॥

अन्वेषयन् दित्सितदक्षिणोऽह-

माचार्यसान्दीपिनिस्तनु^१वृत्तम् ।

आविष्टशङ्कासुरसन्निवेशं

प्राञ्चं महाशङ्कमिहान्वविन्दम् ॥ १०९ ॥

अन्वेषयन्निति—दित्सितदक्षिणः विधाग्रहाणानन्तरं सान्दीपि-
नये दित्सिता दातुमिष्टा गुरुदक्षिणा येन ॥ तत्रोक्तः आचार्यसान्दी-
पिनिस्तनुवृत्तमन्वेषयन् ^२ममाचार्येण सान्दीपिनिना प्रभासे समुद्रेण
इतस्य स्वसूनोः प्रत्यानयनं गुरु^३दक्षिणेति वृत्ते तस्य सूनोर्वृत्तान्तं
गवेषयन् अहं आविष्टः प्राञ्चः शङ्कासुरस्य शङ्करूपस्य पञ्चजननाम्नोऽ-
सुरस्य सन्निवेशस्तत्स्थानं येन तं प्राञ्चं अनादिसिद्धं महाशङ्कं इह
समुद्रप्रदेशे अन्वविन्द लब्धवान् ^४ ॥ १०९ ॥

^१ वृत्ति—ग्र. सु.

^२ ममाचार्यसान्दीपिनिना—घ.

^३ दक्षिणेत्युक्ते—घ.

^४ आप्तवान्—ङ.

यादो^१निधाने यदुराजधान्याः

सम्प्राप्तये सेतुरिहोपकलसः ।

रामेण सीतापतिना निबद्धे

लङ्कापथे लाघवमादधाति ॥ ११० ॥

याद इति—यादसां निधाने समुद्रे इह प्रदेशे यदूनां राज-
धान्याः द्वारकायाः सम्प्राप्तये कलसः रचितः सेतुः सीतापतिना रामेण
निबद्धे लङ्कापथे लङ्कामार्गे सेतौ लाघवं लघुत्वं अविस्मयनीयत्वं आद-
धाति । तदपेक्षया ^२अयमेव महान्, अयमरचितश्चेति भावः ॥ ११० ॥

अमूनि कैलासनिभान्यदूरात्

सिद्धाङ्गनासेव्यलतागृहाणि ।

पुण्यानि सत्ये पुलिनानि सिन्धो-

श्चिरेण दृष्टिं चरितार्थयन्ति ॥ १११ ॥

अमूनीति—हे सत्ये ! अदूरात् समीपे कैलासनिभानि सिद्धा
देवयोनिविशेषाः तदङ्गनानां सेव्यानि लतागृहाणि येषु तानि सिन्धोः
समुद्रस्य ^३अमूनि पुलिनानि सैकतानि चिरेण बहोः कालात् दृष्टिं
नयनं चरितार्थयन्ति कृतार्थयन्ति ॥ १११ ॥

तटप्रदेशेषु तरङ्गहस्तैः

प्रसारयन् सम्प्रति केन^४पङ्क्तिम् ।

सभाजनार्थं तनुतं भवत्याः

प्रायः पदन्वासपटीमुदन्वान् ॥ ११२ ॥

तदेति—तटप्रदेशेषु तरङ्गैरेव हस्तैः केनपङ्क्तिं सम्प्रति प्रसारयन्
उदन्वान् प्रायः नूनं भवत्याः सभाजनार्थं आननन्दनार्थं पदन्वासपटीं

^१ निदाने—घ. ^२ अयमेव यमरचित—घ. ^३ इतः पूर्वं 'पुण्यानि पाव-
नानि' इति प्रत्येन भाष्यम्. ^४ पङ्क्तिः प्र. वे. म.

चरण^१न्यासस्य पटीं तनुते विस्तारयति । ^२‘आनन्दनं सज्जतं स्याद’^३-
प्रच्छन्नं सभाजनम्’ इति यादवः ॥ ११२ ॥

विलङ्घयन् व्योमपथेन सिन्धुं

त्वद्दर्शने दीप्तकुतूहलानाम् ।

रथस्तवासौ त्वरयाऽतिशेते

मनोरथं विष्णुपदीवधूनाम् ॥ ११३ ॥

विलङ्घयमिति—व्योमपथेन गगनमार्गेण सिन्धुं समुद्रं
विलङ्घयन् असौ तव रथः गरुडः त्वद्दर्शने दीप्तकुतूहलानां तीव्रकौतु-
कानां विष्णुपदीवधूनां हारकाङ्गनानां मनोरथं अतिशेते । तीव्रकौतुकानां
मनोरथः अत्यन्तज्वनः, ततोऽप्यधिकेन ज्वनेन गच्छतीत्यर्थः ।
“प्रोक्ता विष्णुपदी गङ्गासङ्गन्तिद्वारकासु च” इति विश्वः ॥ ११३ ॥

सुरद्रुमस्त्वद्विरहालसानां

तवागमं सूचयितुं सखीनाम् ।

मधुव्रतीनां मधुरैः प्रणादैः

प्रियंवदं प्रेषयतीव गन्धम् ॥ ११४ ॥

सुरद्रुम इति—सुरद्रुमः पारिजातः त्वद्विरहेणालसानां
सखीनां सखीनां तवागमं सूचयितुं मधुव्रतीनां अमरीणां मधुरैः मनो-

^१ न्यासपटी—घ.

^२ ‘आनन्दनसभाजने’ इत्यमरः—घ.

^३ अत्रत्या-

प्रच्छन्नपदस्य सभाजनपर्यायत्वं मत्वा मुद्रितशब्दकोशगताक्षरलभाषाप्रतिपदार्थसूचन्यां
सभाजनमिति तदर्थः प्रदर्शितः । वस्तुनो नेष्टमप्रच्छन्नपदं सभाजनपदपर्यायभूतम्,
किंतु आनन्दनविशेषणतया प्रयुक्तम् । ततश्च अप्रच्छन्नमानन्दनं प्रकाशितमानन्दनं
सभाजनमित्युच्यत इत्यर्थः स्वरसतः प्रतीयते । कोष्ठेऽस्मिन् प्रायः कोष्ठान्तरेऽप्यापाततः
पर्यायतया प्रतीयमानानां विशेषार्थोपवर्णनैर्दपयस्य दर्शनात् । तेन च प्रच्छन्नमानन्दनं
संगतमित्यत्र प्रथमपादार्थः फलति । लोके सभाजनरूपेऽर्थे अप्रच्छन्नपदप्रयोगस्य त्वे-
क्येनात्मा । यद्वाऽत्र अमरकोशानुरोधेनापृच्छन्नपदपाठेन भाव्यमिति प्रतिभाति.

हरैः प्रणदैः शङ्करैः प्रियवचनं प्रियवचनं वदन्तं गन्धं सौरभं प्रेषयतीव ।
पारिजातेन १ प्रेषित इव गन्धस्त्वस्सस्तीनां सविधं गच्छतीत्यर्थः
॥ ११४ ॥

विजित्य सङ्गद्ये नरकं सनाकं

प्रत्यागतं मां प्रतिगन्तुकामाः ।

पौराः प्रहर्षोपनतैः प्रणदै-

रम्भोनिधेरन्तरयन्ति घोषान् ॥ ११५ ॥

विजित्येति—सनाकं नाकेन नाकवासिसुरजनेन सहितं
नरकं नरकासुरं सङ्गद्ये युद्धे विजित्य प्रत्यागतं मां प्रतिगन्तुं कामो
येषां ते पौराः द्वारकापुरे भवा जनाः प्रहर्षोपनतैः प्रमोदसङ्घातैः
प्रणदैः शब्दैः अम्भोनिधेर्घोषान् अन्तरयन्ति तिरस्कुर्वन्ति ॥ ११५ ॥

विधाय तार्क्ष्यं गगनान्विपोतं

सार्धं भया देवि समाम्रजन्तीम् ।

प्रत्युद्गतेषु प्रतिभाति २ भव्या

दूरादियं द्वारवती पुरी त्वाम् ॥ ११६ ॥

विधायेति—हे देवि ! तार्क्ष्यं गगनस्थैवान्वेः पोतं विधाय
यानपात्रारूपं तरणसाधनं कृत्वा ३ “यानपात्रे शिष्टौ पोतः” इत्यमरः,
नया सार्धं समाम्रजन्तीं त्वां भव्या शुभा इयं द्वारवती पुरी
दूरात्प्रत्युद्गतेषु प्रतिभाति । अतिदूरतया प्रागृष्टाया गरुडवेगवशात्
सद्यस्सन्निधाने सति श्रद्धिति अतर्कितमत्युन्नतत्वेन दर्शनं ४ प्राशुप-
विद्यतया उल्लिखितायाः सद्यः प्रत्युत्थानतयोस्मेक्ष्यते ॥ ११६ ॥

१ प्रेषितः—क. २ भव्या—प्र. हे सु. ३ यानपात्रं इव पोतः ४ इत्यमरः—ख.

५ प्राशुपविद्यतया निहीनायाः—क.

^१ निबद्धजैत्रध्वजपङ्क्तिरम्या

पुष्पैरसौ ^२ पूजितराजमार्गा ।

सदामजाम्बूनदतोरणश्रीः

सौषत्विषा सूचयतीव हर्षम् ॥ ११७ ॥

निबद्धेति—निबद्धया जैत्रया जगतीया ध्वजपङ्क्त्या रम्या
पुष्पैः विकीर्णैः कुसुमैः पूजितराजमार्गा मनोज्ञराजपथा सदाम-
जाम्बूनदतोरणश्रीः ^३ दामसंहितानां जाम्बूनदतोरणानां श्रीः शोभा तथा
सहिता, तोरणस्तम्भैरिव तोरण^४ दामभिरविरततया शोभमानैर्युक्तेत्यर्थः,
असौ द्वारवती सौषत्विषा स्मितप्रभास्थानीयया हर्षं त्वदागमनप्रयुक्तं
सूचयतीवेत्युल्लेखः । जेतृशब्दात् प्रज्ञादिपठितात् स्वार्थे अण्प्रत्यये सति
जैत्रशब्दस्साधुः ॥ ११७ ॥

पदे परस्मिन्निव नित्यमस्यां

शुद्धेन सत्त्वेन विभूषितायास् ।

धर्मस्य वासाः प्रथिताः पृथिव्यां

सारित्पतौ गोष्पदवद्भवन्ति ॥ ११८ ॥

पद इति—परस्मिन् पदे परमपद इव शुद्धेन रजस्तमोऽनभिभूतेन
सत्त्वेन विभूषितायां, क्षेत्रमाहात्म्यादत्रत्यास्सर्वे शुद्धसत्त्वपरिष्कृता इति
भावः, परस्मिन् पद इत्युपमाने उपमेयविभक्तिः साधुत्वार्था,
आस्यां ^५ द्वारकायां विषये पृथिव्यां प्रथिताः प्रसिद्धाः धर्मस्य वासाः
अन्यानि पुण्यक्षेत्राणि सारित्पतौ विषये गोष्पदवत् गोखुर^६परिमित-

^१ एवं श्लोक उत्तरार्धे अ. वे. सु.—कोशयोः त्वरदिभ्यो षति ओकानन्तरं
पृथक्ते. ^२ पूजित—सु. ^३ दामसंहितानां—छ. ^४ दामभिरिव रत्नभरिततया—छ.

^५ द्वारकायां वे—वा. छ. ^६ खुरमितक्षेत्राणीव—वा. छ.

श्वआणीव भवन्ति । सारित्पतेर्गोष्पदानां च यावत्सारित्पत्यं ^१ तावदस्याः पुण्यक्षेत्राणां चेत्यर्थः । 'गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु' (पा. सु. ६-१-१४५) इति निषातनावच प्रमाणे गोष्पदशब्दस्साधुः ॥ ११८ ॥

स्वरश्मिनिष्पादितसूर्यभेदा-

मर्चिर्मुखैरिञ्चितमव्यभाराम् ।

निवृत्तिधर्मे नियतास्थितीनां

नैऋत्यसीं पद्धतिमाहुरेनाम् ॥ ११९ ॥

स्वरश्मीति—स्वरश्मिभिः स्वकीयमणिकिरणैः निष्पादित-सूर्यभेदां सम्भूत(संभृत)सूर्यविशेषां, प्रतिसूर्यकल्पान् प्रभापुञ्जान् निष्पादयन्तीमिति यावत्, अर्चिर्मुखैः अर्चिरग्निः "तेऽर्चिषमभि-सम्भवन्ति (छा. ४-१५-५) इति श्रुतौ ^३ तत्र प्रयोगात्, अर्चिर्मुखं अभिमुखा देवाः तैरस्मद्दर्शनार्थमागतैः अञ्चितमव्यभाराम् पूजितशुभ-प्रदेशां एनां द्वारकां निवृत्तिधर्मे ^४ मोक्षोपयोगिनिवृत्तिरूपे धर्मे नियत-स्थितीनां नियतावस्थानानां सुमुक्षूणां नैऋत्यसीं नैऋत्यससम्बन्धिनीं पद्धतिं मार्गं उपायं आहुः । नैऋत्यसीं पद्धतिमित्यनेन अर्चिरादि-मार्गरूपताऽपि प्रतीयते । तत्रैवं विशेषणयोजना—स्वरश्मिभिः स्व-सम्बन्धिनी रश्मिभिः सम्पादितसूर्यसम्भेदां 'अथ यत्रैतस्माच्छरीरा-^५ दुत्क्रामति, अथैतैरेव रश्मिभिरुर्ध्वमाक्रमते' (छा. ८-६-५) इति श्रुतौ अर्चिरादिपर्वणा परमं पदं गच्छतो रश्म्यनुसारित्वमुक्तम्, तेषां च रश्मीनां 'आभ्यो नाडीभ्यः प्रतीयन्ते, तेऽमुष्मिन्नादित्ये सप्ताः' (छा. ८-६-२) इति श्रुत्या सूर्यसम्भेवोऽपि दर्शितः, स इह प्रथम-विश्लेषणार्थः, अर्चिर्मुखैः अर्चिरहरापूर्वमाणपक्षादिभिरातिवाहिकदेवता-

^१ तावत्ताः—छा. ^२ रचित—प्र. सु. ^३ तत्त्वबोधात्—छा. ^४ मोक्षोपयोगे निवृत्ति—छा. ^५ 'दुत्क्रामत्येतैरेव' इति मुद्रिते पाठः.

विशेषैः अक्षितमन्यमागामिति, ^१ 'तेऽर्चिषममितम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह
आपूर्यमाणपक्ष' (छा. ४-१५-५) इत्यादिभ्युत्थयो द्वितीयविशेषणार्थः,
एवंभूताया द्वारकाया निरन्तरसंप्रदत्तित्वं युक्तमिति भावः ॥ ११९ ॥

सौधोपरुद्धत्रिदिवावकाशां

छायासमाक्रान्तभुजङ्गलोकां ।

पुरीमिमां भूषितासिन्धुमध्यां

कुत्रास्थितां वेत्ति कुतोमुखां वा ॥ १२० ॥

सौधेति — सौधोपरुद्धत्रिदिवावकाशां अस्युजतैः सौधैः
^२ आक्रान्तनाकलोकावकाशां छायाभिस्समुद्रे गृहाणां प्रतिविम्बैः
समाक्रान्तभुजङ्गलोकां भूषितासिन्धुमध्यां स्वयमवस्थानेन पारिष्कृत-
समुद्रमध्यां इमां पुरीं कुत्रस्थितां वेत्ति जानासि । सर्वत्र
दर्शनादिवि भुवि पाताले वा कुत्र तिष्ठतीति निर्धारयितुं न शक्यत
इत्यर्थः । कुतोमुखां वेत्ति — अवान्तरद्वाराणामप्यतिमहत्तया प्रधान-
गोपुरभ्रान्तिजनकत्वेन कस्यां दिशि प्रसिद्धगोपुरादियुक्तममुष्या
मुखमित्यपि निर्धारयितुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ १२० ॥

उदन्वता स्नातवती समन्ता-

दयत्नवप्रायिततुङ्गवेला ।

न शक्यते सात्याकिना सनाथा

नाथैस्सुराणामपि जेतुमेषा ॥ १२१ ॥

उदन्वतेति — उदन्वता समन्तात् स्नातवती ^३ परिस्नातवी
अयत्नवप्रायिततुङ्गवेला अयत्नसिद्धमाकारायितोन्नतसमुद्रवेला सात्य-
किना सनाथा सहिता रक्षिता एषा द्वारका सुराणां नाथैः इन्द्रादि-
भिरपि जेतुं न शक्यते ॥ १२१ ॥

^१ 'यदि च आर्चिषममितम्भवन्ति' इति मुद्रिते पाठः, ^२ आक्रान्तदेवलोका—छा,
^३ परिस्नातवती—छा.

प्राकारचक्रं यदुराजधान्याः

पश्यैतदुत्तुङ्गमसूर्यलङ्घयम् ।

यद्भावेन भजते यथार्थं

सङ्कोचमुच्छिन्नं चक्रशैलः ॥ १२२ ॥

प्राकारेति—उत्तुङ्गं अत्युन्नतं अत एव असूर्यलङ्घयं सूर्येणापि लङ्घितुमशक्यं यदूनां राजधान्याः द्वारकायाः एतत् प्राकारचक्रं प्राकार-
कलयं पश्य । यथार्थं (अर्थं) प्रयोजनमनातिक्रम्य एवं अनेन प्रकारेण सङ्कोचं कृच्छन् प्राप्नुवन् चक्रशैलः चक्राकारशैलः यद्भावं यद्रूपतां भजत इव । चक्रवालमिरिव द्वारकावेष्टनरूपप्रयोजनानुरूपं सङ्कोचं प्राप्य तत्प्राकारतां भजत इवेत्यैवत्येनोत्प्रेक्षा ॥ १२२ ॥

निर्मुक्तशेषोरगनिर्विशेषै-

निकेतनैरुन्नमितान्तरिक्षम् ।

उदग्रतालध्वजमेतदग्रे

सीमान्तरं सीरभृतो गुरोर्नः ॥ १२३ ॥

निर्मुक्तेति—अग्रे पुरतः निर्मुक्तशेषोरगनिर्विशेषैः सद्योमुक्त-
१ कश्चुकानन्तनागसदृशैः २ तथा धवलैः 'निर्मुक्तो मुक्तकश्चुक' इत्यमरः,
निकेतनैः गृहैः उन्नमितान्तरिक्षं उचाभितमगतं, ३ गृहाणामर्थक्यत्वात्
तैः स्तम्भैर्गृहवत् अत्रमुत्तममितमित्यध्वजसायगर्भमिदं विशेषणम्,
उदग्रतालध्वजं उच्छिन्नतालकेतनं नः अस्माकं गुरोः वामनस्य सीरभृतः
बलदेवस्य एतत्सीमान्तरं अन्या सीमा, सुप्सुप्तेति समासः, पृथग्भूता
राजधानीत्यर्थः ॥ १२३ ॥

१ कश्चुकानन्तनागसदृशैः—अ.

२ तथोदतिध्वजैः—अ.

३ गृहाणामर्थक्यत्वात्

^१ अमौससम्भाव्यविभूतियोगं

^२ हैमं सुरलैरचिरोपनीतैः ।

अनुत्तमादुत्तरमार्धघातः

ख्यातं त्वया गेहमिदं मदीयम् ^३ ॥ १२४ ॥

अमौमेति—^४ अमौमैः स्वर्गादिगतैरपि देवादिभिस्सम्भाव्यः
स्वाप्तनीयः विभूतियोगो यस्मिन्स्तत्तथोक्तं हैमं हिरण्यं अचिरोपनीतैः
प्रत्यग्र^५प्रत्युसैः सुरलैः उत्तमरत्नैरुपलक्षितं, अनुत्तमात् उत्तमं न विद्यते
यस्मात्तस्मात् आर्यघातः ^६ अग्रजगृहात् उत्तरं उत्तरभागस्थं, दक्षिणभागे
अग्रजगृहौचित्यादिति भावः, त्वया गृहिण्या ख्यातं ^७ मदीयं गेहं
गृहमिदम् ॥ १२४ ॥

प्रतीक्षमाणानधिचन्द्रशालं

पश्य त्वया शिक्षितचारुलास्यान् ।

त्वत्केसहस्तस्वजनैः कलापै-

र्गोपानसीच्छादयतो मयूरान् ॥ १२५ ॥

प्रतीक्षमाणानिति—अधिचन्द्रशालं चन्द्रशालायां “चन्द्र-
शाला शिरोगृहम्” इत्यमरः, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः, प्रतीक्षमाणान्
कदा त्वमगमिष्यसीति प्रतिपालयमानान् त्वया शिक्षितचारुलास्यान्
अध्यापितमनोज्ञनृत्यान्, त्वत्केसहस्तस्वजनैः तव केशकलापस्य
सदृशैः “पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे” इत्यमरः, कलापैः
केशैः गोपानसीः गृहप्रान्तच्छादनानि वक्रदारूणि छादयतो मयूरान्
पश्य । ‘गोपानसी तु वलभीच्छादने वक्रदारूणि’ इत्यमरः ॥ १२५ ॥

^१ नमोससम्भाव्य-घ.

^२ हैमैस्सुरलै-प्र. दे. मु.

^३ त्वदीयम्-घ.

^४ नमोमै-घ.

^५ प्रत्युसैः-घ.

^६ अग्रजगृहा-घ.

^७ त्वदीये-घ.

नान-ङ, अ.

आहारभेदैरुचितैर्भवत्या

संरक्षितानां तनयाभिमानात् ।

शृणु त्वदालोकनतर्षभाजां

प्रजल्पितं पञ्जरशारिकाणां ॥ १२६ ॥

आहारभेदैरिति—भवत्या कत्रर्था तनयाभिमानात्
“अभिमानस्तु विज्ञाने प्रणये ^१दर्पहिंसयोः” इति वैजयन्ती,
उचितैः तज्जातियोगैः आहारभेदैः आहारविशेषैः संरक्षितानां अत एव
^२त्वदालोकने तर्षभाजां अभिलाषभाजां, “कामोऽभिलाषस्तर्षश्च” इत्य-
मरः, पञ्जरशारिकाणां पञ्जरस्थानां पक्षिविशेषाणां प्रजल्पितं शृणु ।
“वाचाल्य मुसुरा ^३शारी” इति यादवः । शारिका शुकाङ्गेत्यप्याहुः
॥ १२६ ॥

सीमन्तमुक्तामणिसम्भिकर्षात्

प्रसूतिचित्रीकृतशुक्तिरम्याः ।

अमी पुरस्ताद्भवतीसखीना-

मन्तमुदामञ्जलयस्वदन्ते ॥ १२७ ॥

सीमन्तोति—पुरस्तात् अग्रे अन्तर्मुदां अन्तर्गतहर्षाणां भवत्याः
सखीनां सीमन्तस्य केशमध्यरेखायाः मुक्तामणीनां आभरणमौक्तिकानां
सम्भिकर्षाद्वितोः प्रसूतिचित्रीकृतशुक्तिरम्याः प्रसूयन्त इति प्रसूतयः
स्वप्रभवानि मौक्तिकानि, कर्मणि क्तिन् प्रत्ययः, ^१तैः परितो विष्टीर्णैः
चित्रीकृताः शुक्ल्य इव रम्याः अमी अञ्जलयः स्वदन्ते ^२रोचन्ते,
इत्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १२७ ॥

^१दर्पहिंसयोः—इ. ^२त्वदालोकनतर्ष—इ. ^३शारिः—इति शुक्ति-
यादवकोशे. ^४तैः—इति श. इ. —कोशयोगेक्षित इति भाति. ^५रोचन्ते इति—इ.

मायाधिकेन विचिन्ता मनसेव ^१सृष्टे-

रभाति यादवगृहैरनघा पुरीयम् ।

नामागनाहुषनलादिनराधिपाना-

माजानसम्पदक्लेपामिवादधानैः ॥ १२८ ॥

मायेति—अनघा रम्या इयं पुरी मायाधिकेन मायाप्रचुरेण
^२विचिन्ता चतुर्मुखेन मनसा सृष्टैरिव स्थितैः, प्रसिद्धोपादानद्रव्यैः
 करादिना च सृष्टेभ्येवं सौन्दर्यासम्भवादिति भावः, नामागस्तस्यै-
 वंशजो राजा अम्बरीषस्य पिता, नाहुषः नहुषस्यापत्यं ययातिः,
 कुलवंश्यत्वात् “ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च” (पा. सू. ४-१-११४)
 इत्यपत्ययः, नलः प्रसिद्धः, आदिशब्देन हरिश्चन्द्रादयो गृह्यन्ते,
 तेषां नराधिपानां ^३आजानसम्पदः सहजैश्वर्यस्य ^४अवलेपं तत्तद्गुण-
 वल्लभितत्वाभावदूषणं आदधानैरिव ^५स्थितैः सौधानां धावस्वने
 तथाऽपद्रासोत्प्रेक्षा, एवंभूतैर्यादवानां गृहैः आभाति । “अवलेपस्तु
 गर्भे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च” इति विश्वः । “सहजं निजमाजानम्”
 इति यादवः ॥ १२८ ॥

नित्यं धनेशनगरीं निधिभिः प्रभूता-

मास्त्रण्डलेन महिताममरावर्ती च ।

प्रत्येकधामविभवैः परिभूय हता

सौचैस्त्रिं प्रहसतीव सुधाकदातीः ॥ १२९ ॥

निष्प्रमिति—नित्यं निधिभिः प्रभूतां समृद्धां धनेशस्य नगरीं
 अलङ्करीं आस्त्रण्डलेन महितां आस्त्रण्डलाधिष्ठितत्वात् पूजितां अमरा-

^१ सृष्टौ—ऊ. अ. ^२ विचिन्ता मनसा—झ. ऊ. ^३ आजानसम्पदः जन्मप्रभृति
 सिद्धस्य निष्प्रलस्यैश्वर्यस्य—ऊ. आजानसम्पदः निरर्गैश्वर्यस्य—झ. आजानसम्पदः सहजस्यै-
 श्वर्यस्य—ऊ. ^४ अवलेपं दूषणम्—ऊ. ^५ स्थितैः, तदतिशायिसम्पत्तिः यादवानां—ऊ. अ.

कती च प्रत्येकधामविभवैः एकैकगृहसम्पद्भिरेव परिभूय तिरस्कृत्य
हृष्टा गर्विता इयं पुरी सुधया लेपनद्रव्येण अववातैः धवलैः सौधैः
प्रहसतीव अपहसतीव ॥ १२९ ॥

इत्यालपन्तमथ तार्क्ष्यरथेन कृष्णं

हेमाद्रिणा हरितशैलमिवोपनीतम् ।

पौरास्समीक्ष्य मुदितास्तह वल्लभाभिः

पद्मावृतां दिचमकुर्वत दृष्टिपातैः ॥ १३० ॥

इतीति—अथ अनन्तरं इत्यालपन्तं उक्तप्रकारेण सम्भव-
माणं तांक्ष्यं एव रथस्तेन हेमाद्रिणा सुमेरुणा हरितशैलं श्यामल-
पर्वतमिवोपनीतं कृष्णं मुदिताः हृष्टाः पौराः वल्लभाभिः प्रियाभिः सह
समीक्ष्य दृष्टिपातैः दिवं पद्मावृतामिव अकुर्वत कुर्वते स्म ॥ १३० ॥

प्रत्युद्गतप्रियसखीजनदक्षहस्तां

सत्यां त्रयीमयरथादवतारयिष्यन् ।

नाथस्तदा नगरमध्यनभःप्रदेशा-

दासीदति स्म निजसौधसमीपरिध्याम् ॥ १३१ ॥

प्रत्युद्गतेति—तदा नाथः कृष्णः प्रत्युद्गतेन प्रियसखीजनेन
दक्षहस्तां अवरोहणसमये अवलम्बनाथ प्रदर्शितहस्तां सत्यां त्रयीमय-
रथात् वेदप्रयमयात् गरुडात् अवतारयिष्यन् सन् नगरमध्यनभःप्रदेशात्
पुरमध्यगगनप्रदेशात् निजसौधसमीपरिध्यां आत्मयिसौधसन्निकृष्टाविशिष्टां
आसीदति स्म माप । देवी स्वसौख्ये अवतारणीयेत्याशयेनेति भावः ॥ १३१ ॥

व्यतिकरितसुबेलां विश्वकर्मप्रसूतिं

लवणजलधिगुप्तामाप लङ्कामिवान्याम् ।

धनपतिबहुमान्यां धर्मसेतुर्यवृन्तां

दुरधिगमसमीपां द्वारकां राजधानीम् ॥ १३२ ॥

व्यतिकरितेति—वर्मसेतुः धर्माणां सेतुरिव मर्यादास्थापकः

कृष्णः व्यतिकरिताः सञ्जातव्यतिषङ्गाः मिलिताः सुबेलाः शान्ताः
यस्यां तां, पुण्यक्षेत्रमिति वीतरमैस्सेवितां ^१ “व्यतीकरस्समारुधातोः
व्यसनव्यतिषङ्गयोः,” इति विश्वः, ततस्तारकादित्वादितच् ^२ “सुबेलः
प्रणते शान्ते ^३ सुबेलः पर्वतान्तरे” इति विश्वः, विश्वकर्मणः प्रसूति
निर्मिति, कर्मणि क्तिन्प्रत्ययः, लवणजलधिना गुप्तां संवृतां अत एव
दुरधिगमसमीपां घनपतेः कुबेरस्य बहुमान्यां अलकातिशायित्वात्,
अत एव अन्यां लङ्कामिव स्थितां, यदूनां राजधानीं द्वारकां प्राप ।
लङ्काऽपि व्यतिषक्तसुबेलपर्वता विश्वकर्मणा निर्मिता समुद्रमध्यगता
कुबेरस्य ^४ पूर्वावासत्वात् तस्य बहुमान्या चेति साम्यम् ॥ १३२ ॥

विजयिनमुप^५यातं वीक्ष्य सत्यासहायं

व्यतनुत मुदितेव द्वारका वन्दिकुत्थम् ।

अमरतरुसमीरैः प्रेषितैराहृताना-

मुपवनमधुपानामुन्मदानां प्रणादैः ॥ १३३ ॥

विजयिनमिति—विजयिनं सन्तमुपयातं सत्यासहायं कृष्णं
वीक्ष्य मुदिता इष्टेव द्वारका प्रेषितैः प्रस्थापितैः अमरतरुसमीरैः
परिजातगन्धवाहैः आहृतानां आनीतानां अत एवोन्मदानां उपवन-
मधुपानां उष्णमधुम्रतानां प्रणादैः शब्दैः वन्दिनां कृत्यं स्तुतिपाठं
व्यतनुत ॥ १३३ ॥

^६ स्तुतिशतमुखराभिस्स्वर्गनेतुस्स जेता

सविनयमनुयातस्सत्यभामासखीभिः ।

१ ‘व्यतिकरः’ इति मुद्रितविश्वकोशे अ.—कोशे न. २ ‘तदस्य संजातं तार-
कादिभ्य इतश्च’ (भा. छ. ५-२-३३) इति सूत्रेणेति भावः । ३ ‘सुबेले’ इति
स्यात्, ४ पूर्वावासत्वाद्—छ. ५ यान्तं—छ. ६ स्तुतिरमुखराभिः—छ.

निजमगमदगारं निर्विशन् प्रेयसीनां

स्मरशरशयितानां मन्दमभ्युत्थितानि ॥ १३४ ॥

स्तुतीति—स्वर्गनेतुः इन्द्रस्य जेता स्तुतीनां शतेन मुखराभिः

वाचाळाभिः सत्यभामायास्तस्त्रीभिः सविनयमनुयातः सः कृष्णः स्मरशर-
शयितानां विरह^१तापापनयाय पुष्पेषु शयितानां प्रेयसीनां मन्दमभ्युत्थि-
तानि विरहदौर्बल्यान्मन्दं यथा तथा प्रत्युत्थितानि निर्विशन् अनुभवन्
सन् निजमगारमगमत् ॥ १३४ ॥

अभिगतमुपया तदाऽनिरुद्धं

बलितनयेन बलीयसा ^२निरुद्धम् ।

यदुपरिषदि सर्वलोकदर्शी

कलहरुचिः कथयांबभूव योगी ॥ १३५ ॥

अभिगतमिति—तदा तस्मिन् समये उषवा नाणसुतया
अभिगतं समेतं ततो बलीयसा बलवत्तरेण बलेस्तनयेन नाणेन
^३निरुद्धं निबद्धं सर्वलोकदर्शी अखिललोकवृत्तान्तं प्रत्यक्षीकुर्वन्
कलहेषु रुचिर्यस्य स योगी नारदमुनिः यदूनां परिषदि समायां
कथयांबभूव । उषा नाम नाणस्य सुता स्वप्ने अनिरुद्धेन रतिमुपलभ्य
प्रबुध्य विरहव्यथामनुभवन्ती मग्निसुतया चित्रलेखया योगप्रभावा-
द्भारकायां सुप्तिसमये गृहीत्वा समानीतमनिरुद्धं कन्यान्तःपुरे रक्षि
निवेशितवती । इदं चावगम्य नाणः तं नागपाशैर्बन्धेति ^४कथानु-
वक्षः ॥ १३५ ॥

बाणाभिरूपं बलिमुतमथो बद्धबन्धुं जिगीषुः

सेनोत्थानं सुमहति पुरे ^५श्वस्तनं घोषयित्वा ।

१ तापापनोदाय—घ. २ निबद्धं—घ. ३ निबद्धं निबद्धं—घ. ऊ. ४ कथा—घ.

५ महति च पुरे—प्र. सु.

**चिन्तारूढत्रिभुवनहितचिन्तनीयो मुनीनां
वासामरं प्रभुरधिगतो वासतेयीं निनाय ॥१३६॥**

इति कवितर्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्देवदत्तनाथस्य
श्रीमद्देवान्ताचार्यस्य कृतिषु मादवाभ्युदयनाम्नि
सहाकाव्ये अष्टादशस्तवः.

बाणाभिरुयमिति—अथो अनन्तरं बद्धः बन्धुः अनिरुद्धः
येन सं बाणाभिरुयं बाणनामकं बलेस्सुतं जिगीषुः जेतुमिच्छुः चिन्ता-
रूढत्रिभुवनहितः चिन्तागतत्रैलोक्यहितः सदा त्रैलोक्य^१हितध्यायी
मुनीनां चिन्तनीयः प्रभुः सुमहति अतिविशाले पुरे श्वस्तनं परेद्युर्भावि
सेनोत्थानं सेनायाः प्रमाणसन्नाहं घोषयित्वा वासगारमधिगतः क्षयन-
गृहं प्राप्तस्सन् वासतेयीं निनाय रात्रिमतिवाहयामास । “वसति-
र्वासतेयी च श्यामा रात्रिश्च कथ्यते” इति हलायुधः । श्वस्तनं इति
श्वशब्दात् “सायं चिरं प्राहे” (पा. सू. ४-३-१२३) इत्यादिना
^२ क्त्वात् प्रत्ययः, तुडागमश्च ॥ १३६ ॥

^३ इति श्रीमद्भारद्वाजकुलतिलक-विश्वजिषाजि-श्रीरत्नराजाश्वरिवर-
सूनुना अण्ययदीक्षितेन विरचिते मादवाभ्युदय-
व्याख्यने अष्टादशस्तवः

^१ हितं व्यायन्-ऊ. ^२ द्युप्रत्ययः-घ. ऊ. ^३ अत्र ‘इति’ इत्यनन्तरं
श्रीमद्भारद्वाज-राजपरमेश्वर-निजमुज्ज्वलविजितनिखिलमूमण्डल-पश्चतिस्रविंशत्य-
भञ्जन-इत्यपतिसप्ताह्वरुण-देवभूदेवभूमीसहोदर-श्रीमन्महामण्डलेश्वर-रामराज
विद्यतिन्मयदेवमहाराजनामाहिते’ इत्यधिकपाठो ऊ-कोशे द्रवते.

याववाभ्युदयगतस्तोत्रपादानामकारादिक्रमेण सूचनी

श्लोकादाः	सर्गसङ्ख्या	श्लोकादिसङ्ख्या	पुटसङ्ख्या	श्लोकादाः	सर्गसङ्ख्या	श्लोकादिसङ्ख्या	पुटसङ्ख्या
अ				अत्रैरसम्भामितभूषणा-	b १३	५३	३०
अशो निर्वहणं स्वयि d	१३	४७	१९९	अभिनत्यभिनत्यैरवतार-	d १४	३५	८२
असलम्भिरसलः d	१३	५१	२००	अभिनत्यमिव भावानां	१३	१३३	२२९
*अकर्तुमभ्यधाकर्तुं a	१३	११५	२२२	*अधिरघृतिभास्वरोऽयं a	१५	११९	१०४
*अकर्मैतन्त्रस्य जगन्ति	१४	५२	९२	अधीश्वरस्त्यन्दत्तम्भज-	१३	६३	३५
अकल्पितप्राक्षिकमन्त्र-	१४	१०	६८	अजनि परिजनानां d	१५	१३५	१८२
*अकीर्तिरारोप्यत a	१४	६९	१००	अजहत्सुखोक्तिहेति-	१५	९६	१६२
*अकृत्स्नसंवेदिनि b	१३	७५	४१	*अजहदृङ्गणीतेन	१६	९	१८७
*अकमाद्वा विस्त्रोऽव-	१७	७०	२६९	*अजानत त्वन्महिमान-	१६	५३	९२
*अक्षयामरचमोषितैः a	१७	३३	२५२	अजायतान्योन्यमिलीन-	१३	२६	१५
असृष्टिदत्तवले तस्मिन्	१३	३५	१९५	अक्षिपांसदमर्त्यजित् d	१६	१०५	२१९
*असृष्टिदत्ताशोक्तिभिः a	१४	७६	१०५	अजितस्य जिगीषतो c	१५	९	११४
अनाधनुजैः प्रमिता-	१४	३५	८२	*असृष्टिदत्त भूभृतः	१५	९७	१६३
अग्रजेम हरिणा हरिः c	१७	५	२३९	*अक्षितस्मितमकेषलेक्षणं	१७	१३	२४२
*अग्रजे ममि दिवौकसां	१७	९६	२८५	अजलीनविभरुः करा-	१७	८४	२४७
*अग्रिमं विशतां स्कन्धं a	१३	९१	२१३	अटवीसम्पदमभुवाह-	१५	८९	१५८
*अधर्मैरस्येवकणाव-	१३	२४	१४	*अणिमादिभिरेक एव a	१५	२४	१२३
अधोपयं द्रागिव जैत्र-	d १४	३०	७९	*अतिपत्य मुकुन्दमण्डित-	१५	५७	१४१
अङ्गुशेन निशितेन c	१७	६७	२६८	अतिपर्यनुयोगया c	१५	८०	१५३
अङ्गानि वध्याः कुल-	१३	८२	४५	*अतिमर्त्यबला विराट-	१५	५०	१३७
अङ्गीकृतमामिदं-	d १३	१०१	५५	अतिराघवराघवं तदानीं c	१५	१३१	५१७
अत्रैरभी कुण्डलितै-	d १८	९६	३५३	अतिलङ्घनमभ्युपैद्य c	१५	५०	१३७
*अत्रैरप्रातकदम्बगोलैः a	१३	३	३	*अतिवृत्तिमवेक्ष्य तस्य	१५	७५	१५१

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*अतीतदर्शामिव चन्द्र- ^a	१३	३३	२०	अदूरतस्सनिहितस्य ^o	१३	५०	२८
अतीतदेवासुरनाग- ^o	१३	२५	७६	*अहदयं मन्दपुण्यानां ^a	१६	३	१८३
अते च ते तद्वदहं तु ^d	१३	४८	९०	अहष्टान्तममृद्युदं ^o	१६	१०१	२१७
अतोचयत्संयुगसस- ^o	१३	१४	७०	अद्यात्तावदनन्यवस्तले ^o	१७	१३०	३०२
अत्र देवि दयितान् ^b	१७	१७	२४३	अद्यापि न निवर्तते ^d	१६	३६	१९५
अत्र नित्यमृतनिस्तहोदितै ^o	१७	१३	२४३	*अधराहितचारुश- ^a	१५	९०	१५९
*अत्र स्थितं भ्रान्तिमुखां ^a	१८	५७	३३६	*अधिकारविलम्बिताप- ^a	१५	७	११३
अथ कश्चन सत्यं पृथ ^o	१५	५१	१३७	अधिकेष्वप्यचमरिक्त्या- ^b	१५	६७	१४७
अथ तत्र समर्थतैव तन्त्रं ^o	१५	४८	१३५	अभिराजमदोषस्य ^a	१६	११३	२२१
*अथ ताननुमध्य ^a	१५	१११	१०१	अभिविद्यास्त्ररोगणाभू ^d	१६	९९	२१६
अथ न प्रहितो जलाजालि ^o	१५	६१	१४३	अधीतिनो यत्र सम ^o	१८	६९	३३९
*अथ पदविनिक्षिर्ण- ^a	१७	१६३	३०३	अभ्यासिता योषिभिरस्य ^o	१८	८	३१०
*अथ पशुमुवः पितु- ^a	१५	१	१०९	*अभवव्यवसायानां ^a	१६	९८	२१६
*अथ युक्तविमर्शिभि- ^a	१५	३३	१२९	अनवस्थितिमन्त्रिमा- ^o	१५	२३१	१८०
अथवा किमरातिपक्ष- ^o	१५	९९	१६४	अनघात्मजुहुन्यबाह- ^d	१५	२३	१६२
*अथवा जगदेतदोदनं ^a	१५	१९	११९	*अनघोऽयमतन्द्रितः ^a	१५	९८	१६४
*अथवा वसुदेववन्नुदष्टथा ^a	१५	४६	१३४	अनतिक्रमणं तदस्य ^a	१५	५२	१३८
*अथवा विबुधादिपूजनीये- ^a	१५	६६	१४६	अनन्तसिद्धिम्पुणामनु- ^o	१४	७३	१०२
*अथ समुदितहर्षैराहतो ^a	१३	१०८	६०	*अनन्तस्य तदाऽनन्तैः ^a	१६	९५	२१५
*अथ सा दैत्यहन्तारं ^a	१६	११०	२२०	अनन्तेनाप्यनेहसा ^b	१६	११४	२२१
*अथात्मविन्दानुचरेण ^a	१८	१	३०३	*अनन्यतस्त्रस्य पितुः ^a	१४	९	६८
अथाविक्तं सामिनिरुद्ध- ^o	१४	२३	७५	*अनन्यभक्तैरनुभाष्य- ^a	१३	७९	४३
*अथैकदा रोधसि ^a	१४	१	६३	अनन्यभावाननुकम्पते ^o	१४	३५	८२
अदत्त सन्तोषवसाद- ^a	१३	७८	४३	अनन्यलभ्यां लभते स्म ^o	१३	४	३
अद्वयसत्राजितभक्ति- ^b	१४	१	६३	अनन्यलभ्यानलभन्त ^d	१३	६५	३६
अदर्शनेच्छामितरेषु ^d	१८	९३	३५७	अनन्यसाध्यातिशयस्य ^a	१४	४६	८८
अदिप्यमास्त्रन्दितदिभ्य- ^d	१३	८१	४४	अनन्यसाध्याधरमिम्ब- ^a	१३	६९	३४
अदीन्यत रणधूर्तं ^o	१६	८४	२११	अनपहतदास्यानां ^o	१६	४५	१९८
अदूरतमैत्रयालभ्युत्तं ^a	१८	३४	३२५	अनपराधकुति भास्वता ^b	१५	४	१११

श्लोकपादाः सर्गः श्लोकः पृष्ठम्

अनभिष्यत्कुरुता d	१६	८०	२१०
*अनर्चमायं हरिनीलरसं *	१८	१०६	३६१
अनर्चरत्नाभरणप्रधानान् d	१३	८३	२५
अनलस्कम्भविनिस्सृतं d	१५	१०९	१७०
*अनल्पतेजोनिभिमप्रमा *	१४	२	६३
अनाभारमधीयते d	१६	११२	२२१
अनापीडत्वमादधे d	१६	३९	१९६
अनायुधं युद्धमपेत- b	१४	१०	३८
अनुकर्तुमर्थं च रुद्वीक्षः o	१५	५३	१३९
अनुक्रोशालुपतिनः d	१६	२४	१९३
*अनुपिन्तितमाश्रयं *	१६	५१	२००
अनुत्तमादुत्तरमार्यधात्रः o	१८	१२४	३७०
*अनुदुतां वैरिचमूं स वीरः a	१३	३८	२२
*अनुप्रविष्टं गिरिजा- *	१८	३४	३२५
अनुभूय हिरण्यरावणस्त्वे o	१५	१५	११८
अनुमत्या मुनिमुष्य- b	१५	९५	१६३
अनुमोदनजातमौलि- o	१५	७७	१५२
*अनुवृता कामकला- *	१४	७२	१०२
अनुष्णवाप्योदधमन्यरा- o	१३	२४	१४
*अनेकमन्यन्तरदर्शिना *	१४	२६	७६
अनेन दिव्यापितविक्रमं =	१८	२२	३१९
अन्तरस्थवशःपणम् d	१६	८४	२११
अन्तरात्मनि निविष्ट- =	१७	१२६	३००
अन्तरिक्षमग्निदर्पणान्तरे o	१७	२५	२४८
अन्तर्गतं व्यञ्जयति स्म d	१८	१०३	३६३
अन्तर्मुदामञ्जल्यस्त्वद- d	१८	१२७	३७१
अन्तर्स्थितममन्वत् d	१६	१३८	३३१
अन्तर्स्थिरालोक d	१८	६२	३३९
*अन्यच्च दूरादन्तं तदीयं *	१८	५६	३३५

श्लोकपादाः सर्गः श्लोकः पृष्ठम्

अन्यद्वहान्तवर्जितम् d	१६	१०१	२१७
अभ्यागतिलालानपि d	१६	१५	१८९
अन्यानुषङ्गेऽपि ह्रौ o	१३	५४	३०
अन्येन काचिदुक्त- o	१३	४८	२७
अन्यैरनन्यैरनुपालनीयं o	१८	५४	३३४
अन्योन्यभूषापरिवृत्ति- o	१८	८७	३५१
अन्योन्यमाकेकरसस्मि- o	१३	८६	४७
अन्योन्यराजीवमधु- d	१३	८७	४८
अन्यदीपि गरुडः =	१७	५५	२६३
अन्यमस्त गदाशक्तः d	१६	१३१	२२८
अन्यविन्दुवरविन्द- d	१७	१२१	२९८
*अन्येदु विष्णुस्त्वद- *	१३	९०	४९
*अन्येधयन् विस्मित- *	१८	१०९	३६२
अपकृष्यैव भजेत d	१५	६७	१४७
*अपत्यभावमापन्नं *	१६	२	१८४
अपत्रपामन्यरितैरपन्नैः b	१३	१०	७
अपत्रपामन्तरसा- d	१८	५५	३३५
*अपत्रपाविद्रुतचेतसो ये *	१३	७६	४२
अपरस्परपादिभिः o	१५	१२२	१७६
अपराधशतं तदद्य पूर्णं o	१५	७२	१५०
अपराधतैना गतिः d	१६	९८	२१६
अपवर्गं च यमेकमात्रि- b	१५	५८	१४२
अपमुत्थाय च d	१५	६६	१४६
अपद्रव्यतामादिमद्वपरी d	१३	८६	४७
अपसृज्य पुरोभागात् =	१३	३६	१९५
अपद्रास्तः परमाददे d	१५	१०८	१६९
अपहृत्य त्वदेकार्हाः o	१६	४३	१९७
*अपां तरङ्गैरयमन्तरङ्गैः *	१८	९२	३५३
अपां पतिर्नित्यमविम्ब- o	१८	४५	३३०

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
*अपङ्गभाकरसिखोत्प्ला- ^a	१३	६८	३७	*अमिनन्दितपुत्तिराय- ^a	१५	९४	३६१
अपङ्गाः परित्यक्तान्ताः ^a	१६	२४	१९२	अमिष्टभन्योन्वल्पा- ^a	१८	९५	३६५
अपारहर्षादनधामवस्था ^d	१३	६१	३४	*अमिष्टवर्णा गृहिणी ^a	१८	८०	३४८
*अपि कोटिसुखैस्त्वयैः ^a	१६	११५	२२१	*अमिमनोदितन्यक्तिः ^a	१६	७८	२०९
अपि ॥ त्रपया नतास्त्व- ^a	१५	३०	१४३	अमीतिज्ञं वेपथु- ^b	१३	२४	१४
*अपि दृष्टमपि श्रुतं प्रभावं ^a	१५	२५	१२४	अमीष्टसिद्धेरपिदेवतेषं ^a	१३	९७	५३
अपि विद्यस्त्रां सभा- ^a	१५	१४	११७	*अमुप्रभागान्तरितैः ^a	१८	४४	३३०
अपृथग्विभवैस्तमासना- ^a	१५	३५	१२९	*अमौसंभवाभ्युत्थिभूति- ^a	१८	१२४	३४०
अपेतभारामतिदेव- ^a	१४	३४	८२	अम्यर्चनामातनुतेव ^d	१३	५९	३३
*अपेतसंमोहमिवात्म- ^a	१४	६५	९८	अम्यर्चयन्त्याहितवल्गु- ^d	१८	६०	३३८
अप्यभङ्गुरभन्वनः ^d	१६	९२	२१४	अम्यर्चयामासुरमात्य- ^d	१३	९८	५३
*अप्रत्यक्षैरुत्तरसो गरुडमत्तः ^a	१७	६१	२६५	अम्यर्चितानां त्रिदशा- ^a	१८	८२	३४९
*अप्रत्यक्षैर्वृजिनोत्थमासुरैः ^a	१७	५०	२६०	अम्यागमयसिजपुरं ^d	१६	१४६	२३५
*अप्रतिक्रियमपि प्रभो- ^a	१७	४७	२५९	अमंस्तं नमोऽम्भमिवास्त- ^a	१४	६५	९८
अप्रभूतमभयजगत्त्रयं ^a	१७	५७	२६३	अमंस्तं निर्विघ्नफला- ^a	१३	३३	२०
*अप्रयच्छति दुरत्ययकमे ^a	१७	१०५	१९०	अमन्दप्रीतिदायिनम् ^a	१६	३	१८४
*अप्सरस्तु निखिला- ^a	१७	२६	२४९	अमरतरुसमीरैः श्रेष्ठैः ^a	१८	१३६	३७४
*अप्सरोनयनतोयकञ्जैः ^a	१७	७२	२७०	अमरसमरवेगविरूपा- ^a	१७	१३४	३०४
अवहित्वावियन् कृत्स्नं ^a	१६	५६	२०१	अमरस्त्रीकटाक्षाणां ^a	१६	९२	२१४
अविभक्तं प्रेक्ष्य तमूख- ^a	१४	२०	७४	अमर्थाननुकम्पया ^d	१६	४९	१९९
*अमहुरैराहतयोरनङ्गः ^a	१८	३५	३२५	अमी निमीलजयनाः ^a	१८	७८	३४७
*अमजनीयं प्रथिमान- ^a	१८	११	३१२	अमी पुरस्ताद्वतीः ^a	१८	१२७	३७१
अमहुरैरथमाकुलेन्दु- ^d	९५	१२१	१७५	अमुं प्रिये नूनमतश्चित्ता- ^a	१८	५	३०८
*अभर्तावो नापनयेत न ^a	१४	४८	९०	अमुद्राभङ्गसुभगा ^a	१६	१३६	२३०
अभिगच्छन् यदुपुञ्जं ^b	१५	१	१०९	*अमुष्य दीप्तोद्यतदम्ब- ^a	१८	२१	३१८
*अभिगतमुषया तदा ^a	१८	१३५	३४५	*अमुष्य दूरादसिवाक्षि ^a	१८	२९	३२२
अभितुष्टु रादरेण देवाः ^a	१५	१२८	१७९	*अमुष्य भूयास्त्वमिहैक- ^b	१३	९५	५२
अभितो गणिमिस्तिभि- ^a	१५	१०४	१६७	*अमुष्य सूर्येन्दुपपत्य ^a	१८	३८	३२७
अभित्वा पौष्पमापीडं ^a	१६	३९	१९६	अमुष्य वेला घृतवेपथु- ^a	१८	८३	३४९

श्लोकावली:	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*अमूनि कैलासनिभाभ्य-	१८	१११	३६३
अमृतं तद्विन्दत d	१६	१४२	२३२
अमृतस्यग्निदी वास्वत्-	०१६	४१	१९७
अमृताब्धेरिवास्वत् b	१६	४२	१९७
*अमोघत्वयशोभञ्ज-	१६	३५	१९५
*अमोघवाणस्य मुने-	१८	३२	३२४
अमोघवृत्तिर्गते ०	१८	१५	३१५
अमोघनिघेरन्तर्यामि d	१८	११५	३१५
*अमोहहृणागमवलेप-	१३	७०	३८
अयं जनः किंरघुत्ति- d	१४	३१	८०
*अयं यनैः श्यामनितम्ब-	१८	२३	३१९
अयजन्त पुरा यमेक- ०	१५	६५	१४६
अयसनिष्पीतसुधा d	१३	६९	३८
अयस्रवप्रामितपुत्रवैका b	१८	१२३	३६८
अयस्रशोणोपलता- ०	१८	३०	३२३
अययाधिष्ठितमापत- d	१५	१४	११७
*अयमप्रज पृथ १	१५	५२	३३८
*अयमभिमुखोऽपि १	१५	४३	१३३
*अयमस्मदुश्रया १	१५	४७	१३५
अयमेव महो ममेति ०	१५	९३	१६१
अयाचत दयासिन्धुं ०	१६	११०	२२०
*अरजस्तमसां महि- १	१५	९५	१६२
*अरातिपहर्णव- १	१३	८४	२६
*अरिहृषाणूरमुखेऽवलक्षित-	१४	११	३९
अरुणाभरसामिकाव- ०	१५	८९	१५८
अरोघसीयं सिद्धैरपि ०	१४	७	३७
*अर्चनीयस्वरणामुजे १	१७	११५	२९५
अर्चिसुखैरर्चितम्ब- b	१८	११९	३६७
अर्च्यस्तुष्टाभर्चयिकोक्ति- d	१३	९	६

श्लोकावली:	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
अर्थापयन्त्यम्बुनिधे- d	१८	३१	३२३
अर्थिप्रत्यर्थिनोरासीत् १	१६	८०	२१०
अर्दितानसुरवैरिसायकैः b	१७	७१	२७७
*अर्दितान्मकरकेतुसायकैः a	१७	१७	२४७
अर्च्यममभृतिभिश्च b	१७	३९	२६९
अलं प्रमुत्सोऽपि न ०	१३	६१	३४
अलककैरङ्कितैकतामि b	१८	५१	३३३
अलक्ष्यदेहा विदधु- ०	२३	६६	३६
*अलक्ष्यमेदन्निविधाभ्य- १	१३	७	५
*अलक्षुभिरपराधैराशरीरं १	१५	१३५	१८२
अलङ्कनीयं महिमान- d	१८	१०५	३६०
अलीकलेखैरनुपप्लुता ०	१४	५२	९२
*अलुप्तमेधधृतिरिन्ध्र- १	१८	३७	३२६
*अल्पमस्थिरमपाय- १	१७	९९	२८६
*अल्पसत्त्वमवलेपयन्निर्गतं १	१७	११७	२९६
अपकाशं विहायसः d	१६	५६	२०१
अवज्ञातत्रिविष्टपम् d	१६	२१	१९१
अवतारयितुं भर्त ०	१५	९१	१६०
*अवदद्य तमेतमप्रगल्भ्य १	१५	३७	१३०
अवधानेन परस्परं d	१५	१२२	१७६
*अवधिं दर्शनीयानां १	१६	१८	१९०
अवधीरितकौस्तुभस्त ०	१५	५७	१४१
अवधीरितजाह्नवेदवाचा ०	१५	१०८	१६९
अवनितनयभीतान् ०	१६	१४४	२३३
अवमत्स्य मुकुन्दमर्भको- ०	१५	९७	१६६
अवमत्स्य एवममप्यर- ०	१५	४२	१३२
*अवरोपितगोपसुत- १	१५	३	११५
अवर्णवादाननधो गुण- d	१४	३८	१००
अवर्तयत्यर्च्यसुतस्य १	१४	३१	८७

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
अश्लेषप्रहलुसमानसा- ^b	१५	१०८	१६९	*असौ परमेश्वरपदं ^a	१८	९३	३५७
*अश्लोक्य तदुक्तं ^a	१५	४१	१३२	*अस्तु मा स्म भवदित्य- ^a	१७	९२	२८१
*अश्लोक्य तदुक्तं ^a	१५	१३२	१८१	अश्वजालमवधूय सिद्धि- ^a	१७	८४	२७७
अवाप शोभामधिकां ^c	१३	१०३	५६	*अश्वदाश्विनिपात- ^a	१७	७१	२७०
*अवाप्य आमातरमादि- ^a	१४	६०	९६	अस्पन्दमन्देन ^b	१३	३	३
*अवाप्य देव्यः पतिमग्रव- ^a	१४	७७	१०५	*अस्मदिष्टमनवाश्विदिष्ट- ^a	१७	९८	२८६
*अवाप्योऽसम्भव- ^a	१३	६२	१३४	*अस्मिन् धनाधीश्वर- ^a	१८	२४	३२०
अवासयो न व्यवते न ^c	१४	४८	९०	*अस्य नूनममृताधिकैः ^a	१७	३७	२५४
*अश्विन्दत्स्वाममिता- ^a	१४	५०	९१	अस्य संपदमनेकशास्- ^a	१७	१२	२४२
अश्विभ्यां द्वारवती- ^d	१४	६२	९७	अस्याः प्रसूतिः परमस्य ^c	१८	४२	३२८
अश्विभ्यो विपत्ति- ^a	१५	५६	१४१	*अस्याः समीरैरपनीत- ^a	१८	५१	३३३
*अश्विभ्योऽपि शोषवृत्ति- ^a	१५	३५	१२९	अश्विभ्यां च ज्वलन्तस्तु ^c	१३	८८	४८
अश्विभ्यां द्विभिरागमो- ^b	१५	९४	१३१	*अहं त्वया दूतमुखेन ^a	१३	२०	१२
अश्विभ्यां दत्तमा कीर्तिः ^a	१६	९९	२१६	अहङ्कार इवोत्सवः ^b	१६	७८	२०९
अश्वेभ्य नूनं चतुरः ^c	१३	६५	३६	*अहमस्मि पितामहस्य ^a	१५	२	१०९
अश्वेभ्यश्चतुष्टयैत- ^c	१७	९३	२८२	*अहमस्मि विभूतिस्ते ^a	१६	११२	२२१
*अश्वैरुत्तमैरनेदमृकैः ^a	१५	९९	१६४	अहमस्मीति मुहुर्जहात् ^d	१५	९९	१६४
अश्वानि शोभनिभो समा- ^b	१५	७५	१५१	*अहुरद्राक्षन्तं छत् ^a	१६	७१	१९७
*अश्वेष्वस्तोऽथमधिप्य- ^a	१८	९८	३५७	*अहितं न विचिन्तितं ^a	१५	२७	१२५
*अश्वेष्वश्वप्रहरं ^a	१४	१४	७०	अहितं किशिरैरहन् ^c	१५	१२०	१७५
अश्वेष्वधारेमेकं त्वां- ^c	१६	११२	२२१	अहिताग्निमिन्नतो- ^c	१५	१३३	१७१
*अश्वभिश्च हरितामशी- ^a	१७	६९	२६९	अहीन्द्राग्निमभिर्नमैः ^c	१६	५१	२००
असकृदेदिनिचमुरह- ^b	१५	१०४	१६७	*अहीन्द्रनिष्वासमस्त- ^a	१८	८५	३५०
असकृत्प्रापयताऽनुनाद- ^d	१५	८५	१५६	*अहीयत प्रत्याहसृक्ष- ^a	१४	१७	७२
असकृत्प्रत्यक्षवर्ण्यणाम् ^b	१६	९८	२१६	अहेतिहस्तं स्वय- ^a	१४	८	६७
*असकृत्मेतन्मधुकैटभादि- ^a	१४	४०	८५	*अहो महत्सत्वमहो ^a	१४	२५	७६
असु रैराहवोत्सवः ^a	१६	९५	२१५	आ			
असुत भूमैरधिव्यास- ^d	१३	८८	४८	आकर्णितं हैमवतीसखेन ^b	१८	२४	३२०
असुतैर्वालातपमन्तरिक्षं ^d	१८	९४	३५५	आकल्पमनर्थं शिवः ^b	१६	१८	१९०

श्लोकपादाः सर्गः श्लोकः पुटम्

*आकुमारमनुभाव-	१७	१०९	२९२
*आकेकराणामनवस्तवानीं	१३	९	६
आखण्डककृतस्तुतिः d	१६	७७	२०६
आखण्डलेन महिता- b	१८	१२९	३७२
आगतेयमसमीक्ष्य- d	१७	१११	२९३
आगमिष्यति पुनस्त्वया =	१७	१३१	३०३
आगृहीतमनसा d	१७	४७	२५९
आहुष्य गोभायुनिवा- ०	१३	३४	२०
आचर्षे ऋतुरोहितम् d	१७	५२	२६१
आधारभाग्यनुक- d	१३	८९	४९
आधारकाञ्चातिपूर्व- d	१३	५०	२८
आचार्यसान्दीपिनिधुनु- b	१८	१०९	३६२
आजगाम पुरन्दरः d	१६	१	१८४
आजानसंपदवलेप- d	१८	१२८	३७२
आज्ञापको नूनमभूत्- d	१३	५	४
आज्यस्तिक इव वस्त्रि- d	१७	५५	२६३
आततान् शतयोजनम् d	१६	७४	२०७
आवतायिपदधी- =	१७	११५	२९५
*आतपत्रमय तत्पत्रेतसो	१७	१	२३७
आतपदेहमिव स्वर्ग ०	१६	३	१८४
आतसञ्जममरावती- d	१७	८३	२७६
आत्मककूटमपोद्भा =	१७	६१	२६५
आत्मकीर्तिसुधया ०	१७	७२	२७७
*आत्मघातिभिरहमति- *	१७	९३	२८२
आत्मधौर्दुरिताकर- ०	१७	१२४	२९९
आत्मजस्य शुभां गतिम् d	१६	११०	२९०
आत्मभित्तिनियतस्थिरा- ०	१७	१०४	२९९
*आत्माधिकारमनुमस्य *	१७	१३३	३०३
आत्मानममृतोदयेः b	१६	२	१८४

श्लोकपादाः सर्गः श्लोकः पुटम्

आत्मानममृतोदन्वय ०	१६	१३८	२३१
*आत्मानमेव स्वयमग्नि- *	१३	९१	५०
आत्मानमेवायैमभण्डक- ०	१३	३२	१९
आत्मेव दृष्टस्त्वहसा ०	१८	९३	३५४
आदत्त दिव्यानुपदा- d	१३	४३	२५
*आदर्शमिव संपत्तेः *	१६	४२	१९७
*आदाय आलिस्तवका- *	१८	७६	३४६
*आदौ लक्ष्मीरभजत *	१४	७८	१०६
आदौ समुत्खातपुनर्नि- ०	१८	२६	३२१
*आधिकारिकपदेषु ते *	१७	९४	२८२
आनर्ष देवानिदरान् d	१८	१०४	३५९
आनृत्तस्यमयवा ०	१७	६६	२६७
अपतकसुरमेदकं ०	१७	५२	२६१
*आपश्चिमादम्बुनिजे- *	१८	७३	३४५
आपूर्यमाणो महता b	१८	९३	३५४
आसवन्धुरदितेरहं सुतः b	१७	१२७	३०१
आहुर्मैष्ठदनुवीचि- *	१७	१३२	३०६
आप्यायनामारचयन्ति d	१८	६७	३४१
आप्यायितो नूनमना- d	१३	३७	२३
आप्यायिष्यन् समये b	१८	९२	३५३
आभाति बादवगृहैरनघा b	१८	१२८	३७२
*आमुष्य तादृकमनस- *	१३	४८	२७
आमूलमहितां वसूम् b	१३	९१	२१३
आग्नेयस्तीव हराह- d	१८	२०	३१६
*आयतन्त सुधनान्यशेषतः *	१७	१०६	२९०
*आयुधानि पुनरक्षतानि *	१७	१२८	३७१
*आरककुलैरभिन्दिनीनां *	१८	७७	३४७
आरुहति क्षाप्रतम् d	१६	४२	१९७
आरुहो वतश्चौरिः ०	१६	७०	२०६

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
आलोपयामास ह्यं d	१३	२८	१९	*आह चैनमनमेन चक्षुषा *	१७	१२३	२९९
आर्द्रभावमुभयो ०	१७	३२	२५२	आह दामविरिपुं d	१७	१३१	३०३
आर्द्रास्तुधाबिन्दुमिरस्त्य d	१८	३०	३२३	*आह्वयमाना धृत- *	१३	८०	४४
आलक्ष्यते कालवशेन ०	१८	४	३०७	*आहारभेदैरुचितैर्भक्ष्या *	१८	१२६	३७१
आलक्ष्यश्चकारगुणान्- b	१३	७	५	आहारकैश्चैरिव d	१८	८२	३७९
*आलम्बिता नम्रमुक्ती *	१८	९	३०७				
आलवकलवलयेषु *	१७	२३	२४७	*इतः प्रभूतात्पितुरा- *	१८	६८	३७२
आलिङ्गनार्थिन् *	१८	८४	३५०	इतरामपि साक्ष्यानि- ०	१५	४९	१३६
आलतैर्मेदैरधुनाऽप्य- ०	१८	३१	३२३	*इति तत्र मुखा *	१५	५५	१३०
आलतैर्दौलीमभिनेतुमिच्छ- ०	१८	९६	३५६	*इति दर्शयतः पदं *	१५	३९	१३१
आलतैर्संभेदिभिरेव केनैः b	१८	८५	३५०	इति विकृतस्य पितृमहं d	१५	९७	१६३
आविर्सेणीनुधमय- d	१८	८४	३५०	इति नाम विमन्यता- ०	१५	६६	१४६
आविर्मेदैरालिङ्गयन्ति d	१८	७८	३४७	इति नूनमगापययिरेकैः ०	१५	४०	१३१
आविष्टाङ्गासुरसंनि- *	१८	१०९	३६२	*इति भक्ष्यमनोरथो *	१५	३०	११५
आक्षापतीतां विमया *	१३	१००	५५	*इति विज्ञापितोदन्तं *	१६	५०	२००
आक्षापाकैरवनतपद- ०	१७	१३५	३०५	*इति विज्ञाप्य सा तस्मै *	१६	१२९	२२७
आक्षान्यधिकसंपदम् d	१६	४	१८५	*इति शान्तनवे प्रभाष- *	१५	८३	१५५
*आशास्य लाजाजलि- *	१३	८६	४७	*इति संभृतवीरससतन्मुः *	१५	१२३	१८१
आश्रयान्तां प्रपितमङ्ग- b	१३	५९	२९	*इतो हिरण्यप्रमुखैः *	१८	२६	३२१
आश्रितं रक्तपूर्णं *	१६	१३	१८७	*इत्थमादिकविना *	१७	४४	२५७
आससाद् हरेः स्थानं ०	१६	२१	१९१	*इत्थनाकलितपूर्वसङ्कल्पि *	१७	८३	२७६
आसीदतामश्रमहृन्म- b	१८	५९	३३७	*इत्थनाविष्टमनोशया *	१७	१२९	२०९
आसीदति स्म निजसौध- d	१८	१३१	३७३	*इत्याकल्पन्तमथ *	१८	१३०	३७३
आसीदनीतैस्तद्वसा ०	१३	१०५	५८	इत्युवाच मधुरस्मिते- ०	१७	१११	२४१
आसुरानभिजिघांसता b	१७	११९	२९७	इत्युषिवो यादवबृन्द- *	१३	९५	५९
आसेचनकदर्शनम् d	१६	३	१८४	*इदं जगद्दार्शित्यारतम्य *	१८	१०३	३५६
आस्थापयथां ह्यदं *	१३	९३	५१	इदमित्यं त्वमिनिमयो d	१५	१३२	१८१
आस्तोदितभुजस्ताड्यं ०	१६	१०५	२१९	इदानींतनयश्चिब b	१६	३७	१९३
आस्वादयन्तस्तुष्टा- ०	१३	६९	३८	*इमानि च श्रेयसि *	१८	५८	३३७

कोकमात्रः	सर्गः	कोकः	पुष्पः
ऊ			
ऊरुनिर्माणमातृकाम् d	१३	१०	१८७
ऊर्ध्वं प्रत्यर्पन्ममिवोर्मि- d	१८	१०८	३६२
आ			
आते भवन्तं प्रतिसन्धि- b	१४	३३	८१
ए			
एकक्षणं लक्ष्यमभूद्ब्रह्मो b	१३	९	६
एकचक्षुरिव यस्मिरीक्षणे- b	१७	१०	२४१
एकदानयति विषचक्षुषी b	१७	३०	२५१
एकान्तदृष्टानि तपो-	१८	५८	३३७
*एकमधुतत्परं पुरन्दरः a	१७	४६	२५८
*एव कल्पलविकापरि- a	१७	३५	२५३
*एव कल्पान्तदृष्टान्तं a	१६	३०	१९३
*एव चात्र समया सरो- a	१७	३०	२५१
ऐ			
*ऐकमुक्त्वममरेन्द्रतुष्टये a	१७	१५	२४३
*ऐरावतप्रतिनिपीनय a	१६	१४६	२३५
*ऐरावतमयालस a	१६	१	१८४
ऐरावतसौः प्रस्थितान- o	१८	१०२	३५९
ओ			
ओलम्बितमिवापश्य- o	१६	६४	२०४
औ			
औपवाह्यमसौ मत्क- o	१६	७२	१९७
क			
क एव जेषा न भवेत् d	१४	३९	८५
*कह्यानिबन्धन्ययने	१३	५७	३२
कटाक्षणेः धौरवधू- b	१३	६४	३५
कटाक्षमाळां निबन्ध	१३	६	५
कठिनं कण्ठविलम्ब- b	१५	५५	१४०

कोकमात्रः	सर्गः	कोकः	पुष्पः
*कठिनौ परिपिपतः करो a	१५	१०३	१३६
कति नामात्र विदम्ब- b	१५	५३	१३९
*कतिमिदं न कामचार- a	१५	११०	१७०
कयसीशास्त्रमनूर्मिषट्क- d	१५	५३	१३९
*कन्यते विद्विदन्त- a	१७	१०८	२९१
*कदम्बगोलक्षित- a	१३	१०४	५७
कदर्थयति नाकिनः d	१६	२६	१६२
कनति विपिनभागे b	१३	१०९	६२
कन्दर्पजन्मानुगुणेव d	१३	२२	१३
कन्दर्परूपोदयपूर्वरूपम् b	१३	१०४	५७
कन्यावशां कामवशा- b	१३	५५	३१
कन्यामयं कामपयोधि-	१३	१५	९
कन्यामसौ कौस्तुभयौतकं b	१८	१०६	३५९
कपालिनं चन्द्रकलावर्तसं b	१८	१०२	३५८
कवन्धानां च ताण्डवैः d	१६	८७	२१२
कमलोल्लसितेन दर्शनीयं o	१५	४	१११
कम्पमानाऽन्वकम्पत d	१६	१०९	२२०
कम्पितालि कलुषाणि च d	१७	७४	२७१
कया विदाभावि कटाक्ष- d	१३	५५	३१
करागसौ कर्षति वीथि- d	१८	१०७	३६१
करिणां कर्णतालैश्च o	१६	८७	२१२
करुणां कारणमातुषीं d	१५	८९	१५८
*करेणुकाभिस्सह गाह- a	१८	७८	३४७
करोत्यसौ वीरभुवा d	१८	८७	३६१
कर्णावर्तसोदितभृङ्ग- b	१३	४५	१२६
कर्णेन कैवल्यादिभूषणेन d	१३	४८	१२७
कर्णेष्वमरतट्टिषाम् d	१६	१६	११०
कर्णोत्पलानामपि b	१३	७०	३८
कर्तुमध्यस्थिकं क्षमम् b	१६	३१५	३२६

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
* कलत्रवधनपूरधारवाधं	१३	४५	२३
* कलत्रवधनं पुरुषं पुराणं	१८	१०२	३५८
कलहमियमहोपुरोधाद्यं	१५	६	११२
कलहदुःखः कथयामभूत्	१८	१३५	३७५
कल्पमेवा हवानभुः	१६	८९	२१३
कल्पितः कालपर्यायात्	१६	१२०	२२७
कल देव रजवर्तनीमिति	१७	७६	१७२
कस्तूरिकापत्रकलहद्वयैः	१३	६६	३६
कक्षाता त्वजिडासितम्	१६	१२१	२२७
* कस्तुबद्धीकृतं हस्ता	१६	१२१	२२७
कस्त्य केन किमिवोप-	१७	१०५	२१०
* कस्त्य केन परिभूतिरा-	१७	७६	२७२
कस्त्य नाम न भवत्यप-	१७	११८	२९६
कस्यापि कस्यान्तगतस्य	१८	९७	३५६
कस्याभिद्वन्वागतनाटय-	१३	७५	२६
* कस्तुरपधोत्पलकान्ति-	१३	६४	३५
* का कथा तव समेऽधिके	१७	१०२	२८८
काचित्सस्मर कृताव-	१३	४७	२७
काचित्समाह्वय सहैव	१३	४४	२६
काञ्चनी किञ्चिन्नीफलाम्	१६	१६	१८९
का मास कृतितस्तस्य	१६	१२६	२२६
कान्तं कनककन्दया	१६	१७	१९०
कान्तप्ररोहा कलमस्थली	१३	११	७
कान्तात्मिका कामधाम्	१३	१८	११
कान्तात्मिकापैः कतकै-	१३	३६	२१
काचित्सामरकलोक्तैः	१३	३२	१८८
कान्तैरसौ भाति कलि-	१६	६६	३७१
* कान्दिशीकजितकान्तिनो-	१७	७८	२७३
काऽपि दुर्गहस्ताऽम्ब-	१७	६८	२६८

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
कामकिङ्कर हवोषित-	१७	३२	२५२
* कामकीर्तिपताकामिः	१६	१३८	३३१
कामभेनुसहजन्मनि	१७	४०	२५५
कामाधिके कौतुक-	१३	६	५
कामी गृहीत्वा करपङ्क-	१३	९३	५१
कामभोजबाजिनियुताभि-	१६	१४६	२३५
काञ्चर्येन निर्वैदुमपाद-	१३	८२	४५
काळं सदा कर्तुरमादि-	१८	३६	३२६
कालकमादापततो	३८	७२	३७४
कालिन्धसौ कालियदोष-	१८	६८	३७२
कालोदिते कंससिपौ	१३	७	५
* किं तदस्ति कुसलेषु यच्च	१७	११६	२९५
किं दृश्यते किञ्चरमाथ-	१८	१९	३१७
किं नाम भावीति	१३	१७	१७
किं पुनस्तदितरस्य	१७	११२	२९६
किं मयेवं न दृश्यते	१६	१२४	२२६
किञ्चिदत्र तरलाक्षि	१७	१३	२७२
किमतो भवतीति स्त्रि-	१५	११६	३७३
किमपि ब्रह्म किञ्चोर-	१५	८७	१५७
किमसावित्रि याद्वेषु	१५	६४	३२८
कीर्तिवल्लीगुलुच्छकैः	१६	१२	१८८
कुषार्पितैः कुङ्कुमकर्दमै-	१४	१३	७०
कुटिलो हन्त कुमार पृथ-	१५	४२	१३२
कुत्रस्थिता येरिस कुतो	१८	१२०	३६८
कुम्भनिर्मुक्तमौक्तिकाः	१६	८९	२१३
कुम्भीकुमारेण निरीत-	१८	९३	३४७
कुम्भेन च महीपसा	१६	११	३८०
कुक्ष्यपितामहः कुतो	१५	९८	१६६
कुक्ष्येन्द्रेषु कुतूहलं	१५	५७	१६१

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
*कुल्लुखमुपेक्ष्य *	१५	४९	१३६	*कुल्लुख समर्पितः *	१५	५२	१६०
*कुल्लुखवचस्तदेतदर्थ्य *	१५	७३	१५०	क्रमते हन्त तदर्थमे d	१५	६३	१७५
कुलीलावाहं कुहनावाहन् b	१४	६१	९६	क्रमादभीमांस्यममस्य d	१४	२३	७५
कुहकास्तन्ति परश्वासाः b	१५	५१	१२७	क्रमादहूनां विनिपात- d	१४	४	६५
*कृतप्रतिकृतैरस्य *	१६	१०१	२१७	क्रीडन्निवालिम्पति b	१८	७९	३४७
*कृतप्रतीकारविशेषतोवितौ *	१४	१६	७१	क्रीडायोगी निरवधि- d	१४	७८	१०६
कृतान्तस्यैव दृष्टिभिः d	१६	८८	२१२	*क्रोधरक्तमुदैत्यः *	१६	१०४	२१८
कृतापरार्थं कृपया °	१४	५३	९२	क्रौञ्चं गिरिं लक्ष्य b	१८	२८	३२९
कृतार्थतां क्षीबदक्षो- d	१३	२१	१३	क गतोऽसौ यचनादि- d	१५	५१	१३७
*कृतार्थिषु कृष्णगृहेभ्यः *	१३	९८	५३	*कश्चिदर्थमिन्द्रजाल- *	१५	५१	१६७
कृतिनः कार्तयुगेन b	१५	६५	१४६	*कश्चिदर्थयति प्रभूत- *	१५	६८	१४८
कृतिना तेन कृतार्हणो °	१५	२९	१२६	कश्चिदापतितोऽपि पक्ष- °	१५	२०	१२०
कृतिना धर्ममुवा कृता- b	१५	१३३	१८१	कश्चिन्निविशेप गुणामिके d	१४	३	६४
कृतोपरोधः कृपया °	१४	४९	९०	कथितद्रावितहेमपुण्ड्रमा b	१५	१०२	१६६
कृतवशेषविधये कृती °	१७	८	२४०	क्षणयुतीनां घृति- d	१३	६७	३७
कृपणः केवलमेव d	१५	७१	१४९	क्षणमदुतकृष्णरूपदर्शी °	१५	१२६	१७८
*कृपणेन किमत्र साधुना *	१५	४४	१३४	क्षणमालेख्यसमर्पिता d	१५	७५	१५१
कृपया कश्चित्संनिधान- d	१५	७०	१४९	क्षणसंप्राप्तविपाकया b	१५	१३१	१८०
कृष्णोद्यतां केसरशैल- d	१८	९	३११	क्षणेन वातायनमासत्ताह d	१३	४६	२६
कृष्णमेवमथ मेघवाहनः b	१७	५२	२६१	क्षताकृतेर्जम्बवतः °	१४	१२	६६
कृष्णत्वादा किञ्चिद्विधा- d	१६	१७	१०	क्षमया तिर्यग्वैक्षत d	१५	७८	१५३
*कृष्णस्य तां स्कन्धमुप- *	१६	६५	३६	क्षमस्य भागित्यपतत् d	१४	५३	९२
कृष्णाभाकं भावविशो- b	१६	६८	३७	क्षमान्तर्यं मोक्षति d	१८	१००	३५७
मल्लसङ्गीतकोलनम् d	१३	९	१८७	क्षरज्ज्योतिर्निर्हारः b	१६	१०४	३१८
*केलिशैलमनिमेषला *	१७	२२	२४७	क्षरदानन्दधुवाष्पदिग्द- b	१५	७७	१५२
कौलसम्पन्नैरिव भाति d	१८	२६	३९१	क्षरन्तः करकासासं °	१६	८९	२१३
*कैचिदत्र कृतिभिः *	१७	१८	२४५	क्षरन्तममृतद्वेदौ °	१६	१९	१९०
कृतुमप्यनर्घं स धर्मसूनुः *	१५	३२	१२८	क्षरन्तो रक्तनिर्हराव °	१६	९०	२१३
*कृतुमसम्पन्नवता कृतोप- b	१५	३०	१२७	क्षरन्तः कार्त्तशैलतः °	१६	८६	२१३

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*क्षितिपालगणोदधि- *	१५	८३	१५५
क्षितिपालान् शिक्षुपाल d	१५	४१	१३२
क्षितिपालैरभरैस्सलोक- b	१५	१३२	१८१
क्षितिमास्तावितराजसूय- b	१५	२७	१३५
क्षिपता मकधु मृग- b	१५	८५	१५६
क्षिप्तकः क्षणेन सः b	१६	७४	२०७
क्षिप्तेव तीक्ष्णं कुरुहलेन o	१३	४६	२६
क्षिप्तैगसां क्षेत्रमिदं	१८	६३	३३०
क्षीयते जगति कस्य o	१७	१००	२८७
क्षुण्णः प्रविद्धो रजुवीर- b	१८	९०	३५२
क्षुरान्तान्छिनत्पाशान् *	१६	७४	२०७
क्षेमाशिषा किञ्चिदशेष- *	१३	८६	४७
*क्षेपितेन मुषितप्राप्तयानिव *	१७	३४	२६६

ख

खलुषोमलितं d	१५	२९	१२६
खरोधरस्संज्ञितहेमकूटं *	१८	१३	३३४
ख्यातं त्वया रोहमिदं d	१८	१२४	३७०
ख्यातकीर्तिरमृतापहारतः b	१७	४५	२५८

ग

गगनाम्भोधरसंमिश्रो d	१५	८४	१५५
गङ्गासुमुनिर्मलम् d	१६	८	१८६
गङ्गोदकैराद्रिपतेऽभिषेकं d	१८	६	३०९
गङ्गयूथपतेरिदममात्रः *	१५	११०	१७०
गणना न भूय कृष्णपक्षे o	१५	१२४	१७७
गतागतसहायिनी b	१६	१२२	२२५
गतागतैर्हंसकुलाम्यमृन्नि o	१८	३२	३२३
गतिरेतस्त्विति रागमैक-	१५	५	११२
गतिरेतस्य गजैरिवावु d	१५	११०	१७०
*गतेषु सुग्रीवमुखेषु *	१७	३२	८०

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*गदया उदयोद्य बाणजालं *	१५	१२०	१७५
गदया सह मीममुज्जिह्वानं o	१५	७९	१५३
गद्गोद्वमया गिरा d	१३	२३	१९१
गन्धर्वमुक्यैरिव गाढविशैः b	१३	८०	३४
गन्धतामिति गमीर- b	१७	१३०	३०२
*गरुडप्रख्यगतागते b	१५	११४	१७२
*गरुडाश्च पक्षगानुदमान् *	१५	११३	१७१
*गरुडमतः कविपतयिष्य- *	१८	२४	३५४
गर्जाङ्गवरशोभिना *	१६	९	१८७
गर्जनिरन्या वलय- o	१३	५९	३३
गवाक्षमागम्य गजेभ्यः o	१३	३७	२७
गाढतां हरिरथस्य o	१७	५९	२६४
*गाढदीप्तिगारलानलो- *	१७	६०	२६५
*गाढबद्धनयना *	१७	४०	२५५
गिरा त्वदीयं परिमातु- *	१३	५१	९१
गिरिं च वैशि त्रिदशेश्वरा- b	१३	२८	७७
गुणकर्मभुतपाशलिना- d	१५	५०	१३७
*गुणवित्रितजन्तुदन्तुरे *	१५	१४	११७
*गुणसिन्धुरसौ गुणातिवर्ती *	१५	५	११२
*गुणैरपि प्रत्यवमृश्यते *	१४	२७	७७
*गुणोदधिं यः प्रमिश्र- *	१४	५१	९१
*गुणोदधिस्त्वं गुण- *	१४	३७	८४
गुलमिः पञ्चिमपाण्डवो b	१५	३६	१२९
गुलमिद्विहितशुद्धधी- b	१५	९८	१६३
गुह्यारो मयि गौरवं d	१५	५	११२
गुह्यारोः प्राप्त्यति ते d	१४	२७	७७
गुह्यारो पक्षी गृहमागतः *	१४	४३	८७
गृहीतकुण्डलो गन्धुं o	१६	१३१	२२८
गृहीतपादसंचारः o	१६	१०४	२१८

कोकपादाः सर्गः श्लोकः पुटम्

सुदेष्टुहे विचरकण्डि d	१८	२४	३२०
* सुकृतां वररसाविति a	१०	१३१	३०३
सुहृत्पात्यौ गारुड- b	१८	८१	३४८
सैरिकाग्रिसिवावयौ d	१६	१०४	२१८
शोभांस्तीं कादवतो d	१८	१२५	३७०
शौरवेण दृष्टो समुद्रतिः o	१७	८१	२७५
शौरस्वर्गं सैरिक्तंमृत- b	१८	२३	३१९
श			
* शरकैरिव कर्मपाशजदैः a	१५	२२	१२३
* शरदाधुगकनादेन a	१६	१९	१९०
शरीरसाधिव त्रयीम्	१३	३७	२०५

श

* शक्याभिविजयाम o	१७	५३	२६९
शकभ्रमवत्ता विभुः b	१३	१४२	२३२
* शक्याकमिभुनोदितस्त्वनी a	१७	२४	२४८
शकाकृतिं पश्य समुद्र- d	१८	११	३१२
शतुरः पुनरस्य पूर्वजावान् o	१५	४४	१३३
शतुर्णाभिव वेदानां o	१३	५२	२००
शतुर्विंशं विष्णुपदी b	१८	३८	३२७
शतुर्भिरुष्मीलितराशि- o	१८	३८	३२७
शतान्नानो बाधववंश-	१३	१९	१२
शत्रेण पूर्वेण शरभि- d	१३	२९	१७
शराधराणां प्रभवेन	१८	११	३१२
शरितमिदमुत्तरं तस्य b	१३	८०	१०७
शर्यामबालम्बत d	१३	१३	१०
* शिखकम्बलसंश्लेषं a	१६	१७	१९०
शिखपापशरवर्षांस्तवः o	१७	४८	२५९
शिखमम्बरतले म्पलिकपद d	१७	७९	२७०
शिखाज्जनागं सुरयोषितां d	१३	५८	३२

कोकपादाः सर्गः श्लोकः पुटम्

विदन्निजैदन्निवितम् b	१६	११३	२२२
विन्तारुद्रत्रिभुवनहितं	१८	१३६	३७६
विर् ददौ युद्धमभिव्य- o	१४	११	३९
विरसुष्कर्मकृतोऽपि	१५	२७	१३५
विरमवृत्ताहवसंमृतभयः o	१३	१९	७३
* विरमार्थितभीतानां a	१६	९३	२१७
विरेण दृष्टिं शरितार्थ- d	१८	१११	३६३
वेष्टितं प्रतिषिद्धीर्षया b	१७	४७	२५९
वैद्यः कुशा दीप्तमुलो- d	१३	३४	२०
चोरितानि मिहितानि वा d	१७	१९	२७५
ज्वदमाणा पवसानभेरा-	१५	३३	१४५

क

कादयचरको दिक्षः b	१६	८१	३१०
काया इव सहोदितः	१३	१३७	२३०
कायागस्तसन्तमपेक्ष्य b	१८	९६	३५५
कायापथे संजनयन्त्य- d	१८	३२	३२४
कायालङ्कणाभिपल्लयेन b	१८	५७	३३६
कायाविशेषैः प्रसिद्धैः	१८	६७	३४१
कायासमाक्रान्तमुज्ज- b	१८	१२०	३६८
कायासमेन स्वपथेन	१८	१६	३१६

ज

जगज्जिगीषोर्मेहनस्य o	१३	४९	२८
जगताभिरिनाद्यमन्त- b	१५	९१	१३०
जगति तद्विहिते हिते- b	१५	१७	१३७
* जगत्तयाम्भैर्हिरण्यमुष्ण a	१७	३८	८७
* जगत्प्रतिप्रशमाय a	१३	२७	१३
* जगत्पतिं आम्बवतीससं a	१७	६४	६८
जगत्पती ताविह दंपती d	१३	१०३	१३८
* जगत्पते जाम्बवती- a	१७	७३	७७

श्लोकभाषाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकभाषाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
जगत्पतौ पश्यति जात- ॥ १३ ॥ ५७ ॥ ३२				*जयतादिह देवकीसुतो ॥ १५ ॥ ९१ ॥ १९०			
जगत्परित्राणपरेण केवलं ॥ १४ ॥ ३६ ॥ ८३				*जय देव जगत्प्रयान्तरा- ॥ १५ ॥ ११ ॥ ११५			
जगत्पतीक्ष्यत्वमवाप ॥ १४ ॥ ६० ॥ ९६				जयमियं च स्वर्गां च ॥ १६ ॥ ९५ ॥ २१५			
जगद्भुतदिव्यभोगहेतुः ॥ १५ ॥ १२९ ॥ १८०				जयसंप्रीणितजामदम्ब- ॥ १५ ॥ ४९ ॥ १३६			
*जगदामोदजनकं ॥ १६ ॥ १४ ॥ १८८				जयालोक्यभारतीम् ॥ १६ ॥ ६८ ॥ २०५			
जगदुत्स्थां जितहितम् ॥ १६ ॥ ११३ ॥ २२१				जरत् पुनर्यौवनमाश्रवा- ॥ १४ ॥ ३२ ॥ ८०			
*जगदेकपतेरमुष्य पूजां ॥ १५ ॥ ३८ ॥ १३०				जरानिरुद्धोऽपि जवेन ॥ १४ ॥ ७ ॥ ६७			
जगदेकपतेरमुष्य पूजां ॥ १५ ॥ ९२ ॥ १६०				*लहसुः कतिविद्विनिम्ब ॥ १५ ॥ ७६ ॥ १५१			
जगदेकपतौ सकोपकर्तारि ॥ १५ ॥ ६७ ॥ १४७				जातानुनादा जगतां ॥ १३ ॥ ८० ॥ ४४			
*जगदेकहितेन जम्भना ॥ १५ ॥ ६ ॥ ११३				*जातिवर्णरचभाषिचित्रित- ॥ १७ ॥ १०४ ॥ २८९			
जगदेतत्स्वयमेव रक्षति ॥ १५ ॥ १३ ॥ ११६				जात्युत्तरमिधाभदत् ॥ १६ ॥ ९६ ॥ २१५			
*जगद्गन्धः प्राप्तो जलवि- ॥ १५ ॥ १३४ ॥ १८२				जायपतीनां जगदुज्जवा- ॥ १३ ॥ ९० ॥ ४९			
जगद्दिनेतुर्वसुदेवजन्म- ॥ १४ ॥ ७० ॥ १०१				जिगीषयाऽभुजतया स ॥ १३ ॥ १४ ॥ ७७			
जगदि विभानि मितानि ॥ १४ ॥ ३० ॥ ७९				*त्रिधासिते देव दक्षानने ॥ १४ ॥ ३१ ॥ ८७			
*जगन्त्यशेषाणि यदेक- ॥ १८ ॥ १०५ ॥ ३६०				*त्रिधासिते भातारि जात- ॥ १३ ॥ ३६ ॥ २१			
जग्राह तां जाग्रति राज- ॥ १३ ॥ २७ ॥ १६				*त्रिधक्षया दक्षदौ च ॥ १३ ॥ ७ ॥ ६७			
जग्राह पाणिं जगदेक- ॥ १३ ॥ ३५ ॥ २१				*त्रिवाहितो जाम्बवती- ॥ १४ ॥ ६६ ॥ ९६			
*जदिलान् कृत्तिवसवान् ॥ १६ ॥ ४० ॥ १९६				त्रिगणस्याङ्गमुत्तमम् ॥ १६ ॥ १०६ ॥ २१९			
*जगनी सर्वभूतानां ॥ १६ ॥ २८ ॥ १९३				वीचतुं देवसैम्यानां ॥ १६ ॥ १८ ॥ १९७			
जगन्त्या मणिकुण्डले ॥ १६ ॥ ४१ ॥ १९७				जृम्भमाणधपुषो मंहौ- ॥ १७ ॥ ५७ ॥ २६३			
जगन्निधौ जनपङ्क्तिहारिणी ॥ १५ ॥ २१ ॥ १२१				जेतुं प्रवृत्तामिव तस्य ॥ १८ ॥ ९१ ॥ ३५३			
जगितं भवतैव पुत्र- ॥ १५ ॥ १३ ॥ ११६				ज्याघातरेक्षामभिदरी- ॥ १३ ॥ ५४ ॥ ३०			
जगितनिगमसक्यं दान- ॥ १६ ॥ १४५ ॥ २३४				ज्योतिरिङ्गजवत्स्य ॥ १६ ॥ ३४ ॥ ३९५			
जगत्पुर्वोद्यु का कथा ॥ १६ ॥ १२५ ॥ २२६				ज्योतिर्गणैरस्य विधूर्ण- ॥ १८ ॥ ७ ॥ ३१०			
*जम्भकर्मभिरसौ विव- ॥ १७ ॥ १०७ ॥ २९१				ज्योतीनि भक्त्या परि- ॥ १८ ॥ ५६ ॥ ३०८			
*जम्भतोऽपि भवतां ॥ १७ ॥ ११७ ॥ ३०१				*ज्वलदुज्ज्वलहेतिदृग्- ॥ १५ ॥ ११५ ॥ १८२			
जम्भन्यपि सुरोद्यु ॥ १६ ॥ १२५ ॥ २२६				ज्वलदुष्कावातदुर्गिरी- ॥ १५ ॥ १०० ॥ १६५			
*जम्भुपूतरसजविध- ॥ १७ ॥ १६ ॥ २४४				ज्वलनो न प्रकाशते ॥ १६ ॥ ३४ ॥ १९५			
जम्भमेतिजगदप्रसूतिभिः ॥ १७ ॥ ५५ ॥ २६३				ज्वाकावता ज्वलमशो- ॥ १८ ॥ ४५ ॥ ३३०			

कोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	कोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
त				तदसौ वीरवरेण्य एक-	d	१५	४८ १३५
*तं क्षिपन्ममबिनेन रहसा	१७	२	२३७	*तदहं तमसस्स्थितं पर-	a	१५	४ १११
*तं तथा समरदैव्यवि-	a	१७	७९ २२४	तदात्मतां नूनमलिप्त-	d	१३	५६ ३१
*तं मात्स्यभूषापरिकर्मि-	a	१३	१६ १०	तदाददे स्थानवशादभि-	o	१३	८३ ४६
तं क्षात्रपथप्रमुखा	c	१३	७४ ४१	तदास्तां बह्विधान-	d	१३	६८ ३७
*तं समेत्य मिरपायतेजसे	a	१७	६८ २६८	तदीक्षणे तन्मयता-	d	१४	५८ ९५
*तं सुतमपिवा मत्तं	a	१६	३७ १९६	तदीक्षणे भर्तुरिव स्मर-	a	१३	५५ ३१
त इमे नमिह चेतसा	d	१५	३० १४३	तदुक्तिमिस्त्वादुतमाभि-	c	१३	३७ २२
*तक्षकप्रोमिमुत्रेण	a	१६	५९ २०२	तदुपमङ्गुलसेचनं च	b	१५	१९ ११९
तच्च किं त्वदितरेषु		१७	११३ २९५	*तदेकभावा तमनन्व-	a	१३	९७ ५३
*तद्यप्रदेशेषु तरङ्गहस्तैः	a	१८	११२ ३६३	*तदेवमवसीदत्सु	a	१६	४५ १९८
तद्विज्वालैरिव ज्वलन्	d	१६	५४ २०१	तद्वाणततिभिर्नमः	b	१६	८८ २१२
*तद्यः प्राग्व्योषिषद्वारे	a	१६	७६ २०८	तद्वाङ्मना कल्पितकण्ठ-		१३	१०३ ५६
*तद्यस्ता तत्समादेशात्	a	१६	१३२ २२८	तद्ब्रह्मविद्याभ्युपगच्छदेन	b	१३	२१ १३
*तद्यस्तमामन्त्रं चतुर्भु-	a	१४	६३ ९७	तद्वाक्तास्तममिव जग-	b	१४	७९ १०७
ततो मदारमभिवाधि-		१४	५८ ९५	*तर्तुं तत्र मुकुन्देन	a	१६	९९ २१६
ततो युगपदेकधा	b	१६	१०७ २१९	तपनाद्युतर्तनिभप्रकाशं	c	१५	१३० १८०
तत्र दक्षनयनो विद्युन्ने	c	१७	१० २४१	तपरिवन इति ज्ञात्वा	c	१६	४० १९६
*तत्र संमदवतीमिरजसा	a	१७	७ २३९	तपोधनात्सर्वं इमां	c	१८	४० ३२७
तत्रैव ते संपदमन्व-	d	१३	१०० ५५	तस्यैवमदवीधेण	c	१६	५३ २००
तत्सङ्गमात्तादृशताम-	d	१३	८३ ४६	तस्यैवमरुचिरविषं तस्य	d	१७	३१ २५१
तथाऽपि सर्वाधिक-	c	१४	४२ ८६	तमःप्रकाशाधिष तौ	c	१४	१७ ७२
तथाऽप्यकथ्येधमयाव-	d	१४	५२ ९२	तमर्मसत वादवा-	c	१५	१०९ १७०
तथा स रेमे सदृशी-	d	१४	७१ १०१	तमर्मसत सैनिकास्तदाती-	c	१५	१२५ १७८
तदनुतर्हंमवेक्ष्य सक्रयः	c	१३	१३ ८	*तमर्थं भूमिमारस्थ	a	१६	३६ १९८
तदनन्तरान्तोषयेतां	c	१५	१२३ १७६	तमसा विभ्रदलङ्घनैक-	d	१५	१०५ १६७
तद्व्यवृत्तुज्ज्वलं	c	१६	४८ १९९	*तमकभावाभ्यधिका	a	१६	७९ २०९
तद्व्यवसंस्कारनिरोधतः	c	१४	५८ ९५	*तमात्मवन्तं परविधायेव	a	१३	७१ ३५
तद्व्योषैरनुमम्यतां	d	१५	३७ १३०	*तमादितो मानुषमागतं	a	१४	२३ ७५

श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*तमालपत्रैस्त्वमसेव ^a	१८	६६	३४१
तमिमं धर्मविपर्ययं ^d	१५	४६	१३४
*तमुपसेनार्थमियेव ^a	१४	३	६४
तमेव देवं दययेव जुष्टं ^o	१३	७१	३९
*तमो निगीर्णं सकृदेव ^a	१८	५९	३३७
*तपैव तादात्म्यमिवा- ^a	१३	१४	९
तयोरनन्यादृश्यैभवानां ^o	१३	८७	४८
तरङ्गनिष्ठोन्नतलङ्घनेन ^b	१८	१०८	३४२
*तरङ्गवेगात्तरङ्गाम्बुधारी ^a	१८	८१	३४८
तरङ्गात् पक्षतीकृत्य ^o	१६	६२	२०३
*तरुणाकर्मभासार- ^a	१६	५३	२००
तरसिगरुदासूतं ^a	१६	७३	२०७
तरसिर्व तादृश्यमिवाति- ^d	१८	१६	३१६
*तरुप्रहारैरथ मुष्टि ^a	१३	१५	७०
*तरोदरीं तादृफलस्त्वनीं ^a	१३	१७	१०
तवागमं सूचयितुं ^b	१८	११४	३६४
तथासौ क्षमयाऽन्वये ^b	१६	२७	१९३
*तथैव संकल्पकलाशतः ^a	१३	३९	८५
*तथैव जीर्णश्रवणं ^a	१८	७५	३४६
तत्कलस्त्वमसि गोह- ^d	१७	१०९	२९२
तस्युषा श्रियुग जग्युषा ^d	१७	११६	२९५
*तस्मिन् द्वितीयामिव ^a	१३	६	५
तस्मिन्निवासीदन्पाय- ^o	१३	१०२	५६
*तस्मिन् प्रथममारोप्य ^a	१६	७०	२०६
*तस्मिन् महानीलमणि- ^a	१३	४४	२५
तस्मिन् सत्त्वतमस्त्विषोः ^b	११५	८०	२१०
*तस्य ज्यास्वनीतामि ^a	१६	८७	२१२
तस्य ते किमिवाहुतं ^d	१६	९८	१९९
तस्य तेजसि बभूव ^a	१७	५४	२६२

श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
तस्य ते न खलु तत्त्व- ^o	१७	११३	२९४
तस्य हस्तदमनेन दीभ्यतः ^o	१७	१२२	२९८
*तस्य देवपुत्रताविधूतये ^a	१७	५७	२६३
*तस्य पक्षमरुता ^a	१७	६२	२६६
तस्य निम्ना विबभ्रमुः ^b	१६	२०	१९१
तस्य संश्रितजनेषु ^o	१७	६६	२६७
तस्यां नगर्यामपि ^d	१३	१०५	५६
*तस्याः कटाक्षैर्विहिता- ^a	१३	१०३	५६
तस्या भुजे दृष्टिरीव ^d	१३	४	३
*तस्याश्चिराकाङ्क्षित- ^a	१३	१०	७
तस्याः स्थिरानन्द- ^o	१३	९	६
तस्यास्त्वस्त्रीनां सम- ^b	१३	१४	९
*तस्यास्त्वस्त्रीलं चरणा- ^a	१३	९३	५१
तस्यैव रूपान्तरदूर- ^o	१३	२२	१३
*तां प्राप्य कृष्णः ^a	१३	१०५	५८
*तां प्राप्य चित्रामिव ^a	१३	७२	३९
तां हविमणीं वीक्ष्य ^a	१३	५६	३१
तां हविमणीमाहितस्त्वम- ^b	१३	४४	२५
तानि यस्तव न वेत्ति ^b	१७	१०७	२९१
तामप्रदीदप्रकरेमुकुन्दः ^d	१३	२०	१२
*तामहुतां सिद्धिमिव- ^a	१३	२	२
*तामशेषजगद्धर्त्री ^a	१६	१३०	२२८
*तामुद्वहस्तामरसायताक्षः ^a	१३	३२	१९
तामेव देवीमनघामसूत ^d	१८	१०३	३५६
तात्ताभरां चारुनवो- ^b	१३	१७	१०
तारागणाद्येष्टितशीक- ^b	१८	४३	३५२
तारागणैरासमिवान्त्र- ^b	१८	६३	३६५
तारागणैराहितमौक्त- ^b	१८	६	३०६
तादृश्यभूषणमुज्ज- ^b	१७	६०	२६५

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
* वासो मदेकोस्तुभद्वर्तः *	१३	६१	३४	त्यक्त्वा विपक्षं तरसोप- b	१३	७६	३२
तिरस्करिण्या विहिता- b	१४	३७	८४	* स्वज साहसमुज्ज्वल- *	१५	८१	१५४
* तिसृभिरशक्तिभिर्दुर्गः *	१६	११३	२२१	त्वाजितान् महती b	१६	९९	२१६
तुल्यं विद्वज्जगति b	१६	१४७	२३५	त्रयीभयश्चन्द्रसमीकृत- *	१४	१	६३
* तुल्यपक्षतिशतज्ञशालिनः *	१७	५८	२६४	* त्रयीभयस्तन्वि तत्रोप- *	१८	७२	२४४
* तुल्यवज्रवणाङ्गेन *	१६	५६	२०१	* त्रयीमिव क्षालित- *	१८	४०	३२७
तुल्यन्यायतस्त्वया b	१६	१२०	२२४	आण्डं त्रिदिक्स्थाना- b	१७	१२२	२९८
तुषभिक्षेपमवत्त रक्त- d	१५	१०३	१६६	ब्राह्मणैर्ध सुराभि- d	१७	१२५	३००
* तुष्टाव च पतिं तुष्टा *	१६	१११	२२०	* ब्राह्मणेव करणागतान् *	१७	११९	२९७
* तुष्टवे च पुण्यं पुष्टुतं *	१७	८८	२७९	प्रासम्भवायेऽपि b	१८	१०७	३६१
तुल्यनिदिष्ट कालपावके d	१७	५४	२६२	त्रिगुणग्रन्थिचिकित्सकः *	१५	१२७	१७९
तुलिकां त्रिगुणलक्षणां d	१७	१०४	२८९	त्रिजगद्भयशान्तिकः *	१५	११८	१७४
* तुणमुक्तातिमस्तृणाय *	१५	९६	१६२	त्रिदशप्रीतिदातारं *	१६	७	१८६
* तृतीयवर्णप्रमवे निजाङ्गे *	१८	५५	३३५	* त्रिभिः क्रमैर्द्विष्यति *	१७	३०	७९
* ते च तेन गरुडं *	१७	१३०	३०२	त्रिभिर्विभक्तं त्रिदशानु b	१८	१०	३११
* तेन तत्र विद्वेज्जवाहनो *	१७	८७	२४८	* त्रिभिर्ब्रिलोकीभनयैः *	१८	७३	३२९
तेन नखिगुणतन्त्र- *	१७	१११	२९३	त्रिभुवनविभवाणा- *	१६	१४५	२३४
तेन नूनमनुभूतमीदृशं *	१७	९०	२८०	त्रियुगं तद्बलवच्च- b	१५	६८	१४८
ते भवन्त उपपन्नपौत्राः d	१७	१२८	३०१	त्रिलोकीं ब्राह्मणागते b	१६	२६	१९१
ते भवेयुरपुनः- d	१७	१०७	२९१	त्रिलोकीकण्टकं *	१६	४३	१९८
तेषामेकः किमयमथवा d	१४	७९	१०७	* त्रिषु जन्मसु ते विहार- *	१५	१३	११८
* तेषु शिक्षणपरिश्रम- *	१७	६७	२६८	त्रैलोक्यदुरितच्छिदा b	१६	५२	२००
* तैस्तैरसौ निर्मथितो *	१८	१००	३५७	त्रैलोक्यलक्ष्म्या इव b	१८	४०	३२७
सोयदा इव युगान्त- *	१७	६५	२६७	त्रयक्षः कथं पञ्च- d	१८	१४	३१५
* तौ परस्परजिगीषयोऽद्यौ *	१७	७५	२७२	स्वच्छकिजनितात्मनः d	१६	२९	१९३
स्वकरोद्गमनाय *	१७	१६	२४४	स्वजनन्यै मया स्वयम् *	१६	१२८	२२७
स्वकृत्यमभियोऽवत्त- d	१७	५१	२६१	स्वकथासुतरसं *	१७	१०७	२९१
स्थका निमेषैरपरा- *	१३	५८	३२	स्वकान्तिमाध्वीमनु- *	१८	७७	३४७
स्थका भीतिवृत्तास्तत्र *	१६	९४	२१४	स्वकीर्त्युपगं शम्भु *	१८	२३	३५०

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
स्वस्त्वैकपरिहार्यविश्वे	१७	११७	२९६
स्वत्केशहस्तस्वजनेः	१८	१२५	३७०
*स्वश्लोप इव वीक्षोऽपि	१६	३३	१९५
स्वत्पदं परमनन्यचेतसः	१७	९८	२८६
*स्वत्पदैकदृष्टभक्तिरूपया	१७	१००	२८७
*स्वत्प्रतीपचरणारिवौकसा	१७	११३	२९४
स्वत्प्रतिष्ठपुरपत्तनेश्वराः	१७	१०६	२९०
स्वत्प्रभावमनप्राप्तमात्म-	१७	११०	२९३
स्वत्प्रयुक्तमनलो न	१७	९५	२८३
*स्वत्प्रसूतस्वयैवासौ	१६	१२६	२२६
*स्वत्सगनचतुर्लसी-	१७	३३	२५३
स्वत्समस्वमितरे	१७	१०१	२८८
स्वदनुग्रहपुष्पितः	१५	१२	११६
स्वदनुस्मरणप्रभावयुक्ता	१५	२८	१२६
स्वदन्दो नास्ति रक्षितुम्	१६	११६	२२२
स्वदुर्दशीलादिगुण-	१४	४४	८७
स्वदुसौ कश्चिदुपस्थितः	१५	१५	११८
स्वदागमप्रीतशरत्प्रयुक्ता	१८	७६	३४६
*स्वदागमादक्षविलं परं	१४	४५	८८
स्वदाधर्यासिन्धुसुतेषु	१४	४५	८८
*स्वदाहितस्वातिशयैः	१४	४६	८८
स्वदीक्षणात्मातफलोऽस्मि	१४	३२	८०
स्वदीक्षणात्सूरिगणा	१४	४५	८८
स्वदेकद्वेष्टरेपि विश्व-	१८	५२	३३३
स्वदेकाधीनमुक्तयः	१६	११८	२२३
*स्वदृष्टीतगुणसूत्रसंविदान्	१७	१२०	२९७
स्वदर्शने दीप्तकुण्डल-	१८	११३	३६४
स्वद्विपक्षमभिरक्षिणुं	१७	९५	२८३
स्वद्विपक्षितमतः परं	१७	४१	२५६

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
स्वनुपश्यन्ति करस्थि-	१५	२५	१२४
स्वभूपुराधूनमशीतनादाः	१८	४८	३१२
*स्वभवायानुभिमतेर्देव	१६	१२५	२२६
स्वमीश्वरो नूनमहो	१४	२५	७६
स्वमेव मां वेदमधु-	१४	२९	७८
स्वमेवमेवंविधविश्व-	१४	३८	८३
स्वमेवोद्धर्तुमर्हसि	१६	४६	१९८
*स्वया जितोऽहं क	१४	४१	८६
स्वया धृतोऽसौ मणि-	१४	४५	८८
स्वयि प्रविष्टमिदं	१४	३९	८५
स्वयि वैरेण विदीप्त-	१५	२८	१२६
स्वयैव मां वेत्ति	१८	४१	३२८
स्वयैवोत्पादितं प्रभो	१६	४६	२९८
स्वययत्स्वमनुपाधि-	१७	१०६	२९०
स्वययशोयजगदेकभातरि	१७	१०५	२९०
स्वयते पाणिपीडने	१६	४३	१९७
स्वयं त्वमेव खलु वेत्ति	१७	११३	२९४
*स्वामिह त्रिदिवदर्शना-	१७	३८	२५५
द			
दंष्टाहुरे दानवशोणित-	१८	६९	३४२
दण्डो दण्डधरार्पितः	१६	३५	१९५
दत्ताष्टिरभितः	१७	७०	२७९
*दत्तनीराजनस्तेन	१६	६५	२०४
दत्ताहस्तं वलक्षिष्य	१६	५०	२००
दत्ताभयो दनुजबानु-	१७	१३३	३०३
दत्तार्कनो विभवधू-	१३	९२	५०
दत्तोक्षणो दानपति-	१३	७९	४३
दत्तोपभारा नमुदेवधरैः	१६	७७	४२
ददर्श भाग्या विधृतं	१४	६	३६

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*वदनीं यदुचिरोऽथ ॥	१६	१३३	२२९
दहरो तदसूत्रं प्रसङ्गः ॥	१५	१०१	१६५
दहरो वाहनेभ्यः ॥	१६	६५	२०४
ददौ चरित्रीमिव ०	१४	७०	१०१
दधत्त मौक्तिकाकल्पं ०	१६	८	१८६
दधान इव तुण्डेन ०	१६	५८	२०२
दधिरे दमघोषसंभवस्य ०	१५	१०७	१६९
दनुजारेर्दमघोषजन्मनश्च ॥	१५	१२२	१७३
दनुजैराक्रमणं भुवो ॥	१५	६	११२
दन्तदीप्तिगङ्गाया ॥	१६	१११	२२०
दन्तैर्दलितमन्त्रैः ॥	१६	६	१८६
दध्मन्तमिषौदायां ०	१६	१४	१८८
दमघोषप्रभवो निराम्य ॥	१२	७३	१५०
*दमर्न दमघोषसंभवस्य ॥	१५	१८	१६९
दमनैराद्रियसे न ॥	१५	१९	११२
*दयनीयेषु देवेषु ॥	१६	२४	१९२
दया देवेषु पात्यताम् ॥	१६	४५	१९८
दयालुनाऽपास्यत दर्पं ॥	१४	४१	८६
दयाविपाकेन चरा- ०	१८	३५	२४०
दयितास्तद्विहो ॥	१५	५	११२
दरुचेऽपि दरुव्यथा- ॥	१५	१२०	१७५
दरुशेषैश्चनक्षदिविदिदीपे ॥	१५	९६	१६२
दर्पभङ्गे विरूढताम् ॥	१६	१८	१९०
*दर्शयस्तदनु ॥	१७	११	२४१
दशाननाद्यैर्बुधि दृष्ट- ॥	१४	२७	७७
*दशाननायोधनकेलि- ॥	१४	२२	७५
दशाभिः कर्बुरासिध ॥	१६	६८	२०५
दातुं क्षमाया दयिते ॥	१३	५	४
दानवाः पर्यवारयन् ॥	१६	७३	२०९

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
दानवावितवतां त्वया ॥	१७	११४	२९४
दानार्जकरपुष्करम् ॥	१६	१४	१८८
दामोदरे दृष्टिपथं ॥	१३	३	३
दारितानिब पतत्तमास्तैः ०	१७	६४	२६६
दारुपुत्रनयतः प्रवर्तिनः ॥	१७	१२०	२९७
*दिवक्षमाणास्य मयैष ॥	१८	१५	१५
दिवक्षमापैरपि देव- ॥	१४	२७	८४
*दिवक्षोपगतानां तद- ॥	१६	८४	२११
दिनमाद्यन्तविचर्जितं ॥	१५	४	१११
दिनानि तौ निन्यतु- ॥	१४	१६	७१
दिवाकरं राहुमुखावि- ॥	१४	६५	९८
*दिवाकरेणात्र बिलेषु नृप- ॥	१८	६७	३४१
दिवाभीता इवासुराः ॥	१६	७७	२०९
*दिवा महातीलमयूख- ॥	१८	२६	३२६
*दिवि सुवि च समिधं ॥	१६	१४५	२३४
दिविषयूज्यपदोऽपि ॥	१५	२४	१२८
दिविषयैर्भवदावदित्र- ॥	१५	९	११४
दिवौकसां दर्शितभाग- ०	१८	७२	३४५
दिव्यं पदं यत्र ॥	१८	६५	३४०
*दिव्यं वदर्याश्रममेतदन्ते ॥	१८	५३	३३४
दिव्यद्रुमप्रतिगर्जि च ०	१७	१३९	३०३
*दिव्यपद्मदमा मणि- ॥	१७	२५	२४८
दिव्यपादपसंपदम् ॥	१६	१४	१८८
दिव्ये गिरौ दातुमिहा- ॥	१८	२९	३२२
दिव्येतरेषां च ॥	१३	५	४
दिव्येन ते शोखरसौरभेण ॥	१८	४९	३३२
दिव्योपमान् जानपदान् ॥	१८	७४	३४५
दिशस्थसौ लोचन ॥	१८	७३	३४५
दिशागजेन्द्राविव ध्रुव- ०	१४	१६	७१

श्लोकपादाः सर्गः श्लोकः पृष्ठम्

श्लोकपादाः सर्गः श्लोकः पृष्ठम्

विद्याभिरष्टाभिरिवात्मनः	d १४	७६	१०५
विष्टवञ्चितधियो	१७	६५	२३७
दीनगुणितजननी	१७	१२१	२९८
दीप्तं शोणितचिन्तुभिः	d १६	५	१८५
*दीप्तदृष्टयधिररस्मिस्त-	a १७	३८	२५९
*दीप्यमानमनयेन तेजसा	a १७	८४	२७६
दीर्विकापयसि दीर्घ-	d १७	२७	२४९
दीर्घिकेयमसिताब्जलो-	b १७	२५	२४८
दुःखमिधमवधार्य	b १७	९८	२८६
*दुग्धसिन्धुदुहितुस्सहो-	१७	४३	२५७
*दुपुके पक्ष्मती च द्वे	a १६	६७	२०५
दुरभिगमसमीपा	d १८	१३२	३७३
दुरासदामन्वृणद्विनेत्रैः	b १३	२५	१५
दुर्जयोऽपि विजिगीषितो	c १७	५०	२६०
*दुर्दस्यभ्यां द्विरदेन्द्र	a १३	१८	११
दुर्नयस्या दृवानधन्	d १६	९७	२१७
दुर्मवान् प्रशमयन्निव	d १७	६७	२६८
दुष्पापलोभादपि	b १३	५९	३३
दूयते त्वदुपेक्षया	d १६	२८	१३३
दूरवरमपेक्षित्य मे	b १७	३९	२५५
दूरदसीदक्षितपूर्णे	b १८	६०	३३८
दूरप्रियं द्वारवती पुरी	d १८	११६	३६५
दृढबलेन बन्धुरम्	b १६	५९	२०२
दृढलभैरिवोत्पत्तौ	c १६	५	१८५
*दृष्ट्यतामय दैत्यानां	१६	८३	२११
दृष्टवन्ति भुवनानि	c १७	७४	२७१
दृष्टावभीष्टं भजता	१३	१०६	५८
दृष्टिद्वयलवनं विशस्यसौ	c १७	२७	२७९
दृष्टे जगदावति जातरागा	b १३	६०	३३

दृष्ट्यधिरभोषितसंनिह-	b १८	८४	३५०
देवः स्वच्छन्दयादवः	b १६	१०३	२१८
देवकीतनयभावतोऽपि	c १७	१२७	३०१
देवकीसुतनयवेक्ष्य	१७	८४	२७६
देवतारुगुणपुष्पसंपदा	b १७	३३	२५२
देवदर्पदमने ततोऽपि-	१७	८२	२७५
देवदानवसमानदैवतं	c १७	६	२३९
*देवदानवसिद्धानां	a १६	४३	१९७
देवदानवसौदेव्यः	c १६	१०७	२१९
देवदेव त्वयाऽधुना	b १६	२४	१९२
देवदुमाणासि जङ्गमा-	b १३	४३	२५
देवभूतैर्निरीक्षितम्	d १६	२	१८४
देवमातुस्पनीतकुण्डलः	b १७	५	२३९
*देवराज्यदुराजयोरिदं	a १७	५१	२६१
देवानां रोमहर्षणम्	b १६	८४	२११
देवेन संपीडितयोस्त्रि-	c १८	८९	३५२
देवेषु पश्यतिस्त्वय पूर्व-	c १३	२७	१६
देवैः स्तुतं दक्षिणतः	१८	५३	३३४
देवो दृष्टिपथं गतः	d १६	१३९	२३४
*देशकालगणनाति-	a १७	१०१	२८८
देहं द्वयोरर्धसमीक्ष्य-	d १८	३५	३२५
देहलजां दक्षिणतो न	d १८	६४	३४०
देहिनीमिव जयप्रियं	c १७	७	२३९
दैत्यदर्पगजाकुशम्	d १६	५८	२०९
*दैत्यदानजदर्पितैः	a १६	६	१८६
दैत्यदानवसूदनः	१६	७६	२०८
दैत्यश्रीवा देवि प्रहस्य-	b १८	१०१	३५८
दैत्यवीरनिवेशनम्	b १६	१६३	२२९
दैत्यस्तनुरिति नाम	d १७	११९	२९७

कोकभावाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
द्वैतसोपितदिग्धमिः	१६	८८	२१२
द्वैत्येन्द्रयोरान्तरपरंपरेषु	d १८	८९	३५२
द्वैतमीलितदशो द्विबौ-	d १७	७१	२७०
द्वैत्यमेतदशोदितं	d १७	९०	२८०
*दोष्यमानं विविधोर्मि-	a १८	९६	३५५
दोषयेव समकृत्यत	d १७	८६	२५८
दोषायितकुलाचले	b १६	६७	२०५
दोषच्छिदो दुन्दुभयः	d १३	८०	४४
दोषनिह्वस्ताशिनी	d १६	४५	१९८
सुमणेरेव संनिधौ	d १६	३३	१९५
सुसंमितां द्वारवतीमया	d १३	४०	२३
सूतमेतद्वृणोर्निषेव्यते	d १७	९३	२८२
सोदितो दिध्यभूयैः	b १६	५५	१०१
द्रापीयसीं दारु-	b १३	३९	२३
द्रापीयसीं नानुभवन्ति	d १८	१०१	३५८
दुषदाया बहुवो हि	b १५	५०	१३७
दुष्पण्डानिव मारुताः	b १५	११३	१७१
दुन्दुयुद्धसुपस्थितम्	a १६	१००	२१७
द्वद्रासिं द्वद्रुमवैशि	d १३	१०७	६०
द्वन्द्वैरिह द्वन्द्वविषाद-	c १८	१२	३१३
द्वत्कां स्वमचिवारस्यसि	d १७	१२	२५६
*द्वारकापरिषदं प्रयास्य-	a १७	३९	२५५
द्विजाधिपाम्बेयत इत्य-	d १८	९८	३५७
द्विधा चकुस्थवेगेन	c १६	८६	२३२
द्विरदावीरसिव द्विषं	d १५	१११	१७१
*द्विरदायुतसत्त्वशालिनो	a १५	४५	१३४
*द्विरदाशरनिर्मित-	a १६	८९	२१३
द्विषताऽनेन न भाषण-	b १५	७१	१७९
द्विषदुष्पाठमलावृण-	d १५	१२५	१७८

कोकभावाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
द्विषदुल्लमहर्षिवम्	d १६	८६	२३२
द्वैपीभावसृजो मोघाः	c १६	९७	२१५
द्वैरयं प्रतिभयं विरक्षयः	b १७	५१	२६१
अ			
धनगुप्तौ च सुयोधनं	b १५	३३	१९८
*धनदेव गदा तस्य	a १६	३९	१९६
धनपतिबहुमान्यां	c १८	१३२	३७३
*धनमन्धुवयःक्रियाधि-	a १५	६७	१४७
धनप्राप्तप्रसुवं दिने	c १७	६	६६
धनुराज्ञायतममहित-	a १५	१२३	१७६
धरित्रीभारार्धम्यपत्न्यन-	c १५	१३४	१८२
धर्मं निजं धारयतीह	d १८	५४	३३४
धर्मद्वैरात्मसुवार्ज्य-	a १८	४२	३२८
*धर्मसूकरूपस्य	a १६	२७	१९३
धर्मस्य निश्रेणिमिच	d १८	४०	३२७
धर्मस्य वासाः प्रथिताः	c १८	११८	३६६
*धर्मस्य संभूतिमिवा-	a १८	६२	३३९
धर्मो युगे धारयतीह	d १८	५८	३३७
धातपरके सविहसु-	a १८	६९	३३२
धाम कौस्तुभमयूख-	d १७	३५	२५३
धारातदित्वन्तमिवानु-	b १३	१६	१०
धिक्ष मे त्रिदशराजतः	c १७	८६	२७८
धिक्षपरिग्रहविशिष-	b १७	८६	२७७
*धिक्षप्रसादमदिरां	a १७	८६	२७७
धीरोऽतमहीवसा	b १६	६१	२०३
धीमोपलक्ष्यं	d १८	५९	३३७
*धृतिक्षमं देवि सुर-	a १८	३३	३२४
ध्रुवमशमाय रोषवदेः	c १५	१०३	१६६
ध्वनिकृकम्पयन्	b १६	८३	२११

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
म			
म कथं दर्शनतोऽपि d	१५	३८	१४८
न कथं विग्रहमारमेत d	१५	३	११२
म कर्मकर्ता च य एष d	१३	५१	५०
न कर्मतन्त्रेषु मते- ०	१४	३९	१००
मर्कः प्रकाशेन b	१८	३३	३२६
नक्षत्रमालाधितुम्- ■	१८	२३	३१८
नक्षत्रमालेव गजेन्द्र- d	१८	४४	३३०
*म क्षिपेदपि तृणं *	१७	५५	२८३
न क्षुधा न च जरा न d	१७	३७	२५४
नक्षत्रिणा पुष्पित- d	१४	२४	७५
न क्षत्ररामो दृष्टो b	१४	२३	७६
न गदास्सनिहिताश्च न b	१५	६०	१४३
नगेन्द्रसूधन्नुपयाति c	१८	४४	३३०
नगेन्द्रेष्वनुनादिना b	१६	१९	१९०
न च गोपो न च d	१५	४९	१३६
न च त्वदादेकविपर्यये b	१४	४२	८६
न च त्वेयोऽनुत्तमो न- d	१५	६९	१४८
न च पुत्राभिमनो मे ०	१६	१२३	२२५
*न च विश्वसिमो न *	१५	५४	१३९
न च स्वतन्त्रे स्तुर- d	१४	६९	१००
न चेतसा क्रक्षपतिः d	१४	१९	७३
*नटवभ्रतस्तक्षुचक- a	१५	५३	१३९
*न तादृशास्संप्रति सन्ति a	१४	३३	८१
*म ते मनुष्या न च देव- a	१६	१०७	६०
न क्षजेयमिति नाय d	१७	८९	२७१
न दूये स्वप्नतस्थिता ■	१६	१२३	२२५
न दृश्यसे देव तदा ०	१४	३७	८४
नमन्व कश्चाद् दृश्य- c	१४	५३	९४

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
मनन्दुरालम्बजला- d	१४	६४	९८
न नमस्त्यत्यथ नैतदुक्त- b	१५	७०	१४९
न नियन्ता न च ते b	१५	१२	११५
*न नीतिवर्तन्यति- a	१४	४२	८६
ननुते मुदितेन नारदेन *	१५	८५	१५६
नन्दनं नयनवृत्तिमर्हति d	१७	१३	२४२
नन्दनस्य वसुदेवनन्दनः b	१७	११	२४२
*नन्दयं सम पराजयो d	१७	५२	२८१
*न पनायति चेवसौ न *	१५	७०	१४९
न परिग्राह्यमिति ■	१५	७४	१५१
*नपुत्रवधमन्वीक्ष्य *	१६	१२३	२२५
न पुनस्तैर्मिवर्त्यते d	१६	११९	२२३
न प्रजापत्युपती न चेक्रे ०	१७	५५	२८३
न प्रसाक्तिरपवर्गनन्दयो ०	१७	३७	२५४
नभःप्रतिच्छन्दमिमेन *	१८	१०६	३६१
नभस्वान् खेलतस्संस्थे ०	१६	३८	१९६
न मधुनं च कैटभः b	१६	२९	१९३
*नम्रतामुपगतः फलैरसौ *	१७	३२	२५२
*नयनार्चिभ्रतस्तस्थ *	१६	३६	१९५
नयो जहौ हारवर्ती न ०	१३	६०१	५५
नयो महीयानिव शक्ति- ०	१४	७४	१०३
नरकवधविनं तत्ताय- d	१६	१४५	२३४
*नरकान्मुदमुक्ताभिः *	१६	८२	२१०
नरको नाम दैत्येन्द्रः ■	१६	२६	१६२
नरदेवानुपहृतसंभिधा- d	१५	१२३	१७६
नरदेवाश्च तमीक्यमादि- d	१५	१२८	१७९
न हृष्यसे नाथ मया न b	१४	४१	८६
न रोह्यं क्षमते पाशाः ०	१६	३७	१९६
*नर्तयन्तममर्त्यानां *	१६	१०	१८७

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
नलस्तम्भ इव दिपम् d	१६	१७	१५६
न नक्तयसाधून्महद् b	१४	४८	९०
न वदत्यनिदं परेषु ■	१५	५४	१३९
*न वधैस् कर्मभिरिष ■	१४	३६	८३
न वार्षते राजनि रक्ष- b	१४	३	६४
न विदन्ति यथावदा- c	१५	२५	१२४
न विद्यते यस्य न किञ्चि- d १४	६६	९९	
न शक्यते सात्यकिना c	१८	१२३	३६८
न स्वेदकणिकामपि d	१६	३८	१९६
न हि तिष्ठन्त्यदितेषु d	२५	५६	२४१
न हि भवति विशेषः d	१३	१०९	६२
*न हिरण्यहिरण्याक्षौ a	१६	२९	१५३
*न हि सन्ति न निश्चि- ■	१५	६०	१४३
न हीयते च त्वमसाधुभिः b १४	३६	८३	
न ह्यजय्यमिह किञ्चि- ■	१७	९१	२८१
नाकद्रिपस्यैव नखेन्दु- d	१८	२३	६१८
नाकनायकगणान् जन- b १७	६६	२६७	
नाकिनो नरकमीति b	१७	८	१४०
नागाकुटितश्चक्रला d	१६	६०	१५१
*नास्ति वांसदपराधिना a	१७	६६	२६७
नायं नदीनामनयैव d	१८	४३	३२८
नायः स्वयं नाकनिष्ठेन- b १८	५४	३३४	
नाय स्वल्पदमस्तथा c	१६	११९	२२३
नाय त्वज्जणदुग्धाक्षि- c	१६	११४	२२१
*नाथ त्वयि निरावार्य a	१६	२६	१९२
नाथ निष्प्रतिघतेजसा c	१७	९२	२८१
नाथप्रिया नाथसन्तु- b	१३	९७	५३
*नाथभक्तिपरिष्कार्या a	१६	६०	२०२
नाथ विश्वविरितं तव b	१७	१०९	२९२

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
नाथस्तथा नगरसन्ध्य- c	१८	१३३	३७३
नाथैस्तुराणामपि जेतु- d	१८	१२१	३६८
नाथो नाराचवृष्टिभिः ■	१६	८२	२३०
नावैरवशातपयोधिषाब्दा b १३	४२	२४	
नाभागनाहुषनखादि- c	१८	१२८	३२२
नारायणो यत्र नरेण d	१८	५३	३३४
नारिमनाथामिष नक्त- d	१८	९	३०६
नासां त्रिदशनारीणां c	१६	१०	१८७
नासावाळुभिर्निर्गाताः a	१६	९०	२१३
*नासुरो न च सुरो d	१७	११४	२९४
*निकटेषु निशामयाम a	१५	८८	१५७
निकृत्तमपि न द्रष्टुं c	१६	१०८	२२०
*निकृत्तशिरसं देवी ■	१६	१०९	२२०
निषेतनैरुन्नमितान्त- b	१८	१२३	३६९
निखिलानुभूतां कृपो c	१५	३८	१३०
निखिलानुभवसंज्ञय- b	१५	८३	१५५
निखिलारण्यकनिर्वि- d	१५	११७	१७३
*निगमान्तेषु निगद- a	१६	४९	१९९
निगमान्तैरनुनादपि b	१५	८८	१५७
निगमेषु सती पुरेषु ■	१५	२१	१२१
निजगाद निजां मीतिं c	१६	३३	१९१
निजगाद हसन्नमर्ष- c	१५	४१	१३२
निजच्छायाजुकारिणी ■	१६	१२२	२२५
निजपारम्भनिगूहनरवि- ■	१५	३५	१२९
निजमंसमरातिवञ्चिजले c	१५	१०३	१३८
निजमगमद्वगारं निर्वि- c	१८	१३४	३७५
निजाङ्गे पतितं सुतम् ■	१६	१०९	२२०
*निजाक्षमेभ्यः प्रतिनिर्वि- a १८	६०	३३८	
निजेन स्यात्तद्वेज्ये c	१३	६०	२०९

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
निजौजसा नैरुत्तयूध-	१३	२६	७६
*नित्यं नगेशनिधिमिः	१८	१२९	३७२
नित्यधर्मात्मना स्वया	१६	१९७	२२७
नित्यानपायित्वमजान-	१३	३१	१८
नित्यानुभूतामपि नम्य-	०१८	८०	३४८
*निदधौ कन्यकास्तत्र	१६	१३६	२३०
निदर्शितपरस्पराः	१६	१३६	२३०
निदाने सर्वपाप्मनाम्	१६	१७	१९९
मिनीषते किंपुरुषास्पदं	१८	१३	३१३
*निपत्य चोत्पत्य च	१८	१६	३१६
निपातौ न द्विषोऽब्धिः	१६	९१	२१३
निपीकनं यन्निबिडं	१४	३०	८५
*निपुणैरतिबालवृद्ध-	१५	७४	१५१
*निबद्धजैत्रध्वजपंक्ति-	१८	११७	३६६
निबद्धाः पशवो नाथ	१६	११८	२२३
निकष्यमानानि विमुञ्जत-	१४	५९	९२
*निवृत्तैरपि पूर्वमैकमत्या-	१५	१०७	१६९
निमज्जानोन्मज्जनवेग-	१८	८६	३५१
निमेषमापुः कुमुदा-	१४	३७	९९
निमेषरहितैः पारैः	१६	२	१८४
निमोक्षत समक्रमः	१६	१२०	२२४
निमोक्षताम्यवैविभाग-	१८	१६	३१६
नियतिः केन लङ्घयेत्	१३	१२२	२२५
नियतित्स्वन्मयतामि-	१५	२८	१२६
नियमं तीव्रमास्त्यताम्	१६	४०	१९६
नियुक्त्यर्थानियुक्तौ	१४	१५	७०
नियुद्धविहैः परै-	१४	६४	९८
नियोधयन् यन्निवृत्तं	१४	२६	७६
निशगावरकासुरः	१६	७८	२०९

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
निरञ्जनोपस्थितनेत्रशोभैः	०१३	६२	३४
निरपायप्रियपथ्यभाव-	१५	३८	१३०
निरयन्वलयनेन्धनीभभि-	१५	७१	१४९
निरयापरपर्यायं	१६	१०३	२१८
निरये निपतञ्जित निन्द-	१५	५८	१४२
निरीक्ष्य तं द्वारवती-	१४	६४	९८
*निरुद्धे नरके नाथ	१६	१२७	२३७
*निरुपाधिकसर्वबन्धुमेन	१५	७१	१४९
निर्गुणानपि निसर्ग-	१७	१२०	२९७
निर्गाराः स्तुतिमिरभ्य-	१७	३	२३८
निर्गारनतनुतारुणागुजः	१७	६४	२६६
निर्गाराश्च निरुपाधमास-	१७	१२४	२९९
निर्गिगाय मिषतां	१७	८३	२७६
निर्जितेभ्य हरिणा हरिः	१७	८७	२७८
*निर्जितोऽहमञ्जितेन	१७	९१	२८१
निर्धावितुमनीशानाः	१६	३२	१९६
निर्मिषेधनयनेषु नाकिषु	१७	४१	२५६
निर्मिषस्वसारविः	१६	१०५	२१९
निर्ममैर्मनसिजो	१७	१८	२७५
निर्मलां निजदयामिषो-	१७	१२९	३०२
*निर्मुक्तोपोरननिर्विशेषैः	१८	१२३	३६९
*निर्यातितस्मिदं मूयः	१६	१२८	२२७
निर्विदोभ्य निविशोमहि	१७	९४	२८३
निर्विदयते यौवनमेक-	१८	१२	३१३
निर्वृता इव निशामया-	१७	२१	२४६
निर्वैशालीम्यस्वविशेषमा-	१३	१९	१२
निर्न्याजनिष्पन्नमिजानु-	१३	८	६
निर्न्याजसङ्गेन निशाम-	१३	५८	३२
निखिलेभ्य तस्य दोर्मध्ये	१६	३३	१९४

कोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	कोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*निवर्त्य स्वनिवासाय ■	१६	७१	२०६	नृत्तस्त्रीलामिव स्पृष्टान् b	१६	६०	२०२
*निवर्त्य धर्मशल्येऽस्मिन्	१६	७७	२०९	नृप इत्येक्षि जनै- d	१५	३४	१२८
निविश्य मध्येक्षिति- ■	१८	६	२०९	नृपलोकादथ निर्जगाम ■	१५	२०९	१७०
*निवृत्तरातौः परि- a	१८	५४	२१४	नृपाणामपि कन्यकाः b	१६	४३	१९७
निवृत्तिघर्मे नियतस्थिती- c	१८	११९	२६७	नेत्रकौतुकसूतिकाम् b	१६	१०	१८४
निवेदनमिहास्माकं c	१६	४७	१९९	नेत्रैरिवाभान्ति d	१८	७७	३४७
निवेदितसमाहृतः c	१६	२२	१९१	नेदीयसां देवि d	१८	७२	३४३
*निश्चयं दिव्यद्रुमसंम- a	१८	२५	३२०	नेदीयसां नेत्र- d	१३	१९	१२
निष्तामिव प्रोषित- c	१८	२	३०६	नैकधलुमति ■	१७	४९	२६०
*निश्चितैस्तस्य नाराचैः a	१६	१०५	२१९	नैरुत्तेष्वरवाहिनी b	१६	३६	१९५
निश्चयेयसं दर्शयतीव c	१८	५३	३३४	नैश्चेयसीं पद्यति- d	१८	११९	३६७
निष्काभरणवर्ष्मणा d	१६	३३	१९४	*न्यस्तकर्बुरकुयोत्तरं a	१७	४९	२६०
निष्कृतिस्त्वहुपसन्निरेव d	१७	११५	२९५	न्यस्तश्चरूपतिकर्मणामसौ c	१७	११५	२९५
निष्पन्नाकृतसायकम् b	१६	९०	२१३	न्यासं क्षुभं निश्चित- d	१८	५६	३३५
निष्पतिद्विदिकं स्वर्ग- c	१६	१२७	२२७	य			
*निस्सर्गकल्याणतया प्रसीतं a	१८	५	३०८	पक्षपक्षिनिपिने d	१७	४५	२५८
*निस्सर्गतमसत्त्वस्य ■	१६	२०६	२१९	*पक्षपातपरिहारशुद्ध्या a	१७	११०	२९३
निस्तरन्ति जगदेक- c	१७	९९	२८६	*पक्षमारुतघोषेण a	१६	५२	२००
*निस्सहायीकृतस्तत्र a	१६	१००	२१७	पक्षवन्त्रमिवाद्दीनं c	१६	८५	२११
निहंसि पासि चैकल्यं c	१६	१२१	२२४	पक्षवेगएवनेन ताहिताः b	१७	६२	२६५
निहते चेन्निपतौ b	१५	१२८	१७९	पक्षानिलं पालमुपेत्य ■	१८	९४	३५४
निहन्यमानं निज- b	१४	२१	७४	पक्षानिलैर्माज्यतीव d	१८	७२	३४४
निहितोन्नतजानुना d	१६	६०	२०२	पक्षेष्टिमं किं नु तपो ■	१४	२८	७७
नीराजनं विश्वसृजा d	१८	७	३१०	*पक्षवक्त्रदग्धस्थमामिषं a	१७	७३	२७१
नीवीरिव रतेद्विभुः d	१६	१३६	२३०	*पतद्गृहे तिष्ठति रुक्म- a	१८	४२	३२८
नूनं स्वगोशोऽयमनून- b	१८	७१	१४३	एतनोद्यततारकानुकारी c	१५	११४	१७२
नूनं तथाऽऽनर्ब c	१३	९२	५०	पताकयेवाद्भुतकेतुयष्टिः d	१३	४९	२८
नूनं रवं नृपुत्र- ■	१८	२५	३२०	पतिः पतीनां प्रति- d	१४	२५	७६
नूनमस्थ मणिभूयता c	१७	४०	२५५	पत्नी तव वसुंधरा b	१६	९८	१९३

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
पक्षी पयोधेरियमातु d	१८	३९	३२७	परामृक्षन्तृक्षपतिं परः ॥	१४	२२	४५
पञ्चमङ्गमकरैः d	१७	१७	२४४	पराश्व देवीरकृणोत पञ्च b १७	७५	१०४	
पक्षिकानर्चितुमुन्मना b	१५	५७	१४१	परिक्रमैः पर्यचरस्त b	१३	९१	५०
पदं तदप्राप्यमर्ह b	१४	३२	८०	परिग्रहे भूयसि वर्तमाने b	१८	४१	३२८
*पदवीमदवीयसी ॥	१५	८९	१५८	*परिप्युतं किञ्चिदि- a	१३	४६	२६
पदाभिघातैर्भुज्यन्त्र- ॥	१४	१५	७०	परिणयनविलम्बं d	१६	१४४	२३३
*पदे परस्मिन्निव ॥	१८	११८	३६६	परितोषितभावुकस्त्व- c	१५	३	११०
*पद्मरागरमणीयपल्लवं ॥	१७	३१	२५१	परिदृष्टंपरावरस्तमीषव ॥	१५	५५	१४०
*पद्माकराणां परिपक्षि- ॥	३३	४	३	परिदेवयितव्यता d	१६	३२६	२२६
पद्मावृतां दिवमकुर्वत d	१८	१३०	३७३	*परिपश्यति हन्त राज- ॥	१५	४८	१३५
पद्मेक्षणं प्रेक्ष्य ॥	१३	६७	३७	*परिवर्तं दुताशनप्रदीप्तं a	१५	२००	१६५
पद्मेणैव पराक्रमं d	१७	५६	२६३	परिवादैश्च तिरश्चकार b	१५	९७	२६३
पयः प्रलक्षं समि- b	१८	७८	३४७	परिचरैरिव तत्पजे b	१५	१०६	२६८
पयस्स्वयं सादरमर्ष- b	१३	४७	२७	परिषद्यासमुपेत्य पञ्च b	१५	३१	१२७
पयोविस्पां परिधौ ॥	१३	४०	२३	*परिष्कृतां काञ्चनतोर- a	१३	४१	२४
परं च भोक्तुं पदभन्व- d	१४	६१	९६	परिष्कृताङ्गः प्रक्षितो- ॥	१४	१३	७०
परत्र साध्योऽतिशय- b	१४	३६	८८	परिष्कृतिं भारतवर्ष- ॥	१८	३३	३२४
परत्वमार्थं प्रतिपन्न- b	१४	७४	१०३	परिष्कृत्यामाम्रियतेव d	१३	५३	३०
परवाद्यमिलाषिणाम् b	१६	९६	२१५	*परिस्फुरन्त्याः क्षिति- a	१८	९	३११
परमं ब्रह्म भवन्त- d	१५	११	११५	परिहीणायुधि न प्रवर्ति- b १५	८०	१५३	
परमेष्टस्वपुरीं पुनः d	१५	१३३	१८१	परीतमाराधतिहार- c	१२	१५	९
परविद्यामणिदर्पणेभु b	१५	२४	१२३	परे च पश्चाद्भव तद्भि- d	१४	६७	९९
*परस्परं पाणिसरोज- a	१३	८८	४८	परैरभेदां प्रतिजगमुषीं c	१३	१८	११
परस्परच्छिन्ननिवेशिते- b	१४	१६	७१	पर्यङ्कतां भवितव्ये- b	१८	१०५	३६०
*परस्परमासुगुणेन a	१३	३०	१७	पर्यवहारि परितोष b	१७	४	२३८
परस्य वीक्षां प्रति- c	१३	१४	९	पर्यवतसंस्तम्भितभूज- b	१८	६४	३२५
पराक्रमं तत्परयेव b	१३	७१	३९	पर्यभूयत भूयसा d	१६	८३	१११
पराभवस्य प्रतिकार- c	१३	३५	२१	पर्यवस्थितवृत्तीन् परः d	१७	१२९	३०२
परामृक्षन्ती विततान c	१३	५१	२६	पर्यवैधि शरणं d	१७	८७	२७८

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
पर्याकुलैर्विष्णुपदीतरसैः	० १८	२० ३१८	
पर्यासधन्वद्रासुतकान्ति-	b १३	४ ३	
पर्याससारेण भुजगर्गला-	b १८	२२ ३१९	
पर्युपास्त परिकल्पित-	b १७	६ २३९	
*पशुधैरधरकान्तिरश्वः	a १७	१९ २४५	
पथिकस्येन पदेन	d १५	१०६ १६८	
पशुपालस्य निधीयते	b १५	४८ १३५	
पश्वाद्यासप्रणयिनि तथा	० १४	७९ १०७	
पश्य कोमलहरिन्मणि-	■ १७	३१ २५१	
*पश्य जालकितपशुवा-	a १७	३६ २५४	
पश्यति प्रसितधामया	b १७	११० २९३	
पश्यति स्म विपुत्रेषु	c १७	५६ २६३	
पश्यतीव पुरुहूतवापिका	० १७	२६ २४९	
*पश्यत्यारादसिमिषण्ये	■ १७	१३५ ३०५	
पश्य त्वथा क्षिप्रितपाद-	b १८	१२५ २७०	
पश्य नन्दनभुवस्सुमध्व-	० १७	२२ २४७	
पश्यन् क्षणं धान्य	d १३	१५ ९	
पश्यन्धमुष्मिन् परि-	■ १८	३६ ३२६	
पश्यन् पाशमृतकृष्णं	० १६	१३५ २२९	
पश्यन् प्रियां प्रापित-	■ १३	६४ ३५	
पश्य प्रिये त्वं परितृप्त	■ १८	७४ ३४५	
पश्य प्रिये रत्नविशेष-	० १८	९ ३११	
*पश्यामि सौहार्दवशां	a १८	१०८ ३६२	
पश्यैतदुत्तमसूर्य-	■ १८	१२२ ३६९	
पाकशीलनचमूतभू-	d १७	६० २६५	
पाकशील इव पाक-	b १७	८५ २७७	
*पाकजन्मनिनक्षोप-	a १७	४ २६८	
पाकजन्मप्रणादेव	c १६	८३ २११	
पाकजन्ममुपावध्यौ	c १६	७६ २०८	

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
पादपैरुपगतजलतुर्विधैः	० १७	३० २५१	
पादेषु भान्ति स्फटिकाः	० १८	२३ ३१८	
पादो गभस्तागस्तपाद-	d १८	४२ ३२८	
पातन्त्रयस्वतन्त्रितैः	b १६	११७ २२३	
पारिजात उदधीन्द्र-	d १७	६० २५१	
*पारिजातपवनोर्मि-	a १७	५९ २६४	
पारितोषिकमिवार्पणम्	d १७	१२३ २९९	
पार्श्वेषु हेमराचलकर्ण-	b १८	९ ३११	
पालयन्तु बलिनो	■ १७	१२८ ३०१	
पाशजालैर्दुरत्ययैः	b १६	११८ २२३	
पाषण्डमिव दैतुकाः	d १६	७९ २०९	
*पितृक्रियानिर्वृतजाम-	■ १८	६४ ३४०	
पितृषुः कर्णयुगं परे	b १५	७६ १५१	
*पितृव्यसौ पश्चिम-	a १८	७१ ३४३	
पीडितस्य समुत्थितैः	b १६	५ १८५	
पीतनिर्मरसुषारसो-	० १७	६० २६५	
पीतां पुनश्चोन्नपथेन	■ १८	७८ ३२२	
पुण्यं प्रिये भूयितमेतद्वर्जैः	d १८	६३ ३३९	
पुण्य एव पुरुहूतपावपः	b १७	३४ २५३	
*पुण्यकृमिरमिकाङ्कितं	a १७	१२ २४२	
पुण्यानि सत्ये पुलिनानि	० १८	१११ ३६६	
पुण्याश्रयाः पौरजना	d १३	७७ ४२	
पुत्रभावमुपलेदुषा-	d १७	९६ २८५	
पुत्रिकेव पुरुहूतसंमता	d १७	२४ २४८	
पुनस्तु क्रसेन्द्रपदाजु-	० १४	६१ ९६	
*पुनमय गभस्विता	a १६	१४४ २३३	
*पुरस्कृतप्रसादस्तां	a १६	१३१ २९८	
पुरस्कृताः प्रेक्षितुसीह-	० १३	४४ २५	
पुरीं दारवतीं शौरेः	d १६	४ १०४	

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
पुरीमिमां भूविस्तृतिन्नु-	१८	१२०	३६८
पुरुषस्य परस्य पूर्वपूर्वां	१५	९५	१६२
पुरुहूतायुधचारुचित्र-	१५	११९	१७४
पुरोधसां पूजनमाच-	१३	७९	४३
पुरोधसा पुण्यकृद्भि-	३३	८५	४७
पुरोधसा पुण्यममौरयेन	१३	९८	५३
पुरो भवन् भूमिभूतां	१३	३५	२१
पुल्लोमकन्यां च विदौ-	१४	७१	१०१
पुष्कलाभिरपि पुष्प-	१७	३	२३८
पुष्पवेत्तुरिह पुण्यते	१७	१३	२४४
पुष्पधन्वन इवोप-	१७	९	२४०
पुष्पभूतवरशिल्पभूषण-	१७	३१	२५१
पुष्पमस्य विभूत्यापुल्लो-	१७	४१	२५६
पुष्परेणुस्तत्रा मधुश्रियः	०१७	२४	२४८
पुष्पवर्षममृतीज्वलाहः	१७	८२	२७५
पुष्पितां भूसर एष	१७	२९	२५०
पुष्पैरसौ पूजितराज-	१८	११७	३६३
पुष्पति स्म मकरन्दमेतुर-	१७	८२	२७५
पूर्वजातिषु भवत्पुत्र-	१३	३४	२५३
पूर्वसंभवगोहिनीम्	१६	१३१	२२८
पुष्पप्रवाहां पृथिवीं	१८	४६	३३१
पुष्टकत्वेन पितामहं	१५	७८	१५१
*पृथुना भुजयुग्मेन	१३	५७	१०१
पृथदात्वादनं क्षमम्	१३	११४	२२१
पोषयन्ति भवतः	१७	९७	२८५
पौराः प्रहर्षोपमलैः	१८	११५	३६५
पौरास्तस्मीक्ष्य मुदिताः	१८	१३०	३७३
पौरहूतमनुभूदमा-	१७	१२	२४२
प्रकटपञ्चकौदिस्याः	१३	७९	२०९

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
*प्रकीर्यमाणान् निजमुष्टि-	१४	१२	६९
प्रकुप्यन् पाकशासनः	१६	८५	२११
प्रकृतस्य विधातुमन्त-	१५	८२	१५४
*प्रकोष्ठभाजः प्रिय-	१३	४७	२७
*प्रख्यातगोत्रप्रभवेऽपि	१८	४१	३२८
*प्रख्यातवाङ्मात्रमपि	१८	८	३१०
*प्रधारवेगास्तुष्टितेन	१३	५०	२८
प्रजगौ लभ्यतरक्रित-	१५	१	१०९
प्रजक्षितं पञ्जरशारि-	१८	१२६	३७१
प्रजहासेव विजृम्भित-	१५	१०४	१६७
प्रजापतीनां जननीम-	१८	१०३	२६९
प्रणतः परिजग्राह	१६	७२	२०६
प्रणतानुग्रहभावितो-	१५	२०	१२७
प्रजन्म नतजीवितम्	१६	११०	२२०
प्रणामयोग्येयमितीष	१३	६०	२३
प्रलापविजयश्रिया	१६	६५	२०४
प्रतिक्रियां पाणिनस्तांशु-	१३	५१	९९
प्रतिगृह्य प्रियार्हणाम्	१६	२३	१९१
प्रतिजिगमिषितां पुरीं	१७	१२४	३०४
प्रतिनिर्भूतहिमप्रभा-	१५	१२०	१७५
*प्रतिपद्य रूपा विवर्ण-	१५	१०५	१६७
प्रतिपद्यस्य हितं	१५	६१	१४३
प्रतिपद्यप्रकृतिः	१५	१२६	१७८
प्रतिपद्यानुमते नरेन्द्र-	१५	४१	१३२
प्रतिप्रदातस्त्वपुरीं	१७	६२	९७
प्रतिबिम्बैरिह तस्य	१५	१०७	१६९
प्रतिबोधे तु दुरव्यया	१५	१२९	२८७
प्रतिभास्तन्नु ममा-	१५	९०	१५९
प्रतिस्नानानुरागदो	१५	७१	१५०

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
प्रतिस्वधोऽयमिह d	१५	२६	१२४	*प्रदाय ताम्बासुपदा- *	१३	१००	५५
*प्रतिविम्याय वैतेयः a	१६	८५	२११	*प्रदीयते सुन्दरि वूर- *	१८	४९	३३२
*प्रतीक्षमाणानविचित्र- *	१८	१२५	३७०	प्रबभूवुर्दिवौकसः d	१६	१०८	२२०
प्रवीत्य सत्राजित यत्सद- ०१४	३	६४		प्रबलस्यापि यदर्थ्यते	१५	१८	११९
प्रत्यगिदृशं तेन सह b	१३	३१	१८	प्रबुध्यमानो न निरोध- d	१३	९	६८
प्रत्यहस्यत मस्त्व- d	१७	४८	२५९	प्रभयाऽनुकृतप्रवर्यः *	१५	७३	१५०
प्रत्यपद्यत धर्तिं पुरन्दरः d१७	७३	२७१		प्रभावमनुपलवम् d	१६	१३६	३२९
प्रत्यपरात निवृत्ति- d	१७	८	२४०	प्रभुमासीनमुपहरेऽभि- b	१५	१०	११५
प्रत्यबोधि परमेष्ठिनं d	१७	८५	२७७	*प्रभुस्तं दैत्यसिद्धिनां *	१६	६४	२०४
प्रत्यर्चयामास मुनीषु- *	१३	७५	४१	प्रभुस्त्वयं प्रेष्य d	१३	७५	४१
प्रत्यविध्यत शरैररि- d	१७	६२	२६३	*प्रमेव देवेन तमोप- *	१३	३३	१८
प्रत्यवेक्षण्यदं प्रतीहि d	१७	११७	२९६	प्रयतामप्रतिबोधसं-	१५	१२९	१८०
प्रत्यवेक्षयति पल्लवा-	१७	३५	२५३	प्रययौ दीप्तसंनाहः ०	१६	७१	२०६
प्रत्यागतं मां प्रतिगन्तु- b	१८	११५	३६५	प्रयत्सस्सुरशत्रूणां ०	१६	९६	२१५
प्रत्यागतास्त्वानि b	१३	१००	५५	*प्रयुज्यमानानि तबो- *	१३	८३	४६
प्रत्यायितो मन्दरनर- b	१८	९९	३५७	प्रयोगैः क्रीडतोऽस्तयोः b	१६	१०१	२१७
प्रत्यादृतैः पञ्चलता- b	१८	८७	३५१	प्रवृत्त्यनैरिव पक्षजालैः d१८	४	३०७	
*प्रत्युद्गतप्रियसखीजन- *	१८	१३१	३७३	प्रवृत्तस्तनयितुभीम- ०	१५	११९	१७४
प्रत्युद्गतेव प्रतिभाति ०	१८	११६	३६५	प्रव्याम्बुधिनिःस्वनम् d	१६	७६	२०८
प्रत्युत्पूर्णेन्दुशतान् d	१३	६६	३६	प्रवर्तते वागिव वश्य- d	१८	३७	३३१
प्रत्येकधामविभवैः ०	१८	१२९	३७२	प्रवालजाम्बुनदरत्न- b	१४	६२	९७
*प्रत्येवुपां कंसरिपुर्व्यूनां *	१३	४३	२५	प्रवालमुष्कामभृतेः ०	१८	३९	३२७
*प्रथमा कस्मा च देवता a	१५	२१	१२१	*प्रवालमुष्कामधिभिः *	१८	८७	३५१
*प्रयितौ रणयज्ञबाध- *	१५	१२३	१७६	*प्रवालजङ्घौ परीदीप्य- *	१८	८३	३४५
प्रदक्षिणावृत्तिरिह ०	१३	८५	४७	प्रविशेव सभामशेष-	१५	३६	१२९
प्रदक्षिणीकृतशस्त्रवत्	१६	६५	२०४	प्रवृत्तगङ्गास्तनितो ०	१८	३७	३२६
*प्रदक्षिणेन क्रमणेन *	१३	९२	५०	*प्रशान्तस्तेषुः प्रति- *	१४	७०	१०१
प्रदशैष्यदुक्षपतेः परा- b	१४	११	६९	प्रशान्तवाच्यं प्रकृति- d	१४	६५	९८
*प्रदक्षिणामभ्रमणेन *	१८	९९	३५७	प्रश्रितास्तुमनसः d	१७	१३०	३०२

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
प्रसन्नोपगमे पतिप्रसी-	१५	४७	१३५
प्रसन्नं तं वाचयितुं प्रच-	१४	८	६७
प्रसादगाम्भीर्यनिधिः	१८	१००	३५७
प्रसादनं दृष्टिमान-	१३	८१	४४
*प्रसादभाजः प्रति-	१३	१	१
प्रसादयन् पालयतीह	१८	२७	३२१
प्रसाधनैरन्तर्यामभ्युः	१३	८२	४५
*प्रसाधयन्तीमवधीर्य-	१३	५३	३०
प्रसाधितं यत्तव पाद-	१४	२८	७७
प्रसारयन् संप्रति	१८	११२	३६३
प्रसृतकिलकितितम्	१६	६४	२०४
प्रसूतिचिह्नकृतशुक्ति-	१८	१२७	३७१
प्रसूतिमिष्टस्य धनस्य	१४	२	६३
प्रसूतिरेषा बहती	१४	४४	८७
प्रसूय नरकं तेषी	१६	२८	१९३
प्रसूतः पाण्डुसुते	१५	४०	१३१
प्रसेदिवान् प्रातुरभू-	१४	१	६३
प्रसेनविध्वंसकर्षिह-	१४	५	६६
प्रस्थितामभिनिवेश-	१७	७३	२७१
प्रस्थितेव चकिताऽमरा-	१७	७८	२७३
प्रस्थुतात्पदुपकारपद्धतेः	१७	११८	२९६
*प्रहृष्यतां जाम्बवता	१४	६२	९७
प्रहृष्यन्तिस्तनुरहैः	१६	५४	२०१
*प्रह्वारचक्रं यदुराज-	१८	१२२	३६९
प्रातर्ज्योतिषपुरं प्रभुः	१६	७१	२०६
प्राग्दक्षिणं भाति तपो-	१८	५६	३३५
*प्राचीनासु प्रकृतिषु यथा	१४	७९	१०७
*प्राचोऽवतारानतिसंस्थ-	१३	२९	१३
प्राज्ञः प्रतीहृत्पदं	१८	७५	३४६

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
प्राज्ञं महाशङ्खमिहा-	१८	१०९	३६२
प्राञ्जलिः परिकृतो-	१७	८८	२७९
प्राणमैक्षत बहिर्वा-	१७	२	२३७
प्राणिनां यववलीकन-	१७	३४	२५३
प्राणेश्वरीं प्राहुर्मियेष	१३	१	१
प्रातराशवदिहास्य	१७	३९	२५५
प्रापितास्तव परं पदं	२७	९४	२८३
प्रापुस्तस्याः प्रतिनिधि-	१४	७८	१०६
प्रापुस्तुलामप्सरसा-	१३	१३	८
प्राप्तं पदं मेखलका	१३	६०	३३
प्राप्ता वयं पूर्वत-	१८	३३	३२४
प्राप्ता शुक्रश्रेणिरसौ	१८	७६	२४६
प्राप्तुकाम इव बाल-	१७	७३	२७१
*प्राप्य वादवपति-	१७	५	२३९
प्राप्य वादवभास्वर्ध-	१६	१०२	२१७
प्राप्यः पदन्यासपटी-	१८	११२	३६३
प्राप्यः प्रतीच्छन्नुपधार-	१३	६३	३५
प्राप्यशः प्रहसनोषितं	१७	९७	२८५
प्राप्यस्तदालिङ्गन-	१३	५७	३२
प्रायुक्कं कृतीमिव	१३	५४	३०
प्रायेण तादेव तया	१३	१०७	३०
प्रायेण गीराज्ञान-	१३	८५	४७
प्रायेण लोकाभ्युदयं	१३	८३	४६
प्रायैयसैलाप्रथितानु-	१८	४७	३३१
प्रायुङ्गपान् ग्रीधित-	१८	३७	३२६
प्रास्तादं प्राविशत्यग्रेः	१६	२२	१९१
प्रास्तादतो वासववल्गुभा	१३	१	१
प्रास्तादवासादर-	१८	८	३१०
प्राहिणोऽब्रुवुरमर्ष-	१७	६७	२६८

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
प्राहुस्सुखां प्रापित- d	१८	४६	३३१	बभूव वर्षं भुजयन्त्र- d	१४	२२	७५
प्रियंवदं प्रेषयतीव d	१८	११४	३६४	बभार भूयो बहुमान- c	१३	१०	७
प्रियः प्रियां प्रीति- d	१४	७३	१०२	बभूव तदन्नुविरोध- c	१४	४	६५
प्रियाप्ररागभ्यतिहार- #	१४	५४	९३	बभूवतुस्तौ पुलकाञ्चि- b	१३	८८	३८
प्रियापरिष्वङ्गरसेन #	१३	६०४	५७	बभूवतुस्तंयति- d	१४	१७	७२
प्रियासखीनामभङ्ग- #	१३	१२	८	बभूव देवी बहुमान- d	१४	७२	१०२
*प्रियासहायः पदवीं a	१३	३९	२३	बभ्रमुर्दशसु दिक्षु d	१७	३१	२६५
प्रियां परावीन हवानु- b	१३	९०	४९	बर्हावृत्तं व्योम विभाव- b	१३	३०	१७
*प्रियेण सा तेन गृहीत- a	१३	२१	१३	*बलसीमसुयोधनै- a	१५	८०	१५३
प्रीताशया प्रैक्षत सा d	१३	९५	५२	बलवन्मानविलङ्घनं b	१५	५४	१३९
प्रीताशयो बहुमत्वात्म- d	१३	१०४	५७	बलवीर्यपराक्रमैः d	१६	४४	१९७
प्रेक्ष्यतामिदमिहान्यद- d	१७	१२	२४२	बलशाली वपुषा च b	१५	५२	१३८
प्रेक्ष्य दुर्मदविवेकयोरिव c	१७	७८	२७३	बलानुजम्मा युधि d	१४	२१	७४
प्रेक्ष्य देवपुत्रनामदूयत d	१७	७०	२६९	बलानुजो बालधियाम- b	१४	६८	१००
प्रेक्ष्यं प्रणयपेशलाक्षरम् d	१७	११	२४१	बलितनयेन बलीवसा b	१८	१३५	३७५
*प्रेषितां हरिदयेन a	१७	७७	२७३	बलिनां मानभृतां b	१५	३९	१३१
प्रेक्ष्यतोपवनसंपदं पुरः d	१७	९	२४०	बलीयस्तस्तस्य #	१४	२२	७५
प्लवङ्गमलूकगौरनु- c	१४	३२	९७	बलेन रुद्रा निजवाहु- b	१३	३८	२२
*प्लावितो विलिखन्नुधि- a	१७	५५	२६२	बलेरपत्यं बलिनां c	१८	२७	३२१
प्लोवितानिव हया b	१७	३४	२६६	बलवज्रेण बहुमानशालि- b	१७	११७	२९६
फ				बहुधाऽनुधुततत्प्रभाव- d	१५	३२	१२८
फणभृदक्षमीर्षा c	१५	१००	१६५	बहुम्रियस्यापि हरे- c	१४	७२	१०२
फलमिष्टं निगमद्भुजः b	१५	१२	११६	बहुमानास्पदबन्ध- b	१५	१३	११६
फेनायमानानि यथा- b	१८	३२	३२४	बहुमानैकपदं यतो- d	१५	८	११४
फेनैरसौ वीथिकर- b	१८	८२	३४९	बहुशस्तस्य वरोर्मिका b	१५	१०३	१६६
ब				बहुमस्त दयितां d	१७	७	२६९
*बहवानलधूमराग्नि- a	१५	१०१	१६५	बहुमस्त बलानुजः d	१३	१३४	२२९
बद्धाञ्जलिनिःश्वसन् b	१६	६९	२०६	बहुमन्यत तेनैव c	१६	१००	२१४
बन्दीकृतानां बहुलक्षणा- b	१८	६७	३४१	*बाणाभिर्यं बलिमुत- a	१८	१३६	३७५

श्लोकः सर्गः पृष्ठम्

श्लोकः सर्गः पृष्ठम्

बाणसुरो बाहुसहस्र-	d	१८	२७	३२१
बाणैरशनिभीषणैः b		१६	८५	२११
बाधते विजुषानेव d		१६	४४	१९७
बालध्वजमणिराज- d		१७	३६	२५४
बाल्ये घृतां बर्हिकलाप- d		१३	१०	७
बाह्यमान्तराणि b		१७	६३	२६६
विभक्तिं ह्युदो घृता- o		१८	७५	३४६
विभक्तिकजगदेक- d		१७	५७	२६३
*विभक्ती तद्विभक्त्या- =		१७	२७	२४९
विष्वाभरं विदुमभङ्ग- o		१८	८८	३५२
विम्बितेव भवती d		१७	२५	२४८
विलं ययौ जाम्बवतो d		१४	५	६६
विले तदीये विजुषा- o		१४	५९	९५
वृहत्तम्यसद्विमुक्तम्- b		१६	१५	१८९
वृहन्त्यपि बलानि नः b		१६	३१	१९४
वृहत्तम्यसद्विमुक्तम्- d		१६	३०	१९३
वृहत्तम्यसद्विमुक्तम्- b		१६	१२५	२२६
अ				
अक्षयिणी भवन्त- =		१७	८९	२७९
अक्षयिणी भवन्त- b		१६	२५	१९२
अक्षयिणी भवन्त- o		१७	४	२३८
अक्षयिणी भवन्त- b		१५	८२	१५४
*अक्षयिणी भवन्त- =		१८	४६	३३१
अक्षयिणी भवन्त- b		१७	१३	२४२
*अक्षयिणी भवन्त- =		१५	८२	१५४
अक्षयिणी भवन्त- =		१५	३	१०६
अक्षयिणी भवन्त- d		१५	१५	११८
अक्षयिणी भवन्त- o		१८	१०५	३६०
अक्षयिणी भवन्त- o		१८	५६	३३५

*अक्षयिणी भवन्त- =		१७	१२४	२९९
अक्षयिणी भवन्त- b		१६	३५	१९५
अक्षयिणी भवन्त- o		१४	२०	७४
*अक्षयिणी भवन्त- =		१३	४०	२३
अक्षयिणी भवन्त- o		१५	१७	११९
अक्षयिणी भवन्त- d		१४	४९	९०
अक्षयिणी भवन्त- d		१५	२५	१२४
अक्षयिणी भवन्त- o		१६	१३९	२३१
अक्षयिणी भवन्त- b		१४	५९	९०
अक्षयिणी भवन्त- o		१८	४८	३३२
अक्षयिणी भवन्त- o		१५	११	११५
*अक्षयिणी भवन्त- =		१४	४९	९०
अक्षयिणी भवन्त- d		१५	७२	१५०
अक्षयिणी भवन्त- d		१३	९०	४९
*अक्षयिणी भवन्त- =		१५	१०२	१६६
अक्षयिणी भवन्त- =		१८	४६	३३१
*अक्षयिणी भवन्त- =		१७	६	२३९
अक्षयिणी भवन्त- d		१८	२८	३२२
अक्षयिणी भवन्त- d		१८	४८	३३२
अक्षयिणी भवन्त- o		१३	५६	३१
अक्षयिणी भवन्त- b		१७	१३१	३०३
अक्षयिणी भवन्त- b		१७	५०	२६०
अक्षयिणी भवन्त- b		१७	१२१	२९८
अक्षयिणी भवन्त- b		१७	१२५	३००
अक्षयिणी भवन्त- d		१७	५	२३९
अक्षयिणी भवन्त- o		१७	४६	२५८
अक्षयिणी भवन्त- b		१७	५३	२६६
अक्षयिणी भवन्त- b		१७	५८	२६४
*अक्षयिणी भवन्त- =		१७	५२	२६१

श्लोकसङ्ख्या	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
मुञ्जोन्मत्तभारकः ॥	१६	५५	२०१	मध्वसूतेषु जन्तुषु ८	१६	१२३	२२५
*मुञ्जमन्दुरचेतोः ॥	१६	१४२	२३२	मन्विताहानवाम्बोधैः ०	१६	१४२	२३२
मुञ्जयुग्मं च तव स्थिता ॥	१५	५९	१४२	मदप्रवाहैर्मलिनान् ८	१८	७९	१४७
मुञ्जान् कटकभूषितान् ॥	१६	१४०	२३१	*मदल्लस्रिधिया ॥	१५	११७	१७३
मुञ्जान्तरेणोपजुगह- ८	१४	५४	१३	मदासुं न्यज्यते ८	१८	२३	३१९
मुञ्जाह्वे च व्युदपादि- ८	१४	४१	८६	*मद्विधा विषमवृत्तिसा ॥	१७	९७	३८५
मुलपात्री त्वया धृता ॥	१६	११२	२२१	मधुकैटभमर्दनम् ८	१६	४८	१९९
*मुलमभ्यभवदात्मनः ॥	१७	१०३	२८९	मधुकैटभमेरुमर्दिभस्ते ०	१५	१८	११९
भूमेरहं भूषयतामनैष ८	१८	७०	३४३	*मधुलिप्परिवादजात- ॥	१५	७९	१५३
भूवस्सुधाभुजिरितीव ८	१८	९५	३५५	*मधुमिषो वर्णमुषा ॥	१८	१०७	३३१
भूषितो गुणविभूति- ०	१७	१०१	३८८	*मधुमर्दनक्रामुकप्रणादः ॥	१५	११८	१७४
भूषिताकितपण्डोचना ८	१७	२६	२४९	मधुमर्दनगीतगर्भवातम् ८	१५	८६	१५३
भोनीग्रपरिकर्मेणा ॥	१६	५७	२०१	मधुराभावमनन्यमो- ८	१५	८७	१५७
भुङ्क्ते तत्त्व मुखे ८	१५	१०१	३६५	मधुप्रतीनां मधुरैः ०	१८	११४	३६४
*भुषा स्फुरन्त्या मदन- ॥	१३	५४	३०	मधुस्वज्जन्तुत्तमीशः ०	१६	१३७	२२०
म				मध्यसीमिविजयत्रिधा ८	१७	७६	२७९
मङ्गटाकम्बिमयूर- ८	१५	९०	१५९	मनः प्रपेदे सहजां ०	१३	३६	२१
*मङ्गलत्वमिवेच्छतिः ॥	१६	११	१८७	मनः प्रसूतेरिव ८	१३	१०५	५८
मङ्गल्यमाख्याभरण्याह- ८	१३	८३	४९	मनसायातवाद्यान् ८	१५	४४	१३४
मङ्गल्यसीमान्तमुषा च ८	१३	९६	५३	मनसिजयपुषेव स्वेन ८	१६	१४३	२३३
मङ्गरीभिरवनम्य ॥	१७	३८	२५५	मनस्विनस्तस्य ८	१४	११	६९
मनु गायति च ८	१७	२०	२४३	मनुजस्य तदर्चने ०	१५	६२	१४४
मनुस्वरा मानसहस्रदा- ८	१८	३५	३२०	मनुजैरर्चनमत्र मा- ८	१५	६६	१४४
मणि च दिव्यं धुमजेः ०	१४	४३	८७	*मनुष्यतां मानयतो ॥	१३	९९	५४
मणि च दिव्यां मधु- ८	१४	५३	९४	*मनुष्यभावाभिनय ॥	१४	६१	९६
*मणिपल्लवकसम्पन्मान- १६	१४३	२३३		मनोजवं सत्यमनोरथ- ०	१३	२८	१६
मणीकरं दक्षितकौस्तुभ- ८	१४	६	६६	मनोरथं विष्णुपदीव- ८	१८	११३	३६४
मतिमोहेन महीयसा ८	१५	९८	१३४	*मन्त्रपूतमनुपपुतं ॥	१७	१२६	२०९
सतिहीनः पशुरेव ८	१५	६२	१४४	*मन्थरक्षसनसौरथो- ॥	१७	३१	२६६

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृथग्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृथग्
मन्दरद्वितीयेनेच *	१३	५७	२०३	*महावराहस्य *	१८	९०	३५२
मन्दरस्य मणिशृङ्ग- b	१७	१	२३७	महावराहस्य c	१८	६९	३४२
मन्दकिनीहेमसरोज- d	१८	४९	३३२	महासुर केवल- d	१७	२०	७४
मन्मथेन कतु- ०	१७	२१	२४३	महिष्यासुरमण्ड- d	१५	१३४	१८२
मन्मथोपवनदेवतामिब d	१७	३८	२५५	महीभूतामप्रसरस्य *	१८	७	३१०
मन्थुरेव सतमन्थुना c	१७	४७	२५९	*महीयसो वेगवशेन *	१८	१७	३१३
*ममार्मसाऽपि *	१४	३४	८७	*महीयसो मङ्गल- *	१३	४२	२४
मयाऽपि वा सोऽव- d	१७	३३	७३	महोत्सवमिवायानां ०	१६	४	१८५
मयाऽव्यसत्वेन d	१७	४०	८५	महोत्सवे बाह्व- *	१८	१०४	२५९
मथुरपिष्ठातय- ०	१८	७९	३३२	महौजसं मन्मथ- b	१७	७७	१०५
मरीचिकानामिब d	१४	५०	९१	भातङ्गयादांसि d	१८	८६	३५१
मरुत्तणेन *	१८	२९	३२२	*भातरं त्रिजगतां *	१७	९०	२८०
*मरुत्त्रिराचूर्णित- *	१८	९५	३५५	भातुभातमगणेन b	१७	१०१	२८८
मरुत्सुखं केषिदिव्यागतं	१४	८	६७	भा ते भवे भूदिति ०	१३	२०	१२
*महीषिकासोज्ज्वल- *	१३	२३	१४	मारुतैस्त्वदिधरेषु b	१७	९३	२८२
मरुत्कामर्षेण- d	१५	१८	११९	माननीयचरित्वा *	१७	७२	२५६
*मरुत्कामर्षेणैवस्य *	१६	४८	१९९	मानयत्यमसौ *	१७	३८	२५५
महती संप्रति d	१५	८१	१५४	मानितोऽहमवमानिक- ०	१७	९३	२७६
*महता मथ्ययुकेन *	१६	३३	१९४	*माधुबलमनुगच्छता *	१७	१११	२९३
*महता मद्यगन्धेन *	१६	२०	१९१	माधुपीति माधुते b	१७	९०	२८७
महतीबहुवार- ०	१५	३९	१३१	मात्मयीरिव दीर्घिकाः d	१६	१३७	२६०
महती भूमिपातिवा b	१६	३९	१९६	मात्म्यमग्नजवर्मेन *	१६	५९	२०२
महती मेदिनीमूलं *	१६	१०९	२२०	माभ्यासमीपे मधुरा b	१८	७७	३४३
महती दैत्यनगरस्य ०	१६	७८	२०९	माऽवहावुरसुराः d	१७	१२४	२९२
महदादि शिलाय- ०	१५	१९	१३९	मामकं मणिभूयस्व b	१३	७३	१९७
महतिरेयां मधुरा- b	१८	७७	३३१	*मायाधिकेन *	१८	१२८	३४२
*महनीयपरिष्कारं *	१६	४	१८५	मास्तस्य मनसोऽपि b	१७	२	२३७
महामणिं भूमिभूते d	१४	२	६३	मास्तेन चतुरेण ०	१७	२०	२४६
महामनाः पूर्णमनो- d	१४	५५	९३	मास्मभूत्वदितरस्य d	१७	१०२	२८८

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*मरुत्समैश्चमविगोस-	१७	१२५	३००
मित्रभास्वसमुपागतं	१७	८९	२७९
मित्रैरमित्रैरपि	१३	१०५	५८
मित्रः प्रतिक्षेप	१४	५५	७०
*मित्रस्तथोरस्तद्वद	१४	१०	३८
*मियोगुणैस्तन्मिधुनं	१३	२६	१५
मियोऽनु रूपं	१३	७३	४०
मिषतः परिभूय	१५	४५	१३४
मुकुन्ददेवैरपि	१४	४०	८९
मुकुन्देन प्रसेदुया	१६	६९	२०६
मुकातपत्राणि	१८	८५	३५०
मुकादाममिरावृतम्	१६	१३५	२२५
मुफिवासरदिभात	१७	१००	२८७
मुत्तरागं मधुहन्तु-	१५	७८	१५२
मुत्ताञ्जतस्त्वाहु-	१४	२९	७८
मुत्तमभ्यां प्रगल्भाभिः	१६	६८	२०५
मुत्तमेन्दुहासो-	१३	६४	३५
मुत्तम्यसौ मौक्तिक्या-	१८	८३	३४९
मुदितः प्राहजगदितं	१५	१०	११५
मुदितो मुनिरञ्जयो-	१५	८३	१५५
मुदयन्ति चकितान्	१७	१०	२४४
*मुनिमिः पुंकाञ्चिषा	१५	७७	१५२
मुनिमिन्न मुहुः	१५	१३२	१८१
मुनिमिन्नात्र	१५	९९	१३४
मुनिरभ्यनि यज्ञकी	१५	१	१०९
मुनिरात्ममनीषिका-	१५	२९	३२६
मुमुदेयुर्नि	१६	६९	२०६
*मुं पञ्चजनं सह-	१६	७५	२०८
*मुषिताम्बरमक-	१५	१२१	१७५

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
मुहुराभूतकरस्त-	१५	८३	१५५
*मुहुराभूतक्यामास	१६	६८	२०५
मूढस्सममवकमाव	१६	१०२	२१७
*मूर्तिमानिव	१६	६२	२०३
*मूर्त्ताविपुलकुलेन	१६	८	१८६
*मुदङ्गनादेन	१८	९७	३२१
मुदितौ कण्ठभूषणैः	१६	६६	२०५
मुषामिस्तुति	१४	५	६६
*मुष्याणां मम विभो-	१७	११८	२९६
मेदिनीघृसिहेतुना	१६	७	१८६
मेदिनी विश्वमेदिनी	१३	१११	२२०
मेनकास्तनबन्धुना	१६	८	१८६
मेरुकल्पेन रूपेण	१६	७	१८६
मेरुसर्वपमिदर्शन	१७	१०२	२८८
मोहबोधविवशेन	१७	११२	२९३
मोहसंततिमयी	१७	१००	२८७
मोहितैस्त्वमवध-	१७	१११	२९३
मौक्तिकैरमृतविन्दु-	१७	६६	२५४
मौक्तिक्याहस्त-	१३	४९	२८

य

य इमे कृष्णमिहार्थ-	१५	९३	१६१
*य इहाय भजन्ति	१५	६५	१३६
यज्ञते पश्यत	१५	४५	१३४
यत एव बभूव	१५	६४	१३५
यत्परं पदमुदात्त	१७	१०३	२८९
यत्पयन्ति निगमाः	१७	११७	२९३
*यत्पयौ नरकमर्दने-	१७	८९	२७५
यत्पविश्य न पुनर्निवर्तते	१७	१०३	२८९

श्रीकृपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्रीकृपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
यथाक्रमं सात्त्वतिकस्य	११	७६	४२	यदुसिंहः शिशुपाक-	१५	११७	१७३
*यथागिरीशो गिरिराज-	११	७७	१०१	*यदुसूर्यमकाश-	१५	१२४	१७७
यथा च तन्वीत न	११	७८	१०२	यदृच्छया सम्भूतधामर-	१८	१७	३१६
*यथा न खेदाय गतः	११	७९	१०२	*यदृच्छोपगमेऽप्यस्य	१६	३२	१९७
यथाहं संस्पृष्टो यदुभि	१५	१३४	१८२	*यदेकमेकेन च	१४	४	६५
यथाश्रुतं प्रैक्षत याद-	१३	२	२	यद्वाचमेवं भजते यथा-	१८	१२२	३६५
यथाहंसेवावसरे	१४	७५	१०४	यद्बलतालालस्य	१८	१०३	३५२
*यथास्वं नगरद्वारे	१६	७३	२०७	यद्वा सवित्रीति यथार्थ-	१३	९७	५३
*यदत्र कर्मण्यथाकृतं	१३	९४	५१	यन्निदानमखिलस्य	१७	१०३	२८५
*यदनुग्रहनिग्रहप्रयुक्ते	१५	६९	१४८	यमलार्जुनदृढबालकोर्लि	१५	८८	१५७
यदन्वितस्तन्निग्रहप्रयुक्तं	१४	७५	१०४	*यमस्वसुस्तन्नि	१८	७०	३४३
यदप्रियं श्रोतुरिदं	१४	६९	१००	यमुनासाक्षिकयौवनं	१५	८८	१५७
*यदि जीवितुमीहसे	१५	६१	१४३	*यस्य त्वं यत्र	१३	१२९	२२३
यदि जीवेदलमन्वयथावै-	१५	४३	१३३	यस्यासौ तस्य वस्तथा	१३	११९	२२३
यदि तद्वैद्य वदेष	१५	५८	१४२	यद्यौ च खेदं निजविप्र-	१३	२५	१५
यदि तीर्णप्रतिज्ञस्त्वं	१६	१२४	२२६	यादवा दानवाश्च तम्	१६	७३	२०७
यदि धर्मध्वज एव	१५	४५	१३४	*यादवेन्द्र विदुधेन्द्र-	१७	८१	२७५
यदि नामधिया न	१५	६८	१४८	*यादो निधाने यदुराज-	१८	११०	३६३
यदि भार्गवयो न तौ च	१५	७०	१४९	यानासनसमाश्रयाः	१६	९७	२१५
यदि माद्रीतनयस्त-	१५	७३	१३३	यानोद्यतं यादवपञ्च-	१३	३४	६०
यदि शेषोऽयमवशुतः	१५	५२	१३८	यान्ति देवगृहाश्रिताः	१६	३२	१९७
यदुपरिपरिच्छेद	१३	१०८	६०	याययूपरिपरिच्छेदितम्	१७	१२६	३००
यदुपरिपरि सर्वलोका-	१८	१३५	३७५	*युगाकोटिशतायुतानि	१५	६२	१४४
*यदुपुञ्जसूर्यसंनिधाने	१५	११६	१७३	*युगान्तदम्भोलिनिपात-	१४	२१	७४
*यदुभिस्तद्वै यादवे-	१५	३१	१२७	युगान्तसन्ध्याजलदः	१६	५७	२०२
यदुभिः प्रतिस्फुरोचयै-	१५	७८	१५२	युतं धनैर्यौतकमर्ष-	१४	३३	८७
यदुवीरस्य वतुं विवेक	१५	१२७	१८०	युधिषिम्बप्रतिषिम्ब-	१५	११२	१७१
यदुवीरस्य विधातु-	१५	३६	१२९	युधि वाक्काकमयैः	१५	१२२	१७६
यदुवीरा यदुवैरिहेति-	१५	११३	१७१	युयुजाते वृत्तने यथाहं-	१५	११२	१७१

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
चैत्रेयमन्योऽन्यविभूषिते ०	१३	१०७	६०
योतिनामिव तत्रासीत् ०	१६	९८	२१६
*योऽसितोऽभयदुर्वश- ॥	१७	३५	२५८
*योऽसि सौऽसि च यथा ॥	१७	११३	२९४
र			
रक्षणावधिगमोज्ज्वलं ०	१७	८८	२७९
रक्षः पुरा रामभर- d	१८	२२	३१९
रक्षार्थमिह वीरानां ०	१६	२५	१९२
रज्ज्वीराजनमाकचार् ॥	१५	१२५	१७८
रणदेवमभवो d	१५	११८	१७४
रक्षयोविव युक्ता- b	१७	८१	२७५
*रक्षयैरुनिर्मास्तस्य ॥	१६	१४०	२३१
रक्षसातुस्त्रिषण्डकम् d	१६	१३२	२२८
रक्षस्थणेव देवकी d	१६	२५	१९२
रक्षोमदीसेन b	१६	३२	१९
रथपादेन विष्णवे ०	२६	१०६	२१९
रथस्तथासी ०	१८	११३	२६७
*रथहस्तिवतुरक्ष- ॥	१५	११२	१७१
*रथिनोऽस्य ॥	१५	१२२	१७६
रथेन च राक्षपथे- ॥	१३	५८	३०
*रथसभरणेन ॥	१५	१२५	१७८
रथसाम्यमस्य ॥	१५	७३	१३३
*रथसेन रथान्- ॥	१५	१३०	१८७
रथापतौ गारुड- ०	१४	५७	९४
रथं प्रतिपद्यौ ०	१६	१३२	२२८
रथ्यधूनाधितराज d	१३	४१	२४
रथ्यस्तथा निर्विचिके d	१२	८	६
रथ्यामसौ पुन्यति d	१८	९९	३५७

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
रथ्येयमाभाति b	१८	६५	३४०
रराज नाथेन रथो ०	१३	२९	१७
रराज रामावरजस्व ॥	१४	१२	३९
रसाविका रत्नलतेव d	१४	५७	९४
*रसावहैरेकधियां ॥	१४	३४	८२
रसेन रत्नामिषमर्थ- b	१४	४	६५
रसैरसौ निर्विचिकीव d	१८	८०	३४८
*रहस्तादृक्पवरसो- ॥	१८	५२	३३३
रहस्तुस्थ्यासु च ॥	१४	६८	१००
रागरोषरहितलम्बा- ०	१७	१२९	२९७
राजन्त्यमी रक्ष- d	१८	८	३१०
*रामस्य सीतेव ॥	१३	९५	५२
रामत्रातां स्वपति- d	१७	१३५	३०५
रामालहायः ०	१३	४१	२४
*रामावरज्योदित ॥	१८	२८	३२२
रामेण सीतापतिना ॥	१८	११०	३६३
राहुमुष्मिव d	१७	८८	२७५
राहोरिव रथापतिः d	१६	१०६	२१९
रिपुं चक्रे निरायुधम् d	१६	१०३	२१८
रत्नमणि रत्नानि b	१३	७८	४३
*रत्निनी च तुल्य ॥	१३	२५	३१
रत्निमिव निरपाया ०	१३	१०८	६०
रत्नक्षेपमिवशस्त्र ॥	१७	११८	३९६
रत्नया च सुकीर्त्या ०	१६	६६	२०५
रुधे रोषताम्रभिः ०	१६	८८	३१३
रुधे नैसर्गिकस्तत्त्व- d	१४	७	६७
रुधती वाचमपास्य- ॥	१५	५६	१७१
रूपवानिव भास्तः b	१६	६२	२०३
रूपसंपदमसौ ॥	१७	२६	३७९

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
रोमरात्रिमिव ^d	१७	२२	२७७
रोमोद्गमैराहित- ^b	१३	२३	१४
रोमवशापरं मुखम् ^b	१६	१०८	२२०
ल			
लक्ष्मीरशा नित्य- ^b	१८	१०६	३६१
लक्ष्मीलक्षणमाहुस्त्वां ^c	१६	११५	२२२
*लक्ष्मीसुधासंजननाय ^a	१८	३१	६२३
*लक्ष्म्यमेकमभूत्तस्य ^a	१६	२२	२१४
लङ्कापथे लाघवमाद्- ^d	१८	११०	३६३
लङ्कितप्रविधादधिम् ^d	१६	११५	२२२
लप्यते तव विहारभू- ^d	१७	४३	२५७
लम्बितोन्नतिरेने	१७	९१	२८१
लवणजलधिरुक्षामाप ^b	१८	११२	३७३
लाघवेन च नतिस्तद्- ^d	१७	८१	२७५
*लाघव्यजलधौ लक्ष्मीः ^a	१६	११७	२३०
*लाघव्यपूर् ललितालम्बिते ^a	१३	८२	४५५
लास्यमत्र परिधिन्वते ^d	१७	२०	२४६
लिम्पन्निव दिशोदश ^d	१६	५३	२००
लीकयेव गच्छो बहन् ^d	१७	१	२३७
लीकागतं लास्यमभूद्- ^d	१३	५५	२६
लीलापश्याम्या लिखितेव ^c	१३	३	३
लोकपालपूतना ^d	२७	७७	२७३
लोकपालमहिषी- ^b	१७	७	२३९
*लोकतः स्वगण्येन ^a	१७	३	२३८
लोहिता निवधृते ^c	१७	७७	२७३
लोहिताङ्गी महीसुतः ^b	१६	१०२	२१७
व			
वर्क्य वयस्वेव रहः ^d	१८	३	३०७

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
वक्त्रं च युञ्जन्निह ^b	१८	१४	३१५
*वक्त्रैस्सुधासोदरकान्ति- ^a	१३	६६	१६
*वक्त्रवृत्तिस्तरुचिरः ^a	१६	१०२	२१७
वक्त्रोक्तिगर्भा इव ^d	१३	१४	९
वक्त्रं प्रदिश्य पुनरभ्य-	२७	१३३	३०३
वक्त्रोषणरुहो	१७	४८	२५९
वक्त्रपाणि धनुषश्शरोर्मवः ^c	१७	५३	२६२
*वक्त्रमात्ममरिहन्तु ^a	१७	७४	२७४
*वक्त्रिणश्शरणगणस्त्वमा- ^a	२७	५४	२६५
वक्त्रेण अवलितारमना ^b	१६	३३	१९७
वक्त्रैरसौ नित्यतदि- ^b	१८	३७	३२६
वदनं तस्य रुषा	२५	१००	१६५
वदान्यरुचं च समं ^b	१४	५५	९३
वदान्यवृक्षस्य विभाति ^b	१८	३	३०७
ववितव्यकारया ^b	१६	२६	२२६
*वधूसखे तत्र ^a	१३	१०२	२१६
*वचं तदेतन्महितं ^a	१४	२८	७७
वनितावाद्यनिर्भि ^d	१५	४७	१३५
वनेचरः श्रेष्ठ्य तदई-	१४	८	६७
*वनौकसांपत्युरहीन्द्र- ^a	१४	५६	२४
वनौकसा मांसदशा- ^d	१४	४७	८९
वन्धुहिपानां वज्रतां ^c	१८	७९	३५७
*वपुश्शुभं वाजिमुखा- ^a	१८	१४	३१५
वपुश्श्रेष्ठितेजसीव- ^b	१५	१३०	१८७
*वपुषा भक्तिमन्त्रेण ^a	१६	६१	२०३
वक्त्रनिवातभीतस्य ^c	१६	१६	१८६
वमस्त्रिवानन्दममान्त- ^d	१८	३	३०६
वयमासी महि मन्द- ^d	१५	८६	१३४
वरणीया वरदा च	१५	२१	१२१

श्लोकसंख्याः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*वाङ्मयं शब्दा निरवधारयते	१८	१०४	३५९
वरिवस्वामिह वस्व	१५	६५	१४६
*वरेण वस्त्रेण सुरासुराणां	१३	५६	५२
*वर्णं महानीकमभि-	१८	८८	३५२
*वर्तते दशशतेष्वपि	१७	१०	२४१
वर्धनीयस्त्रिभवावयं पुनः	१७	१०६	२९०
वर्ध्निष्पुना वामनपादपेन	१८	५७	३६३
वर्षाणि दिव्यानि	१८	१२	३३३
वल्गुहृत्प्रभाङ्गुणान्तरीचं	१८	२३	३३९
*वल्लीभिरापादतलं	१३	१९	७३
वल्लीविमलैरिव	१८	१०	३३१
वल्कलैश्च वसनैश्च	१७	३३	२५२
वल्गुपञ्चमस्तद्विक्रमं	१६	४	१८५
वल्गुपञ्चमं वन्दनदा-	१३	३३	२४
वल्गुभृङ्गविरुहै-	१७	३२	२५२
वल्गुस्मितं वामनदण्डो-	१३	३७	२२
वल्गुमीमिरिह	१७	१९	२४५
वल्गुमी स्फुरित-	१७	२१	२४६
वल्गुमिष्टं सा वास-	१३	१०९	६२
वल्गुममर्वाङ्गुणानुभावे	१३	१०२	५६
वल्गुमो दिव्यमम्बरम्	१६	५९	२०२
वल्गुमलङ्करीरिव	१३	२३	१७
वल्गुदेवधनुस्तन-	१५	८७	१५७
*वल्गुदेवधनुस्तन	१५	३०	१२७
वल्गुदेवस्य गृहे	१५	९१	१६०
वल्गुदेवस्वसुरभ्युतेन	१५	७२	१५०
वल्गुधराकुन्तलकान्ति	१८	६६	३४१
*वल्गुधरावारिहृत्स्व	१८	८१	३४८
वल्गुसौकाञ्चन-	१८	५७	३३२

श्लोकसंख्याः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*वाङ्मयस्परिचयं च	१३	५	७
वाङ्मयविषयं वल्गुवर्णी-	१३	७८	७३
वाङ्मयभूतैरिव	१३	२९	१७
*वाङ्मयेषु विहगे-	१७	२०	२४६
वानरानुचरितैः	१७	९६	२८५
वामेवरो वाम-	१८	६६	३४१
वारणावयनतेन	१७	८७	२७८
वारणेन्द्रमभिरुहं	१७	७९	२६०
वारिधेरिव वयं	१७	११३	२९७
वारुणीं मदसंपदा	१६	१३	१८८
वारुणो वैरिद्वारुणः	१६	३७	१९६
वारुणस्त्वचरिभ्राता	१६	६३	२०३
वारुणस्त्वसुकुलं	१७	२	२३७
वासमेयुधि	१७	४३	२५७
वासराश्वशरद्वयम्	१६	१७	१९०
*वासवस्य वचनं	१७	१२१	२९८
वासवोवसतिमभ्युपागत	१७	६	२३९
वासागतं प्रभुरभि-	१८	१३६	३७६
वासुकिप्रभृति	१७	५९	२६४
वासुदेवो वसुधराव	१६	१३०	२२८
वाहतां च वाहत-	१७	५८	२६७
वाहने स्वगपती	१७	५४	२६२
वाहयन्ति मकरन्द-	१७	३३	२४७
वाहिनीं दिविषदा-	१७	६२	२६६
*विकल्पितानि	१८	१२	३३३
विकल्प्यमानाकृति-	१७	५९	२६४
विकृतस्याध	१५	१०७	१६६
*विकृताकृतिवेष	१५	१०८	१६५
*विक्रमकोतसा तस्य	१६	२१	१६७

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
विगाढतुल्याविवशान्त- ^b	१४	५०	९१
विगाहनीयाः ^c	१४	५०	९१
*विचक्षणधरं दैत्यं ^a	१६	१३४	२२९
विचित्रसंज्ञा- [॥]	१४	७२	१०२
विचेष्टते चित्तमिव ^d	१८	१५	३१५
विजयारम्भ- ^d	१५	९	११३
*विजयिन्मुपयान्तं ^a	१८	१३३	३७३
विजहार गुहाभय- ^c	१५	११७	१७३
*विजित्य संकथे नरकं ^a	१८	११५	३६५
विजम्भमाणस्य [॥]	१४	२९	७८
विजम्भयत्येष ^c	१८	९७	३५६
वितन्वतेऽवालमभि- ^c	१८	९४	३५५
*वितानवान् प्योम- ^a	१८	६	३०९
वितेनिरे राजपथे ^c	१३	६८	३७
विदधानेन युधिष्ठिरेण ^d	१५	९२	१६०
*विदधे विनिवेदितं ^a	१५	८	११४
विदर्भराजेन विदेह- ^c	१४	६०	९६
*विदितं मवतामिवं ^a	१५	४२	१३२
विदितास्त्रिकवेदितम्भ ^c	१५	१०	११५
विद्यासंज्ञं व्यजयति ^d	१३	६२	१९
विद्युत्पयोदाविच ^d	१३	३०	१७
विद्युतेव परिष्वङ्गं ^c	१६	१७	१९०
विद्युन्मयीं वेप्रलतां ^b	१८	७५	३४६
विद्योतते विजुमपकर्षि- ^b	१८	८९	३५२
विजत्स्य विपदुत्पीर्ण- ^c	१६	४९	१९६
*विष्काय तादर्थ्यं ^a	१८	१३६	३६५
विधिना नियतेन ^c	१५	७	११३
विधिना विषयते विधि- ^b	१५	६६	१२२
विधिना सिंहागजक्रमेण ^b	१५	१६	११६

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
विधिनिवेद्यम् न ^d	१४	३६	८३
विधिर्यदाज्ञा विधिजम्भ- ^b	१४	५९	९५
विधिवत्स्वधिया ^c	१५	३२	१२८
विधिवसनियतेन ^c	१५	१३५	१८२
*विधिहस्तघृताभ- ^a	१५	६३	१४५
विधुनोति त्वदात्मकं ^c	१६	३०	१९३
विनयन् विष्णुपदी- ^d	१५	५५	१३०
विनयाद्वनम्भ ^c	१५	९४	१६२
विनिपातं प्रणिपात- ^d	१५	१७	११९
विनियुक्तोऽस्मि ^d	१५	७	११३
विनिर्दिशन् मार्ग- ^c	१३	३८	२२
विनिवर्त्य जगन्नाथः [॥]	१६	५०	२००
विनिवर्त्य तमग्रजा- [॥]	१५	१३३	१८१
*विनिवेद्यता रिपोरु- ^a	१५	९	११४
*विनिवेदितविश्वकार्यं ^a	१५	२९	१२६
विन्दत स्थिरसुवारसा- ^d	१७	१२६	३०७
विन्ध्यमेतत्समौ भुजौ ^b	१६	६६	२०५
*विपथेन सर्वेष [॥]	१५	१७	११९
विपद्भिरिव तज्जकः ^c	१६	८२	२१०
विपाक इव जङ्गमः ^d	१६	६३	२०३
विपुनाति अगमि ^c	१५	६३	१४५
विपुलस्यन्दनवेदिमध्य- ^b	१५	११५	१७३
*विपुलाभुतसंस्थामैः ^a	१६	५५	२०१
विप्रताम्बुजसर्पि रजः ^b	१७	२९	२५०
विप्रधमामविपविदाव- ^b	१५	१७	११९
विप्रवानां पितरं पतिं ^b	१५	१७	११९
विप्रबोधितमीश्वरानु- ^c	१५	६३	१४५
*विप्रमति पर्यन्तमही [॥]	१८	८९	३५२
*विप्रवितं विप्रित- ^a	१३	८३	४४

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
विभाव्यकरिषिविषिता ^d	१४	१४	७०	विलोकितानामिह ^०	१८	७१	३४३
*विभूतिशरदम्भोदैः ^a	१६	१२	१८८	विलोकिते शार्ङ्गिणि ^०	१३	५२	२९
विभूतिसंचयमेक्षी ^०	१६	१४४	२२९	विलोक्य देवी ^d	१३	२४	१४
विनूषयामास ^०	१४	७६	३०५	विलोचनानां वक्ष्ये [॥]	१३	८७	४८
विमर्ति भजतस्त्वर्ह- ^०	१५	६९	१४८	विलोचनेन ^०	१३	२१	१३
विमलता वेगमनेन ^b	१८	३१	३२३	विलोचनैर्वीत- ^b	१३	६९	३८
विमथ्यमानादचछेन [॥]	१४	५६	९४	विविधे विशदित ^b	१५	८	११४
*विमथ्य विव्राणित- ^a	१८	१०१	३५८	विविधस्तन्वविमल- [॥]	१५	१२	११६
विमानदीप्तेन ^b	१८	१८	३१७	*विनृण्वती बाहव- [॥]	१८	८९	३५२
विमार्जयन्ती ^a	१८	४३	३२९	विनृण्वते तीरलता- ^d	१८	५१	३३
विमुक्तान् क्रीषिताशया ^b	१६	९४	२१४	विवेकवैराग्य- [॥]	१४	४७	८९
विमोहितं देव तयैव [॥]	१४	५३	९२	विवेश धाम ^०	१३	७२	३९
*विमत्योर्धि सरता ^a	१८	१८	३१७	विशङ्कटं विम्वहिमाद्रि- ^०	१८	६३	३३९
विषददी कोचनयो- ^०	१८	५२	३३३	विशदं नारदवीणया ^d	१५	८६	१५६
विषोयवैदेशिक- ^b	१३	२६	१५	*विशुद्धमिश्रदुरश- ^a	१४	३५	८२
विरराम रतो देवी [॥]	१६	१२९	२२७	विश्राणने ^b	१३	७४	४१
विस्मयेष्टा विदधे ^d	१४	४२	८६	विशं ययोरैव ^b	१३	१०१	५५
विरेजतस्तुक्तरथाश्रयो ^०	१३	३०	१७	विशकर्ता विसिधिमये ^d	१६	१३५	२२९
विलक्षमुत्पाप्य ^b	१४	५४	९३	विश्वचित्रमुदमीलय- ^b	१७	१०४	२८९
विलक्षा विश्वारिणी ^d	१६	१२९	२२७	विश्वदष्टिरनघो ^d	१७	१०	२४३
*विलम्बदैत्येस्वरशोषितानां ^a	१८	३०	३३३	*विश्वमेतद्वधेन ^a	१७	१४	२४३
विलङ्घयन्तस्सुदृशा ^०	१३	७०	३८	विश्वम्भरा भाति- ^d	१८	१८	३१७
*विलङ्घयन् न्योमपथेन ^a	१८	११३	३६४	विश्वरूप ननु ^d	१७	१०८	२९१
विलङ्घय हृषा ^b	१८	१३	३१४	विश्वविस्त्वविषये [॥]	१७	५६	२४३
विलासभेदैरभिनीत- ^b	१४	५७	९४	विश्वस्य बाह्यान्तर- [॥]	१३	९१	५०
विलिखिरे कृष्णमवाप्य ^d	१३	७०	३८	विश्वासयामास ^d	१३	३८	२२
विलुप्तपत्राकुर- [॥]	१८	५०	३३२	विषपक्ककलङ्किना ^b	१६	५८	२०२
विलुलाव मुदर्रनेन ^०	१५	१२७	१७९	*विषमं निजकर्मभेद- ^a	१५	१३	१२६
*विलुप्तमूकदुःख- ^a	१४	५४	९३	विषमामिर्न विषये ^d	१६	८२	३१०

श्लोकभाषाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकभाषाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
विषमारम्भविरोध-	१५	८४	१५५	*वृत्रहन्तुरचमस्त्रिया-	१७	५६	२१२
विषादामात्रमनः-	१६	१२९	२२७	वृद्धिसंकोचविषमा-	१६	१२९	२१५
विष्णुना च शुक्ति-	१७	७४	२७१	वृष्णिदीश्वरखण्डिता-	१७	६९	२६९
विष्णोरित्यं विक्रम-	१८	४३	३२९	वेगोद्भवैरस्य-	१८	५५	३५५
*विसंभिविग्रहाः-	१६	९७	२१५	वेधसा सह सनन्मना-	१७	५१	२६१
विसंस्थुलद्वीपतपोष-	१८	९०	३५२	वेधोमुखैर्वेदमयीव-	१८	६८	३२७
विहङ्गपातेन-	१८	८६	३५१	वेपमानः मलाकरो-	१७	८०	२७४
विहङ्गराजेन-	१८	१	३०६	*वेलाचलादर्भक-	१८	८६	३५१
विहन्ति लक्ष्यान्तर-	१८	५२	३३३	वेलाटवी वारि-	१८	८०	३७८
विहरस्यधरोत्तर-	१५	२२	१२२	वैकुण्ठकेयूरशुभा-	१८	३०	३२२
विहरस्यात्मसूत्र-	१६	११७	२२३	*वैनतेयनखरै-	१७	६३	२६६
विहारभेदैरवनी-	१४	३४	८२	वैनतेयमथास्मरत्-	१६	५०	२००
*विहारयोगेन-	१३	७३	४०	वैमानिकप्रणयिनी-	१६	१४७	२३५
विहारसंक्षोभित-	१३	२७	१६	वैमानिकानेष-	१८	१०२	३५९
विक्रैरजनि-	१७	६९	२६९	वैरिसम्पत्कर्मणे-	१६	१२४	२२९
वीक्षया जगदिदं-	१७	९२	२८१	वैरोचनेर्दानज्जला-	१८	५७	३३६
*वीक्ष्य तं विविश्रुर्वर्ग-	१६	७७	२०९	*वैलक्ष्यदोलाभिव-	१६	८७	७८
वीक्ष्यतामिह-	१७	२४	२४८	वैवाहिकीं संपदमाप्नु-	१६	७२	३९
वीक्ष्य निष्प्रदिम-	१७	७५	२७२	वैवाहिकीं स्मारयति-	१८	८३	३७९
वीक्ष्य निष्प्रसिद्धं-	१७	७९	२७४	वैहायसी वन्दन-	१८	७६	३७६
वीक्ष्यन् घोर-	१६	६७	२०५	वैहारिकं पश्य वर्म-	१८	१४	३२६
वीतदानवपराभवा-	१७	१२५	३००	व्यक्तनुत्तहृदयं-	१७	७९	२७४
वीतरागाधृतराग-	१७	३३	२५२	व्यक्तविस्मयभयै-	१७	७५	२७२
वीरीन् क्षणं विजयन्त-	१३	३९	२३	व्यधिकिस्तृप्त च-	१५	७६	१५१
वीर्यवैरेष विभाति-	१८	९०	३५२	व्यतनुत मुदितेव-	१८	१३६	३७४
वीरान् स्वयमवृण्वत-	१३	५४	२१४	*व्यतिकरितमुखेका-	१८	१३२	३७३
वृक्षमात्रकहोल्लस-	१७	८३	२७६	व्यनक्तयसौ तन्नि-	१८	८८	३५२
वृक्षेन हीनामिव-	१८	२	३०६	*व्यर्थितेषु विमुखेषु-	१७	४१	२५६
वृक्षशासनशरासन-	१७	६२	२६६	व्यास्थातनिजवैमयः-	१६	४९	१९९

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुंस्त्व	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुंस्त्व
आपुर्वि विभुव- ^b	१७	७८	२७३	शरशदीपूर इव स्फुटा- ^a	१४	१८	७२
*आललुङ्गनसंक्रान्त- ^a	१३	५८	२७२	शरशर्षेण मुकुन्दमन्त्र- ^d	१५	११२	१७४
*आकृतिक्षमवशाति- ^a	१७	२९	२५०	शरशर्वैर्भरासुतः ^a	१६	१००	२१७
अपुङ्गमव्यक्त- ^b	१३	१८	११	*शरसंहृतयस्तस्य ^a	१३	८६	२१२
अमोमिचिलिखितैरिह ^o	१७	७५	२७२	शराणां तस्य संधान- ^o	१६	९१	२१३
अमोमापगादीनि- ^b	१८	५०	३३२	शराणामुत्पलखिषाम् ^d	१६	९२	२१३
*अजयोपिदपाङ्ग- ^a	१५	८७	१५७	*शर्वरीखिवसवद्विपूर्ववन् ^o	१७	११२	२९३
*अभिद्या तरलितै- ^a	१७	८०	२७३	शळभीकृत्य चक्राभिः ^a	१६	७५	२०८
श				शळमो वक्षिमिवःससाद ^d	१५	११७	१७२
शकुनैरिव जम्बुभिः ^d	१३	११७	२२३	शशंसुर्लार्धव तस्य ^a	१६	९०	२१३
शकुन्तलः शोणमुक्ता ^o	१८	६१	३३८	*शान्तगर्वगरेले ^a	१७	१३२	३०३
*शक्रदशमधितु तस्य ^a	१६	३८	१९६	शान्तघोरसमयाति- ^a	१७	९७	२८५
शक्रं शमितसाध्वसम् ^a	१६	७१	२०६	शान्तदर्पमययापुं ^b	१७	७९	२७७
*शक्र यथ शरणं ^a	१७	८९	२७९	शान्तवीराङ्गुतरसाङ् ^o	१६	६१	२०३
शक्रदशमधितुः ^o	१७	३३	२५७	शान्तोपरोधामिव ^b	१३	३३	२०
शक्रार्द्धमणिचित्रितैः ^d	१६	५५	२०१	शारिकेव मणिपल्लव- ^d	१७	२८	२४९
*शक्रपद्मसुरपादपादभिः ^a	१७	३२	२५६	शासनं पादशासनः ^d	१३	७२	२०६
शतसमभिकसंख्यं ^b	१६	१४७	२३३	शाकशुद्धहृदयैर्मनी- ^b	१७	१०८	२९१
शतकैर्यत्र बभूव ^b	१५	१२४	१७७	शिक्षणैकनियतं हि ^d	१७	१२२	२९८
शनैश्शनैश्शशमितमवाप ^d	१४	१८	७२	शिक्षोपपन्ना ^b	१८	६१	३३८
शमनेनेव निवेदिता ^d	१५	१०१	१३५	शिविलाकृष्टशिलीमुखो ^d	१५	१२३	१७८
शमनक्षित्यमदो- ^d	१५	७५	१५३	शिलोच्चयैरन्तरिता ^d	१८	३९	३२७
*शमिन्ननिगमकोदै- ^a	१४	८०	१०७	शिशुपाकः प्रति ^b	१५	११६	१७३
शम्भोरिबोद्धक- ^d	१८	१९	३१७	शिशुपाकस्य शिरः ^d	१५	१२७	१७९
शरणार्थकरक्षण- ^o	१५	२३	१२४	शीतलार्कयुगधमम् ^d	१६	१२८	२२७
शरत्पयोदोदर- ^o	१३	६७	३७	*शुचिस्मितास्तौष- ^a	१३	६७	३७
शरत्पसृतैः क्षितिरस्य ^a	१८	७३	३४५	शुच्येन सखेन ^a	१८	११८	३३६
*शरद्वनस्तोत्र इवोप- ^a	१८	१९	३१७	*शुभंयथस्त्वाभिमतोत्त- ^a	१३	७७	७२
*शरधारसहस्रेण ^a	१६	८१	२१०	*शुभानामिव ^a	१६	२५	२३१

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
सुमैश्रुतिश्रेणिशिरो- b	१४	३४	८२
सुसुवान् क्षणमुदन्त- b	१७	४६	२५८
स्फारविश्वैरिह b	१८	३५	३२५
स्फारविराजत-	१३	८	६
*शृणु ताव हितं a	१५	५६	१४१
शृणुतात्ये य इह d	१५	६१	१४३
शृणु त्वदालोकनतर्ष- c	१८	१९६	३७१
शोकस्यजं शूरकुलेश्वर- d	१३	३३	२०
*शोणकुटुम्बलुणी a	१७	२८	२४५
शोणाधरे b	१८	२६	३२१
शोणितैर्विस्तृते c	१७	६३	२३६
शोणितैश्च विभुना b	१७	७२	२००
शोधयन्नमृतसिन्धु- b	१७	१२३	२५९
शोभते सुनयने c	१७	१५	२४३
शोभते स्म d	१७	४९	२६०
शोभते हरितपल्ल- a	१७	२८	२४९
शौरिस्तदा b	१३	१२	८
शचणावरणद्वन्द्वम् c	१६	१२८	२२७
शितमपि शिष्टपाकं a	१५	१३५	१८२
शिवेय साक्षादनुभूय- b	१६	४०	२३
शिवस्संस्थानजुवा a	१३	१०६	५८
शुतं मया सिद्धमुखादिह c	१४	२७	७७
शुतेमनुकथितं वा c	१४	८०	१०७
शुतिलक्ष्या महती d	१५	३	११०
श्रुतिश्रेणिशिरोमृतम् b	१६	७२	२०६
शुतोत्सवानां विद्वे a	१३	७९	२४
*श्रेयःपरिपणं a	१६	७२	२०६
श्रेयसी भवितव्यता d	१६	१३०	२३१
श्रुतितां त्रिविधो b	१७	४२	२५६

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*श्रुतितैरविद्वद्वृत्तिमन्त्रिः a	१५	१०६	१६८
श्रुतानिलैरदोषमिवामि- d	१३	५२	२९
श्वेतद्वीपमिवापरम् a	१६	२२	१९१
श्वेतशैल इव धातु- d	१७	६३	२६६
श्वेतादिमिव अङ्गमम् b	१६	१	१८७
श्व			
श्वपद्वन्धुधनुषो b	१७	१४	२४३
श्वविधं बलमिवैकतां d	१७	१४	२४३
श्वान्गुणमन्वितोदयम् b	१६	११२	२२१
श्व			
*संयुगे रजसोदिके a	१६	८०	२१०
संरक्षितानां b	१८	१२६	३७१
*संवर्त इव नागाणां a	१६	६३	२०३
संवर्ताहंजयोऽपि b	१६	६८	१९६
संवीतनगोमृनिद्वी- d	१३	८४	४६
संघृता त्रिदश c	१७	२८	२४९
संश्रयन्ति निरपाय- d	१७	९८	२८६
संश्रितैरिह वसन्त- b	१७	१५	२४३
*स कक्षराजः a	१४	१३	५०
*स एव ससच्छदरेणश्लैः a	१८	७९	३४७
*स कर्मकारकमचिन्त्य- a	१३	५५	६३
सकलजगदभिल्यासार- c	१६	१४३	२३३
स किमस्माभिरदैवतैरन- d	१५	६४	१४५
सकौतुकां कौतुकिनः c	१३	९८	५३
*स कौस्तुभाभ्यर्णनिवेश- a	१३	१५	९
सस्तिभिस्त्वर्गिभि- d	१५	१०६	१०३
सखीजनः प्रीत- c	१३	२५	१५
सखीजने सस्मिन् b	१३	५१	२५
सखीक्षां सख्यदक्षी- d	१३	२६	१५

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*सखीपूतीभामरतालवृन्तैः ^a	१३	५२	२९
सख्योन्निता ^b	१३	८९	३९
सगद्गदं संनमितेभ ^c	१४	२४	७५
सगैरिकहमाधरसंपदं ^d	१४	१३	७०
सङ्कल्पयोनेरिव ^b	१८	७४	३४५
सङ्कोचमृच्छक्षिव ^d	१८	१२२	३६९
सङ्क्षिप्त इव सागरः ^d	१३	६२	२०३
सङ्कोभितो ^b	१८	१००	३५७
सङ्गादयन् धर्म- ^b	१३	७५	३१
सङ्गात इव रंहसाम् ^b	१४	६३	२०३
*सन्तानसौभाग्यधनेव ^a	१३	११	७
सन्निहानमनसैव तत्क्षणं ^c	१७	७६	२७२
सन्निश्यते देवि ^d	१८	१७	३१६
सन्निश्यते सागरमे- ^c	१८	१०	३११
सन्ध्याविहारच्युतसंह- ^c	१८	१९	३१७
सन्धतः क्षणमवैक्षि ^c	१७	८०	२७४
सन्धतक्षीमसावन्धवत् ^b	१६	१३०	२२८
सन्धाहगन्धीनि ^d	१८	९२	३५३
सन्निहृष्य समहृष्य- ^d	१७	६५	२३७
सन्निवेश्य सुरकोश- ^b	१७	१३२	३०३
सम्प्राप्तये सेतु- ^b	१८	११०	३६३
सम्प्रीयन्तेरुसवसंविधानैः ^d	१३	७३	३०
स बभूवुस्त्ववेतिवोर्मयः ^d	१७	५३	२६२
सम्भवन्त्युपवने वनेऽपि ^a	१७	१८	६४५
सम्भावयामास ^d	१३	७६	४२
सन्निधयामनैरियमन्तरेषु ^b	१८	४३	३३०
सम्भूतिभिर्व भावयन् ^d	१६	५२	२००
*सम्भूत्य तोयं ^a	१८	९१	३५३
*सम्भवेण वचनात्- ^a	१७	२३	२४७

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
सम्मते समतोषवत् ^d	१३	९५	२१५
सम्मेलिरे तत्त्व- ^d	१३	७१	३९
*स च कथन ^a	१५	६४	१४५
स च धर्मः किमिवा- ^b	१५	९२	१६०
*स चन्द्रिकां चन्द्र ^a	१३	१९	१२
*स तं द्वारवतीद्वारे ^a	१६	२१	१९१
स तत्र सत्राभितसाङ्कते ^b	१७	६६	९९
स तदा वेदिपतिर्धुधि- ^b	१५	९६	१६२
स तदा मूर्त इवास ^d	१५	९३	१६१
*स तदा संमत्सङ्गः ^a	१६	६९	२०६
स तदा संयमिना- ^d	१५	१३१	१८०
*स तदाऽऽस्फोटया- ^a	१६	६६	२०५
स तद्यौवतमग्रहीव ^d	१६	१४१	२३२
स ताभिः प्रत्यवेक्षितः ^b	१६	१३८	२३१
स ताभिरन्योन्य- ^a	१४	७६	१०५
स तासामेव शात्रवान् ^a	१६	९३	२१३
*स तेजसा यादव- ^a	१४	१८	७२
*स तेन विहितां शक्रः ^a	१६	२३	१९१
सत्तामनन्यामिव ^c	१३	२	२
सत्यनामाभिवन्दिता ^a	१६	१३२	२३८
सत्यमैश्वर्यं तत्क्षणम् ^d	१६	७३	२०७
सत्यया विहसितोऽपि ^a	१७	८५	२७७
सत्यां त्रयीमयस्था- ^a	१८	१३१	२७३
सत्यां विरहविक्रबात् ^b	१६	७०	२०६
सत्यापयामास निर्ज ^d	१३	३१	१८
सत्याशिषस्तं ^d	१३	९९	५४
सत्याशिषस्तंप्रति ^c	१८	६०	३३८
*सत्ये समीक्षस्व विपारि- ^a	१८	२	३०६
सन्नेपेव सपदि अया जहौ ^c	१७	७१	२७०

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
सत्वाधिकं सात्वत- d	१३	३१	२१
सदनागतसूदनापवाहः =	१५	८१	१५४
सदसप्रतिपत्तिमूढ- °	१५	७५	१५१
*सदाऽभिगम्यैरभिगम्यमानं=	१३	७४	७१
सदामज्जामूनदत्तोरणश्रीः °	१८	११७	३६६
सदृशमृधाधिपतिस्ततः b	१४	२३	७५
सद्मिरेव विदुधैरसत्समा °	१७	६८	२६८
स नटस्संप्रति b	१५	३	११०
समातनो नूतन- d	१४	३८	८४
सन्तु सत्त्वमपि b	१७	१२८	३०१
सपञ्चमिव चामरैः d	१६	१२	१८८
*स पर्यगैपीन्द्रिदशैर्य- *	१४	५९	९५
स पालुमीहेत °	१४	५१	९१
स पिप्रिये पौरवधू- d	१३	६२	३४
*स पुष्पकं राम हव *	१३	२८	१६
*स पौरकन्याकरविप्र- *	१३	६३	३५
सत्सहोक्तपथिकस्य d	१७	३९	२५५
सत्ससिमिव तारकाग्रहैः b	१७	६८	२६८
*सप्रसादमभिनन्त्र *	१७	८	२४०
*सकेनहासो जटिलः *	१८	९७	३५६
सम्राज्यार्थं सह d	१८	६१	३६८
समाजनार्थं तनुते °	१८	११२	३६३
स मृशं सज्जिरभूत- d	१५	१०५	१६७
*स भौमस्त्वभिरस्तानां *	१६	१४४	१९७
समक्रमे दुग्धपयोधिना d	१४	६०	९६
*समग्ररक्षीपमिवाब्धि- *	१८	६३	३३९
समग्रसाक्षिस्समयोप- °	१६	१	१
समवतुत पृथिव्यां d	१४	८०	१०७
समतामेव समर्थयेत् d	१५	२०	१२०

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
समवीपि स्फुटित- d	१५	१०२	१६६
*समन्ताद्वैरिदुर्गैर्य *	१६	७४	२०७
*समन्त्रकं साक्षिणि *	१३	८९	४९
सममुद्रावृणिरैकतान- b	१५	८६	१५६
समयुज्यन्त संयुगे b	१६	८७	२१२
*समये परिपत्समालनाहै *	१५	३४	१२८
समये चिक्रमसम्पदाग्नि- b	१५	८१	१५४
*समयोदयसम्भूत- *	१५	१२७	१७९
समरप्रियया सह °	१५	३०	१२७
समरस्थानमुपागतस्स- b	१५	१११	१७१
समर्थवादाः परमे- b	१४	३९	८५
समवस्थान्य b	१६	२१	१९१
समवाय इवोत्थितः *	१६	४४	१९७
समाजमिव सिद्धिनां °	१६	१४१	२३९
समाधिदृष्ट्या °	१४	३८	८४
समाभिभाजामिव *	१३	६१	३४
*समानकान्त्या प्रियथा *	१३	६०	३३
समाहितैस्त्वम्भक्तसुखा- °	१३	७९	४६
समाहृत्यैव d	१६	६१	२०३
समिध्यमानेन *	१४	१८	७२
*समीक्षितस्यापि *	१३	५९	३६
समीक्षिता मन्त्रमुत्तत्त्व °	१३	९६	५२
समीक्ष्य कृष्णं *	१३	५३	३०
समीक्ष्य बाळा तदमन्य- °	१३	१६	१०
समीनयुधस्तनुते °	१८	९२	३५३
*समीपकसेविविह बद्ध- *	१८	६१	३३८
समीहितोदकमिदं °	१४	९	६८
समुद्रमिव शोयदः d	१६	८१	२१०
समेतसिद्धिः d	१४	७४	१०३

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
समेतो रक्मपर्वतः d	१३	५७	२०१	सम्पापसम्येन b	१८	१५	३१५
समेत्य सस्येव *	१८	६८	३४२	सम्पापसम्येन गतेन d	१३	६३	३५
*समेत्य लिङ्गिनिव *	१३	३३	२०	सम्पापसम्येनैर्मणैस्तर- d	१८	९९	३५७
समेधतां मङ्गल- *	१३	९९	५४	सम्येतरे सत्वर- b	१३	३८	२७
*समेधितस्तस्य *	१३	८५	३७	*सम्ये भवत्यास्तरयू- *	१८	६५	३३०
समेयुषां संयुगवीक्षयैतत् d	१८	६४	३४०	सशक्रगोपा वसुधेव d	१३	१२	६९
*समेयुषीमप्रतिमेन युना *	१३	५९	३१	स सत्यभामां तमवां d	१३	७०	१०१
समेयुषी संवदतो *	१३	२३	१४	सस्मितस्समर- d	१७	५०	२६०
सरस्वतीवल्लभ- c	१३	५५	९३	*सहजं नयनं च *	१५	५९	१३२
सरित्पतिं कुक्षिमती d	१८	६८	३४२	सहजं प्रमया चन्द्रं *	१६	१३	१८८
सरित्पती गोष्पदवज्रव- d	१८	११८	३६६	सहजः किञ्च रुक्मिणी- *	१५	१६	११८
*सरित्पताहैर्मणितिकीर्ष- *	१८	७७	३४५	सहदेवग्रहितां शशांसु- d	१५	९५	१६२
*सरित्पतैरनुगम्यमाना *	१८	३९	३२७	सहदेववदेव c	१५	७४	१५१
स रिपुस्तम्यति d	१५	१६	११८	सहदेवस्य पपात d	१५	३९	१२१
*स रुक्मिणीनेत्रचक्रोर- *	१३	१३	८	सहदेवस्त्वयमाहरत्स- d	१५	९७	१६१
स रवाधातिवर्तते d	१३	४०	१९३	सहदेवेन नियोगसाध- b	१५	४४	१३४
सरोजमालेन पयः- d	१३	५१	९१	*सहधर्मचरिं पूर्वा *	१६	१३०	२२८
सर्वनेतुरतिरिक्तास्त्वयः d	१७	९१	२८१	*सहधर्मचरिं सदाऽनुवृत्ता *	१५	२६	१२४
*सर्वस्वमिव पुण्यानां *	१६	१४१	२३२	सह नाकसदामसौ विमा- c	१५	२७	१२५
सर्वैरभूत्सादरदर्शनीया d	१३	९६	५२	*सहनीयतया प्रतिश्रुतं *	१५	७२	१५०
सर्वोत्तरं तत्त्वमिवैक- b	१८	५	३०८	*सह श्रुत्यागैस्तस्मिन्- *	१५	१२८	१७९
सर्वं तस्य जगाम d	१५	३०	१२७	सहसा चेदिपतेर्वैधात्य b	१५	७९	१५३
*सर्वमे भवमुक्ति- *	१५	२३	१२२	सहसा भेदमायान्ति *	१६	११	१९४
*स वल्लभाभिरिच्छसिः *	१३	७७	१०३	सहसा यनुपागमेन c	१५	५९	१३२
सविनयमुपयातस्त्वय- b	१८	१३४	३७४	*सहसा हरिचक्र- *	१५	१२१	१८५
स विमोरात्ममुबस्सरो- b	१५	२	१०९	सहसा हृदि तस्य कोप- c	१५	१०२	१६६
*सविस्मया पूर्वमथ- *	१४	५८	९५	*सहधर्मानुप्रमुखैस्सम- *	१८	७	३१०
*सवीक्षमाणः *	१३	३७	२३	सहस्राणि सुरोद्भवान् b	१६	७५	३०८
*स वैजयन्त्याभिविभावा- *	१३	८	६	*सहोदरग्न्यस्त्रभर- *	१३	७८	४३

श्लोकपादाः सर्गः श्लोकः पुटम्

सादीपिनेराश्रमभूमि-	■	१८	३२	३३९
साक्षितां सालभक्षिकाः	d	१६	३२	१५४
सागरेन्द्रसुतया	०	१७	३५	२५३
सा च प्रिये साधि-	b	१३	६	५
*सा चामरीरैरुपचर्य-	■	१३	२९	१७
सा तथ्यहर्षाम्बुजपूर्व-	b	१३	१३	८
साध्या समाहूत इहोप-	b	१३	२०	१२
साऽन्वभारवि किल	b	१७	४४	२५७
सापहासमिव सत्य-	d	१७	८०	२७४
साऽभूत्सत्य मौलि-	d	१३	१३	५१
सामरस्यजुषा शिवा	■	१६	५३	२००
सामरस्यमिव तेन	०	१७	४४	२५७
सामाभिरामध्वनिमि-	०	१८	७२	३४४
सामिलकृत्तपराग-	b	१७	२३	२४७
साम्राज्यमिव संपदाम्	■	१६	१४१	२३२
सारं पिबन्तस्त्रिदशाः	■	१८	१०१	३५८
सारथिश्च तुरगाश्च	d	१७	५९	२६४
सा रुक्मिणी तेन वृत्ता	■	१३	२२	१३
सार्व मया देवि समा-	■	१८	११६	३६५
सार्वभप्सरसाः कीर्त्या	०	१६	९४	२१४
सावधानमनसां समा-	d	१७	१८	२४५
सावरोधमपि सात्वतां	०	१७	१	२३७
सिंहवनत्रयिभूषणैः	d	१६	६	१८६
सिंहानामपि हन्तारं	०	१६	६	१८६
सिंहा सुधासारनिभै-	■	१३	११	७
*सिंहासितगुणमन्त्रैः	■	१६	१६८	४२३
सिद्धाङ्गवत्सेव्यलता-	b	१८	१११	३६६
सिद्धाभितं शास्त्रमिव	b	१८	३३	३२४
सिद्धीरष्टौ दधमिव	०	१४	७८	१०६

श्लोकपादाः सर्गः श्लोकः पुटम्

सिद्धोदयां श्यामरु-	d	१८	८१	३४८
सिरालुदेहः पलितै-	b	१४	१९	७३
सिधैर्विरे शैवधयः	d	१३	७४	४१
सिष्णासया संपन्नतोऽपि	०	१८	९८	३५७
*सीमन्तमुक्तामणि-	■	१८	१२७	३७१
सीमन्तयवेध शरत्पयो-	b	१८	१७	३१६
सीमाभ्तरं सीरभूतो	d	१८	१२३	३६९
सुकृतिव्यं लभतां	d	१५	२७	१२५
*सुकृतेन पुराकृतेन	■	१५	१२६	१७८
*सुकृतोपचयेन जात-	■	१५	१५	११८
सुखदुःखे शृणुमस्त्वयं-	b	१५	६९	१४८
सुखमास्वाद्यतां सुरैः	d	१६	१२७	२२७
सुखसंदर्शनयोग्य-	d	१५	२४	१२३
सुतस्य पारुध्वनवेक्ष्य	b	१४	९	६८
सुविनं च तमोऽपहम्	b	१६	१३९	२३१
सुदृशां भजसि स्वमात्म-	०	१५	२४	१९३
सुधन्वा सुरसुध्वान्	d	१६	९३	२१४
सुधां सुद्धातुभाष्यया	d	१६	१३	१८८
*सुधान्यिन्द्रमिस्त्वूलैः	■	२६	१३५	२३९
सुधामयं सिन्धुमिवा-	b	१८	४५	३१०
*सुधायमानां धनदस्य	■	१८	२०	३१८
*सुपर्णवेगानिल	■	१८	४	३०७
सुपर्वणां यत्र सभां	०	१८	७०	३४३
*सुपभासमभूतासां	■	१६	१३९	२३१
*सुभगमुपलब्धिने	■	१३	३०२	३२
सुमन्वसे मन्त्रसिद्धं	d	१८	१०	३३१
सुमनश्शोभसुधारसाय-	■	१५	११८	३७४
सुमेरोरुपदायिष	०	१६	१६	१८५
*सुरमुमस्वदिरहाकसानां	■	१८	११४	३६४

श्लोकारादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकारादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
सुरद्रुमस्यैव सुवर्णवल्लीम् ^b	१२	६५	३६	सौवैरिवं प्रहसतीव ^d	१८	१२९	३७२
सुरद्रुमैरन्तरितस्तुमैरुः ^b	१८	४	३०७	*सौघोपस्तुत्रिदिवाव- ^a	१८	१२०	३६८
सुरपतिदयिताभिस्तुय- [॥]	१३	१०८	६०	सौभाग्यविद्यामिव [॥]	१२	२	२
सुरपुण्यैस्त्वयमर्चयन्ति ^b	१५	४०	१३१	सौभाग्यसिंहासन- ^d	१३	१०३	५६
सुरसिन्धुसुतं शशेसुरम्भे ^०	१५	७६	१५१	सौम्यदृष्टिकरोस्तुधा- [॥]	१७	१२९	३०२
सुरसिन्धुमुतोदितं ^०	१५	८५	१५६	*स्तनवयोपान्तनिबद्ध- [॥]	१४	३	६६
*सुरासुरविभागोऽयं ^a	१६	१२०	२२४	*स्तनांशुकं तस्त्रिमबुध्य- ^a	१३	५१	२९
सुमिस्तीर्णेन वक्षसा [॥]	१६	५६	२०१	*स्तनापदेशस्तमकाव- ^a	१४	५७	९४
सुभ्रसमुक्ताफलसौम्यतां ^d	१४	७७	१०५	स्तनाहितस्त्रिकबाहु- [॥]	१३	५७	३२
*सुधुवे नरसिंहं त्वां ^a	१६	२५	१९२	स्तनेरमान् २धुरुदन्त- ^b	१६	१४६	२३५
सुहृदहं च समर्चयां- ^d	१५	३१	७२७	स्त्रवैः स्तुतो वन्दिगणै- [॥]	१६	७२	३९
*सुहृदोऽपि सदा ^a	१५	२०	१२०	स्तिमितसुमित्राकृति- [॥]	१५	८४	१५५
सुखयम्यं स्वभूत्या च ^०	१६	१३	१८८	*स्तुतिनिन्दनयोरभिन्न- ^a	१५	७८	१५२
सुखितस्मिन्नक्षि [॥]	१७	३६	२५४	*स्तुतिभिः कतिचित्त्रिवर्ग- ^a	१५	५८	१४२
*सुवने कृतसङ्कल्पः ^a	१६	१२४	२२६	स्तुतिवाक्येषु दया- ^d	१५	५४	१३९
सुनैरमी नूतनसूर्य- ^b	१८	७७	३४७	स्तुतिस्तवबहुमानसत्या- ^b	१७	१३४	३०४
सुष्टिसंहरणरक्षणेभु [॥] ते [॥]	१७	१०८	२९१	*स्तुतिशतमुखराभिः ^a	१८	१३४	३७४
सेतुनेव भवता भवार्म- ^d	१७	९९	२८६	स्थानसिन्दूरधातुना ^b	१६	७	१८६
सेनोत्थानं सुमहति पुरे ^b	१८	१३६	३७५	*श्रीपुंसनाम्ना बहुधा ^a	१३	१०१	५५
सेन्द्रासुधान् पश्य ^b	१८	९१	३५३	श्रीरत्नमुत्पाद्य विहार- ^b	१८	५५	३३५
सेवते मधुमदेन मोहितः ^०	१७	२९	२५०	श्रीरत्नसृष्टिं विदधे ^०	१८	१४	३१५
सेवितैरनुभिर्न दिवौ- ^b	१७	६७	२५४	स्थान एव परिस्रुति- [॥]	१७	११४	२९४
सैकटा इव सेतवः ^d	१६	३१	१९४	*स्थानानुरूपं प्रसृतैः ^a	१८	४७	३३१
सैन्यताऽस्य सुरसैन्य- ^d	१७	५८	२६४	स्थानेन चिह्नेन च [॥]	१३	१०६	५८
सैव संप्रति सहोदरत्व- ^d	१७	१२७	३०१	स्थानेऽप्यरैराकुलिता- ^b	१८	११	३३२
सोऽतिपरथ नगरिं ^b	१७	९	२४०	स्थापनं निजनिवेश- ^d	१७	४०	२५५
*सोऽथ संयति पक्षावलो- ^a	१७	८५	२७७	*स्थितमप्रतिमे रथाङ्ग- ^a	१५	११४	१७६
सौकुमार्यसुभगा सर- ^d	१७	३४	२५७	स्थितिकर्मभिराभिमुख- ^०	१५	११२	१७१
सौधस्त्रिषा सुखयतीव ^d	१८	११७	३६६	स्थिरकाकारमकचक्रयन्त्र- ^b	१५	२९	१२२

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
*स्थिरप्रसविभक्तं से	१६	११६	२२२
*स्थिरधर्मदुग्धमूलसेक-	१५	१८	१३०
स्थिरसङ्गादपकौतुक-	१५	७	११३
स्नपयन्तीव संयत्	१६	१११	२५०
स्निग्धकण्ठ कलकण्ठ-	१७	१६	२४४
*स्तुरङ्मुकुटि दैत्यस्य	१६	१०८	२२०
स्मरशरशयितानां	१८	१३४	३७५
स्मितद्युतिं मौक्तिक-	१८	८८	२५२
स्मेरकुटुम्बलरुचा स्मितं	१७	१९	२४५
स्यमन्तकं संसदि दानवा-	१४	६३	९७
*स्यमन्तकस्य द्युमणेरिव	१४	६७	९९
*स्यमन्तकोदन्तविशेष-	१४	५	६६
स्रस्तकासुकशिरस-	१७	७०	२६९
स्रस्तकाल्पामिव यदु-	१७	१३५	३०५
*स्रोतोमिरस्याः परि	१८	४५	३३०
स्वं जगहं मघवान् सुदु-	१७	८६	२७८
स्वकण्ठलसं द्युमणिः	१४	२	६३
*स्वकान्तिसाम्यादिव	१३	१२	८
स्वकाम्या कर्णतालैर्	१६	९	१८७
*स्वगोचरानेवभगोचरो	१४	३८	१००
स्वधैर्यदुर्वादममार्जय-	१४	६६	९९
स्वजनस्वविया सुरा-	१५	८	११४
स्वतत्पसारोल्बणबाहुना	१४	७०	८५
स्वतेजसा भावितविभ-	१३	९४	५१
स्वतोऽनघः स्वामिवहो	१४	६३	९७
*स्वदिग्भेदेद्रप्रकृतीरिवा-	१४	७५	१०४
*स्वनाभितस्सप्तमजम्भ-	१४	२९	७८
स्वनाभिपञ्चोन्नवजृम्भिका	१४	२१	७४
*स्वपथः किल जाग्रतश्च	१५	२८	१२६

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
स्वर्दं प्राप यमेकमर्ध-	१५	६२	१४४
*स्वप्रमादविनिवृत्त-	१७	९	२४०
*स्ववाधनियतस्तत्र	१६	९६	२१५
स्वभक्तपरिपन्थिनाम्	१६	१२४	२२६
स्वमायया मोहितदानवे	१४	३०	७९
*स्वमूलशैलस्य विभाति	१८	६९	३४२
स्वयंचतुर्भिर्द्विभ्राभिश्च	१४	१०	६८
स्वयं च दुग्धोदसुरां	१४	७१	१०१
स्वयंचरपतीश्वके	१६	९३	२१४
स्वयंचरस्त्रिभरभावि	१३	७	५
स्वयंचराहं स्वयमेव	१३	५५	३१
स्वयं वृणीतेऽथ भवन्त-	१४	४४	८७
स्वयमजुषता सिद्धिं	१६	१४३	२३३
स्वयमस्य पिता कयं	१५	४६	१३४
स्वयमाकारयस्ति स्वसृष्टु-	१५	५२	१४२
स्वयमाहूय महीयसः	१५	४२	१३२
स्वयमुदीपयता स्वया	१५	२६	१२४
स्वयमेतस्य शुभस्य	१५	८२	१५४
स्वयमेव बभूव चेदिराजः	१५	११५	१७२
स्वयमेव समाहितेन	१५	३३	१२८
स्वयमेवानकदुन्दुभे-	१५	२	१०९
*स्वयोगभूम्ना सुलुकी-	१४	४७	८९
*स्वस्मिन्निष्पादितसूर्य-	१८	११९	३६७
स्वर्गसौधमवधीर्यं सुरभ-	१७	९९	२८६
स्वर्गाधिकानारुहस्त्व-	१३	४४	२५
स्वर्गिणां परिषदा यदुद्गह-	१४	४	२३८
स्वर्गैकतां श्रीत्रसुधा-	१३	४९	२७
स्वलीलया कंसरिपुस्तस्यै-	१४	१७	७२
*स्ववधाहतविनिन्द-	१५	१०४	१६७

श्लोकपाराः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
स्वयत्नैरेव सुरासुरैः d	१५	२२	१२२
स्वविक्रममीतमनुकमम् b	१४	२४	७५
*स्वविक्रमादप्रतिभासुः a	१४	२०	७४
स्वविद्युतेरभिचारहृन्म्य- d	१५	११५	१७२
स्वशान्तनेन स्वयमन्व- #	१३	८९	४९
स्वशेषवाऽसौ न विज्ञात d	१४	३६	८८
*स्वसंभवं संप्रति पारि- #	१८	८४	३५०
स्वसृष्टिमिदमुद्यमं #	१६	११६	२२२
स्वहेतुमसिसंपेदे #	१६	८१	२१०
स्वां पुरीमथ सुपर्णवाह- d	१७	१३२	३०३
*स्वात्मन्वयपरतन्त्रस्त्वं a	१३	११७	२२३
स्वाधुतां प्रसदनं च b	१७	२७	२४९
स्वाधुसूनुवगमीरया ०	१७	१२३	२९९
स्वानुरूपफलसंपदाहिता d	१७	१५	२४३
स्वान्तःस्थितौ वहिरपि d	१३	९२	५०
स्वापजगारदशा विचे- #	१७	११२	२९३
स्वाभाविकीमस्य मिरे- b	१८	२०	३१८
*स्वामिदर्शनसंतोषाद् a	१३	५४	२०१
स्वामेव देवीमुपयच्छत- b	१३	९९	५४
*स्वायुषैकसहायस्तु a	१३	१०३	२३८
स्वाराज्यमक्षयमिवस- b	१३	७७	४३
*स्वास्तु विष्णु समवस्थिता- a	१७	३५	२६७
स्वाहासंभूतिरमन्थि d	१८	२९	३२२
स्वाहासं देवमुपास्त d	१३	९४	५१
स्विकृष्टं क्रियादभिरिति #	१३	९४	५१
स्वीकृत्य कृपया स्वयैव d	१७	१२०	२९७
स्वेदोद्गमं न क्षमते d	१८	५०	३३२
स्वेन विश्वं परेण वा d	१६	१२१	२२३
स्वेषु बावदधिकारमा- b	१७	९४	२८२
स्वैरोपभोगं सुरसुन्दरी- ०	१८	५१	३३३

श्लोकपाराः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
हृत्तमसादिविकल्पिते d	१५	१२४	१७७
हृत्तारिसंवेहरित्युपैर्वृतः b	१४	३१	८०
हनुमतेकेन विभीषणेन #	१४	३३	८१
हन्त नूनमहिमांशुमण्डल- ०	१७	१०९	२९२
हरिकीर्तिश्रवणोग्मुखे- d	१५	७७	१५२
*हरिणा निघनं तदीक्षणं a	१५	१२९	१८०
हरिणा विप्रपदावनेजना- d	१५	३३	१९८
हरिणैवैष भवान्निधवन्ति- d	१५	८०	१५३
*हरिदन्तसमुद्भवं प्रदाने a	१५	३३	१९८
हरितीक्ष्णशिलाविभक्त- ०	१५	९०	१५९
*हरिमियां केसरिणीभिः #	१३	२५	१५
*हरिमर्चयितुं य ईहते तं #	१५	४०	१३१
हरिमर्चितुमर्च्यमुपाता- ०	१५	३७	१३०
हरिरप्रतिरोधनीयवृष्टिः ०	१५	१११	१७१
*हरेरभिरुद्धामनुपाधि- #	१३	३९	३८
हर्षलोकसमुद्भवः d	१३	१०७	२१९
हविरात्माह्वयमात्मनैव b	१५	६८	१४५
हविषां भोकरि वृत्तसन्धि- b	१५	३२	१९८
हसन्तमिव दिङ्मनरागान् ०	१६	१५	१८९
हस्तेन स्नातुलिपक्षणेन b	१८	३	३०७
हस्ते हरेर्यत्तदवन्धि #	१३	८४	४६
हरेण मुक्ताफलधर्विणा b	१३	५०	२८
हीन इत्यपि क एव b	१७	१०२	२८८
हृदि सागन्तधियस्तमिष्व- ०	१५	२३	१२९
हेमशङ्खादिमण्डनैः b	१६	११	१४७
हेमाद्रिणा हरिवक्षल- #	१८	१३०	३३४
हेमं सुरत्नैरचिरोपनीतैः b	१८	१२५	३३०
हादिनीं हृतवन्ति त्रिधा- b	१७	७७	२७३
हिया च मिथ्यापरिवादि- ०	१३	६७	९९

मैसूरु राजकीय प्राच्यकोशागारे परिष्कृत्य देवनागरक्षरैः समुद्रये प्रकाशिताः

संस्कृतग्रन्थाः

ग्रन्थनाम	सूत्रम्
रु. जा.	
* 1 आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्, सुदर्शनार्थप्रणीततात्पर्यदर्श- नाख्यभाष्यसहितम् .	1 12
* 2 आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्रम्, हरदत्तकपर्दिस्वामि- भाष्याभ्यां सहितम् .	1 0
* 3 माधवीयघातुष्टिः (अदादि-दिवादि-बुहोत्यादयः)	2 0
* 4 तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा श्रीमद्- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, प्रथम- संपुटम् .	2 8
* 5 तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा श्रीमद्- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, द्वितीय- संपुटम् .	2 8
* 6 दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्, सुरेश्वराचार्यटीकासहितम्	1 4
* 7 तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, तृतीय- संपुटम् .	3 0
* 8 श्रीभगवद्गीता, श्रीरङ्गराचार्यभाष्यसहिता	2 12
* 9 तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, चतुर्थ- संपुटम् .	3 0

*यताचिह्नाङ्कितः ग्रन्थाः संगति विक्रयायान् नोपलभ्यन्ते.

*10	मण्डलब्राह्मणोपनिषत्			0 6
*11	सौन्दर्यलहरी			1 0
*12	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, पञ्चम- संपुटम्.			3 0
*13	" "	दशमसंपुटम्		3 0
*14	" "	द्वादशसंपुटम्		3 0
*15	जापस्तम्बधर्मसूत्रं हरदत्ताचार्यप्रणीतोऽज्जलान्ध- वृत्तियुतम्.			1 12
*16	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, अष्टमं संपुटम्.	..	..	3 0
*17	" "	नवमं संपुटम्		2 4
*18	" "	द्वादशं संपुटम्		1 12
*19	श्रीसंकराचार्यप्रबन्धावली, प्रथमसंपुटम्, (श्रीवि- ष्णुसहस्रनाम-सन्तसुजातीयभाष्यम्).			1 4
20	" द्वितीयसंपुटम्, (अपरोक्षानुभूतिः, शतश्लोकी, हरिस्तुतिः, दशश्लोकी च).			1 4
*21	" तृतीयसंपुटम्, (उपदेशसहस्री गद्य- पद्योपमात्मिका, रामतीर्थव्याख्यायुता).			2 0
*22	" चतुर्थसंपुटम्, (आत्मबोध विवेक- सूडामणि-वाक्यवृत्ति-स्वात्मनिरूपण-योग- तारावली-सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहाः).			1 0
*23	भाष्यकीयधातुवृत्तिः भ्वादौ प्रथमसंपुटम्			2 0
*24	" " द्वितीयसंपुटम्			2 0
*25	गोत्रप्रवरनियन्धकद्वयम्			2 0
*26	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्यसंहिताम्, प्रथमसंपुटम् (1-4 प्रश्नाः).			1 12

*27	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्यसहितम्, द्वितीयसंपुटम् (5-6 प्रश्नौ).	...	1	0
*28	एकान्निकाण्डः सस्वरचिह्नः, हरदत्तीयभाष्यसहितः		1	4
*29	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नं, भट्टभास्करीय- भाष्यसहितं तृतीयसंपुटम् (7-8 प्रश्नौ).		1	0
*30	ब्रह्ममीमांसा, भीकण्डभाष्यसहिता		2	0
*31	माधवीयधातुवृत्तिः, स्वादिमारभ्य समग्रा		2	0
*32	बोधायनगृह्यसूत्रम्, सपरिशिष्टं (प्रथममुद्रणं)		2	4
*33	तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्, (वैदिकाभरणत्रिभाष्य- रत्नाख्यव्याख्याद्वययुतम्).		4	0
*34	बोधायनधर्मसूत्रम्, गोविन्दस्वामिबिखरणसमे- तम्.		3	0
*35	भाट्टदीपिका, प्रथमसंपुटम् (तृतीयाध्याये तुरीय- पादान्ता).		3	0
*36	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम् भट्टभास्करीय- भाष्ययुतम्.		3	8
*37	कौटलीयमर्यशास्त्रम्, (प्रथममुद्रणम्)		3	0
*38	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय भाष्यसहितम् (तृतीयाष्टके 1-7 प्रश्नाः).		3	8
*39	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशसहितम् 1 सं.	...	3	0
*40	भाट्टदीपिका, द्वितीयसंपुटम्, (तृतीयाध्याये पञ्चम- पादप्रभृति सप्तमाध्यायान्तम्).	...	3	0
41	साधिरगृह्यसूत्रम्, रुद्रस्कन्दीयवृत्तिसहितम्		1	0
*42	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्ययुतम् (तृतीयाष्टके 8-12 प्रश्नाः).		2	4
43	स्मृतिचन्द्रिका याज्ञिकदेवप्रभट्टकृता, संस्कारकाण्डः		1	8
44	" " भाष्यिकाण्डः		2	8

45	स्मृतिचन्द्रिका याज्ञिकदेवणभट्टकृता, व्यवहारकाण्डे ...	2	0
	प्रथमसंपुटम्.		
*46	भाट्टदीपिका, तृतीयसंपुटम् (अष्टमाध्यायप्रभृति ...	2	8
	दशमे 4 पादान्ता).		
*47	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका-	3	0
	शिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, II सं. सम- न्वयाधिकरणप्रभृति आकाशाधिकरणान्तम्.		
48	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, व्यवहार-	3	0
	काण्डे द्वितीयसंपुटम्.		
*49	भाट्टदीपिका, खण्डदेवकृता, चतुर्थसंपुटम् (दशमा-	3	0
	ध्याये पञ्चमपादप्रभृति समग्रा.		
50	गौतमधर्मसूत्रम्, मत्स्करिभाष्ययुतम् ...	3	8
51	अलङ्कारमणिहारः, प्रथमसंपुटम् (समासोक्त्य-	3	0
	लङ्कारान्तः).		
52	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, भाट्टकाण्डः	3	4
53	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- ...	4	0
	शिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, III सं. (प्रजा- धिकरणप्रभृति प्रथमे द्वितीयपादान्तः).		
*54	कौटिलीयमर्थशास्त्रम् (द्वितीयमुद्रणम्)	3	0
55	बोधायनपुष्पासूत्रम्, सपरिशिष्टम् "	2	4
56	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, आशौच-	1	8
	काण्डः.		
57	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सत्स्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- ...	3	8
	काचित्कसायनभाष्याभ्यां युतम्, द्वितीया- ष्टकम्.		
58	अलङ्कारमणिहारः, द्वितीयसंपुटम् (परिकल्पालङ्कार-	3	8
	प्रभृति मालादीपकालङ्कारान्तः).		

- 59 श्रीमद्भक्तसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका-
शिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, IV सं. (प्रथमा-
ध्याये तृतीयपादे आदितः अपञ्चद्व्याधिकरणान्तम्, 3 8
- 60 काव्यप्रकाशः, मम्मटमदृकृतः, मानिक्यचन्द्रकृत-
सङ्केताख्यटीकायुतः, ... 3 8
- 61 आयुर्वेदसूत्रम्, योगानन्दनाथभाष्यसहितम् 2 0
- 62 अलंकारमणिहारः, तृतीयसंपुटम् (सारालंकार-
भूतिहेत्वलंकारान्तः), 2 8
- 63 विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटी-
कायुतम् I सं. (1-5 अध्यायाः), ... 2 0
- 64 कौटलीयमर्थशास्त्रम्, (तृतीयमुद्रणम्) 3 0
- 65 अर्थशास्त्रपदसूची प्रथमसंपुटम् 2 8
- 66 " द्वितीयसंपुटम् ... 2 8
- 67 विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटीका-
युतम् II सं. (6-10 अध्यायाः), 2 0
- 68 अर्थशास्त्रपदसूची, तृतीयसंपुटम् 2 0
- 69 अभिलषितार्थचिन्तामणिः, प्रथमसंपुटम् 2 0
- 70 विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटी-
कायुतम् III सं. (11-15 अध्यायाः), 1 8
- 71 सरस्वतीविलासः, व्यवहारकाण्डः 2 8
- 72 अलंकारमणिहारः, चतुर्थसंपुटम् (रसवर्णलक्षण-
भूति सामग्रः), 2 4
- 73 आपस्तम्बश्रुतिसूत्रम्, कपर्दीय — करबिन्दीय —
सुम्भराजीयव्याख्याभिस्सहितम्, 2 12
- 74 तर्कतान्दवम्, व्यासयतिकृतम्, व्यासदीपाख्य-
व्याख्यायुतम्, प्रथमपरिच्छेदः, ... 3 0
- 75 ज्योतासिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता, गुरुचन्द्रि-
काटीकायुता, I सं. (प्रथमपरिच्छेदे विभि-
न्निध्यात्वमभ्युपगमाद्विबाधोद्धारान्ता), 3 12

- 76 तत्त्वमुक्ताकलापः, वेदान्ताचार्यकृत-सर्वार्थसिद्धि 4 0
तद्याख्यानन्ददायिनीभावप्रकाशाभ्यां युतः,
प्रथमो जडद्रव्यसरः.
- 77 तर्कताण्डवम्, व्याख्यतिकृतम्, न्यायदीपाख्य- 2 0
व्याख्यायुतम्. II सं. (द्वितीय परिच्छेदे विधि-
वादान्तं).
- 78 भट्टैतसिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता, गुरुचन्द्रिका- 3 14
टीकायुता II सं. प्रथमपरिच्छेदे असत्तत्त्वाव-
कस्योपपत्तिप्रभृति अविद्याप्रतिपादकभृत्युप-
त्तिपर्यन्ता.
- 79 तर्कताण्डवं न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम् III सं. 2 0
- 80 भट्टैतसिद्धिः गुरुचन्द्रिकोपेता, III संपुटम् 2 4
- 81 तत्त्वमुक्ताकलापः, वेदान्ताचार्यकृत सर्वार्थसिद्धि- 3 0
तद्याख्यानन्ददायिनीभावप्रकाशाभ्यां युतः II सं.
- 82 तर्कताण्डवं, न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम्, IV सं. 2 4
- 83 वाक्यार्थरत्नं सुवर्णमुद्रिकाख्यव्याख्यासमलङ्कृतम् 1 0
- 84 श्रीमदुमास्वामिविरचितं तत्त्वार्थसूत्रम्, सुख- 2 4
बोधोपाख्यवृत्तियुतम्.
- 85 शङ्कराचार्यविरचिता लक्ष्मीभरव्याख्यासमलङ्कृता
सौन्दर्यलहरी, भाषनोपनिषद् भास्करराज-
भाष्यसहिता, देवीपञ्चस्तवी च.
- 86 श्रीवेदान्ताचार्यविरचितं यादवाभ्युदयम्, श्रीमद-
प्यन्यदीक्षितेन्द्रविरचितव्याख्या समलङ्कृतम्
सर्गाः 13-18.
- 87 आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् श्रीरामाग्निविद्भूतिसहितधूर्त-
स्वामिभाष्यभूषितम् I सं. प्रभाः 1-5.
- 88 1. मैसूरुप्राच्यकोशागारस्थलिखितसंस्कृतग्रन्थ- 3 12
सूची सविवरण I सं. वेदाः (संहिता, ब्राह्मणं,
आरण्यकं, उपनिषद्, मन्त्रसंग्रहश्च).
2. " द्वितीयं संपुटम्-धर्मशास्त्रम् (स्मृतिः)
3. मैसूरु प्राच्यकोशागारस्थ मुद्रितसंस्कृतपुस्तक- 2 12
प्रदर्शनी.

ಮೈಸೂರು ಗೌರ್ಮಿ ಮಿಂಟ್ ಹಿರಿಯಂಟಲ್ ಲೈಬ್ರರಿಯಿಂದ ಪ್ರಕಟಿಸಲ್ಪಟ್ಟ
ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥಗಳು

		ದರಿ	ರೂ. ಪ.
1	ಪಂಚಮಹಾಕವಿಯ ಅದ್ವೈತರಾಜ	...	2 8
*2	ರುದ್ರಭಟ್ಟನ ಜಗನ್ನಾಥವಿಜಯ (ಮೊದಲನೆಯ ಮುದ್ರಣ)	...	2 12
3	ಪದಾನಂದಬೋಗಿಯ ಮಹಾಭಾರತ (ಪಾಂಡೋಮಾಸ್ತಿಕ ಪರ್ವ ಗಳು).	...	1 8
4	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತಪರ್ವ	...	2 0
*5	" ಚತುರ್ಗುಣಾರ್ಪಣ	...	1 12
*6	" ಸಭಾಪರ್ವ	...	1 12
7	" ಅರಣ್ಯಪರ್ವ	...	2 0
*8	" ವಿರಾಟಪರ್ವ	...	1 8
9	ಲಿಂಗಣ್ಣನ ಕೆಳದಿನ್ಯಪವಿಜಯ	...	1 8
10	ಸೋಮರಾಜನ ಉದ್ಯುಕ್ತಕಾವ್ಯ	...	2 0
11	ರುದ್ರಭಟ್ಟನ ಜಗನ್ನಾಥವಿಜಯ: (ಎರಡನೆಯ ಮುದ್ರಣ)	...	2 12
12	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಉದ್ಯೋಗಿಪರ್ವ	...	1 2
13	ಸೋಮನಾಥನ ಅಕ್ವಿರಥಚಕ್ರ	...	1 0
14	ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಾಮೃತ ಸಂ. I	...	2 4
15	ಗೋವಿಂದಚೈದ್ಯನ ಕಂಠೀರವನರಸರಾಜವಿಜಯ	...	2 8
16	ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಾಮೃತ ಸಂ. II	...	1 4
17	ವೀರಭದ್ರನೃಪಾಲನ ವೀರಭದ್ರವಿಜಯ	...	1 4
18	ಜನ್ನನ ಅನಂತನಾಥಪುರಾಣ	...	2 0
19	ಸಕಲಚೈದ್ಯಸಂಹಿತಾನಾರಾಜಿಪ ಸಂ. I	...	1 14
*20	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಭೀಷ್ಮಪರ್ವ	...	1 0
*21	" ದ್ರೋಣಪರ್ವ	...	1 12
22	ನಾಗವರ್ಮನ ಕಾವ್ಯಾವಲೋಕನ (ದ್ವಿತೀಯ ಮುದ್ರಣ)	...	1 8
*23	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಶರ್ಣಪರ್ವ	...	2 4
24	" ಶಲ್ಯಗದಾಪರ್ವಗಳು	...	1 0

* ಈ ಗುರ್ತಿನವ ಗ್ರಂಥಗಳು ಈಗ ದೆರೆಗೆ ಬೋರೆಯುವುದಿಲ್ಲ.

LIST OF WORKS PUBLISHED BY THE GOVERNMENT ORIENTAL LIBRARY, MYSORE.

A.—Sanskrit Publications.

	PRICE Rs. a.
*1. Apastamba Grihya Sutra with the commentary of Sudarsanacarya	1 12
*2. Apastamba Paribhasha Sutra with the commen- taries of Haradatta and Kapardi Swami	1 0
*3. Madhaviya Dhatuvritti, Vol. II, Part I (Adādi- Divādi Jubotyādi)	2 0
*4. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta- Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. I	2 8
*5. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta- Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. II	2 8
*6. Dakṣināmurtistotra with the commentary of Sures- varacharya	1 4
*7. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta- Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. III	3 0
*8. Bhagavadgita with the commentary of Sankara- carya	2 12
*9. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta- Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. IV	3 0
*10. Mandala Brahmanopanishad with a commentary	0 6
*11. Saundaryalahari with the commentary of Lakshmi- dhara, Bhavanopanishad with a commentary, and Devīpancastavi	1 0
*12. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta- Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. V	3 0
*13. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta- Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. X	3 0

N.B.—Numbers marked thus * are out of stock.

PRICE
Rs. a.

*14.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. XI	3 0
*15.	Apastamba Dharma Sutra with the commentary called Ujjvala	1 12
*16.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. VIII	3 0
*17.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. IX	2 4
*18.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. XII	1 12
*19.	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. I, commentaries on Vishnusahasranama and Sanatsujātiya	1 4
*20.	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. II, Aparokshānubhūti, Satsaloki, Haristuti and Dasaloki with a commentary	1 4
*21.	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. III, Upadesasāhasri with a commentary	2 0
*22.	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. IV, Atmabodha, Vivekaśūdamani, Vākyavṛtti, Svātmanirūpana, Yogatārāvali, Sarva vedanta-siddhanta sārāsaṅgraha	1 0
*23.	Madhaviya Dhatuvṛtti, Vol. I, Part I (Bhṛvādi)...	2 0
*24.	Madhaviya Dhatuvṛtti, Vol. I, Part II (Bhṛvādi)...	2 0
*25.	Gotra-pravara-nibandha-kadambakam	2 0
*26.	Taittiriya-śanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. I	1 12
*27.	Taittiriya-śanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. II	1 0
*28.	Ekāgnikānda with the commentary of Haradatta with Svarapatha	1 4
*29.	Taittiriya-śanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. III	1 0
*30.	Brahmamīmāṃsā with the commentary of Śrīkantha	2 0
*31.	Madhaviya Dhatuvṛtti, Vol. II, Part II (Svadi and Onadi)	2 0
*32.	Bodhayana Gṛhya Sutra with Parisiṣṭa	2 4
*33.	Taittiriya Pratisakhya with Vaidikābharana and Tribhāṣhyaratna	4 0

N.B.—Numbers marked thus * are out of stock.

		Price
		Rs. a.
*34.	Bodhayana Dharma Sutra with a commentary ...	3 0
*35.	Bhattadipika, Vol. I ...	3 0
*36.	Taittiriya Brahmana with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Ashtaka I ...	3 8
*37.	Kautilya Arthashastra (First Edition) ...	3 0
*38.	Taittiriya Brahmana with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Ashtaka III, Part I ...	3 8
*39.	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. I ...	3 0
*40.	Bhattadipika, Vol. II ...	3 0
41.	Khādira Grihya Sutra with Bndraskandiyā ...	1 0
*42.	Taittiriya Brahmana with Bhatta-Bhaskara's com- mentary, Ashtaka III, Part II ...	2 4
43.	Smriticandrika, Samskara Kanda ...	1 8
44.	Smriticandrika, Ahnika Kanda ...	2 8
45.	Smriticandrika, Vyavahara Kanda, Part I ...	2 0
*46.	Bhattadipika, Vol. III ...	2 8
*47.	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. II ...	3 0
48.	Smriticandrika, Vyavahara Kanda, Part II ...	3 0
*49.	Bhattadipika, Vol. IV ...	3 0
50.	Gautama Dharma Sutra with Maskariya ...	3 8
51.	Alankāra Manihāra, Vol. I ...	3 0
52.	Smriticandrika, Sraddha Kanda ...	3 4
*53.	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. III ...	4 0
*54.	Kautilya Arthashastra (Second Edition) ...	3 0
*55.	Bodhayana Grihya Sutra with Parisīṣhta ...	2 4
56.	Smriticandrika, Aśauca Kanda ...	1 8
57.	Taittiriya Brahmana with the commentary partly of Bhatta-Bhaskara and partly of Sāyana, Ashtaka II ...	3 8
58.	Alankāra Manihāra, Vol. II ...	3 8
59.	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. IV ...	3 8
*60.	Kavya-Prakasa with the commentary of Sanketa ...	3 8
61.	Ayurveda Sutra with the commentary of Yoga- nandanatha ...	2 0
62.	Alankāra Manihāra, Vol. III ...	2 8
63.	Vidyamadhaviya of Vidyamadhava with the com- mentary Muhurthadipika by Vishnu Sarma, Vol. I ...	2 0

		Pages	Rs. a.
64.	Kautilya Arthashastra (Third Edition) ...	8	0
65.	Index Verborum to the published texts of Arthashastra of Kautilya Vol. I ...	2	8
66.	Index Verborum to the published texts of Arthashastra of Kautilya, Vol. II ...	2	8
67.	Vidyamadhaviya of Vidyamadhava with the commentary of Muhurtadipika by Vishnu Sarma, Vol. II ...	2	0
68.	Index Verborum to the published texts of Arthashastra, Vol. III ...	2	0
69.	Abhilashithartha Cintamani, Vol. I ...	2	0
70.	Vidyamadhaviya, Vol. III ...	1	8
71.	Sarasvati Vilasa (Vyavahara Kanda) ...	2	8
72.	Alankara Manihara, Vol. IV ...	2	4
73.	Apastamba Sulba Sutra ...	2	12
74.	Tarkatandava with Nyayadipa, Vol. I ...	3	0
75.	Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol. I ...	3	12
76.	Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhava-prakasa and Anandadayini, Vol. I ...	4	0
77.	Tarkatandava, Vol. II ...	2	0
78.	Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol. II ...	3	4
79.	Tarkatandava, Vol. III ...	2	0
80.	Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol. III ...	2	4
81.	Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhava-prakasa and Anandadayini, Vol. II ...	3	0
82.	Tarkatandava, Vol. IV ...	2	4
83.	Vakyartharatna with the Suvarnamudrika ...	1	0
84.	Tattvarthasutra of Umāsvami with the Sukhabodha of Bhaskaranandi ...	2	4
85.	Saundaryalahari Bhavanopanishat, Devipancastavi.		
86.	Apastamba Sranta Sutra with the Vritti and Bhasya of Dhurtaswami, Vol. I, Prasnas 1-5.		
87.	Yadavaabhyudaya with the commentary of Appayadikshita, Vol. I, Sargas 13-18.		
MISCELLANEOUS.			
1.	A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Oriental Library, Mysore, Vol. I—Vedas.	3	12
2.	Do Do Vol. II—Smṛtis.		
3.	A Catalogue of Printed Sanskrit Books in the Oriental Library.	2	12

B.—Kannada Publications.

	Price
	Rs. a.
*1. Adipurana of Pampa	2 8
*2. Jagannatha Vijaya (First Edition) ...	2 8
3. Mahabharata—Pauloma and Astika Parvas ...	1 8
4. Mahabharata by Kumara Vyasa, Sambhava Parva ...	2 0
5. Mahabharata by Kumara Vyasa, Jatugriha Parva ...	1 12
6. Mahabharata by Kumara Vyasa, Sabha Parva ...	1 12
7. Mahabharata by Kumara Vyasa, Aranya Parva ...	2 0
8. Mahabharata by Kumara Vyasa, Virata Parva ...	1 8
9. Kaladinripa Vijaya of Lingauna ...	1 8
10. Udbhatakavya of Somaraja ...	2 0
11. Jagannatha Vijaya of Rudrabhatta (Second Edition) ...	2 12
12. Mahabharata by Kumara Vyasa, Udyoga Parva ...	1 2
13. Akruṇa Caritra of Somanatha ...	1 0
14. Dharmamrita of Nayasena, Vol. I ...	2 4
15. Kantirava Narasaraṇa Vijaya ...	2 8
16. Dharmamrita of Nayasena, Vol. II ...	1 4
17. Virabhadravijaya ...	1 4
18. Anantanathapurana of Janna ...	2 0
19. Sakalavaidya Sambita Saranava by Virarajendra ...	1 14
20. Mahabharata by Kumara Vyasa, Bhishma Parva ...	1 0
21. Mahabharata by Kumara Vyasa, Drona Parva ...	1 12
22. Kavyavalokana by Nagavarma (Second Edition) ...	1 8
23. Mahabharata, Karna Parva ...	2 4
24. " Salya and Gada Parvas ...	1 0
*25A. Yogaratnakara with translation in Kannada and Telugu, Part I	

Handwritten signature

N.B.—Numbers marked thus * are out of stock.

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI

Borrowers record.

No.— Sa8K/Ved/Sri-5068

Signature

✓
8/1. 2008 M.S.S

Chandra

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue record.

Call No.— Ss8K/Ved/Sri-8068

Author— Vedāntācārya.

Title— Yādavābhyudaya.

(13-18)

Vol.1.

Borrower's Name	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.